

БОГОМИЛ РАЙНОВ

ТОЗИ
СТРАНЕН
ЗАНАЯТ

Български писател

БОГОМИЛ РАЙНОВ

ТОЗИ СТРАНЕН ЗАНАЯТ

chitanka.info

ТОЗИ СТРАНЕН ЗАНАЯТ

Както гласи поговорката, всеки си е луд по своему и за мене е твърде успокоително, че не правя изключение по тая точка, а що се отнася до странностите ми, една от тях е, че винаги съм бил новина птица.

Навикът на нощните дежурства го усвоих още на младини, без да дочакам дори пълнолетието и дипломата. Усвоих го, понеже денят никога не ми стигаше и съвсем неусетно минаваше в четене на романи или в спорове с приятели и едва вечер се сецах, че имам да правя за утре домашни, и това бяха обикновено домашни по тия предмети, дето най ги мразех и дето никога по-късно нито веднъж не ми влязоха в работа. Изваждах с въздишка на мъченик логаритмическата таблица и старогръцката граматика и поемах пътя на мъките чак додето великодушният бог на съня — също от старогръцки произход — склонеше стриганата ми глава върху опръсканата с мастило маса.

По-късно глаголните форми изчезнаха от нощните ми бдения, за да бъдат заменени от стихотворни форми, но това вече бе съвсем доброволно дежурство, също както и другото — сред мъждивата светлина и тютюневия дим на евтините квартални кръчми, където аз заедно с още неколцина подрастващи мъдреци като мене крещях песни, крещях стихове, крещях глупости и лъжливи самопризнания в любов и приятелство, крещях, за да избълвам туй, което ме душеше и което в края на краищата не беше нищо повече от алкохолни пари и натрупана енергия без определено предназначение.

Нямам точна представа за това, как пият днес младите, но макар да съм скептик относно новаторството в тая област, където всичко е вече изпробвано, ще ми се да вярвам, че сега операциите по алкохолно затъпяване са съпроводени с по-малка доза дивотии. Защото някога, почнехме ли да пием, ние пиехме наистина диво и без да искам да се самоизтъквам, трябва да кажа, че аз лично смятах за въпрос на чест да не изоставам от другите, и когато подир някой побой или просто поради късния час ни изхвърлеха от кръчмата, ние се понасяхме като неясни, неустойчиви, но страшно шумни сенки към Борисовата градина и там, в гората, спорехме до заранта или се отдавахме на безпричинен юмручен бой, за да доизразходваме остатъците от енергията си.

Ала не само тази натрупана енергия бе причина за периодичните ни бесувания. Що се отнася до мене, бях твърде самотен и крайно

стеснителен и макар да не ми, липсваха приятели, не смеех или не желаех, или не можех да установя с тях никаква човешка близост на трезва глава и да споделя нещо повече от възгледите си по основния философски въпрос. На трезва глава ми бе неловко да рецитирам дори собствените си стихове, а връстниците от другия пол ми се струваха съвсем безинтересни и бях просто неспособен да разговарям с тях.

В трезвия ден на града нямаше място за мене и напразно търсех начин да покажа на какво съм способен, защото бях убеден, че съм способен на много неща, и едничката възможност, която ми се предоставяше понякога, бе поместването в печата на някое стихотворение подир дълго разнасяне из редакциите или временното заемане на някое надничарско място от най-нисък ранг.

Нощта беше друго. Железарският склад, който цял ден гърмеше под прозореца ми с ламарини и релси, най-сетне стихваше. Тъмнината изтриваше от погледа ми мизерната уличка с еврейските магазини и хотела за провинциалисти и проститутки. Бях сам в тишината на стаята — една привилегирована самотност в компанията на любимите поети, които великодушно ми нашепваха своите реминисценции.

А когато самотата ти дотегнеше и когато в ръката ти ненадейно се окажеше някоя монета с лика на монарха, пред тебе се разтваряше и една друга нощ. В нея имаше алкохол и алкохолни мечти и алкохолна смелост да говориш свободно, да рецитираш, да спориш и да държиш през кръста седналото до тебе момиче. Всичко това — и приятелското бърбрене, и любовта, и поетичните откровения — беше съвсем от второ качество, но подобно всеки заместител напомняше донейде първообраза и вършеше работа като илюзия.

Затова седях облакътен на потъмнялата от времето и измокрена от виното кръчмарска маса и нижех изповеди и сентенции, но понеже дори в тия часове на затъпяване нямах куража да изразя онова, което всъщност исках да споделя, аз споделях неща без значение или измислици, импровизирани от пияната ми глава, и говорех каквото и да е, говорех до пълно изтощение, за да се убедя посредством кънтенето на празните фрази, че не съм сам. Или вадах от джоба някакви смачкани листове и започвах да чета последните си стихове, защото никога не се научих да произнасям наизуст стихотворенията си и дори когато научех някое стихотворение, в него винаги оставаше поне един куплет, където неизменно се забърквах и спирах, за да

помисля как беше по-нататък. И тия стихове, за които бях сигурен, че не са нищо особено, в тоя миг ми звучаха като нещо значително по-добро от това, което бяха в действителност, и аз четях все по-разпалено, макар да знаех, че утре тези строфи отново ще ми изглеждат точно такива, каквито са — бледи, недоработени и сбъркани още в началото. И късно през нощта, когато си тръгнахме, случваше се да се отделя от кряскащата тълпа на приятелите, запътени към Борисовата градина, и да изчезна в тъмнината с момичето, което бе седяло до мен. И ето че идваше мигът на сърдечната близост, на който бяха посветени такава грамада романи, и ние влизахме в някаква студентска квартира на пръсти, за да не разбудим хазяите, и седяхме там, без да палим лампата, понеже прозорецът обикновено нямаше перде, и тия часове на сърдечна близост бяха тъй блудкави, та на другия ден с истинско облекчение установявах, че почти съм ги забравил.

Това бяха за мене богатствата на нощта в ранните младини. С годините те едно по едно избледняха и изчезнаха, но нощта остана да запълва безсънието ми, вече стихнала и монотонна, удавена в мълчание, тютюнев дим и самота.

Вече не се окайвах, че съм излишен. Окайвах се, че съм нужен на прекалено много хора. Най-вече за услуги от частен характер. Но и за други неща — статии, беседи, срещи с читатели. Телефонът звънеше през целия ден и аз през целия ден, додето се опитвах да завърша някакъв доклад, оперирах едновременно с машината и със слушалката, за да обяснявам, че за жалост тоя началник съвсем не ми е близък, просто неправилно са те осведомили... не, нямам никакви връзки с ректора... да, но ако правя постоянно такива срещи с читатели, рискувам скоро да остана без читатели, защото няма да мога да им предложа нищо за четене... добре, добре, ще гледам да ви напиша нещо...

Нощта бе друго. Телефонът, това досадно домашно животно, немееше в ъгъла, а машината равномерно тракаше и когато ставах да се разходя, за да уточня следващия пасаж, можех да чувам съвсем ясно репликите на героите си.

Само че и това мина. Особено откакто навлязохме в ерата на магнитофона. Сега вече дори и късно през нощта, ако не един, то друг от подрастващите махленски младоци гърми нейде в съседство с

магнитофона си. Творческият порив е наследствено програмиран в човека и всеки иска да създава нещо и ако не може нищо друго да създава, произвежда шум. Някога ние поне имахме доблестта да изтощаваме за целта собствените си гърла. Тия, сегашните, разглезени от техниката, са по-хитри и по-лениви. Те просто пускат магнитофона на най-силното. А къде може да се сравни немощният човешки глас с един модерен магнитофон.

Така че затварям прозорците и спускам пердетата, за да се изолирам от бушуващата в съседство поп истерия, и се старая да не мисля за заплашващия ме рак в белия дроб. Непроветреното помещение... стохилиядната цигара... Аз съм вероятно на тристахилиядната, така че един или два пакета повече, това не е проблем, стига работата да върви и машината да трака без обезкуражителни паузи.

Само че тя не винаги трака, понякога дори по цели ноци не издава нито звук и изобщо съвсем не мисли да използва мълчанието на телефона, за да каже и тя нещо.

И все пак аз продължавам да живея като нощна птица, една вече уморена и побеляла птица, която крачи напред-назад в кафеза на стаята, а понякога спира и вперва невиждащ поглед в пространството, замислена за нещо си. Птицата вероятно се чуди. Една комично спряла сред стаята и сред тютюневия дим птица, учудена, че толкова ноци, без даже да се броят дните, вече са се изнизали, че толкова ноци и толкова дни са се стопили без следа, ако не се смятат за следа купищата ръкописи, набрани, отпечатани и забравени, купищата ръкописи и купищата неприятни спомени.

Защото не знам как се оправят другите с тая смътна материя — спомените, — но когато мене ме спохождат спомени, те са непременно най-неприятните, сякаш са подбрани не от мене, а от най-злия ми враг. Остаряваш — казвам си, — щом почна да се разправяш със спомени. Тази мисъл за малко ме връща към сегашното, защото никому не се иска да остарява. Никому не се иска и дори има хора, които се изхитрят да не остаряват и които проявяват просто завидна жизненост, движат се сред младия свят и са по-общителни и витални даже от младия свят, макар че тая прекалена жизнерадост също е малко подозрителна и навява мисълта за една добре играна роля, за една

невинна игра, с която искаме да излъжем околните, себе си, а може би и смъртта.

Остаряваш — казвам си, — щом взе да намесваш вече и смъртта. Макар че за смъртта ми се е случвало да мисля още от много отдавна, още от младини. И никога не съм изпитвал особен страх от нея, стига да има любезността да почака, додето... Додето, какво? Додето напиша Книгата, естествено, тая, Единствената, смисъла на целия ми живот.

Книгата, разбира се, че Книгата — казвам си. Но в самотата и в глухата тишина на нощта туй „разбира се“ не звучи твърде уверено. Ако това е било наистина смисълът на живота ми, защо все още не съм я написал? И дори да живея сто години, дали изобщо бих я написал? И дали всъщност чак толкова съм държал да я напиша? Дали и аз не играя една игра, дали не се правя на писател, както тия старци се правят на младежи?

Нощта. Чудесно време за работа. Но когато работата не върви, най-добре е да си легнеш. Иначе става неприятно. На известна възраст едва ли има по-трудно поносима компания от тая — да останеш насаме със себе си.

* * *

Предполагам, че е твърде успокояващо да знаеш точно кой си и какво си и когато например те запитат коя е основната ти професия, да можеш да отговориш с една-единствена дума: „лекар“ или „инженер“, или „учител“.

Но има хора, неспособни да отвърнат лаконично на подобно запитване, защото у тях — дори и в зряла възраст — въпросът за основното призвание е свързан с една бъркотия, напомняща капризното време на пубертета. И боя се, че що се отнася до мене, аз принадлежа тъкмо към тази категория хора.

Всъщност въпросът за професията още от детинство настойчиво изникваше пред мене. Нещо повече, в ония години решавах тоя въпрос далеч посмело, отколкото по-късно, когато той наистина излезе на дневен ред.

Спомням си още оня зимен ден на първото ми бягство от къщи — надвисналото облачно небе, прелитащите едри парцали на мокрия

сняг, кишата по тротоарите, схлупените полутъмни работилнички, дето влизах да предлагам услугите си на чирак. За жалост моето предложение никъде не предизвикваше интерес, тъй като всеки обущар си имаше помощник. Но аз продължавах, макар и съвсем измокрен, да обхождам кишавите улици и да надничам в копторите на кърпачите и въпросът за характера на бъдещата ми професия не предизвикваше ни сянка на колебание у мене.

По-късно този въпрос намираще някои съвсем различни и доста неочаквани решения, но те винаги биваха вземани със същата смелост и самоувереност.

По онова време много родители, дори и недотам заможни, смятаха за нормално да определят на децата си една дребна всекидневна сума за кифла или сладолед. Моят баща обаче мислеше, че синовете му най-първо следва да се научат да печелят пари, а после да ги харчат и че ако искаш да ти се дадат пет лева, налага се да обясниш за какво точно ще ги използваш.

Това хубаво правило в ония години ми се представяше откъм най-лошата страна — страната на потърпевшия. И понеже в къщи думата на баща ми беше закон, търсех начин да се сдобия по свой път с необходимите ми средства. И проблемът за професията възникваше в цялата си острота.

Първите си успехи пожънах по линията на свободните професии и по-специално на търговията. Баба ми имаше в Пловдив една стара къща до Небеттепе, една къща, свързана с първите ми детски спомени, понеже бях израснал в нея. По онова време обаче ние вече се бяхме преместили в София, а в дома под тепето живееше леля ми. И ето че през една великденска ваканция, когато бях отишъл да погостувам на любимата си леля, съвсем ненадейно установих, че старата къща е пълна не само със спомени, а и с редица по-прозаични, но далеч по-полезни неща, наблъскани главно в полутъмния зимник. И тогава изведнъж ме осени благородната идея да върна на живота тия изхвърлени от живота неща, за да станат те отново полезни на обществото като цяло и на мене като негов член.

Прочее в една слънчева заран, асистиран от двамата си братовчеди, се спуснах в хладния полумрак на зимника. И додето горе леля ми дрънкаше съдовете, погълната от баналната суетня около обеди, ние тримата долу значително по-безшумно вършехме своята

рискована работа, като вадохме от сандъците и долапите всичко, което ни се струваше достойно за интерес. Стоката биваше прехвърляна на улицата през задната врата, а оттам — изнасяна до вехтошарския пазар.

Отпърво в дейността ни се долавяше неприятният отпечатък на известен дилетантизъм и случваше се да мъкнем съвсем напразно до пазара някои тежки вещи, които вехтошарите отказваха да купят или купуваха за грошове. С течение на времето обаче дойде и специализацията. В края на седмицата ние вече можехме само с един поглед да определим продажната цена на всяка вещь и с оглед нуждите на пазара все по-твърдо се насочвахме към най-ликвидното — бакъра и хубавите стари книги.

Операцията освен опит ни донесе и известно самочувствие. Ние се разхождахме из топлите слънчеви улици на града като негови некороновани владетели, снизходително се отбивахме ту в една, ту в друга кинозала — те бяха всъщност точно три на брой — или седнали в малките хладни сладкарнички до Джумаята, вкусвахме с вид на познавачи любимите ни турски лакомства — също три на брой, — малеби, ашуре и пилешки гърди.

Уви, и най-богатият зимник като всичко на тоя свят подлежи на изчерпване. Отгоре на туй ваканцията бе към края си и трябваше да се прибирам в неприветната София. Така че оставих братовчедите ми да се разпореждат с остатъците на съкровищата и поех с влака обратно към оскъдицата. Авоарите се стопиха. Остана легендата. И днес, подир толкова години, ако се случи леля ми да заговори за онзи период, тя неминуемо ще го обозначи с фразата „тогава, когато обрахте зимника“ и ако някой от вуйчовците ми заговори за литература, без друго ще се отплесне в спомени за „книгите, дето ми ги продадохте на битпазар“, и ще почне да разправя какви съкровища са били тия книги, и то не на друго, а на нас, дето сме ги носили на гръб и знаем отлично реалната им пазарна цена.

В къщи, разбира се, също имаше книги. Бих казал дори, че единственото, което заслужаваше някакво внимание в нашия дом, бяха книгите. Само че това бяха книгите на баща ми и ние гледахме на тях като на светиња и аз при цялото си развинуто въображение никога не бих могъл дори да си представя, че ще измъкна някой том от грижливо подредените шкафове и ще ида да го продам. Така че когато

следващото лято отново реших да припечеля нещо, наложи се да се посветя вече не на търговската професия, а на хамалската.

Ставахме заран много рано и се отправяхме пеша и твърде бързо към Сточна гара, дето пристигаха вагоните с дини и пъпеши. Но макар да ставахме много рано и да вървахме твърде бързо, случваше се нерядко да се върнем с празни ръце, понеже закупчиците вече бяха наели за работна ръка хлапетиите от махалата. Имаше обаче и дни, когато щастието ни се усмихваше. Едно малко уморително щастие, защото трябваше да застанеш нейде в дъното на вагона, изправен с боси крака върху камарата от дини, да се навеждаш, да поемаш тежкия валчест плод, да го хвърляш към другаря си, а сетне отново да се навеждаш и отново да хвърляш и така — чак до здрач, чак додето кръстът толкова те заболи, та вече усещаш, че имаш вместо кръст само една тягостна болка. Заплатата се равняваше на едно кино и един сладолед, плюс дини — колкото можеш да носиш. Но човек никога не може да носи повече от две дини и ние дори не ги избирахме много едри, защото до къщи бе далеч и ни бе втръснало от дини.

Следващото лято постъпих в строителния бранш. Работех за половин надница на една постройка и трябваше заедно с още един малчуган като мене да пренасям тухли и хоросан и тия, дето бъркаха хоросана, безмилостно претоварваха дървеното корито и ние едва го мъкнехме, като се олюлявахме по наклонените дъски, играещи ролята на стълби, а над нас майсторите непрестанно ревяха: „Дай вар!“, „Дай вар!“ — и въпреки че се стараехме до изнемогване, нашето темпо явно не съвпаднаше с темпото на останалите, така че постъпихме в сряда, а в събота, като ни връчиха неохотно по една сребърна столовка, благоволиха да ни обяснят, че в понеделник може и да не идваме на работа и че изобщо отсъствието ни няма да се отрази катастрофално на строежа.

А на следващото лято — отново книгите. Защото книгите през целия ми живот са били мое щастие и мое проклятие. Постъпих в склада на едно книгоиздателство. Чиста и лека работа — взимах поръчката, получена от някоя книжарница, и почвах да набирам от рафтовете съответното количество екземпляри от съответните книги, а моят шеф — бай Христо — ги опаковаше в чували. Поръчките валяха като дъжд, тъй като книжарниците се запасяваха с учебници и литература за есенния сезон. Но случваха се и спокойни дни и тогава

аз се изкатервах с подвижната стълба на някой по-висок празен рафт, свивах се в него, защото това бяха огромни и дълбоки рафтове, и потъвах в четене. Чиста, лека и съвсем зле платена работа, която за пръв път ми разкри противоречията между наемния труд и капитала. И понеже в ония дни нямах още никакво понятие за организираниите форми на борба, реагирах на тия противоречия с чисто терористични действия, като на излизане пъхах в пазвата си някоя книга, призвана да допълни поне частично ниското ми възнаграждение.

А после, в периода на бавното възмъжаване, преминах и към други професии — експедирах някакъв седмичен вестник; работех като надничар в един институт по обществени осигуровки, като сортирах и класирах досиета, лишени от всяко значение както за мене, така и за самите застраховани; сетне постъпих на временна и, по-точно, на съвсем кратковременна работа в Общинската библиотека; после станах коректор на нощна смяна в една редакция; две лета работих като бояджия; една година бях продавач в магазин за бои; занимавах се с преводи, пишех стихове, помествах тук и там, когато бе възможно, очерци и репортажи, бях започнал голям роман и усилено работех над тритомна история на модерното изкуство, първата част от която бе вече завършена, разбира се, без надежда за публикация. Изобщо бях на 23 години и главата ми гъмжеше от проекти и дните ми бяха добре запълнени, веднъж с работа, а друг път с пиянства и пиянски спорове, и въпросът за професията съвсем не ме вълнуваше, защото знаех, че имам професия, даже не една, а няколко, даже не няколко, а много, и всички те ми се струваха ако не еднакво увлекателни, то поне еднакво леки.

В детинството и дори в младостта моите влечения, включително и тия към призванието, бяха доминирани от две полярни начала: улицата и кабинета на баща ми. И макар че някои разбирания и привички на баща ми неусетно се пренесоха и у мене — за което никога не съм съжалявал, — улицата проявяваше върху ми властното си въздействие, за което също никога не съм съжалявал.

Тогава живеехме в квартала около Докторската градина, който минаваше за охолен квартал, и в нашето отделение се учеха доста богаташки копелета, както добродушно ги наричахме, но между мене и буржоазната знатност не знам защо не можах да се установят добри отношения. Бях син на професор и писател, тогава да си писател нищо

не значеше, но професор, това бе друга работа и в началото някои от тия момчета ме приеха в средата си и помня, че за късо време се бях сдружил с първия ученик на класа, едно пълничко и розово хлапе, което се наричаше Фридман. Бях се сдружил с него, защото и той като мене вече четеше Майн Рид и най-вече защото носеше това странно име, свързано с най-ранните ми спомени.

Бил съм сигурно на около шест години, защото туй бе станало непосредствено след атентата на Света Неделя и лелите ми разглеждаха в кухнята някакви вестници, а когато се приближих, ги скриха, за да не ги гледам, но аз вече бях зърнал крадешком снимките на първа страница, а разговорът продължаваше и колкото да не разбирах нищо от атентати и бесилки, все пак проумях, че се касае за страшни работи, и всички повтаряха името на някой си Фридман и говореха как бил тръгнал към бесилката със запалена цигара в уста и спореха дали това е наглост, или героизъм и макар че аз разбирах толкова от героизъм, колкото и от атентати, но за пръв път изпитах някаква смътна тръпка на възхищение пред един човек, пред тоя човек, запътил се към най-страшното със спокойни крачки и с цигара в уста.

Само че малкият Фридман нямаше нищо общо с оня другия и баща му не бе атентатор, а търговец на дървен материал и те живееха към края на „Шипка“ в една богаташка къща с кулички и ветропоказател, а отличникът пумпал си имаше собствена стая и собствено работно бюро и дори вече собствена библиотека. И най-досадното беше, че когато за пръв и единствен път отидох у тях, трябваше непрестанно да слушам предупреждения, че не бива да влизам тук или там, нито да пипам това или онова. После се появи и домакинята, облечена елегантно, вероятно за излизане. Появи се, за да ни поднесе по един сладкиш и може би за да провери с какъв приятел се събира нейният син. Тя се усмихна любезно и ме погали, а сетне ми направи бележка, че трябва да си измия коленете и да дам на майка си да ми зашие копчетата на жилетката. Това беше една съвсем стара и груба жилетка, плетена на ръка, и аз се чувствавах доста неловко в нея сред целия околнен блясък, още повече че копчетата наистина бяха изпокъсани, и аз мълчах засрамен и ми беше някак мъчно за мене си и най-вече за майка ми, която преди две години бе починала.

Не, този Фридман, отличникът, наистина нямаше нищо общо с Фридман революционера и нашата дружба скоро изстина, както малко

по-късно изстина дружбата ми с един друг хлапак, син на бивш министър. Всъщност нашата връзка с тоя, другия, се свеждаше до това, че след училище взаимно се изпращахме, понеже живеехме в една посока. Но по-късно престанахме и да се изпращаме, защото веднъж той ме уведоми, че според възрастната му сестра баща ми не бил никакъв истински професор, а заваян човек и пияница, на което аз реагирах веднага, като го блъснах с чантата по главата, а той, естествено, ми отвърна със същото, така че ние възлизахме бавно по „Шипка“, разменяйки си все по-яръсти удари с тежките чанти, додето някакъв възрастен минувач ни разтърва и раздели, и то завинаги.

С бедните момчета се живееше по-добре и те ме свързваха с улицата, защото живееха в тесни и неугледни квартири, където нямаше място за детски игри, така че наша територия ставаха разградените пустеещи места и пращните улици. Главната част от усилията ни бе насочена към организирането на вражески банди. Бяхме разделили квартала на строго охранявани периметри и нередко влизахме в епични сражения помежду си, с помощта на оръжия от най-старинен тип — тоягата и камъка. Имах обаче и двама по-интелектуални познати, единия — художник, а другия — политик.

Художникът бе най-бедният ученик в класа. През цялата година, като се изключат топлите дни, той ходеше по терлици и с едни стари галоши, доста големички за краката му. Дрешките му бяха винаги кърпени, но много чисти, а панталоните му бяха до под коленете, като на всички бедни деца, чиито родители искаха да спестят парите за дълги чорапи. В очите на класа обаче той беше същински талант и можеше само с един мек черен молив да създава изумителни пейзажи с планини, изгреви и залези, като ловко разтъркваше с пръсти молива, за да постигне моделировката и окончателно да ни вземе акъла.

Художникът ми бе приятел и аз нередко ходех у дома му. Живееше отвъд Артилерийските казарми в една къщурка, наполовината скрита в земята, с варосани стени, пръстен под, като най-бедните селски къщи. Всичко тук говореше за крайна оскъдица и същевременно всичко бе невероятно чисто — чергата от парцали, кърпената покривка на леглото, голата дървена маса, окачените по стените съдове и дори работното бюро на художника — един поставен под прозорчето сандък, в който той държеше учебниците си и върху който рисуваше планинските си изгреви.

Той имаше една-единствена мечта — да стане истински художник, но това бе прекалено амбициозна мечта за такова момче, дете нямаше средства дори да постъпи в гимназията, и аз го изгубих от очи, когато се преместихме да живеем в друг квартал, и вече никога не го срещнах.

Политикът бе от семейство на леви земеделци и обичаше през междучасията да засяга някои въпроси на вътрешното и международно положение и да ни поднася в свой вариант това, което бе чул от възрастните по време на вечерята или на обед. Но другите момчета също слушаха у дома си политически разговори и също жадно ги попиваха, а понеже техните родители не бяха леви земеделци, ами демократи или сговористи, те се оказваха на съвсем различно мнение по повдигнатите в междучасието въпроси с две думи, избухваха спорове, на които аз не давах ухо, нито смятах, че съм длъжен да им давам ухо, защото баща ми не беше от никоя партия.

И все пак тия хлапета ме дразнеха с позите си, когато разлистваха важно задигнатите от къщи партийни вестници и когато употребяваха фрази като „обща амнистия“ или „аграрна реформа“, от които бъкел не разбирах. Тези неща ме поставяха в унизеното положение на невежа и ме караха да се замислям за интелектуалното си ниво и да си казвам, че не може един почти възрастен човек — бях вече на дванайсет години — да нагъва само романи и да не знае какво е „обща амнистия“. Така че започнах да се ровя из вестниците на вуйчо си и да го питам за тая и оная партия и за значението на тая и оная дума, додето най-сетне веднъж зададох и въпроса, който отдавна се въртеше в главата ми:

— Вуйчо, а какъв е бил Фридман?

— Комунист — отвърна вуйчо, без да се замисли.

Сетне ме погледна с леко недоумение.

— Откъде се сети за него?

— Така. Сетих се.

А на следния ден по време на голямото междучасие аз заставах до групата спорещи съученици в сенчестия ъгъл на двора, извадих от джоба си вестник „Ехо“ разгънах го невъзмутимо и потънах в четене. Жестът ми бе тъй ненадеен, че караницата секна за миг. Обаче политиканите бяха твърде горди, за да издадат смайването си, и само един от тях не се въздържа да забележи:

— Добре сме. Вече си имаме и комунист.

Но когато часовете свършиха, моят приятел, политикът, тръгна с мене и откровено ми довери:

— Знаеш ли, и аз реших да стана комунист. Тези богаташки копелета само така ще ги оправим...

А един месец по-късно дойде периодът на изборите и за нас децата от улицата това бе нещо като втори Великден с оживлението по площадите, с афишите и с леките коли, сипещи подире си дъжд от бюлетини и позиви. За мене и за моя приятел това бе и време на малък реванш, защото бюлетината на трудовия блок, нашата бюлетина, бе по-красива от всички — сребърна, истински сребърна — и ние я развявахме през междучасията, за да се пукат от яд ония другите, с техните мизерни зелени и бели бюлетини.

Улицата бе мястото, дето стоях на приказка и с един по-възрастен приятел — младия евреин, продавач на тоалетни принадлежности. Той нямаше достатъчно средства, за да си направи истинска сергия, затуй бе взел една стара бебешка количка и бе закрепил отгоре няколко дъски, върху които нареждаше своите сапуни, гребенчета и шишенца евтин одеколон. Обичайното място на количката бе на тротоара точно пред къщи, защото вече живеехме на „Регентска“, а това бе една доста оживена и твърде подходяща за търговски сделки улица, което не означава, че пред сапуните и гребените на евреина ставаха опашки. Опашки липсваха, затуй пък свободно време имаше колкото щеш и аз стърчах по цели часове до моя приятел продавача и ние разговаряхме за най-различни неща, но най-често за оная, лудата.

Оная, лудата, бе дъщеря на богатия съсед, собственик на огромен двор с две порутени триетажни постройките и няколко бараки. Постройките бяха наблъскани с невзискателни наематели, а в бараките се помещаваха железарски, дърводелски и обуцарски работилници и съседът всеки месец събираше високи наеми от цялото това народонаселение, макар че ако човек не го познаваше, би го взел за обикновен дрипльо, както се развяваше небръснат и опърпан в лекедисания си черен костюм, добил с течение на времето неясно зеленикав цвят.

Този истински Плюшкин и истински Крез имаше млада дъщеря, която държеше затворена, понеже тя не бе в ред по някои линии и най-вече по сексуалната. Но случваше се лудата да се измъкне и тогава

старият я гонеше из двора, а тя крещеше и се смееше, ако не плачеше, и веднъж по време на такова бягство бе налетяла на евреина и навярно бе се влюбила в него, защото се бе вкопчила за раменете му, и това бе добре дошло за стария, понеже с помощта на продавача бе успял наново да я прибере в усойната стая. Оттогава винаги, когато лудата побегнеше, викаха на помощ приятеля ми и я питаха дали иска да се омъжи за него и тя без дори да се замисли, винаги потвърждаваше, че иска, и съседите постепенно бяха успели да внушат на бащата, че един такъв брак е всъщност единственото спасение. Що се отнася до жениха обаче, неговата позиция бе значително по-колеблива.

— Това ще ми помогне да разширя предприятието... Но после?... — формулираше той гласно съмненията си.

— Тя не е грозна — окуражавах го, тъй като в края на краищата не аз щях да се женя.

По мое мнение тя наистина не беше грозна. Тя беше направо страшна с бледото си лице, безцветните устни, големите тъмни трескави очи и тоя странен безумен смях.

— Предпочитам да е грозна — възразяваше евреинът. — Ако беше грозна, щях да го изтърпя. Но тя е луда... Не, нищо няма да стане.

И наистина нищо не стана, между другото и за туй, че приятелят ми бе принуден да напусне тази тъй оживена и тъй кална улица, каквато бе нашата.

Беше ранен летен следобед, когато по тротоара се зададоха група пийнали мъже, нещо съвсем нередко като събитие, тъй като кръчмите не липсваха по „Регентска“. Тия обаче, изглежда, бяха от организираните родолюбци, защото, когато ни приближиха, един се обади:

— Този е евреин, знам го!

— То по носа му личи какъв е — потвърди друг и отправи ритника си в бебешката количка.

Сапуните и гребените се разлетяха по паважа, разнесе се шум на строшени стъкла и ние с приятеля ми, безсилни да направим нещо друго, се наведохме машинално да събираме стоката. Но в този момент един втори ритник събори евреина и над главите ни се разнесе заплашителен глас:

— Ако още веднъж те мярна тук, ще те стрия на прах, и тебе, и сергията ти.

Те вече бяха отминали, а аз продължавах машинално да събирам зацапаните от праха розови и жълти сапуни и се усещах гузен, и си мислех, че щях да се чувствавам по-добре, ако и мене ме бяха ритнали, само че не бяха ме ритнали, вероятно заради възрастта ми или заради формата на носа.

Улицата, това бяха стоборите, облепени от край до край с пъстри филмови афиши, върху които се мъдреха изпълнените с любовен копнеж лица на Грета Гарбо и Марлен Дитрих; това бяха мизерните квартални кинозали, в които острата миризма на подово масло се примесваше с не по-малко острата миризма на потни тела; това бяха и духовите музики на циганите, шляпащи с боси нозе по тротоара под звуците на празничен марш и запътени към някоя махленска сватба; това бяха и не по-малко увлекателните погребения, с катафалката, пищно тържествена или жалка, в зависимост от имотното състояние на покойника, и с дългото или съвсем малобройно шествие на опечалените, в зависимост от общественото положение на същия; това бяха неделните събори на Редута или на Лагера, дето ме мъкнеше нашата прислужница, понеже нямаше къде да ме остави, и дето слугини и войници сред олелията и прахоляка биеха крак в ритъма на пайдушкото хоро, изпълнявано от споменатите вече цигански оркестри.

Улицата, това беше усойният коридор на тясната „Сердика“ с пиянската глъч на околните кръчми и с нечистите проститутки, надничачи из входовете; това беше момиченцето на бакалина вдовец, което банда гамени бяха инквизирали и обезчестили в бараката за дърва и което още същата вечер умря. Улицата, това беше жадната аудитория от хлапетии, струпана в работилничката на обуцаря, който, додето постави една подметка, можеше да ти опише скритите физически достойнства и недостатъци на всички слугини от махалата.

Улицата, това бяха потъналите в кръв трупове на двамата македонци, приятели на баща ми, разстреляни на триста метра от нашата къща; това бяха сивите или слънчеви утрини, в които градът осъмваше в блокада и ние трябваше да се прекачваме през стоборите, за да се доберем до фурната за един хляб, а по тротоарите с тежки

стъпки се движеха войници с каски и тук и там проехтяваше предупредителна стрелба.

Улицата, това по-късно бяха разходките под кестените на „Царя“ и споровете по време на тия разходки, и крадливите погледи, за да откриеш в младежкия поток образа на момичето, което всъщност те интересува много повече от всички спорове.

Улицата, това беше първото ми участие в демонстрация, когато се движехме в широки редици и пеехме „Хаджи Димитър“ и полицията ни връхлетя от две страни с палки, а ние се наловихме за ръце и продължихме да крачим напред под ударите, додето насреща изникна конницата и се втурна върху нас. Конете се връзваха в навалищата и върху ни се сипеха сабени удари и макар сабите да бяха в ножниците, един удар по темето бе достатъчен, за да те събори, и ние държахме с ръце главите си и се провирахме сред побеснелите от олелията коне. Улицата, това бяха и другите демонстрации по „Цар Освободител“ и пред университета и на кръстопътя на „Дондуков“ и „Търговска“, където нерядко полицията ни разгонваше, преди още ораторът да бе произнесъл първата си фраза.

Улицата, това бяха безкрайните колони на немските коли, боядисани в мъртъв сив цвят, ротите в зелени униформи, кресливите нацистки маршове, евтините кръчми, пълни с евтини жени и с пияни хитлеристи.

Улицата бяха всички тия и много други неща, сред които се промъквах, кога безнаказано, кога с по-дребни или по-едри ожулвания, за да търся своето място и своето призвание в тоя живот, кален, душен и грозен, но дето вече зрееше и набираше сили новото.

Кабинетът на баща ми бе една значително потиха област, толкова тиха, че изглеждаше като спокоен и безопасен оазис сред цялата околна гюрултия. Но това бе привидно спокойствие и привидна безопасност. В безмълвно почиващите на рафтовете томове всъщност бяха изкристализирали всички онези неща, които откъслечно и несвързано ми се бяха мярвали на улицата, всички човешки пориви, идеи, страсти. И някои от тези кристали излъчваха мътни, но опасно примамливи блясъци, а други светеха с чиста и ведра светлина.

Баща ми не обичаше да му ровят из книгите, ала аз си бях измислил за целта правдоподобен претекст — чистех ги от праха. И той позволяваше да ги чистя, убеден вероятно, че е по-добре да създам

известна неразбория в шкафа, отколкото да направя сума пакости на двора. И додето изтривах с кърпа книгите, използвавах случая да ги прелистя, особено ако бяха с илюстрации.

Помня, че веднъж, докато разгръщах някакъв том в светлосиня подвързия, от него изпадна снимка на непознат мъж. Една снимка на непознат мъж — това съвсем не бе от естество да събуди любопитството ми. Ала изразът на този мъж бе особен и големите му очи бяха втренчени в мене, сякаш ме гледаха. Такива очи не бях виждал никъде, дори по иконите в църквата, дето ме водеше в неделя баба ми. Те ме пронизваха, тия очи, и нямаха нищо общо с благия поглед на Исус.

— Татко, кой е този човек?

Баща ми вдигна очи от ръкописа и отвърна, те това бил един индуски мъдрец.

— А защо е мъдрец?

— Ами защото учи хората на мъдри неща: да работят не за себе си, а за другите, да служат на правдата, да си помагат.

— И в Индия ли живее?

— Разбира се.

Той отговаряше накъсо, а когато отговаряше накъсо, това значеше, че е погълнат от работата. Все пак не се сдържах и добавих:

— Изглежда много строг... И гледа сърдито...

Не гледаше сърдито. По-скоро в погледа му имаше сянка на укор. Баща ми пак вдигна глава и рече с лека усмивка:

— Тъй ли? Тогава трябва да си помислиш защо те гледа така. Все ще да има някаква причина.

Поставих портрета обратно в книгата и продължих да чистя праха. Причина наистина имаше: предния ден бяхме изровили половината картофи на съседа и ги бяхме отнесли да ги печем в едно разградено място, дето играехме на каубои и трапери. На всичко отгоре по невнимание си бях изгорил новия панталон с една запалена летва от лагерния огън. Но откъде този човек, който живееше чак в Индия, би могъл да знае за тия подробности?

По-късно, когато се случеше наново да чистя библиотеката от прах, винаги разтварях светлосиния том, за да проверя как ме гледа непознатият мъж. Снимката го изобразяваше до раменете, обаче аз си го представях в цял ръст, висок и облечен в бяло, висок и тръпен като

бял пламък и с тия големи очи, в които също имаше нещо пламенно и които всеки път ме гледаха различно.

— Татко, индусът всеки път ме гледа различно — забелязах веднъж.

— Тъй ли?... — промърмори баща ми, който, потънал в работата, ме слушаше с половин ухо.

— Как може да гледа различно, когато снимката е еднаква? — настоях аз.

Стария вдигна глава, забеляза синия том в ръцете ми и вероятно едва сега разбра за какво говоря:

— Снимката е еднаква, само че ти не си еднакъв.

И прочел недоумението по лицето ми, добави:

— Защо мислиш, че непременно той те гледа? Може би ти сам се гледаш през неговите очи. Сам се гледаш и сам се преценяваш.

Додето бях в долните класове на училището, кабинетът на баща ми не ме привличаше твърде, особено след като бях установил, че сред безбройните томове на библиотеката няма нито една книга от моите любими автори — Фенимор Купър, Жюл Верн, Джек Лондон.

По-късно, когато политиката вече бе привлякла вниманието ми, веднъж застанах до бюрото на Стария и запитах:

— Нали имаш „Капиталът“ на Маркс?

— Имам само първия том — отвърна баща ми, като ме стрелна с крайчеца на окото. — Трябва ли ти?

— Ами... искам да го прегледам...

Два часа по-късно отново влязох в кабинета с книгата в ръка:

— Тук нищо не се разбира...

— Защо? — вдигна вежди баща ми. — Всичко много добре се разбира, само че е нужна подготовка. А ако почнеш направо с „Капиталът“, естествено, че няма да се разбира.

Но аз дори не попитах Стария дали има в библиотеката нещо по-популярно, защото вече бях обезсърчен и защото си мислех, че политиката е ясна и без дебели томове и не са необходими никакви томове, за да се разбере, че трудът трябва да се освободи от капитала и да се проведе аграрната реформа.

И аз се върнах към своите романи и към стиховете на прокълнатите поети и към вече орфаните от прелистване течения на Гео Милевите „Везни“ и „Пламък“ и нерядко си казвах, че трябва и аз

да седна да напиша някоя дълга и хубава поема или някой роман, но оставях тая работа за по-нататък, макар да не се съмнявах, че и сега бих могъл да я свърша, стига по-здрово да си плюя на ръцете.

А после се увлякох по философията, вероятно защото и моят любим герой Мартин Идън бе правил същото, и взимах от бащината си библиотека най-различни книги, и се хвърлях от Ницше на Паскал и от Блавацка на Спенсер и питах баща си за това и онова, а той ми отговаряше, без да натрапва мненията си, но неговите мнения бяха аксиома за мене, поне до оня момент, в който се намесиха други сили и отново навлязох в марксизма, но вече не през трудните стръмнини на „Капиталът“. И додето нагъвах безразборно цялата тая литература, неведнъж изпитвах предчувствието, че съм само на крачка от създаване на собствена философска система, за което известна вина имаше и моята учителка по логика, която хвалеше пред целия клас рефератите ми с такива думи, та потъвах в земята от срам. Но и тая работа — философската система — аз я оставях за по-нататък, с убеждението, че човек винаги може да намери малко време за създаването на една философска система.

А при това у мене бавно и неуловимо се разгаряше една друга страст, една коварна и, бих казал, подла страст, на която тепърва ми предстоеше да робувам — страстта към изкуството.

Баща ми съпровождаше лекциите и сказките си в академията с прожекции на съответните произведения. В началото той използваше за тая цел сбирката диапозитиви, останала още от времето на Антон Митов. Но тия диапозитиви бяха черно-бели и не можеха да дадат никаква задоволителна представа за живописната творба. Затова Стария подир дълги пазарлъци с ръководството на академията успя да издействува един свръхмодерен за времето епидиоскоп, където прожекцията се получаваше от цветни репродукции. И тъй, сега вече имаше епидиоскоп, само че нямаше репродукции и нямаше да ги има, понеже в ония години никой от министерството не би се съгласил да хвърля валута за някакви си репродукции.

Наложи се прочее баща ми сам да отделя тия пари, които държавата отказваше да отдели. Отпърво той се задоволяваше с това да опустошава собствената си библиотека, като късаше от скъпите томове цветните приложения, късаше ги с болка на сърцето, защото обичаше книгата и трепереше над нея. Но той беше от хората, които смятат, че

никоя вещ, дори и книгата, не може да бъде самоцел и че по-важно е да пренесеш знанията и образите в главите на хората, отколкото да се опияняваш от красотата на непокътнатия луксозен том.

Само че запасите от репродукции в библиотеката се оказаха крайно оскъдни за целия курс по история — от предисторичното изкуство, та чак до модернизма. И баща ми, който не обичаше да скита из улиците и получаваше алергия при мисълта, че трябва да се отбие в някой магазин за някаква покупка, ми възложи задачата да обикалям вехтошарите и трите чуждестранни книжарници, за да търся списания и книги с репродукции.

По онова време в София нямаше много хора, които да се интересуват от изкуство, а доколкото ги имаше, те не си продаваха книгите на антикварите. И все пак находките, дето ги правех насам и натам, нерядко застрашително накърняваха бюджета на баща ми. Ровех се из дюкянчетата на евреите по пасаж „Св. Никола“, обикалях из вехтошарския пазар до канала, отбивах се редовно във Френската книжарница, и в Немската, и в чуждестранния отдел на Чипев, и мъкнех стари течения на Ди Кунст или на Студио, или на Ар Виван, коледни броеве на Илюстрасион, монографии за Тициан, Рембранд или Греко.

Всички тия картини и снимки Стария ги подлепваше грижливо върху цветно паспарту и аз му помагах, доколкото можех, а за отплата получавах двойните и по-малко качествени екземпляри. Така че скоро започнах да създавам и своя сбирка, а малко по-късно реших, че не е зле да обнародвам и личното си мнение по въпросите на световното изкуство. Но това също бе една задача, която търпеше отлагане.

Страстта ми към живописата нарасна дотам, че един ден си купих две четки и няколко туби блажни бои, нарязвах картони и пристъпих към работа. А няколко дни по-късно вече ходех редовно в ателието на един млад художник и рисувах на истинско ленено платно. Първата ми работа бе градски пейзаж с разноцветни сгради-паралелепипеди, каквито не бях виждал никъде освен може би на някоя репродукция. Сетне изведнъж минах към психологическия портрет и нарисувах моя приятел Вутимски. Картината излезе доста оригинална според тогавашните ми преценки, тъй като цялото лице на Вутимски бе в зелен цвят. Все пак налага се да призная, че още тогава гледах на живописната си дейност само като на развлечение и никога не съм

имал намерение да ставам художник, вероятно защото боята ми се струваше по-трудна като материал от словото.

Не знам дали тая многопосочност на любопитството ми бе въпрос на характер, или на влияние, или и на двете тия неща едновременно, обаче тя бе факт, за чиито последици отпърво дори не си давах сметка. Братовчедка ми казваше, че всичко е от зодията, понеже съм близък. Само че аз усещах у себе си не двама, а четири или пет близници и додето тия близници още бяха в пелени, всичко горе-долу вървеше, но когато поотраснаха, вътре в мене настъпи истински ад, защото всеки искаше своето и всеки смяташе, че той единствен има право на живот.

Баща ми не беше близък, а пишеше и стихове, и проза, занимаваше се и с философия, и с история на изкуството, публикуваше книги по българска литература и по световна литература, съставяше учебници, изнасяше сказки, рисуваше декоративни композиции, илюстрираше книгите си, водеше полемики по въпросите на религията. Само че всичко у него бе някак си систематизирано, всяко нещо идваше в съответното време, за да отстъпи подир туй място на следващото, всеки труд се раждаше в резултат на обстойна информация и на продължителен размисъл и изобщо, както сам казваше, той работеше над едно, за да си почине от друго, понеже си почиваше от работата пак с работа и понеже седеше на бюрото по шестнайсет часа в денонощие.

И може би тая любов към работата бе най-ценното, което наследих от него, само че тя не дойде изведнъж, а постепенно, в мъчителна борба с леността. И дори сега, подир толкова години, когато чуя някой да казва, че много работя, с недоумение се питам дали наистина чак толкова много работя, защото знам, че всеки път, когато почвам нещо, трябва дяволски да упорствувам, за да превия врата на мързела поне до оня момент, когато работата дотолкова ме погълне, та вече и да искам, не мога да се откъсна от нея.

Когато някъде по средата на гимназиалния курс прописах стихове, това бе само едно от многото ми занимания. И когато пет години по-късно издадох първата си сбирка, това бе реализация само на един от многото ми проекти. И ако някои рече да ме запита каква е основната ми професия, вероятно доста бих се замислил, преди да отговоря „писател“.

Почувствувах се наистина като писател всъщност едва след Девети септември и заслугата за това до голяма степен принадлежи на нашия портиер.

На вратата на квартирата ми нямаше никакъв надпис и един ден портиерът ми обърна внимание, че тая липса му създава сума главоболия, понеже непрекъснато идват хора да питат кой живее в квартирата, не е ли свободна квартирата и пр. Подир което човекът услужливо ми предложи сам да поръча табелка при един познат фирмописец.

Седмица по-късно, когато се прибирах, портиерът ме пресрещна на стълбището и с интригуващия израз на човек, готвещ се да те изненада, ме изпроводи до първия етаж и с жест на победител посочи вратата на собствената ми квартира. Върху нея за мой ужас се мъдреше името ми, написано с петсантиметрови букви, а под него — задължаващото обяснение: писател.

Първият ми порив бе да смъкна тутакси табелката, но лицето на портиера изразяваше такова доволство, че се въздържах. А после свикнах с нея и престанах да ѝ обръщам внимание, така че тя и до днес е завинтена на вратата ми с тия самодоволни петсантиметрови букви и с тая не по-малко самодоволна декларация: писател.

* * *

Доколкото съм чувал и чел, истински писател е този, който пише, защото не може да не пише, защото туй е по-силно от него, защото да премълчи това, което напирва в гърдите му, означава да се задуши или да експлодира.

Вярвам, че при истинския писател е така, но колкото и унижително да е, следва да призная, че при мене не е така. Съзнавам съвсем ясно, че съм могъл и да не пиша. Съзнавам още по-ясно, че съм преглътнал и проиграл много неща, които съм бил готов да напиша. И съзнавам все тъй ясно, че съм написал немалко работи без вътрешната необходимост да ги напиша.

Сега, разбира се, след като съм изтракал на машината хиляди страници, трудно мога да си представя, че бих могъл да стана нещо друго освен писател, както счетоводителят, който по цял ден се занимава с числа, е неспособен да си въобрази, че би могъл да върши нещо друго, освен да събира числа. Но като се връщам назад в спомена и дори като се оглеждам в сегашното, виждам, че нещата с тъй нареченото призвание стоят малко по-сложно. Всъщност бих могъл спокойно да живея и без тракането на машината. Бих могъл, макар и не без болка, да отстъпя тая машина за създаване на нещо по-полезно, например за важни канцеларски документи: „От направената справка става явно, че лицето...“ А бих могъл и изобщо никога да не привиквам с машината, онази, първата — една малка „Ъндерууд“, заета от Стария, който сам никога не успя да свикне с нея, защото вече десетилетия бе си служил с простия писец и лилавото мастило.

Единственото, на което едва ли съм способен, то е да се откажа да гледам, да умувам и да фантазирам или ако щете, пак да пиша, само че наум. Но човекът, който пише наум, още не е писател. И всеки от нас познава такива съчинители наум, които никога не са били и никога няма да станат писатели.

На пръв поглед надали има по-лесно от туй, след като си написал нещо наум, да седнеш и да го натракаш на машината. На пръв поглед това е просто една техническа подробност. Уви, измамна привидност. Достатъчно е само да опитащ, за да го разбереш. Измамна, дори и в

най-грубите изкуства, като това, тъй високо тачено от французите изкуство — кулинарното. Дайте на един невежа къс прясно телешко и буца чисто масло и всички необходими подправки и той ще ви забърка от тия чудесни продукти такъв буламач, та едва ли ще имате мъжеството да го погълнете.

Ние смятаме, че писателството е проста работа, понеже броим и номерираме само готовите страници, а не и тия, дето отиват в коша. Макар че и готовите страници, дето ги номерираме, нерядко са за коша. Така или иначе, без и сам да разбирам как, започнах и изтърпях тоя дълъг период на чиракуване пред машината. Но искрено казано, можех и да не го изтърпя и даже да не го започна. И изобщо нямам куража да твърдя, че животът би бил невъзможен за мене без писането. Съвсем възможен би бил и може би значително по-спокоен.

Не е никак приятно да правиш подобно признание даже и пред себе си, след като и децата знаят, че истинският писател е само този, който пише, защото не може да не пише, не може да не сподели това, което напират в гърдите му. Допускам, че такива фатално предопределени за творци хора наистина съществуват. Но знам, че и много други, не тъй фатално предопределени, охотно кокетират с неистината, че за тях писането било по-необходимо от въздуха. И горчивината ми, че не принадлежа към първия тип, донейде се компенсира от утехата, че не принадлежа и към втория.

Възможно е, струва ми се, дори безспорно надарени за писатели индивиди да не станат писатели, независимо от тая пословична жажда да споделиш това, което носиш у себе си, да се разтовариш от бремето, натрупано от работата на мисълта и въображението. Защото тая жажда може да бъде утолена и по един значително по-прост и по-стар начин от писането — говоренето. Известно е, че на човек му олеква, като се наприказва. И това важи дори за човека с писателско дарование, реализирано или още в зачатък.

На младини имах един приятел, когото наричахме Замбо и за когото всички бяхме убедени, че носи голямо дарование. В началото той правеше известни опити да оползотвори способностите си. Купуваше от най-близката будка химически молив и листове за заявление, сядаше в полутъмния ъгъл на „Трявна“ и додето изпие десетина чаши вино, написваше десетина страници белетристика. Това бяха някакви смътни полуразкази, полуразсъждения, изобщо нещо

подобно на тоя хибриден белетристичен жанр, чието раждане критиката у нас оповести три десетилетия по-късно. Така че ако Замбо бе още жив и ако не беше от хората, които плюят на славата и реномето, би могъл да претендира за ролята на родоначалник. Понякога той ни четеше съчиненията си привечер в същата тая „Трявна“, преди още цигуларят Макарич и акордеонистът Саша Лукич да подемат шлагера:

*Сердъце, теб я не хочеться покоя,
Сердъце, как хорошо на свете жить...*

Замбо пишеше разказите си като истински творец: без желание за облаги и дори без претенции за отпечатване. Единственото, което му бе приятно да получи в замяна, той наистина го получаваше: адмиращията на компанията. И все пак с течение на времето творческите моменти в живота му взеха да оредяват или, по-точно, намираха по-спонтанна и по-проста форма на израз. Той говореше, коментираше, пускаше за всеобща употреба остроумиците си или странните си асоциации. Той не рискуваше нито да се задуши, нито да експлодира от това, което напираше в гърдите му, защото свободно го изливаше. И при цялото си щедро дарование не стана писател.

А имах и един друг познат, значително по-възрастен от мене, който наистина бе станал писател. Без да бъде Чехов на новото време, той не бе лишен от качества. Само че и при него писателските изяви все по-застрашително оредяваха, заменяни в случая не от кръчмарски приказки, а от амбиции за висок ранг. А иначе главата му продължаваше да произвежда. Ставаше просто отегчителен, когато седнеше в подробности да ти разказва сюжета на книгата, която се готвел да пише. Книгата обаче си оставаше все ненаписана, също както и следващата, и по-следващата. Изобщо ако мислите заемаха място в пространството, той би могъл да изпълни един доста обемист рафт с томовете на тия си неосъществени проекти.

Трябва да се признае, че обществото прави немалко, за да идентифицира навреме вундеркиндите. За да не изгървеме децата с математически данни, ние в разширен обем преподаваме математика и на децата, които нямат никакви данни за нея и никога няма да се

нуждаят от нея. И все пак има хора с математически наклонности, които никога няма да се занимават с математика, както има субекти с писателско дарование, които нито са издали, нито ще издадат дори една книга. От това, разбира се, вакантните места в съответния бранш едва ли ще нараснат застрашително. Те закономерно се заемат от индивиди, лишени от каквато и да било дарба освен една-единствена: жаждата за успех.

Не знам доколко ми е присъща тая жажда, ала трябва да призная, че никога не съм чувствувал фаталната предопределеност към писателското поприще. Но ако това важи за поезията и прозата, по които съм похарчил най-много време и към които съм имал най-силно влечение, то в останалите области положението ми е още по-съмнително. Придобивките ми в областта на философията се изчерпват с една университетска диплома. Работата ми в сферата на естетическата теория се свежда до лекции, лекции, лекции в протежение на четвърт век, изприказвани и стопили се в етера. Трудовете ми в областта на изкуството — доклади и статии, минали и заминали, плюс няколко монографии, които едва ли някога и сам ще препрочета.

И когато се случи да се замисля за себе си и за пътя си, както се случва на всички ни в късните години на живота и в късните часове на нощта, изпитвам тягостното съмнение, че може би не съм бил и никога няма да бъда нещо повече от един малко заваян колекционер.

Разбира се, има различни колекционери и аз дори в минути на най-жесток критицизъм не се смятам за събирач на кибритени кутии или на цигарени етикети, макар човек да не знае какво го чака и докъде може да стигне. И все пак, ако има една страст, която наистина неудържимо да е поглъщала свободното ми време в течение на години, това е колекционерството.

Не обичам твърде тая дума, означаваща всъщност събирачество, но съм принуден да я употребявам, защото с течение на времето е получила един нюанс, малко по-различен от буквалния ѝ смисъл. Събирачеството по начало е присъщо както на човека, така и на редица животински видове — бозайници, птици, насекоми. И човекът се е развил като човек не в събирането на това, което природата му е предлагала, а в преработването посредством труда и оръдията на труда. Но така или иначе, рефлексът на събирача дреме повече или по-малко

у всекиго от нас, независимо дали се проявява в обзавеждането на апартамента с полезни вещи, или в създаването на сбирка от сребърни пафти, или в натрупването на легендарната Плюшкинова купчина от непотребни вещи.

И все пак колекционерството се отличава от обикновеното събирачество и тази отлика се е установила не в резултат на езиков педантизъм, а в резултат на многовековната дейност на самите колекционери, които са изпълнили с особен смисъл това понятие.

Едно от своеобразията на въпросната дейност е, че тя не преследва тясно практически цели. Човекът, който събира мебели, за да устрои бита си, не колекционира, а се обзавежда, докато колекционерът на мебели може при случай и да ги използва, но не ги събира, за да ги използва. Репродукциите, трупани някога от баща ми, не бяха колекция, а сбирка за чисто учебни цели. Но и една сбирка от оригинални картини, купувани с единствената цел да се вложат парите в неподлежащи на инфлация блага, също не е колекция — колкото и значителни да са сами по себе си тия картини, — а е материален продукт на финансова операция. Даже най-големите търговци на картини на Запад нямат никакъв шанс да минат пред публиката за колекционери, макар да държат в складовете си ценности, на които всеки колекционер би завидял.

Безразборното събирачество, дори когато е безкористно, също не е истинско колекционерство. Един човек, задръстил апартамента с напосоки натрупани стари вещи, обременява бита си, но не създава колекция.

Истинското колекционерство е лишено от груби материални съображения. То се осъществява върху основата на известна система и съобразно изискванията на определен критерий. Системата може да бъде самодейно изработена или взета наготово от някой наръчник, но критерият е винаги личен. Той изразява разбиранията и вкусовете на самия колекционер.

И тъкмо затуй при дадени обстоятелства колекционирането може да се превърне в нещо като творчество, а колекцията — в оригинално организирана творба, отразяваща част от личността на самия събирач. Само че това е творчество с помощта на готови елементи, с помощта на създадени от други хора творби, сиреч бледо подобие на творчество, сиреч псевдотворчество.

Защото колекционерът е в последна сметка поклонник, а не създател. Той е един платонически любовник, който няма никакви шансове да стане баща.

Първите ми сбирки като у всички деца от онова време бяха съставени от разноцветни стъклени топчета или от боядисани ашици, или от оловни войничета. А после всичко това изчезна, за да отстъпи място на книгите. Разбира се, аз търсех книгите, за да ги чета, но веднъж прочетени, те се превръщаха в безкористен обект на колекционерство. Не можех да търпя раздърпани или изцапани книги. Всяка седмица ги нареждах и пренареждах, подвързвах ги в сини, зелени и червени амбалажни хартии, лепях върху тях малки кръгли етикетчета и ги номерирах. Към романите с приключения бях добавил и някои намерени на тавана томчета от Хайне на немски език. Не знаех бъкел немски, но томчетата бяха тъй красиво подвързани и с такива блестящи златни ръбове, че не можех да не ги включа за красота в библиотеката си.

Сетне, то се знае, дойдоха пощенските марки, но там не ми провървя особено, понеже никога нямах пари, за да си купувам марки, и набирах колекцията си само от стари пливове и от размяната с други деца, не по-богати от мене. Доколкото си спомням, едничкият ми успех в тази област — и то не колекционерски, а чисто материален — бе постигнат благодарение на персийската серия.

Бях свикнал, когато се прибирах от училище, да правя известна обиколка, за да мина край махленското филателно магазинче и да позяпам изложените на витрината марки, не с намерение да купя нещо, а просто за да си помечтая на тема: какво ли би било, ако тия марки бяха мои. И веднъж, когато приближих до магазинчето, съгледах няколко персийски марки с познатата емблема „лъв и слънце“, които ми се видяха невероятно красиви, понеже ръбовете им бяха позлатени или посребрени. Толкова красиви, че се одързостих да вляза в дюкянчето и да запитам за цената.

— Три лева — измърмори продавачът, без дори да ме погледне, защото вече ме бе зърнал през витрината и не без основание бе решил, че нямам в джоба си и три лева.

Това бе невероятно евтино за такива красиви марки и аз още същия ден измъкнах пари за кино от баща си, но не отидох на кино, а тутакси закупих персийските съкровища и преседях определените за

кино два часа в съседното, обрасло в бурени място, като през минута-две вадех пликчето от джоба и се любувах на марките. Толкова често им се любувах, че на края престанаха да ми правят впечатление. И тогава може би за пръв път усетих преситата.

На следния ден у дома се отбиха братовчедите ми — същите, с които на времето бях реализирал първите си търговски сделки — и аз, с присъщата на всеки колекционер суетност, побързах да им покажа шедьоврите на персийската филателия.

— Колко струват? — полюбопитствува Гошо, който не можеше да откъсне очи от марките.

— Няма цена — отвърнах небрежно.

И тутакси пуснах в ход развинтената си фантазия:

— Това са марки, употребявани само за царската поща. Със златните се облепват писмата на шаха, а със сребърните — писмата на шахинята.

Придворните функции на марките засилиха ореола им до степен на ослепително сияние.

— Добре де, какво искаш за тях? — настоя Гошо.

И понеже аз се дърпах и твърдях, че нищо не искам, той сам предложи да ми даде цялата си колекция от български марки. Това бе добра сделка, обаче аз продължавах да се дърпам и братовчед ми прибави към цената и никелираните си кънки. Това бе още по-добра сделка, но аз все по-упорито се дърпах, додето той постави върху везните едно след друго всичките си съкровища. Едва тогава и с примирението на човек, понасящ тежка загуба единствено в името на роднинските връзки, отстъпих и връчих персийските уникали на щастливеца.

Няколко дни по-късно стана ясно, че щастливецът също бързо се е наситил на златните и сребърни марки. Решен да се лиши от тях срещу няколко столевки, той се отбива в първия съзрян филателен дюкян, където установява истинската цена на трофея си. След което събитията се развиха не съвсем в моя полза. Но това е друга история.

Подир марките, ако се не лъжа, дойде споменатата вече сбирка от репродукции. А после изведнъж загубих всякакъв интерес към колекционерството, и то в такава степен, че почнах да прескачам до антикваря бай Антон вече не в качеството на купувач, а на продавач, като мъкнех под шлифера една по една най-ценните си книги. И те

една по една се превръщаха в кръчмарски почерпки с приятелите и в срещи с една приятелка по сладкарниците.

Най-лошото бе, че повечето от тия книги не бяха мои или, по-точно, бяха мои, но идваха от библиотеката на баща ми. А той влизаше нередко в стаята ми и един бегъл поглед бе достатъчен, за да установи все по-плачевните следи на опустошение върху лавиците на етажерките, но се правеше, че не вижда нищо.

Само веднъж, след като беше забелязал, че съм продал една двутомна енциклопедия по изкуството, не се стърпя:

— Не мога да разбера откъде е дошла у тебе тая циганска черта. Да продадеш книга!... Не друго, а книга!... Нито аз, нито майка ти бихме могли да го направим.

Аз обаче също не се стърпах. Предния ден бяха ме извикали при Гешев в „Обществената безопасност“ и макар че на края ме пуснаха, заплахите на Гешев бяха пълни с мрачен смисъл и аз като повечето си приятели живеех в психозата на войната и с предчувствието за надвиснала опасност и изобщо танцувах върху плаващия лед, както се изразявахме тогава, перифразирайки заглавието на една пиеса.

— Книга или друго — какво значение? — възразих сприхаво.

— Ти не виждаш разликата между една хубава книга и каква да е друга вещь? — сви вежди баща ми.

— Веднъж прочетена, книгата става вещь като всяка друга вещь — отвърнах напосоки.

— Не е така. И ти го знаеш. Трябва да го знаеш, щом си решил да ставаш писател — рече спокойно баща ми.

Той помълча, сякаш да ми даде време за отговор, но аз също мълчах, понеже не виждах смисъл да отговарям, и само го изпратих с очи, когато си тръсна към стаята, и си мислех, че е неспособен да ме разбере, да разбере тая наша жажда да живеем и да се прахосваме, додето още сме живи, да живеем, да се прахосваме, да танцуваме върху плаващия лед. Той не беше от хората, които могат да схванат това. Той беше от тия, които следват упорито пътя си, дори пред лицето на катастрофата, и за които танцуването върху леда не е романтика, а малодушие. И беше прав, естествено, само че трябваше да мине време, преди да го разбере.

Най-странното е, че когато по-късно се ожених и се преместих в друга квартира и проявих нахалството да му поискам някои книги по

изкуството, той — сякаш нищо не е било — ми позволи да взема най-скъпите му томове, с част от които може би още работеше. Тия томове бяха единственото му съкровище, но баща ми само махна с ръка и каза: „Вземи ги.“ Той нямаше нищо общо с психиката на колекционера, а още по-малко с тая на собственика.

Няколко месеца подир туй през нощната бомбардировка на десети януари над къщата, дете живееех, падна бомба. Половината от сградата изчезна в пространството, а другата половина почти напълно изгоря заедно с книгите, като се изключат стотина тома, които въздушната вълна бе запратила по съседните улици. И додето на следния ден с някакво чувство на виновност събирах тия пръснати по снега албуми, не за себе си, а за баща си, ненадейно усетих, че и тия албуми, и другите няколко хиляди, които бяха изгорели, са ми напълно безразлични, че войната ме е лишила от всякаква привързаност, дори към тая най-любима вещ — книгата.

Едва подир Девети септември успях постепенно да възстановя библиотеката си. Това беше една доста богата и доста добре подредена библиотека, но библиотека за работа, създадена без сянка от колекционерска страст. И чак по-късно, много по-късно, когато се озовах в Париж, тази страст истински ме овладя.

* * *

Понякога, към края на нощта, след като изпълненият с чудовища полумрак на кошмара е вече изброден, в съня ми ненадейно става светло. Светлината навлиза от прозореца на купето, защото пътувам с някакъв влак, и това е всъщност краят на пътуването, понеже през прозореца вече се виждат зданията на непознат град.

Не знам дали влакът се движи по висок насип, или по мост, или просто по въздуха, но виждам от птичи полети в същото време съвсем близки просторните булеварди с дървета в утринно синя листовина и старинните барокови сгради, много бели, тъй бели, както могат да бъдат само в един сън към края на нощта, виждам сините кубета и по-долу белите балюстради на балконите, и сините прозорци, в които се отразява небето, и още по-долу големите сини витрини на магазините.

А влакът продължава да се носи леко и бавно и в далечината вече се вижда синьото море, осеяно с бели параходи, както следва и да се очаква в един пейзаж, който целият е от синьо и бяло, а аз си казвам, че навярно най-сетне пристигаме, защото всеки знае, че гарите са винаги до пристанищата, и усещам оная лека тръпка от нетърпение и сладко замайване, която изпитваш, когато пристигаш в красив непознат град.

Да пристигаш в красив непознат град... Това бе мечтата ми от детинство, още неоформена, но примамлива, толкова по-примамлива, колкото по-неоформена беше, защото едно нещо, оформи ли се в пълни подробности, вече губи от обаянието си, понеже почва да прилича на нещо познато, понеже добива привичните очертания на баналното, и затуй нещата изглеждат най-прекрасни, когато ти се мяркат странни и ненадейни през прозореца на летящия влак или когато ти се явяват насън в края на нощта, или когато са само една смътна мечта.

Да пристигаш в непознат град... Някога си мислех, че съм просто роден за тая работа, че това е истинското ми призвание — да обхождам екзотичните градове на планетата, да се движа под кестените на парижките авенюта или под палмите из крайбрежната на Рио, но вместо туй се движех из шумните, изпълнени с окаляни каруци улички около „Света Неделя“ и едничката възможност да вляза в допир с градовете на широкия свят бяха вмираните на подово масло квартални кина или задимената квартална кръчма, където оркестърът на покойния Макарич изпълняваше известната песничка на Александър Вертински:

В бананово-лимонном Сингапуре...

Да пристигнеш в непознат град... Уверен бях, че съдбата трудно би могла да намери за тая работа по-усърден от мене човек, но съдбата очевидно бе на по-особено мнение по въпроса, и пред мене не се очертаваха абсолютно никакви изгледи за някакво пътуване по-далече от Княжево, и единствената ми утеха, една съвсем горчива утеха, беше мисълта, че и Вертински не е ходил в Сингапур, доколкото можеше да се вярва на плоската пародия на Павел Троицки:

*Я знаю, Саша не бил в Сингапуре.
Банани он в Париже только ел.
Бананово-лимонном Сингапуре
Он в кино посмотрел.*

Пътуването — първото — се състоя доста години по-късно, когато отдавна вече бях престанал да мисля, че истинското ми призвание са големите пътешествия. Защото, ако съдбата се пошегува да задоволи някой наш копнеж, то става обикновено чак тогава, когато тоя копнеж е доста поизстинал.

В ранната заран параходът бавно приближаваше към брега. Морето подир голямата буря бе стихнало и над тъмната му морава синева се простираше ведрата и необятна синева на утринното небе. А там насреща бавно се вземаше нагоре, сякаш изплувал от дълбочините, един бял град, като че излят от синкавобял порцелан, с издигащи се една над друга бели кубични сгради, между които тъмнееше още здрачната зеленина на дърветата. Това бе Хайфа.

Но градът, който съзрях в една друга заран пет години по-късно, нямаше нищо общо с това екзотично видение. Влакът летеше с трясък по високия насип и подир един стремителен завой в далечината се разкри някаква огромна и пепелява пустиня, гмеж от опушени сгради и цинкови покриви, над които тъмните облаци като дим от пожар хвърляха тежка сянка. Утринното слънце бе намерило все пак пролука и един широк лъч се спускаше косо над града, сякаш пронизваше някакви мътни тинесто жълти води, за да освети едно зелениясало кубе или една почерняла звънарня. Това бяха покривите на Париж. Това бе Париж. И в оная първа заран той ми се представи като призрачен град на дъното на едно море от мрачини и мътножълти отражения.

Това съвсем не приличаше на оная Париж от бляскавата легенда и от пъстрите пощенски картички, но не изпитах разочарование. Защото разочарованието го бях вече изпитал много по-рано, когато бях още седемгодишен хлапак.

Баща ми бе изпратен на научна командировка в Париж и малко по-късно майка ми го последва, като взе и мене със себе си, и аз прекарах в тоя град около година и половина и помня сума неща от

това време, сякаш са станали вчера, и колкото и да се ровя в тях, трудно мога да открия нещо приятно или весело.

От многото приказки на възрастните преди заминаването у мене се бе създала представата, че Париж е някакъв великолепен град, вероятно като тия градове от приказките, с дворци от кристал и злато. А когато слязохме от влака и таксито ни понесе към рю де-з-Екол, дето баща ми бе наел квартира, пред очите ми се мяркаха само саждиви и монотонни фасади.

— Мамо, това ли е Париж? — питах, без да крия разочарованието си.

— Чакай де, още не сме стигнали — успокояваше ме майка ми.

Баща ми не бе получил телеграмата ни и ние го заварихме в квартирата да се бръсне. Нямахме как да го целуна, понеже лицето му бе цялото в сапунена пяна. Приблжих се до прозореца с надеждата, че поне тук, от високото, ще мога да зърна нещичко от истинския Париж, тоя, кристално-златния, но изгледът бе затулен от насрещната сграда, която ми се видя направо ужасна. Стените бяха съвсем черни, а вместо прозорци зееха тъмни дупки.

— Това ли е Париж? — запитах отново с горчивина.

Баща ми се засмя и отговори, че това не е Париж, а само една пострадала от пожар къща. Обаче когато подир туй излязохме да обядваме, установих мислено, че не само тая къща, но и всички останали изглеждат като пострадали от пожар с окадените си стени и мрачни прозорци.

Няколко дни по-късно ме записаха в кварталното училище и това още повече засили глухото ми раздразнение към тоя град. Не разбирах нищо от уроците и просто седях на последния чин, замислен за Пловдив и за нашата махала под тепето, а през междучасията стоях сам в някой ъгъл на двора, понеже не разбирах нищо от игрите и дрънканиците на децата. На всичко отгоре учителят почна да ме изпитва, по-точно, вдигаше ме и задаваше въпроси, а аз мълчах, докато ми направеше знак с ръка да седна.

Едничките приятни минути бяха заран, по пътя за училище, защото бе заран, а на тая възраст зараните са хубаво нещо, и защото неизменно спирах да погледам витрината на аптеката. Зад витрината бе поставен гипсов макет на човек в надлъжен разрез и този човек вместо вени и артерии имаше тънки стъклени тръбички, по които

непрекъснато течеше синя и червена течност и всичко тъй блестеше в електрически светлини, че изглеждаше просто приказно, единственото нещо в тоя уж приказан град. Стоях и гледах като омагьосан движението на искрящата течност, додето се сещах за житейските си грижи, и поемах отново с чантата към кварталното мъчилище.

Но и сред най-тягостните делници се среща по някой скромен празник. Така че и аз един ден се върнах тържествуващ от училище и с потръпващ от вълнение глас обявих:

— Татко, учителят ми даде това писмо!

И за да бъде съвсем ясна изключителността на събитието, побързах да добавя:

— От целия клас само на мене даде писмо.

Баща ми без особен ентузиазъм разпечата плика и извади отвътре листчето, съдържащо съвсем лаконичния текст:

„Позволявам си да ви съобщя, че вашият син редовно закъснява всяка заран.“

От тоя ден нататък трябваше да прекъсна връзките си с единствения приятел в тоя град — гипсовия модел със стъклените кръвоносни съдове.

Постепенно почвах да разбирам отделни думи от чуждия език и да свиквам с неприязънта или пренебрежението на децата, изобщо да се оправям някак си с проблемите си. Но и родителите ми си имаха проблеми. Принудени бяха да ме мъкнат със себе си по изложби и спектакли. Изложбите и обикалянето по улиците бяха за мене най-мъчителни, понеже краката ме заболяваха от ходене, додето почвах да се препъвам.

— Гледай си в краката де! — промърморваше баща ми.

— Не виждаш ли, че детето едва се влачи от умора — обаждаше се в моя защита майка ми.

Всъщност вероятно съм си гледал именно в краката, защото не помня много нещо от това, което е било наоколо. А и малкото, което виждах, съвсем не ме изпълваше с уважение.

— Татко, защо са ги наслагали тук тия глави? — питах по повод на няколкото бронзови бюста по рю де-з-Екол.

Баща ми търпеливо ми обясняваше, че тия „глави“ са паметници на знаменити хора.

— А тази баба, и тя ли е знаменита? — питах отново, като сочех образа на някаква старица с хлътнали бузи, клонест нос и забрадена глава.

— Това не е баба, това е Данте — отвръщаше баща ми и пак тъй търпеливо почваше да обяснява кой е Данте.

Спектаклите бяха също тъй скучни, като изложбите и скитането, но там поне имаше къде да седнеш и можеше да си поспиш. Всичко, от Гранд Опера до Казино дьо Пари, ми се виждаше едно и също — някакво непонятно движение на куклички по огромната сцена. Куклички, защото ги гледах от височината на „рая“ — най-евтините и най-далечни места до самия потон. Нерядко обаче и тия места бяха прекален лукс за нас, така че само ние с майка ми седяхме на стол, а баща ми се нареждаше малко по-назад, между правостоящите.

Понякога решавах да ме оставят в квартирата. Но аз не можех да понасям да остана сам, особено при тая черна къща насреща, с изгорелите прозорци, зеещи като някакви страшни очи. И когато нашите се прибираха, винаги ме намираха отвън на стълбището още буден или вече заспал.

Нищо чудно прочее, че един ден бях изпратен на пълен пансион в лицей „Монтен.“ Това създаде доста трудности на родителите ми, тъй като лицейът бе много скъп. Но и моите трудности не бяха малки. Вече бях почнал да разбирам езика и дори да бръщолевя, ала това не нарушаваше изолацията ми и тази изолация траеше през цялата безкрайна седмица чак до кратката едночасова неделна визита на родителите ми. Бях чужденец, и то не богат англичанин или син на знаменитост, а българин, което в тоя лицей звучеше по-странно от ескимос. Затуй мястото ми и тук бе на най-крайния чин и в най-забутания ъгъл на двора и между мене и околния шумен детски свят сякаш бе спусната невидима преграда.

Преградата впрочем не трая дълго. Двама близнаци, дангалаците на класа, постепенно възприеха обичая да общуват с мене по малко странен начин. Който и от двамата да минеше край мене, смяташе за свой приятен дълг да помачка с два пръста ухото ми или да ме оципе до разкървяване, или да ме светне с юмрук по гърба. Можех, разбира се, да се оплача на нашите, но това, кой знае защо, ми се виждаше противно.

Веднъж, няколко месеца по-късно, когато играех с децата по рю де-з-Екол, някакъв махленски дангалак бе намерил повод да ме натупа здравата. Баща ми тъкмо в това време погледнал през прозореца. Не бях забелязал това, понеже нямаше начин да го забележа в един момент, когато с лице, захлупено върху тротоара, изпитвах върху гърба си ритниците на дангалака. Видях баща си едва в момента, когато, изскочил от нашия дом, връхлетя върху хлапака, запрати го с един плесник встрани и ме вдигна от асфалта. Сетне, като отплата за изтърпените мъки, ме поведе към Жарден де Плант и дори по пътя ми купи сладолед. Но аз, макар да не отхвърлих сладоледа, през цялото време вървах навъсен. Беше ме яд на баща ми, задето се бе намесил. Чувствах се унижен от това и сто пъти бих предпочел да изям още един бой, само и само никой да не ме спасява.

Така че и тук в лиця дори не ми идваше наум да се оплаквам на нашите. Обаче дангалаците, изглежда, бяха почнали да прекаляват, защото една неделя по време на обичайното посещение мама забележа по лицето и врата ми дълбоки драскотини.

— Какво е това?

— Нищо — смънках.

— Как нищо? Я чакай...

И макар че се дърпах, тя разкопча яката ми, а сетне, за мой голям срам, запретна и ризата, като разкри синините и отоците по гърдите и гърба ми.

Наложи се да дам някакво обяснение, а сетне да го повтора пред директора и изобщо още на следния ден зарад реномето на фирмата двамата близнаци бяха изключени. Това, разбира се, не бе особена беда за тях. Те бяха богаташки хлапета — в лиця „Монтен“ всички освен мене бяха богаташки хлапета, — така че щеше да им се намери място в друг лицей.

Най-сетне настъпи лятото, но заедно с него настъпи и голямата немотия. По неизвестни причини стипендията на баща ми временно бе прекъсната, а спестяванията, доколкото ги имаше, бяха отишли за тоя проклет лицей и за тъмносинята униформа със „златни“ копчета. Баща ми и майка ми всяка заран проучваха вестникарските обявления, а сетне тръгваха да търсят работа по разни адреси и това бяха все адреси из предградията и затъntenите квартали, и ние капвахме от ходене, не само аз, а и те двамата, отгоре на всичко се оказваше, че или

родителите ми са неподходящи за въпросните места, или тия места са вече заети.

На края майка ми все пак бе приета в едно обуцарско ателие, където се работеха модните по онова време модели — тия, изплетените от тънки кожени ивички. Привечер отивахме с баща ми да я вземем от ателието и ако се случеше да надникнем в помещението няколко минути по-рано, шефът любезно ни поканваше да влезем да я почакаме вътре. Помещението бе широко като хамбар, но усойно и мрачно, с две или повече дузини ниски масички и над всяка масичка се бе навела по една жена, погълната от механичната работа. За мене, естествено, всички тия жени бяха само фон, аз виждах единствено майка си, там — на третия или четвъртия ред, — пребледняла от дългия уморителен ден, но усмихваща се леко, защото и тя ни бе видяла, баща ми и мене, застанали малко неловко до вратата. Колкото до шефа, той също седеше зад масичка, само че поставена пред редиците върху нето като подиум, за да наблюдава по-добре кой как работи. По мое мнение този подиум едва ли му бе нужен, понеже шефът бе висок като върлина и с извънредно дълъг врат, ала собственикът не можеше предварително да знае, че ще му се падне такъв върлинест надзирател, и затуй бе инсталирал подиума, макар сигурно вече да съжаляваше за излишните разноски.

Работата в това ателие бе наистина изтощителна и траеше по десет часа с едно малко прекъсване за обеду, а обедът това бе един сандвич, изяден на скамейката в кварталната градинка, и, естествено, сандвичите, за по-евтино, ние с баща ми ги носехме от къщи. Така че баща ми настоя мама да напусне работилницата, щом сам той успя да намери работа, а неговата работа бе пак в областта на обувките, но от по-висок ранг. Беше измислил да украсява лачените обувки с пъстри орнаменти, рисувани с лакови бои. А в ония години, „лудите години“, както щяха да ги нарекат по-късно, една мода имаше толкова поголеми шансове за успех, колкото бе по-екстравагантна, тъй че се намери един търговец на луксозни тоалети, който даваше на баща ми обувки, за да ги рисува, и понеже обувките сами по себе си бяха доста скъпи, търговецът снижаваше цената им, като плащаше на баща ми възможно по-малко. Но баща ми не бе от хората, които жаят труда си. Това, че се плащаше малко, означаваше за него само, че трябва да работи повече. Така че той работеше възможно повече и седеше по

цели дни в къщи и аз бях много доволен, че все по-рядко ме тътреха по изложби и музеи.

Но всяко хубаво нещо си има и сенчестата страна. Успехът с обувките даде възможност на нашите още същата есен отново да ме пратят в пансион. Това вече не беше лицейт „Монтен“ — прекалено разкошен за нашите възможности, а пансионът „Сен Никола“ край Бюзанвал, едно село в околностите на Париж.

И до днес помня оня влажен есенен следобед, когато подир дълго пътешествие с метрото и с влака стигнахме до новото ми жилище. Не само времето бе мрачно, а и всичко останало — високата каменна ограда като на затвор, потъмнялата от годините фасада на някогашния замък, ограденият от втора ограда и покрит с калдъръм двор, дето ни строиха, когато родителите си отидоха.

Сега лицейт „Монтен“ със светлите си помещения, с обилните обеда и най-вече с тия униформи със златни копчета ми изглеждаше като изгубения рай. Тук спалните бяха дълги и ниски казармени помещения с две безкрайни редици походни легла. Дигаха те в пет часа, за да се измиеш с леденостудена вода и да отидеш под строй на утринната литургия, една безкрайна литургия на празен стомах, защото чак подир нея ти се даваше право на закуска.

Закуската, тая втора литургия, се извършваше в друго казармено помещение около дълги маси. Над тия редици от маси се издигаше подиум — също като в ателието на майка ми, само че значително по-широк, защото върху подиума се хранеха всички класни наставници. Хранеха се с изрядни гозби — не като нашите, а в добрия стил на френската кухня и ние имахме пълна възможност да се любуваме на тия гозби, додето ги носеха под носа ни натагък, към тържественния подиум. Това обаче ставаше чак на обед, а заранта прислужниците оставяха пред всекиго по една кифла и една дълбока чиния, пълна с мляко с какао.

„Кифла и мляко с какао... добра закуска“ — помислих си първата заран, като гледах прислужниците да разнасят тия лакомства. И тъкмо си помислих това, когато поставиха пред мене чиния с някаква мазна течност, воняща нетърпимо на прегорял лук. Тя не можеше и да воня на друго, тъй като представляваше вряла вода с прегорял лук и разкиснати залци хляб. На „моята“ маса бяхме дванайсет души, също като дванайсетте апостоли, и всички топеха

кифлите си в ухаещото на шоколад мляко, само пред мене димеше тая отвратителна воняща супа. Но подир дългата литургия вече ми призляваше от глад и аз, преглъщайки огорчението си, посегнах към лъжицата. Погълнах как да е първите няколко глътки, но после усетих, че ми се повдига, и оставих.

Когато следващата неделя майка ми запитала защо съм бил така онеправдан, оказа се, че просто за млякото и кифлата трябвало да се доплаща. За редица други добавки също трябвало да се доплаща и по този начин евтиният пансион се оказваше вече съвсем не тъй евтин, но нямаше как, и майка ми доплащаше, за да не се чувства детето й като парий сред останалите деца.

Едно от нещата, за които се доплащаше, бяха и кокилите. Не знам дали в наши дни тия пособия се използват все още някъде от някого, но в лицеза „Сен Никола“ това бе единственото развлечение. Кокилите бяха номерирани с блажна боя и окачени върху оградата на двора и всеки ученик след съответното доплащане ставаше временен стопанин на един чифт с определен номер. И тъй, два пъти дневно — в големите междучасия заран и следобед — всеки се покачваше на своите кокили и обикаляше като идиот по този двор, който беше страшно неудобен с неравния си калдъръм и твърде тесен, тъй че непрестанно се блъскахме един друг. И ние обикаляхме насам-натам, стотина или двеста малолетни идиоти, покачени на тия кокили, и в това се състоеше цялото ни удоволствие. По-възрастните бяха разнообразили номера, като пристягаха кокилите с коланите си около кръста, освобождаваха по този начин ръцете си и се боричкаха, докато един от противниците плюснеше на калдъръма, което неизбежно бе свързано с окървавяване или натъртване.

В лицеза имаше и парк, огромен парк, с високи стари дървета, скамейки и алеи, посипани с жълт пясък, но входът в парка ни бе строго запретен, освен в неделя, когато родителите идваха на свиждане. Не че някой се боеше да не изтъпчем тревата — ние и в почивките бяхме неизменно под очите на надзирателите, — а просто смяташе се, че трябва да живеем при строг режим, също като отшелници. По тая причина се движехме винаги в строй, обути бяхме с тежки сабо — дървени обувки, — с които оглушително тракахме по каменните коридори, облечени бяхме в черни дрехи от груб плат, а вместо палта носехме също като монасите вълнени пелерини с

качулки. Пак по тая причина заниманията траеха през целия ден, прекъсвани само от междучасията, храненето и двете литургии — заранната и вечерната.

Всеки от нас имаше дълга черна или бяла броеница с три вида мъниста — дребни, по-едри и най-едри. Коленичили в редици сред студената каменна църква, навели подстриганите си глави и стиснали в ръце броениците, ние трябваше да потъваме до пълно оглупяване в тая досадна работа — богослужението. С всяко мънисто на броеницата отбелязвахме произнесената поредна молитва и започвахме от средата, дето висеше кокаленото кръстче, за да стигнем в края на състезанието отново до това кръстче. Защото туй бе истинско състезание и всеки от нас бърбеше полугласно и възможно по-бързо текста на молитвите — молитва на дева Мария, за всяко малко мънисто, Отче Наш, за по-големите, и някаква трета, твърде дълга молитва, за най-големите, които за щастие бяха само няколко на брой. Тая, дългата молитва вече напълно се е изличила от паметта ми, затова пък най-късата още звучи в ушите ми с началния си стих:

Жьо ву салю, Мари, плен дьо грас...

Ние повтаряхме машинално и възможно по-бързо тази молитва и следващите, като, разбира се, не мислехме нито за дева Мария, нито за Христос, нито за бог отец, а следяхме съседите си да не хитруват, като прескачат, за по-голяма бързина, някой стих и крадешком поглеждахме броениците им, за да видим кой докъде е стигнал в състезанието.

Не знам дали от спартанския режим, или от някаква епидемия, но в началото на зимата всички бяхме нападнати от странно заболяване. Ръцете ни по ставите на пръстите и кокалчетата се зачервяваха, посиняваха, а сетне цъфваха в гнойни рани, които постепенно ставаха все по-големи. У някои деца тия рани се пренасяха по лактите и по раменете, където се превръщаха в истински дупки. Всеки ден по два пъти ни водеха в амбулаторията, където ни заставяха да си промиваме раните с някаква воняща на карбол жълта течност и цялото училище бе вмирисано на карбол и на гной, но надзирателите твърдяха, че всичко е само от студената вода и от това, че сме кекави и изобщо, че напролет епидемията ще мине. Така и стана.

В „Сен Никола“ имах щастието да съжителствувам с едно друго българче Петърчо. Ала това щастие не трая дълго.

— Ще избягам от тоя затвор — заканваше се полугласно Петърчо през междучасията.

— Не можеш да намериш пътя до Париж — разубеждавах го.

— Ще го намеря — упорствуваше Петърчо.

— Ами тая висока ограда? Ами кучетата?

— Всичко съм намислил, не бой се. Ако искаш, може заедно да избягаме.

— Не искам.

Всъщност исках. Ужасно много исках да се изтръгна от това мрачно глухо място, заобиколено с далечните сиви очертания на високите дървета, удавени в мъгла, от тягостните занимания в тъмните студени стаи, от налудничавия забързан шепот „жьо ву салю, Мари, плен дьо грас“, от безсмисленото лутане с кокилите върху хлъзгавия калдъръм на тесния двор, от миризмата на карбол и гной. Страшно ми се искаше, но достатъчно бе да си представя разстроеното лице на мама и укора в очите ѝ, за да отпратя парещото желание в графата на неосъществимите мечти.

Петърчо обаче един ден наистина избяга въпреки кучетата и високата ограда и аз отново останах без приятел. Тук поне не ме биеха и изобщо не се занимаваха с мене, всеки зает с личните си несгоди. Унилоста и потиснатостта, царяща в тоя каменен затвор, не предразполагаше дори към побои. Само старшият на класа използваше срещу мене едно невинно мъчение, може би от желание не толкова да ме инквизира, колкото да ме вразуми.

По време на обяда и вечерята на всяка маса се поставяше шише с вино и шише с вода. Питието според правилника се разливаше от старшия ученик и всички деца пиеха вино, разрежено с повече или по-малко вода. Още първия път обаче аз поисках само вода. Но старшият, без да ме слуша, добави към водата и вино.

— Не искам вино, искам само вода — настоях.

— Ще пиеш каквото ти дават! — озъби се онзи. — Каквото правят другите, това ще правиш и ти.

Трябваше или да се подчиня, или да остана жаден. Предпочетох второто. Можех, разбира се, да се оплача на надзирателя, ала това

значеше да си спечеля името на доносник, а вероятно и да получа няколко ритника вечерта в спалнята.

Оттогава всеки обед, без дори да попита, старшият ми наливаше винаги вино и вода и дори повече вино, отколкото вода и по време на обета неизменно следеше дали инатът ми няма най-сетне да се пречупи и жаждата да надделее. Това се превърна в нещо като състезание по издръжливост и то забавляваше всичките дванайсет апостоли на масата с изключение на мене, който вечно бях измъчван от жажда. След излизане от трапезарията също нямаше как да си разквася устата, понеже се движехме неизменно под строй. Идваше ред на едночасовата почивка в спалните и едва когато се вдигахме и отивахме да се измием, най-сетне успях да утоля жаждата си.

Виното ми бе неприятно на вкус, но причината на моята стачка не бе в това, нито дори в ината, който никога не ми е липсвал. Причината бе в нещо друго, случило се няколко месеца по-рано.

По финансови причини бяхме напуснали квартирата на рю де-з-Екол и бяхме наели една значително по-неуютна, обаче по-евтина квартира, нейде отвъд Ла Мот Пике Гьонел. Помня, че съвсем близо до нас минаваше подземната железница, която в тая си част бе надземна и влакът трещеше тъй страшно по високия мост, че цялата къща трепереше. Една вечер баща ми трябваше да излезе, понеже бе поканен нейде си от някой си, а майка ми бе принудена да остане с мене, понеже вече бях готов да се разплача. Още от най-малък изживявах болезнено всяка раздяла с нея и когато се наложеше да излиза, дори през деня, принудена бе да прибегва до най-различни хитрости, за да се измъкне незабелязано. Така че тя остана с мене и аз спокойно заспах, ала през нощта се събудих и видях, че не си е легнала и че плаче, и я запитах защо плаче, а тя само ме прегърна и ме притисна до себе си, но аз настоявах с въпросите си, а тя продължаваше да плаче, додето на края се овладя и прошепна:

— Кажи ми, че никога няма да пиеш... нали никога няма да пиеш?...

Побързах да я уверя, че, разбира се, никога, никога няма да пия, и бях напълно искрен и дори не подозирах колко много нещо ми предстои да изпия след години и колко много пъти ще нарушавам чистосърдечното си детско обещание.

Нощта напредваше и тревогата на майка ми все повече нарастваше, защото кварталът, в който сега живеехме, се славеше като бандитски квартал и защото тя знаеше, че баща ми, седне ли да пие, се забравя, и защото, когато те е страх за един човек, какви ли не работи ти минават през ума.

Той се прибра чак на заранта и не бе способен на нищо друго, освен да се изтегне на кушетката, така че разправията бе отложена за по-късно, макар че нямаше и разправия, понеже в подобни случаи между двамата настъпваше само мълчание, едно тежко мълчание, което за щастие траеше ден до пладне.

Но аз я запомних тая нощ с тревогата и плача на майка си и ако по-късно наруших обещанието, то не бе от къса памет, а от безволие. Обаче това стана много по-късно, а в оная детска възраст и в оня мрачен затвор на лица още не бях дотам умен, че да плюя на думата си, и затуй дори не ми минаваше през ум да протегна ръка към чашата с вино и да утоля жаждата си с цената на едно клетвопрестъпление.

Те се точеха бавно и монотонно, тия влажни есенни и зимни дни, с мъглата и дребния дъждец, с тъжния звън на камбаната за утринната литургия, с приспивния шепот на молитвите и безкрайната тягост на самотата. В момента тоя студен затвор ми се струваше като незаслужено наказание, но по-късно си мислех, че е бил просто изпитание, едно може би дори полезно изпитание, защото по-рано не бях способен да се отделя даже за миг от майка си, а скоро ми предстоеше да я загубя завинаги и защото по-рано самотата бе равностепенна на страдание, а трябваше да свикна и с нея, понеже тепърва ми предстоеше много самота.

Най-сетне настъпи и ваканцията, този дълъг празник, помрачаван само от мисълта, че връщането в пансиона е неизбежно. Но то не беше неизбежно. Два месеца по-късно щяхме да потеглим обратно за Пловдив.

* * *

И ето че сега, подир повече от двайсет години, отново идвах в тоя град. Но аз вече знаех, че Лувърът не е от кристал, нито Айфеловата кула — от злато, и изобщо бе трудно да се разочаровам от нещо, тъй като и не очаквах нещо особено. И може би затуй между другото обикнах Париж, защото не бях очаквал нещо особено.

Не бих казал, че това е разкошен, великолепен, очарователен, интересен и не знам още какъв град — всички тия епитети са дотам банализирани, та просто ти прилява, като ги чуеш. Не бих казал и че е Единственият, Неповторимият — всеки град е по своему единствен и неповторим, без това да го прави непременно привлекателен. Изобщо изпитвам нещо като погнуса пред възможността да се присъединя към хора на псалмопевците, който и без туй е достатъчно многоброен и гласовит. На всеки двама писатели, минали през този град, поне един го е увековечил в книга. На всеки трима поети поне двама са го удостоили с поема или стих. Колкото до авторите на песни, тук продуктивността надвишава всички рекорди. Отдавна и нееднократно са възпети покривите на Париж, мансардите на Париж, мостовете на Париж, влюбените на Париж, жените на Париж, малчуганите на Париж — а може би и старците, в това не съм сигурен, — Големите булеварди, малките кафенета. Левият бряг, а също и Десният, нощите на Париж, както, разбира се, и дните, без да говорим за всички останали исторически и квартални забележителности, от Нотрдам до Сакре-къори от Монмартр до Менилмонтан.

Така че темата е напълно шаблонизирана, многократно предъвкана, олигавена и изобщо изчерпана. И най-добре е направо да се откажем от нея поне като художествена тема и да я погледнем от по-прозаичен ъгъл или ако щете, от по-субективен — от ъгъла на една мания.

А колкото до общата оценка, тя е толкова по-трудна, колкото по-разнолик ви се представя тоя град. В продължение на седем години имах възможност да го разучавам от всички гледни точки, включително и тая, прозаичната, както и оная, маниакалната, и все още

не съм готов с оценката. Може би при някой следващ живот и това да стане.

Вероятно туй е и един от чаровете на Париж, че крие най-различни неща, способни да привлекат най-различни субекти. Латинският квартал, сборището на младежта, и Монпарнас, сборището на чужденците, Шанзелизе и Операта с дефилето на луксозните витрини, Риволи и Себастопол с дефилето на преоценените стоки, Монмартр, средището на проститутките, и Сен Жермен де Пре, средището на интелектуалците — по силата на един парадокс тук понякога кварталът на проститутките става квартал на интелектуалците и — обратното — старинните богаташки домове на 16-ия арондисман и бедняшкото стълпотворение из пазарищата на Сент Уан, паузите от зеленина и покой на Боа дьо Булон и Боа Венсен и пределният разгул на децибелите в кръстопътищата на Ришельо-Друо и Барбес-Рошешуар, най-сетне. Париж на музеите и Париж на Автомобилната изложба, Париж на изкуствата и Париж на Ар менажер — ако сред тоя град, конгломерат от двацет различни града, и сред тая бъркотия на моди и вкусове, на минало и настояще някой все пак не успее да си намери развлечението и занимавката, то това означава, че тоя някой е наистина прекалено възискателен.

Беше краят на март 1953. У нас в София още бе зима, но тук в Париж тротоарите бяха сухи и огрени от уилото слънце, а край масите пред кафенетата бе пълно с народ. Уличните плакати оповестяваха модните новости на Кристиан Диор и Жак Фат, по кейовете младежите пишеха с блажна боя „Мир на Виетнам“ и „Американци — въл!“ В естрадната музика на мода бе певицата Лин Рено с песента „Ти, моя малка лудост“, по Шанзелизе даваха филмите на Мартин Карол, в живописата се говореше за Лоржу и Вийон и градът славеше своите знаменитости за един сезон, които на следващата или по-следващата година щяха да бъдат изхвърлени върху буницето на забравата.

Жена ми и детето останаха в хотела, понеже бяха изморени от пътуването. Аз също бях изморен, обаче възможно ли е да се затвориш в една стая, когато около теб се простира Париж. Тръгнах уж да се разтъпча. Отпърво мислех да се отправя към Латинския квартал, към ония места, свързани с детските ми спомени. Бях сигурен, че пристигна ли тук, непременно най-първо ще обиколя тия места. Но

сега, когато вече бях пристигнал, усетих, че ме привлича не миналото, а сегашното. И за да добия някаква представа за него, минах през моста Алма и се отправих към Шанзелизе.

Обходих авенюто от Триумфалната арка до Ронпоан, сетне свих по Матиньон, после по Фобур Сент-Оноре, излязох на Мадлената, минах край Операта, а подир туй поех по Големите булеварди. Булевардите ме изведоха на Севастопол, а Севастопол — на Риволи, додето стигнах Конкорд, прекосих отново Сена и тръгнах по Ке д'Орсе обратно към хотела с подгъващи се от умора нозе.

Отдавна бе се мръкнало и аз не знаех къде точно се намирам и само приблизително си давах сметка за посоката, която трябва да следвам. В главата ми бе пълна бъркотия от впечатленията на тоя изтощителен петнайсеткилометров маршрут и единственото, което съзнавах, бе, че тия впечатления са твърде различни от детските ми спомени.

Но аз не бях дошъл тук нито за впечатления, нито за спомени и още следната заран почнах работа. А наоколо се простираше Париж, все тъй непознат и неизследван, и трудолюбието на дебютанта непрестанно се бореше у мене с любопитството на пришелеца. Така че за да сложа край на тая междуособица, налагаше се да разграфя делника по съответния начин. Отивах в посолството възможно побрано, за да приключа текущата работа до обед, а следобед обикалях музеите или правех първите си познанства по кафенета и редакции. Но колкото и позорно да звучи това за един дипломат, най-любимото ми занимание бе да смятам по улиците, да скитам по три или четири часа, чак до вечерта, а понякога и още толкова вечер, да откривам затънтените кътчета на града, да оглеждам крадешком минавачите и, разбира се, да зяпам по витрините.

Туй, което най-дълго задържаше погледа ми по тия витрини, бяха книгите и не толкова романите и скъпите албуми с репродукции, а книгите, които откривах за пръв път — редките луксозни издания, т.нар. „едисион дьо люкс“. Това бяха издания само в няколкокостотин, а понякога само в няколко десетки номерирани екземпляра, набрани с великолепни шрифтове и отпечаташ върху скъпа хартия, чиито названия тепърва щях да чуя — Верже Лафума, Пюр шифон дьо Лана, Велен дьо Рив, Велен д'Арш, Жапон емпериал, Алфа Лафума и още колко други. Но туй, което най-много ми взимаше очите, бяха

иллюстрациите — оригинална гравюри, офорти, суха игла, дърворезби, литографии или рисунки, оцветени на ръка. Колкото до авторите на текста, туй бяха все знаменитости на класиката или съвременността, обаче те отстъпваха на второ място и в това всъщност се проявяваше един от типичните белези на колекционерството: човек обикновено не купува една луксозна книга, за да я чете, а за да я разглежда. Защото, ако е за текста — можеш да го получиш на сто пъти по-ниска цена в някое джобно издание.

Най-скъпите издания обикновено бяха неподвързани и даже неброширани, а на коли, поставени в специални кутии-калъфи. Големият колекционер предпочита да държи книгата в тоя вид или да има свободата сам да избере подвързия според вкуса си. Но имаше и много книги с подвързии, дошли от частните колекции обратно в книжарниците, и тия подвързии бяха тъй красиви, че додето ги съзерцавах, усещах почти нещо като болка под сърцето. Това бяха подвързии от шагрен или от още по-скъпия марокен, в строги черни, вишневочервени и тъмносини цветове иди в пищни интензивни багри — изумруденозелени, лимоненожълти, розови, лилави.

Бях расъл и израсъл сред книги, обаче никога не бях виждал подобни разкошни неща. Баща ми обичаше луксозните издания, но средствата не му позволяваха да си изписва нищо повече от книги за работа. А и никъде в София не ми се бе случвало да открия някоя библиофилска рядкост, защото българската буржоазия изписваше от Запада главно леки коли и козметични препарати.

Върху луксозните книги по витрините, както върху всички луксозни неща в Париж, не бяха поставени цени, понеже цената би могла само да изплаши купувача и понеже се предполага, че истинският любител на такива вещи не държи особено на цената. И трябваше да минат няколко дни, додето се осмеля да прекрача прага на един от тия специални магазини, където се продаваха само редки номерирани издания.

Магазинът се намираще на рю дьо Сен. Беше равен следобед и собственикът навярно току-що бе отворил. Седнал зад малкото бюро, той се занимаваше с пощата си. Помещението бе празно.

— Мога ли да прегледам книгите? — запитах.

Търговецът вдигна глава и ме погледна озадачено.

По-късно разбрах, че така не се пита. Казва се само „Мога ли да хвърля едно око?“, защото хората не обичат да им ровиш стоката. Скъпите книги не са стока за ровене.

Повторих въпроса и човекът подир известно колебание направи лек жест към рафтовете-витрини:

— Гледайте.

И трите стени на широкото светло помещение бяха покрити с такива застъклени рафтове. Приблжих откъм единия край, отместих стъклото и плахо поех първата книга в тежка малинова подвързия от полиран марокен, украсен със златни плетеници.

Отпърво стопанинът ме наблюдаваше с крайчеца на окото, но като се увери, че внимателно и дори страхопочитателно се отнасям с томовете, престана да ми обръща внимание и потъна в кореспонденцията си. Баща ми бе ме научил да се отнасям тъй с книгите — да ги разтварям не повече от деветдесет градуса и да придържам леко листата за ръба, без да слагам отгоре пръстите си.

Прекарах в магазина, ако се не лъжа, близо два часа и през тия два часа избродих всички школи на френската илюстрация от сецесиона на Лотрек до абстракционизма на Жак Вийон, от аскетичния геометризъм на Луи Жу до откровената еротика на Бертоне Сент-Андре и от натурализма на Лобел-Риш до сюрреалистичните кошмари на Салвадор Дали.

— Цените са отбелязани на последната страница — бе пояснил търговецът.

Цените наистина бяха акуратно отбелязани на последната страница с молив — една уместна предвидливост, за да не би изборът ми да падне на някой том, равняващ се по стойност на един мерцедес. Много от книгите по тия рафтове бяха наистина фантастично скъпи и аз с известна меланхолия отбелязвах наум редица издания, илюстрирани от Бонар или Пикасо, и които никога нямаше да притежавам, защото наистина бе по-лесно да се сдобиеш с лека кола, отколкото с подобен екземпляр.

Заедно с туй обаче още тук установих една друга подробност, която бе изцяло в моя полза: цените на изданията не винаги съответствуваха на художествените качества. Това бе пазар, а пазарът винаги се ръководи от модите и от вкусовете на клиентелата. И аз бях поразен, че един албум с тривиално похотливи голи тела на Шимо се

ценеше точно толкова, колкото и една книга, илюстрирана с великолепните офорти на Жорж Руо, и че виртуозните, но празни гравюри на Марсел Вертес бяха по-скъпи от томчето с графики на Жюл Паскен.

Най-сетне, след като методично бях разгледал всички съкровища, избрах едно хубаво издание с оригинални дърворезби на Мазерел, понеже обичах Мазерел и понеже цената съответствуваше приблизително на възможностите ми.

— Чудесен художник — забеляза търговецът, додето увиваше грижливо томчето.

— Но, изглежда, никой не го търси...

— О, нека не пресилваме — възрази човекът зад бюрото. — Търсят го, само че не тъй, както между двете войни. Какво искате, в тоя град има прекалено много художници, за да могат все едни и същи няколко души да заемат центъра на витрината.

Това беше софизъм, ала нямаше никакъв смисъл да спорим и ние се сбогувахме и аз казах „Довиждане“, а търговецът отвърна „Доскоро виждане“ и всъщност той се оказа по-точен, защото не мина и седмица, когато отново прекрачих прага на магазина му.

В продължение само на два-три месеца станах ако не свой човек, то поне добър познат на почти всички търговци на луксозни издания, пръснати из различните части на Париж. Стопаните ме оставяха да се ровя с часове из рафтовете и единствената персона, която прояви известно неразбиране към тая ми страст, бе една дама от Фобур Сент-Оноре. Всъщност тя бе съпруга на собственика, ала всеки следобед се налагаше да го замества, защото той обикаляше за стока по търговете и богатите домове. Магазинът се състоеше от две обширни, съединени с портал помещения, малко мрачни, но натъпкани до тавана с истински съкровища на библиофилията.

— Мога ли да хвърля едно око? — запитах, когато за пръв път се озовах в това светилище.

— Какво по-специално търсите? — запита на свой ред стопанката.

Ние стояхме един срещу друг, аз — на прага на магазина, а тя — на прага на критичната възраст, и бегло се изучавахме.

— Нищо специално — отвърнах.

— Да, но все пак?...

— Ами... илюстровани книги...

— Но, боже мой, всичко това са все илюстровани книги! — Тя посочи с две ръце към рафтовете.

— Толкова по-добре, значи, има шанс да намеря нещо.

Тя ме огледа още веднъж и навярно откри все пак някакъв нюанс на обещание в декларацията или в приличния ми костюм, защото избъбра неохотно:

— Добре, добре, гледайте...

Почнах от съседната зала и още в първия шкаф открих два тома на Едгар По с илюстрации от Гюс Бофа и „Дом Телие“ на Мопасан с дърворезби на Карлегл. Цените бяха значително по-ниски от очакваното, обаче аз върнах отново книгите на мястото им. Половината ми удоволствие бе не в купуването, а в разглеждането и в този магазин имаше доста много неща за разглеждане.

Подир един час, когато навярно стопанката вече напълно се бе отчаяла от мене като клиент, най-сетне заставах пред нея с вече споменатите три книги и бях награден с някакво бледо подобие на усмивка:

— Значи, все пак намерихте...

Оттогава винаги, когато ми се случеше да се отбия в магазина, дамата промърморваше:

— А! Господинът, който не знае какво търси...

— Но който винаги намира.

— Добре, добре, гледайте...

Тия обиколки из магазините бяха колкото увлекателни, толкова и разорителни. А страстта у мене все повече се разпалваше и аз напразно се заричах, че чак до края на месеца няма да стъпя в книжарница, и щом само намерех свободен час, скачах в първия автобус и се отправях към Латинския квартал или към Пале Роял в търсене на нова придобивка, а нощем сънувах, че се движа из улици, чието съществуване до тоя момент не съм подозирал, и че попадам в някакви огромни и мрачни книжарници, наблъскани с цели планини от дебели подвързани томове, я се ровя из тия грамади, и вадя оттам странни албуми, изпълнени с фантастични илюстрации, чиито автори не мога да отгатна и дори не мога да разбере дали това са шедьоври, или демодирани безвкусици, и затуй продължавам да ровя нататък, и все по-нататък и се катеря по тия планини от книги, а те се свличат под

нозете ми и аз се ловя за тях с две ръце, но томовете, за които съм се уловил, също се свличат, а зад гърба ми някой крещи: „Но, господи, кой ви е позволил да тъпчете с крака книгите ми!“

Честите и многочасови обиколки ме отвеждаха все по-навътре и по-навътре в лабиринтите на града, така че подир авенютата и булевардите постепенно навлязох в малките улички и в отдалечените квартали, за да открия, че луксозни издания могат да се намерят и в съвсем забутани магазинчета. Това откритие увеличи находките ми, но не намали разходите и аз нерядко изкарвах втората половина от месеца в пълен аскетизъм, но даже и в тия периоди на оскъдица не можех да потисна напълно страстта си и се развличах, като обикалях букинистите край Сена и кварталните дюкянчета, за да купувам пак книги, само че не от ония, луксозните, а от обикновените евтини издания, служещи за тая прозаична работа — четенето.

Когато се движех по рю Лафайет, неведнъж ми се случваше да мина край една книжарница за луксозни издания, в която никога не се отбивах, защото малката витрина с няколко потънали в прах книги и тъмното, сякаш пусто помещение не вдъхваха надежда за особени находки. Но след като всички други магазини бяха обиколени, веднъж реших да надникна и тук.

Посрещна ме много възрастен и много нисък човек, който любезно запита за целта на визитата ми, сякаш не му беше ясно с каква цел човек влиза в една книжарница.

— Всичко е прибрано — рече той, като чу обяснението ми.

И посочи към няколко шкафа в дъното на полутъмното помещение.

— Но тогава как продавате?

— Да продавам? На кого да продавам? Свършено е с продажбите, господине. Хората днес мислят само за перални машини, телевизори и най-вече за коли, преди всичко за коли. Колата се превръща във висша и, боя се, в единствена потребност.

— Но след като колата веднъж вече е купена...

— Лъжете се — прекъсна ме той. — След като колата е купена, идва грижата да бъде поддържана, а подир една година — и да бъде подменена. Един човек, който уважава себе си и който държи да бъде уважаван от другите, не може да се вози в кола от миналогодишния модел...

Старецът явно бе отегчен от тишината и самотията на тоя мрачен магазин, където едва ли някой стъпваше, защото се залепи за мене като за пратен от провидението събеседник, а не като за евентуален купувач.

— Още моят дядо, господине, е бил издател и книжар. И баща ми беше книжар. И аз близо половин век съм бил книжар. Ето, вижте само какви неща сме публикували някога...

Той отвори един шкаф и извади два разкошно подвързани тома с „Приказки“ на Лафонтен.

— Гледайте каква хартия, какъв печат, какви гравюри! Но сега с всичко това е свършено.

— За тая криза едва ли са виновни само колите — възразих, като се отпуснах на един стол, понеже разговорът заплашваше да бъде продължителен.

— Естествено, не са само колите — призна старецът, като се облегна на старинното бюро. — Обаче те са главната причина. А другото... другото идва от алчността и от безвкусицата. Както винаги впрочем.

Той отново направи жест към плътно затворените шкафове:

— Всичко там са все наши издания. И все от началото на века, от времето, когато имаше и добри създатели, и добри ценители и когато един луксозен номериран том струваше едно малко състояние.

Стопанинът ме погледна над очилата си в тънки златни рамки и вероятно прочел по лицето ми някаква сянка на съмнение, забеляза:

— Не мислете, че харесвам старото, просто защото и аз съм стар. Признавам, че след първата война също излязоха хубави неща. Но хора без вкус и морал бързо решиха, че щом луксозното издание е толкова доходно, те също следва да получат своя дял от него. И за няколко години пазарът бе наводнен с долнопробни книги, които претендираха да са луксозни само защото бяха номерирани и отпечатани на дебела хартия. Казват, че Франция е страна на много гении. Аз съм французин и такива думи ми правят удоволствие. Но ние имаме и доста гении на шарлатанството. И това, което истинските гении го създават, гениите на шарлатанството бързат да го разрушат. Великото и смешното при нас винаги вървят ръка за ръка.

Той замълча отново и ме погледна над очилата, сякаш за да прецени ефекта на тирадата си. Аз обаче се въздържах да взема

отношение, понеже вече знаех от опит, че французинът често е готов да ругае всичко френско, но никак не обича чужденецът да прави същото.

Малко по-късно се запознах с един книговец, който и по ръст, и по години, и по начин на мислене досущ приличаше на книжаря от рю Лафайет и чиято самобитност — поне що се отнася до външността — се изчерпваше с малката бяла брадичка.

Магазинчето се намираше в една уличка до театър „Одеон“ и аз се отбих, привлечен от няколкото разкошно подвързани тома, изложени на малката витрина.

— Вие сте сърбин — забеляза още при първите ми думи старецът, като ме стрелна самоуверено с показалец.

— Не, българин съм.

— Все едно, значи, славянин сте. Аз — също.

Оказа се, че е руснак, похвали се, че бил приятел с Еренбург, който му идвал на гости, и за доказателство ми показа книга с автограф от него. Изобщо трябваше да изтече четвърт час в бърбрене на различни теми, преди домакинът да попита за целта на визитата ми.

— Тия книги продавате ли ги, или ги подвързвате по поръчка — запитах, като посочих лавиците, дето бяха наредени няколко десетки образци на книговецкото изкуство.

— Подвързвам по поръчка. Когато има поръчки, разбира се. А всичко, което виждате тук, съм го правил за свое удоволствие. Може би ще помислите, че е твърде амбициозно да претендирам за титлата художник, но истината е, че поне притежавам страстта на художник.

Той се пресегна и пое един обемист том, поставен в калъф от виненочервен марокен. Смъкна калъфа и извади книгата в също такава тъмновинена подвързия. Смъкна и тая подвързия, която всъщност бе нещо като кожена папка, и отдолу изгря в цялото си сияние истинската подвързии, представляваща цяла мозайка от разноцветни кожички и от златни орнаменти.

— Вземете я в ръце, не бойте се... — промърмори старчето, като забеляза страхопочитанието ми.

Разтворих книгата. Това бе първият екземпляр от „Кралица Педок“ на Анатоли Франс, отпечатан върху седефена японска хартия и придружен с оригиналните акварели на Огюст Льору. Един

великолепен том, в който най-великолепна бе все пак работата на книговезеца.

— И колко време работите над едно такова нещо?

— Никога не съм пресмятал времето — три месеца, шест месеца.

— А защо клиентелата е изчезнала?

— Не е изчезнала, намаляла е. Това преклонение пред вещите на техниката и пред безумията на авангардизма извърши своето. Няма начин да се кланяш на абстракционизма и в същото време да обичаш луксозната, артистично подвързана книга, която е конкретна вещ, която съдържа конкретен текст с конкретен смисъл и която не може вместо илюстрации на този смисъл да съдържа графични безсмислици.

— А какво ви поръчват днешните клиенти?

— Ами, ето това! — Той посочва презрително два броширани тома, поставени на бюрото — Спомените на Казанова! С порнография от Брунелески! Забележете: не съм пуритан. Обаче дайте ми еротиката на Майол, ако щете, тая на Льогран или Ропс, а не тези невежи и сакати спекулации с тънката тема. Казвам му на този господин: „Една обикновена подвързия от марокен ще ви струва петнайсет хиляди, но ако питате мене за такова издание, това са хвърлени през прозореца пари.“ А той: „Добре — вика, — не се грижете за парите ми. Дайте да изберем кожата.“ Какво искате: глупци. Купуват една опаковка от марокен, за да поставят вътре няколко клозетни рисунки...

Месеците минаваха, кризисните моменти и финансовите провали следваха един подир друг, но колекцията растеше. И когато се случеше да се прибера с поредната нова находка, изпитвах някакво леко опиянение, което не ме напускаше цяла вечер. Поставях книгата върху камината, за да преценя как изглежда сред общия интериор, или я хвърлях върху светлото одеяло на леглото, за да се нарадвам на бляскавата подвързия, а сетне я разтварях и почвах да ѝ се любувам страница по страница, додето най-сетне я оставях на мира върху етажерката.

Мечтата ми отначало бе да направя един рафт, само един рафт от луксозни илюстрирани издания на световната класика. Но когато запълних първия рафт, неусетно минах към втория. Ненаситността е по начало доста разпространена черта, а при колекционера тя е правило.

Но както всякъде другаде, така и тук за ненаситността съществува едно противоядие. И то е преситата. Лично мене тъкмо това противоядие винаги ме е спасявало, може би защото, както казва братовчедка ми, съм близък, а близнаците, поне в семейството на зодиака, са капризни същества. Лошото е, че преситата от едно нещо обикновено освобождава място за жаждата към друго нещо, така че в последна сметка резултатът е нулев.

Прочее едва се бях убедил, че трябва да приключа с модерните книги, когато избухна влечението ми към романтиците. На книжарски език терминът „ле романтик“ не означава непременно писателите и художниците, свързани с романтичната школа, а представлява общо название на цяла поредица от книги, публикувани между 30-те и 80-те години на миналия век и следващи в графичното си оформление повече или по-малко първите образци на романтичната книжна графика.

Между тия издания съществуваха шедьоври на илюстрацията и типографската техника, но и немалко посредствени публикации. И за едните, и за другите обаче се намираха любители, защото, както казваше един познат книжар, и за най-калпавата книга съществува клиент. Впрочем тия издания, дори и по-незначителните, носеха у себе си обаянието, което носи една стара газова лампа или един стар часовник, оная особена атмосфера, която излъчват дори най-простите стари вещи, служили честно и дълго на човека.

Тия книги бяха илюстрирани с офорти, гравюри върху стомана и най-вече с дърворезби, тъй като някога дърворезбата бе играла същата тая скромна, но полезна роля, която играе днес баналното цинково клише. И сред всички тия графики колекционерите най-високо ценяха произведенията на Доре, отдавна признат за големия представител на романтичната илюстрация. Естествено, че ако трябва да бъдем точни, би следвало да си припомним великолепните литографии на Дьолакруза за „Хамлет“ и „Макбет“, а също и малките дърворезби по рисунки на Домие. Но тия автори са работили само епизодично в областта на илюстрацията, докато Доре — не само и може би не толкова с дарованието си на рисувач, колкото с продуктивността на въображението и с неизчерпаемостта си трудолюбие се откроява като истински титан на този жанр.

Струва ти се почти невероятно, че тоя художник, починал едва на петдесетгодишна възраст, е успял да създаде няколко десетки хиляди илюстрации, без да се броят литографиите, акварелите, картините с маслени бои и скулпторите му. Известна е фразата на Доре: „Аз ще илюстрирам всичко!“ Той не успява да илюстрира всичко, но създава едно дело, което дори само по обем надхвърля всичко познато: Библията, „Божествена комедия“ на Данте, „Дон Кихот“ на Сервантес, „Гаргантюа и Пантагрюел“ на Рабле, Басните на Лафонтен, Приказките на Перо, „Приключенията на барон Мюнхаузен“, „Изгубеният рай“ на Милтън, „Конт дролатик“ на Балзак, съчиненията на Байрон, на Тенисън, на Колридж и над сто други книги са илюстрирани от Доре. Дори на смъртния одър той продължава да се тревожи единствено за работата си и последните му думи към лекаря са: „Излекувайте ме, моля ви, за да завърша моя Шекспир.“

При издирването на „романтиците“ аз, естествено, търсех най-вече оригиналните издания с творбите на Доре. И в тая насока, също както и в някои други, случаят се оказа на моя страна. Тези творби, стигнали в периода между двете войни до фантастични цени, сега бяха твърде поевтинели поради лесно обяснимото пренебрежение на снобите към класиката.

Така че с „романтиците“, общо взето, ми провървя, което не може да се каже за тъй наречените „ансиен“, сиреч изданията от XVI до XVIII век. И трябваше да измина много километри в продължение на доста месеци и на години и да преобърна стоката на сума книжарници, докато подредя три рафта с томчета в старинни подвързии — произведения на латински, гръцки и френски класици.

Това, разбира се, също не бяха книги за четене. Да седна да чета латински означаваше да се върна към мъките на гимназиалния курс. Някои от тия издания не бяха дори илюстрирани. Но туй не намаляваше удоволствието ми, когато вземах в ръце „Гражданската война“ на Лукан и разглеждах подвързията с домашния герб на някакъв маркиз Гомец Де ла Кортина и разтварях томчето на титулната страница, за да се уверя, че е отпечатано през 1543 г. в Париж, и си казвах, че то датира още от царуването на Франсоа Първи и от времето на френския хуманизъм и че когато е излязло от печат, Рабле още не е бил публикувал последните части на своя шедьовър и колкото това да бе наивно и глупаво, струваше ми се странно, че мога да държа в ръце

една книга, която други хора са прелиствали преди повече от четиристотин години. Или разгръщах „Сатирикон“ на Петроний, издаден в Амстердам през 1669, и разглеждах заглавната гравюра, изобразяваща оргиите на старите римляни, така както са си ги представяли в Амстердам, сиреч като холандски гуляй, и се сецах, че тъкмо в 1669 г., когато тази книга е излязла, умира великият Рембранд.

А после дойдоха автографите.

Любителите на автографи бяха значително по-малко от библиофилите. Автографът по начало не е обект на естетическа наслада, не е нещо, което може да се постави върху стената на кабинета или гостната, за да украси интериора. Това е само един подпис. Или това е един документ и веднъж прочетен или преписан, той престава да бъде интересен за изследвача. Но не и за колекционера, който се гордее с редкостта на своите находки и е способен с часове да се наслаждава на хартията и на почерка на едно писмо.

Съответно на броя на колекционерите броят на търговците на автографи също бе малък. Навъртах се в техните дюкянчета не толкова за да купувам, колкото да зяпам. Гледах на изложените ръкописи като на истински реликви и бях твърде изненадан, когато разбрах, че някои любители не винаги се отнасят с подобно уважение към имуществото си.

Една вечер по обичая си бях закъснял в магазина на Льоконт — за когото ще стане дума по-нататък. Льоконт вече бе спуснал ролетките и също по обичая си великодушно ме бе оставил да ровя из папките му, докато той самият разпределяше новата стока, донесена от Отел Друо, и разговаряше с един свой познат, когото виждах за пръв път.

— А! Вие сте почнали да купувате и автографи — забеляза познатият, като видя, че Льоконт разглежда някакво писмо.

— Съвсем не. Но ако имате автографи като тоя тук, готов съм веднага да ги купя всичките. Това е писмо, голямо писмо от Домие, давате ли си сметка?

— Какво значение? — сви рамене гостът.

— Ами че едно писмо от Домие струва колкото сто писма от вашия Юго! — възкликна търговецът. — Защото Юго — свалям шапка пред него — е бил графоман...

— Гениален!...

— Съгласен съм: гениален, но графоман. Докато Домие през целия си живот е написал няколко малки писма и може би само едно като това тук.

— Домие не ме интересува — сви отново рамене посетителят. — Ако имате обаче нещо от Юго...

— Още ли не сте се уморили? И какво ще ги правите тия купища писма на Юго?

— Нямам представа... Знаете ли, че почнах да ги горя...

— Какво? — опули се Льоконт.

— Миналия месец изгорих над двайсет писма. Бях ги купил предния ден, а на следващата вечер ги изгорих.

— Но вие сте луд!

— Той е бил луд, не аз. Това бяха любовни писма до Жюлиет Друе... и всички бяха пълни с такава пошлост... с такава лигава еротика... А за мене, вие знаете, Юго е кумир... И като си помислих само, че някой ден тия неща могат да бъдат публикувани... И си казах: не, старецът не заслужава такъв позор... И ги хвърлих в камината...

— Но вие сте луд! — повтори Льоконт. — Кой ви е дал право да бъдете цензор на един гений?

— Не на гения, а на падението му — уточни гостът.

Той отпрати поглед в пространството, сякаш замислен за нещо си, и ненадейно добави:

— Знаете нали, че старият по време на заточението известно време се е занимавал със спиритически сеанси. И си помислих, че ако бих могъл да го извикам на един такъв сеанс, той навярно би ми благодарил за жеста. Ами че аз изгорих не само неговите писма, а и собствените си пари: двеста и двайсет хиляди в брой!

— Не, вие сте наистина луд — промърмори за трети път Льоконт.

— Чухте ли го тоя тип снощи? — запита ме на другия ден търговецът. — Да гори писмата на Юго! Той е наистина за връзване.

— Влюбен е в Юго! — промърморих. А между любовта и лудостта понякога има само една крачка.

— Да, но ако почнем така, докъде ще стигнем? Утре неговата сбирка може да попадне у някой реакционер, който също е влюбен в Юго, само че не може да търпи демократичните му възгледи, и който, за да очисти кумира си пред бъдещите поколения, ще изгори част от политическата му кореспонденция. А други ден колекцията може да

стане собственост на някой като вас, който пък ще я очисти от роялистките писма... И тръгна тя...

— Що се отнася до мене, напразно се боите. Аз нямам толкова пари.

— Вярно. Вие ги нямате. А той ги има. Обаче това съвсем не е причина да се разпорежда с неща, които не му принадлежат...

— „които не му принадлежат“?

— Точно така — кимна Лъоконт.

И тогава тоя търговец, който смятах, че оценява духовните блага просто като търговска стока, ненадейно добави:

— Ние само стопанисваме тия неща, но те не ни принадлежат. Те принадлежат на вечността. И ние ще си отидем, а те ще останат.

Лъоконт се занимаваше с луксозни и редки издания, само че неговата главна специалност бяха гравюрите и аз се запознах с тоя човек и с неколцината му колеги едва през втората година на престоя си, когато ме обхвана най-силната и най-разорителна страст — страстта към графиката.

Страстта към графиката ме караше да се въртя най-вече из Латинския квартал, защото това бе не само кварталът на шумните студентски компании, а и на хубавите графични отпечатъци. Вече почти бях забравил, че това е и кварталът на детските ми спомени. По рю де-з-Екол нямаше нищо интересно от гледна точка на новата ми мания. Рядко минавах оттам и винаги — транзит.

За пръв път отидох нарочно да се разходя из тия места, когато баща ми умря. Бях се върнал в Париж след погребението в София с онова особено чувство, че животът ти изведнъж е станал някак празен и глух, понеже човекът, който е запълвал половината ти живот, си е отишъл. До този миг дори не си давах сметка, че е запълвал половината ми живот. Живеехме отделени един от друг и когато бяхме заедно, обикновено се надпреварвахме да мълчим, а писмата, които си пишехме, бяха съвсем обикновени и не съдържаха нищо годно да послужи като завет за идващите поколения. Но и когато мълчахме един до друг, и когато бяхме далеч един от друг, знаех, че той е тук, в тоя живот, и че мисли за мене, както и аз мислех за него, за това, какво би казал по тоя повод или как би оценил оная книга, или как би махнал с ръка пред една клевета и една битова неприятност.

А сега вече го нямаше. И двамата вече ги нямаше и затуй, без дори да си давам сметка, машинално се запътих към ония места, дето някога бяхме вървели заедно, баща ми, крачещ мълчаливо и съвсем вдървен, а майка ми, жива и приказлива, и аз между тях двамата, като се държах по-близо до майка си и като си мислех дали няма да ме замъкнат пак на някоя изложба.

Рю де-з-Екол си беше, кажи-речи, същата. В тоя град някои места десетилетия наред си остават, кажи-речи, същите. И домът, дето бяхме живели, все още бе на мястото си, за разлика от страшната изгоряла къща, която, разбира се, отдавна бе съборена. И книжарницата за теософска литература малко по-нататък, дето баща ми често се отбиваше, също бе още на мястото си, макар и останала само с една тясна витрина, защото хората, изглежда, вече не се вълнуваха твърде от въпросите за безсмъртието на душата. И дори оная мършава бронзова баба все още беше тук — „Това не е баба, това е Данте.“ И само тях двамата ги нямаше.

Беше слънчева неделна заран. Разхождах се по кея към Нотрдам и надзъртах пътем в сандъчетата на букинистите, защото в тоя ден магазините с хубави книги бяха затворени. И додето се шляех тъй, без посока, забелязах на отсрещния тротоар един отворен дюкян, пред който се тълпяха обичайните за тия места групи туристи. Пресякох платното и надзърнах в помещението. Пред стойки с дебели папки седяха клиенти, заети да прелистват репродукции, но над главите им върху един рафт забелязах натрупани луксозни томове, които ме помахиха да вляза.

— Ако търсите гравюри, те са вече извадени — предупреди ме с лека усмивка стопанинът, възрастен мъж с побелели мустаци, като забеляза, че ровя книгите.

— Жалко рекох и понечих да си тръгна.

— Но ако се интересувате от гравюри, те не липсват при нас — добави търговецът и направи широк жест към дъното на магазина, дето върху ниски рафтове бяха наредени десетки дебели папки.

— А от какви автори?

— От всички, по реда на азбуката — усмихна се отново човекът с белите мустаци.

— Съвременни или по-стари?

— Всякакви. От Дюрер до Пикасо.

Той сякаш добродушно се забавляваше с невежеството ми, а аз гледах някак си да се измъкна, защото знаех, че не разполагам с капитал нито за Дюрер, нито за Пикасо. И ако бях се измъкнал, това може би щеше да ме спаси или най-малкото да ме предварди за още известно време от надвисналата опасност. Но вместо да си тръгна, запитах напосоки:

— Имате ли литографии от Домие?

— Разбира се, заповядайте!

Стопанинът ми предложи стол между мършава скандинавка и възрастен англичанин с бомбе и панталон на райета, разтвори една от сгъваемите стойки, постави върху нея дебела папка и развърза връзките ѝ, вероятно без да подозира, че с тоя банален жест всъщност завързва въжето около бедния ми врат.

— Ето!

Още помня първата литография, която се представи пред изненадания ми поглед: „Този може да бъде освободен, той вече не е опасен...“ А после следваха и много други, все оригинали, истински оригинали, каквито смятах, че се намират само в музеите или в сбирките на любители милионери. Литографиите бяха всички грижливо рамкирани в бяло паспарту, в чийто десен ъгъл акуратно бяха написани цените. Тия цени не бяха особено ниски за моите възможности, но за оригинали на Домие ми се видяха просто нищожни.

Трябва да поясня, че бе времето на студената война в нейния най-остър вариант и хората живееха под психозата, че тя всеки ден може да се превърне в гореща, и на борсата на книгите и гравюрите цареше стагнация, твърде неизгодна за търговците, но доста изгодна за бедни клиенти като мене.

Избрах една литография, същата тая, която стоеше най-отгоре в папката, и я подадох на стопанина.

— Имаме още работи от Домие — поясни той.

— Много добре — кимнах. — Тия дни пак ще намина.

И побързах да се измъкна с покупката си, понеже с нея бях изчерпал цялата си парична наличност.

Тръгнах по слънчевия кей изпълнен с трепет на уважение към творчеството на Домие, а отчасти и към себе си, тъй като носех в ръце един от шедьоврите на това творчество. Но когато се качих в автобуса

и поизтрезнях от опиянението, изведнъж се сетих, че бях обещал на жена си и на детето да ги изведа същия следобед, за да идем на кино и на ресторант, и че определените за целта пари вече не бяха в джоба ми. Реших да се отбия в легацията и да оправя работата с малък заем от един колега, но вече не изпитвах опиянение, а срам, задето просто бях забравил близките си. Тия неделни излизания бяха едничките празници за детето и ние обикаляхме по улиците, за да изберем подходящ ресторант, а аз казвах: „Да влезем тук, да вземем по нещо“, но жена ми отвърщаше: „Остави, тук е много скъпо“, а детето, едва набрало кураж, произнасяше съвсем тихо: „Мамо, аз бих взела нещо...“

Отбих се при колегата и в края на краищата работата се уреди и следобедната разходка с ресторанта и всичко останало мина, както трябва, и по време на леко блудкавия филм аз бях щастлив почти колкото детето, не от филма, разбира се, а от мисълта, че в къщи ме очаква един шедьовър, който би могъл да заеме място в сбирката и на най-придирчивия колекционер.

А на следния ден още заранта се отбих при моя приятел касиера, за да му направя своето вече традиционно предложение:

— Георги, какво би казал, ако уредим една малка сделка?

— Да, да, знам: от тебе разписката, от мене парите — измърмори Георги без особен ентузиазъм, тъй като шефът не разрешаваше аванси.

Подир което въздъхна и както винаги, отвори касата.

Едва приключил работата и без да си давам труд да обядвам, отново се отправих към магазинчето за гравюри на кея. Кеят се казваше Сен Мишел, а търговецът — мосю Мишел, и двамата му възрастни синове, които помагаша в работата, с основание твърдяха, че тяхната фирма е най-лесната за запомняне: мосю Мишел на ке Сен Мишел.

Бащата и двамата синове бяха любезни хора, не с тая, обичайната външна любезност, а с едно естествено добродушие, което използваха още същия следобед, тъй като продължих да разглеждам гравюрите в папките дори след като магазинът отдавна бе затворен. Всеки от тримата поред се качваше горе да вечеря, а сетне отново се връщаше, тъй като се бе натрупала доста работа по подготвяне на новата стока за продажба.

— Вече няма да ви бъде интересно при нас забеляза старият Мишел, когато най-сетне станах. — Вие днес разгледахте всичко.

— Да, но за жалост не съм купил всичко.

Наистина бях избрал само три неща — три литографии пак от Домие, затуй пък бях запааметил десетки други, които заслужаваше да се вземат, при наличността на съответни възможности. И додето се движех по вечерната улица към спирката на автобуса, усещах мъчително това двойствено чувство, което изпитва всеки колекционер дори когато не е роден под знака на близнаците — радостта от придобитото и мъката по непостижимото.

Имах вече четири оригинала от огромното графично творчество на Домие, наброяващо към четири хиляди литографии. Не смеех с дързостта на един Доре да кажа „Ще имам всичко!“ — но плахо се надявах, че ще успея да събера поне още няколко от най-добрите му работи.

От тия дни, чак до заминаването ми от Париж шест години по-късно, пък, искрено казано, дори и до днес, моят голям кумир си остана скромният Домие. Обикалях по всички места, дето майсторът бе живял и работил — селцето Барбизон, къщата на острова Сен Луи, дето е било дълги години ателието му, Валмондуа, дето умира. Веднъж отидох да видя гроба му в Пер Лашез.

Бе дъжделив ден в края на ноември. По небето се движеха ниски мокри облаци и макар да бе към обяд, пустите алеи се губеха в здрачевина, сякаш вече се мръкваше. Открих по плана секция 24, дето се намираще гробът, и се запътих натам през тоя странен град на мъртвите с огромни мрачни параклиси, оглозгани от времето алегорични каменни изваяния, мраморни плочи и кипариси, които вятърът полюшваше като дълги черно-зелени пламъци.

Намерих секцията и съгледах паметника на Коро и бюста на Добини. Последната воля на Домие била да го погребат наблизко до двамата му стари приятели, но колкото да обикалях и по-наблизко, и по-далече, не можех да открия гроба му. „Тук трябва да има някаква грешка“ — помислих си и точно в тоя момент забелязах една каменна плоча, сгушена в изсъхналия треволяк и потънала в земята. Приблжих се и с известен труд разчетох имената на художника и на съпругата му, почти изтрети от времето.

На тоя човек никога не бе му вървяло. Той е трябвало да живее и да работи в мизерия. Редактори и публика са гледали с пренебрежение на безсмъртните му шедьоври и са предпочитал и пред тях посредствените карикатури на един Шан или на един Гревен. В периода на най-зрялото си майсторство и на протекание на цяло десетилетие е отхвърлян от всички редакции. Акварелите и платната, които създава, се трупат в бедняшкото ателие, понеже никой не желае да ги купува. Принуден да се оттегли в една селска къщичка до Валмондуа, но бързо задлъжнял на хазяина, той е заплашен от изхвърляне на улицата и само благодарение на добрия Коро запазва покрива над главата си. От 1873 г. почва да губи зрението си. Най-близките му приятели умират. Той остава сам, за да прекара последните си години в почти пълна мизерия. Когато почива в 1879 и трябва да бъде погребан на държавни разноски, в „Франсе“ заедно с цялата дясна преса надига вой, че се прахосват обществени средства: „Това е според нас невиджан скандал.“ Разноските по сиромашкото погребение на Домие възлизат общо на 12 франка.

И ето че сега, подир толкова десетилетия, които би трябвало да изличат пристрастията и да възстановят правдата, гробът на Домие се губеше забравен и почти изличен сред огромните тържествени параклиси на анонимни гешефтери и парвенюта. „Трябваше попе да взема цветя“ — помислих си. До тоя момент такава глупост изобщо не бе ми хрумвала, защото си представях един тържествен паметник, който би могъл да мине и без моите цветя.

Почваше да ръми и до входа на Пер Лашез, дето продаваха цветя, имаше повече от километър, но аз се върнах назад, като се успокоявах с мисълта, че който няма акъл, има крака. Взех няколко малки бели рози и отново се върнах към секция 24. Поставих розите върху камъка сред пожълтялата трева и постоях известно време гологлав под дъжда, за да преглътна туй, което ме давеше, и, да си кажа, че всичко това наистина е глупост, и надгробните плочи, и моят сантиментален жест, и цялата тая гробарска истории, защото мястото на безсмъртните не е на гробищата.

В алеите наоколо се издигаха цели гробници-параклиси, жилища за мъртъвци, струващи вероятно повече от един шестетажен дом в града. Но какво от това? В тия скъпи бели и зеленикави мрамори, сиви и розови гранити, зеления сали бронзове и пъстри стъклописи бе отразен

страхът пред смъртта, по-точно, страхът пред пълната забрава на хора, които не бяха направили в живота си нищо, за да бъдат запомнени. Те наистина имаха нужда от бронзове и мрамори, от много бронз и от много мрамор. Именно те, а не Домие.

— Какво искате — бе забелязал веднъж Лъоконт. — Някои хора и до днес все още не могат да му простят, че е казал толкова много истини.

Всъщност почнах да ходя в магазина на Лъоконт тъкмо зарад литографиите на Домие. При Лъоконт цените бяха далеч по-високи от другаде, обаче тук единствено имаше богат избор от творби на Домие. Търговецът бе любезен в разговора, но твърд в сделките.

— У вашите колеги — казах му веднъж — работите на Домие са два пъти по-евтини.

— Вярно — кимна Лъоконт. — Те все още не са се научили достатъчно да го ценят и моят съвет е да се възползвате от това положение. Аз самият често им обирам папките.

Той имаше не твърде приветлива физиономия и бе получил някаква парализа на нерва, от което устните му бяха увиснали на една страна, сякаш завинаги застинали в крива мрачна усмивка.

— При мене няма да откриете неща на безценица, но ще намерите отпечатъци, каквито няма никъде — продължаваше да говори търговецът, додето аз се ровех в една от папките, респектиран от таланта на художника и от цените на търговеца.

— Подозирам, че най-добрите вие все пак ги пазите за себе си — отвърнах.

— Имате право. Но ако съм станал продавач на гравюри, а не на нещо друго, то е само защото се поболях от една страст — страстта към хубавата гравюра. Тази страст беше началото...

— Тя ще бъде и краят ти! — обади се жена му, седнала в ъгъла на магазина пред купчина фактури.

И като се обърна към мене, добави:

— Давате ли си сметка: той хвърля луди пари тъкмо за неща, които никой не търси. Натрупал е горе у нас над десет хиляди литографии на Домие. Давате ли си сметка?

— Не знам дали са чак толкова — промърмори търговецът, недоволен от бърбивостта на жена си. — Но истината е, че Домие е

действително голямата ми любов. И повярвайте ми, не след много време цените му изведнъж ще скочат.

— Тия думи ги слушам от петнайсет години — забеляза скептично съпругата.

— А с Лотрек не беше ли същото? — запита сприхаво Льоконт. — Допреди две години папките ми бяха пълни с негови работи, чудесни работи, и евтини, а никой не ги търсеше. И ето че изведнъж цените нараснаха десет пъти, а след това и сто пъти и една литография, която струваше петдесет хиляди, сега струва пет милиона и всичко това стана тъй бързо, че сам не го усетих, и оставих да ме оскубят по най-безобразен начин.

— Не е за пръв път — подхвърли жена му.

— Един ден по-миналата година пристига някакъв американец и пита какво имам от Лотрек. „Много работи — казвам като последен глупак. — Ето тия три папки са все Лотрек.“ И представете си, той ги разтвори една по една и една по една ги обра, като ми остави само няколко дреболии. Завих му ги и даже му помогнах да ги качи в колата и бях, разбира се, много доволен от сделката, додето една мисъл почна да ме човърка. Вземам телефона и се обаждам на Пруте. Оказва се, че американецът минал и там заранта и обрал всичко от Лотрек. Обаждам се на Мишел — същата история. А седмица по-късно на един търг в Ню Йорк цените фантастично скочиха. И излезе, че съм продал на безценица литографиите си именно тогава, когато бяха почнали да струват нещо.

— Надявам се, че сте имали и запаси...

— Мерси на бога... Разбира се, че имам... Но ако съм натрупал тия запаси и ако съм успял да изплувам, то е само поради глупостта на хората. На времето почнах като продавач на стари книги по кейовете.

И додето търсех книги, нерядко намирах чудесни графики, които никой не ценеше. Хората са глупави. Включително и тия, дето купуват гравюри. Предлагаш им Домие, един гений, а те капризничат. „Много политика“, казват... „Много мрачно“, казват... „Не е нарисувал нито една красива жена“, казват.

Той отново замълча, сетне подхвърли към жена си:

— Не беше ли същото с Гойа?

Тя обаче не благоволи да отговори, заета с фактурите си.

— Същото беше. На времето никой не искаше да купува „Капричос“, понеже били пълни с изроди и чудовища. А за „Бедствията на войната“ да не говорим — те с години беряха прах из папките. Но сега същите тия глупци, които не искаха да чуят за Гойа, си оспорват на търговете всеки негов офорт.

Мишел и синовете му също имаха страст към хубавата графика и също притежаваха богата колекция, но при тях по-рядко се водеха дълги разговори, тъй като магазинчето често бе пълно с туристи от кейовете и стопанинът нерядко просто ме пускаше във вътрешната стая и ме оставяше да се оправям сам с папките. Тук, в това изолирано помещение, бе по-спокойно, обаче в първата част на магазина бе по-забавно и човек можеше да колекционира не само гравюри, а и най-различни куриози на снобизма и невежеството.

Помня как веднъж една не твърде млада, но свръхелегантна дама влезе с бързи делови стъпки и също така бързо и делово съобщи на Мишел:

— Имам два Миро. Мъжът ми ги сложи в столовата преди три месеца, но повече не мога да ги гледам. Бихте ли ги купили?

— Вероятно, да — отвърна търговецът.

— На каква цена?

— А, това не мога да ви кажа, преди да видя работите.

— Две големи литографии... Цветни...

— Съгласен, обаче ще трябва да ги видя.

— А какво ще ме посъветвате да сложа вместо тях? Защото не мога все пак да оставя стените голи.

— Въпрос на вкус, мадам...

— Но вие например какво бихте сложили?

— Може би две гравюри на Пикасо, ако става дума за нещо по-модерно.

— Аз също най-напред помислих за Пикасо, само че сестра ми вече има Пикасо и ще реши, че съм се повлияла от нея.

— Тогава вземете два Шагал — предложи търпеливо старият.

— Мислите, че ще стои добре?

— Нямам идея. Във всеки случай Шагал много се търси.

— Тогава дайте да видя, моля.

Мишел извади голяма папка, разтвори я на стойката и се приготви да се върне към тезгяха, дето подреждаше някакви гравюри.

Ала дамата само набързо прелисти две-три литографии и забеляза:

— Не е чак толкова безумно като Миро, но все пак... Какво е това магаре с цигулка и тая Айфелова кула, обърната наопаки?...

— За тези неща би трябвало да запитате Шагал, не мене — отвърна с лека усмивка старият. — Ако модерните не ви харесват, защо трябва да купувате тях?

— Боже мой, ами защото столовата ми е модерна. Съгласете се, че не мога да закача там някакъв Микеланджело...

Тя не можеше да закачи Микеланджело между другото и за туй, че той никога не бе правил гравюри, но Мишел нямаше време да я просвещава. Той я инсталира на един стол и ѝ показа една след друга няколко папки, дето „модерните“ бяха наредени по азбучен ред. Дамата прехвърляше скорострелно графиките с тънката си нервна ръка в кървавочервен маникюр. Додето изведнъж възкликна:

— А! Мисля, че това ще свърши работа!

Тя извади неловко една абстрактна литография от Поляков, като едва не я смачка, и триумфално я вдигна във въздуха:

— Това златистожълто!... Също като тапицерията на мебелите ми.

— Чудесно — мърмореше Мишел.

— Само че трябва да ми намерите още една.

— Пак така, в жълто?

— Естествено.

— И пак от Поляков?

— Естествено. Нали трябва да ги сложа от двете страни на камината!

— Боя се, че нямам втора в тая гама — поклати глава Мишел. — Нали ги знаете художниците какви са: веднъж работи в жълто, друг път в зелено...

— Тогава предложете ни нещо от друг автор.

Без да губи присъствие на духа, търговецът донесе нова папка и извади една от великолепните цветни литографии на Вюйар — „Градината Тюйлери“.

Дамата присви леко очи с израз на познавач и отседя:

— Не е лошо... Макар че това жълто е друго... Смятате ли, че ще вървят добре с Полякови.

— Боя се, че не — призна Мишел.

— Но все пак по тон си подхождат приблизително, нали?

— По тон — да.

— А каква е цената на това нещо?

— Триста хиляди.

— Триста хиляди? — Гримираната уста образува едно червено и възмутено „о“. Но вие прекалявате!...

— Това е Вюйар, мадам.

— И какво от туй? Не мога да се разорявам за някаква си литография.

— Но аз не ви я натрапвам.

— Да, разбира се — призна неохотно дамата.

Сетне, за да си подготви отстъплението, направи едно замислено изражение и добави:

— Ясно е, че ще трябва да дойда с мъжа си.

— Заповядайте... — отвърна все тъй любезно Мишел.

В ония години имах навика да си водя бележки за видено и чуто, включително и за подобни глупави разговори, така че нищо от това, което предавам, не е украсено, а само съкратено, и капризите на дамата всъщност продължиха повече от половин час, улеснени може би от факта, че в момента аз бях единственият клиент, и то на самообслужване.

— Вие сте истински стоик — забелязах, когато жената най-сетне се оттегли.

— Въпрос на навик. Аз, знаете, съм почнал кариерата си ей там, отсреща!

И Мишел посочи през витрината букинистите на кея. Сетне добави:

— Естествено, не е много приятно да обслужваш човек, който не знае какво иска. Но това е клиент.

— Клиент ли? Обзалагам се, че тя повече няма да стъпи в магазина ви.

А една седмица по-късно, когато отново се отбих при мосю Мишел на ке Сен Мишел, старият рече:

— Помните ли оная дама, дето казваше, че не можела да се разорява с някакъв Вюйар? Е, добре. Тя вчера дойде с мъжа си и купи два Вюйар за шестстотин хиляди и си излезе много доволна. „Това

казва — е по-скъпо и по-благородно на вид от двата Пикасо на сестра ми.“

— Жалко за хубавите литографии — обади се по-възрастният син. — Боли ме сърцето, като гледам какви хубави неща отиват у хора, които нямат никакъв усет за хубавото.

Това беше наистина един от най-големите абсурди в тази необичайна търговия: най-скъпите неща често се купуваха от хора, които нямаха никаква нужда от тях, дори и нуждата да спекулират.

Някога, когато Коро прави жеста с къщичката във Валмондуа, Домие, който няма с какво друго да се отплати, изпраща на приятеля си една от своите малки композиции — едно от тия странни, почти призрачни изображения на адвокати, открояващи се сред студената светлина на съдебната зала. Старият и вече болен Коро закачва платното срещу леглото си, за да може винаги да го гледа. И малко преди смъртта си доверява на Жофроа-Дешом: „От тая картина ми става добре!“

„От тая картина ми става добре“ ето единствения валиден мотив за едно притежание. Останалото е собственически инстинкт или снобизъм, или събирачество.

С куриозите на невежеството човек се сблъскваше най-често у Русо на рю дьо Шатодюн. Русо имаше малко неща от XIX век и никак от XX. Неговата специалност бяха Вато, Буше, Фрагонар и всички майстори на XVIII в. Това бе твърде търсена и твърде високо заплащана стока, тъй като повечето заможни парижани по правило обзавеждат домовете си със старинни мебели, към които по необходимост следва да се прибавят и няколко стари гравюри. Затуй и клиентите обикновено формулираха желанията си по следния начин:

„Трябват ми четири гравюри за гостна в стил режанс.“

„Искам гравюри с цветя, Рьодуте или нещо от тоя род.“

„Имам английски мебели... Мисля, че няколко литографии с коне ще стоят добре.“

И пр., и пр.

Изборът обикновено го правеше Русо или помощничката му. Клиентите се ограничаваха само с това да одобрят, да отхвърлят или да изразят някакво съмнение:

„Не са ли много големи?“

„Не са ли много малки?“

„Искам да са на височина, а не на ширина... Такова е мястото.“

И т.н., сякаш че се купуваха празни рамки или огледала, а не гравюри. Имаше обаче и редки случаи, когато клиентът обръщаше внимание и на темата. Спомням си една млада елегантна двойка съпрузи, които проявиха по-голяма възискателност в това отношение. Мъжът още с влизането се насочи към английските, оцветени на ръка литографии с ловни сцени.

— Това ще бъде чудесно — отсъди той.

И като се обърна към Русо, запита:

— Обичате ли лова?

— Обичам дивеча — отвърна уклончиво търговецът. — Но тия гравюри наистина са много стилни.

— Наистина — потвърди и съпругата. — Смятам, че ще стоят добре в трапезарията. Ние имаме чудесна трапезария Луи Кенз.

— Ако е Луи Кенз, боя се, че няма да бъдат много подходящи — позволи си да забележи Русо.

— Така ли? — вдигна вежди жената. — Тогава предложете ни нещо подходящо за такава трапезария.

Търговецът прелисти една папка и извади две великолепни гравюри по творби на Шарден. Мъжът почти не ги погледна. За него, изглежда, само ловната тематика представляваше интерес. Жената им отдели по-голямо внимание:

— Но какъв е тоя кръчмарски чирак?... И тая слугиня...

— Това са два великолепни Шарден — промърмори Русо.

— Не споря, вие по-добре знаете. Но според мене е просташко. И във всеки случай мястото на слугинята не е в трапезарията, а в кухнята — забеляза не без известна логика дамата.

Мъжът се опита да обърне настъпилата безизходица в своя полза, като извади от ъгъла две други английски гравюри с конни надбягвания, но търговецът бе принуден да му обясни, че и те не са твърде подходящи за една стая Луи Кенз. На края подир дълго ровене из папките съпругата се спря на две сладникави галантни сцени от Буше, макар че ако искаме да бъдем верни на логиката, мястото на галантните сцени също не е в трапезарията, а в будоара.

Справедливо е да се отбележи, че невежество или глупост проявяваха не само хората, които купуваха веднъж в живота си няколко гравюри за украса на жилището, а и дългогодишни упорити

колекционери. Наред с малкото познавачи, събиращи произведенията на определен автор, школа, епоха, съществуваха и сума любители, които правеха чисто тематични колекции, сякаш се касаеше за пощенски марки, а не за гравюри, и които в много случаи нямаха никакво отношение към художествените достойнства на творбата. На едно място в бележника от онова време съм записал темите на подобни колекции, попаднали ми подръка в магазините или в Отел Друо. Ето за сведение някои от тия теми: цветя, риби, птици, коне, ловни сцени, каляски, автомобили, сцени на ядене, сцени на пиене, плодове, мелници, лъвове, фойерверки, провинции, държави, географски карти, светии, пожари, голи тела, изтезания, бележити личности, Наполеон, музика, танц, балет, изгледи от Париж, моди, военни униформи, кораби, морски пейзажи, вулкани, борса, съдилища, битови карикатури, менюта, покани за балове, афиши (също по жанрове: театър, балет, изложби, реклами за храни, питиета, автомобили, петрол и пр.), тютюн и пушачи, лекарски сцени, зъболекарски сцени, вещици, окултизъм, женски портрети, галантни сцени, порнография, народни щампи, исторически събития, митология, корсети, сражения, рицари, балони и дирижабли, занаяти, празненства, папи, деца, орнаменти, библейски и евангелски сцени, панаири, фронтисписи, проституция и пр., и пр.

А междуременно и моята колекция се обогатяваше, макар и не с коне или ловни сцени. Отначало програмата ми се ограничаваше с творчеството на неколцина майстори, между които Домие бе на първо място. Сетне постепенно тя обхваща XIX век, но понеже — както бе казал и великият Домие — „трябва да живееш с времето си“, скоро сбирката се разпростря и върху XX век. А когато понякога откривах някои хубави и не скъпи работи от по-раншните епохи, нима можех да се въздържа и да не ги взема, след като и най-неопитният любител знае, че гравюрата, която веднъж си изтървал, вече никога няма да ти падне втори път.

Най-голямата съблазън се криеше в магазина на Льо Гарек, ала там бяха и най-големите трудности. Всъщност трудността беше една и се наричаше мадмоазел Валантен — възрастната служителка на младия търговец.

Винаги, когато намеквах, че не е зле да се види какво има и в склада, Льо Гарек охотно обещавахе:

— Някой ден ще влезем и в склада... Щом само намеря време.

Той обаче никога нямаше време и никога не се свърташе в магазина за повече от половин час и непрестанно обикаляше по търговете или по ателиетата на художниците и аз не без основание смятах, че този „някой ден“ изобщо няма да настъпи, между другото и затуй, че Льо Гарек не изпитваше никакво влечение към по-старите неща, и едва ли би седнал да се рови в тях и едничката му страст, голямата му страст беше модерната гравюра.

В отсъствието на младия стопанин мадмоазел Валантен бе некоронованият господар на тия владения и тя с такава ревност ги бранеше от всяко външно посегателство, като че беше собственица, а не служителка с твърде скромна заплата. Льо Гарек всъщност я държеше само от съжаление, тъй като бе израсъл в ръцете ѝ, както тя самата не без гордост ми доверяваше. Старицата вече нямаше сили да мъкне тежките папки и охотно оставяше тая работа на мене, но периметърът, в който ми бе разрешено да действам, се ограничаваше с един-единствен шкаф.

— Не, там не бива да пипате, там гравюрите от десет години не са преоценявани — отвърщаше тя винаги, когато правех опит да разширя обсега на действие.

А за склада, разбира се, не даваше и да се издума.

Понякога обаче зад бюрото, дето би трябвало всъщност да седи Льо Гарек, заварвах една възрастна белокоса дама с приятно лице, погълната от четенето или от ръкоделието, и която, както впоследствие установих, беше майката на търговеца.

Често се отбивах в тоя магазин и ние отдавна вече се знаехме с възрастната дама, макар никога да не бяхме разменили нито дума във от обичайния поздрав. Додето една зимна привечер, по време на поредното ми сдърпване с мадмоазел Валантен, майката на Льо Гарек благоволи да наруши мълчанието си:

— Остави господина да отвори и другия шкаф!

— Но новите цени не са нанесени! — възрази плачливо мадмоазел Валантен.

— Като не са нанесени новите, ще му ги дадеш по старите.

— Но как така?...

— Ами така! Крайно време е синът ми да се загрижи малко за стоката си.

Мадмоазел Валантен ме погледна тъй, сякаш искаше да ме разстреля с поглед, обаче се дръпна и ми освободи пътя към първия от запретените шкафове.

Шкафът се оказа пълен с гравюри главно от края на века, много от които за пръв път виждах. Някои от тия неща бяха истински малки шедьоври на офорта и литографията и — окуражен от скромните цени аз отделих настрана такъв обемист куп, че мадмоазел Валантен отново се разсърди:

— Не, това не може да се пресметне за една вечер... След половин час затваряме...

— Донеси ги тук! — прекъсна я дамата с белите коси.

Прислужничката неохотно занесе гравюрите на бюрото и майката на Льо Гарек за няколко минути направя сметката, като на всичко отгоре закръгли сумата в моя полза.

От тоя ден станахме приятели и аз прерових един по един всички запретени шкафове в присъствието на вече примирената мадмоазел Валантен. Понякога се случваше младият Льо Гарек да пристигне, преди още да съм приключил работата си, но цялата тая стока бе съвсем безинтересна за него.

— Вие сте също като брат ми — казваше той. Брат ми умира да се рови в стари боклуци.

— Не мисли, че всяко нещо, което не харесваш, непременно е боклук само защото ти не го харесваш — възразяваше майката.

Братът на Льо Гарек имаше малко магазинче на рю дьо Сен и продаваше главно литографии и афиши „Бел епок“. Работите му кретаха едва-едва и доста години той повече трупаше стока, отколкото продаваше. Додето един ден чудото най-сетне се състоя: сецесионът само за един сезон се превърна в такава мода, че „боклуците“, купувани на безценица, почнаха да се продават на фантастични цени, докато модерната графика на другия брат си остана горе-долу там, където си беше.

Понякога, додето се ровех из папките, разпитвах възрастната дама за дейността на фирмата в миналото или за някои художници от началото на века. Мадам Льо Гарек познаваше редица големи майстори, отдавна вече покойници, и охотно разказваше за Дьога и за Рьонуар, за Форен и особено за Стайнлен, когото много уважаваше. Тя

беше председателка на дружеството на приятелите на Стайнлен и когато ѝ казах, че готвя изследване за художника, забеляза:

— Мисля, че в склада имаме още доста неща от него...

И без да обръща внимание на изпълнените с укор погледи на мадмоазел Валантен, добави:

— Някой ден, ако имате време и ако не се боите много от праха, бихте могли да надникнете оттатък.

— За такова нещо винаги имам време, дори и сега — побързах да отговоря, тъй като от тоя израз „някой ден“ вече почваше да ми прилошава.

— Покажи на господина къде са папките обърна се дамата към мадмоазел Валантен.

Старата прислужница ме отведе оттатък в едно дълго като коридор и съвсем тъмно помещение, щракна електрическия ключ и ми посочи няколко вградени в стената шкафа.

— Ето, ровете! Надявам се, че ще ви стигнат за една седмица!

А сетне добави малко по-добродушно:

— От години не ми се е случвало да видя тип като вас... Едно време ги имаше много такива търсачи... Но мислех, че породата вече съвсем е измряла... Тихата лудост!... Господи!...

И тя се оттегли, като ме остави лице срещу лице с така примамливото неизвестно.

В Париж имаше само десетина специализирани магазини за гравюри и още толкова антикварни дюкяна, където между другата стока се намираще и по някоя папка с графика. И аз, разбира се, не можех да огранича издирванията си само по тия места, а обхождах града от край до край и надничах във всяка квартална вехтошарница, и навлизах дори в предградията, защото човек никога не знае от кой храст ще изскочи заекът.

Един мой колега в посолството бе си поставил амбициозната задача да обходи всичките улици на това чудовищно селище, разположено върху десет хиляди хектара, и да разгледа всичките му исторически забележителности. Той можеше въз основа на бележките си да ви каже, че в Париж съществуват 5185 улици, авенюта и булеварди с обща дължина от 1200 километра плюс 1400 „воа приве“, сиреч частни улици, че най-стръмната улица в града е Ша-ки-Пеш,

най-старата — рю Сен-Дени, някогашен римски път, а най-дългата — рю дьо Вожирар, простираща се на повече от пет километра.

Аз бях значително по-бос, що се касае до подобен род сведения, и всекидневно минавах край сума забележителности, без дори да подозирам съществуването им, защото погледът ми бе отправен не към фасадите и паметните плочи, а към витрините и вътрешността на вехтошарниците, с надежда да зърна в някой ъгъл една или две от ония дебели папки, в които антикварите складираха гравюри.

Не обходих никога всички улици на Париж, но почти всеки ден изминавах по десет и по петнайсет километра пеша, така че за седем години съм изминал не 1200, а вероятно значително повече от 20 000 километра, сиреч, кажи-речи, направил съм едно пешеходно околосветско пътешествие, само че не като съм обикалял планетата, а като съм се въртял все из тоя същия лабиринт на града и все с една и съща цел: голямата находка.

Такъв древен, културен и чудовищен град като Париж има, разбира се, и чудовищна вехтошарница. Но това съвсем не значи, че находките ще те очакват на всяка крачка. Защото всякъде, където минаваш, преди тебе са минали и други и защото парижкият антиктвар, дори от най-забутаното дюкянче, обикновено знае каква е стойността на това, което му е попаднало в ръцете.

И все пак в течение на едно околосветско пътуване човек трябва да е голям нещастник, за да не попадне на никаква находка. Аз лично нямам основание да се оплаквам. Нерядко ми се случваше да придобивам хубави неща на съвсем ниски цени, не поради невежеството на търговците, а поради невежеството на хората, които дирижираха художествените моди. Случваше се обаче да печеля и от неосведомеността на самите антиквари. И най-голямата ми печалба бе свързана с графиката на Домие, като че духът на великия художник бе решил да ми помогне, в пристъп на съчувствие към моята „тиха лудост“, както казваше мадмоазел Валантен.

Помня, че бе пролетен ден и вятърът по кейовете тоя следобед бе вече съвсем топъл и аз бях тръгнал само да се разходя и си казвах, че само ще се разходя и нищо повече, но стъпките ми неволно ме влачеха към ке Волтер, дето почваше редицата сандъчета на букинистите, и, разбира се, в края на краищата се озовах тъкмо там, дето предварително знаех, че ще се озова. И още при първия букинист

съзрях едно снопче литографии от Домие, окачено на щипка над сандъчето. В първия момент помислих, че това са обикновени репродукции, от тия, дето туристите ги купуваха съвсем евтино, за да имат някакъв спомен от Париж. Върху снопчето бе поставен етикет с цената и тя не бе много по-висока от обичайната цена на репродукциите. Приблжих и погледнах отблизо първия отпечатък, а сетне сних снопчето и прелистих останалите. Това не бяха репродукции. Това бяха оригинали, и то от най-високо качество, и търговецът дори бе поставил отзад, за по-голяма устойчивост, кориците на албума, от който ги бе откъснал. Тези корици бяха достатъчно доказателство за оригиналност, защото литографиите на Домие са били издавани някога тъкмо в такива албумчета, но вехтошарят очевидно нямаше понятие от тия неща.

— Излишно е да ги ровите — забеляза той недружелюбно. — Всички са първо качество, не като тия, дето се печатат сега. И ако цената ви се вижда висока, излишно е да ги ровите.

— Броя ги — промърморих. — Не мога да ги платя, без да съм ги преброил.

— А, щом ги взимате всичките... — рече търговецът по-меко. — Пребройте си ги, точно двайсет са. Току-що ги окачих.

Наброих сумата, а букинистът в ненадеен пристъп на щедрост ми даде един стар вестник, за да завия находката.

Продължих надолу по кея, като все още не можех да смея събитието. Всички тия литографии бяха измежду най-търсените на борсата и цените им бяха далеч по-високи от тия, които бях платил, и отпечатъците бяха от такова качество, че никой търговец не би ги изложил в магазина, а би ги прибрал без колебание в личната си сбирка.

Подир половин час влязох при мосю Мишел на ке Сен Мишел. Заварих там само по-възрастния син.

— Искате ли да видите няколко хубави Домие? — рекох небрежно, като оставих увитите с вестник литографии върху скрина.

— На човек винаги му е приятно да види хубави неща — отвърна Мишел и разгъна пакета.

Той бавно прехвърли една по една графиките, после втори път ги прехвърли, като се спираше по-продължително на някои от тях, и мълчанието му бе по-красноречиво от всякакви думи.

— Но те са великолепни... Ние дори в колекцията си нямаме много такива екземпляри... Сега ли ги купихте?

— Преди малко.

— И на каква цена?

Осведомих го.

— Това не е възможно — възкликна той.

А сетне, като помисли, добави:

— Впрочем, възможно е... Тук все още има толкова невежи, че всичко е възможно... И в края на краищата, ако трябваше да платите за това по истинската цена, не знам дали бихте намерили необходимата сума.

* * *

Едно от най-големите ми увлечения през тези години бе японската дърворезба. Цветните гравюри на Харунобу, Кийонага, Утамаро, Хокусай, Хирошиге бяха изпълнени с такава грация на линията и с такива благородни хармонии, че когато гледах на витрината някой подобен шедьовър — особено в началото, — изпитвах усещане, близко до болка.

Но в Париж японски гравюри имаше твърде малко и цените им обикновено бяха много високи. У Мишел понякога се появяваха подобни неща, обаче все от второ качество — късни отпечатъци с неприятно ярки и остри цветове. Но малко по-нататък от дюкяна на мосою Мишел имаше специално магазинче за произведения на японското изкуство. На витринката на магазинчето между две вази бе изложена и една чудесна гравюра на Шуншо. Само че завеските на прозорчето бяха неизменно спуснати и вратата — винаги заключена.

Не знам колко пъти бях минавал край това място, додето най-сетне веднъж хлътнах в съседния вход и подирих портиера.

— Магазинът е на един японец — обясни онзи с отзивчивост, съвсем неподходяща за парижки портиер. — Само че той никога не отваря.

— А къде живее?

— Къде искате да живее? Тук, разбира се. На горния етаж.

Изкачих се на горния етаж и натиснах звънеца.

Никакъв отзвук.

Натиснах отново и по-продължително. Отвътре се раздаде лек шум, вратата се откряна предпазливо и се показа едра руса жена, вече не съвсем млада, ала още приятна на вид и съвършено чужда на японската раса.

Обясних с възможно най-предразполагащ тон какво търся. Тя се поколеба, сетне рече неохотно:

— Знаете, готвя се да излизам, но ако е само за няколко минути...

— Именно за няколко минути...

Озовах се в много светла и много просто наредена стая. Домакинята ме покани да седна, постави пред мене неизбежната стойка и донесе отнякъде дебела папка. А сетне се извини, че трябва да се готви за излизане, като косвено ми напомни за поетото обещание, и изчезна в съседната стая.

Още при разтварянето на папката усетих леко зашеметяване, но не като удар в носа, а като нещо много приятно. Първата работа бе един разкошен Хокусай на цена, далеч по-ниска от цените по ке Волтер. Извадих гравюрата и продължих нататък.

Когато подир четвърт час домакинята отново се появи, вече бях отделил точно толкова дърворезби, колкото можех да платя с наличните си средства.

— А, вие все пак сте намерили нещо... — рече тя снизходително.

Очаквах с трепет да направи сметката, защото все се боях, че тук може да има някаква грешка. Обаче грешка нямаше. Цените бяха точно тия, които фигурираха върху паспартуто.

— Надявам се, че това не е единствената ви папка — подхвърлих, когато си тръгнах.

— Фирмата не е чак толкова бедна — засмя се жената. — Наминете пак.

Което и сторих. И то не веднъж, а многократно.

В действителност русокосата дама винаги ми сервираше все същата тая папка, но и винаги откривах, че е прибавила по няколко нови гравюри. И постепенно тя така свикна с мене, че понякога ме оставяше сам и излизаше да пазарува из околните магазини. И тъкмо по време на едно такова отлъчване се запознах с японеца.

Той бе влязъл в хола тъй безшумно, че дори не бях го чул. Само почувствувах, не знам как, че в стаята има и друг човек и че той друг човек ме гледа. Обърнах глава и го видях изправен зад стола ми.

— Какво сте вие всъщност, търговец или колекционер? — запита японецът, след като разменихме по един бегъл поздрав.

При количеството гравюри, които вече бях закупил, въпросът бе съвсем уместен.

Отговорих, че съм колекционер.

— А кои художници харесвате най-вече?

Изброих му няколко имена.

— Изборът не е лош — кимна той. — А какво ви харесва, да речем, у Утамаро?

Опитах се да обясня, доколкото можех.

И разпитът продължи.

Това бе нисичък човек, с крехко на вид телосложение, вече побелял, но сякаш без възраст, както изглеждат обикновено японците на европейца. Той говореше тихо, на безупречен френски, с едва доловим акцент.

— Вие знаете доста неща за японската дърворезба — установи на края домакинът. — Обаче нямам понятие как я усещате. Изобщо нямам представа доколко европейецът може да усети тия неща...

— Но как... Ами че още Ван Гог се е повлиял от японската гравюра, а също и Тулуз-Лотрек... пък и целият, сецесион...

— Знам, знам. Само че човек може да се влияе от нещо и без да го разбира... Искам да кажа, то може да ви харесва, обаче да го разбирате по своему.

— Да. Възможно е.

— Искам да кажа, вие виждате само цветове и линии, само външна хубост там, където за нас има цяла философия.

— Възможно е — повторих разсеяно, тъй като в момента философията не ме занимаваше особено.

— И тъкмо от гледна точка на философията аз например смятам, че всичко това — той замахна небрежно към папката — е много по-бедно от нашата класическа живопис. А вас, европейците, тия неща ви привличат повече, отколкото нашата живопис.

— Вашата живопис е може би далеч от разбиранията ми, но тя е още по-далеч от моите възможности — промърморих.

Той се разсмя. Вероятно не толкова на плоското остроумие, колкото на унилия ми вид.

— Аз бих могъл да ви покажа някои работи. Не за да ви ги предлагам, разбира се, а за да ги видите.

Японецът ми направи знак да го последвам, въведе ме в някакво антре, а след туй пое надолу по тясна стълба, додето стигнахме до обширно помещение, което вероятно бе същият този магазин със спуснати пердета и заключена врата, край който бях минавал толкова пъти. Но именно защото пердетата бяха спуснати и стаята бе изолирана от външния свят, човек трудно би могъл да си представи, че

това помещение се намира на един оживен парижки кей и на две крачки от Нотр Дам. Екзотична мебел от тъмно дърво, масички, украсени с приказни изображения на птици и цветя, копринени какемоно с потъмнели от времето странни пейзажи, разкошни вази от метал и порцелан, витрини със скулптурки от слонова кост и от скъпоценен камък.

— Вие ме въвеждате в една приказка...

— Да, обаче приказката има не само хубост, а и смисъл и тия две неща, хубостта и смисълът, са всъщност едно-единствено нещо, което вие, европейците, виждате наполовина.

Развеждането из приказката трая доста дълго и, по-точно, додето русата дама, която бе близо два пъти по-висока от съпруга си и вероятно три пъти по-тежка от него, отново се появи, за да донесе кафето.

— Аз имам и гравюри — поясни японецът, като палеше цигара. — Не от рода на тия горе, а от най-старите отпечатъци... уникални неща... само че тях ще ги оставим за друг път.

— А защо не отваряте магазина? — осмелих се да запитам.

— А защо да го отварям? — запита той на свой ред. — За да се блъска тук тълпа от туристи?

— И туристите понякога купуват...

— Имам достатъчно купувачи, за да разчитам на туристи. Десетина търговци от различни страни, които купуват на едро. Това ми е достатъчно. Вече съм уморен. Дори бях се оттеглил за дълги години в провинцията. Едва от миналата пролет наново съм тук.

Туй бяха подробности, без значение, разбира се, но те обясняваха достатъчно ясно загадката на ниските цени. По-късно, когато разучих по-добре съдържанието на магазина, разбрах, че за японеца дърворезбите в папката наистина са дреболии. Той се интересуваше само от уникали, от редки неща, които струваха милиони. И аз бях проникнал в тоя дом само поради играта на случая или поради лекомислието на русокосата добродушна съпруга и стопанинът ме приемаше просто защото се отегчаваше и изпитваше понякога нужда да побъбре с някого.

Случваше се да напускам Париж, обаче събираческата страст никога не ме напускаше. Където и да се озовях, първите ми свободни часове отиваха за изследване на местния антиквариат. Понякога тия

обиколки из непознати градове и улици ми носеха само впечатления. Но понякога имаше и придобивки.

Връщах се от Алжир и реших да остана за малко в Марсилия, за да се срещна с един журналист от местния вестник, който публикуваше доста работи за България. Обядвах с познатия, поговорихме, а когато той се отправи към редакцията, реших да се поразходя на Ла Канебиер, тъй като влакът ми тръгваше едва вечерта.

По календара бе зима, но небето над Марсилия бе пролетно синьо и слънцето бе тъй топло, че хората се движеха по сака, и аз бавно слязох чак до кея на Старото пристанище, без да изпитвам оная тръпка на новото, която усещаш, когато се озовеш в един непознат град, защото вече бях идвал тук и предварително знаех какво ще видя.

Край кея на Старото пристанище кръчмите се редяха бар до бар, отличаващи се една от друга главно по названията — „Дакар“, „Менелик“, „Хубавата морячка“, „Най-малкият бар“, наистина невероятното малък, но оказал се все пак достатъчен, за да приюти една дузина проститутки. Това бяха все живописни и порядъчни заведения, където наред с местните марсилски специалитети човек можеше да опита и една бутилка по главата, хвърлена от някой моряк, загубил от душевно вълнение чувството за ориентация.

На пристанището зяпачите, както винаги, се трупаха край артистите, предпочитайщи откритото небе пред театралния свод — факири, атлети, фокусници и акробати. Един мъж с катраненочерни мустаци разиграваше две големи маймуни, а до него друг, по липса на маймуни, разиграваше двете си момиченца. Моряци от всички търговски флоти на света се тълпяха да зяпат атракциите, макар че някои вече отчасти бяха загубили способността не само да гледат, но и да стоят твърдо на краката си. Най-забавни от всички бяха тия с дългите червени пискюли на баретите, напомнящи с тия пискюли деца, с тази разлика, че децата рядко могат да бъдат тъй мъртво пияни. Наблюдавах известно време две от тия възрастни деца, застанали нерешително на ъгъла. Те, изглежда, стояха и се чудех какво да правят по-нататък, защото вече нищо не можеха да правят. После единият моряк се пресегна с неуверен жест, откъсна пискюла на другия и с мила усмивка му го подаде.

Морето, което цяла нощ ни бе люшкало до припадък, сега изглеждаше поне от брега дълбоко синьо и спокойно, а горе, на хълма,

издигащ се над гъмжилото на града, високо в небето се открояваше църквата на Нотр Дам дьо Гард, увенчана с бляскавата позлатена статуя на Мадоната с детето.

Тръгнах обратно и сега вече Ла Канебиер ми се представяше като един възходящ нагоре и доста уморителен диагонал и аз смътно подозирах, че ще се наложи да се отбия в първата срещната книжарница, за да си поема дъх.

Тя ми се представи отвън като обширно помещение, изпълнено с нови издания, и аз бих я отминал, ако няхах извика да изследвам нещата докрай. Влязох прочее и открих в дъното на магазина второ, по-малко помещение, заето от антикварния отдел. Почвах по обичая си от първия рафт, додето стигнах до последния, и едва когато свърших проучванията, забелязах в една ниша под прозореца няколко огромни дебели тома. За мое разочарование те всички съдържаха стари географски карти. Всички освен последния, който се оказа първото издание на графичното творчество на Хогарт, в оригинални отпечатъци от бакърените плочи.

Тази подробност очевидно бе добре известна и на книжаря, защото, когато обърнах последната страница, открих една надраскана с молив цифра, която значително охлади ентузиазма ми. И все пак това бе находка, защото гравюрите на Хогарт много трудно се намираха и един такъв том в Париж би струвал пет пъти по-скъпо. Извадих портфейла, проверих дискретно съдържанието му и с известна изненада установих, че имам достатъчно пари за покупката и за сметката в хотела.

Когато излязох от книжарницата и отново поех по осветената от слънце улица, първата ми мисъл беше, че този Хогарт е дяволски тежък. Томът бе не само огромен, а и подвързан в извънредно дебелите кожени корици, снабдени със старинни металически закопчалки. Подвързията бе съвсем изгнила от времето — реших да се освободя от нея още в хотела или във влака. И това ме доведе до втора мисъл — мисълта за влака и, по-специално, за една малка подробност: покупката бе ме лишила от възможността да си купя билет за връщане и което бе най-глупавото, в своята възбуда от находката дори не бях се сетил за това. Да, казах си, мадмоазел Валантен е напълно права: тихата лудост...

Подир половин час все пак успях от хотела да се свържа по телефона с легацията:

— Слушай, Георги, приготвил съм ти една малка изненада...

„Пак ли — чух го да въздъхва в ухото ми. — Колко?“

„Колкото обикновено“ — отвърнах, тъй като с течение на времето между мене и касиера се бе установила строго определена терминология: „малко“, „колкото обикновено“ и „колкото може повече“.

„Дай един адрес...“

Докато получа парите, наложи се, разбира се, да преспя в хотела, а понеже заранта ги получих доста късно, стана нужда и да прекарам още цял един ден в шляене из улиците на Марсилия. Това ми заседяване в града, както и телефонното обаждане вероятно бяха направили известно впечатление на съответните служби и те бяха изтълкували нещата по своему, защото през този втори ден още от заранта, та чак до качването ми в нощния влак зад мене непрестанно се мъкнеше опашка. Наистина непознатият зад гърба ми понякога изчезваше, но то бе само за да бъде заместен от някой свой колега. Следенето се извършваше на съответна дистанция и не ме притесняваше особено, тъй като бях свикнал в подобни случаи да гледам на нещата откъм най-добрата им страна и да си казвам примерно, че сега вече не съм чак тъй самотен.

Тия прояви на внимание не бяха редки и в Париж. Предполагам, че непрестанните ми скитания по книжари и антиквари понякога озадачаваха господата от съответните служби. Може би тия господа си въобразяваха, че осъществявам секретна връзка в определен магазин, но така или иначе, през месец-два ми бе съдено да прекарам по няколко дни под надзор, което вероятно бе по-мъчително за тия, дето ме следяха, отколкото за мене. Спомням си например един брояч, който върви подире ми в продължение на цели пет часа из вехтошарския Панаир на железарията и който тъй капна от ходене, че бе просто за оплакване, и аз бях почти готов да го посъветвам да дойде следващия път с велосипед.

По време на заниманията ми в магазините броячите, разбира се, не бяха дотам нахални, че да влизат с мене и да висят над главата ми. Но имаше и изключения. Веднъж, след като се бях ровил два часа в магазина на Пруте и не бях намерил нищо подходящо, рекох да се

преместя оттатък — в склада. Броячът, който караулеше на отсрещния тротоар и даваше вид, че зяпа през витрините, вероятно бе изтървал мига на моето преместване в съседното помещение и бе помислил, че съм се изплъзнал, тъй като магазинът имаше три входа на две различни улици. И ето че едва се бях настанил на един стол в склада, когато чух през отворената врата някой да пита Пруте:

— Къде отиде господинът?

Гласът бе доста груб. Затова и тонът на Пруте не прозвуча много любезно:

— Кой господин имате пред вид?

— Ами този, дето преди малко седеше ей тук...

— Оттатък е... — отвърна все тъй сухо търговецът.

Миг след това броячът нахълта в склада, подозиращ може би, че са му скроили номер, и едва не връхлетя на мене. Все пак той успя да избегне сблъскването със статива, направи една бавна обиколка край рафтовете, като с престорен интерес оглеждаше етикетите на папките, а сетне отново изчезна по обратния път.

— Тези типове наистина понякога са досадно глупави — чух след малко да казва най-младият Пруте, без да си прави труд да снижава глас.

— Да не смяташ, че ги вербуват измежду членовете на Френската академия... — отвърна Пруте старият.

От всички места, из които ме водеше през ония години увлечението ми, най-интересното място си оставаше т.нар. Отел де Вант, или Отел Друо.

Това учреждение, известно на колекционерите и на търговците от целия свят, напомняше по външния си вид не толкова съкровищница, колкото занемарена провинциална гара. Двуетажната сграда бе опушена и неприветлива. Заран тя изглеждаше съвсем пуста и мъртва с прозорците, затулени от металически капаци, и със залостената си врата. Оживление имаше само край задния вход, дето се суетяха носачи и спираха огромни камиони.

Към два без петнайсет почваха да се трупат хора и пред входа откъм рю Друо. Това бяха главно дребни търговци, дошли по-отрано, за да могат навреме да заемат удобни места в залите. Капаците на вратата се отваряха точно в два часа и нарасналата вече навалица на

посетителите се втурваше по коридора на партера или поемаше по изтритите каменни стъпала към горния етаж.

Всеки от двата етажа имаше по 12 зали, в половината от които се провеждаха търгове, докато в другата половина бе изложено онова, което щеше да излезе из търг следния ден. В партера се продаваха неща с по-малка стойност и обикновено доста чужди на изящното изкуство — хладилници, телевизори, стара, но не старинна мебел, дрехи, бельо, стандартни килими, книги без особени качества от гледна точка на библиофила, шевни машини, съдове и какво ли не. Понякога обаче тук попадаха и картини, скулптури или предмети на декоративното изкуство, сметнати от съответния оценител като недостатъчно значителни, за да идат на горния етаж.

В залите на горния етаж се продаваха именно неща, представляващи художествен интерес, и това бяха в повечето случаи цели сбирки на колекционери, починали, фалирали или просто освободили се от тиранията на събираческата страст. Картини от стари и модерни майстори, оръжия и ризници, редки книги, бижута, гравюри, ориенталски килими, пощенски марки, монети, ръкописи, антична и съвременна скулптура, негърска пластика, часовници, китайски или делфтски порцелан, японски лакове, изваяния от слонова кост и скъпоценен камък, старогръцки керамики и теракоти, мебели от най-различни стилове, ордени и медали, венециански кристали, музикални инструменти, примитивни тъкани и накити, сечива от каменния век, бронзови и сребърни свещници, огледала, кутии за емфие, руски и гръцки икони, съдове от кован бакър или калай и изобщо всичко, пряко или косвено свързано с изящните и приложни изкуства, пристигаше тук в грижливо подредени и каталогирани сбирки, за да се пръсне още на следния ден по четирите краища на света.

Публиката бе почти толкова разнообразна, колкото и самите колекции: дребни вехтошари и собственици на прочути фирми, любители и милионери, търсещи сигурен влог за парите си, експерти и дилетанти, представители на музеите и представители на собствените си персони, богати сноби и бедни наивници, привлечени от легендата, че в Отел Друо шедьоврите се купуват на безценица, най-сетне — обикновени зяпачи, решили да се отбият тук, за да убият времето в едно забавно, поучително и съвсем безплатно зрелище.

Към два часа и пет минути дванайсетте търга започваха почти едновременно, като в партера атмосферата тутакси се сторещяваше, докато на горния етаж отначало всичко вървеше мудро, защото опитните комисер-призьори оставяха най-интересните предмети за покъсните часове, когато публиката ставаше най-голяма.

Комисер-призьорът, сиреч оценителят, който води наддаването, е най-важната фигура на всеки търг. Съществуват оценители, завоювали си известност на кинозвезди. Пресата често се занимава с достиженията на тия своеобразни шампиони, посвещават им се цели очерци, възлагат им се най-големите търгове, превръщащи се в сензация на сезона. Оценителят не е длъжен да бъде специалист във всяка област на колекционерството, но следва да има поне основни познания за нея, да е проучил добре предварително сбирката, която му предстои да разпръсне, да бъде находчив и бърз в рефлексите, да знае да изтъква с една фраза главното достойнство на всеки предмет, да умее да води енергично наддаването, като преодолява кризисните моменти на колебанието и апатията. Когато наблюдаваш действията на опитния оценител, изпитваш почти същото удоволствие, както когато гледаш едно талантливо изпълнение на сцената. Той уверено и изразително жестикулира, пуска на място късите си остроумни бележки, без да засяга никого от присъстващите и без да изпада в позъорство, непрестанно и светкавично прострелва публиката с очи, като улавя всеки знак във всеки ъгъл на залата и върти чукчето от слонова кост с такава виртуозност, че то се превръща в средоточие на всички погледи.

Когато пръв път влязох в Отел Друо, за да присъствавам на един голям търг за гравюри, аз като всеки наивник носех у себе си надеждата поне за една-две скромни и евтини придобивки. Търгът, както обикновено, започваше с по-незначителни произведения, продавани често на партиди, и номер едно бе серия от пет офорта на Жан-Франсоа Рафаели. Рафаели е от малките майстори на импресионизма и гравюрите му, по онова време още съвсем евтини, се продаваха у търговците между пет и десет хиляди франка.

— Пет цветни офорта от Рафаели... — оповести човекът с чукчето, застанал на катедрата. — Да започнем от три хиляди франка.

Да започнем от три хиляди, това значеше да започнем от нищо. Но колкото и да бях неопитен, аз все пак знаех, че това е търг и че

следователно няма какво да се намесвам, защото важно е не откъде започваме, а докъде стигаме. В залата вече имаше доста посетители. По-предвидливите бяха успели навреме да се настанят на малобройните столове в първия ред, докато останалите стояха прави по-назад, също като мене. Никой обаче сред цялата тази публика не прояви ни сянка от интерес към графичното дело на бедния Рафаели.

— Три хиляди за пет офорта на Рафаели...

— Три хиляди!... Един път... Два пъти... Три хиляди за пет офорта на Рафаели...

Комисарят вдигна чукчето и се приготви да шибне с него катедрата, което означаваше, че партидата се изтегля от търга. И точно в този момент аз едва забележимо и почти несъзнателно кимнах с глава.

Следва да поясня, че ако дейността на оценителя си има редица тънкости, то и наддаващият трябва да владее известни умения. Между другото при различни случаи и по различни съображения наддаващият ту оповестява на висок глас цената си, ту само прави мълчалив знак с ръка или с глава, като по този начин декларира готовността си да заплати по-висока сума и оставя на самия комисар грижата да фиксира тая сума.

— Господинът отдясно... три хиляди и сто... — извика човекът на катедрата, мигом уловил кимането ми.

Няколко души наоколо ме погледнаха снизходително, обаче аудиторията си остана все тъй безучастна към делото на Рафаели.

— Три хиляди и сто... Един път... Два пъти... Друг никой ли не желае?...

Ръката отново с нервен жест вдигна чукчето нагоре и аз вече очаквах рязкото сухо изтракване, което щеше да ме направи владетел на петте офорта, когато от другия край на салона се разнесе спокоен и ясен мъжки глас:

— Пет хиляди...

— Пет хиляди... Господинът отляво... Пет хиляди — извика комисарят и ме стрелна с очи.

Кимнах отново и човекът с чукчето оповести, че господинът отдясно дава пет и петстотин. И отново се повтори сценката с вдигането на чукчето и отново от другия край се разнесе ясният глас:

— Седем хиляди!...

Не погледнах нататък, понеже гордостта на състезател не ми позволяваше подобно любопитства и само наново кимнах, когато комисарят отправи очи към моя ъгъл.

— Седем хиляди и пестотин... Господинът отдясно дава седем хиляди и пестотин... Моля, да побързаме, търгът едва започва... Кой друг желае?...

И състезанието продължи. И аз за пръв път усетих това обичайно за всеки търг и за всеки дебютант разгорещаване и това глухо раздражение към непознатия съперник, и това чувство за накърнено достойнство пред една съвсем чужда аудитория, на която всъщност не си заслужава да обръщаш никакво внимание.

Състезанието продължи, додето сумата от три хиляди нарасна на седемдесет хиляди и додето аз, макар и съвсем смътно, съзнах, че всъщност съм на път да купя гравюрите на Рафаели значително по-скъпо, отколкото у мосю Мишел на ке Сен Мишел.

— Седемдесет и пет хиляди... Господинът отляво... Един път... Два пъти... Никой ли не желае?...

Комисарят отново ми хвърли бърз поглед и аз отново поклатих глава, но този път отрицателно. Чукчето рязко изтропа върху катедрата и зад гърба ми като единствена утеха прозвуча някакъв женски глас:

— Седемдесет и пет хиляди за пет Рафаели... Това е наистина връх на глупостта...

Но въпреки че бях на същото мнение, все пак не успях да потисна у себе си онова гадно усещане, което винаги трови победения. И макар по време на търга да изскачаха и други, значително по-привлекателни произведения, и макар първоначалните цени да бяха съблазнително ниски, и макар най-сетне дори и окончателните оценки понякога да бяха твърде умерени, аз докрай запазих мълчание, защото се боях, че щом само се намесе, играта отново ще се засили.

Основателна боязън. На един следващ търг историята почти буквално се повтори, и то по повод серия политически литографии от Стайнлен, които по онова време още не предизвикваха никакъв интерес на пазара. А една седмица по-късно едва успях да се оттегля навреме от състезанието и да се спася от един офорт на Форен, заплашващ да влезе в сбирката ми на двойно по-висока цена от обичайната. Подир което се заклев, че вече ще участвувам в търговете само в ролята на зяпач.

Няколко месеца по-късно се отбих в едно магазинче за гравюри близо до двореца Люксембург. Магазинчето бе на първия етаж и аз съвсем случайно открих съществуването му по малка табела при входа на сградата. Горещо ме посрещна възрастният собственик — мосю Рокет, — при когото и по-късно се случваше да се отбивам на приказка.

— Боя се, че не мога да ви бъда полезен — забеляза стопанинът, като чу обясненията ми.

На търговски език това означаваше „боя се, че не мога да ви взема парите“. И наистина мосю Рокет продаваше само гравюри с исторически и географски характер — пейзажи от градове и области на Франция, катедрали, дворци, бележити личности и пр. Все пак той ми разреши да се поровя в папките и очевидно остана доволен, когато отделих няколко сатирични литографии от 30-те години на миналия век. Както личеше, предприятието не бе в период на особен разцвет и при всички случаи едва ли щеше да надживее възрастния си собственик.

— Какво искате... Човек все по-трудно намира стока — мърмореше мосю Рокет, докато се ровех в папките. — Какви времена, а? Няма от кого да купиш и няма на кого да продадеш...

— Не ходите ли в Отел Друо?

— В това разбойническо свърталище? При оная шайка бандити?... — извика с негодувание стопанинът. — А вие ходите ли?

— Доста често.

— И често купувате?

— Засега още нищо не съм купил.

— Виждате ли! Мога да ви гарантирам, че няма и да купите. Освен ако сте решили на всяка цена да прахосвате едри суми за дребни работи.

— Е да, но някои купуват.

— А кои са те, знаете ли? Или богати колекционери, дето се чудят какво да правят с парите си, или ония бандити.

— Кои по-точно?

— Тъй наречените ми колеги, да ме прости господ. Не сте ли чували за „Черния търг“?

Поклатих глава отрицателно.

— А за „Ревизията“?

Повторих жеста.

— Значи, сте още новак. А работата е съвсем проста и аз с две думи ще ви я обясня: най-големите търговци от всеки бранш представляват една тайна ложа. Тайна... това е силно казано, защото цял свят ги знае тези тайни, но тия акули са едно неофициално сдружение, което присъствува на всеки търг и скрито го ръководи. Те никога не се състезават помежду си, за да не вдигат цените. Те се хвърлят да наддават само когато някой външен се намеси, и надават дотогава, додето го прогонят или го накарат да плати сто хиляди за едно парче, което струва трийсет хиляди. Поставете се на мястото на такъв човек — един или два горчиви урока, и той се научава да мълчи.

Не беше необходимо тепърва да се поставям на мястото на такъв човек, защото вече бях свършил тази работа.

— Вие по-добре познавате материята — рекох. — Но струва ми се, че един богат колекционер трудно ще бъде дресиран тъй, че да мълчи.

— Богатите колекционери... Не забравяйте, че това обикновено са хора, които не разполагат с време да висят по търгове, така че нерядко самите те упълномощават търговците да им търсят тая или оная гравюра. Казват, че богатите са скъперници, но те скъпят най-много времето си, защото винаги могат да спечелят повече пари, но никога не могат да направят денонощието по-дълго от 24 часа.

— А какво е „Ревизията“?

— Ами същото. След като са обрели каймака на един търг, акулите се събират, за да си разпределят стоката. Не е важно кой какво е купил персонално. Всичко се разпределя наново така, че всеки да получи еднаква печалба. Това е то „Ревизията“.

Този разговор датира от самото начало на моите колекционерски увлечения в областта на гравюрата и по-късните ми наблюдения до голяма степен потвърдиха думите на мосю Рокет, но отчасти ги и опровергах. И първото опровержение се получи пак във връзка с една партида литографии на Стайнлен.

Бях видял тия литографии още предния ден, когато колекцията бе изложена, за да може публиката предварително да се запознае с нея. Това бяха произведения все на политическа тема, не особено интересни за търговците, ала твърде важни за мене, и между тях имаше някои неща, които виждах за пръв път и които ме накараха по време на наддаването отново да си опитам късмета.

Още когато влязох в залата на търга, един бегъл поглед ме увери, че синедрионът на акулите, както ги наричаше мосю Рокет, бе в пълен състав — Пруте, Мишел, Льоконт, Русо, Льо Гарек и една възрастна дама от ке Волтер, която си вадеше хляба от Буше и Фрагонар. Поздравих се бегло с някои от тях и в същото време си казах: „Сбогом, Стайнлен, сбогом, скъпи приятелю!“

Търгът започна, както обикновено, съвсем вяло, с редки обаждания и с ниски цени, които биха могли да заблудят новака, но вече не и мене. Интересуващата ме партида бе нейде към десетия номер.

— Дванайсет литографии от Стайнлен... Чудесни отпечатъци, три от тях саморъчно надписани от художника, първоначална цена дванайсет хиляди... — чух забързания служебен глас на комисаря.

Мълчание. Както винаги. И както винаги — „едно“, „две“, и вдигнатото във въздуха чукче, чието сухо изтропване трябваше да замести безапелационната цифра „три“. Вдигнах ръка без особено вътрешно убеждение.

— Господинът в центъра... Дванайсет хиляди и сто... — отбеляза гласно реакцията ми човекът на катедрата.

Някакъв тип на две крачки от мен на свой ред вдигна ръка, но това не беше търговец. „Почна тя“ — казах си и също вдигнах ръка. Сетне оня повтори жеста. Сетне — пак аз.

Усещах, че съм обзет от някакво вцепенение, и чувах сякаш нейде съвсем отдалеч гласа на комисаря:

— Господинът в центъра... Петнайсет хиляди и петстотин...

А в същото време мислех: „Ще карам до шейсет хиляди и ще спра.“ И тъкмо тогава чух сухото изтракване на чукчето. А след малко служителят се приближи и ми връчи квитанцията. Литографиите бяха мои... за една съвсем скромна сума.

А наоколо седеше целият синедрион от акули. И никоя от тях не проявяваше никакво желание да ми отнеме плячката.

Синедрионът се раздвижи от дваестия номер нататък. Бе дошъл ред на едрите парчета — Дьога, Съора, няколко великолепни цветни литографии от Бонар и тъй нататък, чак до Брак и Пикасо. И както винаги, когато Пруте наддаваше, Мишел мълчеше и когато Мишел вдигнеше ръка, Льоконт бърбеше с Льо Гарек. И те всички бяха наистина твърди в наддаването и аудиторията на обичайните

посетители знаеше много добре, че влезе ли някой от „ложата“ в играта, състезанието ще върви докрай, сиреч до пълно поражение на противника, било чрез позорно бягство, било чрез разорителна покупка.

— Разправят, че вие и колегите ви действувате при търговете донейде като синдикат — подхвърлих веднъж много по-късно на Льоконт.

— Хората винаги преувеличават — отвърна небрежно оня.

Погледнах го недоверчиво и той също ме погледна и отпуснатият надолу ъгъл на устната му слезе още по-надолу в гримасата на мрачна крива усмивка.

— Естествено, трябва да се браним... другояче не може... Но чак пък „синдикат“!... Вие например не сте ли вземали оттам евтини неща, а?

— Случвало се е.

— И не само на вас. И на други се е случвало. Но когато се касае за нещо по-значително... една гравюра, за която аз или Пруте имаме готов клиент, какво искате, да я изпуснем ли?

И така „Черният търг“ бе в непрестанно действие, и то не само по отношение на скъпите неща, а и по отношение на по-дребните. И галантността, която се проявяваше примерно спрямо моите скромни наддавания, бе само знак на любезност към един постоянен клиент.

Тези негласни съдружия съществуваха във всички браншове, свързани с търговете, включително и в бранша на кварталните вехтошари от партера. Но понеже кварталните вехтошари се интересуваха най-вече от мебелите и бельото, тук бе по-лесно да купиш изгодно някое произведение на изкуството, попаднало поради каприза на случая между старите гардероби и домакинските уреди. Тук обаче се явяваха главно картини и бронзове от съвсем незначителни автори.

Имах навика да обхождам всички зали, дето бе изложена стоката за следващия ден, включително и тия на партера. Веднъж забелязах в една от тях няколко демодирани бронза от рода на онези, които средният буржоа поставя върху камината в гостната стая в случай, че желае да мине пред близките си за артистична натура. Две от скулптурите представляваха голи танцувачки от някакъв подражател на Прадие, комуто очевидно не бе провървяло в подражанието. Имаше

и още една гола красавица, изпъчила предизвикателно корем и вдигнала нагоре ръка, в която находчивият собственик бе монтирал фасонка за електрическа крушка. И между тия три грации на безвкусицата се бе свил срамежливо един миньор на Мьоние, попаднал тук кой знае как и явно потиснат от положението си на единствен кавалер сред галите похотливи дами.

Мьоние бе твърде високо ценен в родната си Белгия, но тук, в Париж, той не само едно от многото забравени величия и бях уверен, че без да се разорявам, ще успея да изтръгна порядъчния миньор от компанията на агресивните самки. Но когато на следния ден влязох в залата, ненадейно открих сред наплива на вехтошарите една възрастна жена, продавачка на бронзове в пазарището на порт Клинанкур и моя добра позната. Неудоволствието от тая среща бе напълно взаимно. Дамата ми хвърли един предупредителен поглед, означаващ „не ми пречете, скъпи господине“, на което побързах да отвърна също тъй мълчаливо, в смисъл „не ми пречете, скъпа госпожо“. Сетне тя изведнъж ми се усмихна много мило и дори прояви желание за близост, защото се промъкна през тълпата и застана до мене. Търгът вече бе почнал, но засега наддаванията все още се въртяха около прахосмукачките и машините за изцеждане на плодове.

— Вие се интересувате от двете баядерки? — прошепна ми дамата.

— Те са прекалено луксозни за мене. Дошъл съм само за малкия бронз на Мьоние.

— Какво съвпадение: аз също съм дошла за него.

— Тъй ли? Това ме учудва. Едно красиво женско тяло винаги полесно намира пласмент и в живота, и в търговията.

— Не ме учете кое намира пласмент и кое — не. Имам готов клиент за Мьоние.

— Жалко — промърморих. — Ще се наложи, значи, да се състезаваме, докато вдигнем цената отвъд предела на разумното.

— Нима няма да ми го отстъпите?

— Малко ли е, че ви отстъпвам другите бронзове?

Тя се готвеше да отговори, когато комисарят ненадейно извади от ъгъла повода за нашия раздор и го постави на масата:

— Малка скулптура на миньор... Добър предмет за украса... Първоначална цена десет хиляди...

Вехтошарите наоколо стояха със скучаещи физиономии, като очакваха да дойде ред на мебелите. Вдигнах леко ръка.

— Ето господина в центъра... Десет хиляди и петстотин... — обяви човекът с чукчето.

— Единайсет хиляди!... — отзова се свадливо, с малко дрезгавия си глас дамата до мене.

„Тази вещица наистина ще ми надуе цената“ — помислих и отново вдигнах ръка.

— Единайсет хиляди и петстотин... от господина в средата... — оповести комисарят.

— Все още ли ще продължавате да ме настъпвате по краката?... — прошепна ядосана госпожата, когато сумата се закъргли на два̀йсет хиляди.

— Естествено — отвърнах. — И да знаете, че ще направя същото и с другите бронзове, ако не се оттеглите.

— Два̀йсет хиляди от дамата в центъра... Едно... две... — продължаваше да подвиква комисарят.

— Два̀йсет и пет хиляди! — извиках, за да покажа на дамата в центъра, че заплахите ми не са празни приказки.

И тя капитулира, подир което ѝ дадох възможност да получи за грошове и трите грации.

— Трябва да ми благодарите, че ви помогнах да вземете този чудесен Мъоние на безценица — забеляза госпожата, когато отидохме да си приберем покупките от съседното помещение.

— Наистина съм ви благодарен, задето ме обременихте само с петнайсет хиляди — отвърнах. — Ако си бяхте мълчали, щях да го получа още веднага за десет.

— Но той струва поне сто хиляди!

Знаех, че струва. Обаче знаех, че и тя си е направила сметката. След като бе разбрала, че ще загуби един Мъоние, решила бе поне да не губи и един клиент. Защото там горе, на пазарището в предградието, ние, общо взето, добре се разбирахме с дамата и аз бях един от малцината ѝ редовни купувачи.

Някои от успехите ми в търговете бяха резултат на чиста случайност, особено в самото начало или към края на сезона, когато и търговци, и колекционери бяха заети било с подготовка за ваканцията, било с грижите след нея. Защото във Франция ваканцията е и за

богатия, и за бедния най-голямото събитие на годината и човек остава с впечатление, че единайсет месеца от живота на гражданина са изцяло заети с проекти, размисли, жертви и спестявания в името на онзи единствен дванайсети месец, представляващ истинската цел на земното съществуване.

Успехите ми, разбира се, бяха твърде скромни и трудно биха могли да се мерят с ударите, реализирани от големите търговци, като например моя познат — гърка.

Той живееше в Ню Йорк и изобщо неговото положение по национална линия беше доста объркано, защото бе грък с американско поданство, женен за българка и търгуващ с френски картини. Запознал се бях с него посредством жена му. Това бе вече възрастен мъж, доста сдържан за южняк и твърде опитен в сделките. Всяка година идваше по два-три пъти в Париж, за да се снабдява със стока, а винаги, когато се видехме, разпитваше за новостите на пазара, понеже знаеше, че обикалям по галериите и магазините.

— Доколкото съм чувал, на търговете в Ню Йорк също се явяват интересни неща — казах веднъж.

— Да, но за цените им чували ли сте? Аз не правя колекция, а трябва да продавам.

— И не успявате ли да намерите нещо на сметка?

— Успявам, но съвсем рядко. Преди две години имах един такъв шанс. Търгът щеше да се състои вечерта. И така се случи, че имах работа в същия квартал, тъй че когато наближи часът, бях съвсем близо до залата. И тъкмо тогава изгасна електричеството в целия град. Повредата трая само десетина минути, но можете да си представите каква суматоха настъпи. Пълно объркване на движението по улиците, задръстване в метрото... И когато търгът започна, в залата се оказахме само няколко души. Бях отишъл за едно голо тяло от Ръонуар, за което имах клиент и което мина с първите номера. Мина у мене, разбира се, и то само за трийсет милиона, просто защото нямаше сериозни конкуренти. Продадох го още на другия ден за осемдесет милиона. Само че тия неща не се случват всяка седмица, нито всяка година.

Гъркът нямаше никакво отношение към изкуството и както би казал Льоконт, търгуваше с картини тъй, както би могъл да търгува и със сутиени. Едничките неща, които го занимаваха, бяха името на автора, темата на творбата и размерите на платното.

— Да сте намирали нещо от Мурило? — питаше той.

— Не, но на Сен Жермен има една мадона от Моралес — отвръщах.

— Моралес не ме интересува.

— Мислех, че търсите нещо испанско.

— Само Мурило. И непременно деца. А какво сте видели напоследък от импресионистите?

— В галерията на Романе има един натюрморт с рози от Рьонуар.

— Рози не ме интересуват.

— Обаче това е Рьонуар.

— Да, но рози не ме интересуват.

— Има и два ескиза на Дьога.

— Ескизи на какво?

— На коне.

— Конете не ме интересуват. Нещо друго, макар и по-старо?

— На Фобур Сент-Оноре видях онзи ден един чудесен пейзаж от Добини.

— Това заслужава внимание. Какви са размерите?

— Доста голямо платно е. Може би осемдесет на метър и двайсет.

— В такъв случай не ме интересува.

Веднъж му казах, че съм открил у един частен колекционер ескиз с блажни бои от Рубенс.

— Човекът е в момента доста притеснен и предлага работата за четиридесет милиона, с експертиза и пълна гаранция.

— Рубенс не ме интересува — отвърна безучастно гъркът.

— Рубенс не ви интересува? Може би също и Вермер, и Франс Хале, и Рембранд? — запитах с досада.

Той се засмя.

— Да, може би дори и те, ако в момента нямам клиент за работите им. Не казвам, че Рубенс е кой да е, но за какъв дявол ще вържа четиридесет милиона в един ескиз, без да знам кога и за колко ще го продам? Че аз в банката да ги държа тия пари, пак ще получа два милиона лихва.

Той бръкна във вътрешния си джоб, извади малък елегантен бележник в кожена подвързия и го разлисти:

— Ето, вижте: тук са записани няколко десетки имена на автори, често даже с темите и размерите на платната. Това са неща, за които имам готови клиенти. И във от туй нищо не ме интересува.

— Мислех, че трупате и известни запаси от хубави работи.

Гъркът поклати глава:

— Не съм дотам богат. Други го правят, но аз не съм дотам богат.

При всяко идване в Европа той купуваше картини за десетки милиони и тия милиони му носеха други милиони и все пак живееше с горчивото съзнание, че не е дотам богат. Лично аз мислех обаче, че това, което му липсва, не са парите, а познанията и вкуса. И той, изглежда, усещаше тая си слабост и тъкмо затуй избягваше да се хвърля в несигурни сделки.

А междувременно за мене бе настъпил бронзовият век.

* * *

Ден първи на тоя век изгря съвсем случайно при едно лутане из булевардите около плас дьо ла Републик. Рядко попадах из тия места, защото тук нямаше нито магазини за гравюри, нито големи книжарници. Движех се бавно, съвсем свободен в момента от всякаква колекционерска страст, когато забелязах витрината. Приблжих се от нямане какво да правя и без особен интерес почнах да разглеждам стоката.

Стоката наистина не заслужаваше внимание: бронзове от второстепенни или съвсем посредствени автори, голи женски тела, подобни на вече споменатите баядерки, изображения на лъвове и на тигри от несръчни подражатели на Бари, сецесионни фигури, държащи часовници, буйни коне, изправени на два крака, за да подпират книгите върху етажерката.

Огледах разсеяно всичко туй, а после погледът ми по навик се насочи към вътрешността на магазина. В сравнение с обляната в слънце витрина вътрешността изглеждаше съвсем тъмна и все пак стори ми се да различавам в един ъгъл някаква бронзова глава, която ми напомняше нещо познато.

Влязох в дюкяна, където единствената жива душа се оказа някакъв слаб и бледен мъж с прошарени коси. Той любезно отвърна на поздрава ми, стана иззад бюрото и с готовност се запъти насреща ми, нещо, което най-много мразя, защото страшно досадно е, когато продавачът непрестанно те следва по петите и ти обяснява качествата на всяка стока и изобщо така усърдно се стареа, че просто те задължава да купиш нещо.

— Исках да видя онази глава — обясних, като посочих бронза в ъгъла.

— А, Марсилезата на Рюд! — кимна домакинът. — Първият му ескиз... великолепна работа...

Работата наистина беше великолепна и аз бях просто изненадан, че такъв шедьовър е могъл да попадне сред тая glutница от арабски коне и разголени женски тела. И главата бе далеч по-живо и по-свободно изваяна, отколкото в окончателния си вид в огромния релеф

върху Триумфалната арка. Художникът бе използвал за модел съпругата си и бе я карал да стои с отворена уста и да крещи, за да добие лицето ѝ по-голямо напрежение. „Викай! Викай по-силно!“ — настоявал Рюд, стремейки се да постигне призивната сила и героичната решителност, присъщи на една фигура, символизираща Републиката, но вероятно доста необичайни за бедната домакиня, заставена да напусне кухнята, за да угоди на капризите на мъжа си.

„Викай! Викай по-силно!“ — И аз виждах пред себе си това изпънато от напрежение лице и тоя повелителен поглед, и тия развени под фригийската шапка коси и ми се струваше да чувам тревожния призив за бой и това вече не беше лицето на една скромна женица, а патетичният образ на Републиката, зовяща синовете си в часа на смъртна опасност.

— Чудесен екземпляр, отлят от Ебрар... Гарантиран оригинал... само десет екземпляра... — слушах разсеяно обясненията на продавача.

— А цената? — запитах най-сетне, след като въздействието на творбата най-сетне се разсея под влиянието на това непрестанно каканижене.

Той измъкна едно етикетче изпод творбата и ми го показва.

Очаквах да ми сервират нещо далеч по-внушително, обаче и тая сума за мене поне съвсем не беше малка. В ония години, когато инфлацията още не бе обезценила франка, такава сума съвсем не беше дреболия.

— За жалост, нямам у себе си толкова пари.

— О, може да наминете и утре.

Утре? За мене „утре“ бе твърде далеч. Взех едно такси и полетях към легацията.

— Слушай, Георги. Този път ще ти предложи нещо изключително...

— Колко? — запита унило касиерът.

И след като чу сумата, промърмори:

— Твоя работа. Но това значи, че като прибавим и стария аванс, в следващите два месеца няма да получиш нито франк.

Аз обаче вече попълвах разписката и съвсем не мислех за туй, което щях да получа в следващите два месеца, а за онова, което ми

предстоеше да получа след малко — първия ескиз на Рюд и моя първи бронз.

А после се появиха и други.

Само че те не прииждаха в колекцията ми наредени в гъсти редици, нито дори следващи се в индийска нишка, а идваха поотделно и съвсем рядко, разделени един от друг с дълги паузи. И това не бяха паузи на пасивно очакване. Това бяха седмици и месеци на постоянно и уви напразно дирене.

Скулптурните произведения имат по-ограничена клиентела от живописиста, а и самите те са доста ограничени по брой. Човек може да намери из парижките магазини хиляди картини от различно качество, както и много хиляди гравюри, но рече ли да потърси скулптура, тутакси ще установи, че тя просто липсва. Никъде из целия град не съществува нито един специален магазин за камерна пластика, като се изключи дюкянът, за който стана дума по-горе, и още един-два други, търгуващи изключително с кичове — бронзови мастилници, увенчани с орли, бухали, кацнали върху страниците на разтворена книга, преспапиета с костенурки и други подобни. Из галериите и големите антикварски магазини само тук-там и съвсем рядко сред картините и стилната мебел ще се мерне някой бронз, попаднал случайно между другата стока и винаги или твърде скъп, или много лош.

Съществуваха, разбира се, и места, където човек лесно можеше да се сдобие с някой истински шедьовър. Музеят „Роден“ доставяше по поръчка бронзови отливки от оригиналните гипсови модели, завещани от майстора на парижката община. Съпругата на Майол също изпълняваше подобни поръчки. Дина Виерни, приятелка на Майол и позирала за редица негови творби, държеше малко магазинче до рю Бонапарт, където продаваше някои бронзове, завещани ѝ от скулптора. Най-сетне мадам Бурдел също притежаваше гипсови модели, от които се правеха отливки.

Но цените на всички тия шедьоври далеч надхвърляха скромните ми възможности. Тия цени бяха изравнени с курса на пазара и спадаха към недостъпната за мене графа на седемцифрените числа. Моят почти единствен шанс бяха пренебрегнатите от снобската мода майстори, чиито творби поне в ония години не бяха прекалено скъпи, само че и не се намираха, по простата причина, че собствениците им не желаеха да ги продават на безценица.

Когато бях отишъл в магазина да прибера моя пръв бронз, слабичкият мъж с прошарените коси ми бе казал:

— Ако тази глава не бе от Рюд, а, да речем, от Бурдел или Деспю, цената ѝ щеше да бъде поне пет милиона. А ако питате мене, тя не стои по-долу от един Деспю. Напротив. Само че какво искате, класиката днес не се цени.

Да, класиката не се ценеше, но не се и намираше. И все пак, когато търсиш постоянно и когато обхождаш целия Париж, все може да се случи, да откриеш нещо. И аз търсех навсякъде, от богатите антикварни магазини в центъра до неугледните вехтошарници в предградията, и щом видех през витрината някой блестящ тъмен предмет, бързах да надникна в дюкяна и образите на бронзовите миниатюри тъй упорито бяха обсебили въображението ми, че понякога почвах да халюцинирам, и едва влязъл в магазина установявах, че блестящият тъмен предмет е просто телефонният апарат.

Между пренебрегнатите майстори най-много ме увличаше по онова време Жюл Далу и в известен смисъл това бе едно твърде навременно увлечение, защото само две-три години по-късно работите на Далу почнаха твърде много да се търсят и все по-често да достигат границата на седемцифрените числа.

Роден, който ни е оставил един твърде изразителен бюст на тоя скулптор, казва: „Далу беше голям художник... Той би създавал само шедьоври, ако не бе проявил слабостта да се стреми към официално положение... Ако Далу бе стоял само в ателието, за да продължава спокойно работата си, той без друго би създал такива чудеса, че красотата им изведнъж би засияла пред очите на всички и мнението на света би му присъдило може би това артистично господство, за чието придобиване той използва цялото си умение.“

В тия думи високата и справедлива оценка е съчетана с едно пристрастно порицание, в което има и истина, и неистина. Вярно е, че Далу жертвува твърде много време за създаване на няколко паметника — не паметници на официални лица, а на прогресивни дейци — и че цели двайсет години работи върху големия ансамбъл „Триумфът на Републиката“, издигнат върху Плас дьо ла Републик. Но Далу работи над тия творби не за да получи официално признание, а защото смята — противно на Роден, — че художникът е призван да бъде обществен деец. „В изкуството, както впрочем и във всички неща — пише той в

своя бележник, — трябва да принадлежиш на своето време и на своята родина. Художникът, както литераторът, трябва да бъде от своето време. Само при това условие произведенията му ще останат да живеят.“

Израсъл в работническо семейство и живял дълги години в крайна оскъдица, Далу ще остане докрай верен на демократическите идеи. През драматичната 1871 г. е член на Парижката комуна. Принуден след разгрома на Комуната да емигрира в Англия, той прекарва там цели десет години, тъй като е осъден в родината си на доживотна каторга. В продължение на две десетилетия работата върху ансамбъла на „Триумфа“ му носи само материални затруднения и скулпторът упорито продължава тая работа не за да получи ордена на Почетния легион, а за да изрази републиканското си верую. Всички негови съвременници ни го описват като крайно скромно, дори свит човек. И когато най-сетне на 19 ноември 1899 при една всенародна манифестация паметникът бива открит и идва ред да бъде награден неговият създател, уредниците на тържеството едва успяват да издърпат на трибуната художника, свил се с жена си и дъщеря си сред тълпата. Президентът на републиката протяга ръце, за да му окачи на врата лентата с ордена, но Далу промърморва: „Оставете това, господин президент, оставете това, не ме правете смешен!“

Доживял деня на признанието, ала съсипан от дългогодишна работа и потиснат от смъртта на съпругата си и от неизлечимия недъг на едничката си рожба, Далу, преди да угасне, формулира тъй последната си воля: „Да няма речи, нито венци, нито почетни роти; една катафалка от тия, най-бедните, и само името, написано върху плочата на гробището Монпарнас.“

Роден е прав, като казва, че Далу е пожертвувал много време не за скулптурата, а за други неща и че туй му е попречило да се реализира напълно. Но бедата не е в това, че се е стремил да служи на обществото, а че самото общество, враждебно на голямото изкуство, го е обричало на занаятчийски труд. Принуден да изхранва по някакъв начин семейството си, художникът дълги години е трябвало да скулптира най-банални пластични орнаменти, поръчвани му от архитектите, и да ограбва времето и таланта си за парче хляб.

И все пак това, което ни е оставил майсторът, съвсем не е малко и като се изключат някои паметници, в които е бил принуден да следва

стила на времето, той е създал, особено в областта на малката пластика, забележителни неща.

И така се случи, че някои от тия забележителни неща подир дълго и упорито ровене из антикварните дюкяни дойдоха при мене. Дойдоха не толкова от големите магазини в центъра, колкото от онова огромно пазарище, в което всички колекционери и търговци си дават среща и което обикновено бива наричано „Пазарът при бълхите“.

Това оживено място започваше от авенюто на Порт Клинанкур, но по двете страни на авенюто бяха разположени само сергии с долнокачествени стандартни стоки за битови нужди. Пазарището се откриваше в събота, а приключваше в понеделник и през тези три дни тук бе винаги многолюдно и шумно, а съседните незастроени места обикновено бяха заети от всякакви панаирджийски атракции — въртележки, електрически автомобилчета и палатки с диви зверове или голи жени.

Но това още не беше истинското „Марше о пюс“. То започваше вляво от авенюто и представляваше конгломерат от няколко пазарища, а всяко от тях бе истински лабиринт от всевъзможни дървени и ламаринени бараки и магазинчета, пълни с най-разнообразна стока, неотстъпваща по жанрово богатство, а понякога и по цени на стоката в Отел Друо. Всяко пазарище си имаше име — Бирон. Вирнезон, Пол Берт и пр. — и всички те бяха еднакво пъстри и многолюдни, както и улиците около тях, където победните търговци излагаха стоката си върху широки платници, проснати по тротоарите.

„Пазарът при бълхите“ съществува и днес, но вече до голяма степен е загубил своята живописност, защото някогашните лабиринти са разрушени и на тяхно място са прокарани скучни прави алеи с два реда еднообразни циментови кафези, играещи ролята на магазини.

Хорската мътва и сензационните лъжливи репортажи в булевардния печат бяха създали цели легенди за „Марше о пюси“. Говореше се, че ако имаш късмет, можеш да намериш тук автентична картина на Рембранд, оригинални мебели рококо, бижута, принадлежали на самата Мария-Антоанета, и най-различни други съкровища на неимоверно ниски цени. Тая легенда, както и пъстрото зрелище на тия безбройни дюкянчета, привличаше тук многобройна навалица от парижани и чуждестранни туристи, жадни за евтини находки.

Разбира се, реалността бе далеч по-прозаична от легендата. Барачките, дето се продаваха най-интересните неща, бяха в повечето случаи собственост на същите търговци, които държаха и големите магазини в центъра на града и които, естествено, и тук предлагаха стоката на обичайните си високи цени. Що се отнася до останалите продавачи, много от тях наистина едва ли биха разпознали един автентичен Рембранд от един фалшификат, но те не бяха дотам глупави, че да изложат нещо за продан, преди да са се информирали при експерта за реалната му стойност. И все пак много от тия дребни търговци продаваха значително по-евтино от богатите си колеги, между другото и за туй, че не бяха принудени да плащат високи наеми и големи данъци.

Прииждащите тук туристи и парижани съчетаваха колекционерството с разходката на чист въздух и напливът бе обикновено най-голям в събота следобед и в неделя. А всъщност находките, почти единствените възможни находки, можеха да се направят само в едно съвсем неподходящо за разходка време и, по-точно, около шест часа заранта.

Спомням си тия ранни съботни утрини, особено през есента и през зимата, всъщност не утрини, а нощи, понеже не бе се разсъмнало. Спомням си как се качвах все още сънлив в празния автобус и как шофьорът бясно препускаше по пустите улици, осветени от широките ветрила на флуоресцента. Слизях на Порт дьо Клинанкур и се отбивах в първото бистро на ъгъла, за да изпия едно горещо кафе и да се отърся от вцепенението. Сетне поглеждах часовника си и ако вече приближаваше шест, загръщах се в пардесюто, излизах навън и тръгнах към пазарището, брулен от вятъра и от дребния дъждец, който като по програма винаги валеше в тия съботни зимни утрини, сякаш и той непременно трябваше да присъствува на срещата на вехтошарите.

Шест часът. Това бе времето, когато дребните квартални търговци от всички краища на Париж пристигаха тук с бричките и камионетките си и стоварваха стоката направо на тротоара и когато по-богатите им колеги от центъра пристигаха с надежда за лека плячка. Защото дребните продавачи, наричани не антиквари, а брокантьори, обикновено разполагаха със скромен капитал и бързаха да продадат това, което бяха събрали от квартала през седмицата, за да си освободят пари за нови покупки.

То се знае, и тук чудесата не ставаха всеки ден. Но понеже не можех да знам кога точно ще стане чудото, налагаше се, за да не го пропусна, всяка събота да бъда на уреченото място. И понеже обикновено пишех нощем и си лягах не по-рано от три, бях намразил страшно будилника, който звънеше пронизително заран в пет и ми идеше да го запокитя в ъгъла, за да млъкне завинаги, но в края на краищата все пак ставах, обръсвах се машинално в полусънно състояние и малко по-късно вече подскачах на седалката на празния автобус, препускащ бясно по още тъмните улици.

Важното беше да не изтървеш часа, в който се стоварваха на тротоара вехториите, и да успееш пръв да забележиш заслужаващата внимание вещ. Върху платницата се струпваха всевъзможни предмети — рамки с картини и без картини, свещници, статуетки, ботуши и униформи, нощни лампи, минерали, стари списания, грамофони, мебели, кутии с препарирани пеперуди, пожарникарски шлемове, ракети за тенис, негърска скулптура, китайски порцелан и най-различни други неща. И още преди брокантьорите да бяха разтоварили стоката, търговците от центъра вече почваха да се ровят из вехториите и който изпревареше, той печелеше.

По силата на неписаната етика, когато един клиент се пазареше за нещо, друг клиент не се намесваше. Затуй можеше да се случи някой антиквар с остро око да измъкне под носа ти една негърска статуйка и да я купи на два пъти по-ниска цена от тая, която сам си готов да дадеш. Това бе досадно, но и доста изгодно, когато се случеше ти да си купувачът, а антикварят да гледа отстрани.

Веднъж, додето двама търговци се ровеха в току-що свалените от един камион картини — към картините всички най-напред се хвърляха, — аз измъкнах почти изпод краката им един зеленясал бронз. Разгледах го под светлината на уличната лампа. Беше статуетка на Венера от римско време. Антикварите, забелязали находката ми, спряха да ровят картините.

— Колко? — запитах, леко обезпокоен от туй, че ставам обект на всеобщо внимание.

— Това е нещо антично... — забеляза важно вехтошарят, като взе в ръце статуетката. — Такива работи не падат всеки ден...

Сетне ми подаде бронза и отсече:

— За вас ще бъде двайсет хиляди... Вие сте първият ми клиент.

Четвърт час по-късно, когато вече бях се озовал на края на улицата и се готвех да направя кръгом, за да почна прегледа на отсрещния тротоар, единият от антикварите, дето бяха преглеждали картините, се приближи до мене.

— Мога ли да видя вашето съкровище?

Подадох му статуетката.

— Но тя е наистина добра! — възкликна той, което на търговския жаргон значеше, че е автентична. — Ще ми я отстъпите ли?

И като взе неловкостта ми за колебание, бързо добави:

— Вие дадохте двайсет хиляди, аз ще ви дам сто.

Предложението звучеше щедро, но всъщност бе проява на чисто мошеничество, понеже статуетката струваше много повече. Но аз нямах намерение да споря, защото не мислех да я продавам.

— Съжалявам — промърмори антикварят, като чу отказа ми. — И като си помисля само, че измъкнахте това нещо просто изпод краката ми...

Ранните съботни за рани бяха мъката на колекционерството. Неделите бяха удоволствието. Само че и тук, както в много други области, мъката бе плодородна, а удоволствието — безплодно.

В неделя нямаше какво толкова да бързам, защото знаех, че каквото и да намеря, то ще бъде вече на цена около реалната. Но и в къщи не ме свърташе и към десет часа аз вече влизах в първото и най-обширно пазарище — Вирнезон. В топлите дни тук бе твърде приятно за разходка и понеже времето ми бе неограничено, бавно се движех край лавките, влизах тук-там и разглеждах с интерес неща, които нямах никакво намерение да купувам.

Ако исках да действувам делово, бих могъл да приключа цялата си обиколка за един-два часа, тъй като знаех много добре къде има най-голям шанс да намеря туй, което ме интересува. Това бяха няколко бараки, дето се продаваше негърска скулптура, и още няколко други, дето имаше бронзове. Но човек никога не знае какво ще му сервира случаят и, после, аз бях тръгнал да се разхождам, а не да препускам, затуй се шляех бавно из лабиринта на Вирнезон, додето стигнех до първия по-важен етап — лавката на дамата, с която се бяхме сблъскали в Отел Друо.

В тоя утринен час дамата обикновено седеше пред дюкянчето и четеше изобилната хроника на произшествията в „Журнал дьо

Диманш“. Но колкото и дълбоко да бе затънала в убийствата и обирите от предния ден, тя още отдалече ме забелязваше и кимаше приветливо.

— Какво ново? — питах след обичайния поздрав.

— Гледайте, може да откриете нещо — предлагаше тя.

Обикновено обаче не откривах нищо, защото новото, доколкото го имаше, се състоеше в някоя алегорична фигура от скучния репертоар на академизма или сецесиона. А когато се случеше госпожата да се е добрала до нещо по-интересно, то бе винаги изложено на някой постамент пред дюкяна, така че излишно бе да надничам вътре.

— Какво е това? — запитах веднъж, зърнал една великолепна отливка на „Селянинът“ от Далу.

— Не разбирате ли какво е? — усмихна се хитро дамата.

Това е лошото, когато си редовен клиент: търговецът отлично познава слабите ти места и, естествено, добре ги използва.

— Хубава работа — признах. — Но форматът е доста голям.

— И какво от това?

— Знаете много добре, че малките работи на Далу повече се търсят.

Това беше вярно, макар да бе невероятно глупаво. Колекционерите винаги предпочитаха миниатюрните бронзове, удобни да заемат място в една витрина.

Безсилна да отхвърли аргумента ми, дамата забеляза:

— А видяхте ли марката на леяря? Братя Сюз. Сега трудно ще ви направят такава чудесна отливка. Само десет екземпляра. И този е номер седем.

— Хубава работа — повторих. — Но съгласете се, че тоя сюжет съвсем не е от най-търсените.

Това също бе вярно и също бе невероятно глупаво. Събирачите винаги предпочитаха едно голо женско тяло пред един селянин.

Направих още няколко бележки с цел да обуздая претенциите на дамата, а сетне запитах за цената. Ала сумата, която бе назована, сочеше, че отрезвителната ми акция не е постигнала особен успех.

— Съжалявам — казах, — но мисля, че вие си правите известни илюзии относно качествата на тоя бронз.

— Ами че днес само за отливката ще ви вземат два пъти повече — възрази жената.

И като видя, че се готвя да продължа разходката си, подхвърли:

— Бих могла да ви отстъпя пет хиляди, за да ви направя удоволствие...

— С такава отстъпка няма да ми направите никакво удоволствие. Но ако смъкнете още двайсет хиляди...

— Не, не мога... И съветвам ви да не се пазарите, защото подир един час този бронз може би вече няма да е тук.

Това наистина не бе изключено, но аз продължих пътя си, като все тъй внимателно оглеждах изложената пред лавките стока, само че цялата ми разходка бе вече отровена и мисълта ми непрестанно се връщаше към бронза на Далу, този великолепен бронз, с тази чудесна топла кафява патина.

— Вие още не сте го продали — подхвърлих небрежно, когато привечер отново наминах при познатата дама.

— Най-малко пет пъти през този ден можех да го продам — възрази жената. — Но хората са свикнали да се пазарят, също като вас. Нека постои. Няма какво да бързам. Ще му дойде редът.

И ние продължихме да беседваме още известно време, като всеки се придържаше към обичайната си роля: тя се правеше, че не държи да продава, а аз — че не държа да купувам. Додето на края, изтощени от безплодни приказки, намерихме, както винаги, общ език и с взаимни отстъпки от двете страни сключихме сделката.

Запомнил съм добре тая лятна привечер, тъй като метрото и автобусите бяха в стачка и бе невъзможно да се намери такси и аз бях принуден да мъкна на ръце големия бронз, тежащ не по-малко от трийсет килограма, а до къщи имаше поне шест километра път и макар да спирах понякога да си почивам и да оставях скулптурата на тротоара, усещах, че ръцете ми почват да треперят, и изтръпвах от страх при мисълта, че мога да изтърва съкровището си и да го повредя.

Един друг етап от обиколките ми из Марше о пюс бе при една втора дама, значително по-млада и също търгуваща с бронзове. Разговорите тук бяха по-къси и, бих казал, не тъй плодородни, защото въпросната персона имаше отвратителния навик никога да не отстъпва от цената. Бих казал даже, че от тия разговори печелеше главно тя. Познанията ѝ в областта на скулптурата бяха доста скромни и дамата, втълпила си, че съм голям капацитет в тая материя, винаги ме разпитваше за качествата и стойността на новите си придобивки.

Веднъж, когато се бях приближил с вечния въпрос „Какво ново?“, тя ми подаде една ръка, не нейната собствена, а една голяма ръка от бронз.

— Колко искате? — запитах небрежно, тъй като произведението ми бе добре познато.

— Нищо не искам, освен да ми кажете какво представлява.

— Подписът, струва ми се, е достатъчно четлив — промърморих малко хладно, след като разбрах, че отново ще бъде използван като експерт.

— Да, но дали е оригинал?

— Мисля, че е оригинал, само че отлят нелегално. Иначе би трябвало да носи печата на леяря.

— И аз така смятам — кимна дамата, която имаше и тоя отвратителен навик да приема сведенията ви като нещо, което предварително ѝ е било известно.

— Колко искате? — подхванах отново, като продължавах да разглеждам този великолепен бронз с подписа на Роден.

— А вие колко мислите, че струва?

— Вие какво, като купувач ли ме питате, или като оценител? — рекох недоволно, разбрал, че и тоя път няма да успее да измъкна нищо от хитрата жена.

— О, аз знам, че вие ще ме осведомите съвсем почтено — подхвърли тя вместо отговор.

Така че наложи се и тоя път да я осведомя.

— Имайте пред вид обаче, че така, без марката на леяря, трудно ще вземете повече от половин цена. Ако някой от музея „Роден“ види това нещо, непременно ще го конфискува.

— Половин цена напълно ме задоволява — усмихва се дамата. — Тоя бронз съм го купила за десет хиляди. Хората, знаете, са глупави. Една ръка... те смятат, че това е вероятно парче от някаква статуя...

„На мене никога такъв разкош няма да ми падне за десет хиляди“ — помислих горчиво, като продължих пътя си нататък. Тя беше готова наистина да ми отстъпи бронза на половин цена, но един Роден, дори и на половин цена, бе нещо, надхвърлящо възможностите ми.

„Никога няма да имам нищо от Роден — продължих аз.“

* * *

Леярската професия, също както и самата скулптура, беше вече в упадък. Фирмата Еббар отдавна бе ликвидирана. Барбедиен фалира по мое време. Последните големи леяри, все още в действие, бяха Рюдие, Братя Сюз и Валсуани. Рюдие бе леярят на Роден и Майол, Валсуани — на Бурдел, а Братя Сюз — на някои съвсем модерни скулптори. Само че това бяха именно леяри, а не търговци. Те изпълняваха поръчки, но не продаваха и дори да имаха по някой екземпляр в частната си колекция, едва ли биха се съгласили да го отстъпят на първия появил се непознат.

Трябваше прочее да се потърсят междинни връзки. Почнах да разпитвам приятелите си от артистичните среди и установих, че един млад скулптор познава доста добре Валсуани и съвсем бегло — Сюз. И тъй като въпросният скулптор съвсем не бе обременен от прекалена работа, той на драго сърце ме взе в колата си един следобед и ние се отправихме към предградията.

Ателието на Сюз бе просторно и неугледно като всяка леярна. Работниците под ръководството на шефа заваряваха отделните части на някакво странно изваяние — огромен конгломерат от метални парчетии без определено предназначение. Стопанинът ни посочи мълчаливо малката кантора в дъното на хамбара и малко по-късно дойде да се осведоми с какво може да ни бъде полезен.

Като претекст за визитата бях помъкнал със себе си един ескиз на легнала гола жена, жената на Далу, тъй като по липса на други модели скулпторът винаги бе използвал за натурщица съпругата си.

— Това е ваша работа — казах. — Но не знам в колко екземпляра е отлята, понеже липсва номерация.

— Сега ще видим — промърмори стопанинът и отвори някакво шкафче.

Той бе вече твърде възрастен, обаче фирмата също бе твърде възрастна и аз до края не разбрах дали се намирам пред някой от братята Сюз, или пред някой техен син.

— Отливката е в един-единствен екземпляр — събщи домакинът, след като прелисти набързо големия си тефтер. — Правила

сме такива отливки в един екземпляр за самия Далу.

— А може би и при вас са останали някои неща, в бронз или в гипс?

— Уви, не — поклати глава леярят. — Гипсовете са почти всички в сбирката на музея „Пти Пале“, а бронзовете отдавна са продадени. Сега имаме само такива неща...

И той с презрение посочи през прозорчето на кантората към чудовищния конгломерат от метални части.

— Можете да си представите, че съвсем не е забавно да се леят и сглобяват подобни безсмислици, но няма какво да се прави... — допълни стопанинът и с някакъв израз на меланхолия поглади леко с бледата ги старческа ръка изваянието на Далу.

Валсуани ни прие в едно помещение до леярната, наподобяващо не толкова кантора, колкото железарска работилница. Той се оказа общителен човек и изглеждаше доста сговорчив поне додето не бяхме засегнали главната тема.

— Брудел? Разбира се. Всичко от Брудел се лее при мене. Елате, ще ви покажа.

Той ни въведе в леярната и посочи гипсовия модел на една полулегнала гола фигура, известна под названието „Облакът“, доколкото скулпторът бе използвал като повод легендата за Юпитер и Йо.

— Сега ще леем това, а после онзи бюст на Бетховен, а след това естествено мадам Бурдел ще ни прати нещо друго.

— А ония неща какво представляват? — запитах, зърнал в дъното на леярната някаква потънала в прах витринка.

— Дреболии, останали от баща ми.

Приблжих до витринката. Вътре се намираха няколко посредствени гипсови модела от неизвестни художници. Но в ъгъла ми се мярна едно изображение от восък, чийто автор съвсем не бе трудно да се отгатне.

— И това ли е дреболия? — запитах.

— А, вие всичко виждате... — промърмори добродушно Валсуани и ни поведе назад към кантората.

Приятелят ми изложи набързо целта на визитата, но домакинът, без дори да го изслуша докрай, възрази:

— Разбирам, само че аз лично нямам нищо от Бурдел, нито от който и да било друг. Не стига, че тук по цял ден се занимавам с бронзове, ами и като се прибера в къщи — отново да гледам бронзове...

— И все пак навярно...

— Не, не — прекъсна го с досада Валсуани. — И дори да притежавах нещо, пак не бих могъл да ви го дам, разбирате ли? Защото нямам право.

— А онзи восък оттатък? — подхвърлих.

— Това е уникат, подарен на баща ми лично от художника.

— Но вие бихте могли да извадите една отливка...

— Само че тогава вече няма да бъде уникат — забеляза доста логично стопанинът.

И с това разговорът приключи.

Приключи за този ден. Защото подир туй неведнъж ми се случваше да се отбивам при Валсуани и винаги намирах повод да заговоря за восъчната скулптурка, додето на края той вдигна ръце и отстъпи:

— Добре... Минете подир десет дни. Ще го имате най-после този ваш бронз...

С Рюдие се свързах чрез един българин, който работеше копия на антични теракоти, продавани на туристите в Лувърския музей. Той всъщност познаваше не живия Жорж Рюдие, а покойния му вуйчо Алекс, но това бе достатъчен повод за една първа визита и за един встъпителен разговор на тема „какъв чудесен човек беше вуйчо ви“.

Всъщност нямам понятие какъв е бил покойният Алекс като човек, но съм готов да потвърдя, че в работата си е бил голям майстор, нещо, което е признавал и самият Роден, чиито най-добри произведения са били отливани в ателието на Рюдие.

Племенникът се оказа с прогресивни възгледи и обстоятелството, че съм българин, не само не го сепна, а донейде го предразположи, само че това с нищо не ни приближи до решението на висящия въпрос.

Рюдие имаше в кантората ни няколко чудесни неща, спомени от леярското умение на вуйчото, но това, което още от началото ми грабна очите, беше великолепният релеф на Домие „Емигранти“, окачен над вратата на стаята. И, естествено, разговорът се завъртя около този релеф и също тъй естествено стопанинът не искаше дори да чуе за

каквато и да било продажба както на този релеф, така и на останалите три-четири малки бронза и макар на края да се разделихме като приятели, но трябваше да напуснем кантората с празни ръце.

Ателието на Рюдие, също както и леярната на Валсуани, бе в едно далечно предградие. Ала в Париж не липсват превозни средства и аз през седмица, през две се отправях към майстора, носех му сливова ракия, която той оценяваше положително, и цигари, които приемаше просто от учтивост, тъй като пушеше само своите миризливи „голоаз“. Изобщо досаждах му дотогава, докато и той на свой ред вдигна ръце. И това вдигане на ръце бе не само жест на капитулация, а и на благородство:

— Давам ви релефа за четиристотин хиляди. На другото бих взел толкова само за отливката.

Няколко години по-късно един екземпляр от същия релеф се продаде на търга в Галиера от 14 юни 1966 за четири милиона и триста хиляди, а следната година друг екземпляр достигна сумата девет милиона. Трябва да добавя, че купих барелефа не за себе си, а за нашата Национална галерия, която до този момент не притежаваше никаква чуждестранна скулптура.

Със същата цел трябваше да водя и дълги преговори с директорката на музея „Роден“, мадам Голдшедер. Нейните обичайни клиенти бяха богатите колекционери и големите галерии, които разполагаха с достатъчно средства, за да прибъгват до пазарлъци. Само че аз не разполагах с подобни средства и се опитах да използвам застъпничеството на един мой познат, заемащ тогава високия пост главен директор на националните музеи.

— Ще и се обадя, разбира се — отзова се познатият. — Само че галерията „Роден“ принадлежи на парижката община и не е под мое ръководство.

Така или иначе, на следния ден бях приет в кабинета на мадам Голдшедер, която се показва колкото любезна в общите приказки, толкова и неотстъпчива по същество.

— Имам една отливка от главата, която ви интересува — съобщи ми тя, когато най-сетне стигнахме до деловата част. — Но защо смятате, че трябва да ви я продам с отстъпка?

— Нашата някогашна власт не се е интересувала от Роден и не е закупила нищо от него, както впрочем и от никой друг френски

скулптор — почнах аз отдалече. — А хората на изкуството у нас ценят Роден и един негов оригинал ще бъде добра пропаганда на делото му...

— Но когато човек цени нещо, той е готов да заплати за него и съответната цена — забеляза с лека усмивка дамата. — Тъкмо защото искрено адмиравам Роден, не съм съгласна оригиналите му да се продават на безценица. Не е ли тъй?

Продължихме още известно време тоя академичен спор, ала не стигнахме до никакъв конкретен резултат. Дамата бе казала още от началото „един милион!“ и до края не пожела да отстъпи от този милион.

Съобщих на познатия си за неуспеха на визитата.

— Тогава аз сам ще ѝ направя визита — обеща той.

— Много ми е неловко да ви отнемам времето...

— Оставете това — прекъсна ме директорът. — Тук не става въпрос само за услуга, а за нещо принципно. Аз не смятам, че трябва да се търгува с делото на големите майстори. И мисля, че самият Роден не би се съгласил с това.

Не знам какво е говорил познатият ми с мадам Голдшедер, но подир два дни тя сама ми се обади:

— Триста хиляди, това отърва ли ви? Толкова е цената на леярската работа.

Този бюст също е собственост на нашата Национална галерия и излишно е да казвам, че само няколко години по-късно неговата цена на пазара нарасна повече от десет пъти, също както и един бронз на Манол — известната „Леда“, — извоюван в резултат на продължително търсене срещу една сума, която дори още тогава бе смешно ниска за един Майол.

* * *

Честите обиколки из „Пазара при бълхите“ постепенно ме увлякоха в една нова област — негърската скулптура. Всъщност тази област не бе чак толкова нова за мене и аз отдавна вече надзъртах из магазинчетата с африкански маски, изучавах експонатите в „Музея на човека“ и дори бях си осигурил достъп до обширното му депо. Но това бе една материя, която изискваше сериозни познания, за да можеш да отличаващ стиловете на различните племена и да правиш разлика между една „добра“ статуетка и едно занаятчийско произведение, издялано едва преди година-две нейде по Брега на слоновата кост. Затуй най-първо изразходвах доста време в четене на съответна литература, в зяпане и в разговори с търговците, преди да мина към рискованата, но далеч по-увлекателна дейност на колекционера.

И най-старите произведения на африканската дървена скулптура, именно защото са дървени и тъкмо защото са африкански, не датират от много отдавна. Създавани изключително в тропическата зона, подложени на унищожение от влагата и термитите, без да говорим за масовото им изгаряне от „цивилизованите“ мисионери, тия произведения в най-добрия случай датират едва от края на миналия век. Те попадат съвсем случайно в Европа, донасяш от търговците не като произведения на изкуството, а като битови куриози без особена стойност.

В началото на нашия век африканската скулптура предизвиква интерес само у отделни художници, представители на авангардистките школи, и тя се превръща в обект на масово колекциониране едва след края на Първата световна война, подир няколко големи изложби на търговци като Девамбез, Пол Гийом и др.

Периодът между двете войни е в по-голямата си част период на ограбване произведенията, запазени в селищата на племена като Бауле, Бамбара, Догон, Бобо, Дан, Ашанти, Бамилеке, Балуба и мн.др., изобщо тъй наречените „племена на скулпторите“, понеже не всяко африканско племе създава пластични изображения. А когато наличните запаси почват да се изчерпват, изобретателните търговци пристъпват към масови поръчки на нова стока. Но това са вече

екземпляри, произвеждани механично, занаятчийски подражания на стари образци или невежо съчетание на местните традиции с европейски влияния. И тук именно свършва изкуството, за да отстъпи място на тия нескопосни изображения от червено дърво, от абанос или слонова кост, предлагани от антикварите на невзискателните любители на екзотиката.

Но въпросът за материала бе само един от многото въпроси, свързани с автентичността на африканската пластика. Съществуваха редица други тънкости, които постепенно научавах не толкова от книгите, колкото от търговците, способни и да кажат, и да покажат. Такива търговци имаше неколцина в „Пазара при бълхите“. Най-младият от тях заемаше нещо като навес в един задънен ъгъл на Вирнезон. Върху двете стени на помещението — единствените, тъй като другите две изобщо липсваха — бяха окачени за връвчици маски и фигурки все от племето Сенуфо. Самият стопанин на навеса обикновено седеше в ъгъла, наведен над някаква книга.

— Вие търгувате само със Сенуфо? — запитах, когато за пръв път се отбих в това усойно и доста ветровито място.

— Откровено казано, аз търгувам със собствената си колекция — отвърна спокойно младежът, като вдигна очи от книгата. — А тя е съставена само от Сенуфо.

— В такъв случай предполагам, че повечето работи са добри...

— Всички са добри. Някои са по-стари, други — малко по-нови, но всички са добри.

Той стана от стола и почна да ми показва произведенията едно по едно, като изтъкваше бавно и изчерпателно достойнствата им.

Подир продължителен оглед избрах една ритуална маска.

— А защо сте решили да продавате колекцията си? — запитах, след като уредих сметката.

— Ами защото се разделих с баща си — отвърна без стеснение младежът. — А аз следвам и все някак трябва да се издържам.

— Е, това е все пак един изход...

— Не знам... Не съм сигурен... Работата е там, че стоката бързо се топи, а няма е какво да я заменя. Не мога да се състезавам с другите търговци, нито при купуването, нито при продаването.

Сетне още няколко пъти се отбивах при него, когато правех обиколките си из пазарищата, и при всяко посещение установявах, че

стените на навеса все повече се оголват. Последния път, когато го споходих, бе вече късна есен. Дъждът бе завалял още от заранта и продължаваше да се точи в дълги тънки струи, равен и упорит, сякаш не мислеше да спира поне до края на зимата. Младежът, загърнат в шлифера, седеше на вечното място в ъгъла и се опитваше да чете, което, предполагам, не бе лесно, тъй като ранният следобед бе тъмен като при здрачаване.

— Нима ще можете да изкарате тук и през зимата? — запитах, след като се здрависахме.

— Какво да правя тук през зимата? — сви рамене младежът и хвърли красноречив поглед към стените, дето бяха останали да висят само три съвършено оглозгани от червеите фигурки и две маски в същото плачевно състояние. — Седя, защото съм платил наема до края на месеца. А после ще видя... На едно място са ми обещали половин ден работа... Кухненска работа, но по липса на по-добро...

Пожелах му успех, загърнах се в шлифера и си тръгнах. Повече не го видях и никога не разбрах от какво семейство е и защо всъщност е влязъл в конфликт с баща си. Изглеждаше спокоен и тих момък, а не човек на конфликтите, но външното спокойствие още нищо не означава и изобщо... И изобщо това бе една от десетките драми, край които човек всекидневно минава в тоя град, без да ги забелязва и без да се замисля над тях.

Най-сериозният ми съветник по африканска скулптура бе и най-солидният търговец на пазарището. Тук цените бяха доста по-високи, обаче и експонатите бяха от съвсем друга категория. Не обичах да влизам в магазинчето, когато имаше наплив, понеже то и без туй бе твърде тясно, и предпочитах часовете привечер, когато по-голямата част от клиентите и зяпачите се бе вече изтеглила към града. В такива моменти стопанинът охотно отговаряше на въпросите ми и обясняваше редица неща тук, пред самите произведения, и аз постепенно се научавах да отличавам различните стилове и да оценявам различните качества. Много от съветите, които търговецът ми даваше, имаха значение за всяко колекционерство и това бяха тъкмо такива съвети, които повечето колекционери пренебрегват.

— Не купувайте никога какво и да е, просто за това, че е евтино — каза ми той веднъж, когато се бях спрял на една малка статуетка Бауле.

— Но това ми харесва...

— Харесва ви сега, понеже сте дебютант, а подир пет или шест месеца ще разберете, че напразно сте си хвърлили парите. Вместо да купите две, три, пет какви да са неща, купете едно, ала такова, дето никога няма да ви омръзне да го гледате.

— С едно или две неща колекция не се прави — опитах се да възразя.

— Всички искат да правят колекции, и все големи. За една голяма колекция е нужна днес твърде солидна сума. И струва ли си да се жертвуват толкова средства за безформен сбор от слаби неща? Каква е моята лична сбирка, как мислите?

— Не вярвам да е малка.

— Точно трийсет и две парчета.

— Ако аз имах тридесет и две парчета...

— Да, но те са резултат на трийсет години работа в тая област. А понякога ми се случва да отида при някой клиент, който само преди две-три години е почнал да събира и който вече се е отегчил и ме вика, за да се отърве от колекцията си, защото е задръстила целия му дом. И това е винаги една такава сбирщина от посредствени работи, сред които само тук-там ще срещнеш нещо хубаво, попаднало по погрешка, че когато му дам оценката си, той остава със зяпнали уста. Такива хора смятат, че гледаш да ги ограбиш. А всъщност те сами са се ограбили или са оставили да бъдат ограбени, което е все същото...

Търговецът от Вирнезон бе само един представител на средната категория. А тепърва ми предстоеше да се запозная с хората и от върха. И това започна съвсем случайно в един летен следобед, додето се разхождах без особени намерения в сянката на дърветата по булевард Распай. Бе сезонът, когато Париж относително опустява и повечето магазини са затворени, и човек трудно може да намери място, където да влезе и да позяпа. Затуй спрях пред витрината на Камер, край която неведнъж бях минавал, но никога не бях се отбивал, защото цените тук бяха направо фантастични. На витрината обаче бе поставена само една маска, колкото да маркира характера на предприятието, а вратата бе отворена и вътрешността изглеждаше примамливо прохладна и аз реших, че в края на краищата следва да надзърна и тук, защото някой ден, когато завинаги си замина от този град, може да се сетя, че не съм надзърнал ни веднъж в магазина на Камер, и ще ме бъде много яд.

Помещението бе съвсем празно. В дъното се виждаше малка кантора и зад бюрото седеше нисък пълен мъж по риза, който не ми обърна никакво внимание. Това ме окуражи и аз започнах да разглеждам съсредоточено и безкористно изложените по стената скулптури, тъй както се разглеждат музейни експонати, а не стока.

Вероятно бях обикалял доста време край стените и витрините, когато забелязах, че мъжът от кантората е влязъл в помещението и застанал зад мене, ме наблюдава.

— Нещо специално ли търсите?

Почна тя, казах си, тъй като всяко внимание в подобни места е задължаващо, а аз нямах никаква възможност да плащам за вниманието по курса на тукашните цени.

— Интересувам се най-вече от Бауле — отвърнах.

Това бе вярно, а в същото време и удобно като претекст за изплъзване, тъй като в целия магазин нямаше нищо от Бауле.

Не знам дали търговецът усети малката ми хитрост и реши да ме постави натясно, или просто все още разчиташе, че вижда в мое лице клиент, но той се отправи към един старинен шкаф, разтвори двете му крила и ми даде знак да се приближа.

— Ето тук няколко Бауле. А долу ще ви покажа и други.

Поех с истинско страхопочитание първата фигурка. Тя бе от такова качество, каквото рядко се намира дори и в Британския музей и в Музея на човека.

— От каква народност сте? — запита небрежно Камер, защото това бе самият Камер.

— Българин съм — отвърнах разсеяно, като продължавах да разглеждам статуйката.

Сетне му я подадох и за да му спестя по-нататъшните напразни старания, промърморих:

— Изключителна е. Само трябва да ви призная, че подобни работи съвсем не са по моите възможности.

— Не е нужно да го признавате — отвърна търговецът. — Можете да ми вярвате, че още при влизането на посетителя вече знам съвсем точно клиент ли е той, или не е и ако е клиент, какъв е приблизително рангът му.

После извади втора скулптурка и отново ми я подаде:

— А какво ще кажете за това?

Преди да кажа каквото и да било, трябваше да помълча малко, за да се разсее онова нещо, което усещам почти като болка тук, в гърдите, когато видя някакво съкровище, в което ми остават очите.

— А защо харесвате най-много Бауле? — запита търговецът, след като не получи отговор на първия си въпрос.

— Всъщност не харесвам най-много Бауле — признах аз. — Бауле наистина са най-големите естети на това изкуство и стигат до изключителни шедьоври, като този тук... Но ако е за дълбочина и сила на израза...

Замълчах, понеже не намирах нужната дума.

— Е, какво? — подкани Камер, сякаш ме изпитваше.

— Не знам... За мене лично най-голямата скулптура е тая на Габон. Тя е в повечето случаи външно спокойна, а в същото време някак мрачна и трагична... с едно неизразимо състояние... състоянието на мъртвите... които още живеят... но живеят един друг живот...

Търговецът ме погледна бегло и произнесе само едно „хъм“, което можех да изтълкувам, както желая. Сетне рече прозаично:

— Уви, в Габон още от половин век са спрели да правят скулптура...

— Но тя вероятно понякога излиза от частните сбирки на пазара...

— Къде? Тук? Тук в Париж трудно можеш да намериш неща от високото качество.

— Но все пак вие сте намерили, и не малко.

— А! Вие смятате, че тия неща са купени от колеги или от Отел Друо?

Той се засмя с къс, полугласен смях, сетне добави.

— И това тук, и онова, което ще видите долу, е дошло направо от Африка. Ако разчитах на стоката от търговете, можете да бъдете сигурен, че фирмата ми никога нямаше да стигне сегашното си реноме.

— Но Африка, доколкото знам, отдавна е обрана.

— Кой ви го е казал? Обрани са крайбрежията. Обрани са околностите на градовете. Но гъсталакът, истинският гъсталак, слава на бога, все още не е обран.

Само че за да се иде дотам, е нужно да имаш и добра организация, и достатъчно пари. Разбира се, аз съм вече стар за такива

експедиции. Това е задача на сина ми, неговият дял от работата в предприятието.

Той млъкна, извади от джоба кърпа и обърса челото си, защото като всеки пълен човек страдаше от жегата дори на сянка и явно не само възрастта му пречеше да кръстосва Африка.

— Два пъти в годината синът ми взима самолета и отива до един или друг град, купува джипове, наема местни хора за водачи, снабдява се с провизии и потегля към гъсталака. И бъдете уверен, че селищата, до които достига, не са още ограбени от търговците. Лошото е там, че в такива именно селища скулптурата не е пазарна стока, а култова вещ, светиня, и туземците не са склонни да продават изображенията на предните си. Затуй синът ми разполага наблизко хората си на лагер и влиза във връзка с крадците на селището, защото и там, както у нас, няма селище без крадци. А сетне всичко приключва за една нощ: фигурите и маските се донасят в лагера и се заменят с обещаните за награда вещи, след което керванът потегля нататък.

— Това все пак напомня грабеж... — позволих си да забележа.

— О, грабеж!... Синът ми плаща, и то доста скъпо, за всяка плячка. А ковачите на племето, защото вие знаете, че това е работа на ковачите, ще направят нови изображения и духовете на мъртвите наново ще се успокоят.

Той тръгна към другия край на магазина.

— Елате да видите. Последната партида още дори не е изцяло разпакована.

Търговецът натисна ключа на флуоресцента и ние слязохме по удобното стълбище в подземния етаж, нареден строго и с вкус, като музейна зала. В единия ъгъл наистина бе струпана огромна купчина от маски и скулптури, някои още изцапани с глина или със засъхнала кръв от животните, заколвани в чест на мъртвите прадеди.

— Спокойно ги разглеждайте — окуражи ме Камер. — Такова нещо няма да ви се случи да видите никъде в Париж.

И додето поемах един след друг редките предмети, добави:

— Само че всяка такава експедиция струва милиони, много милиони. И как искате при това положение цените ми да бъдат ниски...

Не възразих и продължих да разглеждам стоката, сред която се намираха действително изключителни неща, и в същото време се

питах защо ли този голям търговец е седнал да си губи времето с един дребен клиент, който в последна сметка не бе дори и клиент.

Предполагам, че бях прекарал не по-малко от два часа в магазина, когато най-сетне реших да си тръгна. Камер ме изпрати чак до вратата и ми подаде ръка.

— Съжалявам, че ви отнех напразно времето... — извиних се.

— Защо напразно? — вдигна вежди търговецът. — Много ми беше приятно. Вие сте българин, а аз съм арменец. И доколкото знам от майка си, някога българите са проявили съчувствие към нас, арменците. Така че много ми беше приятно.

* * *

В обиколките си из града и в срещите си с най-различни хора опознах не само търговците, а и колекционерите.

В тоя град можеше да откриеш колекционери и там, където най-малко си ги очаквал. Зъболекарят, при който ходех, имаше твърде скъпа сбирка от рисунки. Когато за пръв път влязох в елегантно наредената чакалня, помислих, че двете скици на Дьолакруа, закачени в тънки фини рамки на стената, са репродукции. Погледнах ги поотблизо и установих, че съм сгрешил.

— Но вие имате оригинали на Дьолакруа — промърморих с едва скрита завист, когато зъболекарят се появи в чакалнята.

— О, аз имам рисунки и от много други майстори — заяви самодоволно домакинът. — Тия неща интересуват ли ви?

И като разбра, че сам правя колекция, тръгва да ме развежда из стаите на апартамента и тъй се увлече в коментарии, та просто забрави за какво съм дошъл. Коментариите му обаче засягаха почти единствено материалната страна — за колко е купена тая рисунка на времето, колко струва сега и колко ще струва вероятно подир няколко години. Аз лично се интересувах от съвсем други неща и бях принуден да установя, че сбирката е съставена тъкмо както не трябва и че наред с няколко истински малки шедьоври фигурираха и съвсем посредствени скици, купени явно само зарад прочутото име на автора.

— Какво мислите за всичко това? — запита на края зъболекарят, у когото, като у всеки дилетант, гордостта на собственика се

съпътствуваше от известно чувство за несигурност.

— Не сте си хвърлили парите напразно. Но в повечето случаи вие сте купували произведения, вече достигнали или наближили максималните си цени. Един Дьолакруза, един Лотрек, това едва ли тепърва ще поскъпне особено, защото нищо не може да поскъпва до безкрайност. Какво искате, таванът е достигнат... Следователно би трябвало да се насочвате към майстори, чиито цени засега са все още скромни, но на които принадлежи бъдещето.

— Да, обаче това е толкова сложно... Човек трябва добре да познава всички тия майстори... И игрите на борсата... И още толкова други работи...

Би трябвало да му кажа, че всяко нещо е сложно и най-вече когато не го разбираш, но аз бях дошъл тук не за да давам уроци по колекционерство, а за да си пломбирам зъба. Затова съчувствено кимнах с глава и се отправих към стола на мъченията в съседния кабинет.

Един известен писател, когото няма да назова по име, също бе украсил огромното си студио с разнообразни експонати, но това бяха предимно африкански маски и декоративни предмети. Писателят вероятно смяташе, че този род украса чудесно хармонира с екзотичния дух на собственото му творчество. Тази колекция му бе създавала сред кръга на познатите реномето на познавач на т.нар. „примитивни изкуства“ и той до такава степен бе повярвал сам на легендата, че един ден седна и написа цяла монография за тия изкуства, върху които всъщност имаше само най-повърхностни сведения, почерпени оттук-оттам. Що се отнася до колекцията му, тя бе комплектувана от случайно намерени и възможно по-евтини предмети без особена художествена стойност. Това обаче не й пречеше да изпълнява отлично функцията си на великолепен фон за екзотичната натура на писателя, който величаеше примитива, за да отрича цивилизацията, перифразирайки всъщност няколко елементарни идеи, формулирани още преди два века от Жан-Жак Русо.

У историка на киното Жорж Садул открих също цяла сбирка от африкански скулптури. Те бяха наредени една до друга като шишета върху скрина, така че дори отблизо бе съвсем невъзможно да ги разгледаш. Когато запитах Садул защо не им отдели повече място, той небрежно махна с ръка:

— Нямам отношение към тия работи. Наследство ми са от един приятел.

Изобщо той държеше тия неща по силата на същата инертност, която е причина да затрупваме жилището си с най-различни и съвсем излишни предмети. Когато веднъж посетих Жан-Пол Сартр у дома му, открих с недоумение, че кабинетът е задръстен не само с книги, но и с цели купища кутии от пури, тия големи дървени кутии, които холандските фабриканти украсяват с разнообразни пъстроцветни етикети. Не ми беше удобно да го питам дали ги колекционира, или просто му е жал да ги хвърли, понеже са облепени с толкова много шарени картинки.

Филмовият режисьор Клод Отан Лара бе разрешил колекционерския проблем по най-радикален и непретенциозен начин. Кабинетът му бе пълен с шишета и стъкленици, най-разнообразни по форма и цвят, поставени навсякъде, където биха могли да се поставят.

— Събирам ги, защото ми е приятно да ги гледам — обясни той. — Нищо не е така интензивно като едно цветно стъкло, пронизано от слънчевия лъч — истински празник за окото, нали?

Вярно. Макар че празникът става доста отегчителен, когато трае непрекъснато. Бих изпитал навярно не наслада, а умора от тия постоянни разноцветни блясъци наоколо. Но всичко е въпрос на вкус.

С голям разгул на цветовете се отличаваше и квартирата на семейство Босх. Госпожа Босх бе едра румена холандка, отиваща навярно към петдесетте, с простодушни сини очи и с една наивна склонност към пресилени умиления, възхищения и разочарования. Тя говореше тихо и необикновено дълго, толкова дълго, та имах впечатлението, че ако не я прекъсна, ще продължи да говори, все тъй кротко и доверчиво наведена към мене, чак додето безпощадната смърт най-сетне се яви, за да ѝ каже: „Хайде, стига приказки!“ мосю Босх, напротив, бе съвсем дребен, тъй че мадам спокойно би могла да си го носи на ръце, обаче той притежаваше достатъчно съзнание за собственото си достойнство, за да ѝ позволи подобно нещо. Съпругът според любимата съпруга бе най-големият живописец на Холандия, нещо, което не смея да оспорвам, но и не мога да потвърдя, тъй като успях да видя само няколко негови офорта, лишени уви от белега на изключителност.

Когато за пръв път отидох в техния дом, занесох някаква саксия с цветя.

— Чувал съм, че вие, холандците, обичате цветята... — промърморих вместо обяснение, като връчвах саксията на дамата.

— Смятам, че това достатъчно добре личи — отвърна художникът и направи широк жест към студиото.

Едва тогава погледнах към вътрешността и изпитах нещо като замайване от десетките и десетки букети, саксии, вази с червени, розови, жълти, сини, виолетови и оранжеви цветя. Разкошни цветя с пламтящи цветове, дори твърде разкошни, за да бъдат истински. И действително те всички бяха направени от някакви обагрени с анилинови бои пера.

Поканен бях да вляза, сиреч да сляза, защото студиото бе значително по-ниско от входа и в него се слизаше като в трап. Но главното неудобство тук не бе слизането, а движението из самото помещение, буквално задръстено от всички тия вази, от най-различни столове и столчета, табуретки и масички, отрупани с всякакви дреболии. Успях все пак да се промъкна някак си и се настаних на един люлеещ се стол, като се пазех да не се люлея, за да не случя нещо.

Двамата от много години вече живееха в Париж, убедени, че в Холандия няма живот за тях. Изглежда обаче, че не ги очакваше особен живот и тук. Зад цялата натруфеност на обстановката надничаше оскъдицата — избелели пердета, изтъркано килимче, грижливо закръпени покривчици. Мадам Босх се движеше с едно яркосиньо манто, което бе винаги същото, и с една шапка пак с такова синьо перо, която бе неизменно същата.

Съпругата току-що се бе върнала от късо пътуване в родината си и разказваше с горчивина:

— Това вече не е Холандия. Това е една микроскопична Америка. Хората не мислят за нищо друго освен за пари. Никой не се грижи за изкуството и никой не чувствава нужда от изкуство...

И тя заговори за посещението си в дома на министър-председателя, който се падал роднина на семейството:

— В целия му дом — нито една картина, скулптура, дори керамика. Питам го: „Как може да нямаш никакво художествено произведение?“ А той: „Нямам ли? Ами кукувицата?“ — И ми посочва

стенния часовник, от тия, занаятчийските, знаете ги, само че от най-лошия вид. „Но дори и кукувицата ти не струва“ — казвам. А той: „С нея — вика — съм станал министър-председател, с нея мога да карам и за в бъдеще.“ „Защо не купиш поне една графика от племенника си?“ — питам. А той: „Защо ще давам пари за неща, които не са ми нужни?“

Тя продължи разказа си без никакви изгледи да спре, макар че и съпругът се опитваше да вземе думата, което също не бе бог знае колко обнадеждаващо, защото и той, почнеш ли веднъж да говори, трудно се сещаше да млъкне.

— Няма ли да ни посвириш нещо? — изхитри се най-сетне да предложи мосю Босх.

Домакинята охотно стана, промъкна със завидна ловкост едрото си туловище през лабиринта на крехката мебел, дръпна покривката от една маса и аз установих, че това не е маса, а роял.

Дамата свиреше бурно, като се стоварваше с цяло тяло върху клавишите. Стаята трепереше заедно с мебелите и безбройните изкуствени цветя, внезапно оживели под звуците на тази явно животворна музика.

Подир изпълнението следваха неизбежните комплименти. Според мосю Босх жена му бе най-добрата пианистка в Холандия. Не виждах защо трябва да възразявам, след като съвсем не бях запознат с музикалния живот на тая микроскопична Америка.

— Дебюси ми каза, че съм постигнала най-доброто изпълнение на неговата работа — обясни явно развълнувана домакинята. — А тогава аз бях още почти момиченце.

Щом Дебюси го е казал, това решаваше въпроса. Господин Босх обаче побърза да се възползва от вълнението на съпругата си, за да вземе думата. Неговата главна тема бе изобразителното изкуство. Но вместо да се насочи към живописата, той почна да говори за лененото масло, не онова, фабричното, а прекрасното ленено масло, избелено от самия господин Босх. От съседната стая бяха донесени разни шишета, за да се убедя с очите си в чистотата на тоя продукт, резултат на двайсетгодишни напрегнати издирвания.

Сетне домакинът мина на други теми, като се правеше, че не забелязва умолителните погледи на жена си, която просто умираше от желание наново да вземе думата. Той спомена пътем за някои свои

статии по историята на изкуството, която бе също една от неговите специалности, даде оценката си за отделни съвременни художествени явления, а сетне се прехвърли към политическите проблеми, като с еднаква непринуденост ругаеше и холандското, и френското правителство и непрестанно правеше уговорката, че всъщност с политика не се занимава.

У Босх ми се случи да се запозная с един творец от съвсем друг ранг — скулптора Марсел Жимон, най-големия от живите по онова време представители на френската скулптура и вероятно един от най-премълчаваните от официалната критика. Той получи Голямата премия на изкуствата едва няколко месеца преди смъртта си и тя му бе дадена вероятно просто защото нямаше как да не му се даде и трябваше да се избегне един обществен скандал.

Жимон бе висок и слаб, с бледо болнаво лице, малка сива брадичка и кичур сива коса, падащ над челото. В гънките на фино изрязаните му устни бе стаена някаква горчивина, но понякога те изведнъж се усмихваха весело и тогава цялото това уморено лице светваше и добиваше особена приветливост. Гласът му бе мек и почти тих, дори когато говореше с възмущение и гняв, нещо, което съвсем не бе рядкост.

Заварих го седнал сред ослепителната изкуствена растителност в студиото на Босх. Говореше за току-що излязлата книга на Робер Ре „Против абстрактното изкуство“ и след като се поздравихме, продължи:

— Забавна, но повърхностна... Като лекциите му. Студентите затова не ги посещават. В Лувъра имаше по-голям успех: там изнасяше беседи пред любопитните дамички... духовити реплики, забавни анекдоти, неща около изкуството...

— Но Ре притежава голям усет — възрази мадам Босх, която имаше твърде широки връзки. — Неотдавна ми показва колекцията си. Действително чудесни работи. Украсил е с тях цялата си къща, дори кухнята и банята.

— Е, щом е поставил картини в кухнята и банята, очевидно има голям усет... — промърмори Жимон.

Сетне разговорът мина към самото абстрактно изкуство.

— Някои от тия художници ви казват: „Ние търсим.“ Добре, но какво значи да търсиш? Разбирам ща търсиш форми, похвати, начини

на израз. Но какво може да търси човек, който няма какво да каже, нито има намерение да казва нещо... Един познат ми заговори неотдавна за някогашен мой бездарен студент. „Как е в абстрактната скулптура?“ — запитах. „Откъде научихте, че прави абстрактна скулптура?“ „Ами защото знам, че не е способен за нищо друго.“ Това тъй наречено изкуство е едно удобно и дебело палто за хората, които крият под него мършавата си дарба.

— Аз също съм против абстрактното изкуство — забеляза домакинята, която бе неспособна да остане за дълго в ролята на слушателка. — Но техниката все пак не е без значение...

— Техника на какво? — вдигна вежди Жимон. — Спомням си един ден Рьонуар ми разправяше как при него дошъл Матис и как се изказвал за картината, над която Рьонуар работел: „Туй зелено тук е чудесно, това синьо е много добро...“ „Ако изкуството е само туй зелено и това синьо — вика ми Рьонуар, — работата ще бъде много лесна.“ У Рьонуар ви поразяваше не само упоритият труд, но и тая вечна незадоволеност, присъща на всеки истински художник. Последния път, когато отидох у него, посрещна ме синът му Жан. „Тая нощ татко умря. Снощи изпадна в безсъзнание и едва по-късно усетих, че говори нещо. Приближих се и го чух да си мърмори: «Напреднал съм още мъничко, напреднал съм... мъничко...» Туй бяха последните му думи.“

— Забележително! Трябва да напишете някъде това! — възкликва мадам Босх.

Обаче Жимон, без да дава ухо на възклицанието, продължава:

— Някои мои студенти мислят, че ги обезсърчавам. А аз искам само да им покажа колко бавно и трудно се постига изкуството. Веднъж една посетителка на ателието, вече не в първа младост, ме пита: „Но за какъв срок според вас може да се овладее скулптурата?“ „Не за срока, предвиден в програмата — отвърщам. — Но ако работите настойчиво и имате способност, след двайсет години може да усетите, че наистина навлизате в скулптурата.“ „Но след двайсет години аз може и да не съм жива.“ „Вижте какво, госпожо: великият Роден е започнал да лепи глина от четиринайсетгодишна възраст, а фигурата си «Бронзовият век» е направил чак на трийсет и седем години. Значи, като ви давам срок от двайсет години, аз ви поставям наред с един гений. Да се надяваме, че мрачното ви предвиждане за смъртта няма да

се сбъдне. Но при всички случаи вие ще имате един осмислен живот и едно задоволство, че всеки ден напредвате, макар и само с милиметър.“ „Напреднал съм още мъничко“ — както си шепнеше Рьонуар.

— Вие трябва да напишете някъде това! — възкликва наново мадам Босх.

— Новото изкуство — продължава Жимон, без да дава ухо за съвета на домакинята, — новото изкуство могат да го създадат само хора, които обичат човека. А при американците човекът е отдавна изгонен от изкуството. Пита се: какво е останало? Те дори и похватите си крадат от нашите абстракционисти и смятат, че са се сдобили с ключа на голямата живопис. Спомням си, след войната ме поканиха да представлявам нашата страна в една дискусия с американски художници. Стана един и почна да говори, че те вече не били зависими от Парижката школа. Друг заяви без много церемонии, че били взели от Европа всичко, което можело да се вземе, включително и музейните шедьоври, и че нямали повече нужда от уроци. Трети предрече, че сега идвало време, когато целият свят щял да се учи от тях. Аз през цялото време си мълчах, седнал в моя ъгъл. Когато най-сетне ме поканиха да взема думата, рекох: „Всъщност имам да кажа много малко. И то е следното: преди няколко години американски агрономи взеха от нас пръчки от лозата «Помар», за да правят американско вино «помар». Пръчките бяха засадени в Калифорния, хванаха се отлично, гроздето дори бе по-едро от нашето. Само че виното нямаше вкуса на «помар»“...

Жимон продължава да говори все тъй тихо и все така с нерви и страст, а когато го прекъснат, търпеливо замълчава, за да продължи покъсно точно там, дето е спрял. Той оставя на другите грижата за нищо неозначаващите светски реплики относно качествата на сладкишите, музикалните дарби на домакинята и изгледите за едно досадно дъжделиво лято.

Когато към полунощ ставаме да си вървим, установявам, че накуцва. Излизаме заедно. Жимон се движи бавно, като се опира на бастуна си. Вземам такси и предлагам да го отведе до дома му.

— Имам ангина пекторис — казва той, когато сядаме в колата. — Лекарите са ми забранили всякаква работа. Но то е все едно, като да ти

забранят да живееш. Продължавам да работя, разбира се. По малко, но всеки ден.

Запитвам го за колекцията му от древна скулптура, спомената от мадам Босх по време на разговора.

— О, това са съвсем малки неща. Ще ви ги покажа с удоволствие, когато дойдете. А можете да идвате винаги, без да се стеснявате: и без туй вече не съм в състояние да работя следобед.

По лицето му минават зелените и жълти отражения на уличните светлини и то изглежда още по-отпаднало и посърнало в тия болнави отблясъци.

Ателието на Жимон на рю Орденер не бе много голямо, но достатъчно за работата му, тъй като от доста години вече той се занимаваше само с бюстове. Няколко незначителни живописни творби, вероятно подаръци от приятели, бяха закачени по стените, но много високо, така че хем да са закачени, хем да не се гледат. А по-ниско върху лавиците бяха натрупани истински съкровища — африкански маски, египетски, старогръцки и средновековни скулптури от камък. В една витрина бяха наредени по-дребни произведения от бронз, теракота, мрамор.

— Тия малки нещица винаги са ми помагали в работата — забелязва Жимон. — Не защото са ми предлагали готови решения, а защото са ме възпитавали на пластичен усет.

Той приближава до едно шкафче и казва, преди да го отвори:

— На времето, когато американците още идваха в ателието ми, постоянно ме питаха за Бранкуси: „Какво мислите за Бранкуси?“ „Ами че какво... работи човекът“ — рекох първия път. „Тук не се занимаваме много с творчеството на Бранкуси“ — отвърнах втория път. А третия път не се сдържах: „Знаете, викам, ако е въпросът за бронзови топки, при нас те са работа на занаятчиите: правят ги на струг...“

Той отваря шкафчето и изважда няколко обли камъка.

— Вижте това. Събрахме ги миналата година в Сен Мало на брега на океана. Каква е разликата между тия неща и каменните яйца на Бранкуси? Ако има разлика, тя е в полза тъкмо на тия неща: в тях има повече живот, тяхната форма е родена от едно многовековно движение на вълните, от ритъма на времето, което ги е ваяло и е оставило отпечатъка си в тяхната нежна заобленост.

— Мога ли да разгледам и вашите работи? — запитвам.

— Разбира се, но както виждате, те съвсем не са много.

Това са наистина само няколко бронза, поставени върху две лавици, и пет-шест гипсови бюста, над които художникът продължава да работи.

— При мене, знаете, процесът е доста бавен... и не само зарад болестта. В основни линии бюстът е завършен за няколко сеанса. Но всъщност оттук почва доизпипването и то трае около година.

— Работите в гипса?

— Именно. Почти както върху камък, с това предимство, че мога не само да отнемам, а и да добавям.

— Но какво има да изпилвате повече върху тази глава? — посочвам един бюст на момиче.

— Как да ви кажа... Това е глава на моята племенница. Смятам, че съм постигнал основното, що се отнася до структурата, формата, състоянието. И все пак има нюанси, които още ми убягват. Трябва да постържа тук, да добавя там... да постигна максимална прилика, не външна, а прилика с моя образ, който е тук, в мене, и който е синтез на едно отношение.

В израза на всички тия лица има някаква спокойна вгълбеност. Те са сякаш изцяло потънали в себе си и заедно с туй изцяло ни се разкриват. Също както в живота, когато някой се е замислил и е забравил всичко наоколо си — в подобни мигове най-лесно надничаш в душата му, улавяш онова, което обикновено е скрито зад заученото и дирижирано от разума изражение.

Казвам нещо от тоя род, а Жимон отвърща:

— Е, да. Защото аз не смятам, че най-интересен е мимолетният израз, колкото и важен да е той за художници като импресионистите. Интересува ме същността, а тя трябва да се изрови под много външни напластявания, да се очисти от много „живописни“ подробности, с които така леко се постига прилика. И после, аз съм свикнал да виждам нещата едро — и като структура, и като обем, и като психическа характерност.

Той ненадейно се засмива с тая весела усмивка, която за миг променя цялото му лице, и добавя:

— Ще ви кажа нещо, понеже оня ден ставаше дума за Робер Ре. Бе дошъл в ателието ми тъкмо когато бях направил отливката на един

бюст. Ре го огледа, похвали го и за да каже нещо компетентно, забеляза: „Каква интелигентност на техниката! Ето тук например тази резка, която изглежда нещо съвсем малко, а дава такава изразителност на главата!“ Погледнах: той сочеше един ръб, останал от калъпа, ръб, който още не бях имал време да остържа...

„Дано и аз да не съм изтърсил някоя глупост — помислих си. — Иначе и мене ще има да ме разнася.“ Но той правеше това не от злоба и не от вкус към сплетните, а от една прямота, с която събеседникът му бързо свикваше. И аз още неведнъж се отбивах в ателието на рю Орденер, за да разглеждам колекцията от скулптури и да слушам забавните бележки на домакина. Що се отнася до домакинята, възрастна кротка жена, тя — за разлика от мадам Босх — бе главно слушателка, внимателна и съсредоточена като студентка, влюбена в професора си.

Човек можеше да открие по някоя и друга антика в повечето ателиета, но това съвсем не означаваше, че домакинът непременно е колекционер.

— Вие имате един великолепен Домие — забелязах, когато за пръв път се озовах в ателието на Громер.

Художникът пое малкия бронз от лавицата и ми го подаде, за да го разгледам отблизо.

— Да, един чудесен Домие за три хиляди франка...

— Не е възможно.

— Става дума за преди войната. Взех го от Льо Гарек и там имаше още много такива бронзове и всички бяха все на тая скромна цена, само че нямаше купувачи. И най-смешното е, че тези, които днес се бият за тях, са същите хора, които някога ги отминаваха, без дори да ги погледнат.

— На ваше място щях да ги купя всичките.

— За какво ми са? Взех този просто по една прищявка, приятно ми беше да го гледам. Но многото неща ме уморяват. Както виждате, аз и собствените си картини държа оттатък. Няма нищо по-успокояващо от една гола стена. Една гола стена — това не те приканва да го гледаш и не те разсейва.

Той нямаше качества на колекционер и до такава степен бе далече от тихата лудост, че просто му завивдах. Един човек, който обичаше изкуството и който сам правеше изкуство, но не изпитваше

никакво желание да се заобикаля с произведения на изкуството. И живееше само с тия, които бе натрупал в достатъчно количество вътре у себе си.

Истинските колекционери, които познавах, бяха доста на брой и не смятам за нужно да ги представям в пълен състав, защото своеобразието на страстите им се свеждаше само до няколко основни разновидности.

С един от тия колекционери се запознахме у Карзу. Като всеки човек, който е на мода и който трябва да се старае да остане на мода, Карзу бе длъжен да води живот, съобразен със светските изисквания, макар това — както сам признаваше — да го отегчаваше до смърт. Съобразно тия именно изисквания почти всеки ден той бе обременен с някаква покана за вечеря, а и сам бе принуден да дава веднъж седмично подобни вечери у дома си.

Именно на една такава сбирка се запознах с въпросния колекционер, представен ми, разбира се, не като колекционер, а като прочут адвокат — човек на средна възраст, плешив, с остри очи и голяма уста, чиито ъгли непрестанно играеха в хитри, скептични или подигравателни полуусмивки.

В луксозно мебелирания апартамент бяха събрани няколко души, които почти или съвсем не се познаваха — директорът на известното списание за женска мода „Ел“, нисък, подвижен и твърде бърлив мъж, съпругата му, презряла и силно гримирана персона с доста зло изражение, което напразно се опитваше да маскира зад някаква усмивка-гримаса, една американка, ученичка на Йорис Ивенс, която се занимаваше с кино, и мъжът ѝ, който не бе ясно с какво се занимава, без да броя двойката на домакините, адвокатата и самия себе си.

По време на аперитива се разменяха само ония откъслечни и незначителни фрази, пускани в ход, когато разговорът не върви, а трябва да тръгне. Щом обаче се настанихме на масата и наляха шампанското — това бе вечеря с шампанско, — всички почти едновременно заговориха, разбира се, на вечните теми — последните моди, последните пиеси, изложби, концерти, филми. Шумът ставаше все по-силен, защото всеки се стремеше да надвика другия, и разговорът се сторецвяваше от постоянното сблъскване на мнения, защото всяко нещо намираще тук както абсолютните си привърженици, така и безусловните си отрицатели. Бях доволен от

ролята си на мълчалив слушател и разсеяно долавях в общата престрелка отделни фрази:

— Ненавиждам Сезан.

— Това е гений.

— Гений на студенината...

— Юго поет ли? За мене великият поет това е Бодлер.

— Убийствен!

— Никога не съм могъл да понасям Фурхтвенслер...

— Това е най-големият диригент.

И тъй нататък, и тъй нататък.

Най-категоричен в отрицанията си беше директорът на „Ел“. Ако ме не лъже паметта, той отрече тая вечер всичко — от древността до наши дни. Започна с това, че обруга френския документален филм, а подир туй и френския филм изобщо. Сетне съвсем без връзка мина на Мария Калас и на оперното изкуство като такова, наричайки го триумф на претенциозния кич. После се зае с Бернар Бюфе, назова го презрително „карикатурист“, сравни го с Домие, след което отрече и двамата. Подир туй се подигра мимоходом със Зола и връщайки се още два века назад, произнесе унищожителна присъда над Молиер:

— Скучен и безвкусен смешник...

А понеже някой си позволи да възрази, той се обърна към мене:

— Вие обичате ли Молиер?

— Естествено.

— „Естествено“? По-скоро странно... — измърмори директорът и лицето му наистина изразяваше недоумение. — Аз лично не мога да го понасям.

— Имам впечатлението, че вие изобщо трудно понасяте изкуството, драги — забеляза адвокатът.

На което онзи, без да се засяга, отвърна:

— За да бъдем точни, аз трудно понасям това, което редица хора са свикнали да смятат за изкуство.

И като се обърна отново към мене, може би защото домакинята вече бе споменала за колекцията ми, добави:

— Елате в къщи и ще видите истинско изкуство. Аз правя сбирка от наивисти, от самоуци. Само те са искрени и непосредствени. Другото е фалш. Уреждам си сам изложби от техни работи, у дома, разбира се. Сега съм направил изложба на тема „птици и пеперуди“.

Разговорът, ако този всеобщ крясък би могъл да се нарече разговор, продължаваше: конкретната музика, новата вълна в киното, последният балет на маркиз дьо Кюевас, поп-артът, романите на Франсоаз Саган и Кристиан Рошфор и естествено — Пикасо. Додето, при една ненадейно настъпила пауза, директорът на „Ел“ снизходително се обърна към адвоката:

— Вие, ако се не лъжа, също имахте някаква колекция?

— Имам две — кимна онзи.

— Даже две? И какви по-точно?

— Картини и снимки.

— Какви картини?

— Най-различни... Дьолакруза, Курбе...

— А от модерните?

— Намира се нещо и от тях. Двайсет Дерен, десет Сегонзак, десет Брак, няколко Вламенк и Ютрило, двадесет Лапрад...

Картините си той ги броеше на десетици и дузини.

— А какво имате от наивните?

— Нямам наивни.

— В такъв случай колекцията ви не ме интригува. Макар да допускам, че струва много пари...

— На мене лично не ми струва почти нищо — призна адвокатът.

И понеже се бе превърнал в център на всеобщо внимание, поясни:

— Всичко почна от Дерен. Беше ме извикал на времето за приятелски съвет във връзка с някои бъркотии в деловите му отношения с търговски фирми и издателства. Обясних му, че е ограбван и че трябва да заведе дела за защита на авторските си права. Той обаче не даваше да се издума. „Искате да бъда ограбен добавъчно и от съда с всичките там разноски?“ „Чувайте, майсторе — казах. — Това е единственият начин да се оправят работите ви. Колкото до разноските, няма какво да се безпокоите. Оставете всичко на мене.“ „А на вас какво ще платя?“ — изръмжа Дерен. „Няма да ви взема пари — успокоих го. — Ще ми дадете две-три картини.“ „Е — вика, — ако е така...“ Някои от тия хора са като децата, знаете... Макар да разбира отлично, че картината струва пари, винаги предпочита да ви даде две произведения, вместо да извади две банкноти...

— Не виждам нищо странно в това — сви рамене директорът. — Картини той може да нарисува колкото ще, а банкноти не може да печата.

— Вие сигурно имате подобни отношения с цялата Парижка школа... — благоволи най-сетне да наруши мълчанието си съпругата, като се усмихна с тънката си зла усмивка.

— Не цялата, но почти — потвърди добродушно адвокатът.

И тутакси започна да разправя за връзките си с тоя или оня художник, за делата, които е водил, и за размера на хонорарите, заплащани му в натура. Той представляваше истински склад от впечатления и спомени за артистичните знаменитости на съвременността.

— Както знаете, Вламенк повечето време живее сам в оная своя вила, която, между нас казано, е просто една колиба. И винаги, когато го посещавам, неизбежно ще стигне до темата Пикасо. Не може да го понася. Миналата година ми каза: „Гледахте ли оня филм... «Мистерията Пикасо»?... Е, вече няма никаква мистерия... Значи, свършено е с Пикасо.“ А преди три месеца запита: „Четохте ли анкетата на «Ар»?... Там има някои такива оценки... Май че вече е свършено с Пикасо...“ А онзи ден отново ми вика: „Казвам ви, най-много още някой месец, и свършено е с Пикасо.“ Само че ако Пикасо умре, сигурен съм, че и Вламенк няма да изкара дълго, защото животът му ще загуби вкус, опразнен от тая страстна ненавист.

— И какво прави през цялото време там, в тая колиба, освен дето мрази Пикасо? — любопитствува американката.

— Рисува, какво друго. Ако го видите, вие вероятно ще решите, че живее като истински дивак, но това е нищо в сравнение с обстановката у Вийон. Тия, дето обикалят по галериите и знаят цените на Вийон, навярно си представят, че старецът е истински милионер. А той е облечен почти като просяк и живее самотен и занемарен в една рушаща се къща, където всичко е изгнило и всичко се кърти и изобщо нищо не е в ред, като почнете от стопанина и свършите с кучето, полусляпо и овързано с парцали. А старият е такъв безпомощен и наивен, че се радва, когато Каре му дава по сто хиляди за картина. „Слушайте, майсторе — казвам му, — ами че тия ваши картини Каре ги продава от милион нагоре.“ „Не знам това — вика Вийон, — не разбирам от търговия. Единственото, което знам, е, че без него съм

загубен.“ Представяте ли си: смята го за благодетел, а онзи направо го граби.

— Сигурно колекцията ви е добре наредена? — подхвърлям по-късно, след като ставаме от масата.

— Ако се интересувате, можете да видите как е наредена — отвръща адвокатът, разбрал подтекста на въпроса ми. — Само не си въобразявайте, че ще се озовете в някакви строго ангажирани зали като в Музея на Модерното изкуство.

Той ми дава визитната си картичка и пояснява:

— Когато имате настроение, дръпнете ми един телефон. Привечер почти винаги съм си в къщи.

Квартирата, в която се озовах няколко дни по-късно, представляваше старинен апартамент с много стаи, по-голямата част от които бяха свързани в някакво общо помещение, призвано навярно да играе ролята на приемни салони, но понастоящем превърнато в един не особено приветлив и не твърде добре проветрен склад.

— Предлагам ви да почнем с кафето, а после да минем към картините — промърмори стопанинът, като ме въвеждаше в малка стая със старинна мебелировка и с едно старо жълто куче, свито на дивана. — На картините нищо няма да им стане, ако почакат, а кафето може да изстине.

Така че почнахме с кафето-филтър, приготвено от самия домакин.

— Аз, знаете, съм закоравял ерген и сам си слугувам. Имам, разбира се, една възрастна прислужница, която идва заран да слага в ред домакинството, но тя е наистина вече възрастна и само прави един рейс из стаите, като разхожда из тях метличката за прах, както аз разхождам кучето си.

Кучето, усетило вероятно, че става дума за него, отвори очи, погледна първо стопанина си, сетне мене, дигна глава, прозя се, а после отново заспа.

— Имайте пред вид, че моите картини не се разглеждат като на изложба, а се прелистват като страници на книга — предупреди ме адвокатът, когато малко по-късно ме поведе из салоните.

Определението беше съвсем точно. Платната, голяма част от които бяха без рамки, стояха облепени край стените и човек трябваше

да ги прехвърля едно по едно, наведен над тях, и да ги съзерцава от горна гледна точка.

— Ако искате да разгледате нещо по-добре, можете да го изваждате от купчината — подхвърли домакинът, като видя, че спирам по-продължително погледа си върху един пейзаж от Ютрило.

Извадих пейзажа. Бе една добра работа, макар и от онзи по-късен период, в който художникът вече не казваше нищо ново, а само повтаряше казаното.

— Но вие така нямате възможност да се любувате на картините си — забелязах.

— А защо трябва да се любувам на всички едновременно? Човек в края на краищата не може да гледа едновременно повече от една работа. Оттатък в кабинета съм сложил статив и на него винаги стои някакво платно. Едно-единствено платно в цялата стая. Гледам го, додето му се наситя, а сетне го заменям с друго.

Той беше прав може би освен в най-главното. Сред всички тия десетки и десетки платна, натрупани край стените и подписани в по-голямата си част от прочути представители на Парижката школа, всъщност имаше твърде малко неща, заслужаващи да ги поставиш на статив, за да им се любуваш. Художниците може би наистина бяха наивни като деца — както казваше домакинът, — обаче не дотам, че да заплащат една адвокатска услуга с един шедьовър. Те бяха се освобождавали предимно от незначителните си творби. Това съвсем не намаляваше материалното значение на колекцията, тъй като работите на пазара се ценяха главно според подписите. Но истинският колекционер едва ли ще постави в стаята си една творба, за да се наслаждава на подписа.

Стопанинът обаче, изглежда, беше на друго мнение по въпроса. Той казваше „моите десет Брак“ и „моите двайсет Дерен“ с такова задоволство, с каквото сребролюбецът би казал „моите турски жълтици“ и „моите английски соверени“. Той не се питаше какви са тия негови Брак. Той се опиваше от бройката и от фабричната марка достатъчно, за да се нуждае от някакво добавъчно удоволствие. И в края на краищата бе по своему щастлив.

* * *

По своему щастлив бе и един друг мой познат, значително по-възрастен. Дългогодишен директор на Банк дьо Франс, той бе съумял да съчетае тихата кариера на висшия служител с тихата лудост на колекционера. Мосю Емил Лабери бе председател на д-вото „Франция-България“ и аз често се срещах с него при различни манифестации на д-вото, без дори да подозирам за интимната му страст. Може би и никога нямаше да науча за нея, ако един ден не се случи тъй, че трябваше да го поканя в кабинета си, понеже приемната се оказа заета.

Нужно е да поясня, че поради честите покупки, които понякога оставях не в къщи, а в посолството, работният ми кабинет отдавна бе загубил чисто служебния си вид. Върху високия скрин с книгата винаги стърчаха два-три бронза заедно с някоя негърска статуетка, а на масичката в ъгъла бяха струпани гравюри.

— Но какво е това? — възкликна мосю Лабери, като се оглеждаше. — Всички тия хубави неща ваши ли са?

Трябваше да призная, че са мои.

— Но това е чудесно, и тия работи са също чудесни... Вие сте колекционер, значи, а?...

— О, колекционер... силно казано...

— Не се оправдавайте, не се оправдавайте! — замахна с пръст гостът. — Тази болест ми е добре позната.

По онова време той вече определено бе надхвърлил седемдесетте, но това като че не оказваше влияние на живия му темперамент, на живите жестове и на малките живи очи. В движенията на слабото му тяло се криеше стаена енергия, тънките черти на интелигентното лице бяха подвижни и изразителни, а в ъгъла на устните непрестанно димеше цигара, от която белите мустаци бяха станали златистожълтеникави.

— Трябва някой ден да ви покажа и моята сбирка — забеляза мосю Лабери, след като разгледа находките ми.

— Сбирка на какво?

— На всичко... Сиреч на всичко, което е привлякло вниманието ми и ми се е сторило хубаво, когато съм обикалял из вехтошарите.

— А по кои места обикаляте?

— Вече не обикалям никъде. Вече от много години съм престанал. Но беше време, когато не минаваше ден, без да обходя поне две дузини дюкяни, и, повярвайте, рядко ми се случваше да се прибера с празни ръце.

— Но вие не сте имали много време, за да се ровите насам-натам...

— Не много, но напълно достатъчно. Бях придобил навика да се прибирам след работа винаги пеша и обикновено минавах по Вожирар, а тогава цялата тая дълга улица бе осеяна с антикварски дюкяни, много повече, отколкото сега, и аз минавах от дюкян на дюкян, за да проверя къде какво ново има и да побъбря с търговците.

— А откога почнахте да колекционирате?

— Ами откакто взех да печеля пари. Парите, разбира се, не са в случая най-важното, но уви без тях не може. По-важното е нуждата от хубавото, нуждата от изкуството. Липсва ли навик и не се ли превърне навикът в необходимост, всичко идва и заминава като увлечение без последствия. Ако някой би предложил на Людвиг XIV една чудесна баня, той би се ужасил. Достатъчна му е била чаша вода, за да се измие. Аз добих навика към изкуството може би просто за туй, че живеехме близо до Лувъра и още от малък свикнах да ходя там всеки четвъртък и неделя, понеже в тия дни беше безплатно. И щом само почнах да печеля пари, съвсем естествено почнах да купувам и изкуство.

И тъй подир известно време в резултат на тоя разговор бях поканен на обед у мосю Лабери. Къщата му беше във Версай, голяма триетажна къща, но пострадала от времето и от войната и с твърде занемарена външност. Това впечатление за изоставеност изцяло се потвърждаваше и от вътрешната уредба. Стопанинът ме преведе през долния етаж, дето някога са се намирили приемните — сега вече мрачни, влажни и покрити с плесен помещения, с окъсани тапети, залостени с капаци прозорци и натрупани върху паркета купища от предмети — църковна боядисана скулптура, красиви, но нуждаещи се от поправка мебели, каменни изваяния, китайска керамика.

На първия етаж бе малко по-чисто, тук очевидно стопанинът бе разположил жилището си. Ала столовата, в която мина скучният обед, изглежда, рядко приемаше гости. Тя бе гола и изпълнена с дъх на

застояла влага. Рисунката от Прудон, малката композиция от Фрагонар и пейзажът от Русо, окачени на стените, контрастираха с хубостта си на опушените потъмнели тапети.

Понеже бе вдовец и саможив човек, мосю Лабери бе извикал дъщеря си, учителка и стара мома, да домакинствува при обема. Но присъствието на дамата очевидно повече го дразнеше, отколкото забавляваше и той само чакаше тя да каже нещо, за да ѝ възрази с оная безцеремонност, която често съществува между близки хора. Изобщо и за него, и за мене този обем бе просто едно неизбежно протоколно време и като нареди веднага след десерта да ни сервира кафе в кабинета, мосю Лабери ме поведе към своите чудеса.

Кабинетът на пръв поглед не се отличаваше особено от салоните долу, с тая разлика все пак, че тук бе по-светло, по-чисто и имаше къде да се седне. Из цялата стая бяха пръснати всякакви предмети и купища книги.

— Виждате какъв безпорядък е — разпери ръце стопанинът, след като запуши цигара, първата за този ден.

Мосю Лабери по принцип никога не запалваше до обяд, но затуй пък през втората част на деня наваксваше щедро всичко, което бе загубил през първата, що се отнася до никотина.

— От години все се каня да почна един общ ремонт. Къщата е хубава и ако се стегне, както трябва, ще мога да подреда нещата. Само че тъкмо зарад всички тия неща не мога да почна ремонта, а пък ако не направя ремонта, няма как да ги подреда. Изобщо — един адски кръг... Нямате представа колко нещо е струпано тук из стаите, а също и горе... И когато в някоя заран на добри намерения реша да разчистя поне една от стаите, оказва се, че целият ден минава, без фактически да съм свършил нещо, защото навсякъде е така задръстено, че няма просто къде да се обърна, и защото не мога да се реша да изхвърля дори боклуците, понеже отначало си казваш, че е боклук, а сетне, когато го поразгледаш, почваш да се питаш наистина ли пък е чак дотам боклук и си спомняш кога и как си го намерил и не можеш да се решиш да го изхвърлиш, защото е част от тебе, от живота ти... Разбирате, нали?...

Има си хас да не разбирам симптомите на една болест, която ми е тъй добре позната, че няма накъде повече.

— А понякога си викам, че може би така е по-естествено, да живея в неразборията, защото какво е нашият живот освен една такава неразбория, освен купчина неща без значение и които все пак си имат някакво значение, една вавилонска кула от големи проекти и малки достижения, винаги започвана с големи амбиции и винаги оставаща недовършена, жалка или, ако щете, покъртителна в своето амбициозно безсилие...

Малките живи очи ме гледат разсеяно и цигарата ритмично подскача в ъгъла на устните и слабата нервна ръка се движи леко, сякаш за да подчертае думите, и аз отлично разбирам, че плановете за генерален ремонт ще си останат само плановете и че сбирщината от предмети никога няма да добие вид на истинска колекция и че нищо в бъркотията на този дом няма да се промени, поне додето на вратата на тая занемарена къща не се развее траурният крепи не влязат новите обитатели, които ще изхвърлят всички тия стари неща на същото онова място, отдето те са дошли — дюкяните на кварталните вехтошари, — за да може следващата генерация маниаци да подхване отново тоя сизифовски труд на вечния колекционер.

Всъщност с бъркотията в нейния пълен размах се сблъсквам едва след кафето, когато започва пътешествието ни из околните стаи. Тук наистина задръстването е такова, че за всяка крачка, която правим, се налага мосю Лабери предварително да премества множество вещи, та да се открие поне мъничко място, дето бихме могли да стъпим. Пъстротата на тая огромна колекция е такава, че напомня повече склад на антикварски магазин, отколкото истинска колекция. Няма област на изящните или приложни изкуства, която да не е застъпена поне с няколко образци, и всичко туй е струпано в невероятен безпорядък, понеже лавиците и масите са се оказали съвсем недостатъчни, за да поберат прииждащите все нови и нови находки.

Домакинът предвидливо е взел със себе си две-три кърпи, защото всичко тъне в прах и се налага да бъде почистено поне отгоре-отгоре, преди да го вземеш в ръце.

— Имам жена, която води домакинството, но никога не я пускам тук, защото както чупи чиниите за ядене, така ще почне да чупи и китайските вази — обяснява домакинът.

Той спира ту тук, ту там, вади из купищата вещите, които според него са по-интересни, подава ми ги и прави съответните бележки:

— Обърнете внимание на тая кама... Можете ли да разчетете какво е гравирано върху дръжката?

— Гойа...

— Именно — кима доволно мосю Лабери. — Личната кама на великия художник, представяте ли си!... Намерих я съвсем случайно у един антиквар и я купих като обикновена кама. Предполагам, че човечецът дори не си е дал труда да разчете надписа, пък и да би го разчел, едва ли е знаел кой е Гойа.

По съвсем понятни причини имам известни основания да се съмнявам, че камата е принадлежала тъкмо на великия испанец, но и по съвсем понятни причини се въздържам да изразя каквото и да било съмнение. Казано в скоби, много други находки на домакина също са доста спорни като оригинали, нещо, за което понякога и сам той си дава сметка:

— Вижте тия няколко малки бюстчета. Купих ги преди войната като работи на Домие... Но не знам защо не можах да ги открия в никой албум на Домие. Не е чудно и да са ме излъгали.

Че бюстчетата не са дело на Домие, туй може да се види от десет метра разстояние. Това са най-примитивни фалшификати, наподобяващи някои от карикатурите на големия сатирик, но тъй немощни като структура и тъй зализани като моделировка, че изобщо няма място за съмнение. Няма място за съмнение и що се касае до някои други имитации, между които един парижки пейзаж на Ютрило.

— От кого е тая картина, как мислите? — пита ме Лабери и очите му хитро се усмихват.

— Прилича ми на Ютрило...

— Познахте. А когато я купих, знаете ли какъв подпис личеше тук, долу?

Не мога да знам, естествено.

— „Винсент“... В ония години Ютрило още не бе на мода и някой шмекер се бе опитал да представи пейзажа като работа на Ван Гог. Купих го от един антиквар на Вожирар и още щом го отнесох в къщи, видях, че подписът е положен с постна боя, с най-обикновен червен гваш, представете си, и една мокра кърпа бе достатъчна, за да изчезне. А картината е наистина оригинална. Само че от Ютрило, а не от Винсент.

И този път премълчавам, защото какъв смисъл да отравяш радостта на един човек, който е купувал тия неща не за да прави търговия с тях, и който вероятно никога няма да успее да научи кое тук е автентично и кое е фалшификат. А автентични произведения наистина не липсват — попаднали в тая занемарена вила по прищевките на случая. И за всяко от тия произведения мосю Лабери ми сервира цяла една история и аз научавам как примерно, додето разговарял с еди-кой си вехтошар на еди-коя си улица, погледът му случайно паднал на едно малко платно в ъгъла и той си помислил не напомня ли това твърде много техниката на Дьолакруа и взел небрежно картината и това действително бил един интериор от Дьолакруа, едно истинско бижу, и дори носело подписа на художника, само че едва забележимо поставен в тъмния ъгъл на платното, и мосю Лабери запитал колко искате за това нещо, а антикварят отвърнал дайте колкото щете, тия неща, както знаете, вече не се търсят и тази картина бере тук праха от не знам колко време...

— А това платно на Пусен? Какво ще кажете, не е ли истински шедьовър?

Охотно се съгласявам, че е шедьовър.

— Доволен съм, че го имам, но още по-доволен съм, че го спасих от унищожение. Намерих го у един познат вехтошар на Вожирар и той тип бе начертал през цялата картина една вертикална и една хоризонтална линия с тебешир. „Защо сте поставили тия линии?“ — питам. „Ами защото платното е ужасно голямо. Няколко души вече ме питат за цената и всички на края отказват да го вземат, понеже било страшно голямо. А вчера, като го гледах, изведнъж открих, че групите в композицията са разположени тъй, че ако се разреже на четири, ще се получат четири картини, съвсем самостоятелни, поне за този, който не е виждал цялото платно, и ако ли поставя в хубави рамки, ще мога бързо да ги продам.“ „И колко ще вземете, като ги продадете?“ Той посочи една мизерна цена и аз му казах: „Дайте го така, вместо да го режете“, а той вика: „Е, така ще бъде по-добре, това ще ми спести разходите за рамки.“ Да нареже един шедьовър от Пусен, какви кретени, а?

И обиколката продължава, от купчина на купчина и от стая в стая, с чести спирки пред някоя готическа скулптура или пред някое платно.

— Какво ще кажете за тоя пейзаж от Коро? От най-добрия му период, нали? Вижте само тия сребристозелени тонове на дърветата... И съвсем автентична работа.

Картината наистина носи подписа на Коро и е изписана с техниката на Коро, само че в края на миналия век добрите подражатели съвсем не са били рядкост и хората са обичали да казват, че Коро е нарисувал през живота си три хиляди плата, от които десет хиляди се намират в Америка.

— А ето тук и няколко рисунки от същия майстор. Изберете си една за спомен.

— Но как така...

— Ами така, изберете си тази, която най-много ви харесва. Открих ги някога в една цяла папка с рисунки и гравюри, която купих, без дори да я разглеждам подробно, защото ми я предложиха на нищожна цена. А! По онова време антикварниците бяха затрупани от стока. Но откакто и американците взеха да се интересуват от изкуство... Американците — и изкуство, представяте ли си!... Печалбата и суетата ги блазни тях, не изкуството, но, така или иначе, почнаха да ровят навсякъде и особено от войната насам колекционерството се превърна в голям лукс... нещо като да поддържаш собствена конюшня за конните надбягвания...

Обиколката трае шест часа и когато приключваме с последната стая, летният ден вече си отива. Поглеждам уморено през прозореца към градината, също тъй изоставена, както и целият дом — тревиста площ, вече обрасла в бурени, и един голям стар бор, вече почнал да съхне, и за миг ми се струва, че всичко това, и буренясалата градина, и линеещият бор, и тия задръстени с вехтории стаи, и човекът, застанал зад гърба ми, са само едно минало, което, кой знае как, за миг е приело формите на настояще.

Мосю Лабери наред с многото си боклуци притежаваше редица чудесни произведения и би могъл наистина да подреди богата колекция, ако се бе заел още на времето с тая задача и ако бе имал куража да изхвърли непотребното. Един друг мой познат обаче, учен по професия, би следвало да изхвърли направо цялата си сбирка, ако вземеше решение да се освободи от боклуците. Той притежаваше от всичко по малко и всяка негова вещь неизбежно бе от най-ниското качество: няколко парижки пейзажа от най-незначителни гравюри,

няколко антични монети, изтъркани до такава степен, че се бяха превърнали в обикновени късчета бронз, няколко керамики, уж образец на народно творчество, а всъщност най-банално серийно производство, няколко посредствени бронза, няколко бакърени съда без всякакви художествени качества и не помня още какво.

Впрочем този уважаван учен колекционираше не само предмети, а и всякакви сведения, анекдоти, исторически факти и дори готварски рецепти. Всъщност по-точно би било да се каже, че той бе колекционирал някога, навярно по време на младостта, а сега само се раздаваше. Дребен, с голяма глава и голяма усмихната уста, той обичаше да стои прав — вероятно привичка от практиката му на професор, — да пристъпя от крак на крак и да говори, да говори. И най-мълчаливият човек би могъл да поддържа с него оживен разговор, по простата причина, че познатият ми не оставяше събеседника си да каже нещо повече от „да“ или „не“. Дори когато ви задаваше въпрос, той или сам си отговаряше, или без да чака отговора ви, минаваше на друго. Но колкото и бързо да се движеше устата му, тя все пак изоставаше от мисълта, която вероятно се движеше още по-бързо, затуй още незавършил една тема, той по някаква негова си асоциация се хващаше за втора, а подир туй за трета и тъй нататък до пълно изтощение.

Когато за пръв път бях поканен у дома му заедно с някои други познати, установих, че професорът не е празен бърборко, а обича и да се документира. Додето говореше по проблемите на изкуството, той постоянно посягаше към библиотеката, вадеше книги и албуми, мърмореше „това е“, „не, не е това“, „а, ето го“ и междуременно продължаваше да развива мисълта си, така че и да намереше нещо, което търсеше, вече бе забравил защо всъщност го е търсил.

По време на обета темите се сменяха заедно с ястията, неизменно застъпвани почти единствено от монолога на домакина. При ордъовъра получихме ценни сведения за приготвянето на заешкия пастет, за лова на стриди и за качества на руския хайвер. При печеното бяха засегнати проблемите за скотовъдството, за климата на Франция, за високите пасища и алпинизма. Като гарнитура към сиренето ни бе поднесена дълга лекция за 230-те вида френски сирена, които за щастие домакинът не изброи подред, а се спря само на най-главните. През цялото време като подтема на монолога фигурираше

въпросът за френските вина. Но тази подтема се откри в истинското си значение едва при коняка. Отначало ни бе обърнато внимание на разликата между коняка и арманяка, като стопанинът светкавично се напъха в килера и извади оттам няколко бутилки, необходими за илюстрация на мисълта му. След това се мина на други, не по-малко съдбоносни разлики — между коняка три звезди и коняка пет звезди, между коняка пет звезди и коняка Ве Ес О Пе (ново напълване в килера и нова демонстрация на дегустаторско изкуство). Сетне проблематиката включи шартръоза и калвадоса с поредно наливане „само за да опитате“. А оттук нататък постепенно и последователно ни бе разкрита цялата панорама на трудно изброимите френски вина, червени и бели, сухи и сладки, бургундски и бордо, додето на края вече съвсем не можехме да виждаме домакина, скрит зад цяла гора от бутилки, а само чувахме вдъхновения му глас, вече леко пресипнал, но без всякакви признаци на изтощение.

Всички бяхме очаровани или просто зашеметени, което в края на краищата е все едно. Всички освен домакинята, която използва една случайна пауза, за да избъбри скептично:

— Това сме ние, французите: половината живот се чудим как да си повредим вътрешностите с алкохол, а останалата половина пи лекуваме с минерални води... Цял ден се наливаме с кафе, а вечер гълтаме лекарства за сън...

Връзките ми с професора бяха установени не по колекционерска линия, а по линия на служебната ми работа. И понеже работата трябваше да върви и понеже нищо не става без хора, налагаше се да върша туй, за което ми липсваше всякакъв опит — да завързвам познанства. Отпърво бях доста потиснат. Струваше ми се, че за създаването на познанства е необходима специална дарба. После разбрах, че то е преди всичко въпрос на техника.

Това бяха години, когато хората, които бяха измислили термина „желязната завеса“, бяха създали и на практика истинска желязна завеса, с която се стремяха да ни държат в положение на пълна изолация. Необходими бяха много усилия, за да се осигури поместването на наши културни материали в печата, за да се преведат и издадат български книги, за да се прожектират наши филми, за да се публикуват грамофонни плочи с наша музика, за да се уговори гостуването на наши изпълнители, за да се появят обективни сведения

за страната ни поне в големите енциклопедии, за да почнат самите французи да се интересуват от нас и да пишат за нас. И всички тия, както и редица други подобни задачи неизменно опираха в живи хора.

Колекционерството на връзки напомняше на другото колекционерство, но се и различаваше от него. Основното бе да си осигуриш познанства във всяка област с делови и авторитетни хора, които могат при нужда да ти бъдат полезни. И съвсем безсмислено бе да разширяваш колекцията до безкрайност и да я оценяваш главно по бройката. Но и прекаленото стесняване на кръга също следваше да се избягва, защото никога не знаеш дали един човек, от когото в момента нямаш полза, утре не ще се окаже крайно необходим.

Връзките ми постепенно навлизаха в най-различни сфери — издателските фирми, културните институти, музикалните къщи, театрите, операта, концертните импресарии, музеите, киното, радиото, редакциите на различни вестници и списания, без да говорим за писателите и художниците, към които имах и чисто личен интерес. И тъкмо една от тия връзки ме отведе до един колекционер, който беше и си остана за мене образец на добрия колекционер.

В Париж съществуваше една издателска фирма „Машоел Брюкер“, специализирана в публикацията на неголеми, но твърде луксозни монографии на прочути графици. Това бяха изискани албуми, пускани в нищожен тираж от 250 екземпляра, номерирани и твърде търсени от любителите, тъй като поеми албум съдържаше по няколко оригинални гравюри от съответния художник. Подбора на авторите бе твърде строг. В тая поредица бяха публикувани монографии на творци като Марке, Паскен, Бонар, Дюфи, Вламенк, Дерен.

Влязох във връзка с Брюкер и му предложих да пусне един албум с работи на Илия Бешков, тъй като бях убеден, че Бешков е рисуващ не просто от световно ниво, а от най-високото световно ниво. Не знам дали Брюкер, който бе лекар по професия, разбираше много нещо от медицина, обаче веднага установих, че добре разбира от книгоиздаване и търговия. Той ми обясни любезно, но и доста категорично, че един непознат автор, колкото и да е добър сам по себе си, трудно може да разчита на успех в Париж, че дори някои знаменитости отдавна чакат ред, за да се появят в библиотеката му, и че изобщо не е в състояние нищо да обещае поне за близките две-три години. И все пак, понеже вече бях дошъл и понеже тънката кожена чанта свидетелствуваше, че

не ида с празни ръце, Брюкер пожела да му покажа нещо от „моя художник“. Извадих папката с двайсетина снимки и я поставих на бюрото на издателя. И това, което аз не бях успял да свърша, го свърши Бешков.

Брюкер бе разтворил папката с обичайния скептицизъм на човек, който знае, че гениите не се намират под път и над път. Но след половин минута вече го чувах да мърмори полугласно, сякаш разговаряше не с мене, а със себе си:

— А, но тая скица е забележителна... Ами тая?... Не, наистина, това е изключителен рисувач...

— Добре — рече най-сетне Брюкер, като наново се върна към деловия си тон. — Ще го издам. Само че ми са нужни самите рисунки, а също и пет оригинални литографии или офорти. Защото вие знаете, че всеки наш албум съдържа по пет графични оригинала. Надявам се, че вашият Бешков има и такива неща.

— За жалост, няма. Но смятам, че ще се съгласи да направи нещо специално за това издание.

— В такъв случай най-добре да даде рисунките върху литографска хартия. Ние ще ги пренесем на камъка и, надявам се, ще се получи нещо, което ще задоволи и него, и вас, и моите клиенти.

Но едва приключили трудностите с издателя, започнаха трудностите с Бешков. Той никога не бе правил литография и нямаше никакво желание да се представя в Париж с експерименти и аз напразно го убеждавах, че може да работи върху литографската хартия със същата свобода, е която работи и върху обикновения лист. Чак през лятото при едно мое идване в София успях да го уговоря да се заеме с рисунките.

— Добре, ще опитам. Прати ми хартия, кредити и мастило, пък каквото излезе...

Уви, нищо не излезе, защото му било писано да си отиде, преди още да бе се захванал с литографиите. Обадох се на Брюкел, съобщих му за смъртта на Бешков и запитах не може ли все пак нещо да се направи.

— Може — отвърна Брюкер подир къс размисъл. — Ще отпечатаме някои от рисунките като гравюри, без, разбира се, да пишем, че са оригинални. Това ще бъде едновременно и ефектно, и почтено.

Така и стана.

Брюкер живееше в самостоятелна къща в един от спокойните богати квартали и в тая къща, за разлика от бъркотията при Лабери, всичко бе в образцов ред — светлият хол, извеждащ през широка стъклена врата към малка градинка, холните стаи, стълбището, кабинетът — и навсякъде бяха окачени рисунки от известни майстори. Това бе само малка част от колекцията. По-голямата част се пазеше в грижливо подредени папки. Но когато говоря за моя модел на колекционер, нямам пред вид издателя-лекар.

— Албумът ще съдържа един очерк за живота и делото на художника и един къс предговор — бе казал Брюкер. — Очерка ще напишете вие. А предговорът трябва да бъде от човек с известно име, име, което ще гарантира на читателя високия критерий на изданието. Така че намерете ми това име.

— Жорж Бесон — подхвърлих.

— Чудесно. Това е може би най-авторитетният ни критик. Само че вие трябва да говорите с него, защото на мене вероятно ще откаже, както вече ми е отказвал.

Познавах Бесон, ала не бях сигурен дали и той ме познава, тъй като само веднъж бях разменил няколко думи с него на някакъв прием. Така или иначе, написах му пет реда с молба да ме приеме и още на следния ден получих покана да го посетя у дома му.

— Вие имате тук истински музей — възкликнах, когато влязох в уютния, но съвсем не разкошен апартамент.

Разкошът тук бе не в мебелите, а по стените.

— Ласкаете ме — усмихна се леко Бесон.

— Да ви лаская? Та това са неща, които днес изобщо не могат да се намерят...

— Привилегия на възрастта... — усмихна се все тъй добродушно домакинът. — На времето всичко туй се намираше у търговците и трябва да ви кажа, че хубавите картини бяха значително повече, неимоверно повече от евентуалните клиенти.

И като видя, че вниманието ми все още бе погълнато от окачените в хола платна, предложи:

— Обиколете, обиколете стаите... щом тая скромна колекция ви интересува...

„Скромна колекция“... Тук имаше три работи от Рьонуар, пет — от Бонар, няколко други — от Марке, един пейзаж от Жонкинд, един интериор от Матис и не по-малко от три дузини други платна, все от големи художници. Но най-респектиращ беше подборът. В сбирката липсваха неща от това средно или направо посредствено качество, което се среща дори и в делото на значителни творци. Всичко бе подбрано съобразно критерия на един личен вкус, верен и възискателен.

Казах това не за да лаская домакина, а защото наистина го мислех, и добавих:

— За щастие, освен вкус вие сте имали и съответните материални възможности.

— Без съмнение. Но не смятайте, че те са били бог знае какви или че съм се разорявал. Ето погледнете тази млада жена от Рьонуар. Това е всъщност портрет на съпругата ми, която на времето, както виждате, беше доста хубава. Помолих Рьонуар да изпише портрета ѝ, а когато го завърши, запитах каква е цената. „Ами че платете там три хиляди или по-добре две хиляди, защото колкото и да дадете, все едно, някой ден ще си кажете, че съм ви обрал“ — отвърна Рьонуар. Това, разбира се, бе жест от негова страна, защото отдавна вече бе прочут и търсен художник. Но затуй пък Марке, Матис и много други добри живописци продаваха на съвсем скромни цени...

Той замълчава, сетне произнася с досада:

— Цени... Цени... Не знам как става, но винаги, когато говориш за изкуство, стигаш и до цените.

— Неизбежно е. Мога ли да се изправя пред една работа като тоя Рьонуар и да не си помисля, че никога няма да имам подобно нещо по простата причина, че струва сто милиона...

— Е, да, но тогава е струвала две хиляди... Привилегия на възрастта — повтаря Бесон. — Най-лошото е, че някои колекционери мислят само за стоте милиона, а не за красотата на картината. Това са търговци като всички останали. Купуват платна по същите съображения, по които купуват и акции. И на всичко отгоре са некомпетентни и тъпи.

Той наново замълчава и посочва към дъното на стаята, дето се намираме в момента:

— Ето вижте ония няколко картини. Не знам дали авторите ви са известни — това са все млади художници. Напоследък купувам рядко,

но купувам само от млади художници и на твърде ниски цени... Пак тия цени... Струва ми се, че Франция и днес е тъй богата с таланти, както и преди половин век. И това съвсем не са галениците на големите търговски къщи, фокусниците и авангардистите, а скромните и искрени творци. Е, добре, вместо някои господа да се вайкат, че са изтървали Бонар и Марке, по-умно би било да се постараят да не изтърват това, което е днес налице и се предлага почти на безценица, а утре положително ще стане също тъй недостъпно, както са недостъпни сега Бонар и Марке.

— Да, обаче тия господа винаги питат: каква е гаранцията, че това платно утре наистина ще поскъпне? — забелязвам, като се сещам за моя зъболекар. — И действуват според старата максима: в случай на съмнение въздържай се.

— Не изпитвам никакво съчувствие към тия лихвари — промърморва Бесон. — Жалкото е, че заради тяхното невежество и безучастие младите таланти мизерствуват. У нас винаги е било така и винаги ще бъде така, додето нещата не се променят основно. Нашите изследвачи обичат да броят колко художници са свършили в лудницата. И дори не се сещат, че нито един от тия художници не се е родил луд, че те всички са полудели сред тормоза на мизерията, на изолацията, на всеобщото отрицание...

След като обиколихме целия апартамент, включително и спалнята — дето бе окачена една чудесна композиция на Марке с два голи модела, — отново се върнахме в хола. Обясних повода за визитата си и показах някои рисунки на Бешков. Бесон веднага се съгласи да напише предговора и това осигури изданието на монографията.

По-късно още на два пъти ми се случи да го посещавам в дома му и да се любувам на тая колекция, истински образец на сбирка, съставена с култура, с добър усет и, разбира се, с известна доза късмет. Тя не бе нито дотам обемиста, че да те затрупа, нито разводнена от посредствени работи, нито разностилна. Всяко платно говореше, разбира се, за своя автор, ала всички те, взети като ансамбъл, говореха нещо и за характера и вкуса на човека, който ги бе подбрал.

* * *

В служебната работа често се случваше не само аз да търся хора, но и мене да ме търсят. От тия, които ме търсеха, обикновено нямах особена полза, тъй като те идваха за своя, а не за моя изгода, и все пак се налагаше да ги приемам и да изслушвам най-различни предложения. Така веднъж в посолството се яви и тоя своеобразен колекционер, за когото искам да кажа няколко думи, без да го назовавам.

Човекът бе висок на ръст, нито млад, нито твърде стар, с неподвижно и някак сънливо лице. Той изложи предложението си твърде обстойно и много логично, с тая малко подозрителна обстойност и логичност, присъща на хора, обсебени от идея-фикс, която са свикнали да отстояват често пред околните. Историята, освободена от подробните аргументи, се свеждаше до следното:

Този френски гражданин всъщност бе българин, но от много отдавна се бе преселил тук. Служител в Националната библиотека, той бе стигнал до идеята да си създаде лична библиотека и в продължение на дълги години бе превръщал всичките си спестявания в книги, така че в настоящия момент притежаваше едно трудно оцени по състояние от десетки хиляди тома. И понеже вече бе станал човек на възраст и понеже не бе забравил, че е българин, той ни предлагаше цялото свое съкровище при известни условия за обезщетение.

Излагането на тия основни мисли отне на събеседника ми, а също и на мене като слушател цял един час, тъй като бе съчетано с безброй подробности без особено значение. Но при цялата тази изчерпателност, аз все пак не разбрах най-главното: какви са по характера си тия няколко десетки хиляди тома.

— Най-различни — отвърна непознатият. — От всички области на знанието.

— А има ли между тях ценни неща?

— Как може да няма?

— Ценните неща струват и много пари — забелязах. — Ето например за това нещо съм дал четиридесет хиляди, и то след като толкова време съм изчаквал да го намеря на една все пак достъпна цена.

При тия думи посочих поставените върху скрина десет тома — прочутия каталог на графичното творчество на Домие от Делтей.

— За четиридесет хиляди аз ще купя три хиляди... пет хиляди книги — заяви самоуверено посетителят, като едва погледна томовете.

Зависи какви книги...

— Книги... Хубави книги... Само че вие не знаете къде да ги търсите. Вие купувате от големите книжарници и, разбира се, ви скубят.

— А как сте могли с една скромна заплата да си позволите подобни разходи?

— Аз, знаете, съм полиглот и съм си отворил малка кантора за превод на чужди документи. Това ми носи известен добавъчен доход.

Сетне той се върна отново на своето:

— Какво ще кажете за предложението ми?

— Сам разбирате, че не мога да кажа нищо, преди да съм видял книгите.

— А как искате да ги видите? Ами че това са огромни купища. Ето, в тази кантора, дето работя, съм събрал няколко тона и хазяинът иска да ме изгони, понеже съм щял да му продъня пода с книгите си. Ами в къщи? Стаите, зимникът, таванът — всичко е пълно с книги и все така — на купища. Как искате да ги видите?

— Не се безпокойте — казах, — няма да ги разглеждам една по една. Обаче все пак трябва да хвърля един общ поглед.

Той отстъпи на края, но така, сякаш отстъпваше пред един каприз. Характерът на книгите бе, изглежда, за него въпрос без значение. И това ми стана съвсем ясно, след като видях самите книги.

Кантората, за която бе споменал, се намираше на ул. „Ришельо“. Това бе усойна и тъмна стая, заета почти до половината от огромна камара книги, застрашаваща наистина да продъни пода на старата сграда. И съвсем не бе необходимо да прехвърлям томовете един по един, за да установя, че се касае за сбиротък, внушителен единствено по обема си.

Все пак, за да бъда чист пред съвестта си, посетих и дома на библиотекаря — малка едноетажна къща в далечно предградие. Домакинът се задоволи да ми покаже само една от стаичките, задръстена от книги, складирани на вързопи или просто на безредни купища. Порових се напосоки — оръфани учебници, технически наръчници, остарели с половин век, статистически годишници от периода преди войната, белетристика и поезия от съвършено

неизвестни или отдавна забравени автори, отделни томове от големи исторически трудове, ръководства за отглеждане на цветя, нравоучителни книжлета, булевардни романи в брошури и какво ли не. Между целия този боклук понякога се появяваше и някое случайно попаднало томче с известна, макар и съвсем скромна стойност. Допускам, че ако бих имал търпението и времето да прехвърля десетките хиляди книги, складирани в зимника и тавана на къщата, вероятно бих сполучил да отделя няколко десетки такива томчета, които човек би могъл за много по-малко време да си достави от букинистите на съвсем ниска цена.

— Боя се, че голяма част от вашите книги не представляват особен интерес — забелязах, като се стараех да се изразявам възможно по-меко.

— За вас лично — да — отвърна невъзмутимо домакинът. — Но всяка книга си има своето значение. Всяка книга без изключение може да се окаже нужна някому. И ако Френската национална библиотека например събира всичко, не виждам защо Софийската библиотека да не прави същото. Аз при моите покупки се ръководя именно от подобен обективен и научен принцип, а не от субективни вкусове. И затова купувам всичко. Абсолютно всичко. Без подбор и пристрастие.

Обещах, че ще изпратя подробно съобщение за предложението му, и наистина го изпратих, за да получа тъкмо отрицателния отговор, който бях очаквал. Впоследствие научих, че библиотекарят въпреки патриотичните си декларации вече е правил подобни оферти и в някои други посолства. Допускам, че и след нашия отказ е продължил да обикаля посолствата, както обикаляше пазарищата.

Зървах го понякога из вехтошарските сборища в предградията да се движи с бавната си широка крачка, стиснал под мишница сгънатия празен чувал или метнал го на гърба си, вече наблъскан с книги. Човекът само бегло ми кимаше отдалеч, а понякога се правеше, че не ме вижда, и бързаше да изчезне, уплашен вероятно, че мога да го сподиря и да откроя местата, отдето се снабдяваше с тази изобилна и тъй евтина стока.

Веднъж наистина ми се случи да вървя по дирите му доста време, макар и съвсем не за да го следя. Това стана на прочутия „Фоар а ла ферай“, Панаирът на железарията, устройван всяка пролет и всяка есен и траещ по цяла седмица.

Панаирът на железарията се простираше на километри разстояние по средата на широк булевард, започващ от площада на Бастилията. Тук всъщност имаше твърде малко железария и твърде много най-различни антикварски стоки, като се почне с боклуците за по няколко франка и се свърши с бижутата и мебелите за стотици хиляди. Движех се сред вехториите, изложени в сглобяемите барачки, по сергиите или направо върху тротоара, и си мислех как всичко това изглежда богато, разнообразно и примамливо отдалеч и как, след като приближиш, неизменно установяваш, че тук наистина има всичко освен онова, което търсиш. Бронзовете се оказваха безвкусици от времето на сецесиона, картините — посредствени копия или дилетантски упражнения, африканските скулптури — образци на серийната занаятчийска продукция.

Докато си мислех по тия неща и оглеждах бегло стоката, библиотекарят вървеше на двајсетина метра пред мене и не ми бе трудно да го следя, защото стърчеше с една глава над навалищата. Понякога той спираше тук-там, както и аз спирах тук-там, додето най на края се застигнахме и сблъскахме съвсем естествено на мястото, където бяха струпани най-много книги. Това бяха няколко огромни купчини, над които върху летва бе закачена табелка с лаконичен надпис: „Десет франка тома.“ Библиотекарят тутакси ме забеляза и се загърби, сякаш за да ми попречи да надникна в купчините, но аз просто ги задминах и се отправих към няколко етажерки, дето букинистът бе изложил по-скъпата стока. Това като че поуспокои моя познат, който клекна и се зарови в боклука.

— Мога да дам по пет франка на парче — чух го след малко да казва.

— Пет франка? Днес един вестник струва двајсет франка, приятелю — забеляза вехтошарят.

После, след къса пауза, добави:

— А колко тома ще вземете по пет франка?

— Колкото събере чувалът. И утре пак ще дойда.

— А, така може! Тогава, взимайте! Тая смет и без туй не си плаща даже транспорта.

Отминах нататък, защото и по-скъпата стока на букиниста беше също смет. Спрях десетина метра по-далеч при друг антиквар, изложил

няколко стойки с дебели папки, които поне отдалеч изглеждаха обещаващи.

Все още се ровех из гравюрите, когато видях, че библиотекарят се изправя, нарамва тежкия чувал и тръгва с бавната си тромава стъпка в обратна посока.

Може би всичко у тоя човек бе почнало с налудничавия план да си осигури една добра рента срещу няколко десетки хиляди тома, лишени от всякаква стойност. А може би, напротив, той бе почнал да трупа книгите ден подир ден и чувал след чувал и едва впоследствие идеята-мираж бе засияла в главата му. При всички случаи той вече дотам бе завладян от страстта, че навярно до края на дните си щеше да събира тия оръфани томчета със същата неутолима алчност, с която скъперникът трупа жълтиците. Това беше краят на пътя, дъното на ямата, епилогът на деградацията — събирачеството зарад самото събирачество, опoетизирването на боклука, превръщането на сметта в обект на колекционерска страст.

И все пак, субективно погледнато, той бе по своему щастлив и животът му бе по своему осмислен, макар и чрез една безсмислица, и старото му сърце изпитваше същите тръпки на задоволство, каквито изпитва богатият колекционер на антична скулптура или на живописни шедьоври. Човекът, който живее с една блестяща красавица, не е непременно по-щастлив от този, който е влюбен в една грозна и глупава жена.

През всички тия години, прекарани в кръстосване на Париж надлъж и нашир, увлечението ми до голяма степен бе подхранвано и от мисълта как великолепно ще подреда находките си, когато се върна в София. Вероятно просто бях забравил точните размери на квартирата си, защото, когато най-сетне се прибрах и докарах от митницата сандъците, оказа се, че няма къде да се обърна.

По-късно жилището ми се разшири, а и една част от книгите бяха пренесени в зимника, но вече желанието ми за подреждане като че бе поизстинало. А още по-късно жилището отново се оказа тясно, тъй като започнах да събирам картини.

В света на парижките антиквари и колекционери живописиста беше най-скъпата стока. Като се изключат съвсем бездарните, безвкусни платна, всичко правено с блажни бои се предлагаше доста

скъпо и аз, естествено, предпочитам да се сдобия с графичен шедьовър на голям майстор, вместо да купя картина от второстепенен художник.

Дали защото спомените за нашето изкуство бяха поизбледнели в паметта ми, или защото сега вече можех да го сравнявам с онова, което се произвеждаше и продаваше с такъв рекламен шум на Запад, но когато се върнах, разбрах по-ясно от всякога какви талантиливи и оригинални художници работят у нас.

Отначало поставях картините една до друга на пода, като ги облягах на стените. Сетне почнах да ги нареждам и върху шкафовете с книги. После трябваше да ги складирам на цели купища върху гардероба, в ъглите на коридора, изобщо навсякъде, където все още имаше малко свободно място.

В апартамента винаги ухаеше на блажни бои, главно поради картините на Генко, който ги носеше съвсем мокри. Чистенето на стаите и дори изваждането на една книга от някой рафт бе неизменно свързано със сложни размествания на платна. А когато някой художник си поискваше работата, за да я покаже на изложба, налагаше се да предприемам продължителни операции, тъй нато обикновено картината се оказваше чак в дъното на някоя грижливо подредена купчина. Додето на края стигнах до извода, че следва или да поема риска от смърт чрез задушаване, или да ограничи покупките до степента на разумното.

Тогава обаче се появи нумизматиката. Имам смътното подозрение, че внезапно пламналата страст към монетите се дължеше до голяма степен на дребните им размери. Опасността от задушаване тук бе заменена с опасност от разоряване. За пръв път през живота си започвах да правя сбирка в съвсем непозната за мене област, нещо, което бързо бе разбрано и от моите доставчици, така че поне додето се ограмотя, успях да пръсна сума пари за изтрити и повредени монети без всякаква стойност.

Монетата е в края на краищата едно миниатюрно произведение на скулптурата. И не само внушителните старогръцки тетрадрахми, но и малките римски денари излъхват очарованието, присъщо на всяка автентична художествена творба. В случай обаче, че скулптурата е все още налице, сиреч, че монетата е добре запазена. Но добре запазените монети, поне по времето на моето увлечение, бяха вече рядкост, без да говорим за цените, отдавна надхвърлили курса на западните борси.

Така че постепенно изстинах към това почти безплодно събирачество. И минах на ордените.

Много неща са казани и написани за женската суетност, но когато човек проучи историята на ордените, трябва да стигне до извода, че мъжката суетност не е по-малка. Тия безбройни звезди и кръстове от най-различни векове, увенчани с корони, оградени с дъбови или лаврови венци, с лъвове или орли, украсени с разноцветни емайли или монтирани върху пищни огърлия, не отстъпват по блясък на много дамски бижута. За мое щастие у нас особени рядкости не се срещаха. И понеже не можеш да бъдеш колекционер на нещо, което липсва, аз събрах това, което можах да събера, и минах на друго.

Другото бяха пощенските марки. Може би тази страст се пробуди от случайно възкръсналите детски спомени. Може би тя бе просто последица на известно вдетиняване. Но така или иначе, когато ми се случеше да се отбия в дюкянчето, дето филателистите правеха срещите си, и когато виждах из класьорите ония хубави стари марки, които някога като малък можех само да гледам по витрините прималаял от копнеж, изпитвах неведнъж изкушението да си набавя някои серии без всякакво намерение да правя колекция. Но и филателията е както всички други неща. В началото взех само десетина поредици, единствено с оглед на естетическите им качества. После си казах, че трябва да направя поне една генерална колекция на България. След туй минах към Съветския съюз. Сетне обхванах Европа. Додето на края взеха да казват за мене: „Той събира света.“ Това наистина бе малко силно казано. Но не бе и съвсем далеч от истината.

А сетне усетих, че почвам да изстивам и към марките. Може би защото, както вика братовчедка ми, съм от зодията на близнаците с тяхното пословично непостоянство. Това замиране на страстта ме успокоява, но и донейде ме тревожи. Какво ще стане, казвам си, ако деградацията продължи. Вероятно ще почна да събирам значки или кибритени кутии. И в полумрака на притворените ми очи бавно минава високата фигура на библиотекаря, прегърбена под тежкия чувал с непотребни книги.

Понякога в нощите на безсъница, каквито са всичките ми нощи, се изправям пред някой бронз или разгръщам папка с графики и за момент усещам далечен полъх от очарованието, обхванало ме в деня, когато съм открил тази скулптура или тази гравюра.

Понякога изваждам една картина, само една, сядам насреца ѝ, гледам я дълго и усещам, също като стария Коро, че от тази картина ми става добре. И най-добре ми става от картините на най-близкия приятел, които са най-скъпи, макар да не ми струват нищо, защото съм ги получавал като подарък. И тогава си помислям, че човек всъщност не може да има чак толкова много любими произведения, както не може да има чак толкова много истински приятели, и че ако се касае за обикновени произведения-познайници, то какъв смисъл да задръстваш с тях къщата си и не е ли по-добре да разполагаш с малко повече свободно място, и за себе си, и за приятелите си.

И се питам дали тази жажда да имаш възможно повече и разнообразни неща не е всъщност тъй безплодна и изпепеляваща, като похотта на ония женкари, които ненаситно скачат от жена на жена и които при целия огромен брой на завоеванията си всъщност никоганито веднъж не са изпитали истинската любов.

Но каква полза от такива разсъждения, щом те идват не преди, а подир случилото се. Всичко туй, което ме заобикаля, вече е част от мене, всеки бронз, всяка картина, всяка гравюра са отломъци от нещо станало и спомени за нещо станало и цялата им пъстра неразбория е отзвук от неразборията вътре в мене. Те са част от мене, от лутанията ми и от загубените дни, от надеждите ми и от илюзиите, част от спомените ми и част от кошмарите и аз все още се улавям насън, че бродя из някакви огромни и мрачни вехтошарници и се ровя в папки със странни и тревожни изображения, и възлизам по чудовищни купчини от прашни томове, които се сриват под нозете ми, и пълзя из потънали в паяжина зимници сред зелениясали от влагата бронзове, и виждам мъртвешките лица на старите генерали, дошли да си искат от мене ордени.

И струва ми се, че чувам в глухотата на нощта гласовете на всички тия неща и всяко от тях говори на своя си език и за своите си работи, защото не може една африканска скулптура и една гола Диана да говорят по един и същ начин, и тоя шепот, възлизащ от всички ъгли на стаята, понякога почва да става тъй настойчив и оживен, че ми иде да им тегля някоя ругатня и да кажа стига сте ми надували главата, но не казвам нищо, защото в края на краищата вината е само моя, щом съм се нагърбил с повече, отколкото мога да нося.

И в такива минути се сещам за китайския креват.

Това бе станало по време на странствуванията ми из Отел Друо. Бях се озовал напосоки в една зала, дето се разпродаваха произведения на източното изкуство и търгът едва бе започнал, и посетителите бяха съвсем малко на брой. И както винаги при подобни търгове, най-първо се продаваха обемистите вещи, за да се стигне в часа на най-голямото оживление до редките дреболии от слонова кост и скъпоценен камък.

Прислужникът бе внесъл някаква кръгла и висока масичка от масивно червено дърво, цялата в най-сложни резби, когато комисарят обяви:

— Тази масичка спада към ансамбъла на един китайски креват. Четири подобни масички се издигат в четирите ъгъла на импозантната мебел. Богата резба и инкрустация със седеф... Истински образец на китайска фантастика... Да започнем от десет хиляди...

Десет хиляди бе смешно ниска цена не само за кревата, но дори за една масичка. Десет хиляди... С тия пари едва ли можеше да се купи дори най-калпавата кушетка.

— Десет хиляди... — повтори комисарят, който явно бързаше да свърши с по-грубата работа. — Един път... Два пъти...

— Единайсет хиляди — обади се лениво някакъв пълен мъж, застанал до мене.

— Господинът в центъра... Единайсет хиляди... Един път... Два пъти...

Чукчето се вдигна високо във въздуха и в тоя миг чух с лека изненада собствения си глас:

— Дванайсет хиляди...

Не бях дори видял кревата, тъй като бе складиран в съседното помещение. Но масичката наистина бе като приказка. Жалко беше да оставя тоя квартален вехтошар да отнесе под носа ми приказката.

— Дванайсет хиляди... господинът отдясно...

Пълният мъж ме погледна с леко пренебрежение.

— Дванайсет хиляди... Един път... Два пъти...

Очаквах да чуя до себе си ленивия глас, когато чукчето ненадейно удари рязко по катедрата и аз станах собственик на китайския креват.

Отидох оттатък, за да огледам стоката и да проуча как ще я пренеса.

— Ето, това е — рече прислужникът и посочи в ъгъла.

Тъгълът обаче беше пълен с цяла редица огромни предмети, затуй попитах:

— Кое точно?

— Всичко — отвърна оня. — Всичко туй е все вашият креват...

В момента не можах да си дам сметка дали декларацията ме зарадва, или уплаши. „Всичко туй“ бяха не само четирите масички, но и две огромни табла, целите в резба и инкрустации, и още две широки и най-вече дълги дъски, също в резба, и четири високи стълба, върху които вероятно трябваше да виси балдахинът, покрити с разни змейове и птици от червено дърво, без да се броят множество по-малки части.

Прислужникът вероятно усети стъписването ми и за да ме окуражи, промърмори:

— Разкошно нещо... Вижте само колко резба... Сигурно е правена с години... Наистина разкошно нещо... Макар и малко обемясто...

— А как ще го пренесе?

— Ами слезте долу. Край задния вход винаги има камиони.

Намерих камион, обаче шофьорът, преди да определи цената, поиска да види стоката.

— Това тежи... — отсъди той, като се опита да вдигне масивния дебел ствол на една от масичките. — До Монсо ще ви струва три хиляди, включително и пренасянето.

— Че аз целия креват съм го взел за дванайсет хиляди...

Онзи сви рамене:

— Значи, с моите три хиляди ще станат петнайсет. Това е нищо за такава рядка мебел.

И тъй рядката мебел парче по парче постепенно бе прехвърлена в огромния камион. А половин час по-късно започна обратната операция на разтоварването.

— Вие сте купили цяла трапезария! — възкликна портиерът, като подаде глава от стаичката си.

— О, не, само един китайски креват. Ще мога ли временно да го оставя в преддверието, додето разчистя място горе?

— Да, обаче само временно — отвърна портиерът.

Решението се оказа добре дошло за шофьора. Но макар да му спестих катеренето по стълбите, той дори не помисли да намали от цената.

— Какво е онова нещо долу? — запита подозрително жена ми, когато малко по-късно се прибра от пазар.

— Кое нещо? — избъбрах разсеяно, без да вдигам очи от вестника.

— Ами ония там черни резби, дето приличат на дъски от олтар... Надявам се, че не си ги ти домъкнал...

— Това не е никакъв олтар — забелязах, — а истински китайски креват... Разкошна мебел...

— И колко даде за тая чудовищна вещ?

— Дребна работа... Дванайсет хиляди...

Тя, разбира се, не повярва. И аз да бях на нейно място, нямаше да повярвам. Креватът дори и като обем вдъхваше представа за далеч по-сериозна сума.

— Само да не си ми го дотъртрал тук! И без това няма къде да се обърнем.

Апартаментчето наистина бе твърде тясно — две малки стаички, разделени от един също тъй малък хол, и всичко туй вече достатъчно пълно с наши и чужди мебели. Тая подробност обаче съвсем не интересуваше портиера, както сам той се постара да ми обясни подир няколко дни. Останалите наематели протестирали, че преддверието било обърнато на склад. Още повече, някои от тях имали малки деца, които се плашели от всички тия черпи чудовища, издълбани в дървото.

— Тогава помогнете ми поне да го качим горе — рекох унило.

— Оставете това на мене — отвърна с готовност портиерът, което означаваше „дайте хиляда франка“.

Той обаче така се изпоти и задъха от пренасянето, че се наложи да удвоя сумата, която бе обичайна за по-дребни услуги.

Жена ми за щастие бе по туй време с детето в градината. Ние с портиера си плюхме на ръцете, прехвърлихме в хола мебелите от крайната стая и разположихме там многобройните органи на кревата-чудовище.

— Ако искате, можем и да го сглобим — предложи портиерът. — Боя се обаче, че ще заеме цялата стая.

— Излишно е да го сглобяваме — рекох. — Както виждате, това нещо може да служи за всичко друго освен за креват.

— Вярно — кимна оня. — Затова пък е тъй просторно, че бихте могли да се разхождате отгоре му с мотоциклет.

Въздържам се да описвам сцената при завръщането на жена ми. Човек в края на краищата има право на някои малки семейни тайни.

От този ден нататък жилището ни намаля с една стая, също като да бяхме пуснали квартирант. И този квартирант, безмълвен, но обременителен, благоволи да се шири в самостоятелното си помещение чак до нашето заминаване. А когато дойде часът на заминаването, неприятностите избухнаха с нова сила.

Преди всичко налагаше се да подготвя съответна опаковка за чудовището, тъй като дървото — макар и много здраво на вид — всъщност твърде лесно се чупеше по посока на жилките и продължителното пътуване можеше да унищожи цялата разкошна резба. Облицовката с амбалажен картон и шперплат повиши стойността по издръжката на кревата с още няколко хиляди. А сетне дойдоха и трудностите с митницата.

— Сигурни ли сте, че всичко това са части на креват? — запита подозрително чиновникът, като оглеждаше внушителната камара от сандъци и сандъчета с най-различни форми.

— Креват е — потвърдих, — само че китайски.

— Китайски или не, но оттук през живота ми са минали хиляди кревати, може да ми вярвате, обаче такова чудо за пръв път виждам.

Той се приближи до една от касите и се опита да я повдигне, което не му се удаде, поне в първите няколко минути.

— Това дяволски тежи — установи мрачно митничарят, като си поемаше дъх. — Сигурни ли сте, че наистина се касае за креват?

— Креват е — отвърнах, — само че китайски. Не можете да си представите какво тежко дърво...

При тия думи погледнах красноречиво към случайно озовалата се в ръката ми банкнота.

— Навярно нещо като абанос... — предположи чиновникът, който също бе забелязал странната поява на банкнотата.

— Точно така: също като абанос... само че червено...

Макар и не от абанос, чудовището тежеше няколкостотин килограма и за всеки един от тия килограми следваше да се плати по тарифата, така че се получи сума, далеч надхвърляща цената на покупката.

Два месеца по-късно много от тия премеждия, обогатени с редица добавъчни подробности, се повториха наново на родна почва.

Додето най-сетне един следобед, изтощен физически и в пълна нервна депресия, се отпуснах безсилно на стола сред квартирата си, задръстена от сандъците, приютяващи гигантските органи на чудовището.

— Най-после у дома — промърморих, за да си вдъхна малко бодрост.

И тутакси се сетих, че всъщност вече не разполагам с никакво „у дома“, защото квартирата е изцяло и безвъзвратно заета от китайския креват.

Но всяко търпение, дори и това на колекционера, има някакви граници. И аз започнах все по-често да се улавям, че кроя най-пъквени планове, за да се освободя от тая кошмарна мебел, преследваща ме тъй неотстъпно, както Тартарен е бил преследван от своята камила.

„Ако през София течеше река — мислех си, — работата щеше да бъде лесна... Или ако в къщи имаше някоя голяма печка...“ Само че вкъщи нямаше печка. Имаше парно. Не разполагах и с познат шофьор на камион, за да стоваря кревата в някой по-късен час на нощта на площад „Славейков“ и тихичко да изчезна в мрака.

Зимникът... Това бе първата ми идея. Само че зимникът вече бе пълен до тавана с книги. Опитах се да склуча споразумение с някого от съседите, но хората не държах мазета, за да приютяват в тях китайски кревати. Додето един ден портиерът, този добър човек, ми подшушна:

— А бе сложи го тоя багаж в общата пералня... Тя и без това е празна, защото вече никой не я използва. Каква ти пералня в тая мръсотия.

За портиера мръсотията очевидно бе някакво свръхестествено явление, към което той самият бе съвсем непричастен. Но мръсотия или не — на следния ден касите с китайския креват се озоваха в общото помещение, където и досега лежат, запълнили половината зимник.

Един-единствен път надникнах при чудовището, понеже търсех някакви рамки, които не можех да си спомня де съм сложил. Установих, че някой е разковал сандъците, въобразявайки си навярно, че вътре лежат съкровища. Но частите на кревата си бяха на мястото. И това съвсем не ме учуди.

А в дъното на единия от сандъците се бе разположила шарена котка, приютила тук наскоро родените си котенца.

— Е, все пак — рекох си, — значи, и моят китайски креват се е оказал полезен за някого.

И като се наведох, погалих леко пухкавите котенца, а майката жално измяука, вероятно уплашена да не задигна рожбите ѝ.

— Не бой се — казах. — Щом си легнала в скута на това чудовище, не вярвам някой да те доближи. Него, знаеш, всички винаги са го избягвали. Всички освен един глупак, чието име ще се въздържа да назова от скромност.

* * *

Някои субекти си въобразяват, че дипломатите са между хората, които най-малко се претоварват с работа. Истината е, че има дипломати, които работят, и други, които си клатят краката — както при много други професии. Що се отнася до мене, аз никога не съм се смятал за дипломат, но дните ми в Париж бяха тъй претрупани, че днес ми е дори трудно да разбера как съм се оправял с толкова неща едновременно.

Когато си спомня за колекционерските мании, струва ми се, че не съм вършил нищо друго, освен да обикалям из дюкяните и пазарищата. Когато се сецам за познанствата си, имам впечатлението, че съм изразходвал цялото си време в срещи и посещения из редакции, институти или частни домове. Когато помисля за другите служебни задачи, имам чувството, че всичките ми дни са минавали над служебните преписки и всичките са завършвали с досадно висене по летищата или по приемите. А когато прелиствам купищата бележки за видено и чуто, стигам до извода, че главната ми работа е била да трупам впечатления и материали за една книга, една голяма книга, останала и до днес ненаписана.

Дори не една книга, а няколко. Проектирах да публикувам отделен том за срещите и разговорите си с видни и не чак толкова видни личности: Албер Камю, Жан-Пол Сартр, Артюр Адамоф, Арагон, Клод-Отан Лара, Жерар Филип, Жорж Брасенс, Марсел Громер, Марсел Жимон, Мазерел и още сума други. Някои от тия срещи бяха съвсем къси и незначителни. Други прерастваха в продължително познанство или дружба. Вземах си акуратно бележки след всеки разговор. Додето разбрах, че е глупаво и че няма да публикувам никакъв том. Какво ново щеше да разкрие моят том за всички тия хора? Каквото имаше да се разкрива, те сами го бяха разкрили чрез творбите си. И това ли беше всъщност подбудата в случая, или тази малка суетност, да покажеш, че ти лично си се познавал с подобни величия, че именно ти, а не друг ги е запитал за еди-какво си, а те именно на тебе, а не на друг са отговорили еди-що си?

Така че оставих. Още повече, имах по-важна задача. Втората задача и втората книга: тая за Париж. Тя трябваше да бъде нещо наистина всеизчерпващо — като се почне от класовите битки и политическите нрави и се свърши с най-дребните битови куриози. Париж в напречен разрез. Или ако искате — в надлъжен. Но във всеки случай пълна аутопсия на тоя чудовищен град.

Събирах добросъвестно материали, разговарях с хора, трупах впечатления. Туй бе не толкова писателство, колкото журналистика. Ала къде свършва журналистиката и къде почва писателството — това е доста мътна работа и аз никога не съм се грижел прекомерно за етикетите. Що се отнася до самата тая събираческа дейност, вече разполагах с известен опит. В продължение на година и половина, додето бях отбивал службата си в Трудови войски, бях обикалял из цялата страна, за да пиша репортажи. Обхождах и дигите край Дунава, и новите пътища из Добруджа или Странджа, и трасето на подбалканската железница, и горите на Лонгоза, и сечищата в Родопите, и рудниците в Перник или Бобов дол.

Бях си изработил известен образец за писане, за да върви по-леко работата. Това е лошото, че с течение на времето винаги стигах до известен образец, до някакъв шаблон, от което работата може би наистина върви по-леко, но и по-зле. Най-първо разговарях с началството, за да разбере какви са задачите и докъде е стигнало изпълнението на плана. Сетне обикалях обекта, за да събера живи впечатления. После разпитвах двама-трима от челните ударници. Прибавях към всичко туй малко природни описания за локален тон и малко поетични интермедии за постигане на емоционален градус и репортажът беше готов. Предполагам, че съм написал няколко десетки подобни съчинения и че всички доста са си приличали. Но хората бяха доволни, искам да кажа, тия, за които пишех, и аз също — не от творческия резултат, а от туй, че трупах впечатления.

Тук, в Париж, нещата се оказаха значително по-сложни, противоречиви, изобщо неподходящи за обработка по общ шаблон. При това никой не се интересувахе дали ще пишеш за него, или не и никой не бе готов да ти дава сведения за себе си и за околните. Поне в началото обаче туй не бе от особено значение. Непознатото и любопитното ме обгръщаше отвсякъде и едва смогвах да го регистрирам в бележките си.

Изобщо тия бележки бяха досадна работа. Колкото ми бе интересно да наблюдавам, толкова ми бе тягостно да водя записки — записки късно вечер, след като ти е дошло до гуша от впечатления, след като вече си ги прокоментирал наум тия впечатления, след като умираш за сън и знаеш, че утре будилникът ще задрънка пронизително точно в шест.

Известно ми беше от опит обаче, че не запиша ли нещо, то нерядко отминава безследно, неизползувано и забравено. Поне с мене е така. Помня най-вече тия неща, дето по-добре би било да ги не помня. Затуй отбелязвах детайли от градски изгледи и от хорски лица, подробности за видено и чуто в метрото, по улиците и кафенетата, куриози на нравите и модата, анекдоти, рекламни призови, жаргонни изрази, строфи от шлагери.

По-късно започнах да се срещам с хора, а следователно и да разпитвам, да вися с часове на големите процеси в Пале дьо жюстис, да следя лудницата на борсата или оная, другата лудница — парламента. Вече бях добил привычката да надничам навсякъде — заводите Рено, конните състезания, ревютата на висшата мода, политическите събрания, тържествените литургии в Нотр Дам, студентските демонстрации, кварталните панаири, филмовите студиа, изложбите за кучета, аудиториите на Сорбоната, резервните депа на музеите, трудно достъпните фондове на Националната библиотека и какво ли не. И всичко това те караше да го записваш, да го записваш късно вечер, когато умираш за сън и знаеш, че записваш или не, будилникът звъни по едно и също разписание.

Понякога си казвах, че почвам да се увличам. Казвах си, че моята купчина впечатления, която при това непрестанно нарастваше, трудно може да се побере в една книга, освен ако тая книга добие обема на библията. После решавах, че все едно, купчината ще претърпи подбор, че всяка сериозна творба е резултат на подбор, а понеже не мога да знам предварително кое ще ми влезе в работа и кое — не, трябва да записвам всичко.

Всъщност подборът вече се правеше, и не от мене, а от времето. Голяма част от произшествията, сензациите, куриозите на модата, прищевките на вкуса остаряваха и отиваха в забрава още на следващата година. Опитвах се напразно да уловя потока в шепите си, но колкото и да ги разтварях, улавях не поток, а малко вода. Но аз

продължавах да упорствувам и да си казвам, че от тая огромна купчина все нещо ще остане, че е абсурдно от толкова стотици и стотици впечатления нищо да не остане.

На всичко отгоре поради известен педантизъм, наследен вероятно от Стария, понякога губех твърде много време за изследването на най-незначителни неща. Ако се заемах да проучвам Търбуха на Париж, това означаваше, че седмици наред през вечер, през две ще осъмвам сред блъсканицата и глъчката на халите. Хрумнеше ли ми да опиша пословичната страст на французина към кучетата, непременно трябваше да вися по конкурсите за расови кучета, да обикалям кучешкото гробище, като записвам най-сърцераздирателните епитафии, да изучавам стоката в магазините за кучешка храна и кучешки тоалетни принадлежности — от колбасите за деликатни кучешки стомаси до кокалите от каучук, предназначени за кучешка забава, — да проучвам как стои въпросът с пансионите, училищата и болниците за кучета, какви са тарифите на тия реномирани заведения, какви са цените на различните породи кучета и какво ли още не. Събирах материалите с такава страст и в такава изобилие, та някой ден изведнъж забелязвах, че съвсем съм се отплеснал и съм почнал да пиша вече книга не за града, а за кучетата му. Защото в края на краищата Париж не бе само един огромен кучкарник.

Но колкото и да беше болезнено да призная, че съм се хванал с една непосилна, а може би и незначителна задача, че трупам излишни записки, а не създавам и никога няма да създам книга за Париж, рано или късно и това трябваше да стане.

Веднъж седях в една от залите на Пале дьо жюстис и слушах пледоарията по някакъв нашумял процес. В парка Сен Клу двама души издебват мъж и жена, дошли тук на любовна разходка, и ги убиват по най-зверски начин. Жертвите бяха млади хора, а убийците — още по-млади. В една страна, където престъпленията не са рядкост, подобно произшествие едва ли би предизвикало особен интерес, ако не бе една подробност: липсата на каквито и да било понятни мотиви. Когато човек убива от алчност, ревност или сексуален бяс, това се смята едва ли не в реда на нещата. Но когато убива без видима причина, обществото не разбира. И понеже не разбира, се дразни.

Адвокатът на обвиняемите не бе от най-прочутите величия на палатата, ала добросъвестно се стремеше да им подражава. Той бе ту

язвителен и патетичен като Морис Гарсон, ту фамилиарен и привидно добродушен като Рене Флорио, ту възвишен и всеопрощаващ като Пол Боде. Той бе, разбира се, компилатор и епигон, обаче даровит епигон, който владееше до съвършенство богатите регистри на мимиката и жеста. И додето следях непрестанно сменящия се израз на това артистично подвижно лице — иронично, недоумяващо, негодуващо, умилено, — додето гледах тия размахващи се в широки красноречиви жестове ръце, великолепно обгърнати от черните дипли на тогата, додето слушах тоя приятен баритон, постигащ виртуозно модулациите на богатата ораторска ария, усетих, че тъкмо тоя спектакъл ме задържа тук, а не някаква професионална задача, че нито ще използвам, нито мисля да използвам за книгата тоя процес, който още след седмица ще отmine в забравата, че ме интересува другото, познато и непроменено още от времето на Домие, мрачната атмосфера на тая зала, театралният акцент на тия черни и пурпурни тоги, ролите, които всички тия хора доброволно играеха: изтощителното вълнение на оратора, кокетството на младата му асистентка, явно съзнаваща, че черната роба и бялата яка великолепно ѝ подхождат, заученото благородство на председателя, професионалната свирепост на прокурора и фалшивата маска на разкаяние у подсъдимите. Не, аз не събирах материал за книга, а колекционирах впечатления с увлечението и насладата на безкористния събирач.

В действията ми наистина нямаше никакъв предумисъл. Адвокатът се опитваше да докаже, че същото се отнася и до действията на доверениците му, защото едно убийство без предумисъл рядко се наказва с най-тежкото наказание. Втората теза на защитата бе, че палачите, седящи с наведени глави зад бариерата, не са нищо повече от жертви. Жертви на една детерминирана от условията самоизолация, на една деформирана представа за героизма, на един социален климат, постепенно заличаващ отчетливите някога граници между добро и зло.

— Това не са психопати — адвокатът охотно би поддържал, че това са именно психопати, обаче експертизата вече бе доказала обратното, — но помисляли ли сме, къде точно е водоразделът между патологичното и нормалното? У тия млади хора понятията за моралните стойности са останали неразвити, като у две деца. Две деца, две жестоки деца, ужасяващо жестоки, признавам, но които дори не съзнават своята жестокост, това са, господа съдебни заседатели, тия

същества, очакващи от вас в този момент да покажете, че вие, вие, които имате устойчива представа за доброто и злото, владееете не само фаталната мощ на унищожението, но и целебната сила на превъзпитанието...

Публиката мълчеше резервирано, ала пледоарията направи достатъчно силно впечатление на съдебните заседатели. Очакваната смъртна присъда бе заменена с доживотен затвор. Една малка награда, не за тия двама идиоти зад бариерата, а за този виртуоз, адвоката, който бе имал дързостта да иронизира прокурора и дори на два пъти уместно да апострофира председателя, който бе превърнал безнадеждния случай в солидно защитена позиция, който бе показал на обществото, че френският адвокат, адвокатът от добрия класически стил, не само взема високи хонорари, но умее и да ги заслужи.

Всичко това е занимателно, мислех си, като излизах от хладния полумрак на палатата, за да се озова в топлата, обляна от слънце улица. Поне толкова занимателно, колкото и една пиеса в Комеди франсез. Обаче каква е поуката? Поуката бе, струва ми се, че вместо да се ровя в планини от факти, по-добре би било да се заловя с една човешка история. Дори една такава човешка история като тая — току-що приключилата, — макар в нея човешкото да заемаше твърде оскъдно място.

После, като се разположих в първото срещнато бистро и се отърсих от хипнозата на процеса, реших, че подобна история не си заслужава да я изследваш и описваш. Между другото, защото вече бе описана. Наскоро бях гледал един филм на Орсън Уелс, изграден върху доста сходна драма. Авторът твърде уместно бе насочил обектива не толкова върху убийците, колкото върху защитника им. Произведението с дребнава точност проследяваше подготвянето и произнасянето на една пледоария. То всъщност с това се и изчерпваше и спокойно би могло да бъде озаглавено „Технология на пледоарията“. Филмът мина по екраните без всякакъв успех. Публиката дори не забеляза, че в случая се касае не до механиката на изграждане една защита, а до механиката на един житейски абсурд: неизвестно дали от любов към професията, или от любов към човека, адвокатът бе надминал себе си, за да спаси двама негодници, които не заслужаваха това.

Не, тая история по моему не бе особено интересна като проблем. И все пак много по-късно друг американец — Труман Капоути —

щеше да проучва дълги месеци друга, подобна история, за да напише книгата си „Хладно кръвно“.

Днес пред потискащия авторитет на тия две знаменитости просто ми е неловко да упорствувам. И въпреки всичко вътре в себе си все още съм убеден, че историята не я бива. Разглезени хлапета, които колят невинни хора, понеже смятат, че могат не само да мърсят наоколо си, но и да унищожават. Е, и ако не бяха клали, какво? Щяха да си останат на свобода, за да вилнеят с парите на татко или в най-добрия случай да отворят бакалница. На такива — ако зависеше от мене — бих им наложил най-тежкото наказание. Само че най-тежкото наказание не е смъртта. Най-тежкото наказание е животът в самота, достатъчно дълъг, за да стигнеш до осъзнаване на извършеното, ако изобщо си способен на това.

Подобна бе и историята с мосю Бил, която нашумя няколко години по-късно и за която съм споменавал при друг случай. Също като ония двамата с мосю Бил, или по паспорт Жорж Рапен, е глезен син на заможни родители. Родителите го финансират, за да си отвори собствен бар, а сетне и собствена книжарница. Но и двете тия предприятия не задоволяват Бил, понеже са свързани с известен брой работни часове. Така че той поема курс към нощните квартали и се залепва за една млада проститутка, обявявайки се за неин сутеньор. И понеже проститутката не желае да признае ролята му на господар, което го прави за смях пред целия квартал, Жорж Рапен я примамва извън града и я застрелва. Тоя негоден за нищо тип се оказва обаче негоден дори и като стрелец, затова залива с бензин недоубитото момиче и го запалва.

Не, такива истории метат да имат известно значение за социолога или психиатъра, но за писателя, струва ми се, не чинат. И дали мосю Бил ще лежи в затвора за убийство, или ще седи зад тезгяха на бара си, това е абсолютно без значение за човечеството. За цялото човечество с изключение на една млада нещастница. Така че ако има драма, тя е откъм страната на тая нещастница. Ала и това не е драма, а само епilog на драма или, по-точно, катастрофа.

Между нас казано, драмата — макар и не особено съдбоносна — се разиграваше у мене и все по същия повод: проектираната книга, от коя го все повече се отчуждавах, въпреки че още не смеех да се призная за победен. Продължавах да си вода бележки, но сега туй

ставаше от дъжд на вятър. Продължавах да си пъхам носа навсякъде и да се занимавам с любопитство, но вече обзет от горчивото съзнание, че самоцелно увеличавам колекцията от впечатления, а не страниците на призрачната си книга.

И додето все тъй търсех интересното, аз опознавах, без да го търся, онова, другото, баналното, прозаичното, което бе не Париж на туристите, а Париж на парижаните — анонимните улици, редиците опушени безлични сгради, лабиринтите на метрото, кварталният бит между кръчмата и бакалницата, тесният делничен свят, затворен между двата полюса на квартирата и учреждението.

И макар книгата да бе вече напълно забравена, но всичко това — и интересното, и баналното — продължаваше да се трупа, няхах никакъв начин да му забраня да се трупа, да ме отрупва, да се мъкне заедно с мене в спомена ми. Да гледам, да запомням и да беседвам наум, това се бе превърнало вече в машинална привичка, от която бе тъй трудно да се освободя, както и от пушенето.

Не бих имал куража да сложа знак на равенство между тая машинална привичка и онова благородно нещо, наричано „изследване на жизнения материал“. Не търсех с определена цел, значи и не изследвах, значи, казано грубо, само си губех времето. Но по тия неща всеки има свое мнение, тъй че не съжалявам за изгубеното време. Мисля дори, че ако събираш наблюдения само по предварително очертана насока и само с определен умисъл, това значи да събираш по разписание, по разграфен работен план, изкушен съм да кажа — по сметка. Може би има творци, които владеят уменията да бъдат писатели само от осем до дванайсет и от два до шест, а в останалото време да освобождават мозъците си за почивка, семейни занимания и обществена дейност. Колкото и срамно да е обаче, дължен съм да призная, че, що се отнася до мене, нерядко се улавям как по време на най-сериозни съвещания крадешком изучавам нечие лице, вместо да слушам докладчика, как, додето някой близък доверително ме запознава с грижите си, мисля за следващия пасаж на очакващия ме върху машината ръкопис и как, заел се най-сетне с ръкописа, почвам да мисля за този вече отишъл си близък и да си казвам, че това наистина на нищо не прилича, при тебе идва жив човек с реалните си въпроси, а ти в това време водиш наум разговори с въображаеми хора по несъществуващи проблеми. Изобщо бъркотията е пълна.

Но бъркотията в тебе и около тебе, тъй или иначе, никога не може да се оправи докрай и много от нашите разочарования и крахове понякога са свързани именно с тоя неосъществим стремеж да подредим всичко в някакъв образцов и педантичен ред и изобщо да сложим веднъж завинаги край на всички и всякакви противоречия в тоя живот, който, както сами сме установили, е едно непрестанно възникване и разрешаване и отново възникване на противоречия.

Бях почнал да долавям, макар и съвсем частично, тая бъркотия още в годините на детството. Тогава, както вече споменах, ние живеехме на „Регентска“, в партера на висока сграда — цели четири етажа, — която самотно стърчеше сред околните едноетажни и двуетажни постройки, обърнала неугледната си бозова фасада към един порядъчно неугледен пейзаж: огромния, ограден с бодлив тел плац на артилерийските казарми, по който новобранците се каляваха в изпитанията на единичното обучение.

Зад къщата имаше широк двор, съвсем занемарен, и все пак по-приятен от пустинята на казармения плац поради зеленината на дузина плодни дървета, които някой някога се бе сетил да засади. А отвъд двора се простираше втори плац — тоя на полицейското училище, където упражненията се състояха главно в прескачане на огради и в ръкопашни схватки.

Сред тази доста милитаристична обстановка къщата ни влачеше, как да е, своето мирно съществуване. Но това мирно съществуване бе изпълнено с противоречия, абсурди, а понякога и конфликти, които — при цялата ми детска доверчивост — събуждаха у мене подозрението, че редът, установен от по-възрастните, е само една бъркотия, приета като нещо неизбежно и узаконена в привичка.

Хазяинът ни бе предприемчив човек, от тия, дето предприемат много неща, но никое не завършват, както трябва. Първо място сред различните му начинания заемаше търговията с туршии, ако не броим издаването на учебници по френски език. Туршиите той сам си ги правеше, както и сам пишеше учебниците си по френски. Изобщо беше от хората, които всичко сами си правят и гледат с презрение на принципа за разпределението на труда. Вероятно затуй киселите му краставички се харчеха също тъй трудно, както и френските му граматики.

На партера срещу нас живееше Коста Петканов, човек със застрашително едро туловище, но с нежна душа. Този даровит писател на селото бе явно повлиян от градския фолклор. Обичаше да свири на цигулка, една цигулка, която изглеждаше безпомощно крехка в могъщите му ръце и която очаквахме всеки миг да изпраци и да се превърне на трески. Но вместо звуци на пукаща се дъска от инструмента се разнасяха звуците на последния моден шлагер:

*Недей танцува с други, Танголита,
о, Танголита, ти мой си блян...*

На най-горния етаж живееше фотографът Кацев. Той се опитваше да поддържа дейността си на фотограф посредством смъртния враг на фотографията — живописиста. Произвеждаше пощенски картички с репродукции на картини. А понеже никое производство не минава без брак, ние често намирахме в кофата за отпадъци дефектни екземпляри от тия репродукции, въвеждащи ни в непознатия свят на изкуството. Имаше картини с поетични имена, като „Мене ме мамо змей люби“, но ние ценяхме най-вече творбата „Първият грях“, понеже на нея бе изобразена разкайваща се гола жена и понеже навлизахме в годините, когато една гола жена изглежда значително по-интересна от всякакви змейове.

По-късно Кацев се премести другаде и квартирата бе заета от Никола Мавродинов. За наше разочарование Мавродинов, макар да се бе нанесъл в апартамента на фотографа, не произвеждаше никакви снимки. Баща ми бе казал, че новият наемател е археолог, и дори ни бе обяснил какво е това археология. Но когато слушах разговорите между Мавродинов и Стария, оставах с впечатлението, че археологията не е нищо повече от литература, защото беседваха главно за романи и споменаваха имена на писатели, които чувах за пръв път — Джойс, Лоурънс, Фокнър. Всъщност говореше главно Мавродинов, а Стария от време на време произнасяше по някое „тъй ли?“ и „интересно“, което съвсем не значеше, че непременно му е интересно.

Междувременно хазяйката, една добра женица, бе прегазена от трамвая и това дълбоко разклати моята вяра в максимите на баба ми, която поддържаше, че господ помага на добрите хора и наказва само

лошите. Синът на собственика, женен за кротка немкиня, ненадейно заряза жена си с пеленаче на ръце. По този повод в махалата се разгоряха оживени спорове и едни казваха: „не го е срам“, а други възразяваха: „Я иди ти живеј с немкиня, че да те питам.“ Дъщерята на хазяина се държеше по-прилично, свиреше на пиано, учеше френски и изобщо готвеха я за висшия свят, но на следната година най-неочаквано избяга и се ожени за някакъв си бръснар.

Изобщо бъркотиите по любовна линия бяха най-чести и в това окончателно ме убеди случаят с младия зъботехник, дето работеше над нас. Той изкарваше сума пари и често ме водеше на кино, но филмите не успяваха да го разтушат, понеже бе жертва на нещастна любов. Не че любовта му липсваше — ползваше се с добър успех сред слугините в квартала, — но човек винаги презира туй, дето го има, и мечтае за онуй, дето го няма, така че нашият зъботехник бе лапнал здравата по една знатна дама от съседната улица, една вдовица с кожено палто и високи токове, изобщо същество от съвсем друг свят. Положението му бе направо безнадеждно, обаче на тоя зъботехник, изглежда, адски му вървеше, защото една заран, като отивах на училище, го срещнах на същата тая съседна улица и ми се похвали, че току-що е излязъл от спалнята на знатната дама и че изобщо мечтата му се е сбъднала. А няколко дни подир туй най-ненадейно почна да псува жената на своите блянове и да я нарича не знам си как и като го питах какво е станало, отговаряше: „Какво ще ти разправам, ти си малък и не ги разбираш тия работи, но да боготвориш едно същество, а то да ти лепне такава болест...“

И понеже стана дума за болест, сетих се и за лекаря в махалата. Над бюрото му бе закачена гипсовата маска на Ницше, доста банална по онова време, но и доста ефектна с рунтавите вежди и мрачно увисналите мустаци. Докторът бе заклет ницшеанец и наричаше човечеството „тор“, „стадо“ и други от тоя род, а в същото време бе извънредно състрадателен и грижовен към пациентите си, така че аз въпреки детинския наивитет бях твърдо убеден, че това е един непоправим лицемер, и единственото, което не можех да реша, беше дали е лицемер спрямо болните, или спрямо Ницше.

Имаше и други неща, които ме озадачаваха. Това, че нашата прислужница Емилия бе чехкиня, а не знаеше дума чешки; че баба ми, копривщеница без образование, четеше дебели немски книги; че Йоско,

едно нисичко и хилаво момче, намуши с нож бабайта на махалата, а бабайтът, макар да бе само леко мушнат в ръката, тичаше по улицата и плачеше, ужасен от вида на собствената си кръв; че баща ми, тоя високо нравствен човек, приемаше у дома си един касоразбивач само защото оня му бил приятел от фронта.

Стария, от когото най-малко бях свикнал да очаквам изненади, ме изненада и с нещо друго: ожени се повторно. По-късно ми стана ясно, че той се бе решил на тая стъпка от страх, че ще ни изтърве напълно, мене и брат ми. Бе погълнат от работата си и нямаше възможност да върви непрестанно подире ни и ние растяхме доста буйни, доста независими или, по-точно, зависими от неведоми влияния.

Баща ми очакваше, че втората съпруга ще се заеме с децата, и в това отношение очакването му се оправда. Тя бе добра жена и се привърза към нас и правеше каквото беше по силите ѝ, но сполуката на брака свърши дотук и достатъчно беше човек да ги види двамата, нея и Стария, за да разбере, че тия два камъка едва ли ще могат да мелят брашно. Тя се казваше Елена и близките на баща ми я наричаха Елена Фурман, като втората жена на Рубенс, защото бе доста пълна и изобщо Рубенсов тип, а Стария бе слаб и изпит като отшелник и ако трябва да говорим за тип, той приличаше по-скоро на образите на Греко, удължени и безплътни и с очи, втрещени в отвъдното. Естествено, работата не се свеждаше до външностите и ако споменавам за тях, то е, защото външностите говорят и за нещо друго, а на всичко отгоре баща ми бе от хората, дето могат да имат само една жена в живота си, само една истинска. Така че един ден втората съпруга изчезна от нашия дом също тъй ненадейно, както се бе появила, и това за мене бе още една изненада, прибавила се към всички останали.

По онова време в къщи идваха доста хора. Това правеше живота по-интересен, ала бе свързано и с някои неудобства. Разпределението в апартамента бе резултат на самодейната творческа мисъл на хазяина, всяко помещение бе снабдено с по две врати и човек не можеше да влезе в една стая, без да прекоси някоя друга. И когато в кабинета на баща ми се срещаха членовете на кръжока „Орфей“, ратуващи за кротост и духовно съвършенство, нередко се случваше през стаята тъкмо посред беседата да минават с полугласно извинение непознати субекти с подозрително издути от парабелумите сака. Това бяха

протогеровистите на вуйчо ми, които се събираха в съседното помещение.

Наложи се един от тях — Кръстан Поптодоров — да се крие известно време в къщи, тъй като михайловистите го търсеха из целия град, за да го ликвидират. Съблечен по риза и с провиснал на колана пистолет, той седеше на кушетката и четеше вестници, докато в другия край на стаята баща ми, наведен над бюрото, готвеше поредната си сказка за изкуството и за красотата, която ще спаси света.

Изобщо в областта на идеите бъркотията бе също тъй голяма, както и в областта на любовта, и додето Стария се надсмиваше над поповете и попските ритуали, баба ни — не тая, дето четеше немски, а другата — упорито ни мъкнеше всяка неделя на църква. Тя самата не пропускаше ден, без да иде на църква, но, разбира се, с най-голям трепет очакваше тържествените молебени, на които понякога се явяваше и сам царят, и застанала нейде в навалищата, дето я блъскаха и ритяха, умилено шепнеше „бог да ни поживи царчето“, а гимназистът, когото баща ми бе приютил, нерядко мърмореше „как не го пречукаха при Арабаконак тоя мръсник“, имайки пред вид, естествено, същото това царче.

С две думи, бъркотията бе пълна и тъй обичайна, че нямаше как да не свикнеш с нея и да не решиш, че може би целият живот всъщност е само една бъркотия и нищо повече. Трябваше да минат години, за да разбереш, че бъркотията — и тая в тебе, и оная около тебе — може би изглежда бъркотия просто защото си изтървал междинните звена, не си прозрял невидимите връзки, не си открил основните опорни точки. Потокът край нас, дето често ни залива и в който често се давим, е безкрайно менлив и безкрайно капризен и ако се взираш в него, само отблизо може да ти се завие свят от хаоса на разнопосочното му движение, от сливащите се и раздалечаващи се струи, от водопадите и въртопите, от тъмните дълбини на вировете и от бризгите на пяна, над която като крехък мираж се извива пъстроцветна дъга. И все пак цялата тая многоликост е обединена от притегателната сила на нещо общо, щом е многоликост на един поток, и е възплъщение на един общ закон, щом въпреки всички капризи и криволици на движението си не тръгва нагоре към извора, а се спуска надолу, и при цялата си менливост е израз на нещо трайно, щом искаш или не искаш, продължава да те обгръща и да те влачи по посока на

предопределеното. Колкото и да е вярна мисълта на древните, че човек не може два пъти да влезе във водата на една и съща река, все пак истината е, че човекът си отива, а реката остава.

И ако успееш да се добереш до закона и до общото и до трайното, може би бъркотията ще изчезне или ще стане понятна и обяснима. Но обясненията, житейските, не се намират в никоя енциклопедия и за да обясниш нещо, трябва най-първо да си го забелязал и опознал и тия неща, които чакаха обяснение, ме обсаждаха от всички страни и нямаха край. Исках всичко да разбера и вътрешно негодувах от обичайната фраза „когато пораснеш, тогава ще разбереш“, и ми се струваше тъпо, че ме осъждат да чакам пълнолетието, за да ми доверят едва тогава смисъла на нещо, което вече ме блъскаше в лицето. И се опитвах сам да се оправям, и наблюдавах действия, които може би не бяха за годините ми, и се вслушвах в разговори, които навярно не бяха за възрастта ми, и мислех върху виденото и чутото без никакво намерение да чакам, докато порасна, и може би още от оная детска възраст почнах да усвоявам известни привички, които едва по-късно щяха да ми влязат в работа.

Да наблюдаваш — не да зяпаш, а да наблюдаваш и да трупаш в оная купчина в главата си.

Да слушаш — не с любопитството да научиш просто какво е останало, а със стремежа да надникнеш в тъмния свят на човешките подтици и реакции, включително и в света на човека, който разказва, тъй че да улавяш не само изказаното, а и премълчаното. Да слушаш, да отбираш и да трупаш в купчината в главата си.

Да мислиш върху виденото и чутото — да строиш образи-хипотези, да ги видоизменяш, да ги рушиш, ако трябва, и на тяхно място да издигаш нови, да създаваш върволици и тълпи от образи и да ги трупаш в купчината в главата си.

Хвърляй там всичко това. Може някой ден да ти потрябва. Хвърляй го там и го трупай, макар никога да не ти потрябва.

Разбира се, творчеството не е трупане, а използване на натрупаното. Но нима характерът, съдържанието, обхватът на творчеството не се определят предварително и до голяма степен именно от характера и обема на тая купчина.

Забавлявал съм се да следя как работят с човека лекари, адвокати, митнически чиновници, следователи, които имат, така или

иначе, работа с човешката психика и трябва да бъдат психолози, поне върху тесния терен на своята област. Те са си изработили професионални привички и професионални рефлексии, привички и рефлексии нерядко грубо утилитарни, но без които работата не би могла да върви. Следователят знае, че истината около едно човешко действие няма да му се разкрие наготово, че трябва да води дълго и уморително следствие, додето я установи. И в процеса на практиката той си е изработил всички необходими похвати, необходими, за да стигне до истината.

Понякога се питам откъде у мнозина от нас идва тая увереност, че понеже не сме следователи, а писатели, правдата ще ни се разкрие неминуемо и без особени затруднения, така че излишно е да губим години наред, за да се учим да гледаме, да слушаме, да си изработваме професионални привички. Но да мислиш, че нещата са предварително решени в твоя полза само поради обстоятелството, че имаш очи и уши, е все едно да смяташ, че всеки, който владее азбуката, е вече готов за писател.

Невъзможно е да обгърнеш и да зафиксираш всичко в един пейзаж и дори в едно лице, та ако ще, да си въоръжен с бинокъл или микроскоп. Пък и защо ти е това „всичко“? Една остра наблюдателност може да бъде не особено плодородна от писателска гледна точка, също както и една фрагментарност, дори външна разсеяност на погледа може да се окаже твърде полезна. Защото въпросът опира не до това, колко неща си видял, а какво и как си видял, сиреч опира до подбора, до зрителния ъгъл, до дълбочината на проникването.

Човекът, който е привлякъл вниманието ви, може да крие фактите, понеже ги смята за съкровени или за срамни. Той може да пропуска твърде важни неща, тъкмо тия, които най-много ви интересуват, просто защото не умее да ги изрази или не им отдава значение. Той може — убеден сам в пределната си искреност — да играе всъщност пред вас една роля, превърнала се отдавна вече в негова втора природа. Как ще стигнем до съзнателно скритото, до неволно премълчаното, до истинската природа, а не до тая, втората, изфабрикувана като защитна броня?

Много просто — като си изработим професионалните привички и рефлексии. Само че, както е известно, за тия неща не съществуват ръководства, пък и доколкото съществуват, елементарната

предпазливост изисква да не им се доверяваме прекалено. Така че колкото фаталистично и елементарно да звучи, въпросът може да се реши само от дарованието и от опита. Щом е станало азбучна истина, че творчеството не може без дарование, тогава не остава нищо друго, освен субекта да бъде хвърлен в реката — и толкова. Ако е куче, не е нужно предварително да го учиш да плува, а ако е котка... Е, ако е котка, никакви курсове и ръководства няма да помогнат. А що се отнася до самия стил на плуването, той се изработва с времето. С времето и с трупането на оная купчина, която е ноевият ковчег на всеки писател.

По силата на тая логика съм склонен да смятам, че колекционерството на впечатления и размисли дори когато се осъществява ей така, без план и без работен ден, все пак си струва труда, не само заради безкористната наслада, но и за туй, че човек никога не може да знае предварително какво ще му дотрябва, следователно, колкото е по-гъсто населен твоят ноев ковчег, толкова по-голям е и шансът, когато търсиш нещо, да го откриеш ненадейно там. Именно затуй, въпреки че не написах епохалния си труд за Париж, някои от натрупаните наблюдения ми влязоха в работа, макар и по съвсем други поводи. Има ненаписани книги, които се оказват значително по-полезни от написаните и моята книга за Париж беше именно такава.

* * *

А междуременно идеята, осенила ме по време на процеса в Пале дьо жюстис, идеята да се заловя не с тоя огромен град, а с отделни човешки истории, вече ме бе здраво овладяла. И защо това множествено число: истории? Защо не една история, но обхваната нашироко и проучена в дълбочина? При това за начало не история с французин — докато опознаеш французите, има да мине време, — а история с българин, дори най-добре българин от твоя занаят. Така стигнах до следващата книга — един трети обемист том в рафта на моите ненаписани книги.

„Ненаписана“ не е съвсем точно като констатация. Почвам да се клеветя. Неприятното, когато говореше за себе си, е, че или се клеветиш, или се хвалиш, не защото непременно целиш едното или другото, а защото си с двата крака вътре в историята и не можеш да я видиш и прецениш отстрани. Истината е, че пожертвувах твърде много нощи за тази книга, дори я написах наполовината в първа редакция — един ръкопис от триста и не знам колко страници, затрупан между вехториите в някой шкаф. Останалата половина бе подробно разработена по глави епизод след епизод. От тогава и до днес набелязвам предварително всичко по тоя начин, преди да седна над машината — още един повод да се смятам за чирак в професията и да завиждам на ония, които сядат да пишат само с някакви най-смътни представи, за да бъде всичко създадено спонтанно и без умуване. Знаем добре, че така пишат доста автори, като оставят героите си да действуват на своя глава и дори да ги изненадват с постъпките си. Знаем и това, че подобни автори обичат да се мотивират с примера на класиците: как Татяна поставила Пушкин пред свършен факт, като отказала на Онегин, и как Вронски съвсем неочаквано за Толстой опитал да се застреля. Не знам дали подобни примери следва да се приемат буквално, но дори да ги приемем така, трябва да признаем, че не съм успял да се поуча от тях, макар да не смятам, че това е единствената причина, поради която не съм станал класик.

При моя може би примитивен, ала единствено подходящ за мене начин на писане една история трябваше изцяло да се размотае в

главата ми, преди машината да затрака. Тая история можеше да се развива на части, с прескачания, дори отзад напред, да предизвиква най-различни повторения и изменения на една и съща сцена, да води до спорове между мене и героите ми по повод на това, че постъпват не както аз искам, или че говорят не каквото трябва, или изобщо, че прекалено много дрънкат. Тия недоразумения са възможни, дори неизбежни, както и много други работи. Само едно бе невъзможно: да почна да разказвам историята, преди да я знам. Защото писането е всъщност разказване на една история, която предварително се е развила във въображението ти.

Историята, която се бе развила във въображението ми, щеше да носи заглавието „Кариера в Париж“. „Кариера“, понеже героят бе човек от кариерата, както някога наричаха дипломатите, и понеже бе твърдо решен да направи кариера не в дипломатическия, а в най-грубия смисъл на думата.

Основната линия на романа бе съвсем проста: един тривиален егоист от рода на тия, които всички сме наблюдавали наоколо си и който поради стечение на определени обстоятелства се превръща в предател. За някого това развитие на действието би могло да изглежда като не особено убедителна игра на случая. За мене то бе разкриване на една закономерност. Съществуват немалко хора с външно порядъчно поведение и реноме на добри граждани, готови при случай дори да ви прочетат една назидателна лекция и които не са предатели само затуй, защото не им се е случило да попаднат под натиска на едно изкушение или една заплаха. Но това, че подобни хора не са извършили и навярно никога няма да извършат голямото предателство, не ги издига нито на йота поне в моите очи. Подтиквани от егоизма си, те всекидневно вършат по някое малко предателство спрямо околните и дори спрямо близките си, подълствуват, злепоставят, клеветят, блюдолизничат, за да бъдат самите те възможно по-добре.

Моят герой бе от този тип хора, само че бе имал нещастieto да изпадне в критична ситуация. И впечатлен в еднаква степен от заплахите и обещанията, той бе съборил крехката за подобни типове преграда между дребните обичайни подлости и голямата подлост.

А после идваше втората част — периодът на пробуждането и на равносметката. Изпълнил мимолетната си задача с поредния политически скандал, противникът — както си му е обичаят —

захвърляше предателя върху бунището на големия град. Героят трябваше да мине през изпитанията на мизерията и унижението, за да осъзнае постъпката си, и в порива на едно закъсняло разкаяние да се опита да я изкупи с цената на риска. Смъртен риск, защото му бе съдено да загине от куршума на друг предател.

Започнах да пиша историята, която вече се бе развила в главата ми, с присъщия на всяко начало ентузиазъм. По-късно ентузиазмът взе да се изпарява, но си казвах, че това е неизбежно при един голям ръкопис, изискващ не краткотрайно въодушевление, а продължителна издръжливост. Това бе вярно, разбира се, обаче в случая причината за бързото ми изстиване бе другаде. Почна да ми става все по-ясно, че освен дете не обичам героя си, но не го и ненавиждам. Презирах го донейде, и нищо повече. А да описваш в стотици страници един човек, който ти е безразличен, това е наистина отегчително.

Надявах се, че интересът ми ще се съживи във втората част, когато у героя постепенно се пробуждат отдавна заглъхнали и буренясали човешки чувства. Само че когато стигнах до тая част, разбрах, че моят герой всъщност е неспособен на подобни чувства. Аз му ги бях приписал в интерес на интригата, но всъщност той не бе способен да ги изживее.

Отпърво си казах, че образът би могъл да се видоизмени малко по-основно и всичко да се оправи. И без туй бях тъй недоволен от десетки подробности на повествованието, та бях решил да преработя всичко отначало. За редица дреболии това наистина бе възможно. Ала не и за образа на главния герой. Писателят, добър или лош, прилича донейде на бог-отец, който омесва първия човек от глина. Дали е добър, или лош като творец, ще проличи тъкмо от това, доколко създаденият човек е жив, органичен, съдържателен и доколко е само нескопосно чучело, илюстриращо една хилава идея. Фатален акт на сътворението, защото веднъж сътворен, героят не може вече да бъде преобразуван, без риска да бъде окончателно умъртвен. Всеки скулптор, който знае да прави човеци от глина, ще ви каже това. Можеш да изменяш подробностите, като чегърташ повърхността, но не и структурата. Структурата изисква да почнеш отначало.

Нямах никакво желание да почвам отначало с един герой, който ми беше почти безразличен. Изобщо, сбъркаш ли нещо в основата, много трудно е да почнеш отначало, понеже погрешните решения така

са се набили в главата ти, че не можеш да ги изтикаш, и постоянно наново ти се натрапват. Това не са решения в цифри и абстракции и ти не решаваш математическа задача. Това са образи на хора и гласове на хора, и конфликти на хора, това са обстановки, пейзажи, настроения, витаещи около тебе, додето не ги доведеш докрай или не ги изметеш докрай от въображението си, за да почнеш отначало и — по възможност — нещо съвсем друго.

Това бе третата ми ненаписана книга, но както казах вече, има ненаписани книги, далеч по-полезни от написаните, което съвсем не означава, че трябва цял живот да създаваме ненаписани книги.

„Кариера в Париж“ ме научи на много неща, а заедно с туй ми отне и много илюзии, между другото и илюзията, че след като си измислил в подробности една история, няма нищо по-лесно от това да я изложиш на книга, все едно че гледаш някой филм, прибираш се в къщи и го разправяш на жена си.

Бях имал възможност неведнъж и по-рано да се боря с тоя упорит или коварно изплъзващ се материал — словото, — за да разбирам, че тези приказки за филма и за разказа пред съпругата са вятър работа. Струваше ми се обаче, че може би прекалено грубо или настойчиво съм се борил със словото, че може би по-добре е да му дам простор и възможност за самоизява, изобщо да се лее с по-голяма небрежност, но и с една подкупваща естественост.

Вероятно сте забелязали, че мислите на литературните герои нередко текат и се изявяват прекалено литературно, като следват отчетливата логическа линия, предварително очертана от автора. Героят се колебае примерно да изпие ли чаша ракия, или не, да тръгне ли с героинята, или не, изобщо вечните кавги между гласа на дълга и гласа на страстите. Преценява съответните „за“ и „против“. Формулира колебанията и заключението си в гладки и добре завършени фрази. Но в живота човек никога не разговаря тъй, наум, независимо дали се двоуми да хлътне в кварталната кръчма или в бездните на изневярата. Вътрешният монолог на всеки от нас, включително и на преподавателите по граматика, е далеч по-нестроен, хаотичен, изпълнен с ненадейни скокове, алогизми, странни асоциации, недовършени фрази, отплесвания, паузи, повторения — изобщо един монолог, скаран с правилата на синтаксиса, а понякога и с тия на елементарната логика.

Или, да речем, въвеждането на литературния герои, което също често става по твърде литературен и доста старомоден маниер, даже когато се касае до автори с претенции за модерност. Вземам напосоки Моравия:

„Докторът е плешив, носи очила с дебели стъкла, които увеличават светлосините му зеници по странен начин, така че приличат на два малки стъклени водовъртежа.“ И още: „Носът му е заострен, хрущялест и малко изкривен, напомнящ на свредел.“ И още: „Устата прилича на кръгъл отвор, обграден от множество бръчки, концентрични и тънки, сякаш нарязани с бръснач.“ И още „... висок здравеняк... широки плещи... дебели крака... над късите чорапи с ластик се виждат огромните му бели мускулисти прасци... нещо брутално и вулгарно във фигурата... студен и неприятен глас“...

Да оставим настрана, че подобно изобилие на подробности и не дотам сполучливи сравнения, струпани наведнъж, не ни помага, а ни пречи да видим спонтанно и ясно образа на героя. Въпросът е, че веднъж описал героя си и изтърсил пред нас цялата тая торба отличителни белези, авторът обикновено повече не се връща към външността му, а се заема с действията и репликите. Но това е фалш. В живота ние не наблюдаваме хората по този начин, като първо съставяме веднъж завинаги физическата им характеристика, а после се заемаме с постъпките им. В живота характеристика от този вид и по този начин може да прави само служителят, издаващ лични паспорти, и то без да се интересува от мускулите на прасците ви. В живота вие постепенно откъслечно, понякога съвсем нестройно, откривате едновременно и физически особености, и черти на характера, и детайли на поведението у човека, с когото случаят ви е сблъскал. Там няма и следа от подобен образцов литературен ред: първо, външност, второ, реплики, трето, постъпки, и четвърто — в резултат на първите три елемента, — проникване в психическите дълбини.

Окуражаван прочее от подобни съображения, си казвах, че може би известна небрежност към стилистичното изпипване и към логическата последователност ще бъде не от вреда, а от полза за художествената стойност на текста. Вятър работа. На практика се получаваше нещо неприятно грапаво, многословно, тромаво и, естествено, отегчително. А щом е отегчително дори за тебе, можеш да си представиш как ще го изтрае читателят.

Тая трета ненаписана книга ми помогна да проумея някои от десетките неща, без които не се получава литература, и между другото това, че и естественият тон, и привидната небрежност, и външната непоследователност добиват художествена стойност само когато са резултат на целенасочена и упорита работа. Защото в изкуството даже хаосът се ражда в резултат на усет за организация.

Ала тъй или иначе, „Кариерата в Париж“ се провали. Кариерата на героя ми, искам да кажа. Колкото до моята, тя продължаваше, може би именно защото не държах съдбоносно на нея. Държах на оная, другата, от която трябваше да излезе книга, а не излизаше нищо.

Още от самото начало бях се боял, че може да се получи известна преднамереност, и то в първата част, завършваща с вербовката на героя. А тая преднамереност възникна там, където най-малко я бях очаквал — в заключителните епизоди. Колкото до първата част, животът само потвърди това, което преди туй си бях позволил да измисля.

* * *

Някои читатели твърде често питат: „Случило ли се е наистина всичко това, или е плод на въображението ви?“ При такова поставяне на въпроса ребром налага се да признаеш, че не описваш истински случки, а фантазираш. Подир което нерядко следва втори въпрос: „А защо измисляте, вместо да описвате неща, които действително са станали?“

Да: защо наистина? Питал съм се и сам по това, за да стигна до откритието, че го правя просто защото така ми е по-интересно. Неведнъж познати са ме спирали на улицата с изкусителното обещание: „Слушай да ти разкажа една история, която е готов разказ!“ Слушал съм, разбира се, търпеливо, предварително убеден, че аз поне няма да напиша по тая история никакъв разказ. Колкото и да е любопитна една житейска история, тя е вече създадена от стечението на обстоятелства и сблъсъка на индивиди, създадена извън тебе и независимо от тебе, така че ти няма какво да правиш с нея, освен да я регистрираш.

Има, разбира се, и хора, които обичат да регистрират, понеже смятат, че така се приближават повече до житейската достоверност или по-малко изтощават въображението си. На мене обаче ми е непоносимо скучно да вървя по една предварително и окончателно очертана сюжетна нишка и такава задача винаги ми напомня тягостните часове в основното училище, когато учителката закачваше с кабарче върху черната дъска някаква репродукция и обявяваше: „Деца, напишете едно разказче по тази картинка!“

Картинката представяше братче и сестриче с трагични лица, свити до дънера на огромен бор и очевидно изгубили се в тъмната гора; или немирник, прекачващ се през оградата с пазва крадени ябълки, докато преследващото го куче бе захапало панталона му; или нещо друго от този род, едновременно и нравоучително, и лесно за възприемане. Но дори картинката да представя нещо по-сложно и по-интересно, тя едва ли би била по-интересна за описване.

Това съвсем не означава, че презирам житейските случки. Никога не съм ги презирал. Напротив, търсил съм ги и съм ги трупал в главата си, додето са съставили още една от колекциите ми. Дори понякога съм използвал нещо от тях, но тъй, както ми се е харесвало, и толкова, колкото ми е било нужно. Защото най-важното е не случката, сиреч действието, а действащите лица. Героят може да е отражение на един взет от живота първообраз, но може да е възникнал и върху впечатленията от много първообрази. И в двата случая обаче, веднъж превърнал се от първообраз в герой, той вече се изплъзва от предписанията на фактичката достоверност и става подвластен на една достоверност от друга категория.

Понякога недоумявам защо някои хора тъй живо се интересуват дали това, което им разказваш, наистина се е случило и съвсем не се питат дали то наистина може да се случи. А художествената достоверност, имам пред вид реализма, е подчинена именно на това второ изискване.

Вече отдавна бях забравил и „Кариерата в Париж“, и съмненията около нейната правдоподобност, когато една заран портиерът на посолството ми съобщи, че в приемната ме чака посетител, и ми връчи картичката му: господин Еди-кой си, директор на еди-кое си книгоиздателство.

Посещението ме изненада. Бях свикнал аз да търся подобни господа, а не те мене. И не само да ги търся, а и да упорствувам, да пиша писма, да предлагам анотации, да отправям покани за обеда или вечерта, додето успея да осигуря превеждането и издаването на някоя наша книга.

Посетителят се оказа сравнително млад мъж, с безупречна външност, чийто единствен недостатък бе отсъствието на каквито и да било отличителни белези. Безцветна физиономия, безизразен поглед и сив костюм от английски плат в тоя безлично елегантен стил, който дипломатите и деловите мъже са приели за образец.

Лишен от характерни интонации се оказа и равният глас, с който непознатият ми обясни, че искал евентуално да издаде нещо от български автор.

Тая декларация засили недоумението ми, но побързах да уверя госта, че съм изцяло на услугите му.

— А кое ви накара да се заинтересувате от нашите автори?

— Знаете, тук всички фирми се надпреварват да издават американски романи... На хората вече им е до гуша от американски романи... Пазарът изпитва нужда от нови асортименти... И понеже имам познати българи, които са ми говорили доста за вашата литература...

Не го запитах защо тия българи не са му предоставили и образци от нашата литература, понеже от разговора стана ясно, че това са емигранти. Задоволих се да му посоча пет-шест произведения — той търсеше само съвременни произведения — и да го осведомя с няколко думи за сюжетите.

— Предполагам, че тия неща ще ме заинтересуват. Но във всеки случай трябва да ги видя...

— А кой ще ви осведоми за съдържанието? Вашите приятели?

— Те са достатъчно обективни, не се безпокойте. Също както и аз. Политиката, знаете, абсолютно не ме занимава...

Сетне, като сниши безцветния си глас, сякаш ми доверяваше някаква тайна, добави:

— Баща ми, знаете, бе директор на един от най-големите десни вестници преди войната. Някои от приятелите ми пък са фанатизирани комунисти. Но аз лично съм еднакво далеч и от десницата, и от

левицата. Единственото, което ме интересува, колкото и да ви прозвучи цинично, е работата.

Поговорихме още малко и той вече бе станал да си върви, когато изведнъж се сети:

— Но вие не ми казахте нищо за вашата книга...

— Каква книга?

— Моите познати ми разправяха, че сте имали една голяма книга... доста интересна...

Отклоних комплимента. После уговорихме следващата среща, която по настояване на издателя трябваше да бъде съпроводена с обед, за да сме обсъдели нещата по-подробно.

— И оставете тази скромност... Донесете ми и вашата книга заедно с другите... Тогава ще си поговорим.

Всичко изглеждаше достатъчно ясно и без да си говорим повече. Но по известни съображения работата трябваше да бъде доведена докрай, така че обедът все пак се състоя.

— Вие не пиете? — възкликна издателят.

— Уви, не.

— Нито капка?

Потвърдих, че нито капка, и за по-голяма убедителност споменах някаква чернодробна или сърдечна болест.

— Всъщност и аз пия малко — призна домакинът. — Но между малко и никак все пак има известна разлика.

Обедът мина как да е, в смисъл, че аз повече мълчах, а издателят скачаше от тема на тема, сякаш проучваше интересите ми: киното, жените, нощния живот, артистичния свят, всичко това, разбира се, като аспекти на парижкия бит.

При кафето той сякаш изведнъж се сети за пакета, който бях оставил на гардероба, и запита:

— А вашия роман донесохте ли го?

— Не, разбира се. И това не е никакъв роман.

— Да, всъщност казаха ми, че било нещо по-особено. Обаче позволете все пак аз да преценя. Ще го донесете следващия път, нали?

Следващият път също бе съпроводен с обед. А обедът също бе съпроводен с подхвърляне на различни теми за проучване на почвата. Излишно е да уточнявам, че почвата в случая бе моята бедна персона.

— Казваха ми, че баща ви бил религиозен...

— Не в обичайния смисъл.

— О, в обичайния смисъл само децата и старците са религиозни. Но човек все пак трябва да вярва в нещо, нали?

— Всички вярваме в нещо, щом сме убедени в нещо.

— Вие пак почвате с вашите идеологии. Друго имам пред вид. Аз, знаете, поддържам връзки с един необикновен азиатец, един действително много издигнат човек... мъдрец и ясновидец...

Той ми разказа подробно за този човек, който живеел някъде близо до Париж, предложи да ме заведе да чуя някоя негова беседа и дори за по-голяма убедителност ми подари снимката му. Още я пазя някъде между книгата си. Изразът на азиатца изглеждаше по-скоро пресметлив, отколкото мъдър и в лицето му нямаше нищо необикновено освен голямата брада. Тогава още брадите не бяха на мода.

След това разговорът или, по-точно, монологът мина върху общата тема за връзките и за интересните хора.

— Вие, предполагам, живеете тук доста изолирано...

— В едри линии, да.

— Нищо чудно. Французинът е привидно общителен, обаче трудно ви допуска в дома си. Но това не важи за артистичните среди.

И той заговори за някои свои познати художници, в чиито ателиета се събирали забавни компании и приятни момичета. Имена не спомена, но предложи да ме заведе някоя вечер в едно подобно ателие. Изобщо този път той ме отрупа с предложения да ме води тук или там, да ми покаже това или онова, да ми услужи с туй или онуй, сякаш Париж не бе нищо повече от негово частно имение.

Отвърщах на всичките му предложения с онази уклончивост, която бе само учтива форма на отказ, ала туй съвсем не го обезкуражаваше. Гледаше ме с безцветните си нагли очи и продължаваше да се движи по въпросника, разположен в главата му.

Запитах го дали вече има мнение за книгите, които му бях предложил.

— Но да — отвърна той небрежно, сякаш се касаеше за подробност без значение. — Да, разбира се: имам точна информация.

Според тая информация едната книга била безнадеждно регионална по дух, сиреч съвсем безинтересна за тукашния читател, другата — безнадеждно скучна като сюжет, третата — твърде

драстична като политическа пропаганда, а четвъртата представлявала някаква булевардна история, подправена с комунистически сос.

— Бях ви дал още две книги — напомних.

— Знам, знам. За тях ще ви съобщя тия дни.

И като ме гледаше все тъй с немигащите си нагли очи, добави:

— Но главната ми надежда е вашата книга. Надявам се, че тоя път сте ми я донесли.

Той съдеше по пакетчето, с което бях дошъл, ала се бе припознал. Пакетчето съдържаше не моето нещастно „Пътуване в делника“, а някакъв френски роман, купен пътем от книжарницата.

Не знам дали емигрантите наистина не бяха успели да прочетат последните две произведения, или той нарочно бе забавил отговора, но се наложи отново да се срещнем. Този път издателят предложи да мина да го взема от бюрото му, подир което щяхме да отидем на станалия традиционен вече обед.

Пристигнах точно в уречената минута, което е желязно правило на деловите срещи, ала за моя изненада секретарката любезно ми събщи, че господин директорът бил зает и помолил да го почакам. Въведен бях в неголяма приемна, където заварих някаква руса красавица. Седнах и се зачетох в едно списание, докато красавицата ми хвърляше проучващи погледи, които посрещах най-често с дясното си ухо. Малко по-късно тя изчезна някъде, но скоро след туй бе заменена от висока чернокоса самка, която кръстоса точно насреща ми дългите си мършави бедра. Третата бе също тъй мършава, обаче кестенява. А четвъртата...

Нямах никакво намерение да установявам каква ще е четвъртата и погледнах отегчен часовника си. Бяха минали цели петнайсет минути — недопустимо закъснение от гледна точка на желязното правило. Станах да си вървя и тъкмо в тоя миг стъкленото прозорче, разделящо приемната от кабината на секретарката, се вдигна и чух вече познатия любезен глас:

— Господин директорът ви очаква в кабинета си...

Господин директорът бе просто съкрушен от своята неакуратност, но нямало как, трябвало да приключи с прегледа на фигурантки.

— Знаете, моята фирма произвежда и рекламни филми, а за рекламните филми са нужни хубави млади жени. Всъщност вие

вероятно сте видели някои от тях. Много приятни, нали?

— По-скоро — много мършави.

— А, това вече е модата!... — вдигна той безпомощно ръце.

— За да се пести платът за роклята, или защо?

Директорът се озъби с машиналната си усмивка:

— Защото в наши дни самецът е станал по-плах от самката.

Щедрата плът му действува потискащо.

— Разбирам — кимнах. — Но вашите фигурантки изглеждат далеч по-заплашителни.

— В какъв смисъл?

— Ами видът им е твърде агресивен. И после, ако една такава те обхване в кокалестите си обятия, опасността от контузия е далеч по-голяма.

Но той не обръщаше внимание на подигравките ми, също както не обръщаше внимание и на вежливите ми откази, а продължаваше да си кара по въпросника. И по време на обедата наново взе да подхвърля темите си. Този път те бяха насочени не към Париж, а към София.

Едва сега ми стана ясно, че френският издател наистина се интересуваше от българските автори, макар и не от чисто литературна гледна точка. Вярно ли е, че писателите у нас не споделяли културната политика на правителството?... Че се събирали в някакъв клуб, наричан Клуб на якобинците? Че пишели неща, които не можели да се публикуват, а се разнасяли от ръка на ръка?... И други от този род.

„Неправилно сте осведомен“ — отвърщах. Или: „Не съм чувал за подобни работи.“ Или: „Извинете, но това са чисти измислици.“ И за да променя разговора, използвах една пауза и запитах какво е мнението му за последните два романа, които му бях дал. На което той отговори в смисъл, че мнението му било същото, както и за предишните.

Кимнах, в знак, че друго не съм и очаквал:

— Не ми остава, освен да съжалявам, че продължителните ни разговори не доведоха до резултат.

— Защо? Аз при всички случаи съм твърдо решен да издам поне една книга.

— А именно?

— Вашата. И макар да не ми я донесохте, вече имам сведения за нея. И съм готов да поръчам веднага превода.

— Това няма да стане.

— Но — какви са причините, за да отказвате?

— Много просто: аз съм тук, за да популяризирам не себе си, а българската литература.

Директорът, естествено, взе да ми обяснява, че изданието на моята книга също щяло да бъде успех за нашата литература, че от излишна скромност съм рискувал да изпусна един рядък шанс, че представителят на коя да е малка държава можел да добие световна известност само ако бъде издаден в такава страна, като Франция, и пр., и пр. И понеже мълчах, просто защото не виждах смисъл да споря, той вероятно реши, че се колебаят.

— Не бързайте да ми отговаряте. Помислете си. Дали ще публикувам вашата книга или не, това за моята фирма е въпрос на подробности. Но за вас самия този въпрос може би решава бъдещето ви на писател.

А когато излязохме от ресторанта и поехме пеша по тихата улица, издателят с обичайната си наглост отново взе да подпитва за едни или други дреболии у нас като любознателен човек, желаещ да се осведоми как живеят хората по белия свят. Една чисто детинска любознателност, която го доведе дотам, че по едно време запита и нещо за настроенията между военните.

Не отговорих, а му хвърлих един бегъл поглед, в смисъл „за идиот ли ме смяташ, или сам се правиш на идиот?“ Той очевидно разбра, защото побърза да промърмори:

— Простете, забравих, че при вас въпросите за военната тайна са прераснали в истинска маниакалност.

— Съвсем не. Само че аз съм цивилен човек.

И за да не го обезкуража прекалено, добавих:

— В посолството обаче има военно аташе и ако тая материя ви интересува, бих могъл да ви запозная с него.

Повече не се видяхме. Но когато по-късно се сещах за тия неща, винаги си мислех, че животът понякога е далеч по-безцеремонен от изкуството. Ако французите в моя роман бяха действували така грубо с героя, както издателят бе действувал с мене, читателят непременно би решил, че измислям доста несръчно или прекалено преувеличавам.

* * *

И тъй — човешките истории. Не, разбира се, глупави като токущо разказаната. Но какви? Интересни, разбира се — това всеки читател ще ти каже. Обаче кое е всъщност интересното?

Веднъж седях пред едно кафене на Шанзелизе с някакъв познат, възрастен писател и стар женкар. Разправях му нещо, ала той ме слушаше с половин ухо, зает да пресреща и изпраща с поглед минаващите по тротоара жени. Макар да нямах неговите години и неговите вкусове, аз също следях бегло върволицата. В далечината се зададе стройно момиче с танцуваща стъпка, приближи, за да видим красивото бяло лице с тъмни очи и цикламени устни, приближи още повече, за да разберем, че всичко е грим, и отмина.

— Ето, това е прочутата по цял свят парижанка, драги — промърмори писателят, като се обърна към мене и улови погледа ми. — Отдалече — истинска богиня, а приближи ли — нищо особено: малко вкус в облеклото, малко грация в походката, малко червило — и толкова!

Така беше не само с парижанката, а и с много от парижките ми истории. Отпърво ми се виждаха привлекателни, интересни, просто готови за разказ, а сетне, като ги оглеждах по-отблизо, трябваше да установя, че не са нищо особено.

Спомням си още една такава история, която смятах да озаглавя „Пале Бурбон“, защото щеше да се развие именно в Пале Бурбон и да отрази нещо от парламентарните нрави.

В този ден, като всеки ден на правителствена криза, заседанието бе дълго и бурно. Ложите за публика бяха претъпкани — спектакълът беше интересен, макар че през ония години бе почнал прекалено да се повтаря — правителствата се сменяха почти всеки месец. Слушах търпеливо изреждащите се на трибуната оратори, когато изобщо бе възможно да се слуша, защото нередко ревовете и трясъкът по банките долу в широкия амфитеатър прерастаха в такава оглушителна дандания, че гласът на оратора въпреки микрофона просто потъваше без следа в общия грохот.

В момента крясъкът бе достигнал кулминацията си, тъй като на трибуната стоеше депутат-комунист. Той стоеше и търпеливо чакаше крясъкът да спадне до границата на търпимото, за да произнесе следващата си фраза:

— Мартиника, Гвадалупа, Гвиана са превърнати в карикатура на френски департаменти...

Но тутакси трябваше наново да млъкне, защото истерията наново бе обхванала дясната част на амфитеатъра. Някакъв шишкав депутат, вече изтощен да блъска банката, се покатери на седалището и пронизително изпищя:

— Освободете Източен Берлин!

— Освободете съпрузите Розенберг! — успя да го надвика ораторът.

— Освободете Източен Берлин! — изпищя наново шишкото, като подскачаше върху скамейката с късите си крачета.

— Знаем, знаем, че сте за свободата!... — изгърмя Дюкло в настъпилата за миг тишина. — Нали вие освободихте палачите на Орадур!

И истерията отново заля амфитеатъра.

След комуниста на трибуната застана някакво невзрачно човече, от рода на тия, чиито лица не се забелязват и чиито думи не се запомнят. Заболо нос в бележките си, то каканижеше баналности, за да изрази отношението на своята група към кандидатурата на Андре Мари. Но понеже това отношение не интересуваше никого специално, амфитеатърът за по-малко от минута се полуопразни — депутатите безцеремонно напускаха залата, за да изпуснат някоя цигара и да побъбрят в кулоарите.

Мислех да последвам примера им, когато на трибуната се появи нов оратор. Тоя вече беше от запомнящите се: приятна смесица от мъжественост и елегантност, строен ръст, мургаво обветрено лице, буйна тъмна коса, изобщо герой на американски уестърн, само че в безупречен тъмносив костюм.

„Лъскач и буржоазно копеле“ — рекох си с оня непринуден ученически жаргон, с който беседваме наум дори до късна старост. Но словото на лъскача донейде ме озадачи. Той поддържаше известни проекти на новия кандидат за премиер, обаче критикуваше други. И макар да избягваше острите изрази на депутата-комунист, всъщност

повтори част от критиките му за положението в задморските департаменти. Десницата и центърът го слушаха търпеливо, а понякога дори ръкопляскаха, доста вяло наистина, но причината за това бе и в оределия амфитеатър.

Заседанието продължаваше да се точи мудро и тягостно, поне додето думата не бе взета отново от комунист, който още с първите си реплики възстанови с пълна сила истерията в залата. Взирах се разсеяно в окачения високо над трибуната гоблен, реплика на Рафаеловата „Атинска школа“, и си мислех, че администрацията отдавна вече би трябвало да свали това изображение, защото то с мъдростта и спокойствието си бе в пълен дисонанс с тая загубила всякакъв самоконтрол аудитория.

Всъщност това беше само спектакъл. Поредният спектакъл — с апострофите, с кръсъците и самите речи, които се произнасяха не за да убедят някого от тук присъстващите в нещо си, а за да бъдат всмукани още тая вечер от улеите на печата и да се разлеят утре из цялата страна, за да стане ясно, че буржоазните депутати не пестят слюнката си, когато трябва да отстояват висшите интереси на нацията или поне на нейната най-имотна част.

Да, това бе спектакъл — и доспехите на класическата реторика, и заучените жестикулации, и натруфените дамички, с които богато бяха гарнирани ложите и кулоарите. Не случайно самият този дворец с релефите, стенописите, колонадите и двата етажа ложи напомняше повече на театър, отколкото на парламент.

Към седем часа вечерта заседанието бе вдигнато, за да се даде възможност на господата депутатите да похапнат. Вечерното заседание трябваше да почне от девет, а изборът вероятно щеше да приключи късно след полунощ. Излязох навън и заставах нерешително на тротоара. Можех да прекарам някъде до девет, а можех и направо да се прибирам, защото всъщност нищо не ме задържаше в тая зала освен любопитството.

По кея, както винаги в този час, бавно се движеха двете реки от коли — бялата, на тия, които прииждаха, и червената, на ония, които отминаваха. Насреща отвъд Сена върху тъмното небе се открояваше ярко осветеният стълб на Обелиска. А още по-натам се простираше кварталът на Мадлената с мътния си лилаворозов ореол от

електричество и дим. Париж тътнеше в привичния си делник, без да се вълнува от кризата и от евентуалното ѝ разрешение.

Решил все пак да изгледам докрай спектакъла, обиколих парламента, защото знаех, че тъкмо зад Пале Бурбон се намира единственото близко кафене. В кафенето бе оживено. В задната част, определена за ресторант, масите бяха заети от няколко компании гладни депутати и не по-малко изгладнели дами. В предната част седяха предимно парламентарни журналисти, ограничаващи разходите си с по една-две чаши „перно“. До тезгяха пред регал бира стърчеше един познат от „Юманите“.

— Няма да свърши по-рано от два — промърмори познатият, когато заставах до него. — В такива случаи никога не свършва по-рано от два.

— То вече е свършило — забелязах, тъй като предстоящото проваляне на Мари бе публична тайна.

— Да — за вас, но не и за мене, дето трябва да приготвя подробен отчет — отвърна кисело журналистът.

Стояхме съвсем близо до залата на ресторанта и това ми даваше възможност да наблюдавам угощаващите се със стриди депутати и, поспециално, онзи, наподобяващ герой от уестърн, когото тутакси зърнах, седнал в ъгъла между две елегантни дами.

— Този там в ъгъла... — понечих да запитам.

— Чухте ли го? — изпревари ме познатият. — Какъв жонгльор, а?

— Но от коя партия е?

— Формално от никоя... Независим... А фактически — от групата на „независимите“. Обаче да си независим и да си от групата на „независимите“ в това не е все същото, нали?...

— Но кой е той?

Журналистът избъбра някакво име и поясни:

— Депутат от задморските департаменти. Вечната история: избраха го още в миналата асамблея, блесна бързо с неподкупна съвест и остър език и... и вечната история.

Кимнах, в смисъл, че разбирам, макар да разбирах доста смътно.

— Този с голата глава, дето седи срещу него, това е политическият му кръстник, сиреч изкусителят. Какво значение — ако

не беше той, щеше да е някой друг. Защото, знаете, да бъдеш независим, освен че не е леко, но не е и възможно.

В течение на няколко бири и няколко кафета успях да науча в подробности каква беше „вечната история“ и каква бе, по-специално, историята на мургавия депутат. С качествата си, предвещаващи добра политическа кариера, той бързо бе привлякъл вниманието на парламентарните хищници, „любителите на свежо месо“, както ги наричаше журналистът. И един от тях, оня; гологлавият, бързо се бе сблизил с новака, за да го въведе в парижкия живот, да му покаже хубавите ресторанти и да го представи на хубавите жени.

— Но хубавите ресторанти, както знаете, са скъпи и хубавите жени — също, без да говорим за останалите разходи — нуждата от изряден гардероб, от уютна квартира, от дребни пари за бридж и изобщо от такива дреболии, които депутатската заплата съвсем не може да покрие... Наблюдавайте го само малко...

Наблюдавах го всъщност през цялото време, додето слушах коментара, и доколкото можах да съдя по доброто му настроение и по непринуденото му държане, той изглеждаше в отлични отношения не само с двете дами, а и със собствената си съвест.

— Не знам, разбира се, с какви подробности са се развили при него нещата, но какво значение, това е вечната история. Щом разходите ти са пет пъти по-големи от заплатата, останалото не е трудно да се отгатне.

Тук познатият се отплесна в спомени за други подобни случаи. Той бе от години вече парламентарен репортер и добре познаваше бита и сплетните на Пале Бурбон.

— В началото не е изключено новакът да изпита известни угризения, да се отдръпне от светския разгул, след като е затънал до гуша в дългове, и да реши, че тия неща съвсем не са по възможностите му. Но това не трае дълго. „Къде изчезнахте така внезапно? — ще запита изкусителят при първата среща в кулоарите. — Нашата малка приятелка просто тъгува за вас.“ „Парични затруднения ли? — ще възкликне изкусителят. — Но, боже мой, защо не кажете! Нали приятелите са за туй — да си помагат!“ А ако жертвата се осмели да забележи, че взетото назаем все някога трябва да се върне, изкусителят ще побърза да възрази: „Но, скъпи приятелю, вашето правило е валидно за халите, а не за Пале Бурбон. Ние имаме партийна каса,

представителни, безотчетни и всичко туй, все едно, трябва да се изхарчи, защото иначе държавата ще го прибере за данъци.“ С две думи, било по-грубо, било по-деликатно, новакът отново е увлечен във вихъра на танца и вече редовно получава тлъстички пурбоари срещу невинни хвърчащи разписки, колкото за отчитане пред партийната каса.

— А не може ли все пак да запази известна самостоятелност?

— Може, естествено, доколкото рибката може да плува свободно в устата на акулата. При първия по-съществен законопроект, който трябва да мине през парламента, изкусителят ще пошушне на жертвата си: „Вие, разбира се, ще гласувате «за», нали?“ „Съвсем не, смятам да гласувам «против»“. „Не, не, скъпи приятелю, вие просто не сте размислили. Вие без друго ще гласувате «за»“. Наивникът — в случай, че това е наивник — наистина не е размислил. Той вече е оставил компрометиращи документи с тия невинни разписки, а те могат всеки момент да бъдат извадени наяве и веднъж завинаги да сложат кръст на цялата му парламентарна кариера.

— Да, но ако той се обяви против интереса на избирателите си, това също ще сложи кръст на кариерата му.

— Естествено. И тъкмо затуй се стига до жонгльорството. И именно затуй покровителите на новака му оставят известна свобода за действие: нека си плува свободно в устата им. Нека понякога си позволява от трибуната да критикува установения ред. Нека снася ефектните си демагогски фразички, за да поддържа симпатиите на клиентелата си. А ако случайно и това не помогне... Е, тогава независимият ще трябва открито да излезе на изборите като кандидат на „независимите“. Изобщо, той вече е купен. А щом е купен...

— Но сигурно има и такива, които не се купуват.

— Вярно е. Тях съвсем не можеш да ги купиш на тая цена. Затуй пък, ако платиш малко повече... Когато трябваше да се ратифицира договърът за Европейската армия, американците купуваха гласовете на депутатите по пет-шест милиона франка. Обаче имаше гласове, за които платиха и по трийсет милиона. Тия, неподкупните, струват най-скъпо.

Когато към девет часа си тръгнахме, познатият подхвърли по адрес на компанията в ресторанта:

— Вече са на шампанско... Добра увертюра за една приятна вечер в „Максим“...

— А заседанието?

— О, те ще минат само за да гласуват. А такива като мене ще трябва да киснат до два...

Още няколко пъти ми се случи да срещам елегантния мургав депутат в кулоарите на Пале Бурбон. И всеки път си казвах, че е готов за разказ. Макар че можех да взема за герой и някой друг тип, защото типовете нямат край и формите на изкушението са най-различни. Той можеше да бъде и женкар, и бонвиван, и комарджия, и човек без други страсти освен алчността, и почтен глава на семейство, решен просто да осигури бъдещето на децата си.

„Готов разказ“ казвах си. — Картина на парламентарни нрави. История на една деградация. Важни проблеми, типични явления, човешка драма — всичко туй, което е прието да смятаме за съществено, бе налице. Ала нещо ми подсказваше, че въпреки тия качества на материала разказът няма да се роди. И не бях в състояние да си обясня защо няма да се роди.

* * *

Разказът, мислех си, това е на пръв поглед регистрация на нещо станало. Един срив, нарушил равния ход на всекидневието, един сблъсък, една сполука, една погрешна стъпка, една промяна — това е зародишът на всеки разказ. Но случката е само проявителят, който прави зрим за нас един образ, съществувал всъщност невидимо и преди туй върху фотохартията. Така че не се грижи за случките, а трупай човешки образи.

И аз ги трупах. Писатели, художници, журналисти, режисьори, дейци на компартията, директори на издателства, шефове на музикални фирми, чиновници в музеите, Операта или Ке д'Орсе, политици, дипломати, представители на пъстрата фауна, която населява приемите, привлечена от възможността да се натъпче със сандвичи или с информация, българи, заселили се тук още преди войната или емигрирали по-късно, паразити от всякакъв вид, обикалящи посолствата, непризнати таланти, залязващи артисти,

келнери, шофьори на таксите, портиери, тъмни личности и проститутки.

Някои от тия хора само се мяркаха на пътя ми и изчезваха, с други завързвах трайни познанства; някои съвсем бегло ми се представяха с две-три несъществени черти, други ми разкриваха драмата си; някои ми изглеждаха съвсем банални, други предизвикваха любопитството ми. Но защо „банални“ и с какво „любопитни“? — този проклет въпрос неведнъж отново и отново изникваше пред мене.

Още си спомням десетки от тия типове или се сблъсквам с тях, когато в някое утро на героични решения започвам да се ровя в купищата стари записки. Много от тези хора са съвсем набързо скицирани, ала други се мъдрят вече в ролята на герои за един подробно набелязан разказ, нередко снабден дори със заглавие. Един съвсем готов разказ, само че ненаписан. Също като „Пале Бурбон“.

„Раждането на писателя“. Това беше историята на прогресивен журналист, не оня, парламентарния, а негов колега. Беше издал обемист репортаж за съвременния Париж, за трудовия Париж с мизерията и грижите му, където туристическите забележителности бяха отминати с мълчание, но човешките драми изобилствуваха. Оплакваше ми се, че вестникарската работа поглъщала цялото му време и не можел просто да завърши романа, който пишел. Най-сетне все пак го завърши и пожъна успеха на един сезон. Голямо буржоазно издателство му предложи щедро договор за десет следващи романа. Това беше отдавна жадуваният шанс. Журналистът напусна редакцията и се отдаде на частна практика. За един месец с помощта на безсъницата и кафетата написваше цял роман. После пет месеца се шляеше и събираше впечатления. Подир туй — отново един месец работа и отново един роман. А сетне — пак шляене. Разписанието, естествено, бе въпрос на вкус и не бе от особено значение. По-важното беше, че с нито един от романите си той не успя да повтори сполуката на репортажа за Париж. Дали просто нямаше таланта на писател, или откъснат от прозаичните си герои, бе останал като дърво без корен — на тоя въпрос бележките ми не дават отговор.

„Актрисата и милионерът“ — това бе историята на друг един житейски успех. Героинята бе българка, преселила се в Щатите. Беше имала шанса да стане жертва на автомобилна катастрофа. Шанс, понеже колата, която я бе блъснала, била шофирана от някакъв

милионер. Богаташът обещал щедро обезщетение и посетил пострадалата в болницата. Раната не била съдбоносна, само счупване на крака, но жертвата била доста приятна на вид и милионерът зачестил с посещенията, додето всичко свършило с брак. Впрочем не всичко, защото щастливецът бил вече застаряващ мъж, а на известна възраст прекалените дози щастие са гибелни. Така че палачът се преселил в задгробния свят, а жертвата заживяла като богата вдовица.

Тя сама ми бе разказала историята си един следобед в бара на хотел „Жорж Сенк“, макар и не с точно същите думи. От времето на злополуката бяха минали вече много години и сега бившата актриса отново бе омъжена и съпругът отново бе доста богат и доста възрастен човек, само че нямаше никакво намерение да умира. Тя ми разказваше историята си, за да се похвали с житейския си успех, но самото това желание да се похвали вдъхваше известни съмнения. Бе образец на елегантност и козметичките бяха вложили всичкото си старание, за да заличат в границите на възможното печата на възрастта. Но като я гледах така увехнала, въпреки обилния грим, и тъй скучаеща до степен да споделя миналото си с един случаен познат, питах се каква е реалната стойност на нейния житейски шанс. Бе изоставила професията си и странеше от някогашните познати, които вече не бяха по ранга ѝ, ала не бе успяла да проникне във висшите кръгове и дните ѝ бяха запълнени най-вече с отегчение, ако не броим рейсовете до фризьорските, козметичните и шивашките салони, за да поддържа една външна привлекателност, в която бихте могли да повярвате само от далечно разстояние. Питах се за стойността на тоя жизнен шанс, но не съм оставил в записките си никакъв отговор на въпроса.

„Американката“ — това бяха бележки за друга една сполука, но не моя, а на американката. Заглавието може би навява представата за елегантно същество със спортна фигура, излизащо от изумруденозеления кадилак. Моята американка обаче бе в рокля от евтино имприме, слабичка, безцветна и с късогледни очи, виращи се уморено през евтините очила. Открих я съвсем случайно в едно кафене до Ке Волтер или, по-точно, тя ме набара, което е всъщност без значение. Бях завършил обичайния си рейс по букинистите. Ръцете ми бяха изтръпнали от книгите, които носех, а краката — от километрите, които бях извървял. Тръшнах се на първия зърнат стол пред първото срещнато кафене и поръчах неизбежното еспreso. Терасата пред

заведението — с думата „тераса“ парижаните величаят тротоара и никакви тераси пред кафенетата им няма, — терасата бе почти празна и аз се заех с врялата горчива течност без всякакво желание да изучавам околния живот.

— Позволявате ли?

Някаква бледа ръка се протягаше към панерчето с кексове, оставено на масата ми. Подадох панерчето, без дори да погледна коя е собственицата на въпросната ръка.

— Вие се интересувате от американска поезия? — разнесе се малко по-късно същият глас.

„Ай да му се не види — казах си. Всъщност казах нещо друго, но това е въпрос на подробности. — Не можеш даже спокойно да си изпиеш кафето.“

Бледата ръка бе поела от купчината книги, хвърлени на съседния стол, най-горното томче — някаква антология на американската поезия.

— Интересувам се от всякаква поезия — отвърнах уклончиво и вдигнах глава.

Притежателката на бледата ръка ме гледаше любопитно зад големите си очила в тъмни рамки.

— Вие сте поет или нещо подобно?

— Да, нещо подобно — кимнах, като се питах какво друго може да бъде това „нещо подобно“ освен пак поет, само че бездарен.

— Аз също обичам поезията, макар да не съм поетеса. Учителка съм по литература. По френска литература.

„Твоя работа“ — отвърнах на ума си и едва сега забелязах, че непознатата наистина говори на един безупречен френски, без излишни лиезони и без изяждане на окончанията, изобщо един френски, с който французите никога не си служат.

— Вие сте чужденка?

— Да... по-скоро...

„Нещо подобно“, „по-скоро“, тя очевидно мразеше ясните определения.

— Всъщност съм американка, но майка ми е францужойка. И цял живот съм мечтала да дойда в Париж...

— Е, значи, мечтата ви е вече осъществена.

Тя продължи, сякаш не бе ме чула:

— Едно пътуване от Вермонт до Париж, това, знаете, не е по възможностите на една учителка. Трябваше толкова години да пестя и да се лишавам от толкова неща, за да мога на края...

— Да постигнете мечтата си — рекох да ѝ помогна.

— ... Да постигна едно разочарование...

— Защо?

— Мизерно, мръсно, хората са вулгарни и груби, а в кафенето ви вземат два пъти по-скъпо за един жалък бифтек само защото тук е гилотинирана Мария Антоанета.

— Е, не само за това. Тук е била застреляна и Мата Хари.

— Да, да, зарад Мария Антоанета и Мата Хари ви скубят навсякъде, където е възможно да ви измъкнат нещо, и ако случайно съберкате в бакшиша, веднага ще ви изругаят...

Тя ме гледаше с израз на такова детско разочарование, което ми напомни моето собствено преди много години, когато вместо пред палати от злато и кристал бях се озовал пред една черна опожарена къща.

— А в Америка нима е по-добре?

— По-добре е... Поне ще се отнася до чистотата и удобствата... Пък и да не е по-добре, нали затова мечтаеш да идеш другаде, където ще е по-добре и по-различно и хората няма да мислят само за пари и за сметки...

— В тоя град са събрани огромни духовни богатства — напомних нравоучително.

— Тях ги има и в книгите. Ако е за духовни богатства, не е нужно да идвам до Париж, достатъчно е да ида до училищната библиотека.

Американката продължи да излага критичните си оценки, а аз я слушах и си мислех, че вече е краят на деня и че навярно тя също като мене е обикаляла насам-натам през целия ден и сега седи тук уморена и отегчена с едничката перспектива да се прибере в мрачния долнокачествен хотел, за чиито особености също вече бях осведомен, и вероятно затуй не бърза да се прибира, а предпочита да седи на кея и да дрънка с един непознат.

— Чувайте — рекох по едно време. — Париж прилича на тия жени, дето от пръв поглед не правят впечатление, но очароват постепенно. Казваш си „нищо особено“, ала колкото повече я гледаш,

толкова по-ясно разбираш, че в това „нищо особено“ има нещо, което неотразимо те привлича...

Тя вероятно помисли, че става дума тъкмо за жени от нейния тип, защото се оживи и взе да обяснява, че подобни жени криели зад непретенциозната външност някакъв друг чар, докато това, което криел Париж, по-добре изобщо да не стигаш до него, защото не е нищо повече от скучен семеен бит зад тия затворени с железни капаци прозорци, скучен семеен бит или престъпност и проституция.

— Купете си повече картички — посъветвах я. — На картичките всичко изглежда по-привлекателно.

— Направих вече това. И ги разпратих на всичките си познати. След като хората знаят, че от десет години пестиш за едно пътуване, нека поне мислят, че си постигнала щастието... Така се гради легендата. Може би и другите, дето идват тук, са разочаровани като мене. Но понеже някой някога е казал, че Париж е едно от чудесата на света, и понеже всички наоколо го повтарят, няма как — за да не излезеш простак, ще го повтаряш и ти...

„Каре аса“ — така бях нарекъл историята на една друга сполука. Пътем казано, записките ми гъмжаха от подобни случаи на сполука, както и тая проста игра — покерът — гъмжеше от ефектни заглавия: „Фул от риги“, „Големият блъф“, „Кент флош роял“. Но от гледна точка на елементарната достоверност аз все пак се бях спрял на „Каре аса“.

Героят бе българин или, по-точно, български евреин, озовал се тук подир кратък междинен престой в Израел. Запознах се с него, когато се яви в посолството един следобед и трябваше да го приема, понеже колегите ми бяха излезли. Тъкмо се готвех да запитам с какво мога да му бъда полезен, когато той ми зададе същия въпрос и уловил недоумението ми, побърза да уточни:

— Златен часовник, хладилник, лека кола?

Уверих го, че в момента съм далеч от подобни амбиции, но това не го огорчи. Използувах случая да запитам все пак кой е и защо е решил да се отбие тъкмо в нашето посолство, а не другаде. Той без излишна стеснителност ме запозна с някои подробности от биографията си, включително и тия на нелегалната търговия, от която понастоящем се препитаваше.

— Това си е ваша работа — промърморих.

— Е, да. Но и вие може да спечелите от нея. Готов съм да ви доставя каквото пожелаете на половин цена.

В доказателство на това той измъкна от джоба си масивен златен часовник с браслет и понечи да го нахлузи на ръката ми.

— Оставете — рекох, — не обичам гривни.

— Може и без гривна. Ето, с каишка от крокодилска кожа, истински „Зенит“, освен ако предпочитате „Омега“.

Трябваше наново да го уверя, че нищо не предпочитам.

— А откъде си доставяте тия неща?

— Търговска тайна — промърмори той.

— В смисъл, че са крадени?

— За какъв ме вземате?

Изразът на лицето му представляваше смесица от невинност и меланхолия, и то не само в дадения миг. Това бледо, сякаш невиждало слънце лице, с тъмни, уморени очи бе много по-близо до меката скръб на поета, отколкото до алчната пресметливост на търгаша.

— Не искам да ви обиждам, но ако една вещь се предлага на безценица, тя или е долнокачествена, или крадена.

— Нито едното, нито другото — поклати глава посетителят.

И като се наведе доверително към мене, прошепна:

— Контрабанда.

— Това също не е съвсем редно.

— Защо? Държавата поставя грабителски мита. А ние освобождаваме клиента от тия мита. Кое е по-нередно, това, което правим ние, или това, което прави държавата?

Няколко дни по-късно на излизане от посолството отново се сблъсках с тоя, нека го наречем Жак.

— Мога да ви предложа най-нови модели фотоапарати, кинокамери, изобщо всичко от тоя род...

— Нали ти казах, че не се интересувам от контрабандна стока.

— Това вече не е контрабандна стока. Всичко е съвсем редовно. Вие получавате апарата по цена на едро, аз получавам малка комисиона, всичко е редовно.

И преди още да бях казал „да“ или „не“, той вече бе вдигнал ръка към приближаващото се такси.

Магазинът, пред който спряхме на една доста пуста улица към Републик, изглеждаше също пуст, да не кажа изоставен. На витрината

се мъдреха няколко допотопни апарата, а вътре бе полутъмно. Жак ме въведе, кимна леко на човека в дъното на помещението и вдигна някакъв капак на пода:

— Оттук, внимателно!...

Зимникът бе пълна противоположност на магазина, що се отнася до качеството и изобилието на стоката. Тук бяха струпани всевъзможни свръхмодерни образци на оптиката и фототехниката, главно от западногермански произход.

— Избирайте! — произнесе Жак с царствен жест.

Повъртях се насам-натам, колкото да покажа, че избирам, сетне промърморих капризно:

— Не виждам „Лайка“.

— Защо ви е „Лайка“? Тук има „Коктарекс“, има „Ролейфлекс“, има „Линхоф“...

— Да, но аз търся „Лайка“.

Не търсех никаква „Лайка“, обаче зимникът очевидно бе склад за контрабандна стока и нямах никакво намерение да се забърквам в такава каша.

— Добре, ще имате и „Лайка“ — отвърна Жак без смях на недоволство.

— А какво ти носи контрабандата — запитах, след улица.

— Аз съм само пласьор.

— И колко ти плащат за риска?

— Достатъчно — рече уклончиво той.

Сетне подир къса пауза допълни:

— Останалото го навакзвам с картите.

— Щом трябва да го навакваш, значи не е достатъчно.

— За мене е достатъчно... Само че имам дъщеричка в Тел Авив. Трябва да пращам по нещо. И, най-важното, трябва да спестя достатъчно, за да я доведа тук, при мене.

Той извади от портфейла няколко снимки, избра една от тях и ми я подаде:

— Ето, тази е последната. Онзи ден я получих. На десет годинки е вече детето.

Детето сякаш бе одрало кожата на баща си. Но невинният израз и дори меланхолията подхождат на едно дете, особено когато живее без родители.

— А майката къде е?

— Де да я знам. Замина нанякъде още преди мене. Добре, че моите старци са живи.

Месец или два по-късно отново го видях. По-право, той ме видя и закова колата си до тротоара. Защото той път бе с кола и дори с мадама — едно съвсем новичко бяло рено и една не дотам новичка мадама, също бяла, с напудреното си лице и изрусените коси. Самият Жак бе образец на елегантност в стила на нощните квартали — бежов костюм на едри райета, шоколадена риза и светла вратовръзка.

— Салю! — вдигна той ръка с царствения жест на доброто си настроение.

— Картите или другото?... — полюбопитствувах.

— Картите, разбира се. Къде искате да ви закарам?

— Карай към Шанзелизе.

— Отлично. И аз натам отивам. Имам, знаете, много симпатични приятели в един специален дом...

— Картите или другото? — запитах отново.

— Картите, разбира се.

— А нали игралните домове са забранени?

— Че това не е игрален дом... — промърмори леко обиден Жак. Елате и ще видите. Смятайте се поканен.

Мадамата през целия разговор седеше с безизразно лице, като голяма оксигенирана кукла. Бих помислил, че не е истинска, ако при запознаването не бе благоволила да ми отправи къса машинална усмивка.

— Значи, не е игрален дом?

— Не, разбира се! Дума да не става за такова нещо.

Не, разбира се, но всъщност беше да, разбира се. На четвъртия етаж в някаква доста импозантна сграда с мраморно стълбище. Дамата, която се отзова на четирикратния звън — две дълги и две къси, — бе екипирана с изискания тоалет и любезния израз на именница, приемаща гости. Тя очевидно достатъчно добре познаваше Жак, за да прояви някакъв интерес към моята персона. Въведе ни в хола и ни остави, без повече да се интересува от нас. Холът и останалите помещения, свързани с него, бяха мебелирани, както подобава на порядъчен богаташки дом, с тая разлика, че наоколо имаше прекалено

много масички и над тях прекалено много ръце — дамски и мъжки, — стискащи всеизвестното ветрило от пет карти.

— Едно каренце, а? — предложи Жак.

— Няма да стане. Нали ти казах...

— Тогава позволете на мен да се включа...

И той тръгна към вътрешните салони.

Останах да стърча в хола, като се питах какво друго съм очаквал да намеря, освен туй, което бях намерил. Вечният глупав порив — да си пъхнеш навсякъде носа. В тоя миг съзнах, че и дамата на Жак продължава да стърчи наблизко, все тъй неподвижна като кукла. Струваше ми се, че ако я натисна леко под мършавия бюст, ще чуя неизбежното „Ма-ма“. Вместо туй обаче чух друго:

— Нашият глупак няма да се успокои, докато не пропилее всичко спечелено...

— Защо не го спрете?

— Да го спра? Него и божията майка не може да го спре. Ще видите, че всичко ще пропилее.

Оксиженираната кукла не се лъжеше. Няколко дни по-късно Жак се яви в посолството без колата и дори без бежовия си костюм.

— И костюма ли? — запитах.

— И костюма — кимна той с лека меланхолия. — И часовника.

И златната запалка...

— ... И мадамата...

— Е, за мадамата то се разбира.

Тоя път той се завъртя около нашия домакин с обещанието да му достави канцеларски материали с известна отстъпка. Ставаше дума не за контрабанда, а за редовна стока от позната фирма. Когато изпаднеше до крайност, Жак бе готов дори на почтени сделки. Но само когато изпаднеше до крайност.

Така на няколко пъти бях свидетел на неговото величие и упадък. В един от периодите на упадък ме замъкна в друг комарджийски вертеп, обаче, за разлика от първия, доста по-мизерен и съвсем легален. Това бе голямо неприветливо кафене до площада Клиши. Две-три дузини дами и господа седяха край масите, съсредоточени над неизбежните ветрила от пет карти. Пари не се вадеха открито, ала всички, включително и уличните полицаи, знаеха, че тук се играе на пари, защото покерът не се играе на пуканки.

Поръчахме кафе, но още преди да го донесат, Жак вече се бе включил в някакво каре. Изпих си еспресото, като наблюдавах без особено любопитство аудиторията. Нищо интересно. Все едно че седях в някое от кафенетата на някогашна София, в „Палма“ или „Опера“, заобиколен от нашенски комарджии. Странно наистина. Всичко си има локален тон — любовните нрави, шегите, песните, дори пианството. Само комарджийството — не. Комарджиите навсякъде по света са едни и същи: бавното скъперническо разгръщане на картите, увисналата на устните цигара, присвитите от дима и размисъла очи. Пълно обезличаване на индивида в тази безлична и безродна страст.

Последния път, когато се яви в посолството, Жак отново бе изпаднал до степен да се примири с тая унижителна работа — почтените доставки. Поръчаха му отново канцеларски материали и той същия ден ги докара с камион, остави фактурите и прибра парите. Само че два дни по-късно от фирмата се обадиха тъкмо по повод парите. Не бяха ги получили и вежливо ни напомняха. А фактурите? Какви фактури? Това бяха просто бележки „проформа“, за да знаете каква точно сума дължите. Касиерът бе нов и не бе посветен в тия тънкости. Налагаше се прочие да плати от джоба си.

А Жак изчезна безследно.

Зърнах го съвсем случайно няколко седмици по-късно в кафене „Кардинал“. Седеше не на терасата, а вътре — по на завет, вперил тъжни очи в навалищата зад витрината. Мисля, че ме видя чак когато се настаних до него.

— Здравсти. Как е здравето?

Отвърна, че здравето било добре. Всъщност само то било добре. Мизерният изглед напълно потвърждаваше думите му.

— Да се беше отбил поне да върнеш парите.

— Ще ги върна. Щом само се оправя, и ще ги върна.

— По-добре щеше да е да не ги задигаш.

— Не съм ги задигнал. Не съм и мислил. Исках само да направя един удар и после веднага да ги върна.

— Не е зле да побързаш. Касиерът е решил да те натика в затвора.

— Ще ги върна, макар че не ме е страх от затвора.

— Тъй ли? Тогава от какво те е страх?

— От нищо. Вече от нищо не ме е страх. Детето...

Той млъкна за миг, сякаш преглъщаше, сетне добави:

— ... Дъщеричката почина...

Бръкна за кърпа, но не намери, постави ръка на очите си, подържа я малко тъй, сетне я изтри в панталона.

— Е, братко... — промърморих.

— Това е, задето не спрях навреме последния път — рече глухо той. — Трябваше навреме да спра и съдбата ме наказва. Събори ме с каре аса, тоя мръсник... Сега вече и да спра, и да не спра...

И наново закри с ръка очите си.

По-късно научих, че отишъл в затвора. Не заради нашите пари, разбира се, а за нещо друго. Когато си престанал да се боиш от затвора, поводите да попаднеш там неизбежно нарастват.

Робер Жуан също не се боеше от затвора. Той бе преследван от други страхове и историята му бе наречена условно „Шаривари“, понеже тъй се казваше кафенето, дето се бе разиграл възловият епизод на драмата. Робер Жуан, представител на оранския гангстерски клан, се бе сблъскал тук с Пиер Кукуру, наречен Кук, от корсиканския клан. Обясненията бяха завършили с няколко изстрела, един от които за нещастие на всички бе попаднал и корема на Кук.

„За нещастие на всички“, защото, когато се ровиш в подобни произшествия, трудно ти е да решиш кой всъщност трябва да бъде определен за главен герой на разказа, тъй като най-различни типове с различни основания претендират за тоя знатен пост. Лично аз имах честта да се запозная само с приятелката на Жуан, която също би могла да стане център на повествованието в случай, че изобщо се бях заел с тая история.

Понякога си казваш, че подобни истории не си струват труда, че това са жалки криминални перипетии и нищо повече, но поразровиш ли ги, откриваш в тях всички тия преживявания, които сме приели да наричаме „големи чувства“ — и любовта, и омразата, и приятелската преданост, и верността към колектива, и себеотрицанието, и смелостта, само че всичко това — опошлено и деформирано и погрозняло, като някаква великолепна одежда, превърната с течение на времето в мизерна дрипа.

Когато един мой познат с богато минало в тия градски лабиринти ме заведе два дни след убийството да ми покаже „Шаривари“, заведението се оказа затворено. Заведението, погледнато отвън, бе

съвсем банално и улицата Годо-дъо-Морой — зле осветена и почти пуста — бе съвсем банална, ако не се смятат няколко караулеци по ъглите проститутки, което също бе съвсем банално за този квартал. Завихме в съседната улица, а след нея хлътнахме в трета и се озовахме пред малко кафене.

— Да влезем тук — предложи познатият. — Това е „кутията“ на Жуан, искам да кажа на приятелката му.

Заведението изглеждаше доста сиромашко и демодирано, без неон и огледала. Осветено бе от три лампи с бели абажури, напомнящи плювалници, а стоката, наредена на рафта зад тезгяха, се свеждаше до една дузина бутилки. Помещението бе празно освен двете маси в дъното, край които няколко силно гримирани жени и няколко мъже с доста специфична външност — шикът на нощните квартали — разговаряха полугласно.

Седнахме близо до входа. Една от жените в дъното на салона стана и се запъти към нас.

— А, Морис, ти ли си... — рече тя, като позна спътника ми. — В лошо време идваш, момчето ми.

„Момчето“ отиваше към петдесетте, а стопанката едва ли имаше повече от тридесет и навярно бе още хубава, но в този час под унилата светлина на тия порцеланови плювалници не изглеждаше хубава, а само уморена и потисната.

— Какво ще бъде? — запита тя машинално.

Поръчахме. Жената отиде зад бара и подир малко се върна с едно кафе и чаша перно.

— Седни за минутка де — покани я познатият. — Какво става, Робер предаде ли се?...

— Нищо не знам... не вярвам... — измърмори стопанката, като се отпусна на един стол.

— Я се съземи — рече спътникът ми с оная малко фалшива бодрост, с която винаги сме готови да почерпим ближния. — Какво толкова е станало? Ще полежи някоя година и ще излезе. В края на краищата стрелял е за самозащита.

— Но ти не разбираш ли, че ме е страх не от затвора, а от другото! Те са дали клетва да го пречукат.

— Докато поседи в затвора, ще им мине.

— Затвора?... Той няма да стигне до затвора ще го пречукат преди това...

Тя облегна глава на ръката си и се взря уморено в мраморната плоча на масата.

— Колко пъти съм му казвала да скъса с всички тия стари връзки и вражди... Колко пъти!... Още на времето, когато наемахме тая кутия, се кълнеше, че обръща страницата... че почва наново...

Жената продължи още малко в тоя дух и той продължи още малко да я утешава, а сетне допихме питието си и станахме.

— Мерси все пак, че се сети да се отбиеш... — рече тя с бледа усмивка, когато се сбогувахме. — В такива дни приятелите по-скоро оредяват...

Робер Жуан се кри неизвестно къде цели два месеца, додето една заран вестниците оповестиха, че се е предал на полицията. Съдът призна, че е стрелял в положение на законна самоотбрана, и наказанието бе сведено до пет години затвор, който при добро поведение вероятно щеше да се намали на три.

Междувременно корсиканците бяха устроили на любимия си Кук едно от най-грандиозните траурни тържества, известни в погребалните регистри на Третата република. Зад импозантната катафалка се точеше кортеж, дълъг повече от километър, с десетки луксозни коли и стотици траурни венци, всеки от които струваше едно малко състояние. Фейлетонистът на „Юманите“ бе ознаменувавал събитието с хаплива реплика, озаглавена „Един велик мъртвец“. И в мига, в който махагоновият ковчег бе спуснат в гроба, приятелите на покойника — без да се стесняват от присъстващите полицаи — тържествено произнесоха клетвата на отмъщението.

Бях отдавна забравил тая история, когато три години по-късно, додето преглеждах една сутрин вестника, попаднах на малка бележка:

Престрелка снощи на Рю Лепик: двама убити

Произшествието бе се разразило светкавично: гангстерите бяха спрели колата си на оживената улица, бяха отпразвили в тълпата няколко откоса с автомати и тутакси бяха изчезнали. Освен двамата убити на място още двама от ранените починаха в болницата. Но това

бяха случайни жертви, грешки на ръката. Нападателите бяха се мерили само в един човек и той бе останал проснат в локва кръв на тротоара — излезлият неотдавна от затвора Робер Жуан.

Жуан за разлика от Кук не бе католик, а протестант. И погребението му, според добрата протестантска традиция, бе организирано сдържано и аскетично, без разгула на кадилаци и пъстри венци. Една-единствена церемония и този път не бе пропусната — неизбежната клетва на отмъщението. Оранците публично оповестиха, че корсиканците ще платят за Жуан с петнайсет трупа.

И кълбото на кървавата вендета продължи да се развива.

* * *

Следях за тия и за още много други неща по вестниците. Но вестниците бяха едно, а живите хора — друго. Вестниците... В тях всичко бе отчетливо и ясно, обаче щом ти се случеше да навлезеш в дебрите на всекидневието, нещата се заплитаха и усложняваха и всеки проблем се разпадаше на множество човешки истории, на късчета от човешки съдби, противоречиви и неясни.

Спомням си посещенията из работническите квартали. Не беше твърде удобно да си буташ носа в жилищата на хората и да надничаш в бита им, ала как иначе би могъл да добиеш поне бегла представа за тях, не като социални единици в един общ класов сбор, а като индивидуалност. И аз досаждах на своите приятели комунисти, и те ме мъкнеха при своите приятели работници, и това ставаше обикновено в по-късните часове, след вечеряла, за да не смущаваме семейството, и ние седяхме чак до полунощ в тесните кухни пред големите чаши евтино домашно кафе и бутилките евтино вино и обхождахме всички възможни теми.

При едно такова посещение се запознах с оня работник, чиято жена наскоро бе умряла и го бе оставила с две малки деца на ръце и който по-късно използвах като герой за разказа „Марсилеза“. В разказа той загиваше, но в действителност, предполагам, още е жив. Загинаха други — девет души, които паднаха разстреляни или тежко ранени при една улична схватка на 14 юли, когато група парашутисти и фашистки отрепки бяха решили да се повеселят, като поръсят с куршуми традиционната народна манифестация. По една случайност се бях оказал недалеч от мястото на сблъсъка и видях с очите си епилога на зверското покушение, по да видиш една улична битка, още не значи да видиш разказ и разказа го видях едва когато си представих, че един от падналите е моят познат работник.

Тоя работник ми бе ясен и аз разговарях с него в тясната кухничка, както бих разговарял с кой да е приятел. Но скоро след това ме поканиха у друг един работник, потомствен социалист и майстор в строителния бранш, и тук нещата отново се объркаха. Майсторът имаше малък апартамент, получен на изплащане, малка кола — също

на изплащане, — хладилник, телевизор и не помня още какво — все на изплащане. Той седеше добродушен и общо взето, доволен от живота в холчето на своя малък земен рай на изплащане и имаше готов отговор на всеки мой въпрос. Новото правителство? Мошеници, както и тия от старото. Социалните придобивки. Те ги обезсилиха с поскъпването на живота. Комунистите? Между тях има и добри момчета, по това са сектанти, доктринери или наивници. Мислят, че с една стачка или една демонстрация ще преобърнат света.

— А ти не обичаш стачките, нали? — подразни го познатият, който ме бе довел.

— Защо не? Но когато имат смисъл. А да стачкувам просто за да не получа заплата и да не мога да си платя вноската за колата и да дойдат след един или два месеца да ми я вземат, в такава стачка не виждам никакъв смисъл, та ако щете, да ме обявите и за реакционер...

Той не беше реакционер, а буржоа, малък буржоа, точно според размерите на малкия си земен рай, добит на изплащане.

А бележките ми нарастваха и седнех ли да ги прелиствам, в главата ми настъпваше истинска олелия, като на тия именни дни, дето каниш десетина души най-близки хора, но всеки от тях намира за нужно да покани още по двама, за да бъде по-весело, а всеки от тия двама... и т.н., додето в квартирата ти стане такъв панаир, че няма къде да се обърнеш, и съседите почват да идват да те заплашват с милиция.

Имаше две сестри, две стари моми, които живееха нейде в предградието отвъд Порт дьо Ванв и които за пръв път посетих в един мрачен зимен, ден. Може би затуй бях кръстил историята „Зимен ден“. А може би и защото битът на тия две дами бе тягостен и сив като ония скучни и навъсени зимни дни, когато през цялото време не знаеш дали още не се е разсъмнало, или вече почва да се мръква. Моите госпожици отдавна бяха изтървали влака за нещо по-добро от самотния живот и единствената възможност да не са чак толкова самотни бе да живеят заедно, само че и това не бе кой знае какво щастие, понеже така си бяха омръзнали, че едва се понасяха, и достатъчно бе да засегнеш каква да е тема, за да видиш как двете се счепкват отгоре й като две кучета върху един кокал. Но темите, които ги вълнуваха, се изчерпваха с последните произшествия в обедния вестник, последните броеве на „Черната серия“ и последния филм в кварталното кино, защото това бяха единствените им извънучилищни

интереси и занимания, ако не се смятат купищата тетрадки с класни упражнения, които трябваше да мъкнат в къщи, за да ги преглеждат до късно вечерта.

От дългото съжителство те бяха почнали съвсем да си приличат една на друга не само по привички, а и по физиономии, което още повече ги дразнеше, и тия техни физиономии бяха сякаш без израз и без възраст, също както животът им, тъй унил и досаден, та човек се питаше дали вече са стигнали към средата, или отиват към края. Какво чакаха още от този живот? Голямата печалба от лотарията? Те бяха достатъчно разумни, за да харчат пари за лотария. Изплащането на апартамента, който нямаше кому да завещаят? Пенсията, означаваща нещо средно между недостига и мизерията? Или може би туй, което в еднаква степен изкушаваше и плашеше всяка от двете — смъртта на другата?

Сънното съществуване, изглежда, бе обичайна участ на хиляди хора в този град. Дотолкова обичайна, че се смяташе в известен смисъл дори като образец за порядъчност. Героинята на друг не написан разказ — „На две крачки от Пигал“ — бе българка, омъжена за богат французин. Той бе посетил София не знам по каква работа и се бе запознал с българката не знам при какви обстоятелства, но между двамата тутакси като някаква волтова дъга бе засияла голямата любов, която според думите и на единия, и на другия скоро се бе превърнала в нещо съдбоносно. И ето, най-сетне, подир доста перипетии, голямата любов бе преминала в агрегатното състояние на щастливия брак и няколко месеца по-късно бях поканен на обед у щастливото семейство.

Както гласи заглавието на разказа, те живееха на две крачки от Пигал в една тиха улица, една от хилядите безлични улици на Париж, които можете да разпознаете само ако погледнете табелката — тесен асфалтиран улей между две редици монотонни опушени фасади.

Дали бях отишъл малко по-рано, или домакинът бе малко закъснял в учреждението си, но когато пристигнах, оказа се, че в квартирата е само домакинята. Квартирата вдъхваше респект — доста тъмен, по-просторен апартамент, с гостна, трапезария и всичко останало. Домакинята в изрядния си костюм от сив английски плат също вдъхваше респект, поне додето не се разплака. А тя се разплака много бързо, по-точно, веднага след като седнах и запитах как е.

— Но чакайте, не се разстройвайте — аз бях с нея на „вие“, — какво ще си помисли мъжът ви, ако влезе внезапно?

— Каквото ще да мисли — изхълца тя. — Вече дотука ми е дошло.

Сетне, естествено, се поуспокои, поне колкото да ми разкаже неволите си. Задължението да поддържа в образцов вид тоя огромен апартамент с помощта само на една жена, идваща веднъж седмично. Задължението да готви, и то точно според придирчивия вкус на съпруга. Задължението да се движи в един установен до сантим бюджет и всяка вечер да дава точен отчет за разходите.

— Изискан, възпитан, а е такъв дребнав и тъй стиснат и от заран до вечер ме държи затворена тук, ако не смятам тътренето с мрежата по пазара и киното в събота вечер... и никакви близки, никакви приятели освен ония негови братовчеди, дето на всичко отгоре трябва да им готвя и да ги търпя в неделя на обед... А пък интереси!... Божичко!... Не го интересува нищо освен курса на борсата и сериите по телевизията...

— Е, като се роди детето... — опитах се да я ободря.

— Това е едничкото, което и аз чакам. Макар че и теглото ще нарасне двойно. На мене и сега времето не ми стига за домакинската работа...

Тя стана, отиде до огледалото в ъгъла, за да провери в ред ли е физиономията ѝ, и въздъхна сякаш на себе си:

— Божичко! Като си представя само, че ще трябва да прекарам целия си живот в тоя кафез!...

„Ти сама се натика в него — рекох на ума си. — Тия смесени бракове...“

Не можах да продължа коментара си, защото пътният звънец остро иззвъня. Любимият съпруг се прибираще.

Тоя кафез... Тоя кафез бе на две крачки от Пигал, на две крачки от вихъра на нощния живот, от лудориите на „Мулен Руж“, от керваните туристи, разкарвани с отокари, за да се любуват на парижките чудеса, на две крачки от залповете смях, избухващи в шансонетата, на две крачки от пъстрия разгул на неоновите реклами, озаряващи влажното небе с розовия си ореол. Един тъмен, усоеен кафез в една глуха безлика улица, и то за цял живот — наистина имаше за какво да простенеш „Божичко!“

Българките и българите представляваха цял един огромен оркестър в олелията на спомените ми. Тук бяха и емигрантите, които, разкажали се или подгонени от някаква заплаха, се явяваха ненадейно рано заран или още преди разсъмване в посолството, за да молят да ги върнем обратно в страната. Всеки от тия хора си имаше своята страдалческа одисея, която толкова по-охотно разказваше, колкото по-дълго бе трябвало да я премълчава. Тук бяха и ония, озлобените, от кафенето при Палас де фет, които, в случай, че надникнехме при тях, търсеха да ни въвлекат в кавга, а при подходяща възможност и в нещо друго и които съвсем не бяха настроени да си разказват биографиите, достатъчно известни впрочем на всички ни в общи линии. Тук бяха и шивачите, и обушарите, и търговците на дребно, дошли кой знае по какъв повод и артисали в тая зверилница още преди войната, вечно оплетени във финансови затруднения, вечно заплашени от нищетата, вечно измъчвани от носталгия, но неспособни да поемат пътя назад, понеже жената е францужойка или децата не знаят български, или... или...

Тук бяха и неколцина като оня млад нещастник от фолклорния ансамбъл, примамен да остане с обещанието за блестяща музикална кариера и светло бъдеще. В интерес на истината трябва да поясня, че той наистина бе веднага снабден с добра квартира и завидна стипендия. Само че няколко седмици по-късно хазяинът бе дошъл за наема, защото било платено само за един месец, а понеже и стипендията бе изплатена само един-единствен път, открихме музиканта няколко дни по-късно да пренася чували с картофи на халите. После изчезна и оттам... В тоя град освен хората, дето едва се държат на повърхността, има и много други, които просто изчезват неизвестно къде.

Тук бяха и момичетата, от тия, дето идват обзети от копнежа да следват в чужбина, а ако е рекъл бог, и да се омъжат за чужденец... Две-три от по-хубавичките сполучиха да постигнат мечтата си, по примера на тази, дето живееше на две крачки от Пигал. Обаче някои свършиха малко по-другояче и аз още си спомням една от тях, също хубавичка, но завършила кариерата си на тротоара като уличница, защото красотата не винаги е полица за неминуемо щастие.

Да... Щастието... Успехът... И всички тия баналности, които сме свикнали да повтаряме, без да се замисляме твърде над тях, защото,

замислиш ли се...

Моят приятел, скулпторът, не можеше да се оплаче от липса на известен успех и дори би могло да се каже, че е по своему щастлив. Бях кръстил разказа с временното название „Човекът с хрътката“. Съвсем временно и съвсем напосоки, тъй като разказът със същия успех можеше да се нарича и „Хрътката с човека“, доколкото тия две същества бяха тъй неразделни и така се движеха по улицата, та не се знаеше кой кого води и дори изглеждаше, че по-скоро хрътката води скулптора, защото крачеше бавно пред него, сякаш бе решила в прилив на великодушие да изведе за малко своя скулптор на разходка.

Разходката се осъществяваше два пъти дневно и бе съставена от два основни епизода. Най-първо отиваха до кварталната хлебарница, където купуваха за хрътката един огромен сладкиш, неизменно същия сладкиш — торта с ананаси. Подир туй се отправяха към кафенето до градината, където също неизменно заемаха крайната маса на терасата. Хрътката се качваше на единия стол и пред нея на масичката биваше поставена картонената тавичка с тортата, докато на скулптора, като на по-прост, сервираха обичайния „пастис“. Разликата бе само тая, че скулпторът, макар и по-прост, изпиваше по два „пастиса“, докато за кучето имаше само една торта. Може би причината бе в това, че хрътката прекалено глезеше своя скулптор.

Той бе добродушен човек и ми правеше дребни услуги — водеше ме из леярните и ме запознаваше с различни типове, нещо, което съвсем не бе задължен да върши. Разказваше ми за патилата си из този град — когато го питах, разбира се, защото не бе от приказливите и общуваше с околния свят най-вече посредством лулата си, като бълваше вместо морзови знаци по-дълги и по-къси струи дим. Мисля, че не се отегчаваше от въпросите ми, макар че и мълчанието не го отегчаваше. Бе свикнал с него — жена му се прибираще едва вечер от работа, а хрътката не бе от приказливите и бе твърде голям скъперник дори в лаенето.

Озовал се бе в Париж много преди войната и подир дълги митарства бе си извоювал едно скромно място — не място сред скулпторите, а сред хората, които свързват двата края. Правеше статуетки, репродукции на прочути творби, а понякога, при по-добър шанс — и бюстове на преуспели буржоа, желаещи да видят изображението си не в една модернистична карикатура, а в добре

заоблено академично изваяние, което те представя малко по-красив, малко по-млад и малко по-умен, отколкото си в действителност.

Живееше в светло и просторно студио, достатъчно просторно за него и хрътката, понеже съпругата си имаше отделна стая. Предполагам, че ако нямаше отделна стая, отдавна би го напуснала, тъй като цялото студио по всички ъгли, дивани, възглавници и килимчета бе гъсто осеяно от белите косми на хрътката — тя бе аристократично бяла, въпреки саждивия парижки въздух — и достатъчно бе да заговориш или, не дай си, боже, да кихнеш, за да полетят тия косми из пространството като материализация на кучешката атмосфера в тоя дом. Материализацията се проявяваше доста осезаемо и в специфичната миризма, но боя се, че такива подробности биха ни подхлъзнали към известен натурализъм.

Той не гореше от желание за работа и ако някога бе жадувал да блесне — в което имам основание да се съмнявам, — тази жажда отдавна бе угаснала. Не казвам, че бе ленив, но просто бе свършил туй, което имаше да върши в тоя живот: репродукциите му без негово участие се произвеждаха в една работилница и без негово участие се продаваха, а колкото до поръчките на бюстове, те отдавна вече бяха станали съвсем редки. Но приходите капеха в достатъчно чести капки, а разходите също не бяха бог знае колко големи, и изобщо бъдещето се представяше не по-зле от настоящето, а настоящето бе спокойно и сънно, неизменно сънно, както бяха неизменни двата всекидневни рейса до фурната и до кафенето, когато кучето тръгваше да изведе господаря си. И ако успехът — както ни учат някои — не е нищо повече от постигане на желаното, а щастието е просто доволство от постигнатото, в такъв случай скулпторът разполагаше с успех и щастие в съвсем задоволителни дози.

Нещо, което трудно би могло да се каже за моя цигулар, комуто се готвех да посветя разказ, обозначен с временното, съвсем временно заглавие „Цигулките есенни...“

* * *

Бях го открил в едно кафене край шосето за летището. По онова време между служебните ми задачи влизаше и задължението да

посрещам различни хора, пристигащи от различни места и в различни часове на деня и особено вечерта. Вечерните посрещания бяха най-отегчителни. Самолетите по неизвестни причини изменяха разписанието си или просто закъсняваха и бе текуща практика да отидеш на летището и да ти кажат, че еди-кой си самолет вероятно наистина ще пристигне, но не след пет минути, а подир два часа. Два часа — това не бе нито да се прибереш в града, нито да висиш на аерогарата и аз обикновено се връщах до най-близкото предградие, за да убия времето в едно кафене.

Кафенето вероятно бе средище на нощния живот в предградието, защото бе винаги пълно с посетители. Като обстановка то се отличаваше с демодирания стил на предвоенните години, но като атмосфера притежаваше едно достойнство: помещението бе огласяно не от дрезгавия вой на стандартния автоматичен грамофон, а от звуците на жив оркестър. Наистина съвсем скромнен оркестър, чийто изпълнителски състав се изчерпваше с двама души — цигуларя и акордеониста.

До миниатюрния подиум, на който бе разположен оркестърът, имаше масичка, предвидена по време на почивката за оркестрантите. Аз обаче като пришелец не знаех тая подробност, когато за първи път хлътнах тук. И понеже туй бе единствената свободна маса, насочих се към нея.

— Това е за музикантите... — промърмори минаващият край мене келнер и щях да направя кръгом, ако в същия миг цигуларят не бе ми кимнал леко, в смисъл „разполагайте се“.

Не знам дали вниманието се дължеше на неговата любезност, или на моя малко необичаен за това предградие външен вид, но побързах да се възползувам от поканата.

През почивката той се настани до мене, а колегата му се залепи на тезгяха. Този акордеонист, пълен и червендалест, винаги висеше на тезгяха, защото бе неутолим, що се отнася до халбите бира и до бърбенето с местния алкохолен елит, един елит, който на свой ред предпочиташе да виси до тезгяха и да изразява пренебрежението си към насядалите край масите еснафи, като им показва пейзажа на задните си части.

Цигуларят, за разлика от партньора си бе доста възрастен, твърде мършав и в сухото лице, високото чело и леко оределия бял кичур коса

имаше някаква благородна осанка, подсилена от черната папионка и смокинга, чиято износеност не биеше на очи, поне отдалече.

Като малка отплата за проявената любезност попитах какво ще вземе.

— Чашката червено ще бъде от съдържателя... но ако разрешите един сандвич... стига да не е много нахално... — отвърна той с мек басов глас, изненадващо басов за такъв мършав човек.

— Напротив, това е най-дребното нещо... — възразих и вдигнах ръка към келнера, който и без туй се бе запътил към нас, с вече споменатата чашка червено.

— Отдавна ли свирите в тая лудница? — рекох, като намеквах за малко странния факт, че по време на изпълнението шумът в салона не само не секваше, а добавъчно се увеличаваше.

— Вече три години, уви.

После, подир една от неизбежните паузи, настъпващи често в разговор между непознати, добави:

— Всъщност би трябвало да кажа не „уви“, а „за щастие“.

— Вие по-добре знаете.

— Да, „за щастие“ наистина. Защото за мене тая „Котва“ — така се казваше заведението — означава последното пристанище. След котвата идва трапът...

— Ако е до подобни „котви“, мисля, че из тоя град ги има колкото щете.

— Лъжете се. Няма ги. Сега всичко е изместено от автоматичните грамофони или от джазовете с ударни инструменти и кресльовци. Музиката стана най-лесното нещо: един футболист с поздрав ритник до тъпана, един епилептик на пианото и един пелтек зад микрофона — и съставът е готов.

Келнерът постави на масичката чинията със сандвича — дълга, тънка франзелка, изобщо доста хляб, но малко шунка. Цигуларят взе сандвича, приготви се да отхапе, сетне отново го постави в чинията и ме погледна замислено, сякаш преценяваше дали изобщо съм достоен за сериозен разговор.

— Сега, като ме слушате да ви сервирам тук разни „О, солие мио“ и други такива, може да не повярвате, но някога, господине, аз свирех Сарасате и Паганини.

— Вярвам ви, защо не?

Това, че му вярвах, го успокои, и той се зае със сандвича. Дъвчеше бавно, като се опитваше да контролира движението на не твърде устойчивите си изкуствени челюсти и се взираше разсеяно нейде над главите на публиката в салона. Клиентите бяха станали относително по-тихи, вероятно понеже оркестърът вече не ги караше да се надвикват.

— А защо свирите все тия „О, соле мио“? Това навярно страшно ви отегчава.

— Защото тоя юнак акордеонистът не знае нищо друго. Неговият репертоар е от двайсет песни, половината — италиански сантиментални прозевки, другата половина — „мюзет“. За разнежване пуска прозевките, за повишаване градуса на веселбата — „мюзет“. И какъв смисъл да го науча на нещо друго, когато пак ще го кара или като италиански романс, или като „мюзет“.

И понеже, когато говориш за вълка, той е вече в кошарата, в тоя миг червендалестият шишко се приближи в най-добро настроение на духа и подхвърли:

— На работа! Шефът смята, че много сме мързелували.

Събеседникът ми остави недоядения сандвич, изтри педантично дългите си костеливи пръсти в книжната салфетка и с леко кимане напусна масата. Наблюдавах го, докато свиреше, заинтересуван от контраста между необикновено подвижните ръце и странната неподвижност на лицето. Сякаш бе оставил на тия пръсти грижата да произвеждат звуци, а той самият се намираще нейде далеч от това задимено квартално кафене, далеч в пространството, а може би и далеч във времето, чак в ония години, когато още е свирел Сарасате и Паганини.

Не разбирам твърде от музика и не бих могъл да преценя степента на неговата виртуозност, но дори за невежата бе съвсем очевидно, че това не е изпълнител от квартален ранг.

— Как се озовахте в тая „Котва“? — запитах го една друга вечер, когато пак се бях отбил тук да убия времето.

— А как се озовава човек на последната гара? — сви рамене той. — Като минава целия обичаен маршрут, нали? Започваш от центъра, от залите на Гаво и Плейел, додето стигнеш периферията, някоя „Котва“ или някой „Златен петел“.

Той млъкна и се замисли, сякаш наново изминаваше в спомена си целия този дълъг маршрут от центъра до периферията.

— Бях в състава на реномиран квартет, реномиран, ала зле платен, така че двама от нашите решиха да отидат като солисти в голям оркестър. Аз също отидох, макар и не като солист. Сетне почна войната, а оркестърът свърши. След войната вече не можах да се вредя в сериозните състави. Казваха „остарял си, старче“ или казваха „стилът ти е остарял, старче“, така че слязох още една станция по-надолу — в музикхолния оркестър на „Фоли Бержер“. А после слязох още — до едно заведение на Големите булеварди, а Големите булеварди подир два-три завоя ме изведоха тук.

Той наново млъкна и се огледа, като да преценяваше не е ли вече време да се качва на подиума. Но акордеонистът висеше безгрижно на бара, изпъчил към публиката внушителния си задник и потънал в беседа с двама местни представители на алкохолната гилдия. Всичко бе наред.

— Спирките не са най-тежкото. Със спирките свикваш. Имаш предостатъчно време, за да свикнеш. По-тежка е безпътицата между тях. Виоенето на борсата за безработни изпълнители. Висенето седмици наред. Унизителните проби и унизителните оценки на разни директори, които може би разбират нещо от голи крака, но нямат понятие от цигулка. Отказите... Уволненията...

Той отмести празната чаша и се наведе към мене.

— Преди години един мой колега получи парализа на дясната ръка. Представяте си какво е това за един цигулар. Но тогава за пръв път ми мина през ума, че ние се трогваме пред нещастieto само когато е прекалено очевидно. Той бе парализиран от болестта. Но нима аз и толкова други, дето висят на борсата за безработни, не сме също парализирани, макар и не от болестта? Какво друго освен парализа е това да не можеш години наред да изсвириш нещо такова... нещо, което си струва труда... Но ако кажеш това на кой да е тип, той ще ти отговори: „Че защо да не можеш? Свири! Свири, кой ти отречи! Да не си парализиран!“

— И все пак, понякога навярно свирите за себе си.

— Да, понякога. Но това беше много отдавна. Преди да продам цигулката си, истинската. Не виждате ли, че сега свиря с една жалка дъска... Просто ми е противно да я слушам и се мъча да не я слушам.

— На работа! — чу се в тоя миг ленивият глас на шишкото. — Шефът смята, че много сме се отпуснали...

— Вземете нещо — предложих на цигуларя, когато дойде време за следващата почивка.

— Какво да взема? Чашката червено е от съдържателя. Но ако разрешите, един сандвич... Един сандвич, това спестява вечерята.

Той не бе твърде по яденето или тоя вечен сандвич с много хляб и малко шунка му бе съвсем дотегнал, но го ядеше, сякаш изпълняваше една тегоба, също както свиреше и вечните романси.

— Не се оплаквам — каза ми веднъж. — Дори щях да се чувствавам доволен, ако не зееше срещу мене тая черна дупка — бъдещето.

— Черната дупка зее пред всички ни...

— Не ме разбрахте, нямам пред вид нея, а другото: безработицата, мизерията, часа, в който хазяинът ще ме изхвърли от продънения таван, дето го държа на две крачки оттук срещу половин заплата.

— Защо да се тровите за неща, които може и да не станат.

— Няма как да не станат. Цигулките, това вече не върви...

*Цигулките есенни,
в жалби унесени...*

това вече не върви. Тая есен или следващата шефът ще инсталира там в ъгъла един автоматичен грамофон и това ще бъде краят...

Скоро подир туй се случи да замина в командировка, после си ходих в София и чак два или три месеца по-късно имах случай отново да се отбия в „Котва“.

В помещението гърмеше някакъв дрезгав рок. Предчувствието на цигуларя бе се сбъднало. Подиумът бе махнат, а на негово място блестеше в никел и стъкло новичък автоматичен грамофон. Край малката масичка обаче, както и преди, седеше слабият мъж в черния си смокинг.

— А, вие още сте тук!... — рекох с ободрителна усмивка, като се настаних до него.

— Да, но вече като клиент. Дойдох просто да изям един сандвич. Нали ви бях казал:

*Цигулките есенни,
в жалби унесени...*

това вече не върви. Малко по-рано или малко по-късно...

Той изяде бавно и мълчаливо сандвича, избърса педантично с книжната салфетка ръцете си, сетне втренчи замислен поглед в тях, сякаш това бяха два ненужни предмета, с които се чудеше какво да прави.

— Трябва да тръгвам — промърморих, като поглеждах часовника си.

— И аз ще ставам.

Вече бе есен, като в стиха на Верлен, и навън ръмеше. Зелените неоновы букви на фирмата блестяха унило и болнаво, сякаш това не бе увеселително заведение, а аптека.

— Няма ли някакъв изход? — запитах просто защото трябваше да кажа нещо.

— Има. Докато човек е жив, все има някакъв изход — произнесе спокойно той с мекия си басов глас. — Последният изход...

Сетне погледна насреща, дето мигаше жълтото око на светофара, и добави:

— Даже мислех да избира ей оня ъгъл, тук е доста оживено и рядко минават полицаи... Но ме е срам, хората ме познават... Ще избира по-далечен кръстопът... Един уличен цигулар все може да изкара колкото за някой сандвич... Трябва ми само една стара шапка... Една стара шапка и малко кураж...

* * *

Несретниците тъй често пресичаха пътя ми в тоя град, че също съставяха цяла отделна графа. Някои от тях, като моят цигулар, бяха на края на пътя, други едва започваха. Но дали едва започваха, или вече свършваха, това бе доста трудно да се отгатне, също както трудно отгатваш колко е часът в смрачените зимни дни.

С художника-фотограф се запознах една зимна вечер в някакво кафене на Сен Жермен. Кафенето бе пълно предимно със студенти и уличният фотограф, който се мотаеше сред тях, навсякъде получаваше отказ. Най-сетне, както и очаквах, той се лепна на моята маса.

— Една снимка?

Апаратът вече бе вдигнат и палецът лежеше върху obturатора.

— Не искам снимка — отвърнах и побързах да се загърбя.

— Но защо? — Гласът звучеше почти умоляващо.

— Просто не обичам да ме снимат.

— Жалко. Остават ми само два кадъра, за да предам лентите и да взема комисионата.

Тоя тих и кротък глас, с тия нотки на примирение...

— Ако е за двата кадъра — рекох, — можете да ми снемете и гърба. Какво ще ми струва това удоволствие да увековеча гърба си?

— Не, гърбът не може — поклати той съкрушено глава. — Ще помислят, че аз съм сгрешил снимката, и ще ми удържат от комисионата.

— Добре, тогава ще ви платя, без да снимате. Така става ли?

— Боя се, че и така не става — отвърна фотографът все тъй съкрушено. — Това прекалено напомня на подаяние. Но ако ми предложите нещо съгряващо...

Малко по-късно той вече с наслада сърбаше горещия грог. Дългият му, порядъчно хремав лос и също тъй дългнестото уморено лице достатъчно ясно говореха, че се нуждае от нещо съгряващо.

— Изглежда, че фотографията не се котира... — подхвърлих.

— Да, и това ме изпълва със злорадство.

— Но вие сам сте фотограф.

— По принуда. Всъщност художник съм. Ненавиждам фотографията. Тя уби изкуството.

— Силно казано.

— Съвсем не. Фотографията направи възможен абстракционизма. А абстракционизмът уби изкуството.

— Софизъм. У нас има фотографии, а няма абстракционизъм.

— Къде е това „у вас“? — запита той без особен интерес.

Казах му.

— А! Комунистическият свят... Мене политиката, знаете, не ме вълнува особено. Но имам един приятел...

Мене пък приятелят му не ме вълнуваше. Затуй запитах:

— А вие самият какво рисувате?

— Каквото виждам. Каквото са рисували всички художници.

Божия свят...

Той вече бе изпил грога си, а аз — газираната вода и от тая вода още по-силно бях усетил глада, понеже цял ден не бях сложил троха в устата си. Погледът ми неволно все по-често се насочваше към вътрешното помещение, определено за хранене и отморяващо празно, тъй като студентите най-често се ограничават с един сандвич.

— Не бихте ли се обидили, ако ви предложи да хапнем нещо?

— О, ни най-малко — оживи се фотографът. — Но това е такава любезност от ваша страна, това е такъв жест, че просто... просто нямам смелост да откажа... още повече от заранта не съм ял, макар че уж трябва да пазя режим...

От оживление той съвсем се забърка в благодарствената си тирада и за да го измъкна от нея, запитах:

— Вие сте болен?

— О, нищо особено... Малко туберкулоза... Но това съвсем не е страшно. В наши дни туберкулозата, знаете, се лекува по-лесно от простуда.

Тъкмо бяхме станали, за да се преместим вътре, когато до нас се приближи нов субект.

— А, Пиер!... — възкликна фотографът.

И като се обърна към мене, поясни:

— Това е приятелят ми, за когото ви говорех. Позволете да ви го представя: господин Пиер, студент.

Студентът беше на такава възраст, че би могъл да мине по-скоро за професор, ако не беше малко странната му за научен труженик външност. Тая външност няколко години по-късно се превърна в обичайна мода, но тогава още съвсем не бе обичайна и особено в средата на зимата. Господин Пиер бе напъхал долните си крайници в оръфани джинси, стигащи малко под колената му, докато горната част на тялото бе защитена от житейските бури и капризите на времето само е някакъв тънък пуловер в захабени от пране кафяви и бели петна, което, съчетано с високия ръст, вдъхваше подозрението за родствена близост с тъй любимите на децата африкански жирафи. Мисълта за подобна близост се подсилваше и от своеобразните копита, с които бе въоръжен студентът. Всъщност това бяха някакви летни обувки от лико с дебели дървени подметки и тъй зацапани от калта, че съвсем не бе лесно да отгатнеш дали се касае за обувки, или за копита.

Мосю Пиер обаче ни най-малко не се стесняваше от външността си и ако изобщо имаше някакво отношение към нея, то без друго бе отношение на скромно спотаена гордост. С независимия си вид, острия поглед и рошавата черна брада той напомняше на библейски пророк, тръгнал да разнася по света скрижалите на мъдростта.

Нямаше как, трябваше да поканим и студента в ресторанта. Той влезе там, предвождайки ни, сякаш бяхме негови гости, разположи се непринудено на централната маса и като обтегна свободно мръсните си крака, изкомандува на дремещия до вратата келнер:

— Гарсон, три стека!

Келнерът му отпрати сънливия си поглед и лениво отбеляза:

— Плаща се предварително.

— Откога у вас е въведен такъв обичай? — запита с почти прокурорски тон студентът.

Келнерът все тъй лениво обясни, че такъв обичай бил въведен непосредствено след последното посещение на студента.

— Оставете — рекох сговорчиво. — Донесете три стека и нещо за пиене. Господата са мои гости.

— Това е друго — промърмори келнерът. — Какво ще бъде питието?

— Безалкохолно — отсече мосю Пиер. — Нацията е вече достатъчно кретенизирана от алкохола.

— Аз все пак бих взел един грог... — забеляза плахо фотографът. — Един грог, просто за съгриване.

— Господи! — изпъшка келнерът, като отправи молитвено очи към потона. — Стек и грог!... Какво ли още ми е писано да видя.

— Не коментирай! Това е работа на печата! — сръза го студентът.

Вечерята в по-голямата си част премина в мълчание, тъй като и тримата бяхме еднакво изгладнели. Едва след като установи, че чинията му е празна, Мосю Пиер се сети да запита:

— Кой е нашият гост?

— Българин. Комунистическият свят — обясни вместо мене фотографът.

— Комунистическият свят има голяма историческа мисия — произнесе студентът, като вдигна назидателно украсения с траурен нокът показалец. — Но той не е способен да я изпълни. Затова пак ние ще трябва да се заемем!

— По кой начин? — позволих си да запитам.

— По единствено възможния. Колумб с прочутото си яйце ни показва, че най-великите решения са и най-прости. Но това не значи, че да снесеш подобно яйце е чак тъй просто, както вие си въобразявате. И все пак, дължа да ви заявя, че аз вече съм го снесъл това яйце.

Той машинално се пресегна към пакета ми с цигари, но забелязал, че са американски, дръпна назад ръката си.

— Вие пушите тая мръсотия?... Ще позволите ли да ви коригирам?

— Моля ви...

— Гарсон, пакет „Голоаз“. Единственото, в което тая нация още не е деградирала, е тютюнът.

Мосю Пиер разпечата без бързане донесения пакет, запуши без бързане и без бързане оповести:

— Революцията, скъпи господине, не се прави частично. Както не можете частично да почистите кревата си от паразити. Ще помислите, че бих искал да опожаря планетата? Съвсем не, макар че ако се налагаше, бих я опожарил. Но, за щастие, креватът може да се почисти и без да се подпалва...

— По кой начин? — позволих си отново да запитам.

— По най-простия. В определен ден ще изтрепем всички реакционни правителства, като почнем от господата в Белия дом и

свършим с ония мошеници в Израел.

— Добра идея — кимнах. — Само че ще дойдат други.

— Ще изтрепем и тях. Изобщо ще предупредим ясно и категорично, че всички продължители на същата политика ще бъдат сполетени от същата участ. Фантастично, нали?

Той победоносно ме прикова с острия си поглед.

— Направо фантастика! — отвърнах. — За жалост не твърде научна.

— Оставете — хвана ме за рамото фотографът, който вероятно се боеше от някакъв остър спор. — Това е просто негова идея-фикс.

— Голямата идея е винаги идея-фикс — кимна студентът.

Разговорът продължи, но острият спор не се състоя. Оставих просто мосю Пиер да развива възгледите си, додето напълно се изтощи. И на края, въпреки кафетата, с които се поддържаше, той наистина се изтощи. Ала вместо да млъкне, само промени темата:

— Надявам се, че вече си показал картините на господина.

— Мислех да му ги покажа тази вечер — отвърна фотографът.

— Заслужава да ги видите — обърна се студентът тоя път към мене. — В тях има нещо. Не знам какво, но има нещо. Независимо че цялата работа още от самото начало е сгрешена.

— О, Пиер... — промълви с укор художникът.

— Да, сгрешена е. Хиляди пъти съм ти го казвал. Светът най-първо трябва да се промени, а после да се рисува. Когато речеш да фотографираш и последната идиотка в някое от тия кафенета, тя възкликва „Минутка!“ и бърза да постави в ред глупавата си физиономия. А ти напираш да рисуваш тоя свят, преди още да е поставен в ред. И затова работите ти са такива тъжни.

Когато най-сетне излязохме от заведението, булевардът бе все още светъл, но пуст и скован от студ.

— Аз съм тук съвсем близо... И ако искате да ми направите честта... — предложи фотографът.

— Каква „чест“, какви са тия глупости и това пълзене! — сряза го студентът. — Чест е за него да ти види работите.

— Да, разбира се — съгласих се.

Бе късно след полунощ. Но тъкмо понеже бе след полунощ, един или два часа повече, това нямаше значение.

Тръгнахме по пустия булевард. Студентът шляпаше бодро с копитата си, изпъчил предизвикателно срещу студената нощ гърдите си в тънкия петнист пуловер. Мосю Пиер явно се стараеше да не трепере, защото това би било под достойнството му. Затуй пък фотографът съвсем откровено зъзнеше в късото си лятно сетре, като мърмореше за кураж:

— Тук е, тук е... съвсем близичко...

Свърнахме в някаква тясна улица, сетне в друга — още по-тясна, — а на края, за да стигнем до рекорда на теснотията, се заизкачвахме по скърцаща стълба, в която двама души едва ли биха се разминали. Най-сетне се озовахме на върха на кулата — през цялото време имах чувството, че това е някаква изгнила и едва крепяща се кула — и преди да натиснем звънеца, таванската вратичка се отвори и на прага застана миловидно женче, нещо средно между жена и момиче.

— О, как ме изплаши! Помислих, че ще те донесат на ръце!

— Не се налага да го носим на ръце. Изпил е само два грога — обясни студентът.

— Да, но има и две каверни — напомни женчето.

— Остави, мила, не драматизирай! — потупа я по рамото фотографът. — Знаеш, че днес туберкулозата се лекува по-леко от настинката. Просто малко се заприказвахме с господина. Той, знаеш, идва чак от България...

Съпругата явно пет пари не даваше дали идвам от България, или от другаде, но успокоена, че мъжът и се бе прибрал най-сетне здрав и невредим, ни въведе в квартирата.

Квартирата бе един мизерен таван с размери три на четири и напълно задръстен от леглото, газовата печка, етажерката с парцаливи книги, другата етажерка с олющени съдове, столовете, масата и не помня още какво. Едничкото, което блестеше с отсъствието си, бяха картините.

— Тук, тук ще бъде по-удобно и ще виждате по-добре — мърмореше домакинът, като ме подбутваше към теснината между кревата и масата.

Седнах смело на посоченото място и едва не си разбих брадата в масата, тъй като при сядането ми леглото пропадна чак до пода. Домакинята се бе свила зад печката да вари неизбежното кафе, а

художникът се натика в другия ъгъл, отдето след малко измъкна огромна по размери папка.

— Това е моята малка изложба — рече стопанинът, като гальовно погали папката. — Съставена цялата от съвсем бедни неща.

— Не го слушайте — обади се зад гърба ми съпругата. — Той е истински артист! Но кажете ми, кога и къде истинските артисти са били признати?

— Никога и никъде, мило дете, но това не е причина да ни сервираш баналности — отвърна студентът.

— Оставете ги, те винаги тъй се заяждат — забеляза снизходително домакинът. — И като говорех за бедни неща, аз всъщност исках да кажа съвсем друго, а именно че не само рисувам бедняшки квартали, но използвам и възможно най-бедни материали. Започнах тъй, просто по липса на пари, но после установих, че това ми създава и особен стил. Ние мислим, че стилът се постига толкова лесно, колкото по-богати са средствата ти, но стилът може да се постигне и по обратния път — като възможно повече се лишаваш от едни или други средства.

Додето говореше, той вече бе извадил един голям пейзаж, изглед на някаква анонимна и грозна улица, с дървени огради, саждиви фасади и надвиснало сиво небе.

— Ето, виждате, използвам амбалажна хартия и само няколко земни бои. По-евтино от амбалажната хартия и земните бои не можах да измисля. Но после разбрах, че не бих могъл да измисля и по-подходящо. Какво по-подходящо от сивото, кафявото и землисточервеното за този сиромашки бит...

— Тъжни са картините ти, приятелю... — промърмори мрачно студентът, додето художникът пи показваше една подир друга амбалажните си хартии.

— А кое не е тъжно на тоя свят?... — обади се домакинята.

Картините бяха тъжни, но в тях наистина „имаше нещо“, както бе благоволил да се изрази мосю Пиер. И това „нещо“ бе не само в пепелявата основа на хартията и в сиромашката гама на боите, обилно разредени с масло, за по-голяма икономичност. То бе и в експресивната сила на изразните средства, които бяха именно изразни средства, а не маниер и които правеха плътни и въздействащи тия видения на мизерия и запуснатост.

— Такива хубави работи не бива да се рисуват върху такава калпава хартия — забелязах. — Въпросът не е, че е сиромашка, а че е съвсем нетрайна.

— А ние да не сме по-трайни? — не се стърпя отново домакинята. — Разхожда се с две каверни, а вие му говорите за трайност.

В момента не се сетих, но на следния ден ми мина през ума, че художникът ме бе поканил може би с надежда да купя някоя от картините му. Той дори не бе намекнал за подобно нещо, обаче може би тъкмо на това бе разчитал.

„Ще трябва да намина да взема една от тия амбалажни хартии“ — рекох си. После забравих. Понякога отново се сещах, но или бях зает, или се намирах далеч от квартала и отново забравях. Трябва да беше минала година или повече, когато един ден съвсем случайно се озовах на същата тая невероятно тясна уличка и в паметта ми изплува зимната нощ, прекарана с ония двамата.

Търсих дълго и напразно сградата, вероятно защото бях останал с впечатлението, че това е някаква кула, стара и разнебитена от времето. Когато най-сетне я открих, оказа се, че не е кула, а съвсем прозаична четириетажна съборетина, само че ние бяхме влезли през черния вход и се бяхме изкачили по тясната стълба, използвана някога от прислугата.

Намерих тавана заключен. Звънецът не работеше, но аз тропях толкова силно, че някакъв женски глас се обади от долния етаж:

— Кой е? Какво има?

— Търся фотографа.

— Какъв фотограф? Там не живее никой.

Слязох и се озовах пред млада жена с нечист пенъоар и завити с пешкир коси.

— А къде се е преместил фотографът?

— Не мога да ви кажа. Ние сме тук съвсем отскоро... Чакайте...

И като се наведе над тесния кладенец на стълбата, тя изкрещя пронизително:

— Мадам Жаклиин!

— Какво има? — отзова се по-долният етаж пак с женски глас, но малко по-дрезгав.

— Търся фотографа, дето живееше на тавана — обясних, като слязох още няколко стъпала.

Жената от долния етаж бе също в нечист пенъоар, но косите ѝ не бяха в пешкир, а навити на ролки. В устата димеше цигара, очите ме гледаха с явно подозрение:

— За какво ви е фотографът?

— За една дребна справка.

— А, добре... Само че вие доста сте закъснели със справките си. Той умря... има вече шест месеца...

— А малката?

— Малката? — Тя разпери в знак на затруднение дебелите си ръце. — Кой би могъл да знае? Тук през тоя таван минава толкова народ... Минават и заминават и потъват бог знай къде... Това е Париж, мойто момче, а не селцето на татко...

По същия начин те минаваха и заминаваха през спомените ми и някои потъваха бог знай къде, но други оставаха и се мъкнеха подире ми, сякаш ме преследват. „Защо се е залепил за мене тоя тип? — мислех си. — Защо не върви да си гледа работата?“ Но това също беше въпрос, на който бе трудно да отговоря.

Понякога се опитвах да поставя някакъв ред в купчината спомени и бележки, както мосю Лабери се опитваше в някоя заран на добри намерения да сложи в ред колекциите си. Разпределях ги и ги нареждах по различни признаци: тягостния утъпкан път и трагичната безизходица; дребните несполуки и голямата катастрофа; баналния успех и редкия шанс; бунта и примирението, мъчителното движение напред и неусетната деградация.

Но това подреждане бе доста трудно, доста отегчително и съвсем безполезно. Изобщо дните на добри намерения не траеха дълго.

След като си прочел сума книги и видял много неща, стигаш до извода, че по-лесно е да се отговори на големите житейски въпроси, отколкото на малките. Защото големите са само няколко на брой и с тях човечеството се е занимавало векове наред и гениални умове са ни завещали своите решения. А малките са стотици и никой не си губи времето да им търси отговор, и всеки ги решава, както дойде и както случаят му подсказе.

Но малките въпроси бяха само тънки разклонения на по-големите, а по-големите на възловите, и всичко бе заловено едно за

друго, и всичко бе тъй гъсто преплетено, че приличаше на едно огромно хаотично разклонено коренище. И аз пъплек като дребно насекомо из това чудовищно коренище и понякога си казвах, а, ето го най-после изхода, но това не бе изход, а само преход към следващия гъсталак и понякога си виках, а, ето го най-сетне важното и основното, но когато загребах с две ръце в него, наново установявах, че шепите ми са празни.

Имаше нощи, когато, отегчен от работата и отровен от тютюна, си мислех, че всички тия истории, дето тъй старателно ги записвам, не струват пукната пара, че всичко туй е отдавна познато, ако не точно в същата, то в някоя друга разновидност. Виж, ако бих могъл да се добера до съвсем нов материал, до непознатото и екзотичното, тогава всичко би тръгнало по-другояче и от тоя необичаен материал би се родила една необичайна книга. Тъкмо в такава нощ на умора и на отегчение бях осенен от идеята да замина за Алжир.

По онова време отиването в Алжир бе свързано с такива трудности, че ако не разполагаш с известни запаси инат, шансовете да си останеш с доброто желание бяха доста големи.

Необявената, но безмилостна война между френската администрация и местното население вече бе почнала да навлиза в острата си фаза, водеха се сражения с партизаните в околностите на Оран, а наказателните роти прилагаха из каменистите селища на Орес закона на „изгорената земя“ и на груповите разстрели.

Трябваше да измисля възможно най-благовидния предлог и дълго да чакам, додето най-сетне получа от властите разрешение за заминаване. Но един ден и това стана.

* * *

Навъсеното дъждовно небе не бе се обистрило от мътилката на нощта, а улиците около марсилското пристанище вече бяха пълни с народ. Край баровете и кафенетата минаваха на групи докери с още сънливи лица, тромаво крачеха моряци в ниски широки ботуши, с тъмносини фуражки или барети, крадешком се промъкваха араби в нечисти дочени дрехи. В очакване на жертви пред заведенията вече се въртяха мошеници и комарджии в черни или зелени шлифери с

вдигнати яки. Улиците кънтяха от грохота на товарни коли, от воя на подранилите автоматични пиана в баровете, от нестройната човешка глъч.

Излязох на пристанището. Тук още бе тихо. Над бетонените скели и подемните кранове небето димеше в сиви мъглявини. По-долу, към хоризонта, то ставаше тъмно и плътно. Това всъщност бе море го.

Намерих покрития кей, отдето щеше да тръгне параходът за Алжир. Заех място в редицата на пътниците, очакващи митническия преглед, съвсем формален, поне за европейците. Чиновникът измърморваше някакъв традиционен въпрос и без да чака отговор, слагаше тебеширен кръст на поредната чанта. Но тежко на евтините ожулени куфарчета, поднасяни стеснително от алжирците. Недоверчивите ръце дълго и гнусливо прехвърляха сиромашкото бельо, оръфаните сетрета, парченцата салам и солена риба, завити в късче вестник. После всичко туй, струпано в безредна купчина, се преместваше с небрежен жест към арабина: какво зяпаш, прибирай!

„Вил д’Алже“ бе красиво параходче, но в него имаше толкова много спасителни пояси, тревожни сигнали и табели с указания какво да се прави в случай на корабкрушение, та човек добиваше впечатлението, че е тръгнал не да пътува, а да се дави.

Потеглихме към обяд. Широка уютна трапезария тутакси се изпълни с народ. Яденето бе включено в цената на пътния билет и хората искаха добре да се нахранят. Ала не стана.

Едва бяхме излезли от пристанището, когато параходчето внезапно се издигна високо над хоризонта, а след туй рухна, запратено в бездната. Това бе само началото. „Вил д’Алже“ лягаше рязко ту на десния, ту на левия си борд, заравяше дълбоко нос в пенестите гребени или стремглаво падаше назад. Хората ставаха един по един с бледи лица и като се ловяха отчаяно за всяка устойчива вещ, диреха път към каютите.

Мъчех се да упорствувам. Цената на билета си струваше труда. Открих, че точно на същото мнение бе и седналият насреща ми млад французин, с безукорната, но не прекалено луксозна външност на банков чиновник или рекламен агент.

— Трябва да ядем — окуражи ме той. — Трябва да ядем, дори да ни призлее. Чувал съм дори да казват, че колкото повече ядеш, толкова по-трудно ти прилява.

Той наистина яде стоически и докрай. Омете страдалчески огромния ордьовър, сдъвка с отвратено лице печеното и с израз на мъченик погълна два банана. При кафето все пак не издържа.

— Оставям го за персонала — избъбра той и с восьчно лице изхвъркна навън.

След една безкрайна нощ, в която вниманието ми бе разделено между нелепите сънища и грижата да не се изтърся от постоянно накланящото се легло, усетих, че сме излезли от бурята. А един час по-късно вече гледах от ветровитата палуба как в утринното развиделяване пред нас израства Алже.

Дали поради булото на дрезгавината, или под влиянието на всичко четено и чуто, но в първата минута градът ми се представи като някаква източна приказка: по теменужените хълмове се простираха на дълги пояси синкавобели сгради, над плоските покриви се люшкаха тъмнозелени палми с развени от вятъра широки листа, а върху побледнялото от изгрева небе, сред диплите на синкави мъглявини, плуваше огромна лимонена луна.

И аз си спомних за една друга подобна заран и за един друг подобен град, изплувал също тъй от утринната синева на морето, и може би още по-примамлив, защото ми се бе разкрил по времето на моето първо пътуване. Хайфа.

После се съмна съвсем, дойде митническият преглед и приказката свърши. Точно над пристанището масивна и заплашителна се издигаше сградата на полицията. Доковете бяха пълни с военни коли. По кея караулеха постове с автомати.

Броячът, който местните власти бяха имали любезността да ми осигурят, ме пое още от пристанището. Той любезно ме съпроводи до хотела, търпеливо изчака на тротоара да се избръсна и да сменя ризата си, а сетне отново тръгна подире ми. Надявах се да му дам един малък урок по пешеходство, който да запомни за цял живот, но не успях. Подир час и половина той бе заменен от друг, който по-късно отстъпи мястото на трети. Изобщо те през целия ден се сменяваха на неравни интервали и умората се трупаше изцяло и единствено на собствения ми гръб.

Защото тоя град бе уморителен. Половината улици тук се виеха на пояси една над друга, а останалите представляваха стръмни

каменни стълби, тъй че трябваше непрестанно да се изкачваш и слизаш, сякаш обхождаш някаква исполинска етажерка.

Въпреки затрудненията на екзотичния терен за четири-пет часа успях да разгледам цялата нова част на града, търговските улици, тихите квартали с красиви бели вили, скрити в гъстата зеленина на фикусовите дървета, Тропическата градина, музеят и някаква изложба-базар, откъдето сполучих да се измъкна само след като ме снабдиха с един пиринчен гонг, сахарско одеяло и огромна бакърена тава. През тия няколко часа стана нужда да си лъскам най-малко десет пъти обувката, не за туй, че бързо се прашеха, а понеже бе свършено невъзможно да се измъкнеш от безбройните тайфи ваксаджийчета, плъзнали по всички улици.

Късно следобед улиците се оживиха. От богатите домове излизаха французойки, пристегнати в тесни рокли по тогавашната мода „зелен фасул“ или развели широко поли според също модната „линия А“. С небрежна холивудска походка се движеха младежи в шотландски сака. Бавно като пингвини се тътреха дебели аферисти, невинни жертви на кулинарните излишества. А сред това самодоволно множество се промъкваха алжирски жени, забулени в изтрити бели наметала, работници и носачи с окъсани панталони, нечисти просяци, с безцветни, неподвижно вперени в слънцето очи. Разкошът съжителствуваше равнодушно с мизерията, без да я забелязва или без да дава вид, че я забелязва.

Продължавах да скитам и да оглеждам забележителностите на града, додето някой ми лъскаше обувките. Най-сетне наново се озовах на крайбрежната и едва тогава усетих, че нозете ми треперят от умора. Тръшнах се безсилно на стола пред първото срещнато кафене. Тавата жалостиво издрънча. Стоварих я с останалото имущество до себе си и поръчах кафе.

Додето пиех кафето, усетих, че някой ме гледа. Това не беше броячът. Броячът бе седнал от другата ми страна и блажено се наливаше с бира. Извърнах леко глава и срещнах погледа на някаква не особено красива и не твърде млада жена, облечена доста бедно.

Ще се въздържа да разказвам подробно случката, защото вече съм я разказвал в един дълъг очерк за проституцията. В тоя очерк съм наблъскал и много други истории от същия жанр, което при настоящия текст ме спасява от риска да изпадна в еротика.

И тъй, непознатата се примъкна до масата ми, сервира ми сърцераздирателна история за бедственото си положение, измъкна ми съответната сума пари и ме остави да се наслаждавам на мисълта, че съм запълнил деня с едно добро дело. Същата вечер наново я открих в „Мирамар“, но вече съответно наконтена и гримирана, а разговорът с келнера ме убеди, че сърцераздирателната история, това е малкият номер, посредством който дамата си осигурява добавъчен доход.

„Мирамар“ бе последната спирка в дългото ми скитане и аз едва ли бих се заседял там, ако не беше броячът. Тоя, последният брояч бе значително по-арогантен от предишните. Обемист и набит като борец от тежка категория, той се движеше плътно до мене и едва не ме застъпваше, а речех ли внезапно да спра, се блъскаше в гърба ми, без дори да се извини. Нямам никакво особено отношение спрямо броячите, това са дребни техники на професията, — но не мога да търпя тъпаците. Знам, че както казваше старият Пруте, тия господа не се вербуват между членовете на Френската академия, и все пак не мога да търпя тъпаците, особено когато на всичко отгоре са грубияни.

Вечерта внезапно рукна дъжд и аз влязох в „Мирамар“ просто да се подслоня за малко. Хотелът бе съвсем наблизко и мислех да притичам дотам, но забелязах, че броячът бабаит се е спрял под ненадеждния навес на отсрещния магазин и ме очаква. „Мирамар“ бе от категория, значително надхвърляща режимните разноски, които му се разрешаваха. „Тогава ще почакаш“, казах си и поръчах вечерята.

Дъждът ту се засилваше, ту отслабваше и грубиянът насреща вече бе вир-вода, когато най-сетне се яви смяната. Смяната бе доста по-хилава на вид, ала вероятно по-съобразителна, защото се отправи към ресторанта и без да се появява в самата зала, навярно ме прехвърли на някой от келнерите-полицаи.

Седях в дъното на салона и въпреки ситата вечеря изпитвах онова неприятно чувство на празнота, което идва с умората и с мисълта, че след толкова много видени неща не си уловил нищо съществено. Чувството за празнота и съзнанието, че си напълно сам в тоя враждебен непознат град, ако не се смятат броячите.

Сега, като се сещам за ония дни, изпитвам подозрението, че към Алжир са ме теглили донякъде и моите младежки спомени. Искам да кажа — спомените за филми, гледани в кварталното кино. Тия филми за чуждестранни легиони и за романтични приключения и особено

един от тях, наречен „Пепе ле Моко“ с Хеди Ламар и Шарл Боайе. Шарл Боайе, сиреч Пепе ле Моко, бе местен гангстер, но от тия, героичните и симпатичните, дето ги има само на кино. Неговото свърталище бе кварталът на легендарната Касба, което просто вбесяваше полицейския инспектор, тъй като в тайнствените лабиринти на Касба Шарл Боайе бе просто неуловим. Единственият начин да се хване гангстерът беше да се примами извън Касба. А единственото изкушение, за да се примами извън Касба, това — както се сещате — бе Жената. Прочее инспекторът подхвърли на Шарл Боайе богатата чужденка Хеди Ламар, без тя нищо да подозира. Пламна безумна любов. И, разбира се, сиромашът изгоря.

Историята бе покъртително примитивна, но понякога тъкмо такива примитивни истории се загнезждат за цял живот в главата ти, докато сума мъдри мисли изфирясват без остатък. Не знам дали това е резултат на собствената ти глупост, или на скучния начин, по който нерядко ни се поднасят мъдрите мисли, но фактът си е факт. И може би този факт бе една от причините да се озова в Алжир.

Бях решил да видя Касба още на следния ден. Ала преди това трябваше да се отбия в редакцията на „Алже републикен“, единствения прогресивен вестник в тоя град. Препоръчителното писмо, което носех от Париж, ме отведе до бюрото на главния редактор — Анри Алег. Това бе невисок мъж с крехко телосложение. Тогава още не бих могъл да предвидя, че на тоя крехък човек е съдено да изтърпи най-страшни мъчения и да напише най-изобличителната книга в публицистиката на следвоенна Франция — „Разпитът“. Тая неголяма книга разказваше с безпощадна точност за невъобразимите по жестокостта си изтезания, използвани от властите на цивилизована Франция срещу алжирските патриоти. Една книга, от която ти призляваше и която бе написана именно за да ти призлее и след която французите вече не биха могли да твърдят, че не знаят какво се върши в зимниците на полицията, както немците на времето бяха твърдели, че не знаели какво представлявал Освиенцим.

Но „Разпитът“ — това щеше да дойде по-късно. А в тая слънчева заран Алег седеше в тихия си кабинет и добросъвестно отговаряше на въпросите, с които го засипвах. Сетне, като разбра, че не познавам никого в тоя град, забеляза:

— Но аз мога да ви свържа с човек, който ще ви разведе насам-натам. Един млад журналист... Той знае Алже като петте си пръста.

Младият журналист работеше в съседната стая и веднага предложи услугите си:

— Какво искате да видите най-напред?

— Касба.

— Тогава почакайте да свърша с тия шпалти или слезте, ако искате, долу, в кафенето...

— Не се безпокойте — рекох самоуверено. — И сам ще се оправя. Имам карта...

— Карта? Карта на Касба?

Извадих от джоба си „Синия пътеводител“, неотменен спътник на всеки турист, и разгънах картата върху бюрото.

— Вижте!

— Вижте вие! — усмихна се момъкът и посочи с пръст широкото място, върху което бе написано „Касба“. Това беше чисто бяло поле, само тук-там пресечено с криволиците на безименни улици.

Тъй че наложи се да вървим заедно. Ала додето тръгнем, небето отново се смрачи и заваля. Наехме такси, изкачихме се чак до върха на каменистите хълмове, минахме под масивна каменна врата, остатък от древни укрепления, и освободихме колата. Оттук надолу започваше Касба.

Свърнахме в тясна полегата уличка. Пред ниските тъмни входове седяха или стояха подпрени до стените увехнали жени с отпуснати снаги и безобразно начервени лица. Това бе „Картие резерве“, кварталът на проститутките. Някои жени подхвърляха безсрамни покани, други само ни изпровождаха с празни безизразни очи. Завихме в следващата уличка, после в трета. И навсякъде същите подпухнали начервени лица, изкривени в безсрамни гримаси или замръзнали в мрачна апатия.

Почвах да губя представа за посока. Движихме се не из улици, а из тесни, начупени каменни коридори. Влажните сиво-черни сгради почти се сливаха отгоре, понякога съединени със сводове, понякога едва раздалечени, за да открият път на стръмна каменна стълба, задръстена от продавачи на вода с бакърени гюмове, от забулени в пожълтели наметки жени, от рояци полуголи деца. По средата на уличките течаха нечисти вади. Нечистотията бе пропила сякаш

завинаги и стените, и въздуха, и дори дъжда, който продължаваше да се стича от покривите.

Подир дълго лутане спътникът ми спря до ниска порутена сграда, размени няколко думи с приседналата до вратата възрастна жена и ме погледна:

— Искате ли да се отбием при един приятел?

Додето се изкачвахме по тясната стълба, имах чувството, че съм на път да се срещна с Пепе ле Моко или с някой тип от същия сой. Ала човекът, който ни посрещна и въведе в малката, зле осветена стаичка, нямаше нищо общо с романтичната осанка на Шарл Боайе. Това бе слаб алжирец с неопределена възраст, но с ясно определени белези на тежко заболяване. Лицето бе жълтеникавообледо, очите горяха трескаво.

Асур — така ми бе представен домакинът — ни настани някак си в тясното помещение и веднага почна да разпитва за последните събития. Изобщо разговорът, който водеха с журналиста, бе за мене нещо като продължение на беседата ми с Алег. Но докато слушах тоя разговор, неволно си мислех, че ще мина и през тази квартира, както през толкова други, без да узная нещо особено за драмата на нейния обитател.

Алжирецът имаше нервни жестове и хаплив език. Говореше за произвола на властите като човек, привикнал на всичко — не с озлобление, а с горчива ирония. И когато се осмелях да запитам нещо, сервираше ми вместо отговор някаква случка, пълна с мрачен хумор.

— Нали все пак има избори? — рекох по едно време.

— Има избори — кимна Асур. — На последните бях определен като застъпник и добросъвестно отидох в избирателния пункт още рано заранта. Местните власти тържествено седяха зад урната. „Изборите свършиха!“ — каза ми председателят. „Но как са свършили — възразих. — Още е седем часът заранта.“ „Напротив, вече е седем часът вечерта“ — рече председателят. И за потвърждение се обърна към съседа си: „Какво ще кажеш, кмете?“ Кметът извади часовника си, погледна го внимателно и важно потвърди: „Свършено вярно, часът е точно седем вечерта.“

Той ме почерпи с още няколко подобни случки, ала за себе си не искаше да говори или, по-точно, говореше съвсем сухо и лаконично: да, наистина бил завършил университета, но с едничката цел да се

бори по-умело с европейците; в компартията влязъл много късно, пак поради тая ненавист към европейците; известно време бил учител и, по-точно, докато го уволнят; а сега? Е, сега бил на такава работа, от която не можели да го уволнят.

— И на тая работа няма да бъде дълго — забеляза спътникът ми, след като си излязохме. — Не знам изобщо ще доживее ли до лятото.

Обиколката продължи на следния ден. Колата се плъзгаше по мокрото асфалтово шосе. Край нас в тъмнозелена стена се издигаше раздвиженият от вятъра гъсталак на тропическите градини. През лакираните от дъжда листа на палмите проблясваха широки каменни тераси, червени и жълти слънчобрани, захарнобели мавритански кубета. Това бяха вилите на френските богаташи. Лакей с жилетка на райета и разтворен чадър съсредоточено разхождаше две кафяви ниски псета с увиснали до земята уши. Вали, не вали, господарските кучета трябваше да вземат утринната си порция чист въздух.

Таксито сви в страничен път, спусна се по стръмното нанадолнище и внезапно спря. Тръгнахме с журналиста из тревясалото празно място, стигнахме ръба на дълбока урва и пред нас се откри странна гледка.

Далеч отсреща над синевата на залива в тържествен амфитеатър се издигаха многоетажните бели сгради на европейския град. По-надолу се виеха пристанищните улици с доковете и мрачните индустриални сгради. А тук, точно под нозете ни, като някакъв огромен нечист улей се бе проснало уродливо селище от хиляди бърлоги, скърпени с ръждиви варели, капаци на сандъци, изгнили парцали и картон. Това бе бидонвилът „Махиедин“.

— Внимавайте да не се подхлъзнете — промърмори спътникът ми, като пое по стръмната улица.

Предупреждението бе уместно. „Улицата“ представляваше хлъзгав глинен улей, наводнен от потоците на дъжда. Край нас в ръждивокафяви купчини вече изникваха сградите на селището — неописуемо жалки барачки, често по-ниски от човешки ръст.

Къде с газене из водата, къде с пързаяне из калния бряг, най-после се свлякохме в долната част на бидонвила. Ако от върха гледката бе неприятна, то от дъното на кратера тя беше просто страшна. Около нас, сякаш струпани една връз друга, се издигаха стотиците гнили бърлоги на „Махиедин“. Под мрежата на дъжда денят бе помръкнал в

жълтеникав здрач, вятърът звънтеше и тракаше с хиляди ръждиви тенекии, от топлата кал се вдигаха белезникави мътни изпарения, а по тесните проходи с хлъзгане и залитане се движеха дрипави хора с пръстеносиви неподвижни лица.

Край нас плахо се навъртаха бледи полуголи деца. Те не вдигаха палава глъч, не тичаха и не скачаха. Те само пристъпваха от крак на крак и ни гледаха с тъжни старчески очи.

Извадих фотоапарата и тъкмо се готвех да щракна, когато нечия ръка ме улови за рамото. Няколко души ме обградиха, изникнали неизвестно откъде.

— Защо снимаш?

— Журналисти сме бе! — раздаде се зад гърба ми гласът на познатия.

— От кой вестник?

— От „Алже републикен“.

Това успокои хората. Някои дори по свой почин застанаха пред апарата.

— И от вас няма полза — подхвърли презрително оня, дето бе запитал защо снимам. — Колко пъти сте идвали, а всичко си е все така. Ето на, снимайте!

При тия думи той блъсна с крак вратичката на близката барака. В единия ъгъл върху купчина слама седеше малко момиченце и успокоително люлееше в хилавите си ръце разплакано бебе. Понататък три парцаливи деца играеха с мръсно, проскубано коте. До вратата с кръстосани нозе върху пръстения под седеше костелив старец с рядка жълта брада. Мътните му слепи очи бяха вперени в пространството и безцветните устни се движеха, сякаш изричаха някаква молитва. В средата на бърлогата над сандъка-маса се бе навела възрастна жена, която чупеше огризки корав хляб и грижливо ги нареждаше в пръстен гювеч. Тя бе тъй погълната от работата, сякаш бе заета с някакъв деликатес, а не с останки от боклукчийските кофи.

— Хората правят каквото могат — обади се в наша защита един от мъжете.

— Правят, но полза няма — отвърна другият.

— А от какво има полза? — запита журналистът.

— Защо питаш мене? Отговори си сам. Ти си ходил на училище, аз — не.

Продължихме по улея, който постепенно се разширяваше. От едната му страна се появиха няколко по-прилични барачки. Това бе пазарът на бидонвила. Върху капаци от сандъци бе наредена стоката: парчета баят хляб, полуизгнили портокали, нечисти буци пресовани фурми.

Подир дълъг път из предградията наново се озовахме в европейския квартал. Седнахме да си починем в някакво ново псевдоамериканско кафене. Насреща през витрината се разкриваше хладният интериор на ресторант „Феникс“. Бе времето на ордьоврите — обедът тъкмо започваше. Келнери в бели смокинги тържествено разнасяха блестящи подноси с пушени риби и тънко нарязани бутове, с червени омари и португалски стриди в лед, с грейпфрути в сироп и краставички в оцет, призвани да вдъхнат жизненост и на най-ленивите стомаси. В дъното на залата четири реда пилета бавно се въртяха пред зачервените реотани на електрическата скара. Върху широки маси примамливо блестяха бутилки с италианско кианти и френско шампанско, с рейнско вино и испанска мадейра, а до тях в пъстри грамади се издигаха плодове от всички сезони и всички части на света.

В този град не бе нужно да търсиш контрастите — те сами те намираха. Но практиката вече ме бе научила да не разчитам прекалено на тях. Колкото са по-ефектни, толкова по-голям е шансът читателят да каже „е, хайде сега!“

Журналистът загуби още два дни с мене. Бе приятен момък, любезен и добродушен, скъсал с еснафското си семейство, за да тръгне по оня път, който скоро щеше да го изведе до подземията на полицейската инквизиция. И понеже вече бях видял в Алже всичко, което бях искал да видя, реших да се отправя на път.

Бе четири часът през нощта. Разхождах се измръзнал и сънен по тротоара, докато тълпата араби пред автобуса непрестанно растеше и ставаше все по-шумна. Всъщност автобусът трябваше вече отдавна да е потеглил, но агенцията не държеше на дребнавата точност, тъй като обслужваше главно араби.

Най-после към четири и половина се появи шофьорът, здравеняк с широки плещи и подпухнало меланхолично лице. Разбута с лакти тълпата, качи се на стъпалото на колата и като огледа бегло множеството, кимна към мене. Без да разбирам на какво се дължи неочакваното внимание, се промъкнах през навалищата и заех най-

доброто място до вратата. До мене седна пълен, възнисьък подофицер от колониалния легион, с червена барета и още почервен нос, внушаващ настойчиво, че виното е здраве. Едва след като ние европейците се настанихме, дойде ред и на туземците — първо трима чорбаджии с жените си, омотани в копринени чаршафи, после средното съсловие и на края беднотията, наблъскана като добитък в дъното на автобуса.

Потеглихме. Колата летеше с грохот по пустите нощни улици. През стъклото се мяркаха вече познати фасади на здания, украсени с неоновии надписи „Алжирско корабоплавателно д-во“, „Морски параходен транспорт“, „Фосфати от Константин“. Познат ми беше и човекът, който се криеше зад тия фирми — Шарл Шиафино, номер едно от финансовата света троица, която по онова време бе истинският владетел на Алжир.

Шосето пред квартала „Мезон каре“ беше блокирано от военни постове. В колата нахлуха жандармеристи с автомати. Почна преглед на документи, прелистване на някакви списъци, взиране в разтревожените лица на арабите. Полицайте се ровиха особено дълго из човешката купчина в дъното на автобуса, докато успяха най-после да измъкнат оттам един „подозрителен“ пътник.

— Дивотии — забеляза презрително подофицерът, когато наново потеглихме. — Стреляме муха с пистолет.

Понеже забележката не можеше да бъде отправена към друго освен към мене, позволих си да заши там:

— И войната ли е излишна?

— А вие как мислите? Разбира се, че е излишна — изтърси малко ненадейно представителят на френската армия. — Ние не знаем дори срещу кого се бием. Тия, дето през деня ни разправят откъде били минали партизаните, вечер сами вдигат във въздуха муниционни складове и стрелят по нас.

— Някои големи умове смятат, че трябва да чистим наред — обади се шофьорът, който бе дал ухо на разговора.

— Да чистим наред? — изръмжа подофицерът. — А нали през четиридесет и пета изчистихме половия милион? Какво спечелихме? Резултатът е налице.

— Това го припомни на Бидо! — обади се шофьорът. — Драсни едно писмо, можеш да му пратиш много здраве и от мене.

— Тия кабинетни дирници си въобразяват, че от Париж могат да видят всичко. А ние тук се печем... Няма как да избием целия народ, а докато има неизбити, ще има и врагове.

— Смятате, че трябва да им се даде самоуправление? — рекох наивно.

Подофицерът поклати недоволно червения си нос.

— Не смятам такова нещо. Първо, това не са хора, които могат да се самоуправляват. Това са неуки деца. Второ, тази земя е френска вече от един век. Тук сме влагали труд, лели сме кръв... даже и своя кръв.

— В такъв случай не виждам вашето разрешение.

Вместо отговор подофицерът се потупа по дебелия изхвъркнал напред корем:

— Ето го разрешението. Трябва да напълним стомасите на хората. Народът е доведен до отчаяние от мизерията. Сложи му парче хляб в ръцете, и той ще млъкне.

Съседът ми, настроен вероятно от някоя ранна почерпка, продължи да развива теорията си, но аз вече не го слушах. В лунната нощ край нас в безкрайна редица летяха тъмните силуети на перести палми и меланхолични кипариси, мяркаха се посребрени портокалови гори, разтягаха се широки, черни, грижливо обработени земи.

— Прекрасна земя, господине, прекрасна земя! — възкликна по едно време подофицерът. — Късметлия е наистина нашият Боржо!

От деня на пристигането си непрекъснато чувах това име. Боржо беше вторият от троицата, господарят на мелниците и цимента, князът на текстила, кралят на земевладелците, прибиращ тютюна, гроздето и житото на тая страна. „Богат като Боржо!“ — казваха тук, както в Париж казваха „богат като Родшилд“.

След като на още три-четири места ни спираха военни постове и след като още неколцина „подозрителни“ бяха смъкнати от колата, ние най-сетне пресякохме плодородната крайбрежна част и навлязохме в пояса на планинските вериги. Безкрайни тъмни гори се простираха наоколо, попили сякаш мрака на нощта, която бавно чезнеше от побледнялото небе.

— Корковият дъб! — поясни подофицерът.

„Блашет“, сетих се аз. Блашет, големият собственик на горите, производителят на корк и дървен материал, последният от троицата. Всесилна троица, която владееше буржоазните вестници, за да

обработва общественото мнение, и разполагаше с терористични банди, за да обработва ония, които не разбираха от печатна пропаганда.

Изкачвахме се все по-високо. Гората оредя. Появиха се голи каменисти чукари. Само тук-таме се мяркаше някоя хилава маслина, закъсала нагоре по стръмното. Шосето възлизаше стремително в остър, полегат зигзаг.

Бях пътувал неведнъж по пътища с много завои, но рядко бях виждал път само от завои. В огледалото над кормилото гледах шофьора, който непрестанно въртеше тежкия волан — от ляво на дясно докрай и от дясно на ляво докрай. Лицето на здравеняка бе напрегнато и лъснато от пот.

Останалите пасажери също не бяха твърде спокойни. Тежкият автобус се люшкаше по тесен, хлъзгав, наклонен над бездната път. Колелата минаваха на сантиметри от пропастта и понякога имахме чувството, че направо увисваме над нея. Долу, на триста метра под нас, в усойната пропаст се раздипляха бели утринни мъгли. Шумът на разговорите бе секнал и при всяко накланяне над бездната черните очи на жените се разширяваха и ръцете се вкопчваха за облегалата. Подофицерът, за да ме разсее, разказваше ефектни истории за изчезнали в пропастта камиони.

— Толкова ли е трудно да се оправи това шосе?

— Ами не е много лесно. И не си струва труда. По него минават главно араби.

Тук-там ниско над нас се мяркаха жалки нивици, разорани по стръмнината и подпрени от каменни зидове, за да не откъдне пороят оскъдната пръст. Това бяха стопанствата на прогонените от равнината алжирци. Мнозина след отчаяна борба с пороищата и негодната почва наново се връщаха към брега, за да станат ратаи на Боржо, секачи на Блашет или работници при Шиафино.

Подир тричасово въртене из завоите автобусът най-сетне се измъкна от скалистите проходи. Пред нас се простираше безкрайна пепелява равнина, оградена с високи, лишени от всякаква растителност планини.

Погледнат на картата, Алжир представлява няколко различни по цвят ивици, разтегнати почти паралелно на морето. Най-напред е тясната зелена лента на средиземноморската област, след това — керемиденочервеният пояс на крайбрежните планини, после —

светлокафявата ивица на високите плата, подир туй нов, тъмнокафяв пояс — Сахарският Атлас — и на края — огромното жълто петно на пустинята.

След като бяхме прекосили плодородните полета и крайбрежните планини, ние слязохме сега към високите плата, зад които се простираха мъртвите масиви и пясъчните равнини на Сахара.

Автобусът спря сред мизерно кално селище. Ниските пръстени къщи с плоски покриви така се сливаха с цвета на околните баири, че можеше да минеш и заминеш край селището, без да го забележиш, ако не беше внушителната тълпа просяци, насочваща се стремително към всяка появила се на пътя кола.

Просякът винаги прави тягостно впечатление, но не бях виждал нищо по-жалко от кресливата многоръка тълпа на алжирските просяци. Някои просеха, като предлагаха окъсани пожълтели пощенски картички или пакетчета семки. Други, лишени и от този капитал, поднасяха като единствен аргумент потъналите си в струпеи лица или воднистите слепи очи. Но човешките недъзи правеха слабо впечатление в тия области, където трахомата бе нещо като баналния грип в цивилизования свят.

Шофьорът и подофицерът разбутаха небрежно тълпата просяци и се отправиха към близката кръчма. Сетне отново потеглихме. Равнината, безплодна и еднообразна, напомняше дъното на пресъхнало море. Единствената растителност бе някаква остра трева, избуяла на високи китки между пясъците.

— Това е тревата Алфа — обясни спътникът ми.

— А защо не я берат? — запитах, тъй като знаех от опита си на библиофил, че от тази трева се добива най-добрата хартия.

— А какъв смисъл да я берат? За да я береш, трябва да имаш поне едно магаре. Но цената на алфата е тъй ниска, че не можеш да нахраниш ни себе си, ни магарето.

В пустата еднообразна равнина човек губи представа за време и разстояние. Само понякога се показваше ново селище, също тъй сиво и също тъй бедно като предишните, със същите кресливи просяци и същата мръсна кръчма, в която шофьорът и подофицерът неизменно хлътваха. А после пак равнината, трясъкът на автобуса и бялото, ослепяващо очите шосе.

Колкото по-нататък отивахме, толкова по-пустинна ставаше гледката. Пясъци, суха напукана земя и все по-стесняващият се обръч на голите масиви.

Бяхме пътували вече много часове и слънцето отдавна бе превалило зенита, когато автобусът след внезапен завой възлезе по малка рътина и спря сред някакъв площад, заобиколен от пръстени хижи.

— А, значи, стигнахме — сепна се подофицерът, който бе задрямал под благотворното влияние на местното вино.

От височината, на която бяхме спрели, се виждаха стотина ниски сгради, наредени като детски кубчета. Зад тях весело зеленееше разлюляна от вятъра палмова гора. Това беше оазисът Бу Саада. А отвъд хижите и палмите се простираше Сахара, Голямата пустиня.

В туристическото бюро на Алже ме бяха запитали:

— Какво искате да видите в Бу Саада?

На което бях отговорил лекомислено:

— Всичко.

И ето сега, едва бях слязъл от рейса, когато до мене се приближи висок човек с тъмно, строго лице и белоснежни бедуински одежди:

— Добре дошли! Аз съм вашият водач!

„Само водач ми липсваше — помислих. — Ония предишните се мъкнеха подире ми, сега пък тоя ще се тътре пред мене.“ Но понеже сам си го бях изпросил, трябваше да се примиря.

Сред прашните улици, слепите глинени зидове и бедняшките дюкянчета се издигаше модерна бяла сграда. Това бе оазисът на европейците — хотел „Трансатлантик“. Полюбувал се на живописната арабска мизерия, чужденецът се връщаше тук, за да намери отново туй, с което бе привикнал: тишина, хлад и чистота, ресторант с кристални сервизи и ленени покривки, бар с разноцветни бутилки и кофички лед, светли стаи с килими и копринени кресла, порцеланови вани и умивалници с топла и студена вода.

Хотелът бе собственост на агенция „Кук“. Собственост на агенцията беше, изглежда, и цялата екзотика на оазиса, която ви се предлагаше на час или на парче по строго определена тарифа, както се дава колело под наем или се продават сувенири.

— Боя се, че до вечерта не остава много време — забеляза бедуинът, като стигнахме до хотела. — Но ако не сте много уморен, все

пак бихме могли да идем до палмовите градини или до джамията.

Той говореше с предразполагаща любезност и изобщо суровата му бедуинска външност бе любопитно съчетана с келнерско раболепие.

— Уморен съм.

— Тогава вечерта ще идем да видим Улед-наил.

— Какво е то?

— Танцувачките.

— Да оставим и тях за друг път.

— Както обичате. В момента вие сте единственият турист, тъй че можем и да не съблюдаваме точно програмата.

Той изглеждаше обезкуражен от отказа ми, но аз не бях дошъл тук, за да му правя удоволствие. Прибрах се в стаята, за да се отърся от пътния прахоляк, а сетне тръгнах да разгледам заведението. Бях наистина сам в целия хотел, ако не се смята персонала. Движението из вътрешността на страната бе станало рисковано, а богатите туристи разполагаха с достатъчно примамливи обекти, за да тъгуват за някакъв си Бу Саада.

Изпих една газирана вода съвсем сам в уютния бар. Вечерях съвсем сам в големия ресторант, обслужван от половин дузина келнери, начело с метр д'отела. Прибрах се най-сетне в стаята си, където също щях да бъда съвсем сам, ако през прозореца ненадейно не бе влязла една маймуна. Това ме изпълни с тихо доволство: значи, и маймуни има... ето я екзотиката...

Трябваше скоро да се разочаровам. Прислужникът потропа на вратата и влезе да прибере маймуната, която била собственост на директора.

На следната заран, още закусах в градината, когато върху белоснежната покривка на масата се спусна дълга морава сянка. Край на ваканцията: бедуинът, изправен в целия си ръст, беше дошъл да приложи програмата, цялата програма, с необходимата за случая суровост.

През целия ден се движех из оазиса като някакъв Тартарен, разминавах се с туземците, свикнали на глупаци като мене, катерех се по разписание на джамията, люшках се по разписание върху гърба на камилата, изпълнявах по разписание заповедите на местния фотограф — „главата малко наляво“, „гледайте към оная палма“, — обхождах по

разписание бреговете на потока и слушах изтърканите местни легенди, които водачът по разписание ми разправяше.

Що се отнася до потока, той на пръв поглед бе съвсем обикновен: един хладен ручей, бълбукащ в подножието на жълтите, нажежени от слънцето хълмове. Бистрата вода ту се губеше сред високите обли камъни, ту изскачаше наново в звънки пенливи струи, за да затихне най-сетне по-надолу в дълбоки зелени вирове. Но този малък ручей бе кръвта на Бу Саада, животът на оазиса.

Между глинените къщя на селището и леглото на потока се простираха градините — нищожни парченца земя, оградени с внушителни зидове, понеже, ако земята бе малко, то камък се намираще в излишък. Върху мястото от половин декар арабинът отглежда две-три финикови палми, хилаво портокалово дръвче, няколко лехи зеленчук. С плодовете на това половин декар трябва и да се търгува, и да се храни семейство. А понеже това е невъзможно, арабинът седи дълги часове в полумрака на своята изба, вае грънци, плете кошници или прави чехли, докато жените в съседната стая си бодат очите над някаква пъстра черга. Тук имаше толкова много работна ръка и толкова много нужда от нея, та човешкият труд не се броеше за нищо.

Обходихме за един ден целия оазис и аз бях уверен, че с това слагам край на опеката на бедуина, но когато се разделяхме пред хотела, той не пропусна да напомни:

След вечеря ще ви заведе при Улед-наил.

— Няма да стане днес. Ужасно съм уморен.

На следната заран върху масата ми отново се спусна дългата морава сянка на шейха. Беше близо до ума, че освен за водач го използват и като брояч, но не можех да разбера какво толкова има да ме брой в този оазис, широк и дълъг една педя.

— Слушай — рекох. — Иди да си пиеш кафето и изобщо спокойно си гледай работата.

— Но вие сте платили. Днес ви се полага да видите първо Мъртвия град, второ...

— Да, но днес не ми се ходи. Предпочитам да полежа на сянка.

Водачът се впусна в мъгливи възражения, от които най-сетне успях да схвана, че с удоволствие би ме оставил на мира, за да поработи в градината си, но рискувал да загуби надницата от Кук.

Условихме се прочее да се разделим при ручея, а по обед пак наедно да се върнем в хотела. От този ден нататък и двамата се почувствувахме като ученици във ваканция. Бедуинът скубеше трева в занемарения си бостан, а аз скитах сам из околностите. Това обаче не му попречи да ме заведе при танцуващите.

Вече отдавна се бе мръкнало, когато излязохме от хотела и след двайсетина крачки се озовахме на главната улица. Не знам всъщност дали туй бе главната улица, защото тук всички улици бяха еднакво тесни и прашни, но аз я бях обявил за главна улица поради наличието на две кафенета — едното старинно и схлупено, а другото с претенции за лукс, ограничаващи се с една неонова фирма на фасадата и една неонова тръба над рафта с бутилки.

Смятах, че спектакълът ще се състои в някое от тия две заведения — тъй като други по мое сведение изобщо не съществуваха. Но водачът безучастно подмина кафенетата и спря едва на стотина метра от тях пред тъмна и видимо съвсем необитаема постройка. Бедуинът потропа гръмко с гегата си, вратата леко се откряна и пълна жена с вид на сводница подаде глава.

— Влизайте — покани ме водачът като сочеше тъмния вход.

„Ако са решили да ме очистят, значи тука ще стане тая работа“, помислих си, додето изкачвах с препъване някакви стъпала. Сводницата ненадейно отвори една врата и ме заслепи. Пред нас се разкриваше добре осветено помещение с ниски дивани и стени, покрити с пъстри черги.

— Аз си тръгвам — обяви бедуинът.

— Изключено — възразих.

Но на мене корана ми запрещава да гледам...

— Никой не ви кара да гледате.

— Да, така би могло да стане — отвърна след късо колебание водачът. — Виж, това е идея...

Сводницата ни настани на един миндер и след малко до ушите ни достигнаха звуците на странна мелодия, странна, колкото може да бъде странно едно турско маане. Минута по-късно в салона един по един се намъкнаха самите музиканти, като, кой знае защо, се настаниха в най-далечния ъгъл въпреки изобилието на миндери.

Подир което дойде ред и за Улед-наил. Това бяха миловидни момичета, явяващи се отпърво добре опаковани в разноцветни

шалвари и многобройни воали, а подир туй показващи как изглеждат в евтино облекло. Нещо като арабски стриптийз, чиято специфика се изчерпваше с коремната гимнастика и безконечното времетраене.

— Кажи им да не се преуморяват — прошепнах по едно време на бедуина, който през целия спектакъл седеше загърбен към стената. — Стига толкова.

— Стига толкова — предаде шейхът на сводницата.

Тя обаче бе на друго мнение и ме осведоми, че горе ме чака малка закуска в компанията на същите тия миловидни момичета.

— Уморен съм — промърморих. — Друг път.

— А, ние имаме великолепно средство против умората. Един ментов чай за минутка ще ви ободри.

— Ако не се качите, ще загуби комисионата — поясни на ухото ми бедуинът.

— Кажи й, че няма да я загуби — промърморих.

Подир Улед-наил шейхът окончателно ме остави на спокойствие. Обикалях край потока или киснех в кафенето, изпълнено с араби. Но с арабите не бе лесно да се разговаря, макар че за да вдъхна повече доверие, бях се представил за турчин. Кафеджията обаче не бе пропуснал да отбележи:

— Да, турците са с арабите, когато става дума за петрол... Но когато става дума за политика, те са с европейците.

Единствените познанства, които успях да завържа, бяха тия с децата, и то посредством една не съвсем детска работа: тютюна.

Веднъж когато се изтягах в палмовата гора, към мене нерешително се приближи окъсан хлапак и поиска цигара. Подадох му няколко папирози, без да разбирам фаталността на тоя жест. Момчето възторжено изкрещя и изчезна зад близката рътлина, откъдето след минута към мене се втурнаха цяла купчина малчугани. Раздадох на всички по няколко цигари и тръпнах към дюните, но в края на гората ме пресрещна нова тълпа с умолително облещени очи.

— Нямам вече — обявих и за доказателство разтворих чантата си. — Ще ви дам по-късно, в хотела.

Мислех, че не ми вярват, но когато се прибирах привечер, разбрах, че са повярвали. Пред главния вход търпеливо ме очакваше цяла тумба деца.

Новината за цигарените ми запаси мълниеносно се пръсна сред малолетното население на оазиса. По баирите ме следваха върволици от деца, по ъглите на улиците ме пресрещаха с предупредителни викове нарочно поставени постове, през прозореца на ресторанта към масата ми се протягаха ята от детски ръце. И аз раздавах цигари край тръстиките на потока и сред дюните на пустинята, в парещата жега на площада, и в хладния мрак на кафенето, в паузите на обеди, и дори от върха на камилата. Сигурен съм, че да бях тръгнал да прекосявам пеша Сахара, подир мене пак би се проточило босоногото шествие с победния вик „мосю Сигарет! Мосю Сигарет!“, тъй като именно така ме наричаха вече всички тук.

Понеже запасите ми отдавна бяха привършени и вече сам се запасявах от кафенето, правех жалки опити да огранича дажбите:

— За тебе няма, ти си малък.

— Ама те са за брат ми.

— На теб вече ти дадох.

— Не сте ми дали.

— Дадох ти, при джамията.

— Да, но аз ги изпуших.

Аргументите бяха съкрушителни, тъй че наново разтварях с въздишка чантата. В този свят на мизерията една цигара бе цяло съкровище. Тя можеше да се пуши малко по малко през целия ден, да бъде заменена с „нещо“ на пазара или да се поднесе като дар на бащата.

Деловите отношения с децата не се ограничаваха само в областта на тютюна. Постепенно момчетата почнаха да ми носят разни предмети, произведени от самите тях и предназначени да подсилват семейните доходи. Чантата ми се пълнеше с грубо изработени ками, кокалени гребени, гъдулки от черупка на костенурка, огромни пустинни гущери, напълнени със слама. Всяко едно от тия пособия, работено търпеливо в течение на дълги дни, се продаваше по една и съща стандартна цена, далеч по-ниска от цената на пакет цигари.

Често пъти, докато седях на някой хълм и се мъчех да отклоня поне част от предлаганата стока, виждах едно десетгодишно момиченце, застанало настрана от шумното пазарище и отпредило към нас големите си тъмни очи. То държеше за ръка петгодишен малчуган със същите големи очи и същото плахо изражение.

— За какво стои? — попитах веднъж камиларчето, което ме развеждаше из пустинята и служеше като посредник в сделките.

— Носи свирки за продаване.

— А защо не ги показва?

— Не знам. Може да я е страх. Вашите хора са убили баща й.

„Вашите хора.“

Махнах с ръка на двете деца да се приближат, но те не мръднаха. Станах и отидох при тях.

— Я да видя какви свирки имаш...

Момиченцето извади от пазвата си малка тръстикова пищялка, грижливо издялана и украсена с червена боя. Подадох монетата и протегнах ръка да го погаля по косата. То се дръпна и побягна, а малкият се запрепъва подире му.

— А от какво живеят? — запитах по-късно камиларчето.

— От какво, от нищо. Носи вода и бере трева, за да й дадат хляб. Ако беше по-голяма, можеше да играе гола на туристите. Красива е, но е още малка.

Момчето говореше за шансовете на проституцията с такава почит, с каквато във Франция приказват за филмовата кариера.

На следния ден децата пак дойдоха и пак застанаха настрана.

— Имаш ли още една свирка? — рекох. — Онази беше много хубава.

Момичето ми подаде пищялката, ала остана безчувствено към комплимента. Джебът ми бе пълен с разноцветна захар — заранта ме бе осенила странната мисъл, че на децата освен цигари могат да се дават и бонбони. Извадих една зелена ментова риба и я подадох на малкия. Той облещи очи, протегна плахо ръка, сграбчи рибата и дърпан от сестра си, хукна надолу по баира.

Купих и други свирки от сирачето, но не успях да го привлека. Наистина то вече самичко идваше при нас, а когато се случеше да го погаля, не бягаше, но си оставаше все така затворено. Каква ли борба се водеше в това сърчице между нуждата и ненавистта, какви ли угризения го мъчеха, че приема подаръци от убийците на баща си.

Веднъж, когато другите деца се бяха пръснали из пясъчните дюни и ние бяхме останали само тримата, намерих повод да кажа:

— Тия, дето са убили татко ти, са лоши хора. Но всички европейци не са лоши.

— Лоши са — рече тихо момичето.

То бе седнало полугърбом към мене и си играеше с пясъка.

— Има такива, които мразят убийствата, и те са много повече от другите.

Детето седеше, навело глава и заровило ръце в пясъка.

— Ти сигурно мислиш защо тия, които са повече, не спрат ония, които са по-малко. И това ще стане.

Млъкнах, обезкуражен от туй, че говоря на вятъра и думите ми звучат като празни приказки. Момичето пресилваше замислено струя пясък от едната си ръка в другата. Малкият блажено смучеше голяма златиста пръчка захар.

На другия ден си тръгнах. При автобуса се бяха събрали много от старите ми приятели. И над всички тях стърчеше моят шейх с такъв израз на достойнство върху тъмното строго лице, като че беше истински шейх. Правеха се последни пазарлъци и през прозореца се раздаваха прощални цигарени дажби. Отвсякъде се чуваха звънки викове: „На мене, мосю Сигарет!“, „На мене, мосю Сигарет!“

Но момиченцето и малкия ги нямаше.

Шофьорът натисна призивно клаксона и включи на първа. Колата тромаво се полюшна, докато вън хлапетата надаваха прощални крясъци. Автобусът бавно се измъкваше от криволичещите улици, докато излязохме на шосето. Тук, до последната къща, видях момичето с малчугана. То се затича към колата със смутено, побледняло лице.

— Вземете, това е за вас...

Наведох се с цяло тяло от прозореца, но шофьорът в този миг бе натиснал газта и не можах да стигна протегнатата детска ръка, държаща малка тръстикова свирка.

Обърнах глава назад. Този ден духаше вятърът от пустинята и парцаливите дрешки на децата се развяваха върху хилавите телца. Момичето, вперило поглед след рейса, оправяше с ръка косите си, а малкият бе затулил очи с шепички, за да се предпази от праха. Двете приведени от вятъра фигурки ставаха все по-малки, додето се стопиха и изчезнаха в облака на пясъчната буря.

* * *

Екзотиката... Събирах я търпеливо в лондонския Сохо и в баровете на Амстердам, и в скучните безлични прави улици на Ротердам, този град, изникнал от пепелищата на войната като феникс, но един феникс от стомана и бетон, произведен част по част и сглобен част по част, както се сглобява лека кола.

Търсех екзотиката и в неоновите нощи на Брюксел, и по студените мокри плажове на Остенде, и в казината на Монте Карло или Ница, и в пристанището на Хавър, и в нощните квартали на Франкфурт и Кьолн, и в лепнещата лятна влага на Венеция, и в площадите на Копенхаген.

И тъй, екзотиката. Наивното желание за нещо ново, но наистина ново. Наивното желание да смаеш хората, като им разкажеш как си обикалял по едни ей такива, особени места. Само че хората днес трудно се смайват или изобщо не държат да бъдат смайвани и телевизията скорострелно им показва късчета от тия градове, които ти с толкова труд се мъчиш да описваш. И дори да кажем, че смаеш някого... После какво?

Колкото до описанията, те отдавна вече ме изпълват с недоверие, може би защото на времето прекалено старателно ги бях трупал в бележниците си. Да описваш подробно в тоя век на визуална информация, това вече май е все едно, като да участвуваш в автомобилно надбягване с велосипед. И усетя ли, че почвам да се отегчавам от някакво станало вече подозрително дълго описание, бързам да го прекъсна, защото каква полза да отегчаваш и себе си и читателя.

А що се касае до екзотиката... Нали я бях домъкнал цял куфар от Алжир. Купчини записки, снимки с камила и без камила, дузини свирки и препарирани гуцери, сувенири отгук и оттам, без дори да споменаваме сахарокото одеяло и бакърената тава. Натрупал бях екзотика колкото щещ, макар и не точно от очаквания вид. Тук нямаше и помен от Пепе ле Моко и Хеди Ламар, а белият Алже изглеждаше бял само отдалече. Но аз видях колониализма в последната му фаза — казвах си окуражително, — усетих първите признаци на неизбежния

сблъсък, срещнах се с толкова различни хора — Алег, младия журналист, Асур, арабите от Махиедин, от Касба и от Бу Саада, дечурлигата, бедуина на Кук, подофициера, шофьора, келнери, проститутки и какви ли не.

Да, наистина, но каква полза? Загребваш с две ръце, за да установиш, че шепите ти са празни. От всички тия типове можах да използвам — добре или зле — само един: младия журналист. Понеже имах възможност да бъде с него няколко дни, понеже бе французин, понеже ми бе приятен. И когато научих, че е арестуван, той отново тръгна с мене, но не така весел и общителен, както на времето в Алже, а призречен и мълчалив като някаква сянка, която ме следваше и за която написах една новела „Както само ние умираме“.

А другите? — Нищо. Защото мислим, че екзотиката е преимущество, а тя е пречка. Само когато привичното за героя е станало привично и за тебе, само когато започнеш да виждаш живота му не като екзотика, а като проза, само когато светът му прерасне в част от твоя свят, само тогава можеш плътно да го усетиш като герой. Жената се оценява не в опиянението на първата среща, а в прозаичната светлина на дългата връзка.

И още нещо, навярно най-важното: един тип се превръща в герой само когато си успял да го обикнеш или намразиш в достатъчна степен. И дори да бъде епизодичен герой, той няма място в творбата, ако нямаш към него някакво човешко отношение или ако това бъде отношение на безучастие.

Ние нерядко говорим за сърцето с готови кухи фрази. Може би дори е наивно да се обръщаме другояче към него освен като към един книжен символ. Може би от научна гледна точка то не е нищо повече от възел на кръвоносната система и само един невежа е способен да го величае като извор на чувства. Но във всеки случай творбата едва ли се заражда в мозъка, третиран като изчислителна машина, и дали ще се зароди, или не, това човек го усеща именно в сърцето, нищо че за физиолозите то е само една помпа, поддържаща циркулацията на червената течност.

Именно в сърцето. Когато доловиш, че равният му образцов ритъм се нарушава, когато бъде обхванато от оная внезапна аритмия на покъртването, когато го усетиш да притиска гърлото ти, когато почувствуващ, че от него ненадейно започва да се излъчва онази

особена топлина, без която творението ти никога няма да бъде съгрято и никога няма да заживее.

Сърцето — въпреки целия ми респект към изчислителната машина. И когато един ден — един ден, подир толкова дни на трупане и толкова дни на нерешителност — най-сетне почнах да вадя от купчината това или онова, за да го превърна в разказ, едничкият компас, който можа да ми свърши някаква работа, се оказа сърцето.

* * *

— Как възниква у вас идеята за творбата? — бе запитал веднъж един млад критик, зает с някаква анкета.

— Че откъде да знам.

— А как изграждате самата творба?

— Че откъде да знам.

Той вероятно реши, че позирам с подсъзнателното, и мина на друго. Изобщо, когато говориш истината, не винаги ти вярват. Трябва да излъжеш в духа на обичайните щампи, за да ти повярват. Да кажеш например, че започваш, като подбиращ един важен проблем. Че подир туй потърсваш конфликт, който най-сгъстено да разкрива тоя проблем. Че след това помисляш за характерите, които най-естествено биха довели до въпросния конфликт. Или обратното: характерите — конфликтът — проблемът. Така е дори още по-сполучливо, защото и децата знаят, че характерите са главното. Излъжи по единия или по другия начин, и без друго ще ти повярват.

А истината е, че действително не знам. И което е по-важно — че съвсем не държа да знам. Когато въображението ти работи, най-малко от всичко можеш да се самонаблюдаваш и самоанализираш. И дори да опиташ, ще бъде безполезно, защото въображението ще секне. И каква полза от подобни експерименти, щом съществуват толкова трудове за психологията на литературното творчество, написани от хора, които сами наистина никога не са творили, но затуй пък познават на пръсти делото на Балзак, Флобер или Достоевски. Това понякога са само хипотези, обаче една наука има право и на хипотези. Тъй че след като вече знаем как са творили големите майстори, какъв смисъл да се самоанализираме, за да установим как творят учениците.

Прочее, никога не съм си задавал подобен въпрос и съвсем нямам представа как би трябвало да отговоря. С това съвсем не намеквам, че работя, като интервюирам призраци, и изобщо, че ме стяга шапката. Не предполагам, че шапката ме стяга повече от допустимото, обаче за мене винаги е съществувала отчетлива граница между фантазирането или ако щете, белетристиката и теоретическата работа. И ако понякога съм прескачал тази граница, то е било именно за да намеря почивка от едната област, като се озова в другата, тъкмо защото съм усетил, че вече почва да ме стяга шапката.

Човек наистина оглупява от бездействието, но постоянната преумора също не е плодородна. Хрумванията започват да изскачат все по-бързи и да изпреварват писането, образите непрестанно се умножават и изместват един от друг, моторът е почнал прекалено да загрява и трябва да прекъснеш, за да му дадеш време да поизстине. Да прекъснеш или да превключиш на друго, да речем, на изчислителната машина.

В тоя занаят — и не само в тоя — има опасни скорости, които не бива да се превишават и които дори гениите не са превишавали безнаказано. Тези високи скорости са безопасни само за индивиди, смятащи, че текстът в последна сметка е просто набор от думи, а следователно и творчеството не е нищо повече от трупане на думи.

Единственото, което знам, е, че обикновено всичко е свързано с някакъв тип, който се залепва за мене, някакъв мъж или някаква жена, все едно. Понякога този тип е твърде отчетлив и ми е добре познат, понякога е значително по-смътен и менлив и аз се питам къде съм го срещал и дали изобщо съм го срещал. Това съвсем не е халюцинация, а нещо значително по-обикновено, една сянка, която се мъкне с тебе, без да ти пречи да се бръснеш или да си пиеш кафето. Една сянка наистина, но доста нахална, защото непрестанно се стреми да привлича вниманието ти, додето постигне своето. А постигне ли го, зарязваш другите си грижи и се заемаш с нея.

Сега идва ред и на твоя малък реванш. Ти почваш да диктуваш на сянката такава или инакво поведение, според собствените ти хрумвания и капризи; да ѝ заповядваш едни или други постъпки, според собствените ти хрумвания и капризи; да изменяш външността, дори да моделираш характера според собствените ти хрумвания и капризи. В подобни моменти изпитваш даже нещо като виене на свят

от безпределната си власт. Всесилен си да сътвориш всичко и да изличиш всичко и отново да го сътвориш в тая неуловима материя, от която са изтъкани бляновете и кошмарите ни. Всесилен си... Вятър. Всесилен е този тип, който се е залепил за тебе и който, ако прекалено го малтретиращ, си отмъщава по най-простия и най-вulgарен начин, като проваля книгата ти.

Случва се нещата да започнат и отзад напред — макар че кое е отзад и кое е напред, в тия работи е доста трудно да се прецени. Например някоя злополука, дочута или видена, се загнездва в паметта ти и започва да дърпа мислите ти към себе си, също като оня тип. И ти все по-често се улавяш, че умуваш по нея: защо е станала тъй, а не иначе и не би ли могла да не стане, и къде е истинската причина, за да стане. И отново опираш до хората, понеже двигател са, разбира се, хората, а не котаракът на съседите. И ако между тия хора има някое натрапчиво същество като оня тип или онази жена, дето е нищо и половина дори като жена, тогава отново ще трябва да зарежеш другото и да се заловиш с нея.

Жената, която ме принуди да се заловя с нея, беше именно такава, нищо и половина — искам да кажа като представителка на пола си, — една възрастна женица, загърната в окъсан мокър шал. Главата ѝ бе покрита с черна старомодна сламена шапка. А изпод шапката ме гледаха плахи сини очи.

Бях я видял в едно малко швейцарско градче. Но тя бързо бе изчезнала от спомена ми. И се появи много по-късно в пролетния ден на Екс-ан-Прованс.

Този ден дойде съвсем случайно, а можеше и да не дойде. Понякога просто недоумяваш как съвсем случайно те сполетяват неща, които по-късно обявяваш за свои достижения. Причината бе вероятно в това, че се бях откъснал за няколко дни от Париж с грижите и делничното разписание и че през тия няколко дни нямаше какво особено да правя.

Бях изпратен тук като наблюдател в една международна културна конференция. Заседанията минаваха главно в спорове по известни терминологически тънкости, свързани с текста на заключителния документ. Спорове, които мозъкът ми, непокварен от подобни процедури, отказваше да следи. Представителят на еди-коя си страна предлагаше еди-коя си дума да бъде заменена с друга дума. Аз лично

не виждах никаква разлика между тия две думи, не представителят поддържаше, че първата имала определен политически нюанс, и вежливостта изискваше да му вярваме. Както и да е, нещата биваха на път да се огладят, когато ненадейно представител на друга държава ставаше да възрази, че предлаганата втора дума носела известен pejоративен оттенък и че ако първата дума трябвало да се замени, това следвало да стане не с втората, а с една трета, която той любезно поднасяше на вниманието ни и която по мое скромно мнение бе съвсем равностойна по смисъл на първите две.

В залата бе доста душно, а навън грееше ранната провансалска пролет и духаше свеж ветрец и тия подробности — макар лишени от пряка връзка с текста на заключителния документ — не оставаха незабелязани за председателя, който неизменно прекъсваше заседанията по обед и оповестяваше, че втората част на деня ще бъде посветена на културни излети в околността.

Нямах никаква слабост към тия групови екскурзии с отокари и с досадни високоговорители, каканижещи исторически справки за местности и развалини. Моята самостоятелна екскурзия протичаше главно под сенчестите дървета на градската улица и бе свързана най-вече с проучване вкуса на еспресото в околните заведения и зяпане насам-натам. Така че и тоя ден, след като порядъчно се бях налял с кафета, тръгнах да се шляя, додето се озовах в градината. Тук бе тихо и сравнително прохладно и аз се отпуснах на една скамейка и втренчен в разцъфналия насреца розов храст, вероятно вече бях на път да задрема, когато женицата в окъсания шал застана до мене. Това съвсем не бе чудо, а най-естествен ход на привични асоциации. Бях заобиколен с цветя и женицата протягаше към мене треперещата си ръка, стискаща полуувехнало цвете. И аз чувах тихия плах глас:

— Една роза, господине...

Непознатата изчезна, за да се появи отново малко по-късно, и тия номера тя ми ги игра през целия следобед и ме принуждаваше да мисля за нея чак до късно през нощта, и ме сподиряше дори на заседанието през следващия ден, за да ми поднася увехналата роза между две редакционни бележки по заключителния документ.

Следобеда купих от книжарницата карнетка с листове за писма и се настаних в градината. Не знам защо се настаних в градината, когато кафенето бе далеч по-подходящо, с наличието на удобна маса и на

неограничен брой кафета. Вероятно смятах, че щом тук сме се срещнали предния ден, значи тук трябва да продължим и беседата си, в съседство с разкошния розов храст. Така или иначе, настаних се на скамейката и още не бе се мръкнало, когато завърших своя първи разказ — „Юнгфрау“.

Разбрал от опит, че за да оцениш безпристрастно творбата си, трябва да мине време, посветих следващите три часа на вечерята и на няколко кафета, които бе редно да се наваксат. И едва когато се прибрах в хотелската стая, извадих ръкописа.

Бях се изтегнал удобно в креслото, както се изтягащ, когато ти предстои да вкусиш едно приятно четиво. А какво по-приятно четиво от първия ти саморъчно написан разказ. Само че колкото повече напредвах в четенето, толкова по-ясно ми ставаше, че този първи разказ е също такава катастрофа, каквато бяха и книгата за моите срещи, и очеркът за Париж, и романът.

„Поразил си хартията — казах си, като хвърлих ръкописа и се приготвих за сън. — Такава хубава кремава хартия. Хартия за любовни писма.“ И тогава ми се стори, че отново виждам женицата, застанала неловко до леглото и протягаща ми увехналото цвете.

„Знам, знам — изпреварих я. — Една роза... Само че от твоята история, както виждаш, нищо не излиза. Какво да правя, като в нищо не ти върви. Попаднала си на калпав автор.“

Вероятно бях наистина калпав, но както мисля, вече споменах, поне инат не ми липсваше. Още повече сега причината за неуспеха ми бе съвсем ясна. Бях отразил това, което виждах през затворените си очи, но не в спокоен разказ, а в телеграма, в скоропоговорка, без ония подробности на външност и обстановка, без дъха на осезаемото, без всички на пръв поглед дребни неща, които някои читатели дори не забелязват, но които правят разказа.

И щом седнах във влака за Париж, взех да пиша разказа отново, макар и наум. А сетне, когато се прибрах, продължих. Продължавах няколко нощи подред. Крайно време беше най-сетне да се заловя с нещо — бях почнал да спя повече от необходимото. А когато най-сетне завърших ръкописа една заран, реших, че за по-голяма обективност ще го прочета едва подир седмица.

Прочетох го, разбира се, още същата вечер. И усетих с лека изненада, че тоя път съм доволен. Относително доволен. Колкото може

да бъде доволен човек без особени илюзии. Няколко дни по-късно отново го прочетох, за проверка, и кисело установих, че сега по-малко ми харесва. И пак започнах да го човъркам.

Това беше всъщност само един неголям разказ. Един разказ без претенции да разкрива нови светове. Един съвсем обикновен разказ. Но за мене той бе по-важен от всички други, дето щяха да последват и дето биха могли да последват. Защото без него не бих написал и ония страници, които дойдоха по-късно. И защото без него бих престанал да вярвам, че съм годен дори за скромната длъжност на чирак в този странен занаят.

Сега, когато се връщам към тия години, струва ми се, че ако проявих упорството да изтърпя всичките си писателски неуспехи, да ги преглътна и напук на всичко да продължа да блъскам с инат върху раздрънканата вече машина, причината е до голяма степен в туй, че разполагах с много самота.

Изкуството е средство за общуване, за общуване с много хора едновременно. Ала ние не винаги си даваме сметка, че за да стигнеш до това приятно общуване, трябва неизбежно да прекосиш едно дълго и глухо пространство на самота. Този, който е дотам общителен, че изпитва нужда да бъде винаги с хора и непрестанно да разговаря, и който дори в просъницата си бърбре с тоя и оня за това и онова, той няма нужда от писане. Той е осенен от щастието да се изявява спонтанно, незабавно и без тия мъчителни спънки на писането. И нищо чудно, ако нуждата от писане понякога възниква тъкмо от туй, че то остава единственият ти възможен път към хората.

На младини бях прекомерно стеснителен, бих казал дори неприятно стеснителен. Не в смисъл, че не можех да отнеса една книга на антикваря и да я продам или че не бих набрал смелост да предлага едно стихотворение тук и там. А в смисъл, че дори да ме убият, не бих споделил с никого онова, интимното, което понякога ти дотяга да носиш у себе си и което вечно ти тежи тук, вътре. Бях расъл сам, в една мъжка къща, където не бе особено привично да се говори за чувства и настроения. На дванайсет години — ако не ме лъже паметта — бях се влюбил за пръв път и подир дълги колебания бях се осмелил да споделя чувствата си, разбира се, не лице в лице с момичето на сънищата ми, а в писмена форма. После научих, че момичето на сънищата ми е чело на общи познати писмото и всички много са се

смели. Не се учудих, понеже сантименталните излияния будят най-вече смях.

Поуката се налагаше от само себе си. Растях затворен като костелив орех и ако по-късно почнах да примесвам трудовите делници с пиянски празненства, то беше поради съвсем простото откритие, че виното ти развързва езика. Така го развързва, та надрънкаш сума глупости и на следната заран ти е дори противно да си спомняш какво си дрънкал. Ала колкото и да си дрънкал, онова, другото, продължава да ти тежи тук, вътре.

Писането ми се откри като единствения сигурен път към хората. Една бавна и трудна форма на общуване, но която си струва труда. Само че тя предполагаше известна доза самота. Не можеш да говориш, без предварително да си намислил или измислил това, което трябва да кажеш. Не можеш да се кикотиш с тоя или оня, да обсъждаш как едичоя си избягала с едичой си или даже да беседваш по най-сериозни неща, а сетне да се прибереш и да почнеш да пишеш поредния разказ. Ако срещите ти с приятелите са прекалено нагъсто, няма да остане място за срещи с героите. Те може би ще се мъкнат известно време подире ти, но после без друго ще те зарежат. Защото дори у въображаемите хора търпението не е безгранично.

В тоя град, след приключване на служебните задачи или в паузата между две задачи, разполагах с достатъчно време и достатъчно самота. И за да удължа тая самота, предпочитах да се движа от място на място пеша. Грохотът на потоците коли и множеството на минавачите не ми пречеха, напротив, сякаш се скривах сред тях и потъвах, за да бъда още по-сам. Всъщност не сам, а насаме с поредния тип, който се бе залепил за мене.

И додето се промъквах в тълпата или разсеяно зяпах витрините, или чаках застанал на кръстовището да светне зеленото, в главата ми бавно минаваха откъслечни образи и фрази от това, което може би щеше да стане разказ. Не бях сигурен дали ще стане, ала си казвах, че ако не стане, ще мина на друго. Купчината в главата ми бе достатъчно едра, за да се кахъря. И навярно тъкмо защото работех без договори и срокове и навярно тъкмо понеже изобщо не смятах, че работя, бях по своему щастлив.

Е, да, щастлив, но само в този първи момент, когато работата още не изглежда работа, а е почти пасивно съзерцание на образите, които

се оформят и разсейват във въображението ти. Все едно че си на кино. И то с правото сам да си измисляш филма и с предимството да го измисляш почти без усилие.

Може би тоя миг да е най-важният. Може би тъкмо в него да се съдържа чудото на кълнежа. Но туй още не е работата. И ако спреш дотук, нищо няма да се получи въпреки кълнежа. Да създадеш във фантазията си една сграда още не значи да я направиш. И хората си мислят, че между един роман и една сграда има голяма разлика само защото сградата е малко по-материална и по-зрима. А всъщност, ако съществува разлика, тя съвсем не е в полза на романа. Архитектът предоставя на други да осъществят проекта му, но писателят не може да възложи на друга да напишат книгата му.

Тук именно ми се разкри и голямото разстояние между колекционирането на сюжети и създаването на разкази. Колко често ми се случваше да попадна на „готов“ сюжет или да ме осени интересно хрумване, да си играя мислено с него няколко часа или няколко дни, а сетне да го захвърля, понеже се е явил друг сюжет или друго хрумване, или понеже не ми е достигнала воля да се заема с работа.

Работата, истинската работа започваше с осъществяване на видението в материал, с преодоляването на материала, с трудната моделировка не само на общата структура, но и на всеки най-дребен детайл. И това време — за мене поне — не бе никакво щастие, а жива мъка и дълги часове на горчивини и разочарования, за да получиш доволството от някой малък пасаж, едно съвсем ефимерно доволство, което още при първия следващ прочит отстъпваше мястото на ново огорчение.

По-късно някои колеги ме укоряваха, че съм си губил времето да се занимавам с една чужда действителност. Това бе тяхно право и аз не намирах за необходимо да обяснявам, че след като живееш седем години сред тази чужда действителност, няма начин да не я забележиш. Други или може би същите ме мъмреха още по-късно, че съм оставил разказите и съм се захванал да пиша романи. Но за мене тия разкази бяха една вече прекосена територия. Прекосена вероятно по не твърде блестящ начин, но тъй или иначе, вече задмината. Можех, разбира се, да извадя още пет или още петдесет истории от купчината, само че не виждах защо.

Имаше и такива, които ми признаваха правото да пиша романи. В края на краищата в наши дни кой не шише романи. Романите днес са се превърнали в почти такава епидемия, каквато на времето бяха пубертетните стихове за първия пролетен ден и първата любов. Така че въпросът за жанровите ми права се решаваше как да е. Но възникваше въпросът за темата: защо „шпионски“?

Наистина, защо „шпионски“? Тази загадка и мене понякога ме е вълнувала. Навлязох в темата на разузнаването почти на шега. Човек нерядко хлътва в сериозните работи почти на шега. Но дори и шегите не възникват случайно.

От деня, в който зловещият облак на атомната гъба бе изникнал над развалините на Хирошима, светът живееше на ръба на войната. Настъпила бе ерата на Големия страх, както казваха там, на Запад. И там, на Запад, тоя голям страх се усещаше някак по-осезаемо. При всяка нова криза — а те следваха една подир друга на къси интервали — вестникарските машини бълваха извънредни издания с огромни заплашителни букви. Стикерите с мрачни гласове вещаеха по радиото последните тревожни новини. Богатите подготвяха за всяка евентуалност отлитането си до Швейцария или до Балеарските острови. Бедните се задоволяваха да правят опашки за сапун и олио.

Наистина мирът, крехък и непрестанно застрашаван от локални конфликти, продължаваше. Но този мир си имаше особена атмосфера — болнавата и напрегната атмосфера на студената война. Някога, ако оцелеем, учените навярно подробно ще изследват влиянието на тая атмосфера върху душевното здраве на поколенията. Скептицизмът, примирението, цинизмът и отчаянието, сексуалните прекалености или просто истерията едва ли са лишени от връзка с Големия страх.

И в тоя климат на денонощно взаимно дебнене, на колосални блъфове, рискуващи да прераснат в катастрофа, на военни маневри, заплашващи да преминат във военни действия, безшумно и напрегнато като огромни циклотрони работеха механизмите на разведките. Не само за да се предусетят намеренията на противника. Но и защото под измамната привидност на мирния бит вече се разгръщаха в дълбочина глухите схватки на психологическата война с диверсиите, превратите и саботажите.

Някои хора смятат всички тия неща за легенда от съмнително естество поради едничката причина, че смесват далечните очертания

на хоризонта с очертанията на собствения си нос. Някои защитници на съвременната тема възприемат напрегнатата подмолна борба. В днешния свят не като съвременна тема, а като приключенски небивалици. В края на краищата — въпрос на разбиране.

Започнах почти на шега и може би донейде затуй, че се касаеше за една наистина презряна тема. Никога не съм изпитвал влечение към теми, върху които колегите ми вече са опитвали перото си, макар да знам, че всеки има право да опита и своето, особено ако е убеден, че ще задмине постигнатото. Вярно е, че шпионската област, както пренебрежително я наричаха, бе не малко разкопавана на Запад, ала това винаги бе ставало именно по линия на небивалиците, дори когато се вършеше от хора, познаващи добре истинското положение на нещата. Така че почвата всъщност си оставаше почти непокътната и не изискваше нищо повече, освен да си плюеш на ръцете.

Взех я на сериозно, когато открих, че това е не терен за напрегнати сюжетни ходове, а теренът на Студената война. И се опитах в границите на възможното да очистя повествованието от сложната задъхана интрига и да отворя място за характерите по най-баналните правила на литературната теория. Студената война, това бе за мене „лошото време“, към което привикваш по липса на нещо по-добро, но чийто смразяващ дъх пронизва дълбоко човешките души и човешките отношения и под чието навъсено небе светът се разкрива тревожен и неприветен.

Историята и този път започна с това, че подире ми се помъкна някакъв тип, някакъв тип по име Емил Боев, едно измислено име, между нас казано, само че измислено не от мене, а от него, понеже като подхвърлено дете той бе имал рядката привилегия сам да си избере името. Помъкна се с мене всъщност още в Париж, само че тогава бе доста смътен и неопределен — защото той бе от тия, смътните и неопределените, — и аз постепенно му приписвах едни или други черти на близки или съвсем въображаеми хора и го съветвах да се държи, както трябва, ако иска да стане положителен герой. Но колкото повече добиваше плът и кръв, толкова по-ясно разбирах, че ще имам работа с труден човек, дето не следи твърде за мнението на околните и изобщо не се вълнува от званието положителен герой. Така и стана. И никак не се учудих, когато по-късно някои взеха да мърморят, че тоя Емил Боев съвсем не е образец в службата и битата, не

прелива от оптимизъм и на всичко отгоре е стар ерген, саможив и без всякакви възгледи да създаде дом и семейство. Бях го предупредил още в началото, но има хора, дето, каквото и да им разправяш, си знаят своето.

Всъщност не е изключено и аз самият да нося някаква вина за привичките на героя си. Казват, че героят винаги прилича в една или друга степен на своя автор. И понеже неговите достойнства съвсем не бяха моите, нищо чудно, ако — за да спазя правилото — го бях надарил с недостатъците си.

Привързах се към темите на разузнаването и престъплението, защото видях в тях темата за двата свята — в първия случай като пряк сблъсък, а във втория — като мъчителна борба със сенките на старото. Тая тема за двата свята бе почнала да ми се разкрива още от детските дни, още от смътното време, когато бях зърнал снимката на крачещия към бесилото Фридман, и подир туй в делничните схватки на улицата, и по-късно в епопеята на войната и в нелегалната борба, и още по-късно — в застрашителните бури на „лошото време“. Тая тема за мене бе всъщност Темата, тя бе оставила следите си по всичките ми ръкописи, това бе моята тема, за което нямах никаква заслуга и никаква вина, освен че бях се родил и израсъл под нейното властно влияние.

Двата свята. За какво друго можеше да пише човек, когато тия два свята се бяха вкопчили на живот и на смърт, когато грохотът на техния двубой проникваше до най-затънтените кътчета на бита, когато от изхода на този двубой зависеше всичко останало.

Не помня да съм си казвал някога: днес ще пиша за двата свята. Не помня да съм се опивал от мисълта, че се превръщам в техен летописец. Пишех само за човешки одисеи, банални или трагични, одисеите на тая типове, дето вървяха подире ми. Но където и да надниквах — в кошмара на един вертеп или в гъмжилото на една улица, в мястото на един заговор или в мястото на една любовна среща, — навсякъде чувах гръмливия или приглушен тътен на двубоя. И той отекваше в нестройното тракане на машината, защото нямаше как да не отекне, и сред думите, които исках да звучат само като обич, се промъкваша дрезгавите тонове на омразата, защото в тая вселена на светлина и мрак всяко нещо има сянка и сянката на обичта е омразата.

* * *

Понякога, към края на нощта, след като изпълненият с чудовища здрач на кошмара е вече изброден, в съня ми ненадейно съмва. Сиянието навлиза от прозореца на купето, защото пътувам с някакъв влак, и това е всъщност краят на пътуването, понеже през прозорците вече се виждат зданията на непознат град.

Не знам дали влакът се движи по висок насип, или по мост, или просто по въздуха, но виждам от птичи полет и в същото време съвсем близки просторните булеварди с дървета в утринно синя листовина и старинните барокови сгради, много бели, тъй бели, както могат да бъдат само в един сън към края на нощта, виждам сините кубета и подолу белите балюстради на балконите и сините прозорци, в които се отразява небето.

А влакът продължава да се носи леко и все по-бавно и в далечината вече се вижда синьото море, осеяно с бели параходи, както следва и да се очаква в един пейзаж, който целият е от синьо и бяло, и аз си казвам, че навярно най-сетне пристигаме, и усещам оная лека тръпка от нетърпение и сладко замайване, която изпитваш, когато пристигаш в красив непознат град.

Да пристигаш в красив непознат град... Някога копнеех за това и си мислех, че подир всяко такова пристигане ще се ражда и по една нова книга, която ще бъде толкова по-странна и хубава, колкото по-странен и хубав е тоя нов град. По-късно бях принуден да установя, че нещата стоят малко по-другояче. И че поривът към далечното се е раждал не толкова от любов към писането, колкото от страст към пътуването.

Пътуванията — и някогашните, на къси разстояния, и посетнешните в чужди страни — не ми донесоха очакваната поредица шедьоври. Това, което бегло прелита край погледа ти, може да роди най-много един хубав сън, но не и една хубава книга. Книгата се ражда не от туй, дето прелита край тебе, а от онуй, дето го носиш у себе си, дето си го събирал, трупал и обмислял с години, дето се е превърнало в твоя тревога и твоя мъка и дето най-малко от всичко му обръщаш внимание, понеже, нали си е в тебе, няма опасност да се загуби и винаги може да бъде използвано при липса на нещо друго.

То също е плод на едно пътуване, но на онова единственото пътуване, което е писано на всеки от нас и което ни отвежда до края на пътя. Само че ние винаги си мислим, че до края на пътя има още много време или поне достатъчно време за още една книга, сещате се коя — оная, Единствената.

Прието е да се смята, че човек умира само веднъж и по тая причина не му е възможно да се върне и да сподели с нас впечатленията си. Всъщност, струва ми се, човек може да умира и повече пъти или почти. Всички знаем онова преживяване, когато високата температура те поеме и понесе из въртопите на треската и когато се унасяш и потъваш все повече в себе си и все повече се откъсваш от външния свят и смътно се сещаш, че ако още малко се откъснеш и още малко потънеш из тия мъждиви въртопи, вече няма да можеш да се върнеш, макар че в подобен момент това ти е почти безразлично.

Трябва да съм бил десетгодишен, когато за пръв път преживях своето малко умирање. Бяхме се изкачили с баща ми и приятелите му рано заранта на Мусала и решихме оттам да идем на Седемте рилски езера и някой ни поведе към езерата, ала тоя някой познаваше толкова пътя, колкото и всички останали, и ние през целия ден се лутахме по пътеки и без пътеки из стръмнините, додето привечер най-сетне съзряхме долу в ниското под нас някакво езеро, синеещо като в дъното на котел сред високите канари, и макар това езеро да нямаше нищо общо със семейството на Седемте езера, решихме да се приютим на брега му, понеже вече мръкваше.

Едва бяхме наклали огън, когато вятърът ни връхлетя, над нас се разнесе грохотът на бурята и от почернялото надвиснало небе рукна пороен дъжд. Нямаше никаква възможност да се скрием от бурята — наоколо се простираха само ниски хвойнови храсти. Струите на дъжда, гъсти и тежки, връхлитаха отгоре ни, а над скалистите зъбери с оглушителен трясък святкаха и гаснеха мълнии. Приятелите на баща ми се опитваха да направят нещо като палатка с един брезент, опънат върху храсталака, и по едно време изглежда, че успяха, защото ме натикаха отдолу, макар че за мене това нямаше никакво значение, тъй като вече се носех из мътните горещи въртопи на треската.

По онова време треската редовно ме събаряше, понеже имах тропическа малария, но тоя път ме бе съборила малко по-грубо,

вероятно удвоена от простудата, и аз само като в мъгла усещах боричкането на хората с тежкото платнище, което непрекъснато се пълнеше с вода и което бурята искаше да изтръгне от ръцете им, додето наоколо илюминацията продължаваше с пълна сила, а скалите над главите ни се къртеха и търкаляха с трясък надолу, защото се пукаха от смяната на температурата, както казваха някои, или от грохота на мълниите, както твърдяха други.

Треската ме носеше и въртеше и увличаше все по-дълбоко в тъмните си въртопи и аз се сецах посред бълнуването, че сега вече сигурно няма да мога да изплувам, и си мислех, че не е честно да умра само на десет години, докато всички други живеят повече, но заедно с това си казвах, че не бива да се умилявам над себе си, защото всичко е все едно, и татко ме бе учил, че трябва да прогонвам тия гадни тръпки на самосъжалението. Додето усетих, че всичко около мен потъмнява и навярно вече потъвам в най-дълбокото и навярно завинаги.

Почвах да идвам на себе си с онова чувство на спокойствие и отмала, с което се връщаме, ако не сме прекрачили последния праг. През затворените си клепахи усещах нещо светло и топло. Открехнах ги едва-едва. Зазоряваше се. Бурята бе отминала. И върху фона на тъмносиньото утринно небе се издигаше високият и странно бял пламък на накладения огън. И може би понеже не бях съвсем изплувал от бълнуването или понеже не бях съвсем разтворил клепаците си, стори ми се, че виждам един висок човек, тръпен и бял като пламък, който замислен ме наблюдаваше.

Нямах куража да погледна открито, защото се боях да не прочета в големите очи укор. Бях завършил учебната година не твърде блестящо и не бях написал още нито ред от задължителната по онова време и за оня сезон творба „Как прекарах лятната ваканция“. Но може би тъкмо понеже гледах през полуспуснати клепахи, стори ми се, че очите на високия бял мъж са приветливи и топли.

После имаше и други умирения, ала най-неприятното бе това в инфекциозната болница, понеже бе най-късното. Най-късните са винаги най-неприятни. Опомнях се мъчително от кризата, подир която може би щеше да последва и друга, и се опитвах да преодолеея налегналата ме апатия и да събера мислите си, за да си дам сметка в какво положение оставям работите си в случай, че тая, следващата криза се окаже и окончателната. През клепаците ми и тоя път

проникваше светлина, но сега това бе само студената светлина на високия прозорец с късче зимно небе и в тая студена светлина неразборията, която оставях подире си, изглеждаше още по-тягостна.

Купища недовършени ръкописи, купища неоправени житейски дреболии и три деца, на които не си дал нищичко от всичко туй, което си искал да им дадеш. И какво — питах се — ако кризата случайно и този път се размине? В най-добрия случай личните неуредици малко ще намалаят, а ръкописите малко ще се увеличат. Само бедата е, че ръкописите не се оценяват на кило.

И все пак, когато по-късно се съвзех от апатията, реших, че трябва да наваксам нещичко в границите на възможното. И машината започна да трака още по до късно, за нещастие на съседите. Старата история. Когато наближи часът гостите да си ходят, тогава най-много се разбърят. И ти по същия рефлекс се разбърях в самотата си. И непрестанно се сецаш за това и онова, което си пропуснал да кажеш. И споменът те връща към стари забравени неща. А тия неща ти припомнят други, додето внезапно съзнаваш, че отдавна си престанал да пишеш, и само стоиш сред тютюневия дим и тишината, ококорен като някаква нощна птица, една вече уморена и побеляла птица, която измерва с крачки кафеза на стаята, а понякога спира и вперва невиждащ поглед в пространството.

Птицата вероятно се чуди за нещо си. Чуди се навярно какво щеше да стане, ако всичко можеше да почне съвсем отначало. Тя винаги е обичала да фантазира тая птица.

„Какво задраскваш там? — казвам си. — Докъде стигна в съкращенията?“

На първо време — доникъде. На първо време се ровиш като мосю Лабери из вехториите и си мислиш, че примерно ей това нещо наистина е боклук, но дали пък е чак дотам боклук, и те връхлитат свързаните с него спомени, и просто нямаш сили да го захвърлиш, защото е част от миналото ти, част от живота ти, част от тебе.

Само че караш ли така, какъв смисъл да се питаш какво би станало ако всичко можеше да почне отначало. Нищо не би станало, абсолютно нищо, освен същото. И тогава обръщаш страницата и почваш наново, и тоя път зачеркваш наред — без колебание — случайните приключения и случайните дружби, и дните, похарчени в празнословие, и нощите, изгорели в пианство, и всички тия дребни

страсти и празни занимания, скиорство, билиард, фотография, бридж, монети, минерали и марки, тия невинни увлечения, които понякога така набъбват, че изяждат цялото ти свободно време, без оглед, че то всъщност съвсем и не е дотам свободно, а предвидено за размисъл и самота.

Тия дребни страсти и невинни залъгалки, които нерядко стават най-големият и най-коварният ти враг именно защото са дребни и невинни. И колко много години са нужни, за да разбереш, че най-опасният ти враг е тоя, дето е тук, вътре в тебе. Защото е трудно да го видиш, тъй както се е свил вътре в тебе... поне додето не ти хрумне, че може да е в тебе. Защото е добродушен и те спохожда с най-невинни предлози — да се разсеем, да си починем, да се позабавляваме. Защото е перфиден — винаги ти мисли доброто, винаги се грижи за твоето спокойствие, сигурност, благополучие. Защото е многолик — безхарактерност, малодушие, страст към красивата вещь или просто безделие.

Тоя подлец може да се спотайва съвсем неуловим. Но може да нарасне и до обсебване или да се развихри в умопомрачение. Усещал съм го винаги като сила, която се стреми да ме отклони от пътя ми, она външно тъй кратък, но понякога тъй труден път от битовите дреболии до работната маса. Усещал съм го винаги, без да си дават сметка за тая малка подробност — че е у мене. Стоварвал съм мислено вината върху околни хора и околни обстоятелства, а себе си съм щадял, без дори да подозирам, че щадя него.

Компаниите; дребните конфликти, които си преувеличавал до нещо съдбоносно, задачите от материален или битов характер; понякога просто изкушението да не вършиш нищо; понякога страстта към изкуството, но не това, най-важното за тебе изкуство, което сам искаш да правиш и все не успяваш да направиш, а изкуството, създадено от другите, консумацията, далеч по-приятна и толкова по-лека от самото създаване.

Просто настръхваш при мисълта, колко много време е трябвало да мине, за да стигнеш до простото откритие, че за работата не е нужно нито вдъхновение, нито щастлив ден, нито гигантско усилие, а преди всичко едно съвсем дребно нещо — да си наложиш да направиш тия няколко крачки до работната маса, само няколко крачки и само едно привично движение, за да навиеш белия лист върху валяка на

пищещата машина. Не че това решава всичко, но оттук започва всичко и излишно е да очакваш, че ще чуеш музика, ако не се пресегнеш да завъртиш копчето на радиоприемника.

Проста работа. Само няколко крачки. И все пак, какви препятствия и изкушения по протежение на тоя смешно кратък път. И колко много таланти, истински таланти, са станали жертва на тези дребни изкушения по тоя смешно кратък път. Всъщност най-страшното е именно това — да забравиш пътя до работната маса. По-страшно може да бъде само другото — да я превърнеш в занаятчийски тезгях за печалби.

Естествено, към работната маса не се тръгва с празна глава. Но идеите, замислите, сюжетите винаги съм ги имал в излишък, винаги са се въртели и блъскали в теснотията на моя ноев ковчег — все такива недооформени и недоизбистрени, възникнали в късата пауза между две други занимания, за да отидат в общата навалица на неосъществените проекти, да увеличават бъркотията, да задушават останалите и сами да бъдат задушавани от останалите.

Последната ми мания, ако се не лъжа, бяха минералите. Една мания колкото безсмислена, толкова и естествена: след като си минал през всичко, което човекът е сътворил от природата, спонтанно се връщаш към това, което е сътворила самата природа, за да затвориш кръга. Кристалите... Тази бистрота, тоя блясък и това съвършенство на формите, почти геометрично, „почти“, за да не стигне до скучната сухота на човешката геометрия.

И често между тия кристали ми попадаха образувания, поели пътя на кристализацията, но останали неправилни и неизбистрени. Също като моите замисли. Защото и при тях, както при моите замисли, някаква пакостна сила се бе намесила, за да попречи на избистрянето и на хармоничната кристализация. И те бяха много повече, неизмеримо повече от чистите кристали, тия мътни и неправилни образувания, също както човешките несполуки или полусполуки са далече повече от успехите и добрите дела.

Но неизбистрени или неоформени, аз трябваше да ги нося у себе си всички тия замисли, да търпя бремето им също както бремето на другия сбиротък от вещи около мене и дори да установявам, че повече ми тежат от другия сбиротък, защото от него можеш да се освободиш, като напуснеш задръстената стая, а от тия смътни идеи и неродени

творби няма как да се измъкнеш, поне докато главата ти все още те съпровожда.

Да, но какво да се прави с каймака на другия сбиротък, не марките и медалите, а бронзовете в кафява или зелена патина, тъмнеещи над шкафа, африканските маски, изрязващи се строго върху светлата стена, графиките, грижливо надиплени в папките, тия находки, свързани с толкова скитане, лишения и копнежи.

„И това ли?“ — питаш като дете, на което се готвят да отнемат играчката.

„И това.“

„И Марсилезата на Рюд?“

„И тя.“

„И литографиите на Домие?“

„Също. Ти не си от тия, дето биха се задоволили с един бронз или една графика. Както на времето не се задоволяваше седна чаша. При тебе всяко занимание прераства в увлечение, а увлечението — в болест. Тихата лудост. Затуй задрасквай. Задрасквай всичко.“

Това, разбира се, също е увлечение. Но щом изобщо не можеш да минеш без увлечения, налага се поне да прецениш кое да остане за сметка на другите. И струва ми се, че ако би трябвало да поправам и да задрасквам, за да почна отначало, бих изхвърлил от живота си много и много дни, включително и доста от тия, които са били дни на радост, за да оставя единствено дните на труд, изпълнени с умора, недоволство, а понякога и отчаяние.

За съжаление, задраскването може да се прави само наум и само наум може да се почва отначало. Ние рядко си даваме сметка каква фаталност се съдържа във всяка наша постъпка, във всеки жест и всяка дума. Нищо, вече извършено или произнесено, не може да се върне обратно. И ние само се успокояваме, като си казваме, че можем да го поправим. Да поправиш, не значи да изличиш.

А онова, другото? — питам се понякога в тия ноци на самота. Онова другото, което единствено оставяш незачеркнато, не е ли и то тиха лудост? Тая купчина в главата ти, тоя сбиротък от човешки истории, тия купища ръкописи, не са ли и те тиха лудост? Ровиш се в грижите на едни хора, за да ги разказваш на други хора. Тичаш насам-натам, като някакъв куриер между героя и читателя. И после?

И после — нищо. Какво друго бихме могли да правим ние хората, освен да си разменяме грижи, след като едничкото, с което разполагаме, са грижите. Но може би, като си ги разменяме така, като си ги предаваме от ръка на ръка, те постепенно се оглаждат, подобни на острите парчета скала, които, след като водата дълго ги е влачила и търкаляла, се превръщат в обли гладки камъчета, по които можеш да вървиш дори и бос.

Да, грижите, това е основното ни имущество. Ала с тия грижи са свързани и горчивите поуки, и плахите надежди, и радостите на преодоляването. И ние крачим напред като дълга върволица, като един безкраен керван сред суровата местност и под мрачните небеса, понесли в себе си лазура на онази обетована земя, която е крайната ни цел. Вървим и се окуражаваме взаимно и взаимно си показваме пътя, а понякога и взаимно се ругаем, но продължаваме да крачим заедно, защото единственото ни спасение е да бъдем заедно.

Върволицата се точи безкрайна в тоя мъчителен преход между мрачните на миналото и лазурите на копнежа ни. Върволицата е безкрайна и къде точно се движиш самият ти, е въпрос на чиста суетност и важното е да се движиш и да помагаш на тия край тебе, а не да хленчиш и да оставяш да те търтят. И с какво друго би могъл да помогнеш освен с една история, която прави пътя да изглежда по-кратък, една история за мрачните на миналото или за грижите на сегашното или за онази обетована земя, простираща се нейде там зад сините хребети на хоризонта, където нерядко си бил, макар и насън.

И понеже става дума за сън, сецам се, че вече е време да помисля и за тази подробност, ако не искам да изпусна пътуването, а може би и пристигането в оня бял непознат град.

Всъщност ние винаги пътуваме, и не само насън, а и наяве. И дали това пътуване ще бъде по един банален маршрут, или ще ни разкрие нещо непознато — туй зависи от нас.

Бях налучкал тая истина още на младини, когато, изоставил изкусителното странствувание в мечтите, бях написал своето „Пътуване в делника“. Но да налучкаш нещо и да го оползотвориш, това са две различни работи.

Казват, че всяко заминаване е едно умиране. Или едно малко раждане — бихме могли да добавим. Всичко зависи от туй, накъде заминаваш и защо. И ранното утро — което обикновено проспивам —

разтваря за нас вратите към пътуването в новия ден, цял един ден, изпълнен с толкова неща, стига да имаш очи да ги видиш и желание да ги премислиш и воля да изживееш тоя ден малко по-другояче от вчерашния. Защото ние нерядко живеем дните си тъй, сякаш предварително са размножени с индиго, сякаш са просто различни екземпляри от един и същ формуляр, а сетне се чудим, че ни е скучно, и, разбира се, търсим причината навсякъде другаде освен в себе си.

И така, предстои ми още един ден пътуване и аз разтварям прозореца, за да излезе димът и да влезе нощта. Навън е невероятно тихо, понеже и последният магнетофон е секнал. Навън е невероятно тъмно, понеже скоро ще се зазори. Вдишвам с пълни гърди хладния въздух и се вирам в мрака, като чакам да се разсее пушекът и да се разсеят мислите ми, защото легнеш ли с такава бръмчаща от мисли глава, по-добре изобщо не лягай, сънят, все едно, няма да дойде.

В тесния проход между стените на насрещните две сгради сияе светлината на уличната лампа. Един ярък сноп сред черното на нощта, в който неволно се втренчваш. В тоя час и в тая тъмнина, и в тая глухота всичко изглежда странно и границата между миналото и сегашното е съвсем изличена и всичко се е сляло в един безкраен миг на неподвижност.

И додето се вираш насреща, изведнъж в яркия стълб светлина израства и се откроява високата снага на оня забравен мъж от твоето детство, тръпен и бял като пламък, с мургавото лице, огряно от големи замислени очи.

Страх те е да погледнеш в тия очи. Страх те е, но си казваш, не бой се, те могат да бъдат и ласкави. Могат, да — когато си на десет години и едничкият ти грях е незапочнатото все още домашно на тема „Как прекарах лятната ваканция“. Но ваканцията отдавна е минала, и оная, и десетки други, и темата сега е „Как прекарах живота“.

Затуй те е страх да погледнеш в тия очи. Някога като малък се боеше от тъмното. А днес дойде ред да се плашиш от светлото. Да се плашиш от тоя светъл поглед, който искаш да избегнеш, но няма как да избегнеш, защото е в тебе. „Сам се гледаш и сам се преценяваш“ — бе казал Стария.

Вдигаш примирено очи. Между стените на насрещните сгради сияе студеният ореол на уличната лампа. Няма нищо — казваш си, — нищо повече от малко нощ и малко електричество.

Ала в гърдите ти трепти далечният отблясък на оня поглед.
Макар и като укор. Макар и като мъничка искра, мъждееща все още в
тебе, за да измерваш с нея мрачините си.

ЕЛЕГИЯ ЗА МЪРТВИТЕ ДНИ

ТЮТЮНЕВИЯТ ЧОВЕК

БЕЛЕЖКА ОТ СКАНИРОВЧИКА

Желанието ми да сканирам и да покажа в интернет „Тютюневият човек“ на Богомил Райнов е отдавнашно. Но дълго се колебаех — трябва ли да го правя?

Къде са творбите на доскорошните литературни генерали? Някой да е чел напоследък Орлин Василев? Или Ст. Ц. Даскалов? Потърсете в интернет академичка Николай Хайтов — на негово име има улица, читалище, включен е в учебните програми, а той с възхитителна енергия се саморекламираше до последните си години. И ще се окаже, че е по-лесно да намерите готови „училищни теми“ за Николай Хайтов, отколкото някакви негови произведения.

Всички тези хора отиват там, където им е мястото — в забравата. Защото ние в забравянето сме много чевръсти.

Трябва ли тогава да възвръщаме към живот някакъв друг палеонтологичен екземпляр?

Според Владимир Войнович социалистическият реализъм е възпяване на началството в достъпна за него форма — *Если враг не сдается...* (Заметки о социалистическом реализме). Така липсата на собствено достойнство е задължителна добродетел за всеки истински социалистически реалист.

Но Богомил Райнов отива още по-далеч — той, изглежда, изпитва удоволствие да ни разказва за падението си. А това го превръща в особено интересен източник: оказва се, например, че от произведенията на Богомил Райнов ние можем да научим повече за начините на ограбване на българския народ чрез фалшиви фирми в чужбина, отколкото по старателно прочистените официални документи. От Богомил Райнов ние можем да получим ясна представа какво е струвало на нас и на нашите родители увлечението на Людмила Живкова по изкуствата и как са създадени сегашните „частни колекции“, и пр., и пр. Просто трябва да се чете умно, след като се опознае добре явлението, наречено „социалистически творец“.

Така че — четете! Това не е художествено произведение и естетическа наслада надали ще усетите. Но това е исторически

източник и трябва да се запази и да се познава.

Текстът е възпроизведен по изданието **Богомил Райнов**. *Този странен занаят. Елегия за мъртвите дни. Третият път*. Български писател, София, 1978. „Тютюневият човек“ е първата част от „Елегия за мъртвите дни“ (стр. 325–371).

Александър Иванов
януари 2007

* * *

Тези редове не са написани с претенцията да определят стойността и художествените особености на едно дело, останало все още неизследвано и неоценено. Читателят няма да намери тук и хронологията на обичайните биографични данни, понеже това не е животоописание. Не бих желал да пиша за епизоди, научени като сведения от втора ръка, нито да давам оценки, които могат да бъдат приети за израз на синовно пристрастие.

Всъщност, що се отнася до пристрастието, струва ми се, че роднинските връзки не винаги се проявяват в сферата на идеите в оная инстинктивна привързаност, характерна по-скоро за битовите отношения. Известно е дори, че никой не може да мине за пророк в семейството си и че когато познаваш съвсем отблизо един човек, рядко си склонен да го поставяш на тържествения пиедестал, на който той се намира в представата на своите почитатели. Към това банално положение следва да се прибави и фактът, че макар да растях в средата на бащините си приятели и на бащините си книги, неусетно възприех възгледи, твърде чужди на някои негови разбирания. Тия различия, придружени от съответната доза младежка самонадеяност, понякога са пораждали у мене пренебрежение към част от творчеството на Стария. Така че, ако е имало пристрастие, то съвсем не е било в негова полза. И трябваше да минат години, за да разбера, че дори много от ония схващания, които ме отличаваха от баща ми, аз в значителна степен ги дължах пак на баща си.

Това нещо, както и редица други по-важни неща трудно могат да се разберат от онзи, които не знае какво представляваше като човек

Николай Райнов. И затова ми се иска да посветя следващите редове именно на човека, такъв, какъвто съм го познавал и какъвто съм го запомнил.

* * *

В най-ранните ми детски спомени обитава един строг мъж, висок и слаб, с мургаво тютюнево лице, облечен в дочена престилка с тютюнев цвят и хванал димящата цигара между пожълтелите си от тютюна пръсти. Един тютюнев човек, наведен от заран до вечер над бюрото и зает с писане.

— Деца, по-тихо! Баща ви работи — предупреждаваше полугласно мама, когато почнехме да се боричкаме с брат ми.

Предупреждението беше почти излишно. Живеехме в едноединствено малко помещение, служещо едновременно за спалия, кабинет и детска стая, но баща ми не се безпокоеше от шума и суетнята, защото когато пишеше, просто не чуваше и не виждаше това, което ставаше наоколо му.

Много по-късно забелязах, че тютюневият мъж съвсем не бе висок на ръст и че изразът на строгост върху лицето му е само отпечатък на една постоянна съсредоточеност. Изобщо представите ми за този човек неведнъж се изменяха с течение на годините. Единствено непроменено остана впечатлението за тая постоянна, всекидневна, вгълбена работа на мъжа, наведен над бюрото и нижещ равномерно върху хартията дума след дума и ред подир ред с молива или с вечното лилаво мастило. Той не се разхождаше из стаята, не се обтягаше на леглото и не остреше без нужда молива в очакване да събере мислите си. Той садеше като закован до масата, облечен в дочената си престилка, и правеше книга, така както други правят сечива или мебели. В случаи, че нямаше кой да го извика за обяд, денят минаваше и без обяд. Всъщност мъжът едва ли би забелязал и това, че денят е минал, ако по силата на природния закон не възникваше необходимост да се запали лампата.

В моя детски ум представата за баща ми бе тъй тясно свързана с представата за писането, че роднините се забавляваха да ме питат:

— Какво прави татко ти?

Защото знаеха, че неизменно ще отговоря:

— Пише и трие с гумата.

Ако разговорът ставаше в присъствието на баща ми, по навъсеното му лице минаваше нещо като усмивка и той забелязваше:

— Ти съвсем ме орезали с тая гума бе, сине. Хората ще помислят, че половината ми ден отива в правене на грешки, а другата половина в поправки.

И после, след къса пауза, добавяше:

— То, аслъ, не е лъжа. Така си е.

И отново се навеждаше над ръкописа. Дали беше наистина така, или не — това аз не можех да узная нито в онова време, когато още не се и запитвах какво точно пише баща ми, нито по-късно, когато вече бях прочел книгите му. Трябваше да минат години и сам да започна да пиша, за да проумея смисъла на репликата, за да разбере, че само в борбата с досадните грешки на езика и на мисълта и в упоритото ми поправяне наново и наново се ражда малкото художествена истина, до коя го сме годни да се доберем.

Името на Николай Райнов беше едно от популярните имена в литературата между двете воени. Затова дълго преди да бях си съставил собствено мнение за делото на тоя човек, почнах да се сблъсквам с мнението на околните. И сблъскванията бяха обикновено от такъв характер, че рядко минаваха без сътресения, поне що се отнася до мене.

— Твоят баща е голям човек — казваха ми близки и познати. — Така че внимавай, защото да си син на голям човек, не е лесно.

Други развиваха по-нататък същата мисъл и деликатно отбелязваха, че от децата на големите хора по правило никога нищо не излиза.

А трети удостояваха баща ми в негово отсъствие с такива характеристики, че само вроденият инат ми позволяваше да преглътна сълзите си.

Бях едва във второ отделение, когато един съученик важно ми довери:

— Сестра ми учи в академията при баща ти. Казва, че бил съвсем извеян.

— Ти си извеян... — отвърнах, макар да не разбирах точния смисъл на думата.

С което беседата приключи или по-точно премина в бой с чанти.

Няколко години по-късно в една компания не за възрастта ми — дружината бе главно студентска — се поведе разговор, който също съм запомнил. Поводът за разговора бе моето присъствие, но темата беше баща ми.

— Абе какво има толкова за приказване — говореше един юрист. — Сравнете само образа на Райнов с образа на Форел. — И той посочи закачения върху стената портрет на видния но онова време сексолог. — Вижте тоя човек с жизнерадостно лице и приветлив поглед и спомнете си за другия: навъсен, мрачен, с хлътнали страни на аскет и очи на фанатик. Този е апостол на живота, оня е отрицание на живота. Какво има повече да приказваме.

Юристът никога не бе виждал Николай Райнов освен на снимка, но тонът му звучеше с такава нетърпяща възражение категоричност, че аз напразно се питах с детския си ум в какво се е провинил бедният ми баща пред великия Форел и що за величие е всъщност този Форел.

По-късно ми се е случвало още много пъти да чувам най-произволни мнения и най-фантастични легенди за Стария. Говореше се, че бил неспособен да работи без шише ракия на бюрото. Други заместваха шишето с дамаджана, разсъждавайки съвсем логично, че щом писателят пише много, то и ракията трябва да е много. Разправяше се още, че уреждал спиритически сеанси, за да разговаря с духовете на мъртвите, или че тайно практикувал бялата и черната магия. Някои го смятаха за отшелник и светец, други го наричаха бохем или мизантроп.

За щастие с течение на годините имунитетът ми спрямо подобни невинни преувеличения или преднамерени злословия все повече укрепваше. Постепенно стигнах до оная висока степен на закалката, когато престанах дори да си давам труд да възразявам. Остана само недоумението: дали баща ми е наистина толкова непроницаем за околните, или просто с резервираното си държане е възбудил ненавистта на някои от хората, които владеят дарбата да говорят авторитетно по всички ония неща, от които нямат понятие.

За Николай Райнов наистина би могло да се каже, че беше в известна степен непроницаем човек, но съвсем не в маниера на тези индивиди, които се стремят да се обгръщат в атмосфера на загадъчност и изключителност. Неговата „непроницаемост“ бе

естествена последица на характера, на суровото възпитание в семинарията и на известни професионални привички. Беше от хората, които говорят малко, защото мислят много. Ако не се случеше да го запrikaзваме за нещо, целият ден можеше да мине в мълчание. Това не го притесняваше, напротив. Лицето му беше затворено и безизразно, освен за ония, които отблизо го познаваха и можеха да отгатнат по едва доловими признаци кога е в добро настроение, кога е угрижен и кога е просто потънал в мислите си. Рядко гледаше в упор събеседника си, но незабележимо и внимателно го следеше с крайчеца на окото. Ако пък събеседникът се бе натрапил в неподходящо време, Стария невъзмутимо продължаваше да пише, като отговаряше с „да“ и „не“ на едва дочутите въпроси или от време на време избъбряше по някое „тъй ли?“, додето натрапникът си отидеше.

Мълчаливостта и изразът на съсредоточеност у баща ми се тълкуваха от някои хора като признак на високомерие и студенина. Той наистина не обичаше да пилее чувствата си и не държеше да ги изразява не защото му липсваха, а защото смяташе, че чувството е нещо, което трябва да се уважава и да се пази от словесно опошляване. Израсъл в немотия и лишения, Стария не можеше да отмине с безразличие дори най-баналните форми на чуждо нещастие. Когато се движеше по улицата, имаше обичай да гледа право пред себе си, сякаш не вижда нищо наоколо, но това не му пречеше да зърне свилия се на някой ъгъл просяк.

— Дай това на оня бедняк — промърморваше баща ми, като ми подаваше монетата.

Веднъж при подобен случаи един художник, който ни придружаваше, не се въздържа да забележи:

— Ти вече разреши социалния въпрос...

— Не. Но разреших въпроса за обяда на тоя човек — отвърна Стария.

Друг път леля ми, която бе учителка, разказваше за патилата на един от бедните си възпитаници, принуден да ноцува в някакъв наводнен зимник.

— Нека дойде да живее у нас — рече късо баща ми.

Леля ми учудено го погледна над очилата си.

— Ти и без това си имаш двама...

— Където са двама, там са и трима — сви рамене Стария.

И ние станахме трима.

„Студенината“ на баща ми се изразяваше между другото в неговата резервираност към колегите по перо. Той общуваше с твърде малко писатели и избягваше модните интелектуални свърталища. Посети прочутото кафене „Цар Освободител“ един единствен път — ако не ме лъже паметта — и туй стана съвсем случайно една вечер, понеже заведението бе почти празно и понеже Илия Бешков, който беше с нас, пожела да влезем. Това странене от професионалната среда, спечелило на баща ми реномето на отшелник, не се дължеше единствено на пренебрежението му към вдигащата шум около себе си посредственост и на отвращението му към привичните в подобни кръгове сплетни и лични вражди. Той не изпитваше любопитство към чуждите творчески планове, а още по-малко обичаше да говори за собствените си проекти, убеден, че приказките похабяват замислите и че делото може да се обсъжда само след като действително се е превърнало в дело.

Съществуваха, разбира се, немалко творци, които баща ми уважаваше като писатели. С някои от тях, като Лилиев или Траянов, го свързваше стара дружба, но срещите му с тия поети бяха редки и инцидентни. Други от най-близките му приятели, като Димчо Дебелянов, Гео Милев и Христо Ясенев, бяха отдавна покойници. Връзките му с Елин Пелин, Йовков, Стаматов се изчерпваха с официалното познанство. Сравнително по-често се виждаше с някои от по-младите, които сами го търсеха — Фурнаджиев, Каралийчев, Светослав Минков.

Но същият този човек, тъй резервиран към по-голямата част от колегите, понякога се отбиваше най-охотно да се почерпи в кварталната пивница с домашния ни прислужник Павел. В началото Павел обикновено седеше на крайчеца на стола, забил от смущение поглед в земята, додето баща ми не кажеше:

— Седни като хората де. Инак ще паднеш от стола, преди да си се напил.

Когато го диреха по разни писателски работи, баща ми обикновено лаконично нареждаше: „Кажи, че ме няма!“ Ненавиждащ всяка лъжа, той си бе разрешил тази едничка лъжа, пускана в ход по няколко пъти дневно, за да може да работи несмущаван. От тая защитна фраза водеха началото си и легендите, че бил недостъпен и

груб към хората. Стария обаче смяташе, че това, което пише, го пише тъкмо за хората и че хората далеч не се изчерпват с тия пет души, които ще ти отнемат пет часа в приказки, че за писателя „хората“ са преди всичко читателите.

Но същият този човек, готов да се скрие от някой отбил се ненавреме колега, отделяше време за главоболията на най-различни познати, дошли по „важна работа“, важна, разбира се, за тях, а не за него. Имаше един изобретател, който идваше всяка седмица години наред и по няколко часа го занимаваше с откритията си над „вечния двигател“. Имаше един закъсал артист, който се отби една заран за малък заем, а си отиде едва шест месеца по-късно. Имаше един виден протогеровист, който доста време се укриваше от куршумите на михайловистите в кабинета на баща ми. Вън от това в кухнята по обичай нощуваха студенти на Стария или мои приятели.

Веднаж, когато се бях прибрал от училище и надзърнах в кабинета, видях непознат посетител с едро телосложение и обръсната глава. Непознатият се заседя доста, но аз не можах да чуя от съседната стая разговора, понеже гостът говореше полугласно.

— Кой беше този? — запитах, след като посетителят си отиде.

— „Дежурният“ — отвърна баща ми, навел нос над ръкописа и явно решил да навакса загубеното време.

— Касоразбивачът ли? — извиках с тръпка на почит, защото прозвището бе прочуто по онова време.

— Да. Току-що са го пуснали от затвора — промърмори отново баща ми.

— И за какво те търси?

— Предлага ми да правим фалшиви пари... — засмя се Стария.

Той имаше този обичай да се засмива ненадейно и в такива мигове лицето му странно се променяше и подмладяваше. Като видя, че продължавам да вися пред бюрото, вече готов за нов въпрос, баща ми спря да се смее и обясни:

— Приятел ми е от фронта. Хайде, че имам работа.

Човекът, който минаваше за „изтънчен естет“ и „духовен аристократ“, не виждаше нищо необичайно в дружеския разговор с един криминален престъпник. Рангът и занятието за него бяха без значение. Общуваха много повече с учениците си, отколкото с

колегите професори. Студентите му идваха да го посещават в къщи или да го канят на веселбите си.

Случваше се, разбира се, понякога да се заблуждава в хората, но много по-често успяваше само в един бегъл разговор да ги разбере.

— Тоя Ноздрев повече не ми го води! — каза той веднаж, след като се бях явил с един шмекер и самохвалец, предлагащ да издаде някаква книга на баща ми.

Стария за по-кратко имаше обичай да характеризира познатите си с литературни прозвища. По примера му и аз понякога използвах тоя похват, но не винаги улучвах.

— Не е лош човек — казвах за някой близък, — само пада малко Дон Кихот.

— Дон Кихот ли? — възразяваше баща ми. — Той си е жив Тартарен.

Многобройните и често странни връзки на Стария съвсем не разпръскваха фантастичната легенда около него, а на свой ред я подхранваха. Някои го обявяваха за чудак, а други — направо за „извеея“, както се бе изразила сестрата на моя съученик.

Имаше и хора, които считаха, че безразборното общуване на баща ми с най-различни типове е предизвикано от писателска корист — да колекционира разновидности на човешката фауна. Не ще и дума, че у него писателското любопитство винаги бе будно, но във връзките му с околните то никога не стоеше на преден план. Да се ограничава с разглеждане на хората през увеличително стъкло за него означаваше да заема ролята на лекар, който изследва болния не с цел да го лекува, а с цел да изучава просто особеностите на болестта.

Пристрастието бе черта на темперамента му. Станал свидетел на нещо, той не можеше да не вземе страна. Тъкмо затуй, макар на младини да бе приемал възгледа на политическата незаангажираност, писано му бе — още преди да стигне до нашите позиции — да се заангажира в една политическа драма: македонската. Не искам да кажа, че заряза писателската си работа и се впусна в борба с тероризма — това не бе в характера му. Но тъкмо като писател и въпреки заплахите той застана на страната на хората, които в ония дни бяха разстрелвани по софийските улици, защото над убийците лежеше защитната сянка на двореца.

Стария проявяваше винаги пристрастие към участва на хората и в същото време не обичаше да се рови в живота им, да любопитствува или да раздава оценки и присъди за неща, които не познава отблизо. Спомням си как една вечер у дома дойде Кръстан Поптодоров, същият протогеровист, дете някога се бе укривал в кабинета на баща ми. Той току-що бе излязъл от затвора и беше съвсем редно да се отпразнува събитието. Приказвахме и седяхме до късно. Кръстан бе спокоен и невъзмутим, сякаш не идваше от затвора, а от почивна станция, Преспа у пас, на заранта изпи кафето си, прочете вестника и все тъй спокойно се сбогува. Същия ден той закла жена си с нож зарад изневяра и се застреля.

— Абе то, когато един човек свикне да вади оръжието, както вади носната си кърпа... — взех да коментирам аз на вечерята.

— Не се произнасяй по неща, от които нямаш понятие — сръза ме Стария. — Аз познавах по-добре от тебе тоя човек.

И той се задълбочи в книгата си, за да покаже, че не само по-добре го е познавал, но и по-добре от мене знае да мълчи. Баща ми презираше елементарните оценки, изказвали по повод на сложни неща, и умееше да спазва оная граница, която не всички ние виждаме, но която доста отчетливо разделя отзивчивостта от клюкарското любопитство.

* * *

Докато майка ми бе жива, тя бе главното действащо лице в живота ми, а баща ми стоеше по-скоро някак встрани, като човек, който присъствува в тоя дом, но е твърде зает, за да взема участие в делничната му суетня. Когато мама почина, ролите се смениха: баща ми бе принуден да поеме на гърба си семейните грижи, а майка ми остана мълчаливо да присъствува в спомените ни, в портретите, във всяка вещь, подредена от нейните грижливи ръце.

Тя присъществуваше неизменно и в мислите на Стария. Оттук нататък — въпреки един краткотраен втори брак — той трябваше да изживее целия си живот като вдовец, защото не можеше да забрави тая, която за него си остана единствената.

Домът, който майка ми с най-оскъдни средства се бе постарала да направи приветлив и уютен, добиваше с течение на годините все по-занемарен вид. Чергите и завивките бяха окъсани, столовете — пробити или вързани с тел, картините, поставени някога да красят стените, сега ги загрозяваха, опушени и потънали в прах. Тая обстановка никак не смущаваше баща ми, между другото защото рядко я забелязваше. Той бе приучен да отделя на битовите нужди тъкмо толкова внимание, колкото според него те заслужаваха, за да може да продължава съществуването си, тоест да работи. Беше му безразлично какво ще обядва и додето обядваше, вниманието му бе насочено не към храната, а към книгата, която четеше, дъвчейки бавно залците. Носеше костюмите си по десет години, а последният му балтон вероятно бе и вторият в живота му, защото изтрая четвърт век. Това бе един извънредно здрав и дебел балтон от някакъв бежов вносен плат и когато баща ми, какъвто си бе мършав, го обличаше, изглеждаше, като че слабото му тяло е настанено в шперплатова опаковка. Най-странното е, че въпреки продължителната употреба дрехите му бяха винаги безукорно чисти и изглеждаха почти нови.

Едничкото нещо, което съществуваше в квартирата ни в почти неограничено количество, бяха книгите. Те изпълваха шкафовете и многобройните етажерки, трупаха се на грамади в два от ъглите на кабинета и върху едно неизползувано за работа бюро. Баща ми бе приспособил за библиотеки дори и гардеробите, нещо естествено за един дом, където дрехите са малко, а книгите — много.

Отпърво цялото това богатство бе недостъпно за мене по две главни причини: от една страна, Стария не обичаше да ровят из кабинета му, а от друга — библиотеката, въпреки внушителния си обем, бе крайно бедна откъм ония шедьоври, които можеха да ме развълнуват — романите на Майн Рид или на Фенимор Купер.

Един ден в пристъп на домакинска прилежност поисках разрешение да обер праха от рафтовете и баща ми кимна в знак на съгласие. Операцията по чистенето ми отне цялата заран, защото, за да се избършат добре някои книги, налагаше се да се вадят от шкафа, а щом веднаж са извадени, нищо не пречеше и да се разгледат. Изпитвах благоговеен трепет от факта, че съм успял да се добера до тая светая светих, и не можех да се начудя, че всичките ми бащини книги, и

подвързаните, и неподвързаните, изглеждат съвсем като нови, въпреки че бяха използвани толкова години.

— Мога ли да взема да прочета този роман? — запитах плахо, след като чистенето най-сетне свърши. Този роман бе „Престъпление и наказание“.

— Още не е за тебе — отвърна Стария, като вдигна очи от ръкописа и погледна обемиестия подвързан том.

— Ама аз всичко разбирам, като го чета...

— Е, щом всичко разбираш...

Баща ми се усмихна с крайчеца на устните си, а после добави:

— Само че го пази. Книгата трябва да се уважава.

„Пази го“ поне в моята версия не означаваше непременно „върни го“. Тъй че, след като прочетох романа, аз го прибавих към малката купчинка на своите литературни съкровища, колкото да видя какво ще стане. Не стана нищо. Това ми вдъхна смелост при следващото почистване да поискам втора книга. А после почистванията на праха станаха нещо традиционно и година по-късно Стария, който рядко се сещаше за подаръци, ми купи голяма солидна етажерка, така че от този миг нататък вече разполагах с истинска своя библиотека.

Постепенно цялата художествена литература, събрана в кабинета на баща ми — а тя бе огромна, — премина в моята стая. Много по-късно, когато вече не живеех при него, получих и литературата по изобразителни изкуства — редки издания и скъпи разкошни албуми. Между нас казано, това бе от моя страна живо изнудване, тъй като баща ми работеше с тия книги, а аз тогава главно им се любувах. Но Стария само кимна в отговор на молбата ми и томовете се преселиха от вехтите олющени шкафове в новата ми квартира, където малко по-късно бомбардировките превърнаха в пепел облагата от некрасивия ми жест. Книгите бяха единствените вещи, към които баща ми изпитваше привързаност, една здраво вкоренена привързаност, която все пак той имаше силата и волята да преодолее само с едно безучастно кимане.

Книгата беше и единственото нещо, за което Стария бе готов да отдели средства без възражения и мръщене. Не си спомням да съм му поискал някога пари за книга и да е отказал или да е отвърнал с обичайното си за други случаи „ще видим“, което на неговия език означаваше „не разчитай твърде“. Когато през 1938 у нас започнаха да се получават съветски книги, аз носех в къщи каталозите и

подчертавах изданията, които исках да изпиша, а баща ми ги преглеждаше, добавяше още някои заглавия и даваше необходимата сума.

За всички останали разходи — с изключение на най-необходимите — баща ми бе по-скоро труден. Той смяташе, че е развращаващо един човек да разполага с пари, преди още да се е научил да ги печели. Пет лева за кино можеха да му се поискат без особен риск не по-често от веднаж седмично и преди това да стане, ние дълго се съветвахме и пазаряхме с брат ми кой от двамата да се нагърби с деликатната мисия. Други разходи за удоволствия изобщо не се предвиждаха.

Стария не само не бе скъперник, но не беше и особено пестелив човек и ако проявяваше известна твърдост по финансовите въпроси, правеше го единствено в интерес на възпитателната роля, която след смъртта на майка ми бе легнала върху плещите му. Спомням си още как една едничка заран се осмелих да му поискам пари за баничка.

— За какво ти е баничка? — вдигна вежди баща ми, като че бях поискал не баничка, а вещ с неизвестно предназначение.

— Ами за закуска през голямото междучасие.

— Банички ядат само глезените деца на богатите. А в това време бедните гризат филийката с чубрица. Тебе няма ли да те е срам да се тъпчеш, докато други наоколо преглъщат слюнката си?

Кварталът около „Докторската градина“, дето живеехме тогава, бе през ония години богатшки квартал. Баща ми гледаше с мълчаливо презрение на обитаващите в съседство парвенюта и „силни на деня“ и не одобряваше инцидентното ми другаруване с някои техни синчета, макар по обичая си никога да не ми поставяше забрани. Веднаж, когато бях ходил у един свой съученик, дете на бивш министър, и се оплаках, че е отказал да ми даде някаква книга за четене, Стария забеляза:

— Защо ходиш там? Не виждаш ли, че се унижаваш? Баща ти не е нито бивш, нито бъдещ министър, така че няма какво да ходиш там.

Като говоря за възпитателна роля, съвсем нямам предвид, че Стария се бе превърнал в нещо като бавачка. Всъщност той продължаваше да си седи все там, дето му беше мястото за цял живот — пред бюрото и над ръкописите, и сякаш ни оставяше да вършим каквото си щем. И все пак по някакъв неуловим начин, с помощта на бегли и уж случайни въпроси по време на обета или с краткотрайни

прескачания до нашата стая, когато си учехме уроците, той бе напълно в течение на работите ни и винаги съумяваше да ни въздействува, понякога с думи, а понякога с мълчанията си.

Мълчанията му бяха за нас най-страшното. Те траеха по цяла седмица и означаваха, че провинението ни е преценено като тежко. В такива периоди Стария преставаше да употребява дори обичайните си „да“ и „не“ и над целия дом лягаше непоносима тягост. Не се решавахме да искаме прошка и да обещаваме „няма вече“. Той не бе ни научил на подобни маниери, защото ги смяташе за унизителни и защото не отдаваше голямо значение на словесните декларации. Инквизицията на безмълвието се прекратяваше само когато се случеше по време на обед да кажеш примерно:

— Днес ме изпитаха по аритметика и получих пет.

— Хубаво... — промърморваше Стария. И макар това „хубаво“ да бе изричано с половин уста, то вече предвещаваше скорошно разведряване.

Той ни респектиреше не с плесници, към които никога не прибягваше, нито дори с обстойни иззидания, а само с принципността си, като при всеки случай ни даваше ясно да осъзнаем кое е хубаво и кое — лошо, и още по-ясно да разберем, че лошото той не търпи нито у себе си, нито у другите. Най-лоши неща за него бяха мързелът и егоизмът. Но лоши бяха и лъжата, грубостта, самохвалството, нечистотата във външността, в поведението или в езика.

— Тази дума е неприлична дума. Тя е грозна и по смисъла, и по звученето си — ще каже той, когато някой от нас изтърси току-що научения уличен лаф.

И тая бележка беше достатъчна, за да престанем да кокетираме с лафа.

Когато брат ми постъпи в академията и за пръв път се яви на изпит по история на изкуството, баща ми му писа двойка.

— На другите за такъв отговор не пишеш двойка — осмели се да забележи брат ми, когато се върна в къщи.

— Вярно. На чуждите синове за толкова знания пиша четири. Но понеже ти си мой син, а не чужд, писах ти слаб — отвърна невъзмутимо Сгария.

Подтекстът беше достатъчно ясен, обаче брат ми все още не можеше да надвие огорчението си:

— Ама нали за всички трябва да има еднаква мярка...

— Еднаквата мярка я държи в джоба си само господ. Аз не съм господ. Когато се яви някое момче, което, за да следва, е принудено да мие чинии в ресторанта, не мога да искам от него това, което съм длъжен да искам от тебе, дето имаш подръка толкова енциклопедии.

От всички енциклопедии, които ни бяха подръка, ние използвахме най-много оная, която се наричаше Николай Райнов. Щом срещнем някаква непозната дума или неизвестно име, щом ни потрѣбваше някоя дата или събитие, ние се изправяме пред бюрото на Стария в очакване да допише фразата си.

— Какво има?

— Преведи ми, ако обичаш, това изречение...

Или:

— Какво значи „азимут“?

И баща ми се навеждаше над „Анабазиса“ или търпеливо почваше да обяснява какво значи „азимут“. Той бе в състояние да отговаря изчерпателно на най-различни въпроси от най-различни области. Владееше всички европейски езици, и древните, и новите, с изключение на скандинавските и на унгарския. Бе ги изучил сам, с помощта на ръководства, и макар че не ги ползуваше говоримо — говоримо той рядко ползуваше и родния си език, — но ги владееше достатъчно, за да чете без речник. Четеше с увлечение и художествена литература, и книги по изкуството, и трудове за специалисти по история и археология, по ботаника и астрономия, по философия и социология, по психология, етика, история на религиите и какво ли не. Понякога се случваше естествено въпросът ни да засегне нещо забравено или неизвестно на Стария. Но в такива мигове той само вдигаше опушените си от тютюна пръсти, което означаваше „чакай“, разтваряше някой от шкафовете и след минута намираще необходимия за справката том.

Живата енциклопедия не бе предназначена само за семейно ползуване. При Николай Райнов идваха всякакви хора, често съвсем непознати, за да търсят най-различни упътвания във връзка с научните си трудове, дисертации или самообразователни нужди. Ако посетителят имаше нещастieto да се яви в неподходящ час, рискуваше най-много да бъде отпратен с молба да дойде подир един или два дни. Баща ми смяташе, че е безнравствено да отказваш на други знанията,

които сам си получил от други. И, което беше още една негова черта, винаги изразяваше ясно личното си мнение, но никога не го натрапваше.

С тая негова черта се сблъсках, когато бях в първия гимназиален клас. Един ден след края на занятията към мене се залепи някакъв ученик от горните класове и предложи да ме изпрати, за да си поговорим по пътя. Говоренето започна с благородни съждения за националните идеали и за необходимостта да се очисти обществото от корупцията и мизерията, а завърши с апел да се включа в известната по онова време организация на „националните легиони“. Поканен бях да посетя и един от следващите сборове на софийския легион.

По време на обедата разказах на баща си за станалото и доста обстойно му предадох обаятелната проповед на легионера.

— Всеки хвали стоката си — обобща Стария, когато свърших.

— Ама твоето мнение какво е? — запитах, макар че мнението му беше доста очевидно.

— Щом те занимават подобни въпроси, иди, виж какво правят тия хора, пък после ще приказваме.

Случаят обаче така подреди работите, че можах да видя какво правят легионерите и без да ходя на сбор. Една седмица по-късно баща ми трябваше да изнася сказка за „Свободното зидарство“. Той бе излязъл съвсем наскоро от тази организация, разочарован, че зад нейните високонравствени девизи се крият нрави и деяния от съвсем друго естество. Тъкмо затуй вече се бе опитал веднаж да изложи публично причините за отдръпването си. Сказката се бе състояла в елин претъпкан салон, смуцавана и прекъсвана с предизвикателни въпроси от страна на насядали сред публиката фашисти. Фашистите по свои съображения бяха противници на масонството, но тълкуваха напускането на ложата от баща ми като маневра, позволяваща му да рекламира тая организация и в същото време да заема позата на обективен и критичен свидетел. Те намираха основание за подобни подозрения в употребяваните от баща ми думи като „свобода“ или „братство“, убедени, че „добрият българин“, както се казваше по онова време, не допуска в речника си подобни термини. Въпреки младостта си аз имах достатъчно лични наблюдения, за да знам дали отдръпването на баща ми бе резултат на маневра, или на дълбоко и горчиво разочарование. Обаче това е друга история.

Така или иначе, понеже при изнасяне на беседата по-голяма част от публиката бе останала на улицата, предложено бе сказката да се повтори, по сега в големия салон на градското казино.

Пристигнах в казиното с известно закъснение и отпърво помислих, че и тоя път залата не е побрала слушателите, защото още отдалеч зърнах до входа оживена тълпа. Когато се приближих и се ослушах във възгласите па множеството, разбрах, че това са слушатели от особен вид. Голяма част от тях, въоръжени с дебели бастуни, се уговаряха без сянка на конспиративност за предстоящите действия. Имаше и няколко ученици, между които зърнах познатия ми легионер.

Влязох в салона със свито сърце. Баща ми бе изправен зад катедра, малко блед, но спокоен. Той имаше тих глас, затуй в залата бе поставен високоговорител. Това не облекчаваше особено положението, защото доста високоговорители седяха и сред публиката, като след всяка фраза на докладчика скачаха и му отправяха груби въпроси или обидни възгласи. Стария млъкваше и търпеливо чакаше шумът да стихне, а после наново невъзмутимо продължаваше.

Не знам колко време мина в тая игра, додето вратите изведнаж се разтвориха и в салона нахълта с викове и размахани бастуни познатата вече тълпа. В същия миг две редици слушатели от залата се изправиха, вдигнаха столовете над главите си и като разбутваха грубо публиката, се насочиха в заплашителна фаланга към трибуната.

Баща ми млъкна, разбрал, че сказката е свършила и почва нещо друго. Той напусна катедрата, но вместо да се отправи към изхода зад сцената, както би постъпил всеки по-предпазлив човек, излезе съвсем напред и застана на ръба на подиума срещу приближаващата озверена тълпа. По-късно ми се е случвало още два пъти да го наблюдавам при подобни тревожни обстоятелства и да забележа, че заема все същата тази малко вцепенена и предизвикателна поза. Не знам дали искаше да покаже на глутницата, че не се плаши от бой, или се опитваше да я обуздае с острия си пронизващ поглед. Въпросът е там, че животните и особено известен вид животни трудно се обуздават с поглед. Така че от слабото телосложение на баща ми едва ли щеше да остане много нещо, ако приятелите му от залата не бяха наскочали. Едни влязоха в схватка с побойниците, а други насила извлякоха сказчика през задния вход тъкмо когато полицията най-сетне реши да се намеси.

Вечерта, след като Стария се прибра, не пропуснах да му кажа, че съм видял сред глутницата познатия легионер.

— Не те ли повика да вземеш участие в представлението? — засмя се баща ми.

Туй бе казано на шега, но в момента аз я усетих болезнено и той, изглежда, забеляза това, защото добави, вече сериозно:

— Трябва да знаеш, че не държа да ви натрапя своите идеи, обаче държа да възприемете идеи чисти и благородни.

Тия идеи — чисти и благородни, но различни от бащините ми — аз почнах да ги възприемам в горните класове на гимназията. И се случи нещо, за което тогава не си давах сметка и което едва по-късно, когато съм мислил по него, често ме е озадачавало: фактът, че бях възприел други и в известни отношения противоположни на неговите възгледи, не създаде дори сянка на отчуждение между мене и Стария, а, напротив, сякаш повече ни сближи. Между другото, защото в къщи се бе появил един опонент, с когото можеше да се разговаря, сиреч да се спори по важни въпроси.

Опонентът бях аз и следва да призная, че особено в началото се опитвах да отстоявам позициите на материализма не толкова с познания, колкото със самонадеяност. Това понякога забавляваше баща ми, когато ме поставяше натясно, но понякога го и дразнеше:

— Комунизмът може да изглежда нещо лесносмилаемо като политическа програма, но марксизмът не е наука за прости хора — казваше той в подобни случаи. — Ти си уж против религията, а си създаваш сам религия от пет принципа, които дори не си проумял както трябва. Преди да ставаш пропагандист на едно учение, не е зле да го опознаеш.

Веднаж, когато при един от тия спорове не на място употребих някаква чужда дума, баща ми забеляза с оня кротък глас, който употребяваше, когато казваше нещо, което може да те оскърби, сякаш за да ти внуши да не обръщаш внимание на оскърблението, а да се опиташ да вникнеш в смисъла:

— Георги Димитров произнесе защитната си реч в Лайпциг на чист немски език, а ти и своя език не си се постарал да научиш. Димитров с културата и логиката си респектиреше дори враговете си, а ти принуждаваш баща си да ти поправя грешките...

Днес по-трудно от когато и да било мога да кажа дали съм усвоил достатъчно тая сложна наука, марксизма. Знам само, че едва ли бих си дал труд да науча много от наученото, ако не живеех под един покрив с тоя спиритуалист и мистик, какъвто беше по онова време Николай Райнов. Всеки спор с него ми разкриваше някоя празнота във възгледите ми. И след всеки спор аз се затварях и се ровех в книгите, за да запълня тази празнота. Баща ми беше безпощаден като опонент и заедно с това — колкото и абсурдно да звучи — безусловно коректен като събеседник. Случваше се понякога, когато бе в добро настроение, да се подиграе добродушно със самотнението ми, но не помня ни веднаж да се е подиграл с идеите ми.

По силата на обстоятелствата аз получавах възпитанието си колкото сред книгите, толкова и сред уличните нрави. Стария се отнасяше твърде неприязнено към тая втора школа и тежко ми, ако се случеше да се върна с раздрана риза или разкъравено лице от някое махленско сражение. Затова една вечер, когато се прибрах в подобен вид, събух обувките си в антрето и опитах да се промъкна в стаята незабелязано. Синините ми обаче тоя път не бяха резултат на гаменски двубой, а на политическа демонстрация, дето бях получил доста болезнени удари. Тъкмо прекосявах хола, когато баща ми излезе от кабинета си.

— С кого си се бил? — запита той и погледът му потъмня.

— С никого. Бях на манифестация...

— А, на погребението на Малинов... — сети се Стария. — Е, добре са ви наредили.

И продължи към кухнята, додето аз недоумявах как така ми се е разминало.

Не е нужно да се подчертава особено, че и в гимназиалния период, пък и дълги години по-късно бях твърде слаб в теорията, за да полемизирам с един човек, който водеше публични полемики с професорите ми по философия. Но тая работа, която аз не можах да свърша, я свършиха до голяма степен книгите.

Баща ми още на младини се беше запознал с по-важните трудове на Маркс и Енгелс, ала ги бе разгръщал с предубеждението на една предварително възприета спиритуалистична позиция. Сега нашите спорове отново пробуждаха интереса му към марксизма и той четеше

всички ония книги, които в странствуването си от ръка на ръка стигаха и до мене.

С течение на времето в съжденията на Стария почнаха да настъпват промени. У човек като него развитието на тия промени бе трудно уловимо, тъй като те често пътя с месеци и години се таяха зад мълчанията му. Но понякога, в разговор на чаша, той ненадейно казваше нещо, което сепваше събеседниците му, или заран, докато преглеждаше вестника, пускаше някоя хаплива реплика. Заранният вестник заедно с голямата чаша кафе беше за него обичайният преход от часовете на съня към часовете на работата.

Промените в мисленето на Стария, разбира се, не можеха да бъдат само резултат на книгите, защото това бе човек, преял от книги. Всъщност, макар да минаваше за буржоазен писател и буржоазен учен, той винаги бе живял като несретник в буржоазното общество. Николай Райнов бе твърде подозрителен и твърде своенравен мислител, за да се ползува с благоволенieto на силните на деня, а заедно с това бе твърде усамотен, за да се сближи с хората, сред които му беше мястото. Той ненавиждаше заможните среди, които наричаше „света на бакалите“, презираше благообразните им порядки, не пишеше писма, не отговаряше на честитки, не пращаше никому книгите си с посвещения и страшно мразеше да ходи по гости. Гавреше се с духовенството, подиграваше се с царя, с генералите му, с професорите министри или кандидати за министри — по онова време те бяха много, — а Хитлер още от годините на появата му наричаше „бояджията“. Волнодумството и свободомислието му се проявяваха главно когато не трябваше, т. е. когато беше в компания, защото само тогава ставаше приказлив, така че нищо от това, което говореше, не оставаше в тайна. А това, което говореше, прибавено към това, което пишеше, бе предостатъчно, за да му осигури сума неприятни последици. За романа „Между пустинята и живота“ го отлъчиха с анатема от църквата и седем години изтекоха, додето един съученик на баща ми се осмели тайно да извърши църковния обред над стриганата ми глава, понеже без кръщелно свидетелство не ме приемаха в училище. Едва изпратен със съдействието на един министър земеделец в Париж, баща ми бе лишен от командировката и оставен без средства да си плати дори наема и пътя за връщане, така че трябваше заедно с майка ми да плете обувки, за да скърпи някак положението. През 1923, надушили, че

Стария е член на Помощната организация, в къщи нахлуха военни и направиха обиск, от което аз бях много горд, понеже станахме популярни в махалата. Сказките по въпроси на изкуството, които години наред доброволно и безплатно изнасяше всеки неделен ден, внезапно бяха забранени без всякакви обяснения от властта. Забранен бе и юбилеят му през 1939 г. Фашистките организации водеха кампания срещу него, Бадев и бадевци му посвещаваха злъчни статии, вдигаха се гласове за уволнението му като професор, понеже пеел със студентите си „Интернационала“.

С две думи, истинското лице на Стария бе твърде различно от създадения поради инертността на критиците образ на Николай Райнов — писателя, самозатворил се в кулата от слонова кост, адепта на символизма, странника, лутащ се в смътните територии на екзотиката и фантастиката. Тъй че не бяха само книгите, които подготвяха дълбоките промени в мисленето му. Целият негов живот на несретник и вироглав търсач на правдата бе подготовка за тия промени и сега настъпваше времето, когато стихийното отрицание на една кална действителност намираще най-сетне позитивните принципи, на които да се опре.

Баща ми, разбира се, и в миналото бе търсил тия принципи. Погледнат от известна точка, целият негов творчески и човешки път бе всъщност именно едно непрестанно търсене на тези принципи. Само че обратите на жизнената одисея го бяха насочили встрани от политическата борба. Периодът на идейно преглеждане след Септемврийското въстание и в средата на приятели като Гео Милев и Ясенов бе прекъснат от кървавия разгром през 1925 г. и от загубата на тия хора, към чиято памет той докрай изпитваше дълбока привързаност. Останал в душата си бунтар срещу „света на бакалите“, Стария все повече се привързваше към възгледа, че съвършенството на обществото може да бъде последица само на личното самоусъвършенствуване. Около него се събираха през известен период група млади и по-възрастни хора, привлечани от същата химера. Водеха се дълги разговори на теософски теми и аз, свит в някои ъгъл, се опитвах да проумея сложните езотерически термини, като подтисках прозевките си. Тия многобройни вечери се оказаха за мене една мистична школа с отрицателен знак, защото свързваха в съзнанието ми понятието за спиритуализма с понятието за досадата и

отрано ме изстудиха към този род занятия. Впоследствие групата се разпадна тъй неусетно, както се бе и сформирала, и с това нагледно доказва колко труден е пътят към самоусъвършенстване в едно общество, където съвършенството се измерва с цифрата на годишния доход.

Казано в скоби и във връзка с легендата за мистицизма на Николай Райнов, искам да поясня, че възгледите на баща ми никога не са се доближавали до църковната религиозност и до еснафската набожност. Както споменах, той се подиграваше с поповете и дори с родителите си, които на стари години бяха станали ревностни посетители на всички столични църкви:

— Дядо ти Иван прекара половината живот в безверие, а другата половина ще похарчи да моли прошка за този грях.

Девизът, възприет от баща ми, гласеше: „Няма религия по-горе от истината“. Той нееднократно е повтарял този девиз в споровете ни и го прилагаше на практика, като постепенно се освобождаваше от едни или други, възприети на младини предразсъдъци. И все пак Стария виждаше в живота и в света определена логика, оная логика, която за нас е развитието и закономерностите на развитието, а за него бе израз на една висша сила. В интерес на истината следва да отбележа, че въпреки еволюцията си той остана докрай привързан към този възглед.

Една от основните истини, която Стария прозря между многото други, беше истината за необходимостта от революционна промяна. Последователят на учението за самоусъвършенстване и противник на насилието постепенно стигна до извода, че без насилие старият свят няма да рухне и че за да има човешко съвършенство, трябва да се създадат социални условия за постигането му. Така той осъзна и една втора истина, свързана с писателския му занаят, истина, която доблестно и публично изрази в условията на свирепата цензура, като в юбилейния си лист и в страниците на в. „Заря“ защити възгледа за т. нар. „нов художествен реализъм“, както тогава бе прието да наричаме социалистическия реализъм. Не само с декларации, но и с редица произведения от предвоенния период, та чак до смъртта си Стария показва верността си към принципите на революционното социалистическо изкуство.

Трябва да беше през последната ми гимназиална година, когато взех да забелязвам, че споровете с баща ми нещо не вървят и все

повече оредяват. Той почваше да отговаря уклончиво на настъпателните ми реплики, а други удостояваше само с дълги мълчания. Отпърво мислех, че съм му дотегнал като събеседник, което при размерите на умствения ми багаж не бе никак чудно. После взех да долавям, че споровете оредяват просто защото поводите за спорове са почнали да оредяват. Спомням си как веднаж, когато развивах мисълта си, че всичко е материя, баща ми уморено ме прекъсна:

— Разбира се, че всичко е материя, да не искаш да е дух свети. Ти кога ще почнеш да минаваш от азбучните истини към някои по-сложни неща?

Друг път, когато надникнах в кабинета му, забелязах, че току-що се е заел да превежда някаква дебела книга.

— Роман ли е? — запитах.

— Не е роман. Това е „Вик за правда“ на Ъптон Синклер, антология на социалния протест.

— Няма да я пусне цензурата — забелязах.

— Ще видим — промърмори баща ми и отново се наведе над книгата, за да даде знак да не му отнемам времето.

Той разчиташе, че произведението ще види бял свят поради реномето на издателството и солидното име на преводача, но както и очаквах, антологията бе спряна от цензурата. Това го огорчи, обаче не му попречи да се заеме с нов превод на друга еретична книга — този път „Синтетична история на изкуството“ от Йофе.

Трудът на Йофе, разбира се, също не видя бял свят. Двата превода и до днес лежат между непубликуваните ръкописи на баща ми и ако споменавам за тях, то е само защото тогава ми отвориха очите за новата насока, която Стария бе поел в мислите си.

През същата тая 1938 г. у нас все по-често почнаха да се събират млади пишещи и непишещи комунисти. Четяхме на глас стихове, спорехме, а понякога и пиехме, за да приличаме съвсем на възрастни. Когато се случеше да е в настроение, баща ми също сядаше между нас, слушаше ни или се шегуваше, а нерядко се хващаше и на сериозен разговор. Грижите ни, амбициите ни, проблемите, които ни занимаваха, бяха любопитни за него, защото го въвеждаха в света на едно ново, съвсем зелено още поколение. Мисля, че от онова време баща ми почна всъщност да именува себе си Стария, и ако съм свикнал да употребявам това име, то е, защото сам си го бе прикачил.

Той може би наистина се чувствуваше като „Стария“, седящ сред нашето оживление и оглушен от глупостите ни, но ние го чувствувахме съвсем като връстник, особено когато пийнеше малко и почнеше да рецитира някой от любимите си френски поети или запееше някоя революционна руска песен, останала в главата му от младини. Революционните руски песни, като се почне от песните на декабристите и се свърши с „Варшавянката“, ние ги учехме главно от него и бяхме тъй ревностни в пригласялото, че се случваше на вратата пронизително да зазвъни някой полицай, който, без да разбира руски, само по въодушевлението ни бе отгатнал, че тая песен, дето се носи от отворените прозорци, не е „редовна“.

Впоследствие, когато влязох в средата на по-възрастните писатели комунисти, някои от тях като Павел Вежинов, Челкаш, Камен Калчев, Никола Ланков, Ангел Тодоров, Иван Мартинов и др. също идваха в къщи, — аз скрито се забавлявах да наблюдавам как „идеалистът“ и „естетът“ намира общ език с такива чужди до вчера хора.

Един ден, когато се отбих в стаята му, той ми подаде една книжка и запита:

— Познаваш ли тоя човек? Книжката, получена по пощата с лаконично посвещение, бе „Моторни песни“ на Никола Йонков.

— Не го познавам. Защо?

— Нищо, питам. Добре пише.

Това „добре пише“ беше максимумът, който можеше да се чуе от баща ми като похвала. Макар че в неговите уста думата „добре“ можеше и нищо да не означава. Всичко зависеше от интонацията. Когато бях започнал сам да пиша, имах обичая да оставям готовия ръкопис на масата на Стария, и то в момент, когато той отсъствуваше, понеже се срамувах от опитите си. Баща ми, след като прегледаше ръкописа, ми го донасяше, а на въпросителния ми поглед отвръщаше с едно късо „добре“. Само че тонът говореше достатъчно ясно, че това „добре“ не значи нищо повече от „карай, не се отчайвай“. По листата обикновено бяха нанесени дребни поправки с вечното лилаво мастило.

— Но ти ми поправяш само правописните грешки... — осмелих се веднаж да забележа.

— А, виж, другите никой не може да ти ги поправи освен ти самият.

— Би могъл да ми ги посочиш.

— Има време. Не се тревожи.

Стария, то се знае, ясно виждаше, че това, което му сервирам на работната маса, не само не е „добре“, а е отчайващо лошо и че не може да се посочат грешки в едно нещо, което цялото е грешка. Обаче той не беше от хората, способни да те отчаят и да те накарат да свърнеш от пътя, който едва си поел. Затуй казваше „добре“.

Но онова „добре пише“, изречено по повод стиховете на Колю Йонков, звучеше съвсем другояче и аз тутакси се задълбочих в малката книжка, за да разбера причините на ласкавата оценка.

Няколко месеца по-късно, когато се бях вече сприятелил с Вапцаров, го заведох една вечер в къщи. Поканих го в стаята си и прескочих в кабинета на баща ми за цигари. Той по обичая си все тъй избягваше да ми дава пари за харчене, затова пък цигарите бяха винаги на мое разположение.

— Кой е отгатък? — запита Стария.

— Колю Йонков.

— Доведи го тук.

Когато го доведох, баща ми бе извадил от шкафа една пратена му от провинцията дамаджана.

— Пиеш ли? — запита той почти строго Колю.

— Пия — отвърна неловки Вапцаров.

— Пий, но не прекалявай, както правим понякога ние с Богомил.

Съветът беше излишен, понеже Колю и без туй никога не прекаляваше, обаче дамаджаната и за двамата се оказа добре дошла, защото и двамата можеха да се състезават по свитостта си пред непознати хора и вероятно това бе една от причините баща ми да измъкне питието от шкафа. С две думи, разговорът потръгна, макар че не помня точно за какво разговаряхме. Помня само, че по едно време Стария подкани Вапцаров да каже някои от новите си стихотворения и онзи, отначало с известно притеснение, а после по-свободно издекламира две-три неща — той знаеше стиховете си наизуст, — а баща ми мърмореше „добре“ и „това е добре“, от което Вапцаров, какврто си беше свенлив, се чувствуваше съвсем неловко.

По-късно неведнаж се случваше Колю да идва в къщи, а понякога и да преспива, когато не се решаваше да ношува у дома си. Спомените ми за тия събирания също са твърде откъслечни и нямам

намерение да ги допълвам чрез съчинения с късна дата. Но веднаж, в отсъствието на Вапцаров, баща ми каза нещо, което съм запомнил:

— Вие пишете с вълнение и понякога не пишете зле. Само че пишете за неща, които не познавате, и това си личи. А Колю Йонков пише за неща, които познава, и затуй излиза хубаво.

Една заран баща ми дойде да ме събуди рано, нещо необичайно, още повече вечерта той бе закъснял, а в подобни случаи не обичаше да подранява.

— Снощи дойде да ме намери един познат от младини. Съобщи ми, че сега работел в Обществената безопасност и че той и колегите му били по дирите на вашата компания. „Синът ти, вика, се движи с една група хора, между които е и синът на Йонко Вапцаров, но ние сме по следите им и когато ги заловим, и господ не може им помогна.“

Баща ми млъкна и ме загледа с тежък поглед, но аз избягвах погледа му и също мълчах, като очаквах да почнат обичайните родителски съвети. Вместо това Стария се загърна по-плътено в тютюневата си дочена престилка, сякаш изведнаж бе усетил хлад, и добави:

— Та виж още днес да предупредиш Колю.

След дълги обикаляния намерих Вапцаров едва към обед, но както и предполагам, предупреждението не даде резултат. Колю само се усмихна с малко тъжната си усмивка и рече:

— Знам го това. Нали ги усещам, че са постоянно зад гърба ми.

После махна с ръка, в смисъл „нека говорим за друго“.

Няколко месеца по-късно пак една ранна заран на вратата настойчиво се позвъня. Пред входа стоеше изправен един познат от Македонския кръжок.

— Снощи застреляха Вапцаров — рече той полугласно. — Дай да размножим на машината тия неща. Това са предсмъртните му стихове.

Докато тракахме на машината, баща ми надзърна в стаята, обезпокоен от ранното ни оживление.

— Какво има?

— Разстреляха Вапцаров.

Стария понечи да каже нещо, но премълча. Само стисна челюсти и затвори за миг очи, а после си отиде оттатък.

Още по-късно, трябва да беше през 1943 г., у дома ми се изтърси някакъв младеж в немска униформа.

Като се вгледах в лицето му, разпознах в него един софийски бродяга, когото наричахме Руски зарад произхода му и който в миналото се бе навъртал в ученическата ни компания. Руски, без да чака покана, влезе наперено, явно решил да ме впечатли с новата си униформа, и ми съобщи, че е зачислен към армията фантом на Власов.

— Ти нали уж се броеше за левичар? — запитах.

— Абе за нищо вече не се броя. Дават дрехи, пари, какво повече?

Можех, разбира се, да го изгоня, обаче в ония времена той жест щеше да повлече само излишни неприятности. Затова предпочетох да го пропъдя тъй, както баща ми пропъждаше натрапниците — с мълчание. Руски ми предложи цигара, но аз отказах, повъртя се, сервира ми още веднаж алибито си — „дават дрехи и пари, какво повече“ — и накрая се изпари.

— Какъв беше той немски войник? — запита Стария, когато новопокръстеният власовец си отиде. Обясних му.

— Не искам тук никакви немски войници — рече с рязък глас баща ми. — Не забравяй, че в тая стая е седял Вапцаров.

Всички тия епизоди, които изреждам, може да изглеждат разказани напосоки и без връзка, но в спомена ми те са свързани като различни изяви на един и същи човешки характер и като различни форми на въздействие, които той характер упражняваше върху мене. Това бяха уроци на поведение и светоотношение, които Стария ми даваше по обичайния си маниер — без дълги обяснения и нравоучения, а просто и внушително, понякога с бегъл намек, понякога с къса и остра присъда.

Още помия един от тия последни уроци през същото това тежко и душно военно време. Бях започнал с характерната си младежка самоувереност някаква „История на модерното изкуство“, на която се не виждаше крайт и която бях почти изоставил на триста и не знам коя си страница, понеже нямаше никакви изгледи да намеря издател. Горедолу в същото състояние бяха и бележките по едно „Пътуване в делника“. Изоставил бях и едва започнатите преводи на Маяковски, тъй като да мислиш за публикуването на подобни преводи по онова време, бе връх на лудостта. По масата ми бяха пръснати ръкописи, потънали в прах, стаята бе тъй разхвърляна и занемарена, че

изглеждаше необитаема. Тя наистина бе станала почти необитаема, като се изключат някои часове на нощта, понеже прекарвах сума дни из кафенетата и кръчмите в разговори по събитията, в пиене и трепане на времето.

— Ти от няколко месеца съвсем не се свърташ в къщи — каза ми веднаж Стария. — Виж се в какъв безпорядък живееш.

И той посочи с къс жест неразборията на обстановката.

Премълчах, като чаках унило да мине бурята.

— И безпорядъкът не е само тук наоколо — продължи баща ми, — а в целия ти живот. Тая стая е точно копие на вътрешния ти свят. У тебе даже амбицията за писане почва да буренясва.

— Какво да пиша? Нали виждаш, че всичко спират?

— Не спират само твоите работи — възрази Стария. — Знаеш, че спират и моите, и на още сума хора. Това не е повод да се прахосват дните в безделие.

— А каква полза да работя напразно?

— Работата никога не отива напразно. Тя държи човека стегнат, поддържа ума му буден и остър. Леността разлага ума. Леността е форма на бавно самоубийство. Хората, които много приказват и само приказват, просто дават вид, че са умни. Те в най-добрия случай може да са били умни, но вече не са. И най-верният признак е тъкмо тоя: че само приказват.

Той не добави нищо повече, обаче макар че се бях приготвил да излизам, свалих сакото си и се залових да разчиствам стаята. После разтребих масата и се заех с ръкописа на „Пътуването“. Тоя човек владееше умението да внушава добрата мисъл, да те кара да се засрамиш от самия себе си и когато си почнал да затъваш в тресавището, да ти протяга ръка, не милосърдно, нито високомерно, а така естествено, сякаш ти казва „здрости“.

На другия ден Стария отново се появя при мене и без да показва, че е видял промяната в обстановката, ми подаде познатия том на „Вик за правда“.

— Издателят мисли да прати отново в цензурата ръкописа. Смята, че тоя път ще го прокара. Само че аз съм превел, както знаеш, стиховете я проза, а той държи на стихотворната форма. Ще плати по най-добрата тарифа. Така че ако искаш, заеми се с тая работа.

Заех се, разбира се. Само това оставаше, да не се заема, в такъв миг на безпаричие и безработица. Баща ми бе осигурил в аванс цялата сума от Стоян Атанасов и ми изплащаше хонорара на части, след превода на всеки двеста стиха. По-късно случайно научих от самия издател, че никога не е смятал да прави повторни постъпки за публикация, нито е изплащал някакъв хонорар за тая подозрителна книга.

* * *

Той беше белетрист и поет, график и декоратор, историк на изкуството и теоретик на стиловете, изследовател на фолклора и философ, автор на научни и литературни популяризации, сказчик и преводач. Но при всички тия си дейности и във всички тия си дейности той бе един упорит и неуморим търсач на истината. Максимата „Изкуство за изкуството“ му бе органично чужда дори в ония ранни години, когато по силата на литературни моди я бе изповядвал. Защото даже в ония ранни години изкуството за Стария бе само средство да стигне до истината и да сподели истината. И ако в някои негови книги са залегнали идеалистични възгледи, то не е станало от желание да сее заблуди, а затуй, че стечението на жизнени обстоятелства го е принудило да почне търсенето на тайната от една твърде отдалечена точка. И ако в търсенето на истината неведнъж е грешил, негова заслуга е, че е съумявал да осъзнава грешките си и да се отказва от тях, след като веднъж ги е осъзнал.

Може би това движение към целта би било по-бързо и би довело до по-проникновени творчески находки, ако се бе развило още отначало в правата посока. Но едва завършил основно образование, дядо ми му бе казал: „Синко, оттук нататък сам се грижи за себе си“, и той бе намерил единствен достъп до Духовната семинария. Може би пътят към истината би бил по-лек за него, ако се бе ограничил само в една област. Но той гореше в треската навсякъде да надзърне, а веднаж надзърнал, искаше всичко да опознае. И тоя негов стремеж към всеобемност и към проникване до дъното на нещата носеше в себе си нещо покъртително, но криеше и зародиша на една драма.

Той посвещаваше периодично цели месени от работното си време на рисуването. И както в другите области, така и тук искаше да прави неща, които по-рано не са правени. Спомням си как едно лято се посвети на опити върху лаковата техника. Готови лакови бои у нас нямаше и баща ми сам се зае да ги приготвя, като в същото време си изписваше най-различни книги по технология на багрите и лаковете, специализирани трудове, изпълнени с химически формули, които само човек с неговите познания можеше да ползува. Лятото отдавна бе минало, доставените по различни начини справочници изпълваха вече цяла етажерка, а шишетата с лакове — цял шкаф, но баща ми още не бе пристъпил към самото рисуване, защото не обичаше да почва нищо, преди да си е подготвил работата до последната подробност.

Подготовката му отне повече от година, а самото рисуване му отне навярно още година. Висях над главата му, за да наблюдавам как работи — той така владееше изкуството да се съсредоточава, че присъствието ми съвсем не го смущаваше. Опъваше голям станиолов лист и залепваше краищата му върху дебел картон. После изписваше контурите на пейзажа релефно, като изстискваше боята от нарочно приготвени фунийки. Накрая полагаше багрените петна, които светеха прозирни и интензивни върху металния фон.

От тия десетки свежи и звучни декоративни пейзажи днес е оцеляло малко нещо. Нещастие то бе там, че станиолът при всяко непредпазливо докосване се късаше и оголваше грозотата на кафявия картон.

Поради липсата на по-устойчива метална основа години труд бяха отишли напразно. Но баща ми не беше от хората, които жалят труда си.

По същия търпелив и изчерпателен начин Стария се стремеше да обхване всяка задача, която си поставяше. Започнал да изследва и преразказва български народни приказки, той не се ограничи с издаването на три тома, а реши и успя да събере богатството на приказките от цял свят в още тридесет тома. Наченал с отделни статии по въпросите на изкуството, той се впусна в изучаване на изкуството от всички епохи и стигна до замисъла за 12-томна всеобща история на изкуството, на която посвети сума години работа. Поканен да публикува очерк за литературата на Възраждането, той разшири задачата до обема на десеттомно изследване на българската литература

от Възраждането до наши дни, като десетият том не излезе само защото бе спрял от фашистката цензура. Този му стремеж към всеобемност роди и проекта за капиталната му литературна творба — серия от двадесет романа, призвани да обхванат цялото развитие на човечеството — от палеолита до съвременността, през стъпалата на всички цивилизации и епохи.

Тия романи, по-точно част от тях, бяха действително написани, другите — нахвърляни в едри линии или завършени до определен етап. Ръкописите им изпълват един обемист сандък и когато понякога разтварям тоя сандък, имам чувството, че надзъртам в една покъртителна драма. Драмата на моя баща. Или, ако щете, драмата на един неуспех. Само че има неуспехи, които респектират с безкористното на порива и титанизма на положения труд.

Тия романи Стария ги пишеше в последните години преди Девети септември и работата му по тях го принуди да смени целия обичаен ритъм на живота ни. Той почна да си ляга съвсем рано — още към десет часа вечерта, — да става по тъмно в три часа заранта и да прекарва по 16 часа над писалищната маса. Беше тъй вдаден в мислите си, че дори когато се хранеше, рядко чуваше разговорите ни и погледът му блуждаеше в пространството или бе втренчен неподвижно надолу. Когато почнаха бомбардировките и евакуацията на столицата, той не напусна квартирата си. Прескачах понякога да го навестя и неведнаж му предлагах да потърся някоя стая в околните села, дето да се приюти.

— Не мога. Нали виждаш колко книги съм натрупал за справки. Трябва да работя. Не мога.

Един ден, след като тъкмо си бях тръгнал, сирените пронизително завиха. Знаех, че баща ми не обича да слиза в скривалището, затова се върнах.

— Хайде да слезем в зимника. Там все пак е по-сигурно.

Стария поклати с досада глава.

— Не ща. Душно ми е долу. Ако трябва да се мре, да се мре поне на открито.

Откъм Витоша се зачу тежко плътно бръмчене.

— Тоя път идат много — забеляза безстрастно баща ми, като че казваше „днес е доста топло“.

Няколко мига по-късно заехтяха и първите експлозии. Експлозиите ставаха все по-чести и все по-оглушителни. Започваше голямата бомбардировка, която разруши центъра на София.

Нашата сграда бе тъкмо в центъра и тя ненадейно се разтресе, а навън притъмня, сякаш че падна нощ, и както седяхме край масата, въздушната вълна ни грабна и ни запокити в коридора. Известно време не успях да си дам сметка какво става, освен дето над самите ни глави се раздаваха взривове и цялата кооперация се люшкаше като картонена кутийка. Баща ми бе успял да се изправи след падането и стоеше в полумрака в същата оная малко вдървена и малко предизвикателна стойка, в коя го го бях видял някога на подиума в градското казино пред връхлитащата глутница. А аз се улавях, че при всеки взрив инстинктивно се снишавам, сякаш това можеше да осуети премазването ми от внезапно рухващата бетонна плоча.

— Хайде да бягаме — казах, след като взривовете ни отминаха и мракът на дима и праха се поразсея.

— Ти тръгвай. Аз ще остана — промърмори баща ми и се отпрати към стаята.

— Ама не виждаш ли, че тук е вече необитаемо. Прозорците са изкъртени с рамките, всичко наоколо гори, а сигурно ще има тепърва да ръсят.

Баща ми се огледа и вероятно успя да си даде сметка за положението, защото рече:

— Виж къде ми е раницата.

Додето търсех раницата, той събра надве-натри пръснатите си ръкописи, завърза ги на пакети и почна да се готви за път. Беше решил да иде в Княжево при брат ми, така че се сбогувахме и аз си тръгнах малко преди да връхлети последната вълна самолети.

Няколко дни по-късно, когато отново бях слязъл в обезлюдения град, рекох да намина да видя оцеляла ли е бащината ми квартира. Квартирата бе оцеляла, макар част от сградата да бе срината, а наоколо да се извисяваха тъмните скели на опожарени здания. Вътре в самата квартира заварих и нейния обитател.

— Не ще да живее в Княжево — съобщи ми още на входа жената, която се грижеше за домакинството. „Не мога да работя, вика, ще се прибера.“

Той седеше наведен над масата, както го бях запомнил да седи винаги, и пишеше. Рамките на прозорците бяха наместени и заковани как да е, а вместо стъкла бе залепена пергаментна хартия. Опитах се да го вразумя и обещах, че ще помогна да пренесе част от книгите си. Стария само поклати глава.

— Нали ти казах вече: чака ме много работа, а времето е малко. Не съм на твоите години.

През тоя период имах съвсем смътна представа за това, което баща ми пишеше и което му предстоеше да дописва. Научих подробностите едва по-късно, в деня на първата публикация, деня, който Стария очакваше като празник, но който се превърна в катастрофа. Сега, когато прелиствам купищата ръкописи, недоумявам как главата му не се е пръснала от това неизчерпаемо множество на герои, обстановки, действия и ситуации, които е носела в себе си, от тоя колосален образен материал, роден в трескавото му въображение като еквивалент на цялото човечество и на цялата човешка история.

Всъщност главата му може би е щяла наистина да се пръсне, ако не бяха часовете на „разтоварването“ от умствената умора. Само че разтоварването баща ми го практикуваше в най-баналната и нездрава форма — гуляя. Той съзнаваше отлично, че тая привидна отмора е само добавъчно изтощение, макар и от друг вид, но бохемските привички от младини и инерцията на заобикалящия го бит му пречеха да потърси по-здрав отдушник.

В интерес на истината следва да се отбележи, че баща ми гуляеше доста рядко, но понеже гуляите бяха почти единствените случаи, при които се явяваше на публични места, някои хора си въобразяваха, че той не излиза от кръчмата и дори не се запитвала как в такъв случай са се явили на бял свят 80-те тома на съчиненията му. Вярно е, че седнеше ли да пие, той можеше да пие без мярка, обаче не от алкохолна страст, а тъкмо зарад отприщването на претоварения от мисли мозък, зарад насочването на съзнанието в една безплодна, но отморяваща насока, зарад „разтоварването“. В неговите гуляи нямаше никога елемент на разгул. Те се изчерпваха с приказки и разсъждения за това и за онова, и за всичко възможно, а най-вече за изкуството. Тоя изключително мълчалив човек изведнаж ставаше общителен, дори словоохотлив събеседник, готов да разговаря не на някакви „свои“ теми, а на темите, които ти му предложиш. Мисълта му течеше

логично, забележките му бяха остроумни и за хората, които обичат повече да слушат, отколкото да приказват, бе удоволствие да седнат с него на чаша. Спомням си как една нощ в малките часове баща ми се прибра, хванал подръка Владимир Димитров—Майстора.

— Майсторе — казах, — ти пък къде си тръгнал по това време, като не пиеш?

— Не пия, майсторе, но татко ти ме опи с приказките си тъй, че забравих часовете.

И те се разположиха край масата, за да продължат започнатия кой знае откога разговор.

— И ти си като баща си: не можа да го научиш този занаят, пиенето — казваше ми по онова време Ламар. — Баща ти не гуляе, а изнася лекции.

Но и гуляят, и лекцията си имат край. Стария потъваше в мъртвешки сън, а на следния ден ставаше с потъмняло лице — доколкото това изобщо бе възможно при неговия тютюнев тен, — с угаснал от умора поглед и като се преборваше с неразположението, сядаше пред бюрото, където го чакаха дълга дни работа без мярка, без отдих, до пълно изтощение и до мига, когато щеше да лумне следващият гуляй.

Съществуваше още едни отдушник от напрежението и тъкмо той бе истинската страст на Стария — природата. Но закрепостен от разписанието на сказки и лекции и прикован към бюрото от творческите си планове, баща ми можеше да си позволи волността да напусне града само през лятото. Той презираше тъй наречените курорти, както презираше всички ония места, дето еснафлъкът обичаше да кокетира с парите си и с уменията да ги харчи, умение, разбира се, съвсем въображаемо, тъй като нашата буржоазия дори като буржоазия беше просташка до неимоверност. Не помня никога баща ми да е отишъл на морско летовище, а през Чамкория сме минавали само транзит, упътени към рилските върхове.

Дойдеше ли ваканцията, натоварвахме на гърбовете си брезенти и раници и се отправяхме към предварително избраното планинско място, което между другите свои качества трябваше да бъде и обезателно усамотено. Опъвахме палатка, сковавахме нарове, приготвихме огнище и запалвахме огъня, който ни предстоеше да поддържахме два месеца.

Но баща ми и в планината не прекъсваше работата, а само сменяше стила на работа. Додето се печеше или лежеше на сянка, той четеше някоя книга, нахвърляше бележки в тефтерчето си, рисуваше. През останалото време обикаляше насам-натам, береше гъби или билки, а после се заемаше да разстила билките и да готви на огнището.

Тоя страстен изследвач на чужди култури и цивилизации носеше у себе си някаква детински непосредствена любов към родното. Той познаваше всички нашенски билки не само по име, но и по лечебните им свойства и в същото време ги обичаше не като билки, а като стръкчета родна хубост и можеше с часове да рисува някой бял равнец или някоя синя тинтява в бележника си. Той бе изгубил две лета, за да изследва всички копривщенски надгробни плочи и надписи и да публикува изчерпателна монография, която едва ли стотина души са прочели. Не по-малко време му отне и изучаването на старите ръкописи, от което се роди една също тъй забравена монография „Орнамент и буква“. Дълги години, последните години от живота му, протекоха в работа над един обширен труд върху българската дърворезба. Цял един период от творчеството му бе почти изключително посветен на древната наша история. Той не ценеше никоя поезия тъй, както ценеше народната песен, събираше приказки и пословици, пълнеше цели бележници — някои запазени и до днес — с народни думи и изрази. За него българският език бе един от най-богатите и благозвучни езици на света и той се гордееше, че му е било съдено да твори с чудесния материал на тоя език.

Народния език баща ми го учеше от народа, нещо малко странно, като се има предвид необщителността на Стария, но странностите у него не бяха рядкост. Той бе учил тоя език в скитанията си на младини, а продължаваше да го учи и в зряла възраст. Имаше особена способност да завързва разговор с хората от планината — пастири, дървари, въглищари или работници от каменните кариери. Едно „добър ден“, едно присядане за отмора, едно нехайно предлагане на кутията с цигари и разговорът почваше от само себе си. Баща ми никога не задаваше оня род въпроси, които на нас самите ни се виждат естествени, но на събеседника ни звучат подозрително или глупаво. Той изобщо нямаше обичай да напират с въпроси, а чакаше другият сам да се разприказва. Стария се разхождаше из планината в такъв вид, че лесно вдъхваше доверие, с обгорялото си, почти селско лице, с

избелелия каскет и вехтите дрехи. Така че дори планинците да подушеха, че тоя е от „учените“, смятаха го най-много за селски даскал.

Няколко дни, прекарани из горите и планинските хребети, преобразяваха баща ми. Мускулите на лицето му се отпускаха, по устните му по-често заиграваше тънката усмивка с безброй нюанси, дори тонът на гласа му омекваше. И когато понякога го наблюдавах отдалеч, застанал мършав и неподвижен като дива коза на върха на някоя скала, струваше ми се, че тоя кабинетен човек не е роден за кабинета и за прашните грамади книги, че мястото му е тук, на открито, за да рисува цветята и дърветата, да записва приказките на простите хора и сам да живее просто под един навес от клони и край един планински огън. Струваше ми се, но не знаех дали е така.

Лекомислието изисква да се издигат като човешки образец хармоничните натури, макар че една подобна натура може да представлява великолепна хармония от недостатъци и макар че дори добрата хармония нерядко крие в дълбочина неподозирани конфликти. Има, разбира се, и хармонични натури, които предизвикват възхищението ни тъкмо като прекрасни и цялостни характери. Баща ми не беше такава натура. Той беше един сложен възел от противоречия, той се бореше с тия си противоречия, давеше се в слабостите си, залиташе в инерцията на отклоненията и все пак продължаваше пътя си и крачеше напред. Той неведнаж ми е казал с присъщата си прямота че не иска начинът му на живот да ми служи като пример за подражание. Има обаче неща, които, без да заслужават подражание, заслужено предизвикват почит. Конфликтният характер носи свой неповторим патетизъм, когато през епизодите на сътресения и сривове възлиза към епилога на правдата и човечността.

Човекът, който бе орисан да прекара дълги, мътни ноци в задимените кръчми, не познаваше по-вкусно питие от чашата чай, сварен от прясна билка. Писателят, добил известност с утежнения си от символистични и екзотични накити стил, поставяше по-високо от всичко простотата на народния език. Преводачът на Ницшевия „Заратустра“ изпитваше неприязън към надменните пози на свръхчовека и не се сраamese да покаже обикновена човещина, щом само се представеше случай. Отличникът семинарист, подготвян от наставниците си за висока духовна кариера, се превърна в смъртен

враг на църквата. Противникът на насилието се скара с най-близкия си приятел пред трупа на убития Васил Пундев, защото въпросният приятел призоваваше враждуващите страни да спрат кръвопролитие, а баща ми твърдеше, че не може да има мир между два лагера, разделени от тялото на един мъртвец. Дългогодишният гален сътрудник на „Златорог“ ненадейно почна да пише разкази, които „Златорог“ не беше в състояние да помести. Спиритуалистът, който бе усвоил същината на стотици томове метафизика, изведнъж се насочи към трудовете на марксизма.

Той се преборваше с едно противоречие, за да се изправи пред друго, разкъсваше се между страстта да рисува и жаждата да даде словесен израз на мислите си, люшкеше се между стремежа да обгърне всичко, да стигне до дъното на всичко и изкушението да се ограничи и задълбочи в една-едничка област, работеше в трескавия порив да постигне невъзможното и се тровеше от неудовлетвореност, че не е постигнал и възможното. И днес ми се струва да чувам още глухия му тих глас, когато рецитираше любимото си стихотворение от поезията на Вийон:

*До самия поток от жажда аз умирам;
разпален като жар, аз леденея в мраз;
във своя роден край в чужбина се намирам;
до огъня стоя, а зъзна и тогаз...*

* * *

Той посрещна Девети септември като отдавна очакван празник и в същото време бе някак сащисан, че тая тъй дълго жадувана промяна се бе разразила толкова бързо. Първия ден не излезе от къщи, малко стеснен от чувството, че всъщност не е извършил нищо особено, което да му отреди място между победителите.

После хората сами го потърсиха. Художниците го избраха за свой председател. В партийната организация на писателите го приеха с аплодисменти. Това бе предостатъчно за Стария, за да се почувствува в своя среда и отново да вземе перото. Освободил мисълта си от

досадните съображения за иглените уши на цензурата, той написа серия от разкази с ясна и наша идейна насоченост и една пиеса, посветена на борбата срещу фашизма — „Кърваво лято“, — която не видя бял свят нито на сцената, нито в печата. Наред с това баща ми продължаваше и започнатата по-рано работа, същата оная „много работа“, за която се боеше, че няма да му стигнат дните — поредицата романи „През вековете“.

Тая поредица той бе почнал да я пише в един период на все по-укрепващи марксистически възгледи за развитието на обществото. Картината, която изграждаше на различните епохи, бе съобразена с тия възгледи и детайлно обработена върху основата на многобройни научни справки. Но самата сюжетна структура на произведението почиваше върху неустойчива основа. Също като чудесните му рисунки, нанесени върху един ненадежден станиолов лист. Баща ми бе приел като условен мотив за последовността на действието концепцията за прераждането. Дали това бе остатък на предишни възгледи, или литературно използване на един мит по чисто композиционни съображения — както писателят твърди в предговора към първия том, — това не аз мога да кажа. Така или иначе, противоречието бе налице и бе достатъчно едро, за да може да мине в графата на дребните недостатъци.

Романът „Кръвожадни“ — първата книга от серията — излезе малко преди юбилея на Стария. И макар юбилеят той път да се състоя, върху тържеството легна сянката на току-що публикуваната творба. Това бе удар, възприет от баща ми като поражение, и то не от рода на тия поражения, които той бе свикнал да изживява и да преодолява. Защото ударът бе дошъл не преди, а след промяната, защото бе засегнал творбата, която смяташе за творба на живота си, и защото той живот вече почти се бе изнизал и бе смешно да се мечтае тепърва за нови колосални начинания.

— Ще изхвърлиш тая линия на развитие — успокоявах го. — Ще ги обособиш като отделни романи.

— Няма как, не може — отвърщаше Стария. — Ако си чел романите, ще видиш, че не може.

Може или не може, той не даваше външно вид, че е съкрушен, и аз дори не подозирах дълбочината на страданието му, додето веднаж не получих по пощата едно късо писмо от жената, която водеше

домакинството му. Още пазя това писмо, в чиито откъслечни фрази ми се разкриваше състоянието на Стария: „От известно време г. Райнов е унил и отчаян. Безразлично му е всичко... боли го за романа «Кръвожадни», защото не излязъл това, което той желаел... Няма пред себе си поле за работа и се готви да умира. Все по-често говори за смърт.“

Баща ми, разбира се, не се готвеше да умира. Той не беше от хората, които лягат и умират по свое желание. Обаче покрусата бе дълбока и му беше необходимо време, за да я изживее.

„Кръвожадни“ съвсем не бе първата творба, чиято публикация му носеше разочарования. По правило това се случваше с повечето от творбите му и не само защото не го задоволяваха с качествата си. Неговият издател, типичен бакалин в „света на бакалите“, се трудеше над ръкописите му с една фамилиарност, която граничеше с пълен произвол. Това, че някои книги по диктаторската воля на издателя излизаха с възможно най-безвкусни корици и понякога под измислени от самия издател заглавия, бе най-дребната злополука. Ръкописите бяха грубо и невежо съкращавани без всякакво допитване до автора. Нещо повече, случваше се те да бъдат и допълвани с произведения, неизлезли изпод перото на автора, както бе станало с отделни томове на „Приказки от цял свят“. Сред многобройните жертви на издателския вандализъм мъченическият ореол по право се падаше на „История на изкуството“, чийто общ обем бе съкратен с една дреболия от около две хиляди страници и чиято публикация за онзи, който познава оригиналния текст, се превърна в карикатура на първообраза. На всичко отгоре Стария бе системно мамен в хонорарите и в броя на тиражите и омотан в една тъй преднамерено оплетена мрежа от аванси и заеми. че никога не знаеше с каква точно сума е задължен на благодетеля, който имаше великодушието да издава книгите му. И все пак разочарованието с „Човекоядци“ [заглавието е така в изданието — А. И.] бе нещо неизмеримо по-тежко от обичайните ядове на миналото.

Стария винаги бе владял една проста, но ефикасна тайна: да лекува огорчението от една работа с увлечение по друга работа. Така постъпи и сега. Съсредоточи се върху трудовете си по изкуството и даде вид, че е забравил удара. Само че този удар не беше последният.

Към 1950 г. борбата срещу рецидивите на буржоазната идеология все повече се изостряше. Каквито и критики да са отправяни по-късно по повод някои тактически грешки на тая борба, тя бе необходима и неотменима като етап на развитие. Стария бе достатъчно почтен учен, за да се опитва да прокарва под формата на марксизъм неща, които не са марксизъм. Той си даваше сметка за редица недостатъци на своята „История на изкуството“ и без странично подканване се бе заел да я преработи върху основата на една научна методология. Но той не можеше да извърши повече от това, което бе по силите му, и то в момент, когато никъде по света не съществуваше един що-годе задоволителен курс по история на изкуството, съставен от наши позиции. Нетърпеливите да заемат мястото му дори не благоволяха да го изчакат да завърши преработката си, а решиха да оценят възгледите му въз основа на публикуваното отпреди.

По силата на една ирония и въпреки отчаяните ми опити да се отскубна част от работата по тая оценка бе възложена на мен. И веднаж, на едно факултетско заседание, аз трябваше да се изправя като шеф на катедра, за да съдя баща си.

Бях нахвърлял предварително изказването си, като бях спестил в него всичко, което можеше да се спести, макар да знаех, че ще си навлека публичните обвинения на някои свои съмишленици, както и стана. Имаше обаче характеристики като „идеализъм“, „формален анализ“ или „еклектизъм“, които не можеше да се спестят, и додето ги произнасях, усещах как под ризата по гърба ми лази струйка пот, въпреки че в къщи на четири очи бях отправял към баща си далеч по-остри възражения.

Стария седеше на първия ред, навел очи не защото изпитваше смущение, а защото не искаше да смущава мене с погледа си. После стана да отговори с няколко думи, за да изложи сегашните си възгледи и да ни увери, че приема критиката. А после отиде оттатък да си облече балтона, оня стария, шперплатовия балтон, който мъкнеше на гърба си вече четвърт век. Сподирях го, понеже имахме навика да се прибираме заедно, но той вече си бе тръгнал. Тръгнах си и аз, като слушах с половин ухо укорите на спътника си, че съм проявил безпринципност и мекушавост.

На следния ден баща ми ме посрещна у дома си, сякаш нищо не е било. Бях се приготвил за обяснения, но той явно отбягваше

разговора по вчерашното обсъждане и с целия си спокоен и приветлив вид сякаш искаше да ми внуши: „Аз забравих. Забрави и ти, ако можеш.“.

Едва много по-късно, когато историята бе вече отшумяла, Стария ми каза веднаж:

— Оня приятел те принуди да станеш и да изложиш един верен принцип, за да има повод да пусне в ход цялата си безпринципност.

Защото станалото на факултетския съвет бе само началото на крушението. Баща ми завърши първия том от преработката си и го представи на съответното място, но ръкописът му бе върнат с една отрицателна рецензия, зад чиято безпределна взискателност едва се прикриваше дилетантската некомпетентност. Стария направи нова преработка, която остана да се подмята из чекмеджетата на учреждението. С критиката на дейността му в академията се заеха по-енергични от мене хора. Изобщо доведоха го до желанието от тях резултат: да подаде молба за пенсиониране.

Той бе твърде изтощен от прекомерната работа, но когато спря да пише, разбра, че само работата го е крепяла до тоя ден. Ръкописите на романа лежаха заключени в шкафа над шишетата изветрели лакове. „Историята на изкуството“ почиваше в друг шкаф, прекъсната някъде към тъмната ера на Средновековието. Очите на Стария бяха вече твърде отслабнали, за да може да рисува. Прекарваше времето си в четене и чакаше да дойда с приятелите и с обичайната мрежа с бутилки, та да го поразсеем.

Понякога го канех за разнообразие да намине в къщи и той идваше и седнаше на старото кресло в ъгъла, винаги седнаше на това старо кресло в ъгъла, и аз му давах да прегледа някоя книга, докато свърша започнатия пасаж, а той поемаше книгата и промърморваше:

— Работи си, работи!

После разлистваше книгата, но аз виждах с крайчеца на окото, че не чете, а се визира пред себе си или замислено ме наблюдава.

За да го ободря, съставих един том от приказките му, без да го уведомявам, и предложих тома за издаване. Върнаха ми го, понеже в приказките се говорело за царе и царски синове, и аз изпитах облекчение, че не съм посветил Стария в начинанието си. Приготвих друг сборник от разказите му, но тоя път трябваше да взема съгласието на баща си, защото бях си позволил някои доста груби съкращения.

— Прави, каквото знаеш — махна с ръка тон. — Все едно, няма да ги издадат.

Така и стана.

А после работите около него някак си почнаха да се оправят. И един ден се отбих да му съобщя, че е станал „заслужил деятел на изкуството“. Отпърво той не даде вид, че това го засяга особено. Сама прати леля ми да купи нещо за пиене. Но късно вечерта, когато си тръгнах, изтърва сякаш без връзка:

— Стария има още какво да даде. Тая глава може да е поизкуфяла, но не е съвсем празна...

Въпреки всички творчески разочарования на него му бе нужно малко, една проява на внимание, едни знак, че не го смятат за излишен, за да се опита да събере остатъка от силите си и да седне отново на бюрото, което дремеше в ъгъла опустяло и непотребно, тъй като баща ми през цялото време четеше, изтегнат на кушетката до прозореца.

И той се хвърли с последно увлечение в изследването си за българската дърворезба и също както някога се стремеше да бъде всеобхватен, да изчерпи материала докрай, до последния факт и до последната подробност и издирваше и трупаше стотици снимки, документи, сведения, и нахвърляше цели купища от бележки и анализи на тоя или оня паметник. Тия бележки и днес седят струпани в един вече непотребен куп — листчета от нарязани афиши, от гърбове на пликове, от дъна на цигарени кутии и дори — боже прост — от некролози. Стария винаги бе крайно пестелив, даже свидлив към хартията. Макар че имаше в шкафа си струпана много хартия, той използваше и последното попаднало му листче, защото въпреки че хартията бе много, мислите в главата му бяха още по-много и като всеки работник той уважаваше материала, а за него материал бяха хартията и мастилото и той никога не се бе смятал за нещо по-друго и за нещо повече от един работник, който седи над бюрото си и прави книги, така както други правят сечива или мебели.

* * *

Е, какво? — посрещна ме Стария няколко месеца по-късно. — Значи и ти като Смердяков с китарата:

*В Париже буду жить,
не буду тужить...*

— Ами горе-долу така е — смънках.

Заминавах на служба в Париж. Знаех, че го оставям сам, и се радвах поне, че се е хванал здраво за дърворезбата си и е почнал да забравя предишното. Но в деня, когато се прощавахме, разбрах, че нищо не е забравил.

— Прати ми „Човешка комедия“ на Балзак — рече Стария. — Ама не отделни книги, а цялата поредица!

„Човешка комедия“. Той се готвеше да се зарови тепърва в това множество томове, за да търси причините за неуспеха на собствената си „Човешка комедия“, със смътната надежда да намери някакъв възможен изход.

Една година по-късно, когато отново влязох в познатата стая, зърнах томове на Балзак, струпани върху бюрото. Но аз де можех да запитам Стария дали е разрешил задачата, защото се връщах от гробищата, където току-що го бяхме погребали.

Всъщност що се отнася до мене, съвсем не мислех да го погребвам, а само и тоя път участвах в представлението, както би казал баща ми. И когато нощем работя сред самотията и тютюневия дим, случва се да поглеждам към старото кресло в ъгъла и понеже ъгълът е отдалечен и съвсем тъмен, струва ми се да различавам в креслото Стария, как седи и ме наблюдава или мисли за нещо си. Понякога си казвам, че може би почвам малко да откачам, а в други случаи ми изглежда, че всичко е съвсем нормално. Ние винаги носим у себе си своите мъртъвци и дали ще ги усещаме като мъртъвци или като живи хора, това зависи до голяма степен от самите нас.

ПЪТЯТ ЗА САНТА КРУС

„Пътят за Санта Крус бе тесен и изровен от дъждовете, но това не беше най-неприятното. По-неприятно бе, че на трийсетия километър, отвъд големия завой, Джо Лудият ме очакваше със зареден винчестър, нещо, което аз не можех да знам.“

В ония младежки години на мечти за пътешествия бях убеден, че с подобна именно фраза ще започва някоя от бъдещите ми книги. Разбира се, аз не можех да знам не само дали Джо Лудият ме очаква зад големия завой, но дори и как изглежда този легендарен път за Санта Крус, и твърдението, че той е тесен и изровен от дъждовете, бе чиста хипотеза. Самото име Санта Крус навярно бе останало в главата ми от някой роман или филм, защото, какъвто съм слаб в географията, аз и до днес не съм твърде сигурен дали този град се намира в Боливия, или някъде другаде, в случай че изобщо съществува. Така или иначе, вече бях готов с първите две изречения на бъдещия си роман и пътят за Санта Крус се виеше пред мен като път не само към екзотиката, но и към литературата, две неща, които ме привличаха с неотразима сила.

Оттогава досега ми се е случвало да измина много пътища, да посещавам десетки градове и да се сблъскам с редица опасности, понякога съвсем делнични, но далеч по-реални от въображаемия винчестер на несъществуващия Джо. Една от тях е опасността да съчиняваш първата фраза на роман, който още не си измислил. Защото обикновено тази първа фраза се оказва и последна.

Срещал съм през живота си много такива автори — автори на една-единствена книга, която при това си остава докрай ненаписана. Имало е време дори, когато съм изпитвал страха, че поне що се отнася до прозата, винаги ще си остана член на оня призрачен съюз на писателите, които никога нищо не са написали. Днес, подир толкова преживени години и подир толкова издадени книги, ми е доста трудно да преценя кое всъщност е по-за предпочитане — да бъдеш автор на един несъздаден, ала прекрасен в мъглявите си очертания роман или

на една отпечатана черно на бяло творба, която не ти се ще да разтвориш, за да не изпиташ горчивината на неудовлетворението.

Някога обаче перспективата да бъда приет за доживотен член в гилдията на непишещите писатели ме изпълваше с ужас. А все така се случваше, че прозаичните ми съчинения секваха след първата фраза или след втората страница, което в края на краищата е все едно. В поезията нещата ми се виждаха по-лесни. Това е обичайното измамно изкушение на лириката, която винаги ти изглежда лесна, поне докато не си разбрал, че простотата в изкуството не е просто нещо и че краткостта не е улеснение, а препятствие. Затуй пубертетната поезия се произвежда с тонове по целия свят, а пубертетната проза е изключение. Едно настроение, един пейзаж, няколко строфи и — точка. Добро или лошо, но — точка и край.

Прозата бе голямата ми мъка и големият ми страх. Прозата бе още изцяло в сферата на благородните намерения, ако не се броят няколко разказа, написани до първата фраза или до втората страница и зарязани. Няколко разказа и един роман: „Пътят за Санта Крус бе тесен и изровен от дъждовете...“

Спомням си още един от тия недописани разкази. Действието се развиваше или по-точно трябваше да се развие в мрачна недостроена къща. Аз наистина я бях видял тази къща, додето веднъж се шляех по калните улици в квартала към гробищата, и тя тутакси бе ме поразила с неприветния си вид. Долният етаж бе завършен как да е, дори мазилката бе варосана, а рамките на прозорците — боядисани в калнозелен цвят. Но стъклата бяха отдавна немити и тук-там изпочупени, на вратата висеше голям ръждив катинар и жилището явно бе изоставено. Горният етаж бе съвсем недовършен. Тухленият градеж бе останал неизмазан, а отворите за прозорци бяха задънени от грубо сковани дъски.

За човек с практичен поглед това бе един занемарен имот и нищо повече. Но дали защото в оня следобед лятното небе бе притъмняло от дъждовни облаци, или защото бях с развинтена фантазия, силуетът на самотната къща, стърчаща на края на улицата сред трапищата на разградените места, ми се стори пълен с трагичен смисъл. Някаква драма се бе разиграла тук или би могла да се разиграе при известно напрегане на развинтената ми фантазия. И аз реших да я опиша тази драма, като използвам за фон обстановката на мрачната изоставена

сграда. И още щом се прибрах в къщи, нахвърлях първите две страници, съдържащи топографията на драмата. До самата драма обаче не успях да стигна, тъй като тия две първи страници си останаха и последни.

Не искам да развивам елементарната идея, че писателят следва най-първо да се добере до човешкия конфликт, а сетне да мисли за обстановката. Художествената задача, за разлика от математическата, няма непременно едно-единствено вярно решение. И никой не може да ти забрани да започнеш не от конфликта, а от обстановката. И нищо чудно, ако атмосферата на някое помещение или силуетът на някоя сграда ти подсказат и съдържанието на някаква драма.

Една самотна къща, недостроена и изоставена, чийто мрачен силует се откроява там в дъното на улицата, на фона на дъждовното небе... Подобен пейзаж, естествено, навява мисълта за неуспех, нещастие и смърт. Може това да е бил баналният неуспех на едно банално начинание: човекът почнал да строи къща, но не са му достигнали пари да я завърши. Обаче крушението може да е било и от друго естество: стопанинът е влязъл в конфликт с брат си, който е трябвало да заеме единия етаж; или е бил напуснат от младата съпруга, заради която е почнал строежа; или собственият му син го е ограбил и избягал зад граница; или той самият се е опитал да ограби някого, за да завърши сградата, но е попаднал в затвора. Нищо чудно, ако зад неприветната саждива фасада се крие не делничен паричен крах, а трагичен епилог с престъпление, изневяра, проливане на кръв.

Този трагичен епилог трябваше да се развие непременно в най-мрачната част на къщата — незавършеният горен етаж. Тук, в тъмните и голи помещения със задънени прозорци, следваше да се разиграе потресаващата сцена на финала. Това ми бе съвсем ясно. Не ми бе ясен обаче самият финал. Нито драмата, която щеше да го предопредели. Нито хората, двигатели на тая драма. Изобщо мястото на действието бе налице, ала героите ги нямаше. Вместо тях фантазията ми рисуваше смътни догадки, които не успяваха да добият плът, а едва изникнали, се разтапяха и чезнеха. Затова и тоя разказ, също като другите, бе прекъснат на втората страница.

Причината за неуспеха бе съвсем очевидна, но не и за мене. Спомням си дори как веднаж обстойно и дълбокомислено обсъждах този въпрос пред баща си.

Обсъждането, както обикновено, бе станало по време на обета. Ние с брат ми нагъвахме още топлата шунка, току-що донесена от колбасницата. Шунката я купувахме за нас двамата, тъй като баща ми не обичаше твърде месо. Той ядеше някакъв постен зелен фасул, който собствено ръчно бе сготвил, понеже прислужникът ни се бе запил нейде и от два дни не бе се появявал. Баща ми ядеше мълчаливо и бавно, като дъвчеше всеки залък, додето ти прилее, а аз нагъвах още топлата шунка и в същото време развивах теориите си:

— Не знам дали има нещо по-трудно от това, да се изгради интригата... Мислиш, мислиш, и когато най-сетне я намислиш, оказва се, че прилича на нещо, което вече си прочел някъде... Изглежда, че всичко, което може да се измисли, вече е измислено.

— Да — отвърна глухо баща ми, което на неговия език не означаваше непременно „да“.

Сетне, като довърши нескончаемата си хапка, добави:

— А все пак по света продължават да излизат сума романи, чиито интриги не са непременно крадени.

— Само че това са най-вече разновидности на вече познати ситуации.

— В изкуството разновидностите понякога имат доста важно значение — забеляза Стария, преди да пристъпи към следващата хапка.

— Искам да кажа, че човешките действия се изразяват в определен брой комбинации, към които не можеш да добавиш нито една повече и които са отдавна изчерпани.

— Същото е и с кафето — обади се брат ми.

Тая фраза „същото е и с кафето“ бе завършек на някакъв глупав виц, който вече не помня, и брат ми я пускаше в обращение, когато искаше да покаже, че разговорът става скучен повече от допустимото.

— Същото е и с шаха — уточних аз.

Баща ми търпеливо съдъвка хапката си, преди да каже:

— Не разбирам твърде от шах, но предполагам, че възможните комбинации в живота са доста повече от тия в шаха.

— Е, да, като обща сума... — признах неохотно. — Но при всяка отделна ситуация те не са чак толкова много. Една жена ти изневерява: връщаш и го по същия начин или я изоставяш, страдаш мълчаливо или правиш скандал, следиш я или я убиваш и тъй нататък... Нека да са

двайсет, трийсет възможности, но не са безброй... И всички са вече използвани.

— Също като с кафето — подхвърли брат ми.

— Използувано е онова, което е било — рече Стария, като ме погледна бегло и отмести поглед към ъгъла на стаята. — А ние трябва да използваме това, което се различава от предишното. Атия след пас ще използват бъдещето и то вероятно няма да е като днешното. Нали ти казах: разновидностите в изкуството не са чак толкова незначителни.

Той с привичен жест събра трохите пред себе си, сякаш за да покаже, че що се отнася до него, обедът е приключен. После погледна към брат ми:

— Понеже тебе все кафето ти е в ума, я слез долу да поръчаш по едно кафе.

„Долу“, това беше заведението на Македонеца, откъдето три пъти дневно носеха на баща ми кафе в огромна фаянсова чаша. „Качеството преминава в количество“, обичаше да казва Стария, тъй като основната съставна част на това кафе отдавна вече бе леблебията.

Брат ми изчезна и баща ми също се готвеше да стане, за да отиде в кабинета си, когато по лицето му се мярна една от редките му бегли полуусмивки.

— Ти в гимназията не проявяваше особен интерес към математиката, а сега, като те слушам, струва ми се, че се занимаваш не толкова с живота, тоя, обикновения, дето ни заобикаля, колкото с теорията за вероятностите и теорията за игрите. Остави ги тия работи на специалистите, а ти, ако мислиш да ставаш писател, си гледай своето.

— Ами аз нали това правя... — промърморих с леко раздразнение. — Само че не го виждам решението... Не говоря за математическото, а именно за писателското... Може би не ми достига въображение...

— Предполагам, че по-скоро друго не ти достига — усмихна се отново Стария.

— Какво „друго“?

— Това друго, дето на всички ни не достига, кому повече, кому по-малко.

И без да поясни мисълта си, добави:

— Като почнеш нещо от една страна и не върви, редно е да прецениш не трябва ли да го почнеш от друга. Защо искаш най-първо да намислиш действието? Защо гледаш на интригата като на някаква теорема, която следва да докаже туй или онуй?

Действието е само следствие. Значи трябва да почнеш от причината. А причината са хората.

„Откри Америка!“ — щях да кажа, ако не бях свикнал да се отнасям към баща си с необходимото уважение.

Но Стария владееше уменията да чува и неказаните фрази.

— Сигурен ли си, че познаваш достатъчно хората, които искаш да въвлечеш в някакво действие?

Не благоволих да отговоря, тъй като не обичам въпроси, които сами по себе си предполагат отрицателен отговор.

— Не казвам хората изобщо — поясни баща ми. — Хората изобщо никой от нас не ги познава напълно и това всъщност е, дето никому не достига. Но ако си се спрял на няколко души, които искаш да изобразиш, трябва поне тях да познаваш, трябва поне в известни граници да ти са ясни като външност, същина, намерения. Ще кажеш: „Проста работа; нали се движа между хора, нали се срещам с хора, нали постоянно съм с хора, нали понякога дори си викам — аман от хора!“. Така е. Но опитай се да изобразиш който и да е от тия хора, дори между най-близките, и ще видиш колко откъслечни или повърхностни са познанията ти.

Не знам дали баща ми имаше да добави още нещо, или не, защото появилият се в тоя миг Македонец с цинковия си поднос прекъсна разговора. Прибрах се в стаята, обхванат от глухо раздражение. Раздражение срещу себе си, но отчасти и срещу Стария. Винаги когато искаш помощ и очакваш да ти разкрият някой професионален секрет, получаваш порция банални истини и досадни наравоучения.

Сетне, докато пиех своята доза леблебиено кафе, ненадейно реших да приема подхвърленото ми предизвикателство и да направя портрет на някой от близките си. Изборът ми отне доста време, тъй като тия близки всички до един ми се виждаха крайно безинтересни за описание. Най-сетне се спрях на Владо, като относително по-колоритна фигура.

Владо бе дошъл в къщи една лятна заран, за да види баща ми, и после бе забравил да си отиде. Разбира се, Стария му беше разрешил да се приюти у нас, но ние не знаехме това и целия ден чакахме да видим кога ще си отиде. Само че той не си отиде, а се настани на миндера в кухнята, преспа там, и на следния ден донесе и скъта в килера имуществото си: два стари оръфани куфара, натъпкани с книги и завързани с въженца. За наше разочарование книгите бяха също тъй скучни, както и самият Владо. Това не бяха романи от Жул Верн, а патетични класически пиеси, изпълнени с признания за чиста любов и тиради на благородно негодувание.

Защото Владо беше артист. Несполучил артист, ако трябва да бъдем по-изчерпателни. Като казвам „несполучил“, съвсем не искам да кажа „бездарен“. Много години по-късно, когато отдавна бе изчезнал от погледа ми и бях го съвсем забравил, той отново се появи, с черния си костюм, папионката, колосаната яка, вече пожълтяла от пране и гладене, и безизразното си гладно, сякаш също колосано и лишено от възраст лице. Това бе след Девети септември и аз работех в радиото, и Владо една заран влезе в кабинета, за да види стария си познат и да ми съобщи, че са го назначили в радиотеатъра. След като приключи с тая делова част на визитата си, той замълча и остана да седи на стола до прозореца, вперил поглед в пространството и очевидно забравил по стар навик, че трябва да си иде. За разлика от други подобни субекти обаче Владо имаше неоченимото качество да не ти пречи с присъствието си. Той седеше тъй неподвижно и мълчаливо в ъгъла си, та човек просто го забравяше.

Бях отдавна потънал в редакцията на някакъв ръкопис, когато откъм прозореца се дочу леко покашляне от рода на това, с което тенорите прочистват гърлото си и което означава, че ще последва ария.

— Искам да ми дадеш нещо за рецитиране... Ама нещо такова, разбираш ли...

„Да, да, такова, с което да смаеш света“, отвърнах, само че наум.

— Аз, разбираш ли, целия си живот съм прекарал в сянка... Не се оплаквам, това си има и хубавите страни, колкото повече си в сянка, толкова по-малко ти завиждат... Но след като цял живот не си имал възможност да направиш нещо... разбираш, нали...

За да покажа, че разбирам, взех от бюрото ръкописа на едно стихотворение и го подадох на Владо. Стихотворението не беше мое, а

на Беранже. И макар че преводът ми не бе нещо особено, старият артист остана възхитен.

Една седмица по-късно той вече жънеше бурни аплодисменти с творбата на Беранже. Това бе неговото щастие и моето нещастие, понеже не минаваше ден без Владо да надникне в кабинета, за да се осведоми не съм ли превел още нещо от Беранже. Визитите му станаха тъй чести и молбите — толкова трогателни, че се наложи да превода второ стихотворение, а сетне и трето, и четвърто, додето бе съставена цяла книжка. Тая книжка с нищо не обогати творчеството ми, но се превърна в благодатна почва за творческите изяви на Владо. Той стигна до истинска виртуозност на превъплъщенията и безизразното му гладко лице се превръщаше в арена на изрази, страсти, вълнения, които по мое убеждение му бяха съвсем чужди. Той владееше цялата богата гама от мимики и интонации, необходима му, за да се преобрази в кариерист, в ласкател, в доносник, хищник, скъперник и всякаква друга човешка дрипа и се преобразяваше с такава страст, сякаш тъй си отмъщаваше на онези, които цял живот го бяха подритвали или тъпкали.

Разбира се, Владо беше артист от стария тип и понякога обичаше да „преиграва“ за по-голяма изразителност, но малко старомодният му стил като че точно съответствуваше на сатиричния и патетичен тон на Беранже. Така в заника на живота несполучилият артист можеше да се порадва на една първа и последна малка сполука.

Ала това бе станало много по-късно. По времето, за което говоря, Владо бе само един несретник с постоянна професия „безработен“. Веднаж или два пъти седмично подир грижливо почистване на редингота той се отправяше към Народния театър, където вече години наред очакваше да бъде назначен, в случай че се открие вакантно място. Но вакантно място все не се откриваше и артистът след поредния рейс отново се прибираще в кухнята, завързваше над редингота си престилката на прислужницата и започваше да бели картофи. Беленето на картофи бе работа на прислужницата, обаче Владо държеше на всяка цена да бъде полезен. По тая причина той влагаше своята лепта и в поддържането на чистотата, като обираше праха от пода с мокър парцал, навит на края на дълъг прът. Артистът сам бе измислил това приспособление, за да не цапа черния си редингот, с който не се разделяше.

Вън от тия домакински занимания присъствието му в къщи бе почти незабележимо. Стоеше свит в някой ъгъл, сякаш за да заема по-малко място в помещението, мълчеше с часове, сякаш чакаше да забравят съществуването му и дори когато сядаше на общата трапеза, винаги избираше мястото в къшето и държеше чинията не върху масата, а в скута си. Този рефлекс да стои настрана, за да не пречи и да не се набива в очи, той го бе получил от живота, защото след като си понесъл сума удари, инстинктивно почваш да се дърпаш по-далеч от навалищата. Това бе естествено, житейски погледнато, но и странно за човек с артистична професия, която създава у някои хора съвсем друг рефлекс — да излизаш напред, да привличаш вниманието, да се открояваш, и то не само на сцената, а и в бита. В ония години още имаше артисти, които обичаха да носят големи широкополи шапки, да заменят вратовръзките с черни панделки и да поръчват шише вино с такъв висок глас и такива тръбни интонации, та цялото заведение да забележи присъствието им. И ако Владо бе напълно чужд на подобно самоизтъкване, това вероятно се дължеше на факта, че твърде рядко бе упражнявал професията и твърде често бе понасял удари.

Но все пак професията си искаше своето. И това свое тя го получаваше обикновено в късните вечерни часове. Баба ми се прибираще в стаята си, баща ми се затваряше в кабинета, прислужницата отиваше да спи в антрето, а вуйчо по това време изобщо мразеше да бъде в къщи. С нас, децата, в кухнята оставаше само Владо. Кухнята бе неговата спалня, но тя бе и нашето най-любимо място, така че срещата на артиста с публиката се осъществяваше всяка вечер, също като в истински театър. Владо изваждаше от оръфания куфар-бохча някое също тъй оръфано книжле, сядаше противно на обичая си в средата на помещението, отправяше ни предупредителен поглед и започваше. А ние, разположени на миндера, който играеше ролята на първи и последен ред в залата, следяхме как върху лишеното от свой израз лице на актьора се явяват, бушуват и гаснат вълнения и страсти, които не бяха негови.

Любимецът на Владо бе, разбира се, Шекспир, а предпочитаната пиеса, естествено — „Хамлет“. Хамлет обаче действуваше на аудиторията твърде сънотворно. Още при първата сцена, след като призракът изчезнеше, нашият интерес също изчезваше, а при втората сцена в приемната зала вече преминаваше в здрав ободрителен сън.

Така че Владо бе принуден да изостави драмата на нещастния датски принц и да се потопи в кошмарите на „Макбет“. Хубавото и лошото при „Макбет“ бе, че вече познавахме пиесата от един преразказ на баща ни, направен за деца. Това ни позволяваше по-лесно да следим действието, но и отнемаше любопитството към развързката. А горкият Владо излизаше от кожата си, за да се превъплъщава и в трагичния Макбет, и в ужасната му съпруга, и в трите вещици, и във всички останали персонажи. По наше мнение той бе най-добър в ролята на вещиците — първа, втора и трета, — но сцените с вещиците бяха къси и малобройни, а по-нататък действието прекалено се затягаше, особено след убийството, и брат ми, загубил вече търпение, се обаждаше:

— Абе кажи там за Бирнамския лес, дето тръгва...

— Бирна мекият лес е накрая — възразяваше спокойно Владо. — Бирна мекият лес е възмездието, а възмездието е винаги накрая.

Само че това възмездие много се бавеше. Толкова се бавеше, че докато го чакахме, ние неусетно заспивахме. Впрочем ние заспивахме и на „Отело“, и на „Крал Лир“, и на „Венециански търговец“, без да говорим за „Сън в лятна нощ“, където това се подразбира от самото заглавие.

И ето този именно човек се заех да опиша, без да знам всъщност защо се спирам тъкмо на него. Описах го добросъвестно с външността му, маниерите, привычките, като добавих за по-голяма живост и някои дребни случки. Разказах например как, изпратен от вуйчо да занесе агнешки главички на фурната, Владо поставяше в тавата и няколко круши. Той бе вегетарианец, а понеже крушите бяха доста твърдички, предпочиташе да ги яде печени. Вуйчо се опитваше да му обясни, че при това противоестествено съжителство агнешките главички добиват малко странен за тях сладък вкус, а крушите миришат на лой, но актьорът поддържаше, че празното място в тавата трябва да се оползотвори, след като фурнаджията и тъй и тъй взема трийсет стотинки. Разказах също как всеки обед Владо правеше неизменния си рейс до градската баня, за да пие топла минерална вода.

— Вие също трябва да пиете — съветваше ни той. — Много полезно нещо.

— Полезно за какво? — питах недоверчиво.

— За всичко. Прочиства вътрешностите. И най-важното, засища. Особено ако пиеш повече. Като изпия половин литър, гладът ми

минава й мога да прекарам без обед. Колко пъти така съм спестявал парите за обед.

Изобщо разказах всичко, което ми се струваше, че заслужава да се разкаже, а когато ръкописът бе готов, оставих го върху бюрото на баща ми. Вечерта Стария ми върна творбата и промърмори по обичая си:

— Добре е.

Ала тонът означаваше, че не е добре.

— Не знам какво още е трябвало да напиша — промърморих, като усетих смисъла на интонацията.

Баща ми бе тръгнал към стаята си, но спря на вратата.

— Въпросът не е дали ще напишеш още, или ще спреш дотук. Най-важното за една характеристика не е да бъде обстойна.

— Тогава какво?

— Нищо. Ти си искал да нахвърляш една забавна скица и донейде си успял.

— Исках да обрисувам един човек...

— Именно. И си го обрисувал с лек шеговит тон.

— Това са добродушни шеги...

Баща ми не възрази, а замълча, сякаш за да ми даде време да разбере. Да бях на негово място, аз навярно бих си излязъл от стаята, но той продължаваше да стои до вратата, като чакаше да се разсее раздражението ми на засегнат автор.

— Не виждам какво съм сбъркал в тона. В края на краищата и Дикенс пише с хумор.

— Да, както и Гогол. Но като почнеш да четеш „Шинел“, отпърво се смееш, а сетне смехът ти застива. Уж си почнал да се смееш, а те избива на плач. Докато ти докрай се грижиш за доброто настроение на читателя.

— Има неща, които, мисля, ще се доловят и без да ги натъртвам.

— Натъртването, разбира се, е излишно. Но ти дори и не намекваш. Този човек се налива с топла вода не защото иска да спести парите за обед, а просто защото ги няма. Той върши кухненската работа в редингот, защото това официално облекло е последната му и единствена дреха. Той е стигнал до края на нищетата, но не я излага, за да търси съжаление, а се опитва да я прикрива: винаги спретнат и чист, ухаещ на сапун, кухненски сапун наистина, но сапун...

Стария продължаваше, в тоя дух и аз си мислех, че всичко това го знам, и изпитвах раздражение, задето не съм го написал, макар да го знам, додето по едно време чух баща ми да казва:

— Ти дори не си обърнал внимание на очите му. Един портрет без очи, това е...

Пиша за очите му.

— Да: че е късоглед и че носи пенсне със стоманени рамки. А погледът зад пенснето? Тоя плах поглед като на куче, свикнало да получава само ритници...

Невероятно и глупаво, но в нарисувания от мене портрет наистина липсваха очите. Бях така огорчен, че само откъслечно долавях думите на Стария:

— Тая наслаявана с години тъга... Да мечтаеш за красотата на сцената, а напразно да чакаш място на фигурант... Не роптае... Дори вече може би не се надява... И все пак следва пътя си... с редингота и достойнството, както смята, че е редно за добре възпитаните хора...

Баща ми говореше сякаш на себе си и сигурно говореше именно на себе си, защото дългите монолози, отправени към събеседника, при него бяха рядкост. Сетне долових, че променя тона и се обръща вече наистина към мене:

— Това, което си написал, е, общо взето, вярно. Остава да видиш доколко е осмислено. Човекът и като психика, и като физика има определена структура и тази структура е организирана около един гръбнак. Ето, като това растение...

Той посочи с дългите си, жълти от тютюна пръсти бегонията на прозореца. Хилава и линееща бегония, тъй като ние с брат ми взаимно си прехвърляхме един на друг отговорността за поливането.

— Корен, стебла, листа, цветове... При човешката психика структурата е още по-сложна, но това не значи, че липсва. Почни от невидимото, от корена, мини към стъблото и продължавай нататък...

— Ще се получи схема.

— Не казвам, че тъй трябва да го пишеш, а че така следва да го проучваш — забеляза Стария. — Изследвай го откъм строежа, пък после го пиши както щеш. Пиши го тъй, че да не се получи схема.

Подир тези думи той отиде оттатък да си пише своите работи, а аз скъсах очерка и излязох да търся приятелите си от кафене „Средец“. Навярно за да разсея противното чувство за поражение. Едно от тия

малки поражения, чиято следа остава в дъното на спомена, за да те гложде месеци или години.

По онова време процентът мъка в работата ми бе съвсем незначителен. Пишех с удоволствие и за удоволствие. И перспективата да заменя приятното изливане на впечатленията с някакво си методично изследване никак не ме привличаше. Навярно доста примитивно бях разбрал мисълта на баща си, защото си представях, че трябва да вземам героите човек по човек и да ги изучавам тъй, както се изучават екземплярите на минералния и растителния свят. И белетристиката ми изглеждаше вече не само като недостижима, но и като нежелана територия на отегчението, из която се лутат досадни хора, погълнати от досадната задача да изследват разновидностите на човешкия род.

Наистина белетристиката може да бъде и такова нещо. И литературните доказателства за това са твърде многобройни. Създадени са, и то с най-добри намерения, планини от книги, от едната страна на които ще намерите тълпата на скучните автори, а от другата — сорището на скучаещите читатели. И едните, и другите се намират тук по задължение. Първите осъществяват една мисия, която са си самовъзложили, или просто си вадят хляба. Вторите са жертва на добрия тон, защото една книга, обявена от критиката или от учебникарите за сериозна, трябва да бъде прочетена. И това, че тя е скучна, е добавъчен симптом за нейната сериозност.

Аз обаче нямах никакво намерение да се включвам в това пазарище на скуката. И не разбрал урока на баща си, бързо реших, че белетристиката не е за мене. И ако по-късно промених решението си, то стана под влияние на един друг урок, даден ми този път не от Стария, а от живота.

Трябва да беше към края на трийсет и девета или началото на четиридесета година — не помня точно, знам само, че ме мобилизираха да раздавам купони за хляб. Веднъж месечно получавах от съответната служба списък на домакинствата и тестето с купони, а сетне тръгвах по квартирите с чанта под мишница като инкасатор.

Работата бе доста обременителна, но аз я приех откъм добрата ѝ страна, и то съвсем не от писателска гледна точка. Някои леки машинации в осчетоводяването ми позволяваха да заделям настрана известен брой купони. А тая възможност съвсем не бе за изпускане,

тъй като имах много приятели без постоянно местожителство и без възможност да се снабдят с дажба по законния ред.

Трябваше да обикалям няколко блока из уличките до площад „Света Неделя“. И понеже раздаването бе свързано с писмени формалности, не само надничах в десетки квартири, но и влизах вътре, разполагах се на масата в хола или в кухнята и започвах с въпросите.

Всъщност всичко туй бе съвсем банално. Както викаше Стария, движиш се между хора, срещаш се с хора, постоянно си с хора, дори понякога си викаш „аман от хора!“. И все пак никога по-рано не бе ми се случвало да обиколя за три дни двеста квартири, до една прозаични, но и до една неповторими със своите обитатели, обстановки и къщни миризми. Имах впечатлението, че за пръв път виждам нашия квартал отвъд фасадите, нашия квартал в напречен разрез, нашия квартал като двеста циментови клетки, където — също като в клетките на зверилница — хиляда същества от различен пол, възраст и порода вегетираха или живееха, тъпчеха се или гладуваха, растяха или старееха, боледуваха, умираха или се размножаваха.

Започнах работата, както вече казах, без всякакви литературни интереси. Ограничавах се да раздавам купони. И в много от тия жилища наистина само раздавах купони. Какво друго да правя в един прозаичен хол, украсен с два ковчора в бронзирани рамки и с няколко плюшени кресла, целящи да засвидетелствуват охолството на стопанина, ала скъпернически съхранявани в калъфи от пожълтяло хасе. Какво друго да правя, попаднал в компанията на един кормест съпруг, предъвкващ още последната хапка от обета, но вече стягащ вратовръзката пред огледалото, защото трябва да отваря магазина, и една пицна, също корместа съпруга, която ми поднася чинийката захаросано сладко с една ръка, докато с другата оправя навитите си на масури коси, подложени на тая сложна операция вероятно в чест на предстоящия следобеден дамски чай. Какво друго да правя, когато целият живот на тия хора очевидно се свеждаше до опита да съчетаят две трудно съвместими задачи — да ядат възможно повече и да стареят възможно по-бавно.

Имаше и квартири, които дразнеха любопитството ми. Спомням си още една от тях, навярно защото първия път стопанинът направо ме изгони. Беше заметнат с някакъв тъмнолилав халат и ме гледаше с неразбиращи сънливи очи, додето му обяснявах целта на посещението

си. Сетне, изглежда, разбра, защото промърмори „това не е причина да ме вдигаш посред нощ“ и блъсна вратата пред носа ми.

Разбира се, съвсем не беше посред нощ и по-точно казано, минаваше десет заранта. Но аз вече бях се примирил с максимата „свят — широк, хора — разни“ и към обед наново позвъних на негостоприемната врата. Този път ми отвори млада жена с бяло миловидно лице и снажно тяло, отчетливо открояващо се под розовия копринен пенъоар. Пенъоарът имаше дълбоко деколте, тъй дълбоко, че просто увличаше погледа, макар да си казвах, че трябва да гледам в друга посока.

Домакинята ме въведе в хола, където мъжът в лилавия халат седеше до масата пред заранния вестник и чаша кафе. Бих могъл да кажа „спеше пред чаша кафе“, защото жълтеникавото му лице бе все тъй сънливо неподвижно, ако не смятаме примигването на дясното око, дразнено от дима на пурата. Стопанинът пушеше пура и това го правеше в моите очи още по-загадъчен. Когато трябваше да се разпише срещу получените купони, забелязах ръцете му: живи, нервни ръце, с дълги пръсти като на пианист, странно контрастиращи с апатичното безизразно лице.

Понеже бях дошъл в часа на кафето, предложиха и на мене кафе. „Не искам да ви притеснявам“, отвърнах учтиво, ала подобна опасност не съществуваше. Мъжът се бе заел отново с вестника и по-специално с колоната на произшествията, а жената почна да разтребва. Навременно занимание, защото в хола цареше безпорядък като след рожден ден. Снагата в розов пенъоар оставяше подире си лъх на скъп одеколон, от пурата на стопанина се носеше ароматът на скъп тютюн и обгърнат от тези две миризми, аз дискретно изучавах обстановката и телесните атрибути на домакинята, като си мислех, че ето на, има такива щастливци, които... и пр., и пр.

Додето прибираше чашите и бутилките в широкия сребърен поднос, младата жена си тананикаше една френска песничка, появила се у нас в доста идиотска транскрипция:

*Дъжд вали във мрака,
а сърце ми чака...*

— Не може ли да смениш плочата, мила? — забеляза по едно време мъжът, без да вдига очи от вестника. — Този глупав шлагер вече и насън ме преследва...

— Прощавай, изглежда и мене ме преследва... — усмихна се някак виновно жената и продължи мълчаливо работата си.

Запитах се с какво се занимава този тип, но това стана едва във на улицата, далеч от дълбокото деколте, което само ме разсейваше. Когато бях задал съответния въпрос, мъжът вместо отговор ми бе отправил тежкия си неподвижен поглед.

— Питам, защото все трябва да пиша нещо — обясних, сякаш се извинявах.

— Пишете „свободна професия“ — бе отвърнал сухо оня.

Сега, след като съпоставих всички налични данни, твърде леко стигнах до извода. „Свободната професия“ бе положително нощна и бездруго музикална. Спането до обяд... Фините дълги пръсти на пианист... Отегчението от глупавия шлагер... Тоя тип навярно свиреше в едно от шестте кабарета, призвани да придават на тогавашна София европейски вид.

Няколко дни по-късно махленските клюки ме убедиха, че съм познал, но само наполовина. Човекът с пурата наистина работеше нощем, ала не като музикант, а като комарджия. Което не пречеше на снажната красавица да го гледа в очите като някакъв бог. И тя, разбира се, винаги би предпочела да тръгне с комарджия, а не с един млад надежден поет, защото по него време поетът се смяташе за по-пропаднал човек и от комарджията.

При положение, че неговата свободна професия бе покерът, тоя тип разполагаше с две наистина ценни качества: непроницаемо лице за анонсирането и ловки пръсти за нареждане на картите. Бях забелязал тия качества, обаче не бях успял добре да ги разтълкувам. И ми се струваше да чувам гласа на Стария:

— Трябва не само да виждаш, а и да разбираш.

На което се задоволявах да отвърна мислено:

„Писателят не е Шерлок Холмс. Както и Шерлок Холмс не е писател.“

Но това съвсем не разсейваше раздражението ми. Така е, когато искаш да отгатнеш професията на домакина, а ровиш с поглед в деколтето на домакинята. Ако трябваше да правя хипотези за

съдържанието на розовия пенъоар, изводите ми вероятно щяха да бъдат малко по-точни.

При обиколките из квартала се случваше да попадам и на стари познати. Така в един таван открих евреина вехтошар от площад „Свети Никола“. Магазинчето му бе всъщност един циментов коридор, където бяха струпани купища стари книги и списания. Всеки ден се отбивах в тая дупка, но нямах представа, че „търговецът“ живее на пет крачки от тук в един таван.

Бе обедно време и Аврам се хранеше на дървена масичка, застлана с вестник и поставена точно под полегатото прозорче на покрива. Ненадейната среща предизвика възклицания на изненада и у двамата ни, след което всеки се зае с работата си: аз взех да вадя списъци и купони от чантата, а евреинът продължи да се храни.

— Това, дето раздават купони, е добре — забеляза той, като пое листа да се разпише. — Лошото е, като почнат да раздават жълтите звезди.

— Няма да стигнем до звезди — успокоих го.

— Ще стигнем, ще стигнем.

— Ти си голям песимист, бе Авраме.

— Евреинът винаги е песимист. И има защо.

Той ме покани да хапна. Взех един залък, колкото да не го обидя.

— Сам ли живееш?

Да, сам живеел. Жена му била умряла, а дъщерята живеела с мъжа си не помня къде в провинцията. Слушах го и си мислех, че се храни също като баща ми. Дъвчеше бавно, та чак да ти призлее, и адамовата ябълка се движеше нагоре-надолу по слабата му птича шия. Хранеше се също като баща ми, с тая разлика, че ядеше някакви еврейски колбаси.

Таванчето бе жалко почти колкото и магазина. Няколко стари дрехи, окачени на стената, под тях — сандък, вероятно съдържащ бельото, в ъгъла — железен креват, заметнат с бозово одеяло, два кухненски стола плюс вече споменатата маса — това бе всичко. Но чувството за тежост, което постепенно ме обземаше, идваше не от тази външна оскъдица. Когато няколко дни по-рано за пръв път бях посетил младия Марко Бехар, заварил го бях да живее в също такава оскъдица. Помня, че беше много доволен, дето си бе купил една проста дървена маса, една обикновена кухненска маса, тъй като преди туй бил

принуден да рисува върху сандък. Но там, при Марко, имаше рисунки, имаше изкуство, имаше една цел и една надежда, която правеше всичко друго да изглежда без значение. А тук бе сивото съществуване без смисъл и без топлина, механичното безрадостно движение напред и назад, напред и назад между тавана-жилище и магазина-коридор и нито този таван, нито онзи коридор извеждаха за някъде, и небосклонът отгоре бе безнадеждно черен и пуст, и даже по-добре, че беше черен и пуст, защото единственото, което би могло да изгрее по него, бе страшното съзвездие на жълтите звезди.

Когато година по-късно видях върху изтритото му сако срамния знак — срамен не за тия, дето го носеха, а за ония, които бяха им го окачили, — Аврам дори не ми напомни за предсказанието си. Само ме погледна и леко поклати глава, сякаш казваше: „Песимист ли? Е, да. И има защо.“

Спомням си и една друга мансарда, чийто наемател или по-точно наемателка никога не видях. Винаги ми отваряше едно слабичко деветгодишно момиченце с бледо лице и големи черни очи.

— Къде са баща ти и майка ти? — запитах, когато се отбих първия път.

— Няма ги.

— На работа ли са?

— Няма ги — повтори детето, като разтваряше ръце, сякаш ме канеше сам да се убедя в отсъствието им.

По-късно узнах, че ги няма не временно, а завинаги. Майката бе умряла още скоро след раждането. А бащата бе отишъл да си търси късмета някъде в Канада и повече не бе се обадил. Може би беше избягал, уплашен от перспективата да остане с едно невръстно дете на ръце, може би беше тръгнал да печели пари тъкмо за това дете, но повече не бе се обадил.

— Сама ли си в къщи? — запитах.

— Сама. Баба е на работа.

— Тогава ще ти оставя едни купони, а ти ще се подпишеш, където ти кажа.

Момичето явно не разбираше за какво става дума, но след известно колебание ме пусна да вляза. Мансардата бе малко по-широка от таванчето на Аврам, ала изглеждаше по-тясна поради обемистата мебел. Трикрилен гардероб, огромно двойно легло и две нощни

шкафчета, от тия, които по правило фигурират във всяка спалня, макар че не вършат никаква работа, освен дето запълват ъглите и служат като склад за празни шишенца от лекарства, парцалчета, конци и всякаква друга смет, която трябва да се изхвърли, но не се изхвърля, защото може да потрябва.

Спалнята вероятно е била купена преди десетина години с упорити спестявания, за да служи като солидна основа на новото семейство. Но от семейството бяха останали само тия няколко мебели с напукан и отдавна загубил блясъка си евтин червеникав фурнир. Тия няколко мебели и едно бледо, никому ненужно дете.

Между леглото и гардероба бе поставена масичка, покрита с не твърде чисто малиново кадифе. Тя напълно задръстваше пространството, обаче трябва да се признае, че това бе единственото място; където би могла да бъде сложена. Разположих отгоре книгата си, седнах на края на леглото и се заех с писмена работа.

— А като даваме тия купони, пак ли ще плащаме хляба? — запита момиченцето, след като справките и церемонията по връчването бяха приключени.

— Ще го плащате, разбира се.

— Че тогава защо са ни купони?

— Постарах се да запозная детето с основните принципи на купонната система, но не знам доколко съм бил убедителен. То слушаше, седнало до мене на леглото и втренчило поглед в таванското прозорче, дето върху фона на сивото градско небе се открояваше саждивият силует на някакъв комин. Големите черни очи имаха особен израз, който в началото отдадох на простия факт, че беше кривогледо. Загрижен израз, също като на възрастен човек.

Нямаше какво повече да правя тук и би трябвало да си ходя, но не знам защо ми беше неловко да си тръгна изведнаж и да оставя детето отново само в тая усойна мансарда.

— Шиеш ли? — запитах, като забелязах пръснатите върху завивката пособия.

— Кърпя си терличките.

Това бяха две малки кафяви терличета, вече съвсем различени по шевовете от кърпене.

— Най-добре ще е да ги смениш.

— Баба казва, че нещата трябва да се износват докрай — възрази момичето.

И добави за по-голяма яснота:

— Ние сме бедни.

На това нямаше какво да се възрази и след като произнесох нещо поучително в смисъл, че бедността не е порок, най-сетне си тръгнах.

Тя се казваше Камелия. Научил го бях, когато я разпитвах, за да попълвам списъка си. И името на разкошното цвете звучеше като лоша шега, прикачено на това хилаво кривогледо момиченце. Може би майката бе гледала на кино „Дамата с камелиите“ или просто бе имала вкус към екзотиката и бе смятала, че името чудесно ще приляга на детето ѝ, което без друго ще разцъфне като прелестно цвете. Но името не прилягаше.

Когато месец по-късно отново се отбих, момичето пак бе само. Този път то ме въведе без боязън в мансардата и значително по-уверено се подписа в графата с едри детски букви: Камелия не помня чия. Ничия. Освен на баба.

Тая баба, изглежда, наистина се разпореждаше като неограничен монарх в мансардата и в съзнанието на детето. Помня, че по едно време извадих бонбони. Бях ги купил, между нас казано, не за Камелия, а за себе си. Намирах се в поредния период на отчаяна борба с тютюна и за да се разсейвам, смучех, бонбони, от тия, простите, лимоновите, дето са по-кисели и траят по-дълго.

— Вземи си бонбони.

Детето ме погледна, сетне погледна жалкото лакомство в шепата ми и аз видях, че в тъмните загрижени очи настъпва смут. Гладът към сладкото бе силен, ала бабата се оказа по-силна.

— Не ща! — отвърна то, като енергично поклати глава, сякаш за да убеди и мене, и себе си, че наистина не ще.

— Защо? Не обичаш ли бонбони?

— Баба казва, че от бонбоните се хваща захарна болест.

— Глупости. Захарната болест не се хваща от ядене на захар.

— Баба не говори глупости.

— Не се и съмнявам. Но тя просто не е в течение. Човек не може да знае всичко. Аз например знам за захарната болест, но ако ме запиташ за шизофренията, трудно ще ти отговоря.

— Какво е това „шизофрения“?

— Не знам, нали ти казах. Но за бонбоните знам.

И понеже колебанието отново бе изплувало в тъмните очи, побързах да повикам за помощ експеримента:

— Ето виж: разгъвам така книжката, изваждам бонбона, слагам го в устата и — готово! Е, какво? Получих ли захарна болест?

Детето се засмя на глупостта ми с тънък и тих гласец, непривикнал на смях, но този път взе един бонбон.

— Ти пак шиеш... — установих след малко, като забелязах на леглото парченце хасе и две кълбета — зелено и червено.

— Правя си престилка.

— Обичаш ли да шиеш?

— Ами... не знам.

— А какво ще правиш, като пораснеш?

— Пак ще шия.

— Тъй ли?

— Да. В същата работилница, дето е баба. Там правят детска конфекция.

— А защо ще шиеш, щом не ти харесва!

— Ами... защото сме бедни.

— Че какво от това?

— Баба казва, че бедният трябва да се простира според чергата си, а не да гони вятъра...

„Като баща ти“ — допълних мислено фразата на бабата.

— И харесва ли ти работилницата?

Детето ме погледна с възрастните си очи, сетне наведе поглед и каза само:

— Много е тъмно...

Май че за последен път видях Камелия през пролетта. Късна пролет, защото следобедът бе много топъл, макар че слънцето вече бе паднало в мрежата на градските антени. Момичето навярно бе ходило и на училище, и на пазар. В едната си ръка мъкнеше тежка чанта — от тия, мукавените, на които по традиция бе отпечатана максимата „който се учи, той ще сполучи“, — а в другата държеше малка мрежичка: половин хляб, от тоя, твърдия и тежък като тухла, дето го даваха с „моите“ купони, и някакво пакетче, по което вече бе избила жълто-зелена влага.

— Капнах от висене по опашки... — то говореше наистина като дърто. — Но сега ще си хапнем с баба хляб и сирене.

Докато правеше тия изявления. Камелия неволно бе отместила очи от мене към насрещния ъгъл. Там, в сянката на прашната акация, бе спряна количката на сладоледаджията и той тъкмо в момента обслужвае трима невръстни клиенти. Като напълни вафлените фунийки с „ванилия“, продавачът постави отгоре за красота и за вкус по една лопатка малинов сладолед.

Уловил погледа на детето, аз машинално бях уловил и петолевката, която самотно се мотаеше в джоба ми. Това бе точната равностойност на кутия цигари „слънце — трето“, а аз вече не бях в период на борба с тютюна. Напротив. Затуй бях малко изненадан, когато се чух да казвам:

— А сладолед не искаш ли да си хапнеш?

Момичето ме погледна сепнато и понечи да каже нещо, но аз го изпреварих:

— Знам, знам: баба казва, че сте бедни и че сладоледът не е за бедните.

— Баба казва, че от сладоледа боли гърло — поправи ме невъзмутимо Камелия.

— Да, ама знаеш ли как приятно боли?

— От левче или от три лева? — запита лаконично търговецът на блаженства, когато се озовахме до количката.

— От три лева — рекох с царствена небрежност, като си мислех, че останалите два лева ще ми стигнат тъкмо за една „кариока“ — тогава така наричахме мизерните кутийки с по осем цигари.

Детето с напрежение следеше действията на търговеца на блаженства и оня, за да покаже, че и нему не е чужда известна доза царственост, постави върху порцията малинов сладолед и една добавъчна порция от същия.

Момичето пое фунийката с тънката си бледа ръчица, изцапана с виолетово мастило, поднесе лакомството към устата си и примижа. Трепетното очакване не бе излъгано — сладоледа едва по-късно почнаха да го правят със захарин — и по лицето на Камелия се изписа някакво тихо щастие.

Но унесът не трая дълго.

— Да се скрием зад ъгъла — прошепна момичето.

— Защо ще се крием?

— Ако баба излезе случайно и ме види, ще ме пребие.

— А, добре.

Там, зад ъгъла, тя продължи да яде бавно сладоледа си. Но един сладолед, колкото и бавно да го ядеш, все пак се свършва. Сетне дойде ред на фунийката, която бе схрускана чак до крайчеца. А сетне не оставаше нищо друго, освен да се разделим и да тръгнем всеки по пътя си. И аз я гледах известно време как върви по своя път, хванала в една ръка мукавената училищна чанта, а в друга — мрежичката с мизерната дажба от половин хляб като тухла и парче сирене като гипс.

Гледах я да върви по пътя си и ми се струваше да виждам целия неин останал път, с работата в тъмното шивашко ателие и с дългите тягостни вечери в мансардата, озвучени от скучните напътствия на баба, и с дните на самота, когато баба вече няма да я има, и с нощите на самота, в това голямо старо легло, направено за двама, и с добавъчния кръст на това прекалено разкошно за нея име, заради което ще ѝ подхвърлят зад гърба „нашата кривогледа Камелия“ и „нашата грозна Камелия“.

Тя бе дребничка на ръст като повечето недохранени деца, а тук, на просторната улица, изглеждаше още по-дребна. И докато следях как се движи край сивите олющени стени, възможно по-близо до стените, за да не пречи на минувачите, усетих, че гърлото ми се свива и ми се доплаква. Тогава все още се случваше да ми се доплаква. По-късно загрубяваш или се мъчиш да загрубееш и си казваш, че колкото по-рядко ти се доплаква, толкова по-лесно ще го избуташ този живот.

Впечатленията ми за домовете, в които прониквах, бяха живи, но и повърхностни като моменталните снимки на уличния фотограф. Обстановките и хората ми се представяха в един миг, без да разкриват това, което е било, и без да подсказват онуй, което ще бъде. Заварвах някакъв угрижен човечец да обядва в кухнята с някаква анемична девойка, и толкова. Научавах от служебната справка, че човечецът е вдовец, а девойката е негова дъщеря, деветнайсетгодишна, неомъжена, и толкова. Забелязвах бегло, че и двамата имат еднакво сини и еднакво тъжни очи, и толкова.

Но в квартала по онуй време всичко или почти всичко се знаеше и нямаше нужда да бъда Шерлок Холмс, за да науча много подробности, които моменталната снимка не съдържаше. Достатъчно

беше да давам ухо на приказките в кафенето на Македонеца или на сплетните в бръснарницата, или на бърбрежа на нашия прислужник, за да узная сума неща. Най-обилният източник на информация беше общарят, чиято работилничка се намираше в дъното на нашия безистен. Поради широките си връзки — сексуални или чисто делови — със слугините от махалата общарят бе в течение на безусловно всички семейни драми. И верен на максимата, че светилото на знанието не следва да се държи под похлупак, той охотно споделяше с нас, младите, не само сведенията, но и личните си разсъждения по повод всяко квартално произшествие.

По-рано всички тия сведения съвсем не ме занимаваха и аз живеях в квартала като чужденец. Минавах и заминавах, поел курс към „Средец“, дето шляпахме картите или бистрехме проблемите на политиката и литературата. Минавах и заминавах, за да се прибера в стаята си, дето ме очакваха незавършените и непубликуеми ръкописи. Понякога се случваше да се отбия и в кварталните центрове за информация, но със строго практична цел. В кафенето на Македонеца четях безплатно вестниците; в бръснарницата се подстригнах, когато косата ми станеше вече безобразно дълга; а в дюкянчето на кърпача ходех, за да ме подкове. В ония купонни времена носехме железни налчета на токовете и подметките, за да траят по-дълго. С тия съоръжения ние ужасно тропяхме по улиците, обаче туй правеше крачките ни по-мъжествени. Друго е да чуваш всяка своя стъпка ясно и отчетливо. Това ти дава чувството, че крачиш посмело и уверено в живота.

Но в клюките никога не бях се вслушвал. Почвах да се вслушвам едва сега, вероятно защото вече познавах по име героите и тия герои бяха ми разкрили по нещичко от себе си, колкото да ме озадачат, — човекът със сънливото лице и с неговата смътна „свободна професия“; Камелия, която на въпроса, „къде са баща ти и майка ти“, повтаряше само своето „няма ги“; угриженият човечец и анемичната девойка, сърбаци мълчаливо говеждата чорба в унилата атмосфера на оная кухня, една такава унила атмосфера, та с потръпване си помисляш какво ли би било, ако тя трае не колкото един делничен обед, а колкото един живот.

Съпругата бе починала година по-рано и съвсем не навреме. Има хора, които когато и да умрат, все ще бъде не навреме, защото те са

всъщност моторът на семейния механизъм, но ние откриваме това едва след като са си отишли. „Той винаги е бил мъж на жена си и не може сам в нищо да се справи, освен да пазарува, и то ако му кажеш точно да купи сто грама сол и две кила домати, защото иначе може да вземе сто грама домати и две кила сол“ — коментираше общарят, додето ковеше налчетата. На всичко отгоре покойната му бе оставила една дъщеря, с която вдовецът просто не знаеше какво да прави. Не че тя му пречеше. Напротив, тя бе вероятно единственото същество, което обичаше, защото от жена си бе изпитвал главно страх.

Девојката бе завършила вече гимназия и сега се занимаваше с домакинството, но домакинството на един данъчен чиновник не е толкова голямо, че да поглъща целия ден. („Нали щерката е в опасната възраст и сиромашът просто трепере, че ако я пусне на улицата, някой без друго ще я изнасили, макар че ако питаш мене, тоя, дете ще изнасили такова грозилце, заслужава да получи премия.“) Всъщност тя не бе грозна, а по-скоро безцветна, с бледо, продълговато лице и бледосини очи, едно от тия същества, които минават, без да ги забеляваш, така че рискът да бъде изнасилена на първия ъгъл наистина не беше голям. Но за бащата тя си беше неговото момиче, неговата хубавица и той през целия работен ден се терзаеше от мисълта какво би станало, ако Елена въпреки изричното му нареждане излезе от къщи и някой хаймана се завърти около нея.

След края на работния ден положението не се променяше особено. („Той не я взема със себе си в кафенето, за да не чуе случайно някоя мръсотия, и не кани приятели в къщи, понеже тия стари коцкари... И тя, горката, седи сама като кукувица и няма право дори да отваря вратата, ако някой позвъни, освен когато дойде оная, старата леля, само че тя звъни три пъти, така че и ти, ако някой ден решиш да използваш отсъствието на тоя хаплю и да наминеш натам, трябва да звъниш три пъти.“)

Паролата с трикратния звън бе широко известна в квартала, както бе известно и точното разписание на неделното пиршество. Изобщо в неделния ден бяха сумирани седмичните наслади на цялото семейство. Заранта вдовецът се отправяше към кафенето на Македонеца да изиграе една табла, додето дъщерята и лелята приготвяха празничния обед, чиято празничност се изразяваше в наличието на печено и десерт. Следобед подир блажената дрямка на

храносмилането, бащата най-сетне извеждаше момичето на дълга разходка чак до Борисовата градина, и по-точно до „езерото с рибките“, като най-трепетните блаженства бяха оставени за обратния път: една паста в сладкарница „Савоя“ и едно кино в ухаещия на подово масло салон на „Глория“ или „Капитол“. А сетне — отново оная тясна и душна квартира, където мирисът на говежда супа бе се наслоил за вечни времена.

Неизвестно е какви бяха плановете за бъдещето в главата на данъчния чиновник. По тая точка кварталът нямаше никакви сведения, но не беше трудно да се отгатне, че е разчитал на нещо от рода на „ще свикне, а по-нататък ще видим“. Дали девойката наистина бе свикнала и доколко, това също бе тайна за квартала. Факт е обаче, че когато един следобед вдовецът се бе прибрал от работа, квартирата се бе оказала празна.

Разбира се, той бе тръгнал да разпитва съседите и подир туй бе обиколил близките дюкяни, и жената от гладачницата беше му казала „да, май че мина одеде и сви по Трапезица“, но от Трапезица нататък беше половината град и върви да си търсиш момичето от къща на къща, ако нямаш друга работа.

То се бе прибрало късно през нощта, облечено в новата си рокля, тая същата, предназначена за неделните разходки, но сега вече превърната в парцали, омазано цялото в белила и червила, разплакано и тръпнещо в спазмите на нервна криза. То не бе отишло по-далеч от две улици и не бе извървяло повече от двеста метра, но това се бе оказало достатъчно, за да рухне цялата грижливо изградена крепост на домашната карантина.

Ако бяха изнасилили девойката, това все още би бил един банален случай на сексуално престъпление. Но те се бяха подиграли с нея и това бе много по-малко и много повече от злодеянието на полов маниак. Бяха я привлекли с помощта на две бивши приятелки от гимназията. Бяха я поканили на рожден ден и тя не бе устояла на изкушението и бе облякла неделната си рокля, и бе натъкмила колкото може безцветната си сламена коса, и пламнала от напрежение и свян, бе тръгнала към оня богаташки апартамент, изпълнен с весели млади хора.

Отпърво бяха я поели момичетата, за да я отведат в спалнята и да я наплескат с пудра и червило, под предлог, че тъй е прието и така по-

добре ще се открие хубостта ѝ. А след това в гостната бяха я поели момчетата, изреждайки се да я канят на танц („но аз не знам да танцувам“ — „нищо, ще ви научим, това е най-лесното“) и играейки на любов от пръв поглед. Те не бяха хаймани, а три момчета все от заможни семейства и все от нашия квартал и по време на танца те ѝ шепнеха думи на съчувствие, задето крее, затворена като принцеса в кулата на домашния затвор. А по-късно, с напредването на вечерта и на гуляя, шегите бяха станали груби и бяха преминали в любовни признания в тоя ъгъл и в насилствени брудершафти в другия ъгъл. А когато кавалерите бяха усетили, че първоначалното опиянение на девойката преминава в сливане и уплаха, шегите бяха станали вече съвсем груби и някой бе казал, че тя е прелестно, ала вехнешо от самота цвете, а вехнешото цвете трябва да се полее, докато все още е време, и те бяха почнали да я обливат с вермут, а сетне бяха решили да ѝ помогнат да разкрие хубостите си, които тъй егоистично крие от околните, и бяха я сграбчили и додето тя стенеше и риташе, а момичетата лицемерно се опитваха да я бранят, кавалерите и бяха срязали роклята отпред и отзад, там където жената има най-много нужда от рокля, за да разголят жалката ѝ хилава плът, и тя най-сетне се бе изтръгнала и в тоя си безобразен вид бе изхвъркнала навън, където за щастие отдавна вече бе нощ.

Случката бе оценена в квартала, общо взето, като забавна. Една, разбира се, неприлична и малко дебела шега, но която щеше да научи бащата, че не може да отглежда дъщеря си в саксия. Имаше и хора, които смятаха, че станалото е истинско безобразие и че трябва да се издърпат ушите на тия мамини синчета. Но безобразие или не, това бе в живота на махалата само дребно произшествие. В края на краищата не бяха я дори изнасилили. Да, не бяха посегнали, и все пак у момичето нещо се счупи. Една от тия дреболии, дето не знаем къде са и какво представляват и за които разбираме, че са много крехки, едва след като се счупят.

Девойката вече не излизаше с баща си дори на традиционната неделна разходка. Наистина месец или два подир инцидента вдовецът се опита да я изведе, но резултатът не бе твърде окуражаващ. Щом по улицата се зададяха млади хора, момичето застиваше на място и се притискаше до баща си с такъв страх, че привличаше вниманието на

минувачите, затуй се наложи излетът да бъде съкратен, заедно с най-примамливите си моменти — пастата в „Савоя“ и киното.

Бащата също не бе съвсем в ред. Той вече не се страхуваше, че дъщеря му ще излезе в негово отсъствие — сега човек и с въже не би могъл да я измъкне от квартирата, — обаче започна да се бои от психиатри. „Тя е луда“, говореха в квартала. Но това бе тиха лудост, а тихата лудост не занимава нито полицията, нито психиатрите.

При дребните си наблюдения из чуждите квартали и при дребните сплетни за чуждите драми все по-често се улавях, че не разбирам. Не разбирах как един кротък човечец може от много обич да превърне дъщеря си в затворница. Не разбирах как нормални младежи без всяка причина — дори без причината на страстта или користта — могат да се отнесат като зверове към едно беззащитно същество. Не разбирах защо хората вършат най-големите свинщини тъкмо в областта на най-съкровено — любовта.

Една заран, още като отивах да се измия в кухнята, усетих, че в къщи цари необичайно напрежение. Брат ми и прислужникът се бяха надвесили на прозореца и загледани надолу към безистена, спореха:

— Вътре е! — твърдеше прислужникът.

— Как ще е вътре, бе! — възразяваше брат ми.

— Бас давам, че е вътре — поддържаше прислужникът.

Измих се набързо и на свой ред се курдисах на прозореца.

Долу в безистена като никога в такъв ранен час бе събрана цяла тълпа, която с шумни възгласи, закани и смехове обсаждаше магазина на бръснаря. А ролетката на магазина бе спусната и изобщо заведението не даваше никакви признаци на живот.

Трябва да поясня, че бръснарят по броя на плътските си връзки делеше мегдан с обущаря. Но където има шампиони, там има и завистници. И ето че един от тия завистници — тапицерът на стари мебели в същия този наш безистен — бе забелязал как бръснарят, това женено магаре, вкарва нощно време тайно приятелките си в бръснарницата, спуска ролетката и... и какво има да приказваме. Приятелките на тоя мръсник бяха главно слугини от махалата, а това не се смяташе за бог знае какво прегрешение. Но предната нощ тапицерът открил, че спътницата на бръснаря е една дама, известна в квартала с елегантните си тоалети и обемисти тазови части. Завистникът изчакал мръсникът да влезе в магазина и да спусне

ролетката, а сетне сам щракнал катинара на ролетката и по тоя начин блокирал двойката в бръснарницата. Подир което още рано заранта прескочил да зарадва с новината съпругата на прелъстителю и съпруга на прелюбодейката.

И ето сега, от два часа насам, бръснарницата бе обсадена от любопитната тълпа, очакваща излизането на развратниците. Неприятно, ала вече напълно възможно излизане, тъй като катинарът бе своевременно снет. Потърпевщата съпруга заемаше челно място в множеството и от време на време се провикваше, макар и вече доста уморено:

— Хайде, излизайте де! Излезте, да ви види цял свят, безсрамници такива!

Колкото до съпруга рогоносец, той явно не държеше да се хвърля в очи, затуй бе седнал до една маса пред кафенето на Македонеца и с привидно спокойствие сърбаше филджана с леблебия.

— Виждаш ли, че няма никой? — рече, не знам за кой път, брат ми, отправил поглед към спуснатата ролетка.

— Вътре са — настояваше прислужникът. — Тапицерът ги е видял.

Дали са вътре, или не — това беше въпрос, който безпокоеше и публиката в безистена. И за да отговори на въпроса, някой по едно време се реши да вдигне ролетката и да отвори вратата. Ала тя се оказа заключена, а витрината бе затулена с пердета.

— Разбийте вратата, бе! — провикна се войнствено тапицерът.

Никой обаче не се решаваше да разбие вратата и изобщо ентузиазмът на аудиторията подир толкова чакане бе започнал да спада.

— Ако е вътре, ще излезе, а ако не е вътре, няма да излезе — произнесе по едно време обущарят и тръгна към работилницата си. Неколцина други последваха примера му. Тълпата постепенно оредя.

И тъкмо тогава прелюбодейците излязоха. Не излязоха, а изхвъркнаха стремглаво, дамата напред, както го изисква приличието, а кавалерът след нея.

Но колкото и внезапен да бе излазът, публиката от кафенето тутакси се юрна подир бегълците.

— Защо бягаш, мръсноко? Ела, покажи се, да те видят хората! — викаше оскандалената съпруга.

— Върви бе, върви му удари едно дърво на тоя тип! — апелираше тапицерът към рогоносеца.

Но рогоносецът само гледаше объркан и втрещен бягащите, сякаш смаян, че жена като неговата с такива едри задни части може да бяга тъй бързо. До тоя момент той изглежда, все бе се надявал, че магазинът е празен.

Няколко дни по-късно се отбих при измамения съпруг, за да му дам купоните.

— Жена ви при вас ли е? — рекох, като се разположих до полираната маса в хола, оня прозаичен хол, за който вече споменах, с ковчорите в бронзирани рамки и плюшените кресла в калъфи от пожълтяло хасе.

— Отиде си.

— Питам, защото трябва да попълня графата.

— Отиде си.

А след като му дадох купоните и прибрах книжата в чантата и изобщо разговорът бе приключен, отново измърмори:

— Да, да, отиде си.

Сетне поклати многозначително глава и ме погледна тъй, сякаш бях не анонимен раздавач на купени, а Обществото с главна буква:

— Как ме орезали тоя тапицер, а?

Той ми протегна ръка тъкмо когато казвах:

— Дали той ви е орезил, или тя...

Не довърших фразата, защото видях ръката му да се свива. Помислих, че ще ми удари някой юмрук. Сетне тая бяла и охранена ръка се отпусна, вдигна се и добродушно ме потупа по рамото:

— Хайде, хайде, недей и ти като оня да си пъхаш носа в чуждите работи... Тя беше добра жена... и добра домакиня... но ти си малък още, за да ги разбираш тия неща...

Наистина не разбирах. Това, че бръснарят и жена му подир съответния скандал отново се бяха събрали, си беше в реда на нещата. Скандалът при тях не бе ни пръв, ни последен, имаха деца, съпругата трябваше или да се примирява, или да остане на улицата. Но че тоя охранен флегматичен човек тъгуваше за една жена, която го бе направила смешен, че бе готов да затваря очи пред изневерите ѝ, че не можеше да живее без нея на една възраст, когато жените не са от първа необходимост, това ми бе необяснимо.

Прелюбодейката се бе оттеглила в дома на майка си. По тоя начин тя си почиваше от домакинската работа и наказваше съпруга, задето се бе одързостил да ѝ устройва капан. Тя го наказваше и с появата си тук и там в компанията на по-млади хора, готови да прекарат някоя и друга нощ в шемета на зрялата обилна плът. Но върхът на наказанието заявлението за развод и мълвата, че смята да се омъжва повторно. Тук вече съпругът не издържа. Изоставил свенливите опити за преговори чрез посредници, той лично се яви да моли милост от неверницата и най-сетне, както и следваше да се очаква, сполучи. И тя отново се появи в квартала, за да ни ослепява с тоалетите и с движението на задните части, и никой не си позволяваше да ѝ се подиграва, защото се бе върнала не като разкаяна грешница, а като победителка. Подиграваха се на рогоносеца.

Това не го разбирах. И никога не би ми дошло наум да завърша някой свой разказ по такъв начин. И никога не биха ми дошли наум още много други неща, които също не разбирах. И всъщност големият урок, получен от моята дейност с купоните, се свеждаше до това съвсем просто нещо: бях открил, че не познавам хората.

Това просто нещо все повече ми се набиваше в очи при най-различни случки и по най-различни поводи. Като случката с моя приятел скулптора. Ходехме с него и с още един художник да боядисваме чужди квартири, за да изкараме някой лев. Той бе невисок на ръст, но як и набит, както приляга на скулптор. В стойката на тялото и в израза на лицето му се таеше сила и дързост. От всичко на тоя свят най-много ненавиждаше полицаите. Разправял ми бе как при една манифестация го арестували и така го смазали от бой в участъка, че едва оживял.

Когато, покатерени на прозорците, боядисвахме блажното, скулпторът винаги запяваше на висок глас Марсилезата, щом само зърнеш по улицата някой стражар.

— Защо си търсиш белята? — питаше другият художник.

— Позволи и на българската полиция да знае френски — намесвах се и аз.

Стражарят понякога спираше, озадачен от агресивната интонация, вдигаше нагоре глава, но сетне продължаваше пътя си, защото интонацията е все пак доста смътно нещо, за да мотивира едно арестуване.

И ето че веднъж, година или две по-късно, срещнах скулптора, облечен в тъмносиня полицейска униформа. С капитански сърмени пагони, екселбанти и лачени ботуши. Отпърво помислих, че съм се припознал, тъй като скулпторът-полицай бе още доста далече от мене. Но в тоя миг той също ме забеляза и някак неловко се усмихна. Огледах се безпомощно, обзет от глупаво желание да се скрия, и понеже нямаше къде да се скрия, понечих да се върна назад. И сигурно бих се върнал, ако не бях чул гласа на вродения си инат: „Защо ще се връщаш? Нека той да се върне.“ Така че минах край него, вперил поглед нейде над главата му.

А беше здрав и упорит човек, тъй здрав и упорит, та бих се обзаложил, че и с камион да минат отгоре му, няма да го прекършат. Но те го бяха прекършили, и то не с камион, а с няколко дребни обещания и с едни лачени ботуши.

Не разбирах. Както не бях разбрал и онова дребно свито момиче, което зървах понякога на нашите кръжоци и младежки срещи. Забелязвах го съвсем бегло, защото то бе именно от съществата, които не се хвърлят в очи, сякаш обречени да живеят и умират в сянка. То живя всъщност съвсем малко. Отиде в партизанския отряд и загина в едно сражение. А изглеждаше от тия, плахите и кротките, дето и на мравката правят път.

Струва ми се, че истинската писателска амбиция и истинската писателска работа започва с простото откритие, че не познаваш хората, и продължава със същата тази мисъл, че все още не ги познаваш, че все още не си ги разбрал достатъчно. Който мисли, че всичко знае, той не изпитва нужда да търси, а литературата е търсене, сполучливо търсене, разбира се, но дали ще бъде сполучливо, или не, това никой не може да ти го обещае предварително.

Не търсех нарочно всички тия истории, до които се докосвах в махалата и в града. Те сами ми се натрапваха и понякога в часове на безсъница и самота изплуваха в спомена, без да съм ги виждал. И аз от безсъница или от самота разсъждавах над тях просто тъй, както разсъждаваш над един ребус, за да убиеш времето. Във всеки случай тогава още и през ум не ми минаваше да ги използвам за теми. Струваше ми се, че съвсем не е трудно човек да измисли нещо по-увлекателно от тия градски драми. И все още се надявах, че някой ден

ще седна и ще напиша именно нещо такова, далеч по-увлекателно, което ще започва примерно тъй:

„Пътят за Санта Крус бе тесен и изровен от дъждовете, но това не беше най-неприятното...“

Надявах се, че ще го напиша този роман, от който бях създал само встъпителния пасаж. Надявах се, макар че в същото време бях заклет привърженик на социалното изкуство. Ние в „Средец“ именно все за това социално изкуство умувахме и все за принципите на социалистическия реализъм спорехме, но аз бях убеден, че социалистически реализъм не значи непременно житейска проза, и че ако изкуството ти поднася същите тия неща, които ти поднася и животът, то каква полза от него.

Моят приятел Макето, който тогава следваше живопис, един ден бе си отишъл на село и бе установил, че техните току-що са боядисали стаите в бяло.

— Ей тук, на тази стена, ще ти нарисувам един голям пейзаж — казал Макето на сестра си, за да я зарадва.

— Какъв пейзаж?

— Ще ти нарисувам едно синьо небе, под него зелени хълмове, а отпред една широко-о-ока жълта нива...

— Нива ли? — свила вежди сестра му. — Че аз по цял ден си бода ръцете в осила на нивата, та като се върна в къщи, пак нива ли да гледам?

И аз също като сестрата на Макето мечтаех за нещо по-различно от това, дете ме заобикаляше всеки ден, защото тогава дните ни бяха доста облачни и доста кални. Кално бе и по улиците, и в бита. Есенните утрини с мъглата и с тълпите навъсени хора, бързащи за работа, и с малките вестникопродавачи, размахващи новите издания и оповестяващи с крясък тревожните новини; саждивите градски фасади с черните хартии по прозорците и с налепените по стъклата книжни ивици за в случай на бомбардировка; навалицата, глъчката и ситният студен дъждец по пазарищата, където жълтите тикви и окаляните бели репи бяха единствената стока; кръчмите с дима на изгоряла лой и с бедняците, давещи грижите в евтино вино; чорлавите възрастни проститутки по „Сердика“, дебнещи из тъмните входи, от които се носеше дъх на нечисто пране: дългите ешелони леки коли, боядисани в сиво и изпълнени с немски войници, отправени в неизвестна посока;

уличните кръстовища, дето се стичахме на демонстрация, за да установим, че полицията предварително е блокирала мястото; тесните мансарди, дето пушихме и спорехме, докато в устата загорчеше и слюнката пресъхнаше — всичко това го познавах достатъчно добре, за да мога да го видя като увлекателен сюжет, а не като обичайно всекидневие.

И ето че веднъж капризната съдба, която по правило е доста груба спрямо дебютантите, ненадейно се смили над мене и ми изпрати екзотичната тема съвсем готова. Наистина готова — само сядай и пиши!

Бях отишъл в Пловдив, за да използвам някои книги в тамошната библиотека, тъй като сам пишех книга, голяма книга за модерното изкуство. Ни повече, ни по-малко „История на изкуството на XX век“ от един млад, но надежден автор, току-що завършил гимназията. Работех в кабинета на Вичо Иванов и една заран, когато влязох там, заварих Вичо да разговаря с някакъв вече немлад човек, слаб и с тъй обгоряла от слънцето кожа, че приличаше на индианец.

— Това е братът на Теодор Траянов — запозна ни Вичо. — Току-що се е върнал от Южна Америка.

„Южна Америка... — помислих с носталгия. — Пътят за Санта Крус бе тесен и изровен...“

Братът на Траянов се оказа труден събеседник. Не защото бе мълчалив, а защото бе загубил гласа си. Думите излизаха от устата му не като думи, а като дрезгаво хъркане. За някакъв половин час обаче привикнах да дешифрирам хъркането и взех да обсипвам непознатия с толкова и такива въпроси, че Вичо ни напусна и излезе нейде по работа.

Траянов, според собствените му твърдения, които никога не съм желал или можал да проверя — бе прекарал дълги години в Южна Америка, бе плувал дълбоко в джунглата по неизследваните ръкави на Амазонка, бе попаднал по волята на случая сред някакво полудиво индианско племе и бе си спечелил уважението на туземците поради уменията да лекува треската с помощта на банален хинин. Траянов станал дясна ръка на главатаря, а след неговата смърт сам бил избран за главатар и започнал да образова племето, което живеело по най-примитивен начин, ала разполагало с огромни количества злато, добивано от някакво находище в джунглата. Той организира редовни

експедиции с лодки до най-близкото градче, закупил дрехи и медикаменти, оръжия и сечива и дори създал местна армия, за да предпазва племето от бели авантюристи. Но самотията накрая му дотегнала и един ден потеглил обратно към цивилизования свят, изпратен с царски дарове от индианците. Купил си имение на някакъв остров, оженил се, но тогава пък го налегнала другата носталгия — тая по дивия живот в джунглата. Затуй поне веднъж в годината той отново навестявал племето, като използвал за целта малко моторно корабче. Един ден по време на подобно пътуване усетил жажда. За проклетия резервоарът на катера се оказал празен, а калната вода на Амазонка не ставала за пиене. Извадил от хладилника лед, счукал го и още не съвсем разтопен го погълнал сред адската жега. Оттогава загубил гласа си.

Това, което разказвам не е историята на Траянов, а основният гръбнак, около който бяха навързани различните му истории. Те бяха много, цяла дузина или повече — истории за злато, за злополуки в джунглата, за престрелки с авантюристи, за смъртни опасности и какво ли не. Единственото веществено свидетелство за цялата тая дълга и необичайна одисея бе индианският колан, който Траянов носеше под европейското сако. Коланът бе златен, изплетен от дълги нишки, а закопчалката изобразяваше две змийски глави. Един ефектен и тежък колан, ала все пак доста лек като доказателство.

Но мургавият слаб мъж бе дошъл тук да се лекува, а не да доказва биографията си. Бяха му внушили, че родният климат може да го излекува. Сетне трябваше да се връща обратно, защото там, в Южна Америка, го чакаха жена и дъщеря. Мисля обаче, че не успя да се излекува. Почина от рак в гърлото.

Аз лично пет пари не давах за доказателствата. Бях тъй очарован от разказите на Траянов, че щом се върнах в София, побързах да ги споделя с приятеля си Павел Вежинов. И веднага решихме да напишем общ роман с Павел. От мене — историята, от него — белетристичният опит.

Приносът на Павел не се ограничи с опита, той осигури и публикацията. Не публикация в отделна книга — за такова нещо по онова време не можехме и да мечтаем, — а в един сензационен софийски седмичник, чието име вече съм забравил. Сядахме в стаята у дома, обсъждахме повествованието в общи линии, сетне го

измисляхме пасаж по пасаж и пасаж по пасаж го чукахме на машината. Историята се печаташе на подлистници и отначало бе доста забавна, поне за нас, авторите, но постепенно взе да ни дотяга. Така и не помня дали я завършихме докрай, или я зарязахме нейде преди края. Още повече, какво представлява края в една история, това е доста мътна работа, поне дотогава, докато не си убил героя си.

Така или иначе, екзотичната находка, която ми обещаваше щастие, се превърна в разочарование. Богата и разкошна отдалеч, тя се смаляваше и обедняваше, погледната отблизо. Схеми на няколко елементарни ситуации и схеми на няколко елементарни преживявания, които се редуваха и повтаряха до безкрай или поне докато вече забравиш кога и защо си ги почнал тия подлистници. Тя само отдалеч изглеждаше загадъчна, тази екзотична тема, а отблизо бе позната и банална до втръсване, позната и банална още от времето на детинството и на Майн Рид.

А непознатото, колкото и странно да звучи това, беше тук наоколо, в бетонните кафези на градските квартири, в гъмжилото на улиците и пазарищата, на кръчмите и фабричните квартали. И ето че един ден, додето обикалях с чантата да раздавам тия опротивели ми вече купони, аз бях осенен от голямата идея, ярка и ненадейна като всяка голяма идея: да го опиша това непознато, но да го опиша всичкото, да обхвана града от край до край, да обгърна целия тоя хаос на амбиции и страсти, на влечения и конфликти, на успехи и катастрофи. Всъщност друга идея по онова време не би могла и да ме осени. Бях само по грандиозните планове: или всичко, или нищо. Също като с историята на модерното изкуство.

— Балзак го е направил вече — забеляза един приятел, когато му доверих проекта си.

— Балзак го е направил за друго време и за друга страна — отвърнах недоволено, като си спомних думите на баща си. — И го е направил с разточителството на гения. Ние не сме гении. Искам да напиша една книжка, само една книжка, разбираш ли, но да събера в нея всичко.

— Всичко, което е тук наоколо, или всичко, което е в главата ти? — полюбопитствува приятелят.

Някои хора просто умират от желание на всяка цена да те обезкуражат.

Като си спомням онова време, съвсем не се учудвам на планетарния си проект да опиша всичко. Учудвам се по-скоро, че не съм си поставил и задачата да надмина Балзак. И защо да не надминеш Балзак? В ония години всяка цел изглеждаше постижима. В ония години, за които сега си спомняш с ирония, но и с малко завист. Защото, обратно на това, което си представяме в началото на пътя, колкото повече напредваш по тоя път, толкова по-сложен, труден и несигурен ти изглежда той, и толкова повече препятствия, реални или мними, се изправят пред тебе, и дори има мигове, когато изобщо не виждаш пред себе си никакъв път, и когато изобщо не можеш да разбереш вървиш ли напред, или тъпчеш на място и когато заран сядаш пред работното бюро със същата тая глупава и отвратителна тръпка, с която сядаш на зъболекарския стол.

Но тогава още бях в началото на пътя, в самото начало на пътя и затова смело се зах да опиша всичко. И започнах своето „Пътуване в делника“.

Сега, когато прелиствам тая младежка книга, не мога да си обясня защо при своя тъй беден тогавашен запас от впечатления съм оставил неизползвани толкова човешки истории, за които едва днес си спомням. Навярно не са ми изглеждали интересни. Или не са уйдисвали на предварително съставения план. Или съм изпитвал неловкост пред живите герои, които лесно биха могли да се познаят в повествованието.

— На вас, писателите, човек да не ви каже нещо... Веднага ще ударите тъпана... — бе възнегодувал прототипът на моя комарджия, след като бе прочел съответната глава.

— Виждаш, че много неща съм изменил. Никой няма да те познае.

— Всички ще ме познаят. Хората не са чак толкова глупави.

Прототипът, за разлика от моя герой, отдавна бе напуснал професионалния комар и сега се грижеше за реномето си на порядъчен журналист. Той ми бе разказал патилата си една вечер в кафенето и аз не бях устоял на изкушението да използвам този толкова благодарен материал.

— Хайде, не се сърди — рекох. — Никой няма да те познае.

— Защо да се сърдя? Вие нали от това си вадите хляба — от хорските кахъри.

Такива реплики най-много ме засягаха. Не само защото смятах, че литературата не е вадена на хляба, а защото аз поне избягвах да използвам именно хорските кахъри. Колкото повече нещо ме трогнеше и развълнуваше, толкова по-трудно ми се виждаше да го опиша. Избиваше ме на плач, а не на писане. Трябваше да мине време, за да възприема покъртителния случай като тема, пък дори и тогава...

Много по-късно, когато бях в Париж, почнах да пиша някаква новела на алжирски сюжет. Героят на разказа бе млад французин, който попада в лапите на военната полиция в Алже и вече не успява да се измъкне. Разполагах с изобилни данни за инквизициите на жандармерията по него време, а самия герой го познавах от живота. Това бе един млад журналист, комунист, с когото две години по-рано бяхме обикаляли Алже и който неотдавна бе „изчезнал“ по познатата процедура. Бях променил някои подробности като име и професия, но героят, който си представях, бе именно този млад журналист и той трябваше да мине във въображението ми по дългия път на мъките, за да стигне до лобното място.

Избягвах да описвам в новелата най-зверските моменти на инквизицията, за да щадя читателя. Но за да премълчиш нещо, трябва предварително да си го видял във фантазията си и там, във фантазията ми, моят приятел минаваше етап след етап през всички страшни изпитания, додето веднъж усетих, че ми призлява. Така ми призля, че зарязах новелата малко преди края и едва година по-късно я завърших някак си.

И може би още на младини тъкмо поради тая боязън или неприязън към страшното и трагичното бях заобиколил в своето пътуване из делника някои неприятни територии. Да си вадя хляба от хорските кахъри, това съвсем не ме привличаше. Може би защото вече бях усетил, че седнеш ли да пишеш, хорските кахъри стават и твои.

Бях почнал своето пътуване в делника, но нейде дълбоко у мене все още се таеше носталгията към празника, към яркото и необичайното, към това, което едва ли ще го срещнеш, когато излезеш на улицата, защото то се ражда и оформя само в сиянието на копнежа. Тогава все още задачите ми се виждаха прости и мислех, че трябва да се решават просто, според формулата „или-или“. Трябваше да мине време, за да разбере, че тия две неща — реалността и копнежът — са и двете еднакво неотменими и неизбежни, като двата полюса. Един свят

винаги има два полюса. Два полюса и два тропика. Две горещи зони — на щастието и нещастията. И в изкуството, кой знае защо, втората винаги е била по-плодоносна.

Тогава още не разбирах, че ако не искаш да ти прилява, по-добре е изобщо да не вземаш перото. Мечтаех за литературата като за удоволствие: „Пътят за Санта Крус...“

И едва по-късно разбрах, че е страдание. Понякога наистина и освобождение от страданията, но само след като си го избродил. Освобождаваш се от горчивата чаша, като я изпиваш.

Има, разбира се, и друг път, по-лек и ужасно изкушителен с тая си лекота, ала той води другаде. И веднъж поддали се на изкушението и тръгнали по тоя път, ние можем само да завиждаме на върховете, постигнати от големите, защото нашата пътека лъкатуши все долу, в ниското. Ние им завиждаме и си викаме „ама че късмет!“, но рядко се сещаме с каква цена е заплатен тоя късмет: дългите безсънни нощи на Балзак в оная стая със спуснати завеси, из която бродят призраците на една още неродена Човешка комедия; и дългите години мизерия на Домие, който, за да накара другите да прогледнат, сам загубва зрението си над литографския камък; и десетилетието на страдания, преживяно от Достоевски в Сибир; и десетилетието, изминато трескаво от Ботев към оня връх на поезията и на героичната гибел; и десетилетието на работа до забрава и до припадък, извело Ван Гог до трагичния епилог; и одисеята на бедния Сисле, който, повален от страшната болест и малко преди края си пише на един приятел: „Виждам червени пеперуди...“. Очите на пейзажиста, изтощени от взирание в изгревите и здрачевините, заслепени от упорития стремеж да уловят слънцето и в които вече трептят само страшните червени пеперуди на страданията, на болката и смъртта.

А аз си мислех, че мога с хитър обход да заобиколя болката и страданията и да се впусна в далечното екзотично пътуване, където единствената опасност ще бъде въображаемият винчестер на несъществуващия Джо. Една увлекателна разходка в страната на фантазията, такъв ми се бе сторил отпърво пътят на литературата.

„Пътят за Санта Крус бе тесен и изровен от дъждовете...“

Всъщност в тая глупава фраза на моя ненаписан роман бях налучкал нещо, но тогава дори не бях се сетил за него. Сетих се много по-късно, а може би и вече твърде късно. Защото, колкото и да не

разбирах испански, все пак трябваше да знам, че Санта Крус значи светия кръст. А светият кръст, както е известно, се намира на Голгота.

ЕЛЕГИЯ ЗА МЪРТВИТЕ ДНИ

Седях на пода в бащиния си кабинет и бършех от прах томовете на долната лавица. Всъщност не бършех праха, а прелиствах томовете. Тук, на долната лавица, се намираха някои от книгите, които най-много обичах да прелиствам. Една от тях се наричаше „Моите модели“ и бе пълна със снимки на голи жени със старовремски фризури и в пози на богини и нимфи. Позите ми изглеждаха красиви, ала телата — не особено. Това бяха повехнали тела на професионални модели, с отпуснатата плът и тлъстини по тазовете. Но в мъжкия дом, дето растях, тия снимки ми се струваха като изгледи от някаква много далечна и строго запрeтeна територия.

Тук, на долния рафт, бе и разкошният том на „Рубаят“ от Омар Хайам с многоцветните илюстрации на Дълек. Най-много ми харесваше първата илюстрация със синкавобелите кубета на източния град, с глухата тъмна зеленина на султанските градини и с изгряващото слънце, възлизащо иззад моравите планини в образа на хубав младеж. И страшно ми се искаше той младеж да съм аз — когато порасна, разбира се — и да мога също тъй леко да плувам из лазура към синкавия, все още потънал в съня си, приказен град:

*Стани! Слънцето вече е хвърлило
своя елмаз в чашата на нощта.
И ето, ловецът от изток е уловил султанското
минаре
в едно серкме от светлина.*

Шкафът с големите томове се намирал в ъгъла до вратата и това ми даваше възможност спокойно да разглеждам книгите, под предлог, че ги чистя от праха. Бюрото на баща ми бе чак в другия край на стаята, до прозореца. И слънцето — не това на Омар Хайам, а бледото зимно софийско слънце — прожектирало сред усойния сумрак на кабинета един голям светъл ромб, в който се открояваше силуетът на Стария, наведен над работата си, сякаш Стария, подобно на султанското минаре, бе хванат в серкме от светлина.

Баща ми онзи ден рисуваше. На него рисуването му служеше за почивка от писането. И както си рисуваше, по едно време измърмори нещо.

— Какво, татко? — запитах, като побързах да затворя дебелия том.

— Нищо.

— Чух те, че говориш...

— Тъй ли?

Той ми хвърли бегъл поглед, усмихна се леко и добави:

— Сигурно съм си говорил сам на себе си... Като лудите...

Баща ми наново се наведе над рисунката, а аз поставих „Рубаята“ на мястото му, за да извадя следващата книга. Но книгите вече не ме занимаваха и аз поглеждах крадешком към другия кран на стаята, дето сред големил светъл ромб се открояваше приведената фигура на Стария. Усещах безпокойство въпреки шеговития му тон. Страх ме бе, че този човек, който тъй скъпернически говореше с околните, може изведнаж да заговори гласно със себе си. Като лудите.

Вярно е, че и самият аз, още като хлапак, също си приказвах на себе си. Не виждах в това нищо неестествено, стига да си приказваш наум. И трябваше да мине сума време, преди да почна да усещам понякога странния порив да заговоря гласни, за да се чуя по-добре, за да се разбере по-добре, да разгранича по-добре себе си, който говоря и обяснявам, от себе си, който слушам и съдя.

Нямам вече представа откога всъщност е почнал този безкраен глух монолог, затихващ в часовете на работа и действие и наново избликващ в миговете на неподвижност и самота, този монолог, който не само чувам у себе си, но който и виждам, защото тече и се разлива като някакво мудро тесто от думи и картини, думи и картини без връзка или с някаква своя си връзка, която напразно се опитвам да уловя.

Движа се в стаята си, изолирана в тоя час от другите помещения на жилищния кафез с плътните завеси на тишината и нощта. Движа се от стена до стена, сякаш се разхождам, а всъщност бърбя или се вслушвам в бърбенето на мъже и жени, кръстосали някога пътя ми. Движа се в това тясно пространство — десет крачки напред и десет крачки назад, — навивам километрите и се мъча да избягам от това бърбене, ала то ме следва не само с думи, но и с образи, лица и гримаси и аз се давя сред тях и с оловени стъпки продължавам нататък — десет крачки напред и десет крачки назад, — сякаш стаята се е превърнала в някакъв странен аквариум, из чийто зеленикав сумрак

плуват останки от спомени, плува всичко онуй, което отдавна си изхвърлил като непотребно и което си смятал за отдавна забравено.

Понякога си казвам „стига“ и за да бъда по-авторитетен, съм готов дори да извикам гласно „стига“, също като лудите, за да въдвоя най-сетне ред в главата си, реда на мълчанието и на отморяващата празнота. Но образите продължават да плуват наоколо и да ме обгръщат в зеленикавия сумрак на тая стая-аквариум и Стария оглежда неразборията върху работната ми маса, говореща за пълна запуснатост, и промърморва „прави каквото искаш“, а аз му казвам, само че наум, „тебе ти е лесно, понеже не знаеш нищо друго освен ръкописите си и книгите“, казвам му го съвсем категорично, само че наум, и си тръгвам, и ние стоим с нея в полутъмния ъгъл на заведението и тя се смее с оня смях, който я обзема винаги след третата чаша, и пита „колко тома продаде, за да ми сервираш това пиршество“, и аз се готвя да отговоря, но разбирам, че вече крача по разровената от бомбите улица, тази черно-бяла улица с черните скелети на изгорелите сгради и белите преспи на снега, и влизам в църквата, дето през разбитите прозорци свири зимният вятър, и приближавам до проснатите върху цимента в дълга редица трупове, и отмахвам един по един чувалите, с които са загърнати, и при третия чувал, не, при четвъртия, третия или четвъртия, какво значение, откривам нейното лице, неестествено бяло и неприятно напудрено от набитата в него вар, и искам отново да го загърна с чувала, но вместо туй продължавам да стоя като треснат и да гледам това бяло лице, сякаш гримирано за маскен бал, нейното лице, вече не засмяно, а странно безизразно. Изглежда, като че е заспала. Също като че е заспала, казвам си, и когато най-сетне я загръщам с чувала, оставям единия му край леко отметнат, за да има тя все пак възможност да диша.

„Стига“, заповядвам си твърдо и поемам още по-решително по пътя си — десет крачки напред и десет крачки назад, — за да избягам от тия натрапчиви призраци, но там, на средата на пътя, сред задименото мъгляво пространство на кръчмата изгрява лицето на Гошо Свинята, кръгло и бяло като месечина, безизразно и безучастно като месечина, и аз го чувам да казва „животът, брат, е една лудница и всеки глупак, озовал се в нея, бърза да стане център на внимание, за да бъде разкъсан и смачкан по реда си, а голямото изкуство е да минеш на

пръсти и да се измъкнеш незабелязано, да се измъкнеш в небитието, отдето си дошъл“.

„Стига, махайте се“, нареждам грубо на Гошо Свинята и на всички останали, дето се тътрят подире ми, и те се махат за миг, всички освен старата проститутка, присламчила се, както винаги, на масата ми, за да изпие един малък коняк. Тя бе вече твърде стара, за да упражнява професията, и живееше само от това, да се натрапва на нечия маса, за да изпие за ваша сметка един малък коняк, а по възможност и два, само че втория, в случай че се съгласяхте да го отпуснете, тя го приемаше под формата на сандвич с масло и сирене, защото, както сама казваше, човек трябва да мисли не само за душата, а и за тялото. Тя разправяше с мъртъв безучастен глас патилата си, като понякога учтиво запитваше „не ви ли досаждам?“. Тя вероятно не бе твърде добре с паметта или обичаше да украсява, защото историите ѝ всеки път звучаха по-различно, но патилата в общи линии бяха все същите и тя ги описваше с мъртъв глас, как още като момиче я впримчили в някаква банда, дето с побоища и заплахи минавала от ръка на ръка, и как по-късно, след като не успяла да абортира и родила, била заставена да подхвърли детето си на една скамейка в Люксембургската градина (не ви ли досаждам?) и как още по-късно била затворена в оня мръсен вертеп за моряци и докери, отдето я пуснали едва когато разходите по поддържане на застарялото тяло започнали да надвишават приходите от експлоатацията му (не ви ли досаждам?).

Досаждаш ми, казвам, и ти, и всички останали. Знам го всичко това, вървете по дявола, оставете ме сам. И понякога те се измитат, не за дълго, разбира се, но тогава ти чуваш собствения си глас, подхванал отново безкрайния глух монолог. Той тече и приижда все тъй, откакто се помня, в размисли, отклонения и картини без връзка, става ту смътен и хаотичен, сякаш се стапя в зелените мътни води на аквариума, ту наново се събира и избистря и аз съвсем ясно чувам думите си по повод на това, което в момента става наоколо, сякаш то не е ясно и без всякакви думи и сякаш аз вода до себе си един слепец, който е пак аз, но на когото всичко трябва да се обяснява, тъкмо понеже е слепец. Това е съвсем глупаво, казвам си понякога, защото ми се струва, че слепците всъщност са двама и те се водят един друг, за да си обясняват един на друг какво виждат.

Това е съвсем глупаво, но монологът продължава да тече и да се разлива като някакво мудно тесто, да се разлива не само в настоящето, а и в бъдещето и понякога поема като водовъртеж около една мисъл за туй, какво би могло да стане и какво би било добре да стане, върти се около тая натрапчива мисъл, проектира я наново и наново, и наново и наново я дообработва, за да я направи по-бляскава и привлекателна, но колкото по-дълго боксува върху нея, толкова повече я изхабява и тя помръква и гасне, додето съвсем се изличи и излезе от обращение, за да бъде заменена от друга, която също ще отиде по реда си в купчината на тия избелели снимки, снимки не на станали неща, а на неща, които би следвало да станат, но които, разбира се, никога няма да станат, снимки на неродени дела и събития.

Поговорката гласи, че да искаш, значи да можеш и много хора са убедени, че първото или единствено условие, за да получат нещо, е да го желаят силно, ама наистина много силно, като че ли желанието е някакъв магнит, който властно привлича желаното. Може и наистина да е тъй, само че не за мене. Забелязал съм, че колкото повече желая нещо, толкова повече то се отдалечава от мене, сякаш желанието ми го отблъсква. А когато не го желая, не е изключено то просто да се натика в ръцете ти. Обаче каква полза, след като наистина не го желая.

А ето че с течение на годините мислите за желаното все повече глъхнат и монологът ми поен все по-малко картини за туй, което бих искал да се случи, защото ми остава все по-малко време, през което нещо би могло да се случи, и аз все повече се улавям, че размислям не за желаното, а за причината то да остане докрай непостигнато и се вирам назад, и обхождам календара на миналото, преобръщам ненужни неща и се ровя в забравени работи, и търся грешката.

Грешка няма, казвам си понякога за успокоение Животът е неизбежно износване. Почваш с една мечта, за да свършиш с едно разочарование. И колкото по-голяма е мечтата ти, толкова по-голямо с разочарованието. Животът не се строи спокойно разсъдливо и планомерно, както се строи сграда По-точно строи се като тия сгради, дето се започват с оскъден сиромашки материал, понеже друг не с налице, и се издигат с помощта на това, което с подръка, и нерядко представляват един мизерен кърпеж или просто остават недостроени.

Утешавай се прочее с тая жалка барака, дето сам си я скърпил, и мирясвай. Грешка няма.

Но знам, че грешка има. Макар че може би не е ограничена в един ден и съсредоточена в едно действие. Макар че едва ли е от тия, фаталните и еднократните, а по-скоро от онези, другите, коварните и неуловимите, представляващи не внезапен провал, а дълга нишка от дребни грешчици, всяка от които е тъй незначителна и тривиална, че изглежда невинна проява на човешкото несъвършенство.

Грешка има. Щом пътят е изминат, а целта не е постигната, значи грешка има. И както сега пристъпвам с оловени нозе в тясното пространство на стаята, така цял живот съм се движил бавно и тромаво в пределите на избраното поприще. И нито веднаж не съм успял — подобно на оня младеж от книгата — да заплувам високо и волно из лазура към синкавия приказан град освен само насън. Летял съм, да, но насън. А наяве съм пристъпял тежко с оловени нозе и съм се препъвал, и съм падал, за да поема отново неохотно и неловко, без да знам всъщност дали крача наистина, или само безсмислено тъпча на място.

Грешка има. И аз се извъръщам назад и ги виждам всички тия прахосани дни, виждам ги безцелно пропилените дни, мъртвите дни на моя живот. Не играй на трагедии, бърбе слепецът до мен, тоя, дето също е аз, тоя, другият аз, моят вечен събеседник и враг. Не играй на трагедии, нали всяка продукция има своя процент от допустим брак. Хигиената на труда предполага и малко почивка. Колко са тия, дето цял живот са работили. Ако не пиеш, ще играеш карти; ако не тичаш по жени, ще ходиш на риба; ще обикаляш по гости, ще крещиш по игрищата, ще събираш марки, ще отегчаваш познатите си с древни вицове, знам ли още какво, но ще правиш все нещо, което е нищо, ще наливаш от пусто в празно, ще замърсяваш околната среда с непотребни вещи, безполезни действия и излишни думи.

Но аз продължавам да се вирам назад към всички тия прахосани дни, мъртвите дни на моя живот. Може би някога, сред тях и до тях, съм ги приемал като невинна лудория, като хлапашко бягство от училище. Ала сега те немеят в далечината като сиви и грозни скали сред пустинната равнина. Неприветен пейзаж.

Има и друго, подсеца ме окуражително слепецът до мен, като че ли той, слепецът, може да вижда по-ясно от мен. Другото, това са

хилави насаждения край грозните голи скали, хилави насаждения с крехка зеленина или е ръждиви сгърчени вейки, понеже не са се хванали. Оскъдна растителност.

Само това липсваше — да я няма и нея. И в мига преди да си тръгнеш, да обърнеш очи и да видиш, додето ти погледът стига, само сиви и голи скали, само скръбна и неплодна пустиня от грозни дела. А какво по-грозно от един убит и захвърлен край пътя божи ден.

* * *

Безистенът се намираше в една уличка край площад Света Неделя и трябваше да стигнеш до дъното му, за да откриеш кръчмата — многолюдна и задимена. Когато прониквах в тесния улей на тоя забутан, тъмен безистен и влизах в гъстата тютюнева мъгла на помещението, имах чувството, че попадам в преизподня, и обикновено се пазех да надниквам тук, както човек се пази от всяка преизподня. И ако се случеше все пак да се отбия, то беше в някоя от тия мрачни утрини, когато започваш деня с непреодолимото желание да не го започваш, да изчезнеш, да потънеш нейде до дяволите, да се самоизличиш.

Масата на компанията бе в най-далечния ъгъл на кръчмата. Не съществуваше никакъв риск тук да се настанят чужди хора, защото Постоянното присъствие заемаше масата още рано заранта. А некоронован шеф на Постоянното присъствие бе Гошо Свинята.

Преди години — вероятно доста години — Гошо бе пристигнал в столицата от провинциалното градче, изпроводен от възрастния си баща, който жадуваше поне най-малкият му син да стане образован човек. Гошо бе записал право, заверяваше по различни начини семестрите и веднъж месечно поддържаше писмена връзка с родния си дом: „Вие как сте? Аз съм добре. Уча усилено. Прати пари!“ Именно поради усилено учене той не успяваше дори през лятото да се прибере в къщи. Най-сетне, обезпокоен от двугодишното му отсъствие, бащата се бе принудил сам да дойде в София и да провери в университета за успехите на сина си. Те се оказаха не съвсем блестящи, и по-точно свеждаха се до няколко двойки.

— Изпитът, тате, е като рибарлъка — опитваше се да успокои Гошо опечаления си родител. — Хвърлиш серкмето, пък я хванеш риба, я не хванеш.

— Ами че тя, синко, ако върви все така...

— Е, няма да върви все така. И на мен ще ми проработи късметът — що са дни, занаят са — отвърщаше оптимистично студентът.

Бащата се завърна в градеца, а Гошо продължи да се бори самоотвержено с малшанса и веднаж месечно да дава своя принос към епистоларната проза: „Вие как сте? Аз съм добре. Прати пари!“

Но дори изпитите да бяха като рибарлъка, за Гошо вече не съществуваха никакъв риск да хване нещо, даже и двойка, тъй като окончателно бе престанал да се явява на изпити. Той вече бе добил точна представа за житейското си призвание и окончателно се бе преселил в кръчмата.

— Тате, чуден човек си ти — говореше Гошо, когато баща му подир няколко години отново се реши да го споходи. — Не разбирам защо се кахъриш... Завършил съм семестриално вече не веднаж, а два пъти, така че като му дойде времето, ще получа две дипломи. Всяко зло за добро бе, тате!

Той вече бе престанал и да презаписва, защото презаписването, това бяха няколкостотин лева, хвърлени на вятъра. Само акуратно издаваше традиционните комюникета: „Аз съм добре. Прати пари!“ Издаваше ги, додето старият умря и вече нямаше кой да финансира образователната операция.

Би следвало да се очаква, че това ще бъде и краят на образователната операция, още повече Гошо отдавна бе усвоил всичко, което би могло да се усвои в сферата на алкохола — денонощните бдения, пиенето в компания и без компания, с мезе и без мезе, с пари и без пари. Но тъкмо понеже бе овладял и тая последна дисциплина, той успя, и то за дълги години, да продължи научната си кариера без всякаква подкрепа от страна на осиротялото семейство.

Похватът му бе пределно прост, като всяка велика находка — от банята на Архимед до Колумбовото яйце. Установил, че собственият му джоб е окончателно и напълно празен, Гошо бе осенен от идеята, че би могъл да употреби като работен инструмент нечий друг джоб, възможно по-добре натъпкан с банкноти. Не искам да кажа, че бе

станал джебчия — той бе твърде артистична натура, за да падне до толкова ниво, — а че бе почнал да използва собственото си обаяние, съчетано с обаянието на алкохола, за да привлича меценати, готови да подпомогнат научните му занимания.

Оттук нататък различните периоди в кариерата на Гошо Свинята биха могли да се обозначат с имената на различните му меценати, нещо, което значително би облекчило биографите му. Но от всички тия периоди най-плодоносно си остана времето на „Кораба на изкуствата“.

Някакъв човечец, случаен познат на вечния студент, ненадейно бе получил голямо наследство. Това бе подтикнало Гошо да установи по-тесни връзки с познатия, с едничката цел да му бъде полезен. Така в компанията се бе появил един нов член.

— Работата не е в парите сами по себе си, кой днеска няма пари — говореше Гошо. — Работата е те да се използват за нещо благородно, нещо такова, дете ще съхрани името ти в Златната книга на Историята.

Присъстващите в един глас се съгласяваха, че именно Златната книга е важна, а не самото злато. И на богатия наследник не оставаше нищо друго, освен да се присъедини към общото мнение. Но след като студентът в продължение на няколко спевки бе засягал темата за Златната книга, човечецът се бе осмелил да полюбопитствува каква е паролата, за да влезеш в Историята.

— Е, че тук именно е майсторлъкът — бе отвърнал Гошо. — Богати хора — много, но идеите са кът! И затова колко са тия, дете човечеството ги помни? От Наполеон, та чак до Ал Капоне — ни жива душа, празно място! Пък и тия двамата, едни ги величават, други ги псуват... Защо? Защото въпросът не е да облагодетелствуваш една държава или една банда, а да бъдеш полезен на цялото човечество. Тогава името ти ще го запишат в Златната книга ей с такива букви, за да остане в паметта на хората чак до края на вековете.

Присъстващите, включително и богатият наследник, бяха принудени да се съгласят, че само при такива условия можеш да влезеш в Златната книга. Но въпросът за паролата бе продължил да остава висящ, поне до мига, в който Гошо Свинята не бе благоволил да признае:

— Абе имам аз една идея... Идея за милиони, между нас казано, ама смееш ли да я споделиш с някого в тоя меркантилен свят...

Веднага ще я изкористят и превърнат в източник на печалби...

Тая бележка, особено с последната си част, бе изострила, естествено, вниманието на аудиторията.

— Е, добре де, няма какво да се страхуваш! На тая маса не седят търгаши! — бе възразил един от присъстващите.

Все още в плен на страховете си, Гошо бе огледал колебливо компанията и погледът му бе спрял върху лицето на наследника. Това именно честно и умно лице, напрегнато от внимание, му бе вдъхнало сили да пребори съмненията си и да сподели великата идея.

Идеята, като всяка епохална находка — от банята на Архимед до Колумбовото яйце, бе пределно проста.

— За да решиш коя да е задача — бе казал Гошо в тоя паметен ден, — нужна е логика. Университетът може да не ми е дал друго, но ми е дал логика с лопата да я ринеш. За да станеш благодетел на човечеството, трябва първо да разбереш какво му липсва на това човечество. Хляб ли? Вятър! Колкото повече им тъпчеш стомасите, толкова повече се овълчват и оскотяват. Не хляб, а красота им трябва на хората. „Красотата ще спаси света“, това още Достоевски го е казал. А къде се намира красотата?

— Ей тук, на дъното на шишето — позволил си бе да забележи един от присъстващите.

— Вярно, само че тук, на дъното на шишето, тя е в сурово състояние. А в най-чистия си вид, в своята квинтесенция красотата се намира в изкуството.

Подир това теоретично встъпление Гошо Свинята бе минал и към конкретния проект. Работата бе съвсем лесна и единствено трудното — да се сетиш за нея — бе вече извършено от Гошо. Трябваше чисто и просто да се построи един луксозен и голям кораб, дето щяха да се уредят изложбени, концертни, прожекционни, библиотечни и други подобни зали. Приютил в каютите си видни хора на изкуството от двата пола и най-вече млади дарования, що се отнася до нежния пол, корабът щеше да плава от пристанище на пристанище, за да пръска по света благодатните семена на красотата. Тук щяха да си дават среща таланти от всички континенти, да обсъждат проблемите на изкуството, да радват с блестящите си прояви една отзивчива и благодарна публика. Естествено, този кораб трябваше да се ръководи

от някого и това също не бе маловажен проблем, тъй като сам Гошо Свинята не желаше да се нагърбва с подобна роля.

— Но как? Че нали идеята е твоя? — бе възкликнал някой от присъстващите.

— Моя е. Само че идеята е едно, а реализацията — друго. Да седя в тоя луксозен кабинет, да общувам с млади артистки и световни знаменитости, това, братко, не ми е по силите.

— Тогава ти попе трябва да посочиш човека...

— Е, това, виж, може да стане, като му дойде времето...

Възползувам от настъпилата пауза, наследникът се бе осмелил да забележи, че построяването на подобен кораб ще изисква много пари.

— Пари... Пари има колкото щеш — бе отвърнал нехайно студентът. — Парите не са проблем. По-труден е проблемът за ръководителя. Трябва ни самоотвержен човек.

И понеже наследникът бе продължил да любопитствува по въпроса за парите, Гошо все тъй нехайно бе благоволил да поясни:

— За това няма какво да се кахърим. Проста работа: ще пуснем подписка. Че само у нас да я пуснем и само по левче да дадат хората, това вече прави осем милиона. Ами тия, дето ще се отзоват с по-едри суми? Ами доларите, дето ще потекат от чужбина? Нали ви казвам: парите не са проблем. Пари колкото щеш. По-важно е да решим кого да сложим начело.

— Ами тогава да решаваме, кво ще протакаме — бе се обадил някой от присъстващите.

Настъпил бе моментът Гошо повторно да се преборва с колебанията си. Той отново бе огледал изпитателно компанията и погледът му отново бе спрял върху същото онуй честно и умно лице.

— Той ще е! — отсякъл бе студентът сред напрегнатата тишина.

И всички останали тутакси бяха потвърдили, че само той трябва да бъде и никой друг. Подир което богатият наследник, зачервен и заекващ от вълнение, се бе видял принуден да признае, че не владее езици.

— Езици! Глупости! — отвърнал бе за негово голямо облекчение Гошо. — А преводачите за какво са? Нали и те трябва да живеят.

Естествено, историческото решение бе завършило с подходяща почерпка с времетраене чак до зори. И, естествено, тая почерпка бе всъщност не завършек, а само начало, понеже бе последвана от много

други, от десетки други, чак до пълното и окончателно пропиване на наследството.

Бяха го почти подлудили бедния човечец. И насън и наяве той се виждаше вече застанал начело на епохалния „Кораб на изкуствата“. Виждаше се в снежнобяла, украсена със златни лампази, комендантска униформа как стои царствено на капитанския мостик или се изтяга в креслото на луксозния кабинет, заобиколен от филмови красавици, меценати-милиардери и потомствени графове. А в същото време Гошо Свинята се изтягаше лениво до него край обляната от вино кръчмарска маса и небрежно напомняше, че отново е нужна една незначителна сума. Разбира се, никой не искаше от наследника да строи цял кораб. За кораба пари колкото щеш. Но всеки ден изникваха разни смешно дребни разходи — трябваше да се печатат формуляри за подписката, да се изпращат стотици писма, да се поръчват бланки, да се дават тук-там дребни подкупи, за да се осигури благосклонността на властите.

Заслепен от сияйните видения, обсебили завинаги слабия му мозък, наследникът през ден, през два теглеше пари от банката и даваше, каквото бе нужно. А нужно бе доста. Да не повярваш просто колко пари отиваха за нищо и никакви канцеларски дреболии. Без да говорим, че постоянните делови заседания в кръчмата, траещи от тъмно до тъмно, също взимаха своето, защото поради сложността на задачите. Постоянното присъствие бе неимоверно нараснало и защото при такива сложни задачи какво ще вземеш да издребняваш за виното и цигарите.

Трябва да бе минало доста време и да бяха изтекли доста пари, когато една заран при поредното отбиване в банката човечецът бе установил, че наследството му се е преполовило, и внезапно се бе събудил. По-точно събудил се бе наполовина, в смисъл, че слабоумието му бе влязло в конфликт със скъперничеството. От тоя ден той бе почнал да проявява неприятна подозрителност и да откланя поканите за плащане на една или друга сметка.

Това принуди Гошо Свинята да извади най-тежкия си коз. Само две седмици по-късно по централните столични будки се появи ново издание: „Корабът на изкуствата. Брой единствен.“

Вестникът съдържаха статии от хора, минаващи за именити, и редица информативни материали за епохалното начинание, в които името на богатия наследник неведнаж се споменаваше, набрано е

тлъсти букви. За наследника това бе психически шок, превъзхождащ дори шока на паметния му избор. Силата на печатното слово. Хипнозата на вестникарския текст. Мечтата придобиваше реални и зрими очертания. „Корабът на изкуствата“ тържествено влизаше в живота. А името на неговия скромнен ръководител се открояваше на всяка страница в гармонд получер. Бедният човечец дотича в кръчмата и в пристъп на горчиво разкаяние се хвърли в обятията на студента.

— Добре, добре — промърмори Гошо Свинята, който не беше любител на излишните нежности. — Да забравим станалото. Чака ни работа. На големия кораб предстои голямо плаване!

И като първа стъпка към далечния рейс той връчи на наследника сметката за току-що публикувания брой.

Събитията отгук нататък се бяха развили с шеметна бързина. Вече нямаше място за скъперничество и подозрителност. Начинанието бе документирано черно на бяло пред цялата световна общественост и вестникът триумфално се развяваше по будките, поне додето не бе прибран за претопяване. А наследникът плащаше и плащаше, защото нещата не търпяха отлагане и на големия кораб предстоеше голямо плаване.

Запознах се с Гошо Свинята в началото на неговия упадък. Корабът на изкуствата бе отплавал окончателно в миналото. И поредният меценат не бе богат наследник, а дребен търговец от вехтошарския пазар. Но студентът бе преживял достатъчно обрати на съдбата, за да се тревожи от настъпилата стагнация. Всъщност не знам дали изобщо съществуваше такова нещо, което би могло да го разтревожи. При положение, че алкохолът неизбежно уврежда нервите, Гошо или трябваше да бъде обявен за въздържател, или за човек, лишен от нерви.

Той седеше безстрастен и невъзмутим като някакво азиатско божество в тъмния ъгъл на заведението и пълното му кръгло лице се открояваше като бледа болнава луна сред мрака на алкохолната нощ. Всъщност не бе нощ, а заран, обаче дали бе нощ, или заран, това трудно би могло да се разбере в дъното на тоя безистен и в дъното на тая мрачна кръчма, едва-едва осветена от няколко мъждиви, оплутти от мухите крушки.

От едната страна на студента седеше вехтошарят, облечен в измачкана тужурка и противопоставящ на Гошовата бяла месечина

своето зачервено от алкохола лице, увенчано с нечисти ръждиви коси. От другата страна се бе настанил някакъв безличен тип от рода на тия, които участвуват в коя да е компания само като бройка. Четвъртият събеседник бях аз.

Всъщност тук рядко се беседваше. Консумираше се. Консумираше се бавно и мълчаливо. Приказките само уморяваха и отдавна бяха изприказвани и какъв смисъл да си мориш мозъка и да си хабиш слюнката, освен ако моментът налагаше да хванеш някой балама. Аз едничък дрънках, когато се случеше понякога да се отбия тук, и вероятно именно с туй си бях спечелил симпатиите на Гошо Свинята. За него навярно съм бил наивен младок — а кой не обича младоците, — безплатна грамофонна плоча, водопад от ефектни фрази, с част от които зареждаше изчерпания си акумулатор, както аз зареждах моя от книгите.

Той ме слушаше със сянка на благосклонност, хванал в една ръка чашата, докато в другата вечната цигара бавно кадеше пълните му къси пръсти. Слушаше, а понякога лениво поклащаше глава и пускаше в ход някой от дежурните си лафове:

— Животът, брат, е една лудница и ти, едва озовал се в нея, бързаш да блеснеш, да станеш център на внимание... Е, и какво като блеснеш? Ще наскочат отгоре ти и ще те смачкат. Голямото изкуство, брат, е да минеш на пръсти през лудницата и да се измъкнеш незабелязано. Да се измъкнеш и да изчезнеш. Нищо повече.

Броят на дежурните му лафове бе доста ограничен, ала тоя последният, не беше, струва ми се, само дежурен лаф. Гошо и приятелите му тъкмо това и правеха: притаили се бяха, за да минат незабелязано, или по-точно, за да мине животът край тях, да мине и да се изниже, без да ги усети. Притаили се бяха в най-забутаното място, на дъното на тоя мрачен безистен и в най-тъмния ъгъл на тая мръсна кръчма, възможно по-далеч от всичко, което ставаше навън, от събитията, промените, грижите, от слънцето и дъждовете, от деня и нощта, възможно по-далеч, тук, на дъното, и в най-тъмния ъгъл.

Рефлексът ми бе познат. Понякога, когато се събуждах след преливане и целият живот ми бе черен, и мисълта да го започвам отново ме изпълваше с отвращение и боязън, аз също тъй се опитвах да потъна възможно по-дълбоко в завивките и се загръщах през глава с

юргана и се мъчех да не мисля за нищо, и копнеех да изчезна, да се стопя, да се излича.

Рефлексът на човека-пашкул. Носталгията към изначалното време в майчината утроба, дете, кротичко свит, си лежал, предпазен от мразовития повей на живота. Отпърво мислех, че това е органичната неприспособимост на някои хора към тоя неприветен свят. После разбрах, че е просто депресивно състояние, породено от алкохола. Но депресивно състояние или индивидуална черта, то бе началото на края, отказът от борбата, изхвъркването от ринга, горната точка на стръмния диагонал, по който се сгромолясваш в бездната.

Някои стигаха до сгромолясването не без съпротива. Един от бившите приятели на Гошо бе напуснал компанията, за да започне нов живот. За разлика от Гошо той бе имал упорството или късмета да завърши университета и да стане гимназиален учител. Времето му бе разделено между пиянски провали и пориви към нов живот. Сменяше града и започваше нов живот. Преместваше се в друга квартира и започваше нов живот. Скарваше се с компанията, купуваше си костюм, прочиташе някоя книга и започваше нов живот. Новият живот, естествено, означаваше, на първо място, пълен отказ от пиенето. Това бе наистина суров режим, който траеше от три до пет дни. Но гласът на житейската мъдрост навреме се обаждаше, за да внуши на учителя, че да бъдеш порядъчен човек, не означава непременно да се самоизтезаваш и да страниш като дивак от хората. С това започваше един нов период — преходният. През следващите няколко дни познатият вече се явяваше в това или онова заведение и за да покаже, че не се бои от риска да стане роб на една презряна страст, изпиваше по някоя и друга чаша. Третият период настъпваше съвсем неусетно и нерядко още от самото начало експлодираше в скандал.

По време на някоя от порядъчните и невинни почерпки познатият от чиста човешка разсеяност преставаше да брои чашите и влизаше в неизбежния запой. Наливаше се през целия ден. И додето бягаше от лапите на това бодлеровско чудовище — суката, минаваше от заведение в заведение, та целият град да го види. Нощта протичаше в същия дух с тая единствена разлика, че вместо кръчми се сменяха квартири. Ала на заранта, колкото и да бе пиян, той дочуваше, макар и малко смътно, гласа на съвестта и се сещаше за учителското си призвание. И ето го че цъфваше в гимназията с гордо вирната на една

страна глава и необичайно вдървен, за да не издаде състоянието си пред тия еснафи. Влизаше решително в клас — това понякога не бе точно класът, в който би следвало да влезе — и започваше да говори, макар и не винаги в пряка връзка с учебния материал. Говореше на свободни теми, пренебрегвайки строгите рамки на академичния стил, и бащински съветваше момчетата да не вярват на туй, дето разни серсеми им го преподават.

Обикновено още преди втория час директорът го изпращаше в къщи да си поспи. А на следния ден се постараваше да му внуши, че не е зле да избърза и сам да си подаде оставката. Познатият бе достатъчно горд, за да се противи. Подписваше каквото трябва, съобщаваше без заобикалки на директора личното си мнение за него и за останалите серсеми в гимназията, подир което наново потъваше в тоя толкова прибързано прекъснат запой. Потъваше безнадеждно и сякаш завинаги, но след седмица или две пак изплуваше на повърхността като тапа, за да започне поредния си нов живот.

По едно време бе получил назначение в София, в същата оная гимназия-затвор, която тъй ненавиждах и от която две години по-рано бях успял да се отърва. Наел си бе удобна квартира, облякъл се бе ако не елегантно, то поне прилично и при движението си из града заобикаляше опасните места, дето се въртяха разни стари познати и пропаднали типове.

Месец или два по-късно една заран го срещнах на Мария Луиза. Бе в доста повишено състояние на духа. Толкова повишено, че стъпваше като в паници.

— Ела, братче! — провикна се той, като ме прегърна свойски. — Ела да ти покажа какво райско кътче съм открил! Ама истинско райско кътче... и какво вино!... Напускам квартирата, зарязвам всичко и се преселвам окончателно и завинаги тук!

Райското кътче се оказа една мръсна кръчма нейде на Пиротска, отвъд Женския пазар. Заведението, изпълнено с подозрителни типове, вонеше на прокиснало вино и загоряла яхния.

— Ей, хазяин! — изрева учителят, като седнахме край една свободна маса. — Дай едно шише от еликсира!

Околните ни хвърлиха по някой презрителен поглед, сетне отново потънаха в разговорите си. Кръчмарят, чието тлъсто лице изразяваше в най-добрия случай добродушна подигравка, донесе

шишето. Питието се оказа точно от това посредствено качество, което ще ти сервира в във всяка подобна мръсна дупка.

— А? Кажу де! Какъв еликсир, а? — извика познатият, като отпи от виното. — Наех си стая на горния етаж само зарад тоя еликсир. Тук ще си живея, само тук, и ще си пия еликсира!...

И още не изпили килото, той ме задърпа към стълбата, да ми покаже новото жилище. Изкачих се неохотно, за да видя тъкмо туй, което и бях очаквал: една мизерна стаичка два на три, по чиито олющени стени влагата бе изписала нечистите си орнаменти, продънен железен креват, заметнат с парцалена черга, и дървена маса, върху която се кипреха две полупразни шишета вино.

— Тук си ми носят от еликсира — поясни познатият. — Лежиш си, пиеш си и за нищо не те е грижа...

— Ти акъл имаш ли, бе? — не се стърпах. — Ще зарежеш хубавата си квартира, за да се напъхаш в тоя мръсен килер!

— Ти нищо не разбираш — възрази учителят, като с несигурни стъпки отново ме поведе назад. — Да се върнеш към простия живот... към основното и насъщното: хляба и виното... също както в евангелието... Да се върнеш към тия сърдечни хора!...

Той бе застанал на стълбата и така замахна към вътрешността на кръчмата, че едва не се строполи при тия сърдечни хора, които отново ни изгледаха презрително, преди да продължат приказката си.

— А гимназията? — запитах, след като успях да го дотъртя до масата.

— Каква гимназия, бе — извика учителят с негодувание. — Край на всичко! Зарязвам всичко! Изчезвам от света!...

И неспособен повече да сподавя вълнението си, той стана и изрева към околните:

— Приятели... братя!... Чуйте ме: назад — към примитива!...

Дали защото не разбираха какво значи „примитив“, или защото съзнаваха, че по-назад от тук няма накъде, но околните пияници не благоволиха да обърнат внимание на тоя патетичен рев. И само кръчмарят промърмори бащински:

— Ей, даскале!... По-спокойно там...

Назад — към примитива... Изчезвам от света... Това бе все тоя рефлекс на човека-пашкул: да се изолираш, да се затвориш, да потънеш възможно по-дълбоко, ако ще и завинаги. Разбира се, подир

края на запоя познатият отново изплува като тапа на повърхността и само смени работното си място. Но имаше мнозина други, които не успяваха да изплуват.

Кръчмата на Пиротска и оная в безистена бяха бърлоги от дъното на бездната. Ала те не бяха единствените. Друга подобна бърлога, наричана „Моргата“, се намираше до халите. Викаха ѝ така заради непоносимия задух, който цареше в помещението, а също и затуй, че редовните ѝ клиенти трудно биха могли да разчитат на дълголетие. Влизащият за първи път тук изпитваше лесно обяснима тръпка на стъписване. Заведението, лишено от вентилация, бе удавено в гъста тютюнева мъгла, стелеща се в сивосинкави облаци като отровен газ. Светлината се процеждаше единствено от малък джамлък на тавана, като лъч на прожектор, проникващ едва-едва през пластове пушек. Обширната зала тънеше в полумрак и кълтеше от гласове, като чакалня на гара или публична баня. На всичко отгоре зимно време тук бе ужасно студено. Липсваше отопление, а подът бе постлан с каменни плочи и хората седяха край масите с балтони и шапки. Но задухата, студът и полумракът не пречеха заведението да бъде пълно и дори препълнено, особено по обяд.

Компанията, заради която понякога се отбивах тук, бе оглавявана от Талей, едър здравеняк с пословична вместимост, поне що се отнася до алкохола. По неписана традиция всяка кръчмарска компания си имаше свой неофициален, ала съвсем реален главатар. Компаниите бяха различни, главатарите също, но принципът бе неизменен: главатарят следваше да бъде човек с авторитет, а това означаваше между другото и да държи на пиене повече от останалите. В кръчмата в безистена управляваше Гошо Свинята, в „Трявна“ — Замбо, в „Шевка“ — Ламар, а в „Моргата“ — Талей. Но ако тия различни главатари се съберяха някой ден на общо състезание, сигурен бях, че Талей ще ги натика всичките в малкото си джобче.

На масата на Талей нямаше излишни приказки, пък и доколкото ги имаше, те не се свеждаха до сентенции за смисъла на живота. Това бяха обикновени и делови хора, без особен вкус към артистичната бохемщина. И един от тях, винаги когато влизах, подхвърляше:

— Ние не можем да пишем стихове. Можем най-много да се напием...

Репликата биваше посрещана с одобрително ръмжене от останалите, убедени, че напиването е най-висшата форма на художествена дейност и във всеки случай далеч по-полезна от стиховете.

Талей като повечето мъжаги с могъща физика бе добряк по душа и винаги ме посрещаше с отворени обятия въпреки опасенията, че ако съм на градус, мога да забия в някоя сериозна тема и да наскучая на всички. Тук не се умуваше, а се пиеше сериозно и без излишно разтакане, тъй че речеш ли да следваш общия ритъм, подир час-два можеха да те изнесат на тарга.

Тия бърлоги на дъното на бездната бяха мрачни, понякога дори ужасяващи, но не знам защо се отбивах по-често в тях, отколкото в артистичните заведения като „Луката“, „Палма“, „Хъшове“ и тям подобни. Може би защото в артистичните заведения част от клиентите се събираха не да пият, а да правят впечатление. Това бе една друга разновидност на кръчмарската фауна — хората, дето умираха да правят впечатление. Ще изпие една ракия или едно вино, но през това време ще размени три дузини поздравии и усмивки с познати и полупознати, ще надрънка цял куп приказки, чийто дълбок и едничък смисъл е „вижте ме кой съм“, ще кокетира с това, как небрежно кръстосва крака, как държи цигарето, как вдига чашата и как бляска с пръстена си на слънцето. Ония в бърлогите бяха може би на не твърде високо духовно ниво, но поне не го криеха.

Изобщо София по онова време бе пълна с кръчми и градът си имаше своя кръчмарска география, като се почне от заведенията за богата клиентела от рода на „Елит“, за да се мине към по-домашните, също прочути пивници, като Дългата или Широка механа, и се свърши с бърлогите на дъното, тия вече споменатите и редица други из Подуяне, по Гробарска или към гарата, носещи различни названия и известни само на хамалите и каруцарите от околността. Пътем казано, някои от тия названия отразяваха доста странна находчивост и аз си спомням, че в Търново се срещнахме със Светослав Минков в една пивница, увенчана, кой знае защо, с фирмата „Средно образование“.

Моят личен кръчмарски опит бе започнал тъкмо в подобна мизерна дупка от най-долен ранг, намираща се на Раковски, и над чиято врата липсваше дори табела, така че ние я наричахме „Нова България“, понеже все пак трябваше да я наричаме някак си.

Предполагам, че бяхме се спрели на това заведение главно защото бе на две крачки от квартирата на Сашо Вутов и защото шишенцето ракия тук бе с един лев по-евтино, отколкото в централните кръчми.

— Това не е ракия, това е боклук — би казал навярно споменатият Славчо Минков, който бе твърде придирчив спрямо качеството на напитките.

Ние обаче не бяхме придирчиви и аз докрай не успях да обикна алкохола заради вкусовите му качества и когато го консумирах, едва съдържах гримасата на неудоволствие и, между нас казано, винаги бих предпочел да изпия една студена лимонада, ала бедата бе там, че лимонадата не напиваше. И може би тъкмо туй, че виното не се превърна за мене в лакомство, а си остана наркотик, ми помогна да го напусна, преди да бях навършил тридесетте.

И тъй ние се отбивахме в „Нова България“ със Сашо и още двама други приятели, в случай, разбира се, че разполагахме поне с една десетолевка на човек, понеже в едри линии една десетолевка ни оправяше: пет шишенца гроздова и се озоваваш в сферата на безтегловността.

Сега вече, подир толкова години, не съм в състояние дори да си спомня как и защо се бях озовал за пръв път в кръчмата. Това бе просто инцидент, като всички тия, дребни на пръв поглед и трудно обясними инциденти на всекидневието. Все едно, че си хлътнал в трап или си се спънал в камък, просто защото не си си отварял очите. Все едно, че си хванал прилепчива болест тъкмо понеже си бил убеден, че тя е прилепчива за другите, но не и за тебе.

Маймунщина или бабайтлък, отвращение пред житейската проза или наивна жажда за компенсация, литературни бохемски влияния или стремеж към зле разбрана романтика, чувство на солидарност с глупците като тебе или неприязън към еснафското благоприличие на възрастните — какво значение. Когато човек има безволието да хлътне, причини винаги ще се намерят и да се ровиш в тия причини, това неизбежно създава впечатлението, че си търсиш оправдания.

Всъщност „Нова България“ бе само началото, а продължението се наричаше „Трявна“, дето от заран до късна нощ заседаваше компанията на Замбо. Заседаваше пред пълни шишета, а в случай че шишетата бяха празни — пред проблема как да бъдат напълнени.

Ако групата на Гошо Свинята бе пример за депресивното състояние на хроническата интоксикация, то групата на Замбо илюстрираше приповдигнатото състояние на по-ранния стадий — острата интоксикация. Тук, поне в първите години, хората мразеха да мълчат и дори бе трудно да вземеш думата, избухваха пререкания, декламираха се стихове, пееха се песни, а понякога се водеше и бой с някоя съседна маса. Относителното и съвсем временно затишие се възцаряваше само когато оркестърът подхващаше някоя руска мелодия.

Тук, поне в първите години, атмосферата напомняше повече на литературен кръжок, отколкото на гуляйджийско сборище. Замбо четеше с бърз нетърпелив глас своите разкази-монолози, надраскани с химически молив върху листи за заявление. Или Сашо Вутов декламираше, притворил очи, сякаш за да се изолира от опушения кръчмарски интериор, и протегнал напред ръка, като че не описваше пейзажа, а го рисуваше:

*Мъглите слизат... Вечерта шуми...
И ветровете тръгват със дъжда.*

Дали понеже Замбо бе единственият белетрист сред нас, или защото бяхме на такава възраст, но поезията бе главният ни репертоар и ние продължавахме тоя репертоар дори в песните, като предпочитахме пред модните танга меланхоличните мотиви на Вертински.

Вертински бе цяла епоха. Може би именно заради меланхолията. Макар че неговата и нашата бяха от различна боя. Светът наоколо ни се виждаше като неприветна пустиня, циничен и сметкаджийски, подъл и груб, сякаш представляваше точен негатив на гимназистките ни блянове. И пие имахме чувството, че отлично разбираме малката провинциалистка с нейните несбъднати мечти:

*В этом городс сопиом Вы вечно мечтали
о балах, о пажсах и вереницах карет...*

И понеже ни бе срам да плачем за себе си, плачехме за нея, макар че всъщност плачехме за себе си:

*На слепих лошадах колыхались плюмажики,
старый попик любезно кадиллом махал...
Так весной, в бутафорском смешном экипажике
вы поехали к богу на бал.*

Тук, поне в първите години, мировата скръб се съчетаваше по един малко странен начин — а може би и не чак толкова странен — с революционните идеи. Това бе доста чест повод за пререкания с оркестрантите белоемигранти. Наистина те не бяха от тия озлобените, а от другите, примирените, обаче това не пречеше на цигуларя Макарич да ни дразни:

— Да, но вашият Вертински не пее в Русия, а там, в Париж...

Репликата ни поставяше в затруднение, от което се измъквахме с един и същ неизменен отговор:

— Не е важно къде пее, а какво пее.

Докато един ден някакъв пришелец в компанията, който бе повече от нас в течение на нещата, се озъби на Макарич:

— А знаеш ли какво е писал Вертински за Червена Русия?

И в настъпилата тишина издекламира:

*А она цветет и зреет
возрожденная в огне
и простит и пожалеет
и о вас и обо мне...*

— Не се знае дали той го е писал... — промърмори Макарич.

— Че да не съм го писал аз? — отвърна пришелецът.

Подир което, използвайки объркването на противника, добави:

— А знаеш ли пък какво е казал по адрес на тия там ваши емигранти в Париж?

И за всеобщо удоволствие на компанията изрецитира:

*В неудачах вина буржуазия,
и целуя Европа в дерьер,
осторожно косят на Азия
и дрожат перед СССР.*

— Е, това вече не е от Вертински! — възпротиви се Макарич.

Но ние бяхме сигурни, че е от него, и щастливи, че точно както бяхме очаквали, той се бе оказал наш човек. Не можеше да бъде такава сродна душа и да не е наш човек.

С напредването на вечерта атмосферата неизбежно се разлигавяше. Декламациите ставаха все по-откъслечни, репликите — несвързани и някой подхващаше марша на компанията, насочен срещу „тоя мерзостен живот“, един марш, изобилствуващ с цветущи ругатни, чужди не само на поезията, но и на елементарното приличие.

Дали понеже въпреки критицизма винаги запазваш някаква сантиментална привързаност към младините си, или защото не успях да придобия фанатизма на новопокръстен въздържател, но когато се връщам мислено към онези отдавна отшумели вечери, нямам никакво желание да заемам с късна дата ролята на съдник пред тия момчета, защото съм бил с тях и като тях и защото може би по-малко от всички тях имах оправдание да прахосвам дните си в кръчмата.

Тук идваха младежи от провинцията, усетили за пръв път самотата в чуждия и враждебен град, идваха хора, избягали от мизерните квартири и свадливите хазяйки, идваха и такива, изобщо лишени от квартири и разчитащи да се подслонят нейде где да е за една вечер. А аз разполагах и с тиха стая, и с книги, и с една съвсем друга среда и ако все пак бях се наврял тук, в кръчмата, то бе единствено от чувство на близост с някой гимназиален приятел и най-вече с алкохола.

Един от тия приятели бе и Антон или както всички го наричаха Замбо. Той бе цяла година по-възрастен от нас и още в училище ни респектиреше с предизвикателното си държане: смачкана фуражка, напук на правилника, разкопчана яка, напук на правилника, и цигара, залепнала на устните, съвсем напук на правилника. Но най-респектиращи бяха приказките му — къси, остри и афористични, също

като у древните философи, с тая разлика все пак, че древните едва ли са злоупотребявали чак дотам с цинизмите. На всичко отгоре и пиеше.

Тогава бе периодът на журовете, както бе прието да се наричат празничните събирания в една или друга квартира. А понеже ние бяхме все комунисти и все литератори, журовете имаха кога политически, кога артистичен характер, без да говорим за неизбежните танци, които — за мене поне — бяха най-отегчителната част от цялата програма. И обикновено тъкмо по време на тая най-скупна част сред благовъзпитаното ни общество внезапно изникваше Антон. Той идваше винаги със закъснение и винаги малко на градус и като оглеждаше пренебрежително танцуващите двойки, изръмжаваше:

— Каква е тая лигава еснафщина? Къде е виното?

Вино обикновено нямаше. По онова време бе прието младите комунисти да бъдат въздържатели и дори ние, неколцината, които не бяхме въздържатели, си позволявахме да грешим единствено по линия на пушенето.

— Как тъй „няма вино“? — обръщаше се Антон към домакина. — Да не искаш да ям сладко от череши?

Налагаше се, прочее, да се отскочи до кварталната кръчма. А ако стопанинът се окажеше сектант, Замбо сам свършваше тая работа. Сетне се разполагаше в някой ъгъл с бутилката под ръка и ние, почитателите му, се струпвахме около него. Черпехме се, той — с виното, а ние — с афоризмите му. Някои от въздържателите може би не бяха твърде доволни, но си мълчаха. Антон беше от хората, на които всичко се прощава.

Това, че всичко му се прощаваше, а също и туй, че умираше да бъде център на внимание и душа на компанията, беше може би началният тласък към алкохола. Предизвикателната му поза прикриваше всъщност известно вътрешно стеснение и показната му грубост бе параван за една деликатност, от която се срамуваше. И ако поне в ония дни винаги се отбиваше да пийне нещо, преди да цъфне на поредния жур, това бе, за да си даде кураж и да постигне необходимото ниво на красноречие.

По-късно Замбо неведнаж ми обясняваше, че нещата не стояли точно така и че главната причина била всъщност Правда.

— Правда!... Първата любов, младежката любов! Пращаше ме с дамаджаната да купя вино, а после се затваряхме в стаята и четяхме и

пиехме до заранта...

Вродената му деликатност го караше да премълчава останалото, но аз и без туй бях чувал, че именно тая жена го е посветила още като ученик в големите страсти, една от които се оказа фатална. Ала нека оставим сплетните.

Той имаше хубава външност, бе не висок на ръст, но плещест и здравеняк, с мургаво лице и топли кафяви очи. Бе умен и духовит, понякога хаплив, обаче винаги готов да си заложи и ризата за приятеля смел човек и добра душа. Изобщо имаше всички качества да бъде център на компанията и без алкохола. Но това е тъкмо и едно от най-коварните качества на спирта: винаги си мислим, че ни дава нещо, когато всъщност само ни ограбва. Умореният си въобразява, че виното ще го ободри, потиснатият — че ще го окуражи, опечаленият — че ще го развесели, а всъщност подир краткотрайното и измамно оживление настъпва още по-голяма отпадналост, безпокойство, меланхолия. Един мираж, и на всичкото отгоре твърде луксозен, в смисъл, че струва скъпо.

Какво чудно, че този мираж бе увлякъл едно момче, още не свалило гимназистката куртка, когато той бе властен да обсеби дори зрели и умни мъже. Джек Лондон е написал „Джон Ечемиченото зърно“ вероятно с намерение да предпази хората от съблазните на спирта. Обаче тази книга не може да предпази никого от нищо. Защото е създадена от човек, намиращ се все още под хипнозата на миража. В тая книга веят ветровете на алкохолната романтика и се възпява могъществото на „бялата логика“.

„Бялата логика“... Някой може би ще полюбопитствува:

— Защо „бяла“?

Но ако трябва да задаваме въпроси, аз бих запитал:

— Защо „логика“?

Съзнанието за пълна яснота у пияния е пълна илюзия, също както и съзнанието за прозрение. Това не е безпощадна острота на мозъка, а чиста самонадеяност, бележешка началото на оглупяването. Пийналият се чувства най-уверен в силите си именно тогава, когато те почват да му изневеряват. Най-баналният пример е познатият на всички ни тип, седящ зад волана. Литърът вино, който се плакне в стомаха му, поражда измамното усещане за бързи и точни рефлексии. Гражданинът безстрашно надува газта и виртуозно върти кормилото,

той се чувствава просто всемоушен властелин на асфалта, и то в мига, когато в далечината на завоя вече се е появило крайпътното дърво, което ще опровергае царствената му самоувереност.

Най-странното е, че в прозренията на „бялата логика“ вярват дори хора, които сами пият, сиреч имат достатъчна възможност да се запознаят с въпроса на практика. Само че възрастните са понякога също като децата и подобни хора си казват:

— На мене спиртът не ми е донесъл нито една гениална идея, но на други може да е донесъл.

На времето нередко се случваше да ме питат:

— Вярно ли е, че баща ти никога не сяда да пише без дамаджана вино на масата?

На което бях свикнал да отговарям:

— Вярно е. Само че дамаджаната е пълна не с вино, а с ракия.

Истината е, че баща ми много работеше, а от време на време и много пиеше. Но не помня никога да е работел и да е пиел едновременно. И не само защото за него пиенето бе именно почивка от работата. А и защото да смесва едното с другото за него би било равностойно на кощунство с призиванието.

Аз като по-умен съм се опитвал веднаж или дважд да нахвърлям някое стихотворение, обсебен от това божествено чувство за прозрение, което ни обхваща някъде между третата и петата чаша и с което алкохолът обича да се гаври над нас. Помня всъщност само един от тия опити. Бях се прибрал късно вечерта, обаче почти трезвен — по собственото ми убеждение, — тъй като парите ми не бяха стигнали за нещо по-сериозно. Говореше ми се, а нямаше с кого. Освен туй бях и влюбен. Едно от тия младежки увлечения, бурни и краткотрайни като огън от наръч слама. А на всичко отгоре страдах от предчувствието, че любовта ми ще бъде нещастна. Тръпката на прозрението, поривът да споделиш, сърдечната мъка — какво повече е нужно, за да посегнеш към перото и хартията.

Посегнах. Стихотворението се изля с приятна лекота, без оная уморителна борба с думите, на която бях свикнал и в която рядко излизах победител. Прочетох го на глас и останах доволен. Тъй доволен, че бях готов да се причисля към ония гениални нещастници, любимци на музите и любители на виното, наричани прокълнати поети.

Заранта се събудих с известно главоболие, ала то бе компенсирано от спомена за снощната сполука. Побързах да прочета стихотворението. Сетне го скъсах. Може би онуй, което пишех на трезва глава, да бе наивно, обаче това, сегашното, бе направо калпаво. И всъщност тук е секретът на „бялата логика“: усещането за прозрение се дължи не на изострена мисъл, а на притъпено критическо чувство.

И понеже става дума за гилдията на прокълнатите, ще ми се да добавя, че само наивникът ще потърси причината на творческите им успехи в пиенето. Съществуват писатели алкохолици, както съществуват и писатели, болни от туберкулоза или диабет. На времето един находчив спекулант бе издал дори цяла книга „Гениални сифилистици“. Подобни книги могат да се напишат във връзка с всички болести по азбучен ред, доколкото геният е също тъй уязвим от болестта, както и простосмъртният. Не виждам само каква ще бъде ползата.

И ако някои от прокълнатите в някои моменти на живота са се нуждаели в еднаква степен и в едно и също време от мастилницата и от чашата, то е било, защото изтощените мозъци вече са отказвали да работят без камшичения удар на алкохолната доза. И този факт не опровергава, а само потвърждава реалното положение на нещата, делнично, тривиално и тъжно: спиртът не води към прозрения, а към умствена оскъдица по тая съвсем проста биологическа причина, че непрестанно унищожава хиляди мозъчни клетки, които никога вече няма да се възстановят. Да, наистина: отвратително прозаично и отвратително достоверно.

Това съвсем не значи, че този, който пие, е вече без друго на ръба на слабоумието, както и че въздържателят е непременно светило на мъдростта. И въпрос на подробности е от коя страна на бариерата се намират повече гении или повече тъпацы. Бедата е там, че именно хора с въображение, чувствителност и жажда за красота нерядко биват очаровани от миражите на алкохола тъкмо защото си въобразяват, че ще намерят в тях лекарство за травмите, импулс за фантазията и изход от грозотата.

Замбо бе тъкмо от тоя вид хора. Виталните за всеки практичен младеж въпроси за дипломата, кариерата, бъдещето съвсем не го занимаваха. Занимаваха го световните въпроси. Вълнуваше се от политическите събития, участвуваше в БОНС-а, четеше много,

пишеше разкази, водеше спорове. И пиеше. Все повече и повече. А когато пиеш все повече, другите неща, които вършиш, неизбежно намаляват. Още една проклета черта на спирта: допуснеш ли го веднаж, той напират да те обсеби целия, да ти погълне цялото време. И дори малкото часове и дни, дето великодушно ти ги оставя, са предварително изсмукани от него, изцедени до последна капка от жизнени сокове. Мъртви часове и мъртви дни.

Такива са дните след преливане, непоносими с главоболието, изтощението, безпричинния страх и чувството за вина. И нищо чудно, след пристъпа на черното настроение някой по-опитен събрат да ти разкрие лечебното средство:

— Не се муси! Обърни една чаша. Клин клин избива.

И колкото по-спасителна ти се стори тая чаша, толкова по-сигурно е, че в нея прелива твоята гибел. Защото ако подир отравянето с алкохол дойде и лекуването с алкохол, това значи, че адската машина вече се е завъртяла. Перпетуум-мобиле на наркотика. Вечният двигател със спиртно гориво или по-точно с горивото на оскъдните ти жизнени сокове. Вечен двигател, докато има какво да изсмуква, не от бутилката, а от тебе.

Антон бързо стигна до фазата на вечния двигател. Страничните интереси, сиреч интересите извън кръчмата, почнаха да отпадат или да деградират до бледи подобия на първообраза. Зарязан университета, изостави БОНС-а, пресели се изцяло в „Трявна“. Ако четеше, четеше тук с полупияна глава. Ако пишеше, пишеше тук, с половинката вино подръка. Разказите му, по начало доста странни, ставаха все по-хаотични, с една мисъл, постоянно прекъсваща се или нервно подскачаща по неравния калдъръм на алогичните асоциации.

Сетне спря и да пише. Задоволяваше се да говори. Но и говоренето все повече се свеждаше до стереотипите на едно стеснено съзнание. Афоризмите спаднаха до нивото на кръчмарски лафове, може би не тъй оскъдни като тези на Гошо Свинята, обаче все пак лафове. Светът бе съставен от два рязко разграничени дяла: ние, бохемите, и те — останалите. Пиещите владееха монопола върху благородството, героизма, таланта и красотата, докато напиещите бяха презряна паплач от пигмеи, еснафи, егоисти и подлеци.

Това бе периодът, в който вече бях започнал да избягвам „Трявна“, също както избягвах преизподнята в дъното на безистена и

„Моргата“ до халите. Правех го именно от страх, както понякога ми подхвърляше Замбо при случайни срещи. Тия обвинения бяха един от похватите му, за да връща дезертъора наново в строя. Но те оказваха върху мене обратен ефект: нежеланието да ги слушам бе още една причина, за да избягвам кръчмата.

Един ранен следобед се сблъсках с Антон на Цар Шишман.

— Ти жив ли си, бе? Жив и трезвен. Ела да пием по едно вино.

— Не ми се ходи в „Трявна“ — рекох да се изплъзна.

— Че кой те праща в „Трявна“? И ние я зарязахме. Обърната страница. Сега се събираме ей тук, в едно весело заведение. Оркестър, цигански романси и светски живот.

Бе твърде рано още, тъй че оркестър нямаше. Заведението бе пусто и полутъмно.

— Алкохолен мрак и тишина — установи Замбо. — Само че мракът не се пие. Бай Кольо, дай една полвинка!

Седнахме до витрината на по-светло.

— Не бой се, няма да те карам да плащаш — изръмжа Антон, изтълкувал резервираността ми по най-елементарния начин.

— Не се и съмнявам. Чух, че си получил голямо наследство.

— Наследство... Трънки... — той се засмя презрително, като оголи редките си, пожълтели от никотина зъби. — В тия времена кой ти дава наследство! Богатите не умират. Умират бедните.

Напълни чашите, изчака бай Кольо да се измете към дъното на кръчмата и добави:

— Пуснах я версията за наследството, за да не ми вадят душата с идиотските си въпроси. Но на тебе ще ти кажа истината, понеже не си бърбица.

И той с присъщия си лаконизъм разправи историята:

— Един ден Костя, знаеш го, тоя, келнера, белогвардееца, ме вика настрана и пита трябва ли ми сто хиляди. Трябват ми повече, казвам, но в краен случай ще мина и с толкова. Само че, вика, задачата е рискована и изисква смелост и точност. Това, казвам, от мене го искай, кажи само за кво се касае. И каква беше, мислиш, тая рискована задача? Да отида на следния ден на гарата, да се видя с някакъв шафнер от някакъв спален вагон, да взема една чанта и да я отнеса на един адрес. И за тая дреболия ми наброиха сто хиляди.

— А какво имаше в чантата?

— Е, в чантата не съм бъркал — промърмори Замбо. — Но и без да бъркам, е ясно: кокаин, какво друго. Нали знаеш, че Костя е кокаинист.

— Все пак, да ти наброят сто хиляди...

— А кво да правят? Хората им са били под наблюдение, запасите — привършени, а кокаинът, цяла чанта кокаин, пристига и няма кой да го прибере...

Той дори не си даваше сметка за поетия риск. Рискът не го интересуваше. А още по-малко се вълнуваше от моралната страна на постъпката. Важни бе приключението. Романтиката. И великодушието, с което щеше да финансира запоите на компанията в продължение на месец или два. Един пакет от благородни чувства на солидарност, смелост и щедрост, но които вече бяха деградирали до подтика за една не твърде красива постъпка.

Доста време по-късно, когато отново го срещнах, бе изпаднал дотам, че ми поиска някаква съвсем дребна сума. За негов късмет тоя ден не бях съвсем без пари.

— Е, какво? Костя не повтори ли вече поръчката? — полюбопитствувах.

— Костя ли? Че ти не си ли чул? Костя свърши!

Антон направи красноречив жест към слепоочието си. После разказа с обичайния си телеграфен стил:

— Извикали го в Югославия в някакъв си власовски щаб. Облекли му офицерска униформа и го пратили с влака към Източния фронт. Само че по пътя Костя си теглил куршума.

— Може и да са приказки... — възразих.

— Е, какви приказки, когато четох некролога: „Княз Костя едикой си...“ Той спомена едно име, което съм забравил. Не знаехме, че е бил княз. Обикновено с княжески титли парадираха най-вече белогвардейци, които не бяха никакви.

— Патриот... — промърморих.

— Истински мъж! — поправи ме Замбо.

Той не обичаше тривиалните етикети.

Срещах го все по-рядко. Понякога научавах, че са го мобилизирали или че компанията е сменила кръчмата, или че някой е отпаднал от състава. След Девети се случваше да се сблъскам с него на улицата или сам той да ме набара в клуба. Слагаше ръка на рамото ми

и мълчаливо вперваше в мене светлокафявите си очи, сякаш ме призоваваше да си спомня отминалите дни на младостта. Пияният никога не си дава сметка, че трезвите едва ли са в състояние да споделят сантименталния му унес. Стоях неловко, додето околните ни хвърляха любопитни погледи в очакване да се сбием или разцелуваме. Сетне, когато хипнотичният сеанс станеше прекалено дълъг, задавах някой от тия тъпи и нищо не означаващи въпроси — къде се губиш, какво правиш, виждал ли си еди-кой си. Антон идваше на себе си и накъсо ме осведомяваше, че работел по постройките, че компанията се била почти разпаднала и че еди-кой си бил умрял или заминал нейде в провинцията.

После съвсем престанах да го виждам. Години по-късно някой ми се обади по телефона, за да извести, че Замбо бил починал. Учудих се. По-точно учудих се, че е починал чак сега. Имах чувството, че си е отишъл много отдавна, неусетно и незабелязано, както си отиват несретниците. Не очаквах, че ще издържи толкова дълго, защото още много отдавна, когато го бях видял за последен път, ми се бе сторило, че е вече към края.

Бях излязъл рано заранта и когато минавах край кварталната кръчма, видях пред вратата обичайната мизерна групичка подранили клиенти. Кръчмата бе една мрачна дупка от типа на тия, в които и сам някога бях започнал дружбата си с алкохола. Но тя имаше рядкото предимство да се отваря малко по-рано от другите заведения в махалата, понеже тук се сервираше топла чорба. Така че всички пияници от околността се струпваха тук малко преди седем часа и нетърпеливо очакваха вратата да се отвори. Те стояха инертни и мълчаливи, като потропваха вяло с нозе в утринния хлад, зажаднели не за чорба, а за чаша алкохол, оная, първата, спасителната чаша, която щеше да ги върне към живота.

Почти бях отминал, когато някой от групата дрезгаво произнесе името ми. Беше Замбо. Спрях се, но побързах да го предупредя, че отивам на работа. В тоя миг обаче отвориха вратата и той ме задърпа навътре:

— Влез де! Не те карам да пиеш. Яж една чорба.

Чорбата се оказа рядка и безвкусна, ала с повече сол и оцет ставаше поносима. Антон си наля чаша вино, обърна я наведнъж, сякаш взимаше лекарство, и направи отвратена гримаса. Влизах му

напълно в положението: това бе времето на подправеното вино, гадно, блудкаво и съдържащо повече боя, отколкото грозде, тъй че подир известна консумация устните ти почерняваха.

— Защо почваш така отрано? — рекох, като го видях да гаврътва и втората чаша.

— Рано ли? — той ми хвърли уморен апатичен поглед. — Късно е, а не рано! Ама какво да правиш, когато тия тулупи отварят чак в седем... Нямах представа какво ми е тук в главата, преди да изпия първата чаша. А трябва да чакам чак до седем...

— Ами дръж си една бутилка в къщи за запас.

Замбо изръмжа подигравателно:

— Че аз ако имам запас, няма да легна, преди да го изпия. Значи пак ще остана без запас.

Направих знак на кръчмаря да дойде за сметката, но той бе прекалено зает с околните маси и не ми обърна внимание. Антон пресуши следващата чаша.

— Няма ги вече кръчмите на нашата младост, дето се пиеше до зори — промърмори той носталгично. — Щеш не щеш, прибираш се още след полунощ, а в три или четири вече ококорваш очи... И по-добре, че ги ококорвам, защото такива кошмари ме връхлитат... не ти е работа... Само че събудя ли се, започват камбаните...

— Какви камбани?

— Де да знам какви... Тия, дето ми бият в ушите... Бият, та се захласват...

— Като на Великден...

— Абе какъв ти Великден!... Тия са други... Тия са страшни... Направо да полудееш... Хайде, тези, дето бият на дебело, макар че сякаш ти разбиват черепа, все още се понасят някак си, ама ония, дето дрънчат пронизително и настойчиво, като че ти забиват игли в мозъка... Направо да полудееш...

— Ами тури му точка бе, Антоне.

В раздражението си срещу нахалните камбани той дори не ме чу:

— Ставаш, разхождаш се, въртиш се из стаята като котка в килер, а те не спират... И ако случайно спрат, почва шушненето... Чувам как някой ми шушне на ухото.

— Какво ти шушне?

— Ами и аз това искам да разбера и се вслушвам като ахмак, само че нищо не разбирам, напрегам се, псувам, но не мога да чуя нищо членоразделно, само това шу-шу, шу-шу, шу-шу и после пак същото, просто да полудееш...

— Тури му точка — повторих.

— Няма начин — отвърна той и наля остатъка от виното в чашата си. — Имаш ли пари за още една бутилка?

Оказа се, че имам.

— Няма начин — повтори Замбо, успокоен, че е осигурил пиенето поне за известно време през този ден. — Прекъсна ли, готов съм за психиатрията.

Бих могъл да му кажа, че той и така е готов, обаче каква полза.

— В психиатрията не отивам! — поклати категорично глава приятелят ми. — По-добре да пукна в кръчмата, но в психиатрията не отивам!

— Тогава ще има да ти шушнат в ухото разни серсеми.

— Анонимни серсеми! — уточни Замбо. — Дето не им знаеш даже името, та да ги напсуваш.

Сетне добави философски, тъй като виното вече бе почнало да оказва успокояващото си въздействие:

— Нека шушнат. Майната им...

Това ми напомни за оня с маршовете. Бях го срещнал няколко месеца преди това пред една крайпътна кръчма. Връщах се от някакъв трудов обект, дето ме бяха пратили за репортаж, но камионът ни се бе повредил и сега чаках, седнал край едничката маса пред кръчмата, да свърши поправката.

От другата страна на масата се бе курдисал мъж на средна възраст с полувоенно облекло. Седеше, отпуснал глава и загледан пред себе си. Отпърво помислих, че е пиян. Сетне, като разменихме по някоя дума, разбрах, че не е. Пихме по ракия, разказа ми за патилата си. Участвувал като поручик в първата фаза на войната, получил травма от избухнал в окопа снаряд и постъпил в болница.

— Оправиха ме. Само че това тук продължава...

И той посочи главата си.

— Какво продължава? — запитах.

— Гюрултията. Непрестанно ехти.

— Като гърмежи ли?

— Не. Не като гърмежи. Като духова музика... И чувам бойни маршове...

— Ясно ли?

— Съвсем ясно... Ето, и сега...

И навел на една страна глава, сякаш се вслушваше в гюрултията у себе си, той подхвана полугласно и дрезгаво:

— Та-та, та-та-та-та, та-та-та-та, та-та, та-та...

Свечеряваше се. Шофьорът на шосето още се мотаеше около камиона. Наоколо бе тихо и нацъфтелите фиданки леко се полюшваха в изстиналото вече небе. А човекът до мене седеше, отпуснал глава, сякаш дреме. Но аз знаех, че не дреме, а се вслушва в грохота на бойните маршове.

Както Замбо се вслушваше в идиотското подлудяващо шушукане. И както аз се вслушвам в натрапчивия шепот на монолога си. И чувам отшумели гласове и заглъхнали думи. И някой отдавна забравен мотив, който ми връща тъгата и празнотата на младежките дни:

*На креслах в комнате белеют Ваши блузки.
Вот вы ушли, и день так пуст и сер.
Грустит в углу Ваш попугай Флобер,
он говорит „жаме“ и плачет по французски.*

— Трябва да ми подариш тая картина — рекох.

— Наистина ли ти харесва?

— Ако не ми харесва, няма да я искам.

Картината наистина ме привличаше. Представляваше един съвсем прозаичен градски изглед — унила листовина, два бели калкана на безлични постройки, а над тях тъмно дъждовно небе. Но този пейзаж бе в пълно съзвучие със собствените ми градски стихове и със собствените ми меланхолични настроения, а може би и с настроенията на любимите ми песни:

Вот вы ушли, и день так пуст и сер...

— Твоя е — отсече Никола с царствен жест.

И за да не я помъкна тутакси, добави:

— След като я завърша.

— Че какво има да завършваш?

— Ами не виждаш ли оградата на предния план: едва съм покрил платното.

В стаята имаше още три негови работи, ала те бяха едва започнати. Всички останали, наредени край стените, бяха дело на друг художник, стопанинът на ателието. Защото в това ателие Никола бе само пришелец и рисуваше единствено когато домакинът отсъствуваше.

И домакинът, и пришелецът бяха току-що завършили Художествената академия и аз ги познавах именно от академията. Те бяха съвършено различни като хора, единият — крайно практичен, предпазлив и напълно бездарен, а другият — талантлив, необуздан и развейпрах, но въпреки туй бяха свързани в странна дружба, може би защото всеки от двамата притежаваше качества, които респектираха другия.

— С тоя твой жест просто ме задължаваш да почерпя — въздъгнах.

— Ами... ако не си съвсем лишен от съвест...

Пиршеството се състоя в най-близката кръчма и поканените бяхме само двама, тъй като домакинът на ателието отсъствуваше. Събитията се развиваха на празен стомах, сиреч доста бързо и не след много Никола изпружи нагоре слабата си шия с изхвъркнала адамова ябълка, притвори мечтателно очи и подхвана любимата си песен:

*Дълъг път надалеч... А звънчето
еднозвучно звъни, все звъни...*

Той имаше малко продран, но приятен глас, затуй не се решавах да го подкрепя с фалшивенето на собствения си съпровод. Обаче, когато другият пее, а ти си принуден само да слушаш, това с течение на времето почва да те отегчава.

— Все пак трябваше да ми я подариш оная картина — измърморих, възползувай от паузата между две строфи.

Никола отвори очи и ми хвърли недоволен поглед, сякаш бях го сепнал от сън:

— Защо да ти я подаря, като не е завършена?...

— Защото никога няма да я завършиш.

Художникът стана ненадейно — той бе изобщо човек на ненадейните жестове — и се запъти към вратата. Десет минути по-късно картината вече се мъдреше на масата, облежната до стената, но с лице към зрителите. Пейзажът бе изписан достатъчно модерно, за да предизвика недоумението на мирните квартални пиячи. Ала недоумението ние и без туй вече го бяхме предизвикали с веселбата си, прекалено шумна за двама души, и то по никое време или по-точно в оня час, когато порядъчните хора изпиват предпазливо една ракия и се прибират у дома си за обяд.

Ние обаче се прибрахме преди обяд. Искам да кажа, преди обяд на следния ден, тъй че и до днес не мога да си обясня как не загубихме картината по време на дългия ни маршрут из всички тия пивници, които се наложи да сменим. Допускам, че вероятно неведнъж сме я изоставали, обаче кръчмарите са бързали да ни догонят, за да ни я връчат, ужасени, че подобна цапаница може да се превърне в постоянен инвентар на заведението.

Прочее, пейзажът се озова в стаята ми, за да заеме видно място сред унилия интериор.

Малко по-късно в квартирата ни зае място и самият художник. Неизбежният сблъсък между практичния бездарник и даровития пройдоха най-сетне се бе състоял. Съжителството с Никола съвсем не бе обременително, понеже той не се задържаше твърде в къщи, а когато се прибереше късно през нощта — понякога се случваше и да се прибере, — лягаше да спи на миндера в кухнята.

Виждахме се най-вече заран, когато влизах да се избърсна пред пукнатото огледало над мивката. Художникът лежеше в неудобна поза като небрежно захвърлен парцал, тъй като късата пружина побираше само част от дългото му хилаво тяло. Жълто-зеленото му лице напомняше на незрял цитрусов плод.

— Да си такъв човек, да ме свестиш... — промърморваше той с пресъхнали устни, но без да има още сили да отвори очи.

Въздъхвах мъченически и слизах долу в безистена да взема две-три лимонади от кафеджията македонец. Никола надигаше шишето с

газираното питие, което по цвят почти се сливаше с цвета на лицето му. Адамовата ябълка на слабата му шия заиграваше в жадни спазми.

— Ох!... Друг човек станах!... — промърморваше той и посягаше към втората бутилка.

Доколко бе станал друг човек, това личеше достатъчно ясно от обстоятелството, че половин час по-късно, обръснал се надве-натри, отново поемаше към вечната „Трявна“. Понякога в дни на безволие случваше се и аз да го придружа. Ако бе прекалено отровен от запоя, Никола вървеше, навел глава, като шляпаше вяло с ожулените си обувки, отдавна загубили всякакъв определен цвят. Ако обаче махмурлукът бе повърхностен, художникът се оглеждаше насам-натам и понякога подхвърляше:

— Гледай оная развалина, дето стърчи като старчески зъб... Ще видиш каква картина ще направя...

Или:

— Обърни внимание на тази къща с балкончето, там на ъгъла... Гогов сюжет.

Амбицията му бе да направи серия от софийски изгледи:

— Ама не като тия, дето ще ги видиш по изложбите: „Паметникът «Левски»“... „Църквата Света Неделя“... Бабината ти на припек... Паметниците и църквите са за пощенските картички... Ще ги рисувам ей такива, най-грозни улици. Ще портретувам скуката.

— За кво ти е да я портретуваш скуката? — питах го.

— А за какво му е било на Дьолакруа да рисува ада? — отвръщаше той. — Скуката е по-страшна от ада.

— Адът е трагичен...

— Адът е театрален... Адът е измишльотина... Трагична е скуката. Грозотата и скуката, дето нямат край...

Когато пристигнахме в „Трявна“, Замбо с най-верните си адютанти бе вече на линия. В тия първи часове на новия пиянски ден компанията бе мрачна и мълчалива. Това даваше възможност на художника да поговори още малко за творческите си планове.

— Аха... — изръмжаваше по някое време Антон. — Скуката... Прозата... Всекидневието... Окъртени стени и ошмулени дървета... Гледай само да не забравиш и писоара в Градската градина...

Той измерваше Никола с презрителен поглед и добавяше:

— Реалист...

— Романтик! — поправяше го художникът. — Само един романтик може така да портретува скуката, че да ти се доплаче от... от...

— ... От скука — помагаше му Замбо.

Сетне махваше рязко с глава, сякаш обръща нова страница, и променяше темата:

— И все пак да се върнем към прозата. Какви са авоарите?

За да се отговори на този въпрос с необходимата прецизност, налагаше се да обърнем джобовете си и да струпаме наличното върху масата. Излишно е да пояснявам, че резултатът в повечето случаи бе доста жалък. А още по-излишно е да добавям, че макар Никола също като другите да бъркаше в джобовете си, оттам никога не излизаше нещо, напомнящо дори и отдалеч на паричен знак. Гордост на компанията, що се отнася до музикалните изпълнения, художникът бе нейно постоянно бремене, що се отнася до материалните разходи. И макар никой да не го укоряваше, съвършено ясно бе, че това го тормози. Така че не се учудихме твърде, когато един ден изчезна безследно.

Носеха се смътни слухове, че се бил хванал на работа нейде из околностите на София. Едни твърдяха, че се занимавал с бояджилък, други — че бил станал фирмописец. Но кой ти вярва на слухове.

— Фирмописец... — мърмореше недоверчиво Замбо. — Той собственото си име не може да напише без правописни грешки, та ще ти стане фирмописец.

Загадката се изясни от само себе си. Бе съботен ден в разгара на лятото. Седяхме по обяд в „Трявна“, достатъчно трезви, за да съзнаваме болезнено пълния си фалит. Вересията ни бе вече надхвърлила допустимите граници, което току-що ни бе съобщено лично от съдържателя. Всички подлежащи на залагане вещи бяха отдавна заложени. Всички студенти провинциалисти бяха отдавна напуснали София. Нито една-едничка врата, дето да потропаш с надежда за скромен заем. Обкръжение на ледено безучастие. Атмосфера на пълна враждебност. И цялата тая разруха — тъкмо пред прага на съботно-неделния отдых, когато дори човекът еснаф си разрешава един малък гуляй.

— Трябва да се измисли нещо... Не може да няма изход... Винаги има изход... — мърмореше Замбо, вероятно само за да спази

правилото, според което един командир никога не следва да губи присъствие на духа.

Ала ние мълчахме, навели глави, защото ясно съзнавахме, че изход няма. Да, ние мълчахме, навели глави, когато чухме Замбо да произнася:

— Ето го изхода!

Шефът на компанията бе вперил поглед не към изхода, а към входа, което, що се касае до една кръчмарска врата, е в края на краищата едно и също. И там на прага бе застанал безследно изчезналият художник в целия си хилав ръст.

„Само тоя ни липсваше“ — може би щеше да процеди някой. Но при други обстоятелства.

Защото сега, за пръв път, откакто го знаехме, Никола излъчваше топлото сияние на човек в разгара на благоденствието. Облечен бе в съвсем нов и доста широк костюм конфекция, висящ халтаво на мършавата му снага, в също тъй широка снежнобяла риза, из чиято яка стърчеше слабият му врат, без да говорим за небрежно вързаната в широк възел връзка от изкуствена коприна и за ослепително лъскавите нови обувки.

— Братко! — възкликна развълнуван Замбо.

Последва прегръдка.

— Бай Митко, донес едно кило! — едва намери сили да извика Антон, след като успя да овладее чувствата си.

— Обаче само едно! — предупреди художникът. — Чака ни празник!

— Какъв празник? — вдигна подозрително вежди шефът на компанията.

Той ненавиждаше светския блясък. Предпочиташе тихите скромни запои.

— Ще видите — усмихна се загадъчно Никола. — Смятайте се всички поканени.

Характерът на празника бе неговата малка тайна, обаче той не успя да я запази задълго, защото въпреки предупреждението му поръчките не се ограничиха с едно кило. Прочее, при третия или четвъртия литър се изясни, че художникът не се е занимавал с бояджилък, нито е изписвал фирми, а е създал няколко фрески за украса на едно съвсем ново заведение в околността. И тъкмо днес

предстоеше фреските да бъдат осветени с подобаваща тържественост. Така че време за губене нямаше: да прием и да вървим!

За пиене, пихме. Но пътуването нещо се позатегна. Лумна огънят на старите спомени. Изникна темата за градската скука и нейния бъдещ изобразител. А колкото до мотива на тръгването, той бе засегнат главно в музикална интерпретация:

*Дълъг път надалеч... А звънчето
еднозвучно звъни, все звъни...*

Звънчето звъня все така упорито чак до късно следобед, когато не знам по какво чудо компанията все пак успя да се натовари на раздрънкания междуселски рейс.

Пристигнахме едва привечер. Поехме от автобусната спирка към заведението в тържествена, макар и не твърде устойчива редица, като огласяхме околността с оня марш за „племето развратно“ и за „мерзостния живот“, който по технически причини ми е трудно да цитирам дословно.

Кръчмата се оказа действително съвсем нова и доста обширна. Собственикът беше я вдигнал, за да удари в земята конкуренцията, а вероятно по същите причини бе се решил да отпусне някой лев и за монументална украса. Фреските бяха две и едната ни се представи още отдалече, тъй като бе разгърната върху самата фасада. Опиянението ми от чистия полски въздух трябва да е било доста силно, защото твърде смътно си спомням тематичните особености на творбата, освен само че беше нещо битово — девойки с менци, ергени с калпаци и фон от нацъфтели дървета.

По-нататъшното развитие на родната тема бе намерило място върху широката стена в самата кръчма. Но въвн от героите на фреската и кръчмаря, разтребващ масите, помещението бе празно. Освещаването, ако изобщо се бе състояло, отдавна бе приключило. Все пак, след като разбра, че има пред себе си видни представители на младата столична интелигенция, пристигнали нарочно за фреските, стопанинът прояви любезността да ни нагости.

Тук бе и фаталната му грешка. Гуляят бързо хе развихри, вече не с кроткия звън на звънчета, а с адски кръсъци, които всъщност не бяха

нищо гювече от оживена дружеска беседа. Център на беседата бе Никола, непризнатият художник, когото еснафите бяха изоставили да пие сам в подножието на фреските си.

— Така е винаги с големия талант, братко! — утешаваше го Замбо. — Бъди горд! Горе главата!

И енергично подхващаше песента за мерзостните времена.

Данданията, естествено, събуди любопитството на местното население, така че част от клиентелата на насрещната стара кръчма се премести при нас, в новата. Това бе добре дошло за стопанина, поне до момента, в който между туземците и пришълците не възникна спор. Не помня причината. Предполагам, че тя се съдържаше в особената терминология, с която пришълците обозначаваха местното народонаселение и в която думи като „тъпанари“ и „чукундури“ бяха само израз на крайна вежливост. Словесната дискуссия бързо се изпъстри с жестове на порицание. Няколко крехки стола се разбиха в няколко здрави глави, без да говорим за шишетата, които с мек пукот експлодираха тук и там и обогатяваха битовата фреска със звучни червени петна, невлизаци в първоначалния замисъл на художника.

Най-сетне с помощта на стражаря и на горския, пристигнали на полесражението, редът бе въдворен. Туземците отстъпиха назад в старата кръчма, а ние, пришълците, бяхме изринати на улицата. Асистирани от Замбо, в заведението остана само Никола, за да му бъде уредена окончателно сметката и изобщо кракът му да не стъпва повече тук.

— Прецакаха ни! — оповести лаконично Антон, когато двамата най-сетне излязоха на чист въздух.

Както се бе похвалил още в началото на следобеда, художникът очакваше да получи солидна сума, напълно достатъчна за спокойна работа върху темата „Скуката в града“. Ала сега, след като бяха приспаднати многобройните литри, изпити от майстора по време на творческия процес, а също и стойността на току-що приключилата почерпка, плюс цената на разбития инвентар и плюс наказателните проценти, надписвания и закръгляния, кръчмарят бе връчил на Никола няколко мизерни столовки, които щяха да се стопят само за една или две вечери в „Трявна“.

Така и стана. За щастие монументалистът разполагаше и с известно движимо имущество, което също влезе в работа. Най-първо

бе заложен шлиферът, понеже, както казваше Замбо, мястото на шлифера през лятото не е в гардероба, а в заложната къща. Сетне дойде редът на новия костюм, който, за да бъде предпазен от износване, също бе скътан в заложната къща. Вместо туй някой от компанията предостави на художника чудесен, макар и вече не съвсем здрав дочен панталон и пуловер с продънени лакти, но в нежен люляков цвят. Едно скромно наистина облекло, ала напълно подходящо за всеки творец, презиращ еснафските вкусове.

Накрая дойде ред и на обувките.

В интерес на истината следва да се признае, че пропиването на обувките стана не по наша вина, а по вина на нещастния случай. Нещастният случай бе олицетворен от един адютант на Замбо по прозвище Беби. Той ни бе замъкнал в някаква кръчма, за да ни черпи, в очакване да пристигне негов приятел, който щял да плати сметката. А понеже приятелят все не пристигаше, наложи се Беби да тръгне да го търси. Изглежда обаче, че издирванията на Беби се бяха натъкнали на сериозни трудности, защото часовете минаваха, а той все не се връщаше.

Известно е, че очакването представлява твърде досадна работа. Това предизвика рязко увеличаване на консумацията, тъй като едничкият цяр срещу досадата е забравата, сиреч виното. Шисетата идваха и заминаваха с ускорено темпо, а дискусиата все повече се разгаряше. Някои поддържаха, че в изчезването на Беби има нещо тревожно, докато други твърдяха, че Беби си знае работата, но всички бяха твърдо уверени, че Беби скоро ще се върне и че изобщо няма начин Беби да не се върне. В обстановката на подобни прения настъпи и часът на затварянето.

Замбо грижливо прегледа представената ни дълга сметка, формулира някои съмнения и предложения за корекции, а когато накрая становищата бяха уеднаквени, препоръча на кръчмаря да си прибере сметката и добре да я пази, защото щяла да му бъде изплатена в най-близко време до стотинка не от някой друг, а от самия Беби. На което кръчмарят нагло отвърна, че не познавал никакъв Беби и че най-добре било да се бръкнем, преди да е дошла полицията. Замбо обаче си позволи да изтълкува тия думи като дружеска, макар и не твърде уместна шега. Той не можеше да повярва, че кръчмарят не познава

Беби, този млад човек, известен в целия град с пословичната си честност. Тук просто имаше някакво недоразумение.

— Пешо, извикай стражаря на ъгъла! — нареди стопанинът на келнера, за да ни внуши, че няма никакво недоразумение.

— Добре де, кротко! — спря го спокойно Замбо.

Подир което започнаха преговорите по същество. Замбо извади джобния си часовник, откачи го от верижката и го сложи на масата:

— Хайде, влачи!

Жестът ни бе познат. Също както и самоуверената реплика. Защото главната функция на този чудесен стар „Зенит“ бе не толкова да измерва времето — за което пет пари не давахме, — колкото да ни спасява в особено критични мигове.

Кръчмарят пое недоверчиво часовника, погледна марката, постави го до ухото си, сетне отново го сложи на масата:

— Това няма да свърши работа.

И в отговор на спонтанно избухналия ропот на негодувание добави:

— Не стига... Малко е...

— Е, какво? Голи ли да се съблечем? — изръмжа Замбо.

Стопанинът ни огледа пренебрежително един по един и от погледа му ясно личеше, че дори и голи да се съблечем, това едва ли ще помогне. Избелели сака, оръфани ризи, плюс един пуловер с нежен люляков цвят и продънени лакти — нито един от тия парцали не ставаше за залог. Кръчмарят наведе отвратено очи и тъкмо в голя миг случайно съзря небрежно кръстосаните крайници на художника.

— Обувките!... — рече той и отправи нетърпящ възражение жест към двата блестящи чепика.

— Абе как така ще събуеш човека, бе? Ти нямаш ли срам! — възпротиви се Замбо.

— Обувките! — повтори лаконично съдържателят.

Всички запротестирахме освен Никола, който нямаше време за протести, понеже вече бе зает да събува обувките. Той не бе дотам еснаф, че да спори за някакви си презрени чепици.

Когато на следния ден художникът се яви в къщи, за да заеме отново подир дългото отсъствие мястото си на кухненския миндер, установих, че все още е бос. Напълно бос, тъй като бе махнал и чорапите.

— Така ли си шляпаш по улиците? — запитах.

— Че да не искаш да ходя на ръце? — отвърна той не без известна логика.

Тогава изведнъж се сетих за моите нови обувки от свинска кожа. Те бяха съвсем нови и вероятно докрай щяха да си останат такива, защото всичките ми опити да ги използвам бяха претърпели позорен провал. Приятелят, който ми бе продал обувките под предлог, че му били малко тесни или малко широки, поддържаше, че са от свинска кожа. Аз обаче никога не успях да се отърва от подозрението, че кожата е биволска, в случай че не е от хипопотам. Такива дебели и здрави обувки не бях виждал никога дотогава и никога по-късно не успях да видя. Колкото до подметките, те бяха триетажни или четириетажни и притежаваха гъвкавостта на варен бук. Докато намъкваше крайниците си в тия две импозантни съоръжения, човек изпитваше траурното чувство, че поставя краката си в два погребални ковчега. Но сериозните трудности започваха едва отгук нататък.

Това, че всяка от обувките тежеше поне два килограма, още не бе фатално. Неудобствата идваха по-скоро от обстоятелството, че с тия несгъваеми като дъска подметки човек бе принуден да крачи бавно и предпазливо на цяло стъпало, сякаш гази в дълбока тиня. Но това не бе най-лошото. Работата е там, че краката ти изведнъж се озоваваха в положението на ония факири, дето се изтягат стоически върху редици от гвоздеи. Цялата вътрешност на обувките бе сякаш осеяна с остри пирончета и достатъчно бе да зачукаш едно от тях, за да се покаже встрани от него някое друго.

Прочее, обладан от внезапната щедрост, с която се освобождаваме от излишните ни предмети, измъкнах от долапа чудовищните кожени пособия и ги връчих на художника. Той така се разчувствува от жеста ми, че едва не се разплака.

— Не се разнежвай — рекох, защото вече усещах угризенията на съвестта. — Вероятно няма да ти станат...

— Напротив, стават ми великолепно — възрази Никола, който мигом бе намъкнал огромните калеври.

— Виж все пак дали ще можеш да се движиш... — промърморих скептично.

— Защо да не се движа? Чудесно се движа — отвърна той, като пое бавно из кухнята с познатата ми походка на човек, затъващ в

тресавище.

— Нещо не те ли убива?

— Е, как ще ме убива? Мене краката ми отдолу тъй са загрубели, че няма начин да ме убива.

Той така се радваше на новите си обувки, сякаш в тях имаше коледен подарък, а не пирони. И, естествено, веднага пое към „Трявна“, за да се похвали с находката.

Погледнах от прозореца за да проверя наистина ли успява да се движи, и с изненада установих, че се движеше. Не, разбира се, леко и грациозно, ала колцина са тия, дето могат да вървят леко и грациозно по неравния път на живота.

Боях се, че като се напие, нещата ще се усложнят, обаче и това не стана. Напротив, люшката се, но не падаше, също като тия човечета, в чиято долна част е налято олово. Какво ти олово. Тия калеври тежаха повече от олово.

Художникът живя известно време у нас, после се премести у друг приятел, след което се прехвърли у трети. Той имаше някакво си свое чувство за такт и се стараеше никому да не досажда прекалено. Виждах го все по-рядко и най-често съвсем отдалеч, когато се случеше да се прибирам късно вечерта. Вървеше бавно и съсредоточено, като се полюшваше и измъкваше мудно краката си от невидимото тресавище. Или стоеше неподвижно под светлината на лампата до някой ъгъл, навирил глава и полупритворил очи, сякаш се готвеше да подхване песента на звънчетата. Застанал в огромните си обувки, той приличаше на паметник върху пиедестал. Един доста хилав и не твърде устойчив паметник, но все пак с нещо патетично и затрогващо в позата.

Веднаж съвсем ненадейно се отби да ме види. Бе съвсем леко пийнал, състояние, което му заменяше абсолютната трезвост.

— Оная картина пазиш ли я още? — запита.

Бях го въвел в кухнята, тъй като отатък се бе събрал литературният ни кръжок.

— Как да не я пазя.

— Мога ли да я погледна за малко?

Донесох пейзажа и го поставих върху един стол. Оня, прозаичният пейзаж с унилата листовина, белите калкани и тъмното дъждовно небе. Никола погледа платното, сетне се приближи да го

види отблизо, а после седна на кушетката и отново отправи към него полупритворени очи. Мислех, че е задрямал, и се готвех да се върна отгатак, когато чух да казва:

— Наивна работа... И все пак има нещо... Нещо такова...

Той завъртя във въздуха костеливите си, опушени от тютюна пръсти, сякаш искаше с тоя жест да замести липсващите думи. Сетне наведе глава и промърмори апатично:

— Помниш ли какво ми каза тогава?

— Че ми харесва...

— Не. Че никога няма да я завърша.

— Много важно кво съм казал...

— Е, да, но това беше важно. Беше. Сега не е.

Надигна се тежко от миндера и запита с друг тон:

— Май че имаш гости, а?

Кимнах утвърдително.

— А нещо за пиене няма ли?

— За пиене няма. Има за четене.

— Е, тогава, четете си. Четете, пишете, рисувайте... А аз ще ида да обърна едно, за бог да прости...

— Кой е умрял? — рекох не защото смятах, че някой е умрял, а защото такъв беше един от кръчмарските ни лафове.

— Засега никой. Но събитието е предстоящо.

Всъщност той бе вече умрял и го знаеше, щом бе дошъл тука като на панихида, за да види първата си картина. Първата и последната. Колкото до физическата му смърт, тя настъпи малко покъсно, нелепа като смъртта на повечето пияници. Свари го нейде в провинцията, тъй че дори неколцината събрата по чаша ме можаха да го изпратят с бедняшката катафалка. Всъщност не вярвам да е имало и катафалка. Такива ги погребват без формалности.

А картината изгоря през бомбардировката на десети януари. Сякаш за да бъде заличена и последната следа. Първата и последната.

* * *

Те идваха от бедняшките квартири на крайните квартали или от далечни прашни градчета, очаровани от една красива мечта, също като малката провинциалистка на Вертински. Идваха, за да пишат стихове или да рисуват картини, или да играят Хамлет и опираха само за малко в кръчмата, колкото да си поемат дъх. Спираха за малко, но оставаха задълго или завинаги, решили, че никой всъщност няма никаква нужда от тях. И красивата мечта постепенно избледняваше, превръщаше се от болезнен копнеж в банална тема за разговор, додето накрая угаснеше заедно с тях в последния и най-тъжния ден.

Всъщност за някои може би така бе по-добре, че си отидоха млади. Защото всички мостове по пътя на отстъплението бяха вече рухнали, а единственото, което ги чакаше напред, бе пълната деградация. Да си отидеш преди пълната деградация, туй не означава да си отидеш преждевременно.

Човекът, който ме убеди в това, бе с импозантен ръст, голяма глава и огромна лъвска грива. Една вече побеляла грива наистина, но която от кръчмарския дим бе получила жълтеникав отблясък. Бях влязъл в „Шефка“, свърталището на Ламар, за да търся някой от компанията. Тук, за разлика от „Трявна“, клиентите минаваха само по обед или вечер, защото това не бяха бохеми, а хора, които си имаха работа — инженери, архитекти, лекари и други от тоя род.

Отбих се, повъртях се из кръчмата, обаче тя бе почти празна. Бе към два часа следобед и компанията — ако изобщо се беше събирала — вече се бе разотишла. Поех към изхода, когато чух мек басов глас:

— Лалю ли търсите?

До масата в ъгъла се бе разположил в царствена стойка човекът с лъвската грива. Отговорих, че е познал.

— Отиде до печатницата, но ще се върне. Седнете, ако искате. Аз също чакам едного от компанията.

Приех поканата, просто защото нямаше къде да вървя в тоя мъртъв час и в тая юлска жега.

— Съжалявам, че не мога да ви предложа нещо — избоботи лениво Лъва, — но изчерпах бюджета си, понеже купих книги.

Той посочи небрежно съседния стол, където наред с един импозантен бастун бе поставен и някакъв пакет.

— Не се притеснявайте — рекох. — Моят бюджет не е още изчерпан. Какво ще пиете?

Пихме и поприказвахме, а после пихме пак, понеже Лалю все не идваше. Непознатият въпреки гордата осанка се оказа любезен и сладкодумен събеседник. Разбрах, че е юрист, че е пътувал много и е прекарал няколко години в Америка. Последната подробност се оказа напълно достатъчна, за да подхрани задълго една кръчмарска беседа. Бях още в годините на любопитството.

Лъва картинно описваше авенютата на Ню Йорк и нощния живот в Бродуей, охотно отговаряше на въпросите ми и даже сподели някаква дълга и заплетена история с гангстери, сред които попаднал заради едно момиче, въобразявайки си, че момичето е влюбено в него, докато всъщност то го използвало за трафик на наркотици.

Изобщо говорихме и пихме, додето най-сетне се наложи да призная, че и моят бюджет поне за този ден е вече изчерпан.

— Няма значение — махна с царствен жест непознатият. — Ние и без туй доста прекалихме. Виното е хубаво нещо, но при условие да не прекаляваш.

Не му личеше да е прекалил. Напротив, седеше все тъй тържествен и непоклатим с разкошната си жълтеникава грива и големите сиви, малко изцъклени очи. Едва когато стана да си върви, разбрах, че е куц. Куцаше силно, като се облягаше на дебелия бастун и накланяше напред огромното си туловище. Но дори в тая походка на инвалид имаше нещо импозантно, сякаш това бе някакъв исполин, който с дързък порив се изтръгва от невидимите, вкопчани в него пигмеи на житейските неприятности, за да следва своя път към далечната и заветна цел.

Уредих сметката и също станах. Вече се мръкваше и бе позахладяло, а в кръчмата нямаше какво повече да правя, защото оскъдните ми средства наистина бяха привършени. Тъкмо излизах от заведението, когато се сблъсках с Ламар.

— Досега те чаках — промърморих.

— Че защо не дойде в печатницата?

— Защото оня каза, че си обещал да се върнеш в „Шефка“.

Той проследи жеста ми, забеляза туловището на отдалечаващия се исполин и се засмя с късия си хъркащ смях:

— И с него ли седя досега?

Кимнах и той отново пусна в ход странния си смях:

— Не стой на входа като портиер. Ела да седнем.

— Свърших си парите — промърморих.

— Това го знам и без да го казваш. Щом си бил с Андрея... Ако не беше свършил парите, той нямаше да си тръгне. Той такива грешки не прави.

Седнахме край масата, запазена за компанията.

— Значи цял следобед прекара с тоя, а? — запита Лалю, когато донесоха виното. — И си приказвахте...

— Ами... приказвахме...

— И за какво толкова приказвахте?

— Ами... за разни неща... Човекът такива работи е преживял...

Пътувал е... Бил е в Америка...

Ламар не се сдържа и отново повтори атракцията с хъркащия смях.

— Бе то, че е пътувал, пътувал е. И сега още пътува. Само че и сега, и винаги пътуването му с било от кръчма до кръчма. И все тук, наоколо.

— Е, как! Нали е бил в Америка...

— Каква Америка, бе... — погледна ме снизходително Лалю. — Той до Княжево не е ходил, а ти: Америка... На него това му е вечният номер; да намери някои балама като тебе, дете ще плати сметката. А готов ли си да платиш сметката, може да ти говори и за Америка, и за Филипините, и за каквото щеш.

— Е, нищо ли не работи? Нали е юрист?

— Юрист ли? — Ламар отново изхърка с нотка на презрение. — Може да е бил някога писар в съда, макар че и това не вярвам. Но юрист...

Седмица или две по-късно отново зърнах Лъва в някакво заведение. Той, както и първия път, седеше сам край една маса и отдалече ми махна гостоприемно с ръка. Подминах го навъсен и басовият глас не се обади. Исполинът бе разбрал, че вече съм осведомен.

Нещастieto му бе в това, че София бе малък град и баламата, използван веднаж или дважд, биваше бързо осведомен и отпаднаше от играта. Но понеже нямаше друг избор и Ню Йорк бе далеч, Андрея се тътреше от кръчма на кръчма с бастуна и вечния пакет. Пакетът бе твърде необходим като доказателство, че Льва е изчерпал бюджета си с една непредвидена покупка. Не разбрах никога какво точно съдържаше пакетът, макар че по едно време въпросът ме занимаваше. Предполагам, че бяха някакви никому ненужни годишници или статистически справочници, на които Андрея само понякога сменяше опаковката, когато тя от въргаляне из пивниците съвсем загубваше представителния си вид. Прочее той тътреше пакета и куция си крак от кръчма на кръчма, залягаше край тая или оная маса и чакаше възможни жертви. Чакаше в повечето случаи съвсем напразно, ала това не бе беда: денят все едно трябваше да се убие.

Голямата му, макар и не съвсем сигурна плячка, бяха пианските компании. По правило той не бе допускан и в тия компании, понеже го смятаха освен за неплатежоспособен, а и за твърде отегчителен събеседник. Достатъчно бе да се вдигне от самотната си маса и да се насочи с куция си крак към общата трапеза, за да му махне тутакси някой оттам с категоричен жест, в смисъл „друм!“ и „да те няма!“.

Но случваше се една или друга компания съвсем да се разпусне по стар славянски обичай. Андрея твърде ценеше тия славянски обичаи, може да се каже, че в това отношение той бе просто славянин по призвание. Тогава настъпваше моментът, когато вече никой не обръщаше внимание кой идва и кой си отива и в подобен именно момент Льва се примъкваше незабележимо и се настаняваше на някой стол в края на масата. Всъщност в такива случаи той вече не бе лъв, а хиена и захвърлил тържествената си стойка, дори леко се снишаваше, за да не бие твърде на очи. Седеше с угодлива усмивка и с израз на подчертано внимание, сякаш бе приседнал тук само за да се наслади на мъдростите, произнасяни от най-близкия оратор. Защото, както винаги в подобни случаи, оратори бяха повечето от присъстващите и всички говореха едновременно и всеки се стараяше да си осигури слушател, пред когото да излее сърцето си.

Така че Андрея слушаше с подчертано внимание, дотолкова погълнат от беседата, че дори не забелязваше как собствената му ръка се пресяга и улавя най-близката чаша. Той очевидно изобщо не си

даваше сметка какво върши ръката му, а също и устата, което водеше до бързо пресушаване на всички чаши в съседство, а подир туй и до разсеяно посягане към самата бутилка. Понякога тук произлизаше една грозна сцена и ученолюбивият слушател биваше отпращан с вулгарната препоръка да върви на майната си. Ала случваше се и всичко да мине благополучно. Тогава Андрея не само дочакваше затварянето на заведението, но и помъкваше куция си крак подир компанията по посока на някаква пиянска квартира.

Разбира се, като всеки нещастник, той заслужаваше съжаление, обаче му липсваха необходимите качества, за да го получи. Бе твърде огромен, за да го съжаляват. Защото при хората е също като при кучетата. „Какво нещастно животинче! Бедничкото!“ ще изчурулика някоя милозлива дама и ще се навела да погали зъзнещия на студа мъник. Ала същата дама ще отмине с пренебрежение и дори с неприязън едрият гладен пес, който е може би не по-малко нещастен от мъника.

Едничкият човек, способен да го съжали при нормални обстоятелства, се бе превърнал за Андрея във враг номер едно. Това бе собствената му съпруга.

Някога в началото нещата вероятно бяха стояли по-другояче и тя бе очаквала всяка вечер с безпокойство и нетърпение прибирането на любимия мъж. После, когато нощните му отсъствия бяха зачестили, съпругата бе тръгнала сама да го прибира по заведенията. А сетне, в течение на постоянното обикаляне и киснене из кръчмите, постепенно и тя се бе пропила.

Сега вече жената не идваше да го прибира. Нито дори да му прави компания. Нито даже да му устройва скандали. Просто седаше на някоя съседна маса, сама, най-вече сама, тъй като не бе дотам свежа и съблазнителна, та кавалерите да се лепят за нея. Поръчваше си чаша вино, ако средствата ѝ позволяваха такъв разкош, и започваше на висок глас монолога си.

Монологът неизменно бе адресиран към съпруга, макар въпросният съпруг да бе третиран като трето лице и по-точно като „тоя мръсник, дето ми почерни живота“. Това бе всъщност своеобразна обвинителна реч, наситена с богати факти и доста монотонни коментари, смесица от сърцераздирателни жалби и улични епитети,

от колоритни разкрития за семейния бит и интимни подробности, които биха накарали всеки по-целомъдрен читател да се изчерви.

За да не я изхвърлят на улицата, тя се пазеше от излишни вопли и писъци, но в същото време говореше достатъчно високо, та да я чуят. Съпругът наистина се правеше, че не чува. Ала другите чуваха. Така че колкото и да бе дебелокож, най-сетне се принуждаваше да поеме курс към изхода. Куцаше тежко и драматично, като исполин, вървящ срещу страшното течение на живота и устремен към заветната цел.

Постигнала малкото си отмъщение, съпругата тутакси загубваше интерес към света и битието. Тя седеше, навела глава и вперила безсмислен поглед в кръчмарската маса, сякаш напълно забравила къде всъщност се намира и защо. Може би продължаваше монолога си, само че вече наум.

Един ден чух, че я бил прегазил трамвай. Траурната лента от някакъв не твърде чист парцал, която се появи върху ревера на Лъва, потвърди слуха. Лъва бе тъй облекчен от преждевременната загуба, че въпреки безспорния артистичен талант не успяваше да си придаде опечален вид. А много му се искаше да има такъв вид, защото това би увеличило шансовете за някоя съболезнователна почерпка. Само че тоя човек не можеше да предизвика съжаление. Бе прекалено огромен и внушителен, за да предизвика съжаление.

Едрата и здрава физика бе неговият шанс и неговото проклятие. Спиртосан като музеен експонат в стъкленица, оглупял до степен да борави с десет фрази, половината от които се свеждаха до лъжи, а останалата половина — до по-преки или по-косвени молби за почерпка, той противно на всички медицински принципи продължаваше да живее и да кръжи около кварталните кръчми или, залегнал в мрачините им, да дебне като огромен хищник теоретично възможната поява на митичния балама. Връстниците му, водещи порядъчен живот и не пропускащи часа на утринната гимнастика, мряха като мухи. По-младите от него също започваха да напомнят за себе си в лаконични и скръбни съобщения, разлепвани по оградите. А той, хванал в една ръка бастуна, а в друга легендарния пакет, продължаваше да тътри куция си крак от кръчма на кръчма, безсмъртен и непоправим, напук на всички промени в тоя наш преходен свят.

Най-после, разбира се, и той умря. Поне така разправяха, в което аз лично не съм твърде сигурен. И когато се случи да мина край някоя шумна и задимена пивница, изпитвам смътното подозрение, че вътре, нейде там в най-далечния ъгъл, може би все още се крие жълтогривият лъв, дебнеш вероятния будала или очакващ у тая сбирщина наоколо най-сетне да заговори гласът на славянската кръв и да лумне един гуляй, ама един такъв гуляй, че дори да не забележат как Андрея се е присламчил на масата и мълчаливо се е включил в консумацията.

* * *

Мъртвите дни... Но мъртвите дни бяха не само дните на алкохола. Изобретателното човечество е измислило най-различни и трудно изброими способности, за да утрепеш един ден. Можеш да хвърляш зарове или да шляпаш карти, да тичаш по жени или да си упражняваш походката в модни танци, да киснеш по кафенетата или из градините, да се разплуваш в безделие или дори да работиш упорито и тъпо, а резултатът да бъде все същият: мъртвите дни.

За доказателства не бе нужно да ходя много далече. Едно от тях дремеше в същия този момент отгътък в кухнята — нашият домашен прислужник. Той бе всъщност най-първо прислужник в академията, но оттам го бяха изхвърлили заради хроническата му леност и баща ми го бе прибрал. Забравил съм вече името му, понеже ние му викахме Американеца или Янки. На младини бе заминал за Щатите с намерение да спечели пари, да се върне на село, да купи имот и да се задоми.

Плановете му бяха се осъществили частично. Посветил се бе на гостилничарството. Отварял бе бараки край шосетата или индустриалните центрове, за да храни простолудието с бифтеци и пържени картофи. Поспестил бе и малко пари. Обаче в тая игра — да прибавяш към вече спечеления долар още един долар, а сетне още един и тъй нататък до безкрай — има нещо увеличащо, поне за някои хора, като нашия Янки. Така че той бе продължил тая игра на долар плюс долар и прочее с намерение да закръгли капитала до необходимата степен. Ала понеже никой никъде не е казал каква е точно тая необходима степен и понеже в една гостилничарска барака

доларите не ваят като проливен дъжд, Американеца бе приел предложението на някакъв съдружник за отваряне на по-голямо предприятие. Бе приел предложението и бе дал спестяванията си, от които не му бе съдено да получи обратно нито цент. Съдружникът го бе изиграл с такава безпощадна виртуозност, че Янки трябваше или да се обеси, или да си плюе на ръцете, да спечели с хамалски труд сумата за параходния билет и да се върне в България.

Той бе избрал втората възможност и един ден бе стъпил с празни джобове и свито сърце на родна земя. Желанието му бе да стане готвач, ала в момента никой нямаше нужда от готвачи. Можеше да се върне в родното село, но го бе срам от познатите, пък бе и отвикнал от полската работа. Затуй бе предпочел да стане прислужник.

Готвеше наистина забележително. Благодарение на него обедите ни се бяха превърнали в малки празници. Обаче за тия малки празници се налагаше да плащаме доста скъпо. И то не само с пари, а и с физически труд. Американеца не бе способен за нищо друго, освен за готвене, така че цялата къщна работа трябваше да бъде поета от мене и от брат ми. Приключил сервирането на поредния галаобед, Янки се изтягаше на миндерчето в кухнята и потъваше в тиха дрямка. Когато му омръзнеше да лежи на една страна, обръщаше се на друга или се обтягаше като мъртвец по гръб и вперваше неподвижен поглед в тавана. Вероятно правеше разбор на живота си и — също като мене сега — се питаше къде е грешката.

Бях убеден, че съм в състояние да му кажа къде е грешката и по тоя начин да го освободя от продължителните и мъчителни размисли. Бях убеден, ала това вероятно бе само резултат на младежка самонадеяност.

Защото какво всъщност щях да му кажа? Че е трябвало да спре навреме, да се прибере и да се задоми. А кой и как може да разбере кога точно трябва да спре? И каква би била разликата, ако той дремеше на един миндер не в качеството на прислужник, а на собственик гостилничар? Съществена разлика наистина, но главно в сферата на самочувствието.

Вярно е, че Американеца бе работил къртовски. Обаче въпреки поговорката „Залудо работи, залудо не стой!“, аз и до днес не съм успял да придобия особено уважение към труда сам по себе си. Един от моите съседи например също къртовски работи. Откакто е влязъл в

апартаментата си, вече повече от десетилетие, той все работи. Стърже ожесточено стената, за да постави нови тапети, или я разбива, за да вгради висящо шкафче, или дълбае дупка в бетонната плоча, за да украси тавана с гипсова розета. Квартирата му вече е обзаведена като бонбониера, точно според измеренията на неговия вкус, една бонбониера с ковчорчета и финтифлюшки, но той продължава да работи. Не знам какво още открива за работа и за усъвършенствуване, ала все тъй упорито продължава да стърже и да чука. Наклонен съм дори да смятам, че за него обзавеждането е най-вече повод. Важното е да върши нещо, да изразходва силите си, да върти чука или да дълбае с длетото, а може би и да се упоява с мисълта, че апартаментът като реалност все повече се слиза с апартаментата като мечта. За това десетилетие хората построиха заводи, училища, нови квартали; за това десетилетие и сам той, моят съсед, би могъл с изразходвания труд да вдигне цяла сграда. Но вместо това той седи приведен в антрето и дълбае в стената вечната дупка, на която може би едва по-късно ще потърси някакво предназначение.

Някой може би ще помисли, че преувеличавам или че се касае до патологичен случай. Но не разбираме ли и ние нерядко това „върша работа“ в елементарния смисъл, който физиката влага в тая фраза. Суетенето, блъскането, тичането без цел или с нищожна цел, дори симулирането, че работим, ние сме свикнали да наричаме „работа“, без дори да си даваме сметка, че тази работа всъщност не влиза в работа.

Хората, които твърдят, че леността действа затъпяващо, са без друго прави. Не знам само дали работата без цел и без смисъл действа по-различно. Не знам дали действа по-различно и механичният труд, осъществяван без желание и без мисъл.

Разбира се, ученият икономист ще ни каже, че и механичният труд може да бъде общественополезен. Ала това, което в момента ме интересува, е: дали той е полезен за индивида. И просто не мога да се освободя от предубеждението, че работата заслужава респект само когато е равнозначна на творчество.

С това съвсем не искам да кажа, че житейската несполука на Американеца е била фатално програмирана от обстоятелството, че той е бил годен само за труд от ниска категория. Или че Андрея, за да осмисли живота си, е трябвало да използва уменията да лъже, като стане писател. Някои хора от някое време насам виждат понятието

творчество непременно в благородния ореол на големите научни и художествени открития. И съответно на това хиляди младежи — понеже науката е трудна работа — се насочват към изкуството, без дори да си дават сметка, че понякога влечението към художественото творчество е резултат не на жаждата да твориш, а на желанието да блеснеш.

Може да е от простотия, но мене ми се струва, че творческият момент има място във всяка област, даже при най-прозаичните форми на труд. Добрият дърводелец е създател на по-съдържателни произведения от бездарния скулптор и селянинът, който сее жито, е повече творец от посредствения поет, който сее празни фрази.

И въпросът не е само в туй, че човекът — работник или поет, земеделец или инженер — създава полезни вещи, а и в това, че избягва грешката на пропиления живот, че осмисля съществуването си, че без непременно да докопчва това смътно нещо, наричано щастие — кой ли всъщност го е докопчил, — добива самочувствието на съдържателност и достойнство.

Може да е елементарно, ала човек не разполага с хиляда начина да осмисли съществуването си. А и да ги има, те в края на краищата се свеждат до едно: да остави валидна следа. Кое то значи да измени, на макар и на йота съществуващото преди него и около него. И то да измени в определена насока. Защото да разрушиш, да подпалиш, да окаляш, туй също е изменение и също е следа, само че валидна с отрицателен знак.

Понякога се казва: дори поколение да създадеш, пак е нещо. Може да е нещо, а може да е нищо. Например ако създаваш пройдохи или паразити. Подобно продължение на рода е по-лошо дори от туй, да вършиш работа, която не влиза в работа.

Казва се също: герой беше човекът, загина като борец. Да, но борец за какво? Героизмът за самия героизъм и плоденето за самото плодене, и бърхането за самото бърхане — всичко туй трудно може да придаде стойност на човешкия живот.

А иначе високата цел е напълно достъпна на всеки нормален човек, без той непременно да се е издигнал до сияйната кариера на естраден певец. Целта да служиш на хората върху попрището, което ти приляга и за което си надарен. Целта да превърнеш всекидневната работа в творчество. Целта да бъдеш полезен на себе си по единствено

възможния начин — като бъдеш полезен на другите. Тогава няма никакъв риск да лежиш апатично, забол празен поглед в тавана, и да се питаш: къде е грешката?

Но да се върнем към действителността и по-специално към онова ненаказуемо престъпление, наричано убиване на времето.

В годините на моята младост умението да се убива времето бе въздигнато от известни слоеве до нивото на изтънчено изкуство и до критерий за светско поведение. То се проявяваше с най-голям финес в новогодишните и пролетни балове, в обедите и вечерите на Юнион клуб, чийто вход бе зорко охраняван от портиера в ливрея, в приемните дни на заможните дамички, в чайовете, журовете или каретата на бридж и покер, дето си даваше среща златната младеж на буржоазните семейства. Аз, разбира се, не принадлежах към златото на нацията и затуй всички тия висши прояви ми бяха познати главно от мълвата.

Ала заниманията за убиване на времето бяха достъпни и на простосмъртните. Върху картата на тогавашната столица твърде лесно биха могли да се нанесат съответните територии на безделието. Улиците, предназначени за разходки, за показване на новия костюм и за оглеждане фауната на противния пол; американските и виенски сладкарници, където можеше да се срещнеш с любимото момиче и където момичета, необременени в момента от срещи, си разменяха забавни сплетни; кафенетата, предназначени изключително за самци, дето трещяха ротативни машини или тропаха пулове; значително потихите свърталища, обитавани от картоиграчите; реномираните аперитиви и първокласните ресторанти; най-сетне няколкото кабарета, чиито червени неонов фирми и начервени бар дами бяха призвани да придадат на столицата изгледа на западен град — всичко това бе твърде обширно и пъстро като бит, за да бъде изчерпано в едно лаконично описание.

Тъкмо по тая причина и за да не губим излишно време, ще се огранича с малък спомен за Жоро, моя приятел от детинство, чиято обаятелна фигура бе просто олицетворение на принципа „живей живота си“, поне както някои го разбираха в ония години.

Жоро бе мой съученик в гимназията, но за разлика от мене имаше привилегията да живее като свободен човек: да си наема квартира, да се храни в гостилница и да ходи на кино, когато му скимне. Бащата, заможен селянин, всеки месец акуратно изпращаше

вълшебния запис, който даваше на Жоро самочувствието на истински столичанин.

Първата му страст, в която частично увлече и мене, беше спортът. Спорта обаче той го разбираше не като перчене по стадионите, а като полезна дейност с определен практичен ефект:

— Трябва да научим бокса — убеждаваше ме Жоро. — В тоя свят на фашисти и гангстери боксът е по-необходим от латинския.

Така че един ден ние с него поехме към кино „Камео“, дето срещу скромно заплащане в определени часове се даваха уроци по бокс. Платихме си таксата, съблякохме се в някаква тясна стаичка, вмирисана на застоял цигарен дим и нечисто бельо, и влязохме в залата. И тъй като зяпачите значително надвишаваха броя на курсантите, нашият ред бързо дойде. Жоро бе по-нетърпелив и пръв излезе на ринга. Учителят, който го очакваше там по къси гащета, го светна вместо приветствие с тежката ръкавица и го събори на тепиха.

— Защо ме биете? — промърмори обидено Жоро, когато успя да се изправи.

— Ами ти защо не се отбраняваш? — запита на свой ред учителят. — В бокса, мойто момче, има две неща, само две: да се отбраняваш и да нападаш.

Жоро обаче не успя да стигне до второто нещо, понеже класният ръководител наново му стовари една ръкавица в лицето и наново го прати да мирише тепиха.

— Сега е твой ред — рече ми Жоро, като се измъкваше от ринга.

— Имаш много здраве — отвърнах.

— Ама нали сме платили...

— Нищо, че сме платили.

С това всъщност и приключиха спортните ни занимания.

В резултат на известни влияния у приятеля ми бе възникнал един малко особен възглед за живота, третиран като приключение. Доколкото си спомням, тия влияния не бяха книжни: учебните занимания го бяха накарали да намрази не само книгите, но и самия процес на четенето. Поуките си черпеше по-скоро от тая богата школа, през която всички минавахме — кварталното кино. Макар че човек може да свикне да лъже и без помощта на седмото изкуство. А лъжеше ужасно.

В лъжите му освен влечението към авантюрата бе зашифрована и втората движеща го сила: желанието да се похвали с авантюрата, сиреч да блесне пред околните, изобщо да видят те, че имат пред себе си един страшно смел, страшно изобретателен и страшно очарователен млад човек, пред когото падат всички — и коварни врагове, и красиви жени, — едните сразени от безпощаден юмрук, а другите — от жарък поглед.

Жоро се стараяше според силите си да насели с приключения не само лъжите си, но и реалния си бит. В това отношение най-много му се отдаваха любовните авантюри, понеже притежаваше за целта достатъчно приятна външност и достатъчна наглост. Обикновено най-първо завързваше връзка с поредната хазяйка или с нейната дъщеря — той имаше обичай да си избира жилище не според вида на квартирата, а според вида на хазяйката. Това бе един бърз успех, за който също тъй бързо трябваше да съжалява, защото скоро след това започваше флирт и с някое прелестно същество от насрещната кооперация. За тия флиртове от разстояние Жоро си бе изработил цяла система от знаци, далеч по-богата от езика на глухонемите. Изпитвахме истинска естетическа наслада да следим от ъгъла на стаята как, застанал на прозореца, блещи очи, криви уста, движи ръце и прави най-невероятни знаци с десетте си пръста, всичко това, за да протелеграфира лаконичния текст: „Ще те чакам утре в пет на ъгъла до кино «Роял»“.

Лишен от излишна надменност, Жоро не пренебрегваше и търговското съсловие, като установяваше бърз контакт с дъщерята на бакалина, а също и трудовото селячество, представено от червенобузестата прислужница на съседите. Освен това взимаше уроци по цигулка само затуй, че учителката бе една такава пищна жена, та да ти падне шапката, и от чисто роднински чувства поддържаше връзки с някаква далечна братовчедка.

Всички тия прояви на човешко общуване, без да се броят случайните познанства, така обременяваха дневното му разписание, че едва пристигнал на едно място, той се сецаше, че трябва да тича на друго и едва — настанил се в кварталното кино, внезапно се плясваше, отчаяно по челото, промъкваше се през пълната редица, без да обръща внимание на ругатните, и забързваше към изхода.

При цялата си заетост Жоро успяваше да намери време и за други занимания. Имам предвид не толкова уроците, колкото

участието в някой дружески покер или в инцидентно запиване около дамаджана с домашно вино. Разбира се, и при покера, и при запиването неизбежно настъпваше мигът, в който Жоро се сепваше и с обичайното плясване по челото или с едно „Ей, тя ме чака“ скачаше и хукваше нанякъде. Това много дразнеше околните. Главно, защото смятаха, че лъже, за да блесне. Лъжеше ужасно наистина. И бе способен да скучае цели два часа, като се спотайва в кварталната градина, само за да повярваме, че в същия тоя миг се люшка в треската на любовта в някоя дамска квартира.

Не бе никак лесно да разберем докъде се простират реалните му подвизи и откъде започват измислиците. Предполагам, че и той самият не винаги си даваше точна сметка за това, понеже след като повтореше пет пъти една лъжа, започваше сам да вярва в нея. В главата му цареше същата бъркотия, каквато съществуваше и в бита му. Понякога бе твърде практичен, понякога — отчаян фантазьор. Губеше дните си за срещи и всевъзможни глупости, но в същото време мечтаеше и за световната революция. Революцията, разбира се, той си я представяше в обичайния за тази възраст вариант — обстрелваната от противника барикада, върху която изведнаж застава в цял ръст героичният Жоро и със знаме в ръка повежда унижените и оскърбените на победен щурм.

Би могло да се предполага, че след завършване на гимназията бозата в главата му ще се поизтече, ала стана обратното. Треската да живее живота си по всички възможни направления все повече го обсебваше и все повече засилваше хаоса. Записваше една специалност, за да се прехвърли следния семестър в друга; решаваше да стане шампион по бiliarд и почваше да кисне по цели зарани в „Кристал“, но месец по-късно се преселваше в „Палма“, за да се посвети изцяло на бриджа; започваше усилено да учи френски, убеден, че мястото му е само в Сорбоната, но след като учителката се оказваше несговорчива жена по тънката тема, намразваше тутакси и Сорбоната, и цялата френска цивилизация.

Повечето му занимания бяха свързани с все по-нарастващи разходи, които вълшебните записи на таткото вече не бяха в състояние да покриват. Затуй голяма част от времето му бе заета от сложните взаимоотношения със зложните къщи. Бе овладял до съвършенство изкуството да залага една вещ, за да освобождава друга и да плаща лихвите за трета, да отнася зимния балтон, за да прибере лятното сако

и да създава между цигулката, фотоапарата и часовника си такива сложни отношения, пред които бiliarдните карамболи бяха съвсем проста работа.

Когато обаче почна да навлиза и в живота на нощните заведения, разходите така неимоверно нараснаха, че вече никакви комбинации не бяха в състояние да предотвратят катастрофата. Опрян върху солидните си житейски познания, почерпени най-вече от американските филми, Жоро отпърво се насочи към идеята да обере някоя банка.

— Пистолетите и маските аз ще ги осигуря обясняваше ни той, като се разхождаше въодушевено напред-назад в квартирата си. — Руски ще застане на вратата, за да не пуска никой да влиза и излиза, а ние с тебе за две минути ще пребараме гишетата и — файром!

— Няма да стане — отвърщах скептично.

— Добре, щом те е толкова страх, ти ще стоиш на вратата, а ние с Руски ще оберем касата.

— Няма да стане — обаждаше се и Руски.

Руски бе подхвърлено беломигрантско дете, израсло на улицата като пройдоха. Жоро го използваше в качеството на помощник, за да тича по заложните къщи или да разнося любовната кореспонденция, доста еднообразна по характер: „Неотложна работа. Предлагам срещата утре, по същото време. Твой Жоро.“

— Ей, че сте страхливци! — негодуваше Жоро. — Ти че си страхлив, това го разбрах още като ходехме да учим бокс в „Камео“. Ама Руски...

Да, Руски го бе дълбоко разочаровал. Руски, а също и целият човешки род. При такива пълзльовци и медузи как да обереш цяла банка! И понеже се бе оказало невъзможно да обере банка, Жоро се залови за следващия вариант: да обере Дъртия.

— Как така ще ограбиш баща си, бе? — опитвах се да го разубедея.

— Ами какво да го правя, като е капиталист... — отвърщах Жоро с безпомощния израз на човек, принуден да изпълни един неприятен дълг.

Дъртия, както го наричаше синът, бе селски бакалин и бе скрил на времето зад долапа солидна сума долари. Жоро бе убеден, че баща

му отдавна е забравил доларите, пък и да не ги е забравил, кога ли ще му потрябват долари, че да бръкне и да разбере какво е станало.

Прочее, той замина да навести Дъртия, за да изрази синовната си почит и да свие доларите. А когато наново се появи в столицата, кабаретната епопея се развихри с пълна сила.

Нощните заведения се отличаваха главно по имената си — „Риунионе“, „Максим“, „Етоал“, „Империал“ или „Паризиана“. Вън от това те бяха все от един тип — розов неон, сладен полумрак, приглушени саксофонени вопли, бар дами с дълбоки деколтета и келнери в смокинги, без да броим напитките, предлагани на десеторна цена. Имаше, разбира се, и атракции — голи бедра и полусъбличания, — но за тяхното ниво не се проявяваха особени грижи, тъй като пияните са невзискателни, а кой ще ти влезе трезвен в кабаре. Женският персонал с оглед на квалификацията се доставяше главно от Централна Европа, обаче не липсваха и туземни стажантки, които също обичаха да се правят на чужденки.

Жоро понякога ме мъкнеше в едно или друго от тия заведения, ала аз нямах особена страст към тях, понеже тук поради високите цени една бутилка трябваше да се консумира цялата вечер, а моята максима беше или да пия, или да не пия, но в никакъв случай да не се лигавя пет часа с две чаши. Имаше, разбира се, и случаи, когато приятелят ми се разгуляваше тъй, че бутилките хвърчаха една след друга, обаче това ставаше, естествено, не в моя чест, а в чест на някоя професионалистка, присламчила се на масата, за да му вземе акъла с дълбокото деколте и с морните обещаващи погледи.

Една от тия кобри едва не му видя сметката. Кобрата бе всъщност още подрастваща, но зад гърба ѝ се бе притаила твърде опитна майка. Между младата бар дама и Жоро започна някаква сложна и дълга игра, в която на Жоро се падна ролята на губещ. Разбрах го, когато една ранна заран дойде да ме събуди, за да събщи:

— Свърши се! Сгодих се!

— За коя? — запитах от приличие, тъй като отговорът предварително ми бе известен.

— За Люси.

— Честито. Сега вече наистина имаш нужда от пистолет.

Жоро ме погледна с безпомощния си поглед, който изваждаше винаги след забъркването на някоя каша, и промърмори:

— Ами какво да правя...

— Нали ти казах: купи си пистолет. Или си вдигай чуковете. Изчезвай. Махай се.

— На всичко отгоре и доларите са на привършване... — избъбра той.

Фразата прозвуча съвсем приглушено, защото Жоро вече се беше изтегнал на леглото, от което току-що ме бе вдигнал, и започваше да се унася. Годешният банкет очевидно бе протекъл на високо ниво.

Той може би нямаше да вземе съвета ми на сериозно, ако не бяха малко грубите машинации на младата кобра и особено на старата. Те прекалено бързаха, опасявайки се, че щом работата се проточи, женихът ще бие отбой. Ангажирали бяха вече луксозна брачна спалня, търсеха подходяща квартира и настояваха Жоро час по-скоро да уведоми баща си. Защото съвсем не бе трудно да се отгатне, че за тях главният обект не бе синът, а бащата.

Изплашен от тая светкавична дейност на двете кобри, приятелят ми реши да избяга. По онова време нито неговият акъл, нито моят стигаше за нещо повече. Да избягаш... Вечният порив. Примитивният рефлекс. Да избягаш от къщи, след като си направил беля, да се измъкнеш от квартирата, след като си заборчнял на хазяйката, да се преселиш в друг град, след като си предизвикал скандал — също както моят познат, учителят. Да избягаш и да почнеш отначало. Като че ли е възможно да почнеш отначало. И като че ли е възможно да избягаш.

Но Жоро бе не само човек на съдбоносните решения, а и на високите цели. Обирането на банката му се представяше като акт ма социално възмездие. Ограбването на Дъртия му се рисуваше като един макар и скромнен епизод от борбата срещу капитализма. Но нима можеше предстоящото бягство да се сведе до малодушна капитулация, вместо да се облече в тържествената тога на героично намерение? Затуй съвсем не се учудих, когато няколко дни по-късно ми довери:

— Ще избягам в Съветския съюз.

— Те там само тебе чакат.

— И да не ме чакат, все имат нужда от хора...

„И то такива като тебе“ — рекох да кажа, но премълчах. Каква полза да влизам в спор с поредната му фантазия, която нямаше никакъв шанс да се превърне в нещо повече от фантазия.

Обаче Жоро наистина изчезна. Вместо него се появи баща му. Установил липсата на доларите, той трябваше сега да установи и липсата на сина си.

Блудният се завърна едва подир няколко месеца. Бе доста мизерно облечен и доста поотслабнал — както се и полага на един блуден син, — ала самочувствието му си бе все тъй героично. Да предам точно разказа му, би означавало да напиша отделна книга. Трудна задача, особено при положение, че и до днес не знам кое в тоя разказ бе истина и кое — поетическа волност.

Така или иначе, приключенията в brutния си вид се свеждаха до следното: Жоро бе прескочил пътем до Дъртия, откъдето наново се бе запасил с пари по втория начин. Подир туй бе взел курс към Дунава и бе уредил срещу съответно заплащане прехвърлянето си на румънския бряг. Прекосил Румъния и стигнал до Днестър, той бе попаднал тъкмо в най-сублимния момент в лапите на граничната полиция, а оттам и в затвора. Но с помощта на парите, които бил скрил нейде си, бе успял да подкупи властите и да се измъкне обратно в България.

— Значи отиде и се върна, без никой у нас да те усети? — запитах, когато свърши повестта си.

— Че ти как мислиш? — запита той на свой ред, като ме погледна с достойнство.

Искрено казано, мислех, че всичко е едно свободно съчинение и че Жоро не е ходил никъде, освен може би до Варна, дето се бе търкалял по кръчмите и по плажа, докато привърши авоарите си. Оказа се обаче, че не съм бил съвсем прав. Може да не бе стигнал до Днестър, а само до букурещките вертепи, но при всички случаи бе прехвърлял Дунава. Защото два месеца по-късно ми бе връчена призовка за свидетел, която опровергаваше едновременно и мене, и Жоро. Той бе преминавал нелегално границата, и то съвсем не без да го усетят.

Жоро отново бе издимилил нанякъде, така че в определения ден се отправих сам към Съдебната палата. Загубих цяла заран в чакане, додето съобщиха, че делото се отлага поради невявяване на обвиняемия.

В близките месеци същият номер се повтори още три пъти. При всяко насрочване на делото адвокатът успяваше да го отложи, като

развяваше пред съда разни медицински, доказващи трагичното здравословно състояние на подсъдимия.

Най-сетне един ден случайно срещнах въпросния подсъдим нейде по Леге. Той вероятно току-що бе излязъл от Втора шуменска или от друго подобно заведение, защото имаше твърде цъфтящ, дори прекалено цъфтящ вид.

— Слушай, идиот такъв — рекох с обичайната си фамилиарност, — докога ще се измъкваш от съда и ще ни разиграваш като маймуни?

Жоро сложи заговорнически пръст на устните си:

— Шшшт! — изшътка той толкова звучно, че минувачите ни изгледаха любопитно. — Такава е играта! Адвокатът си знае работата. Всичко, вика, трябва да стане, както някога в лондонския съд...

— Отде да знам какво е било в лондонския съд — забелязах с досада.

— Как „какво“? Много ясно „какво“. Делата толкова години са се отлагали, че когато е почвало следващото заседание, съдията за всеки случай е питал „живи ли са страните“?

Перспективата да се мъкна в съда, докато са живи страните, не бе твърде радостна, но надеждата ми беше, че Дъртия ще намери необходимата сума, за да потули делото. Така и стана. Предполагам дори, че е изкашлял сумата не без известно доволство. Бе заплатил скъпичко за урока на сина си, ала урокът се бе оказал полезен. Жоро се изтръгна от властното обаяние на Авантюрата. По-точно, сведе я до баналния женкарлък в границите на квартала и до невинните почерпки в кварталната кръчма. Даже свърши университета. Даже получи добра служба. Даже се задоми.

Мъртвите дни ли? Сега те бяха изцяло в миналото. Работеше наистина без особено вътрешно убеждение, но имаше възможност да си пийне спокойно на обед ракийката с приятели, да се нахрани добре в къщи, да поработи отново следобед, а сетне наново да пийне или да кръшне за разнообразие при някоя съседка, после да се прибере в семейното гнездо и додето хапне, додето пречете вестника или се позабавлява с децата, току-виж, дошло време за лягане. Мъртвите дни ли? Младежки увлечения, нищо повече.

* * *

— Вуйчо живееше за жилището си — каза младият човек, като ме въвеждаше в хола. — Жилището беше голямата му страст. Други страсти нямаше.

Това ми напомни за моя съсед, оня същия, дето от години наред дълбае в цимента някаква дупка, създаваща му доста затруднения. Не само защото циментът е страшно твърд, а и защото, след като издълбае дупката, трябва да измисли за какво би могъл да я използва.

Обаче след като разгледах апартамента, дето се бях озовал, наложи се да установя, че покойният вуйчо не се е занимавал с пробиване на дупки. Всъщност, като се изключат кухнята и банята, апартаментът представляваше едно-единствено, но твърде обширно помещение, съставено от хола и холната стая, едно помещение, създаващо едновременно впечатление и за простор, и за уют, едно помещение, в което се дишаше леко и вероятно се живееше удобно.

Чудесна гарнитура от кресла и столове стил Лун Сез с копринена тапицерия в пастелни тонове. Персийски килим в гълъбовосин цвят. Витрина с кристални и сребърни съдове. Импозантен мебел от орехово дърво, съдържащ също сребро, и по-точно „домашното сребро“ — сервиз от сто и не знам колко прибора. Най-сетне — великолепен шкаф, целият в резба и датиращ от XVI век.

Племенникът, възползувай от обстоятелството, че познатите на едни негови познати се бяха оказали и мои познати, ме бе извикал тук именно, за да видя шкафа. И вероятно се интересуваше не толкова от стилните особености на съоръжението, колкото от пазарната му цена. Но като човек с претенции за светско възпитание той започна, разбира се, не с въпроса за цената, а с някои бегли спомени за покойния си вуйчо.

За разлика от хората, които си подреждат жилището, за да могат да живеят, покойният бе живял, за да може да си подрежда жилището. Добре подбраните, скъпи, но немногобройни предмети в апартамента ясно говореха, че стопанинът не е принадлежал към смахнатото племе на колекционерите. Той се е стремял просто да създаде един изискан и лишен от претрупаност интериор, като в същото време вложи част от

парите си в сигурни стойности, доколкото изобщо нещо може да бъде сигурно в този преходен свят. Всички елементи на обстановката, и тия, които вече споменах, и останалите, които се въздържах да изброявам, бяха безспорни по качество и аранжирани в образцов ред.

Вероятно от страх да не бъде нарушен този образцов ред вуйчото — пак противно на повечето хора — бе останал до края на живота си ерген. Известно е, че пуснеш ли в къщи жена, първата ѝ работа е да обърне всичко наопаки според изискванията на собствения си вкус, без да говорим за всички останали поразии, свързани с появата на децата.

Но макар и запазил свободата си чак до старини, стопанинът — пак напук на общоприетото — не бе я използвал нито за дружески почерпки, нито за приятелско бърбене, нито дори за белот на две ръце. Той не бе се поддал на толкова глупавия и тъй разпространен порив да бяга от самотата, а бе ѝ се радвал като на божи дар. И след като развитието на събитията бе сложило край на търговската му кариера, бе се затворил окончателно в този апартамент, който със старинните си мебели и аристократичната си атмосфера го ограждаше от неприятното и грубо всекидневие.

Скуката? Тя е наказание за безделниците. А една хубава обстановка, когато трябва да бъде непрестанно поддържана, не предразполага към безделие.

— Оттатък в кухнята има цяло чекмедже с препарати — осведоми ме племенникът. — Прахове за чистене на среброто, смазки за мебелите, пулверизатори за тъканите... По цял ден триеше и лъскаше, бог да го прости...

— А от какво живееше?

— Ами и аз това съм се питал. Трябва да е имал на времето доста нещо скътано. Но след смъртта му намерихме само дреболии. Ако ми кажат, че се е хранил с въздух, не бих се учудил. Той нищо не вършеше като другите хора.

Изглежда, без да ща, бях засегнал деликатна тема. Затуй замълчах и съсредоточих вниманието си върху разкошния старинен шкаф.

— Колко може да струва? — запита наследникът, решил най-сетне да мине към същността на проблема.

— Едно нещо струва точно толкова, колкото можете да получите срещу него — рекох неопределено. — А у нас москвичът примерно се

цени повече и от най-прекрасния шкаф.

— Е, да, но на Запад?

— Ами... пренесете го на Запад и там ще ви кажат — измъкнах се отново, тъй като нямах никакво желание да се наемам с ролята на експерт-оценител.

Наследникът обаче изтълкува по своему резервираността ми, защото запитва:

— Вас интересува ли ви?

— Да, разбира се. Като зрител.

— Как? Не искате ли да имате у дома си едно такова разкошно нещо?

— В никакъв случай.

— Боите се, че е имитация?

— Не. Боя се, че поради липса на място ще трябва да го поставя на главата си.

— Е, ако е така... — промърмори разочарован племенникът.

И след малко добави:

— Той, вуйчо, вече го постави на главата си...

Защото покойникът, който бе правил всичко не като другите хора, бе успял да наложи следата на личен почерк дори върху смъртта си. Веднаж, додето бе чистил тежкия мебел, той бе го наклонил на една страна, шкафтът се бе подхлъзнал върху лъскавия паркет, бе се сгромолясал върху стопанина си и — каква черна неблагодарност — бе пробил с един от острите си ръбове слепоочието му. Смъртта бе настъпила ако не безболезнено, то поне незабавно и на разтревожените от трясъка съседни бе останала само грижата да я установят.

А сега фаталният мебел се открояваше отново на обичайното си място, безупречно лъснат и невинен като младенец. Всичко останало беше история. Една никому ненужна история. Човекът, създал тоя малък рай, би беше отишъл и скоро щеше да бъде забравен от всички, дори от своя наследник, запретнал се вече да продава рая на части и на възможно по-изгодна цена.

„Живееше за жилището си. Други страсти нямаше.“ Да, обаче не е бил като моя съсед. Моят съсед разбива и чука по-скоро зарад процеса на самата тая дейност, също като лакея на Чичиков, който четял зарад процеса на самото четене. Докато тоя тук е свещенодействувал пред олтара на красотата — посипвал е прахове,

смазвал е и е лъскал, за да сияе тя винаги в най-висшия си блясък. Този странен вуйчо наистина не приличаше на съседа. Той приличаше по-скоро на Мишел.

Мишел не беше французин. Беше си просто един нашенски Мишо, само че в изфинен вариант. Завършил бе вече университета, който аз току-що започвах, стажуваше при юрисконсулта на някаква чуждестранна фирма и отгоре на туй разполагаше с допълнителна заплата. Допълнителната заплата идваше от баща му и майка му, провинциални учители, които свиваха до максимум скромния си домашен бюджет, за да може синът по-ярко да блести в столицата.

Тия подробности ги научих едва по-късно. В началото Мишел бе за мене просто едно антипатично богаташко копеле. Богаташко, защото бе винаги облечен в безупречен костюм от английски плат. Антипатично, понеже в малко бледото лице и студените сиви очи бе стаено безучастие с лека нотка на надменност.

Мишел се отбиваше понякога привечер в заведението на Цар Шишман, дето се разпореждаше Костя, руски княз, келнер и кокаинист. Отбиваше се с някои спътник от мъжки или женски пол, изпиваше чаша-две и заминаваше. Това бе съвсем в стила на човек като него, който живее гладко, елегантно и без просташки увлечения.

Само че вечерта, когато се запознахме, нещата се развиваха не тъй гладко. Мишел седеше до малка маса в компанията на очарователна млада дама, а по-нататък, към дъното на заведението, се бе разположила тайфата на Замбо. Тайфата трябва да бе заседнала тук доста отрано, защото, когато влязох надвечер, настроението беше вече доста повишено. И едва оркестърът гръмна встъпителния фокстрот, когато гръмна и скандалът.

Момъкът, който се бе приближил до масата на Мишел, за да покани дамата му на танц, може би не беше твърде опитен като женкар, но бе достатъчно изпечен като побойник. Така че побоят се очертаваше сто на сто. В заведението не бе прието да се танцува, не бе прието и да се канят дами от чужди маси, а на всичко отгоре кавалерът натрапник, въпреки недвусмисления отказ на младата жена, не проявяваше никакво намерение да се оттегли. Прочее богаташкото копеле трябваше или да влезе в рицарската роля, обещаваща му обилни юмруци и кръв от носа, или да поеме позорния път на

бягството пред очите на цялото заведение. И тъкмо в тоя драматичен момент съдбата ме определи за свой пълномощник.

Не мислете, че се нагърбих с благородната мисия да поема върху себе си ударите, отредени за Мишел. Постъпката ми не беше нито героична, нито рискована. И ако у мене бе заговорило съчувствието, то бе предизвикано не от богаташкото копеле, а от хубавата дама. Чисто и просто побойникът се броеше между приятелите ми, тъй че достатъчно бе да го дръпна настрана и да му кажа няколко разумителни думи, за да се върне на мястото си. Така и стана.

— Благодаря ви, че ми спестихте една грозна интермедия — рече Мишел няколко дни по-късно.

„Болезнена интермедия“, поправих го наум, като сядах на предложения ми стол.

Малко по-късно обаче следваше да установя, че той не случайно е употребил думата „грозна“.

Келнерът едва ми бе донесъл канчето вино, когато видях през витрината на заведението хубавата млада дама. Дамата мина бавно, погледна през отворената врата, сякаш се двоумеше дали да влезе, а сетне отмина.

— Приятелката ви... — подхвърлих.

— Бившата — уточни той.

— Красива жена...

— Много жени са красиви, поне отдалече — отвърна той. — По-важно е връзката да бъде красива.

Не намерих за нужно да възразявам. По онова време половият въпрос не ме занимаваше особено. Него обаче, изглежда, го занимаваше, защото подир късо мълчание добави с ненадейна откровеност:

— Не знам как е с другите, но с мене някъде между петата и десетата среща винаги става нещо... Нещо такова, което ме принуждава да потърся спасение в бягството.

— Искат да ви се окачат на врата? — запитах безцеремонно.

— Вероятно. Започват да ме запознават с драмите си, сегашни и минали. Да споделят неприятностите си. Да ми прехвърлят част от грижите си, без даже да запитат „ще разрешите ли?“. И всичко изведнъж става грозно. Грозно, нали?

— Да — кимнах. — Но и нормално. Когато при вас идва една жена, вие не можете да вземете от нея само хубавото лице и ония части на тялото, които ви интересуват. Налага се да вземете целия пакет, включително грижите, оплакванията и всичко останало. Неизбежно е. И съвсем нормално.

Мишел ме слушаше с израз на учтиво внимание, но вероятно без особен интерес, защото подхвърли на минаващия келнер:

— Сметката, ако обичате...

— Ще ме обидите — рекох. — Аз също имам право на една поръчка.

— Е, щом поръчката става въпрос за чест... — усмихна се той и погледна часовника си.

Така че донесоха още по едно.

— Значи „нормално“? — запита Мишел, като се връщаше към темата.

— Съвсем нормално — потвърдих.

— И какво, като е нормално? Вие не сте ли белязали, че тъкмо най-нормалното е обикновено и най-грозно? И ако се движим по нормалното, дамата ще почне да ме занимава и с месечните си неразположения, а аз по същата логика ще я занимавам с неплатените си дългове и с напразно очакваното повишение, и с киселините в стомаха, които все повече ме тормозят...

— Защо не? Ако това ви забавлява...

— Съвсем не ме забавлява. Отвращава ме. Нормалното!... Нормалното е нейното тяло да мирише на пот. Но тя се мие и парфюмира, именно за да премахне нормалното и да го замени с нещо по-привлекателно. И все с тая цел изрусява косите си и черви устните си. А защо, когато стигне до другото, до мислите и преживяванията, изведнаж забравя правилата на козметиката и ми изтърсва целия пакет, както вие се изразихте, с грижите, неприятностите и страховете?... А после се чуди, че всичко изведнаж е свършило, и минава край тая витрина, и наднича през вратата да провери наистина ли всичко е свършило...

Той бе отправил поглед към витрината, но сега през нея се виждаше само пустата улица, чиято грозота бе вече забулена от синкавия здрач. Лампите в заведението бяха светнали, а в дъното зад

нас се раздаваха откъслечни акорди на инструменти. Оркестърът се готвеше за вечерния дебют.

— Вие навярно пишете — забелязах.

Мишел се усмихна със скъперническата си иронична усмивка:

— Да. Главно юридически документи.

— Тогава вероятно много четете.

— Боя се, че и сега не познахте. Чета всъщност един-единствен автор: Оскар Уайлд. Изобщо моите учители са Оскар Уайлд и Боби Савов. И двамата, уви, покойници.

Готвех се да запитам кое е това светило Боби Савов, ала Мишел ме изпревари:

— Защо смятате, че много чета?

— Защото в разсъжденията ви има нещо книжно — изтърих без заобикалки.

— Понеже имам вкус към красивото?

— Не. Понеже красивото вие го разбирате като известна доза фалш: козметика, грим, привидност... И се боите да надзърнете по-дълбоко, защото там, в по-дълбокото, фалшът свършва и започва истинското.

Той ме погледна с лека изненада, сякаш едва сега установяваше присъствието ми, и устните му отново отбелязаха тирето на иронична полуусмивка.

— Това грях ли е?

— Грях ли? Не бих употребил такава силна дума. Вих го нарекъл по-скоро аномалия. Късогледството е аномалия, която хората компенсират с очила. Но при вас аномалията е може би по-голяма. Вие търсите да компенсирате доброто си зрение с едно изкуствено късогледство...

— Понеже приемем красивото, а отхвърлям грозното? Понеже отказвам да получа целия пакет?

— Ами... И така би могло да се каже.

— А нима когато купувате цветя за стаята си, вие ги взимате с корените?

— Сравнението е доста тенденциозно — позволих си да забележа. — Но даже да минем от хората към цветята, това не изменя положението. Вие никога няма да разберете едно цвете, ако не стигнете до корена му.

— Аз и не искам да го разбирам. Съвсем достатъчно ми е да му се любувам. Разбирайте го вие, ровете се в грозните корени и в калта, а на мене оставете повърхностното и привидното — красотата на разцъфналите пъпки...

Той млъкна, защото в тоя миг оркестърът гръмна. Обичайният встъпителен фокстрот. Й също както преди няколко вечери, до масата се изправи младият побойник, току-що влязъл в заведението. Но сега той бе трезвен и на масата нямаше жена, тъй че вместо покана за танц ни отправи само едно унило „здравейте“. Очаквах, че Мишел няма изобщо да му обърне внимание, но той възпитано отвърна на поздрава, след което промърмори, че трябва да тръгва, уреди сметката си и изчезна.

Постепенно свикнах да спирам на приказка с него, заварвах в казиното, дето ходеше да играе бiliarд, или го срещах нейде из териториите на безделието. Между нас дори се установи нещо като приятелства едно хладно приятелство. Във всеки случай антипатията ми се бе разсеяла, понеже бях установил, че Мишел съвсем не е богаташко копеле, а просто „облак“, както тогава наричахме фантазьорите.

Приятелството с него не можеше да не бъде хладно, защото самият той бе хладен човек, нещо, което не само съзнаваше, но с което се и гордееше. Хладни бяха му очи, металносиви като зимно море. Хладна бе тази бяла, добре поддържана ръка, която ви подаваше. Хладни бяха обноските му. И трябваше да изтекат доста месеци, преди да минем с него от „вие“ на „ти“. Затуй пък житейското му верую го узнах още на втората или третата среща.

Беше неделя и ние седяхме в бирарията на парка край една маса до самото езеро. Още бе пролет и още бе заран, ала въпреки туй слънцето доста припичаше и това ни караше да се чувствуваме твърде приятно тук, й сянката на високите кленове, при спокойната зелена вода и пред запотените ледени халби бира.

Пушихме и наблюдавахме лениво алеята край езерото, дето бавно се раздипляше празничното шествие на пременените еснафи.

— Неделната разходка... Новите дрехи... Букетчето цветя за съпругата... Чашката сладолед за малкия... И, разбира се, фасадата на добро възпитание за пред околните... Трябва да се живее красиво!

— Защо, лошо ли е?

— Напротив. Но не веднаж седмично от десет до дванайсет. И не само в празнични дни. През останалото време ще ги видите да бързат раздърпани по улиците, да се блъскат по трамваите, да се ругаят и заяждат, да се съсипват от работа или да умират от скука. И на никой от цялата тая тълпа не му минава наум, че да живееш красиво, това значи да правиш красив всеки божи ден, да го изработваш, да го изпилваш, да го цизелираш, както златарят цизелира едно бижу.

— Вие така ли правите? — полюбопитствувах.

— Опитвам се поне — отвърна скромно Мишел.

— И действувате спонтанно? Или спазвате някаква рецепта?

— Имам всъщност двама учители: Оскар Уайлд и Боби Савов. Но и двамата са вече покойници.

Отново изпитах неудобството, че познавам само единия от тия велики мъже. Тъкмо се готвех да се осведомя за втория, когато Мишел продължи:

— Всъщност рецептата е известна: хармонията, мярката, равновесието. Обаче човекът сякаш се е закълел да живее не според нея, а против нея. Ако не е истерик, ще се разплува в летаргия. Ако не е арогантен, ще бъде сервилен. Ако не мирише на нечисто бельо, ще вони на парфюмериен магазин. Равновесието го дразни. Хармонията го отегчава. Той не само няма сили и ум да я постигне, но дори когато тя сама му се предложи, бърза да я наруши, защото не е свикнал с нея, защото му се струва равносилна на болестно състояние. Не е ли така?

— Откъде да знам. Във всеки случай красотата е доста скъпа стока. И какво чудно, че не всеки може да си я купи.

Той ме погледна, сетне сложи ръце на масата пред себе си и рече:

— Вижте тези два пръстена: кой от двата ви харесва повече?

На лявата му ръка имаше старинен сребърен пръстен с красиви орнаменти и червен ахат. Върху ахата бе изрязано фино изображение на римска богиня или нещо от тоя род. Пръстенът на дясната ръка бе златен и масивен, в строга форма и с едър зеленикав топаз. Нямах никакво отношение към пръстените изобщо, нито към кой да е от тия двата поотделно, затуй отвърнах възпитано:

— И двата са хубави.

— Знам, че не са нещо изключително. Семеен спомен, какво повече. Но мисълта ми е друга. Вие казвате „и двата са хубави“. А все

пак единият като материал не струва нищо, докато другият струва доста нещо. Значи красотата не зависи от цената.

— Вече ми е известно, че имате слабост към удобните примери — промърморих, като поемах машинално чашата си.

Халбата обаче се оказа почти празна. Огледах се, ала Мишел вече бе отправил красноречив жест към келнера. Дали защото обичаше да прави впечатление, но Мишел държеше винаги да се показва щедър.

— Удобните примери? — промърмори той. — Удобни за какво? За да отричам очевидното? Нямам никакво намерение да отричам очевидното. Знам, че това презряно нещо — парите, съвсем не е без значение. Знам, че колкото и грозно да звучи, тия мазни и миризливи банкноти понякога имат някаква връзка с красотата.

Той бе, изглежда, доста чувствителен към миризмите, защото винаги когато даваше някаква отрицателна характеристика, включваше в нея и миризмите.

Келнерът донесе двете изпотени от студ и преливащи от пяна халби, постави ги на масата и се отдалечи. Мишел небрежно отмести своята навътре — предвидлив жест, за да не измокри ръката си. Тия предвидливи или пресметливи жестове бяха у него цяла система, но познатият ги правеше с такава непринуденост, че не се забелязваха. След като бе държал известно време левия си крак праметнат върху десния, той автоматично и сякаш по часовник премяташе десния върху левия, за да не се мачка панталонът му прекалено и все на едно място. По същите съображения винаги преди сядане леко издърпваше нагоре крачолите и всякога, преди да се облакът, правеше подобна операция с ръкавите. Други неуловими движения му служеха, за да поставя в ред вратовръзката или да приглажда косата си, а също да държи в добра видимост скъпия часовник-браслет и златните копчета на ръкавелите. Но на пръв поглед всичко това изглеждаше тъй непринудено, че не се забелязваше.

— С една скъпа кола на разположение човек, разбира се, може да живее по-красиво... — подхвана Мишел, като отпи от бирата. Не просто защото колата е красива, а защото ви предпазва от грозотата на блъсканицата и калта. И луксозният собствен апартамент, естествено, предлага повече красота от евтината стая под наем с кресливия глас на хазайката и с кухненските и миризми. Обаче тия неща са съвсем елементарни и съвсем не доказват, че красотата се купува с пари.

Може да имаш красота и на по-скромна цена, а може да си натъпкан с банкноти и красотата все пак да е далеч от тебе като Полярната звезда.

Не бихте ли могли и в случая да ми посочите някой удобен пример? — запитах, понеже в ония години бях такава драка, че дори когато исках да бъда любезен, не можех да се задържа докрай върху ръба на светската учтивост.

— Защо не! — отвърна Мишел, без да се засяга. — Примерът е готов: моят покоен учител Боби Савов.

„Стигнахме най-сетне и до този бележит мъж“, рекох на ума си и посегнах към халбата.

— Всъщност той е покоен като мой учител, а иначе като човек си е жив и здрав — поясни събеседникът ми. — От Боби получих на времето „Портретът на Дориан Грей“. От Боби научих какво значи да живееш красиво. А после Боби умря.

— В смисъл?

— В смисъл, че се ожени.

— От такова произшествие никой не е застрахован.

— Ожени се за богата жена — уточни Мишел. — И тъстът го включи в предприятието. И Боби така се запали да печели пари, да трупа в тестета тия мръсни и миризливи банкноти, че забрави всичко друго, включително и красотата. Все още го срещам понякога, само че не за да говорим за красотата. Сблъсквам се с него случайно в някоя банка, дето отивам по служба. Разменяме две-три думи, само две-три думи, защото винаги бърза. Небрежен към всичко освен към сделките, защото винаги бърза. Облечен как да е, защото винаги бърза. Изпречете красотата на пътя му, и той само небрежно ще я прескочи, защото винаги бърза.

Мишел извади цигара, огледа я внимателно, сякаш преценяваше дали това е наистина цигара, или нещо друго, сетне с обигран елегантен жест я забодя в ъгъла на устните си и щракна масивната сребърна запалка. Пусна две дълги струи дим през носа, погледна отново цигарата, вече в горящо състояние, и забеляза:

— За да бъда справедлив, трябва да кажа, че съм го виждал и в по-добра форма. Например на пролетните балове. Смокинг и всичко останало. Почти като някогашния Боби. Само че не съвсем. Предполагам, не използвава и баловете, за да говори за сделки. А ако не говори за сделки, навярно ужасно скучае.

— Вероятно развежда съпругата...

— Именно. Малка жертва пред семейния олтар. Както и посещенията в Юнион клуб или в салоните на столичния елит. Без да говорим за вечерите, които сам е принуден да дава.

— Вас не ви ли кани?

— Честно казано, покани ме веднаж. Беше доста отдавна, в самото начало.

Мишел ме погледна бегло с хладните си сиви очи:

— За ваше сведение не отидох.

Той беше може би фронт и позьор, но не му липсваше рефлекс. И за да ме увери напълно в това, добави:

— Изобщо не мислете, че съм го обявил за покойник, понеже не ме е въвел в светския живот.

— Нима там няма красота? — подхвърлих невинно.

— Може и да има за тия, които са там у дома си. Предполагам, че морето е много красиво за рибите, но ако хвърлите сред вълните кокошка, тя ще бъде на друго мнение по въпроса. Нямам никакво желание да се чувствам като кокошка сред вълните. Или ако искате, като парий сред богатите парвенюта. Една аристокрация от затлъстели парвенюта, ухаещи на бръснарски салон, за да не вонят на кир. И изпълнени с подозрение, че сте дошли да им отмъкнете портфейла или щерката, което в края на краищата е едно и също.

„Значи все пак отзовал се е на поканата, поне веднаж“, рекох на ума си. И за да прикрия израз на подозрение, отново посегнах към халбата.

— Бедата на някои хора — подхвана пак Мишел — е именно в това: въобразяват си, че красотата се намира в някакъв по-горен свят. Висшия свят. Или небесния рай. А изкуството е да я намираш в тоя свят. Да правиш красив всеки свой ден...

— ... Като едно малко бижу — подсказах.

— Да — кимна той. — Като едно малко бижу, което може да бъде хубаво, без непременно да е от чисто злато.

По-късно и с течение на времето успях да установя, че своите малки бижута той ги правеше всъщност по доста банален образец. Работата във фирмата не го обременяваше дотам, че да изпитва тягост, но и свободното му време не бе толкова много, че да скучае. Запълваше деня си по принципа от всичко го малко: партия бiliarд,

чаша кафе в „Савоя“ или „София“, среща с този познат или с онази приятелка, обедният аперитив и следобедното канче вино, холивудският филм или нашумялата пиеса, разходката до парка и назад, консултациите с обущаря или шивача, надзъртането в този или онзи магазин за ризи и вратовръзки и към всички тия дребни удоволствия — голямото удоволствие да се движиш добре облечен и да оперираш виртуозно с елегантните си маниери, призвани между другото и да предпазват костюма ти от излишно измачкване. Колкото до евентуалните празни вечери, те бяха предвидливо застраховани с уютта на удобната ергенска квартира, на грамофона и на книгите от Оскар Уайлд. Само от Оскар Уайлд, Тъй като Боби Савов не бе оставил литературни паметници.

Беше някъде в началото на 1942 — тази мръсна зима, когато фашистите още твърдо вярваха, че Русия им е в кърпа вързана, макар хитлеристките армии да бяха вече понесли първите колосални поражения пред Москва. В една нощ, която съм запомнил най-вече с мразовития вятър, случаят ме сблъска на улицата с приятел, току-що завърнал се от провинцията. Всъщност точната дума е не „завърнал се“, а „избягал“: в родния град бе станал провал и познатият за по-сигурно бе решил да издими към столицата.

— Ще можеш ли да ме прибереш за някой и друг ден у дома си? — запита приятелят, като се загръщаше възможно по-плътно в тънкия си шлифер.

— Изключено. Аз сам не спя в къщи. Скарах се със Стария — отвърнах, като на свой ред се увивах в изтритото си пардесю.

— Е, все пак спиш някъде...

— У брат ми. Но и там е изключено. Той живее при тъста си.

Свихме се зад една тараба, за да избегнем вледеняващите пристъпи на вятъра, и започнахме да обмисляме положението. Подир доста умуване избрах три възможни квартири. И потеглихме в неизвестното.

На две от местата установихме, че познатите ми отсъствуват. Нищо чудно — това също бяха момчета от провинцията и те си бяха заминали за празниците. На третото място пък отказаха да ни приемат. И това не беше чудно. Особено в оная мръсна зима на четирийсет и втора.

Озовахме се отново на улицата, брулени от мразовития вихър, който сякаш си бе втълпил да отмъкне от гърбовете ни мизерните палта. И додето стояхме така в безпътица и потропвахме с нозе върху заледения тротоар, внезапно си спомних за Мишел. Мишел, разбира се, бе загубена кауза. Но загубена или не, това бе последният възможен шанс. И после, аз изпитвах някакво смътно и малко жестоко желание да го поставя на тясно, този поклонник на красотата, който изпаднаше в ужас от мисълта, че някой може да му натрапи грижите си.

Вече минаваше полунощ, но когато стигнахме до съответния адрес, установих, че съответният прозорец още свети. Вероятно понеже бе периодът на коледните празници. Или понеже Мишел не можеше да се откъсне от романа на Уайлд и от афоризмите на лорд Хенри.

Домакинът ни прие, надянал тъмносивия си вълнен халат и хладно-учтивото си изражение. Очаквах да се осведоми още тук на прага какво обичаме, а подир туй да затвори тихо вратата под носа ни. Вместо това бяхме въведени в уютната гарсониера и дери почерпени с чаша вермут. Моята смътна надежда, разбира се, бе не гарсониерата, а намиращата се в съседство кухничка, снабдена с тясна кушетка. Изпих, прочее, вермута и дадох гласен израз на надеждата си. Обаче Мишел, както се и боях, възрази:

— На тая кушетка изобщо не може да се спи. Каква кушетка? Това си е обикновена седалка.

Опитах се да го убедя в обратното. Привлякох вниманието му върху мършавото телосложение на приятеля ми. Казах няколко похвални думи за школата на стоицизма. Припомних, че известни хора дори са добили навика да спят върху пирони. Додето накрая, за моя голяма изненада, Мишел капитулира.

— Снощи не постъпи много красиво — забеляза той на другия ден, когато се срещнахме в Кристал. — Трябваше да ме предупредиш.

Бяхме минали отдавна вече на „ти“.

— Съжалявам, но просто нямах друга възможност.

— И втори път недей да ме изненадваш тъй е разни нелегални.

— Той не е нелегален.

— Знам го какъв е. Нали е от моя град.

— И какво? Изгони ли го?

— Е, как ще го изгоня. Би било много грозно... след като веднаж съм го приел...

— А защо го прие?

Той сви рамене:

— Отде да знам защо? Сигурно защото бяхте съвсем премръзнали. Или защото се сетих за една приказка на Уайлд, моя учител.

— Каква приказка?

— Има една приказка за Великана-егоист. Не си ли я чел? Не искам да кажа, че се смятам за великан, обаче не държа и да бъда егоист.

Приятелят ми живя цял месец у Мишел, додето най-сетне успя да си осигури друга квартира. Допусках, че това принудително съжителство доста нарушава обичайното и удобното разписание на поклонника на красотата. Но дори и да бе така, той нито веднаж не изрази недоволство.

По-късно го загубих от очи. Разбрах, че се е настанил на работа в родния си град. И когато наново го срещнах, това стана именно в родния му град и едва след войната.

Бяха ме поканили там за някакъв доклад. И подир доклада между групата местни познати, които ме очакваха на излизане, зърнах Мишел. Стори ми се същият, като някога, сякаш се бяхме разделели вчера, а не преди пет години. Същата елегантно-дискретна външност, същото бледо безучастно лице и същите светли очи, сиви и хладни като зимно море.

Додето разговарях с познатите, той издебна момента, за да ми каже полугласно:

— Ще идем в къщи... Ако не си се ангажирал с някой друг...

Трябва да бе началото на юни. Когато излязохме на улицата, бе още светло и въздухът едва почваше да се разхлажда в тоя ужасно топъл и доста прашен град.

— Нали няма да се сърдиш, ако се отбием за малко до редакцията. Само за малко наистина.

— Каква редакция?

— Ами... станах журналист... — промърмори той с известна неловкост, сякаш се налагаше да признае някакво прегрешение.

— Е, значи прав съм бил. Помниш ли, когато те питах дали пишеш?

— Тогава наистина не пишех.

— А откога почна?

— Ами още от Девети. Хвана ме тоя, твойт приятел, нашият приятел, дете живя в къщи. Хвана ме още на Девети.

В редакцията се наложи да установя две неща: че главният редактор бе самият Мишел и че споменатото „за малко“ едва ли щеше да трае малко. Освен дете следваше да се прегледат трите вече вързани страници, но и уводната статия на първа страница трябваше да падне и да бъде заменена с друга.

Разхлаждах се с топлата лимонада от анилинова боя и захарин и бегло го наблюдавах как трака на машината, ухапал цигара и леко примижал от струята на дима. Всъщност беше се изменил. Само костюмът беше същият, сиреч един от ония костюми, дете ги носеше преди пет години, сиреч не в първа младост, макар и безупречно чист. Ризата също едва ли бе от най-ново време, както и вратовръзката. Изобщо върху всичко лежеше един лек печат на износване, включително и върху бледото лице, добило едва доловима интонация на загриженост или може би просто загубило израза на безгрижие.

Когато най-сетне наново тръгнахме, вече бе мръкнало и бе позахладяло.

— Щях да забравя виното — сети се Мишел, като стигнахме някакво заведение. — Трябва да вземем вино.

— Че вече нямаш ли домашна библиотека? — запитах, след като свършихме и тая работа.

— За какво ми е? Сам не пия, жени не каня...

— Не каниш жени ли?

— Е, как да каня, като съм женен.

— Прописа, ожени се... Навярно вече имаш и деца?

— Само едно — призна скромно Мишел. — Едно и — на една година. Имам предчувствие обаче, че и следващото няма да закъснее.

Съпругата ни прие радушно, ала нямаше много време да се занимава с нас, тъй като тъкмо променяше бельото на детето. Ако се съди по вида ѝ, тя едва ли бе успяла да завърши гимназията или може би тъкмо сега се готвеше за тая работа. Това не ѝ пречеше да домакинствува с крайна съсредоточеност и сериозност, нещо лесно

обяснимо, ако се има предвид, че единствената стая на семейството бе затрупана с мебели, покъщнина и окачено на въженца пране, без да се смята наследникът, който врецеше и се търкаляше гол по леглото.

— Ела, ще идем в кабинета ми... — подкани ме Мишел.

Кабинетът се оказа кухнята, където като в някакъв сюрреалистичен кошмар интимните готварски съдове бяха примесени с респектиращи тонове научна литература и до пишещата машина на масата се мъдреше мрежа с кромид лук.

Два часа по-късно или, казано на професионален език, две бутилки по-късно, набързо изпържените пържоли бяха най-сетне изядени, съпругата-гимназистка се оттегли в спалнята, а малкият спря да врещи и ние с Мишел останахме насаме със спомените.

— Премести се на миндера — предложи той. — Там е по-широко. То аслъ в тая кухня какво ли няма...

— Няма я красотата, твоята красота — промърморих, като последвах съвета му. — Ех, Мишел, Мишел!...

— Вярно, прав си — съгласи се домакинът. — Но най-странното е, че дори не се сещам за нея. Така ме е погълнала работата... Отпърво мислех, че ще е само за месец-два, додето се намерят други хора. А после така ме погълна...

— Няма го и Оскар Уайлд — продължих маймунджилъците си, като обхождах с поглед томовете върху насрещната лавица.

— Не може да го няма. Сигурно съм го затрупал някъде. Във всеки случай от години не ми се е мяркало.

— Е, че как така... Настолната книга...

— Настолната книга и без това я знам наизуст.

Той се облегна на стола, пхна ръце в жилетката, притвори очи и подхвана:

— „Гъст аромат на рози изпълваше ателието на художника, а когато летният ветрец подухваше в градината, полъхът му донасяше през отворената врата ту опияняващия дъх на люляк, ту нежното благоухание от алените цветове на глога.“

„Той затова така ненавижда лошите миризми, защото се е възпитавал от подобни ароматни първообрази“ — мина ми през ума, додето го слушах. Само че кухнята, в която звучаха Уайлдовите фрази, ухаеше уви не на люляк, а на препържено месо.

— Да, научил съм я наизуст настолната книга — промърмори Мишел. — За жалост тя е единственото, което съм научил. А сега на стари години трябва да уча и другото: курсове по история на партията, по диамат, по политическа икономия... Ето, гледай!...

И той посочи с нехаен жест пръснатите навсякъде томове.

Гледах и виждах. Най-вече това бледо, малко уморено лице, с увисналата в ъгъла на устните цигара. Нещо ми липсваше в това лице. Нещо, с което бях свикнал. И трябваше да мине доста време, додето се сетя, че липсващото е позата. Позата на аристократическо безучастие. Заученият израз на хармонично спокойствие.

— Да бях чел каквото и да е, ама каквото и да е, статистически справочници, стари енциклопедии, ръководства по свиневъдство, телефонни указатели, за десет години все щях да науча нещо, което сега да ми влезе в работа... — разсъждаваше гласно Мишел. — А аз изследвах движението на билиардните топки... и проверявах максимите на Боби Савов...

— Това, да правиш от всеки божи ден по едно малко бижу, негово откритие ли е?

— А ти как мислиш?

Той извади от ъгъла на устните си догарящата цигара, за да отвори място на нова. Сетне отново се облегна на стола и пъкна ръце в джобовете на жилетката.

— Бижу... Вятър... Знаеш ли за какво ми напомня тая колекция от бижута?

— За съкровището на инките.

— Напомня ми за един приятел от детските години. Той се мъкнеше лениво с флоберката си из оная гора на хълма, изтягаше се лениво под дърветата и дебнеше лениво дали ще кацне наблизко някоя птичка. И щом птичката кацнеше, оня вдигаше флоберката и я застрелваше, без значение дали това бе врабче, стърчиопашка или славей. Тия птички не му служеха за нищо, даже за ядене. Какво ядене — в тия дребнички, скрити в перушината телца. Но той ги нанизваше на връв и ги окачваше на пояса си и така пременен, гордо крачеше по улицата, за да види цялата махала, че великият ловец се прибира. Живите, мили и хубави птички, както е мил и хубав животът, бяха се превърнали на смачкани окървавени кълбенца, висящи на връвта...

Мишел се наведе напред, облакът се на масата и вдигна ръце, сякаш се прицелваше:

— Та и аз така: бум! Утрепах и този ден. Бум! Утрепах и следващия. Бум, бум, бум! Отиде й цялата седмица... Бижуа, а? Само че — де ги? Къде се стопиха? Какво стана с тях?

— „Кажете ми де е ланшният сняг...“ — рекох да му помогна с един цитат.

— Да, ланшният сняг... Съкровището на инките... А сега тичай по курсове на стари години.

Слушах го и му съчувствувах. Тогава още бях достатъчно самонадеян, за да се сетя, че би следвало да съчувствувам и на себе си. Даже повече на себе си, отколкото на него. Всъщност той бе разрешил проблема си и сега нищо не го заплашваше освен може би курсовете. И сред грижите и шума на редакцията, сред задръстената стая, дето над главата му капеха току-що изпраните пелени, сред забързаната суетня на домакинята-гимназистка и купищата томове, и мрежите зеленчук, и тропането на машината, той бе по своему щастлив. Щом не се сещаше да копнее за щастieto, значи бе по своему щастлив. И дори по своему бе стигнал до красотата. Не тая, стерилно чистата и аристократично благоуханната, а онази, живата и човешката, в която понякога дори не е изключено да проникне мирис на яхния и да прозвучи детски плач.

* * *

— Колко излезе докладът? — хъркаше в слушалката гласът на ректора.

— Трийсет страници.

— Че ти си написал цяла монография, бе! — хъркаше още по-приятно гласът.

— Е, чак пък монография...

— Добре, чакаме те в два часа.

Затварях телефона и отивах в банята да се бръсна, понеже до два часа не оставаше много време. В огледалото срещнах едно още младо, но вече уморено лице, чиито отличителни черти, освен обемистия нос и рошовата коса, се изчерпваха с тридневната брада и зачервените от безсъние очи.

Пиших нощем, понеже дните бяха заети с работа по редакциите, с лекции, съвещания и срещи с приятели. Пиших нощем, с увлечение и чак до заранта, но времето все не ми стигаше и все така ставаше, че приключвах поредната тема едва в последния момент.

Пиших, четях лекции в два института, обикалях насам-натам да изнасям доклади, публикувах статии, участвах в журита, обсъждания, заседания и неволно, но не без известна доза задоволство, се учудвах на собствената си работоспособност.

Мъртвите дни бяха останали в миналото. И когато понякога в паузата между два пасажа на поредния доклад извърщах очи назад, усещах не само страха пред тия мъртви дни, а и тръпката на доволство, че съм ги преодолял. Струваше ми се просто невероятно, че съм могъл тъй лекомислено да се кандилкам по ръба на пропастта. Тази, на алкохолните бездни. Или другата — на отчаянието.

Някогашните пристъпи на отчаяние сега ми изглеждаха като обикновено малодушие. Погледнати отдалече, нещата винаги изглеждат по-дребни. Важното е да имаш възможността да се отдалечиш достатъчно, и то така, че да не се строполиш в бездната.

Отчайвах се обикновено най-вече от самия себе си. Но последния път отчаянието дойде от това около мене — празнотата и безизходицата. И то настъпи тутакси след голямата бомбардировка на

десети януари. Озовал се бях в тоя разрушен град без подслон и без пукнат грош, скаран със Стария, скъсал с родителите на жена си и с гузното съзнание, че съм увлякъл и нея в безпътицата си. Качихме се вечерта на някакъв претъпкан влак, за които не бе известно нито кога тръгва, нито накъде отива. И така започна една смахната одисея, чието описание наистина би представлявало цяла монография, както казва ректорът, но уви, една монография без всякаква стойност, дори за потърпевшите.

Използувах оскъдните си връзки в провинцията, за да диря подслон тук или там, обаче това, което намирах, бе или гавра, или съчувствен отказ. Тъй че когато най-сетне скитането приключи с връщане назад и с временния подслон в един таван в околностите на София, изпитах не облекчение, а пълна безнадеждност. Хоризонтът бе задънен от непрогледна нощ. Наоколо, додето погледът стига, бе пустота. Приятели и другари се бяха пръснали бог знае къде. А поезията... тя беше отдавна забравена.

Впрочем не беше напълно забравена. Написах предсмъртното си стихотворение. Задгробното послание се състоеше само от два куплета, тъй че не бе трудно да го нанесе с дребни букви върху тънка книжка, извадена от цигарената кутия, и да го сгъна в миниатюрно пликче, както се сгъват праховете против главобол. Поставих го на дъното на малка кутийка и го скрих в джоба. Сега вече бях съвсем готов за път. Това ме успокои.

Така ме успокои, че на другия ден реших да отложя задгробното пътуване. А известно е, че отложиш ли днешната работа за утре, шансовете да я свършиш значително намаляват. Но аз продължавах да мъкна у себе си предсмъртното послание и това се отразяваше добре на самочувствието ми. Усещах се в пълна готовност за последния рейс. Помня, че го скъсах много по-късно една заран, след като предната вечер под влияние на бялата логика едва не бях се изкушил да го покажа на двама приятели като нещо твърде секретно. Да извадиш наяве предсмъртното си стихотворение, това означава или да го съпроводиш със съответното дело, или да станеш смешен. В момента и двете тия възможности не ме блазнаха особено. Така че скъсах го.

Да, всички тия пубертетни кризи бяха далечно минало. И сега вече спокойно и уверено плувах в дълбоките и бистри води на духовното творчество. Знаех, разбира се, че творчеството ми не е от

най-високо качество. Маниите ми, доколкото съм ги имал, са били свързани с увереност не във вече създаденото, а в другото, което тепърва предстои да създам.

Това, дето го пиша, може да не е бог знае що, но все пак върши работа — мислех си. — Дори като количество да го вземеш, пак е нещо.

Количеството наистина не беше малко. И за по-голяма нагледност събирах всичко публикувано по вестници и списания и трупах в отделни папки ръкописите на докладите. Стотици очерци, репортажи, хумористични разкази, фейлетони... Години по-късно при една квартална акция за събиране на вторични суровини се изхитрих да изхвърля този грижливо подреден архив заедно с някои други бумаги.

Плитка хитрост. Веднаж написаното не може да се изтрие. Изтрива се за читателя от гумата на забравата, но не и за тебе, дето си го написал. И когато се обръщам назад, виждам отново един неприветен пейзаж. Виждам редицата хилави насаждения край голите грозни скали на мъртвите дни. Хилави насаждения, най-често с ръждиви сгърчени вейки, понеже не са се хванали. И там, в корените на тая суха растителност, пълзи и се вие някаква гадна твар. Сивата змия.

Сивата змия. Така древните са наричали небрежността. Да свършиш работата набързо, как да е. Ме да я свършиш, а да я махнеш от главата си. Какво таткова ще му мислиш. Следващия път ще бъде по-добре. Карай нататък.

И ти продължаваш нататък по скучния и неприветен друм на немаратал здраво трамбован от хиляди нозе, понеже хиляди други са минали преди тебе по същия път, хиляди млади мърлячи, които са смятали, че животът е състезание по бързина и че по-нататък, с опита и с времето, работата ще тръгне по-добре. Ала и по-нататък рядко се случва работата да тръгне по-добре, въпреки времето и въпреки опита. Защото влезеш ли веднъж в улея на тоя скучен и равен друм на немарата, трудно излизаш оттам. И защото какво друго може да се получи с течение на годините от един млад мърляч освен един стар мърляч.

И когато, преди да захвърлиш в кварталната купчина всички ония младежки творения, ти ги разлисти набързо отсам и оттам, те ти

се сториха като онези жилищни сгради, дето изглеждат доста добре отдалече, обаче само отдалече, понеже са претрупани надве-натри, с криви стени и криви тавани, с врати и прозорци, които не се затварят, с разкъртени стълбища и нагънати подове, всичко иззидано и сглобено някак си, как да е, без обич към тия, дето ще влязат да живеят тук, и без обич даже към себе си. Мърлячът си мисли, че нескопосаната работа е изцяло в негова изгода, че тя му спестява излишни сили и време, а всъщност тя го ограбва, превръща силите и времето му в нищо, лишава го от най-съкровената и най-скъпа радост — радостта на създаването, за да я замени с горчивината на гузната съвест, ако изобщо някаква съвест му е останала.

Ти се стараеше, разбира се, да не падаш до нивото на мърляча, но в същото време си казваше, че би било прекалено да се търси от една статия или доклад нещо особено оригинално. Това беше за времето удобна работна формула: оригиналността не се ценеше твърде и дори нерядко будеше подозрение. Оригиналността, казваше си ти, ще я запазим за втората част на попрището, за най-важната част — за поезията.

Бедата е там, че не можеш да вършиш половината си работа как да е, а останалата половина — на образцово ниво. Бедата е там, че лошите трудови навици, веднаж възприети, се проявяват неизбежно и в двете половини, макар не винаги в съвсем еднаква степен.

За щастие или нещастие, напевният ритъм на стиховете все повече заглъхваше у тебе през ония години. Отначало това ти се струваше странно и обезпокоително: все едно, че се движиш с влака, а не чуваш тропота на колелата по траверсите. Такава тишина от много отдавна не бе те спохождала. После реши, че явлението е съвсем естествено. Някои критици бяха почнали да обявяват всеки мотив на интимност за субективизъм и всяка нотка на скръб — за декадентщина, и всяка необичайна метафора — за образомания. Някои критици вещаеха, че ти и другите от твоето поколение не можете да намерите нов тон за новото. И най-лошото е, че сам почваше да им вярваш, че почваше да привикваш с тишината, настъпила вътре в тебе, и с мисълта, че втората част на попрището се отлага за неопределено време.

Това може би обяснява дългата пауза, но не оправдава небрежността. Небрежността ти я познаваше от много по-отдавна, още

от времето на най-ранните си стихове. Образите на тия стихове ти ги виждаше плътни и ярки и ритъмът на ненаписаните строфи звучеше у тебе увличащ и властен, ала почнеш ли да драскаш по хартията, почваше и да се препъваш в думите, да заместваш фразите, които търсиш и не намираш, с другите, които сами ти се натрапваха, но не чинеха, да запълваш с непотребности появилите се празни места, да правиш отстъпки на стъпки и рими и отчаян, че не можеш да постигнеш точността, да се задоволяваш с приблизителното.

Важното е да го излееш цялото от началото до края — казваше си ти. — Да го излееш, защото иначе ще го зарежеш недовършено. Да го излееш и да го видиш цялото — тогава и по-ясно ще разбереш как да го доизпипаш. Обаче до доизпипване рядко се стигаше, навярно защото си роден под тая неустойчива зодия на близнаците и още на следния ден усещаше, че вече си изстинал към стихотворението и в главата ти се раздипляха вече нови образи и звучаха нови призивни ритми, обречени да заемат на свой ред мястото си върху купчината на несполуките. Те приличаха, тия несполуки, на снимки, чиито негативи не бяха достатъчно експонирани или чиито копия не бяха преседели необходимото време в проявителя. Те биха могли да се превърнат в свежи и плътни отражения на образите в главата ти, ала наместо туй бяха си останали само сиви и бледи свидетелства за едно добро намерение.

За жалост проявяването на невидимия образ в един видим ръкопис е твърде различно от механичната операция на фотолабораторията. То е не механичен, а творчески акт. То е вероятно не най-основната, но във всеки случай най-трудната част от процеса на създаването. Замисълът може просто да ти хрумне изневиделица. Образът може да те споходи, без да си го търсил. Ала написаната строфа не може да се роди без упорито усилие. Защото тя се ражда в преодоляването на един материал — словото, а всяко преодоляване е резултат на усилие.

Голямото изкуство предполага освен сила на таланта и сила на характера. Творецът като всеки човек не винаги е властен да поддържа мощта на тялото. Но той е длъжен да поддържа упорството на своя дух. Или както е казал грохналият, отдавна глух и вече сляп Гойа в края на живота си: „Нито чувам, нито виждам, нито мога да пиша. Не ми е останало нищо освен волята. Но воля имам в изобилие.“

Само с упорство могат да се прекратят ония многобройни препятствия към осъществяването на видението в словесен образ, познати на всеки, за когото литературата е нещо повече от любителско ръкоделие. И когато подобно упорство ни липсва, на мястото му се настанява неговата противоположност, защото там, където светлината си е отишла, не може да не е настъпил мрак. И ние усещаме оная тръпка на отегчение и погнуса — най-верният знак, че в гърдите ни вече се е свила сивата змия.

Липсата на достатъчен инат да постигнеш равнозначния образ на едно ярко видение неизбежно води до използването на заместителя. А заместителят, това са шаблоните, готовите изрази, които сами ти се натрапват. Паразитите винаги сами се натрапват. Те не са дотам надменни, та да очакват специална покана. И ти ги използваш, понеже все пак трябва да използваш нещо. А сетне недоумяваш как жената от мечтите ти се е превърнала в уличница.

Разбира се, в последна сметка всичко започва от видението. Но макар богатството на видението също да е свързано с работа, тая работа е дотолкова своеобразна и неуловима, та си изкушен да я считаш за божа работа. Писателството вероятно започва тъкмо от яркото видение или, ако щете, от дарбата да се виждат нещата малко по-другояче. Това „другояче“ понякога е равно на прозрение, а понякога — на изопачаване. И всъщност тия две неща — прозрението и изопачаването — независимо от умениято, с което са постигнати, съществуват като два потока в литературата на всички епохи.

И понеже видението като смисъл и образ е сърцевината, то и работата се свежда до намиране на словесната му равностойност, а не до човъркане на думи и везане на фрази, според принципите на някакъв „стил“. Стилът — ако го има изобщо — е още в строежа на образа, а ако го няма там, няма и да го има, освен като повърхностен и досаден налеп.

Спомням си един мой познат, не лишен от дарба писател, който минаваше за придирчив майстор на стила. Толкова придирчив, че изпипваше с часове всяка фраза и публикуването на два или три къси разказа през годината бележеше върха на неговата продуктивност. Логично бе да се предполага, че с течение на времето упоритата работа над словото неизбежно ще го доведе до умениято значително по-бързо и лесно да се преборва с прилагателните. Но стана обратното.

Продукцията постепенно спадна до един разказ в годината, а сетне все тъй продължи да спада, додето познатият ми започна да ознаменува с нова творба само високосните години.

— Просто го мързи да пише коментираха безцеремонно някои.

— Не че го мързи, ами не може — оправдаваха го снизходително други.

Обаче аз знаех, че може и че съвсем не го мързи, и че както по-рано използва неприкосновените часове от седем заранта до обяд изцяло за свещенодействие пред олтара на безупречния стил. Но дали бе почнал да развива някаква сенилна психоза, или по друга причина придирчивостта му към словото бе прераснала в такъв краен педантизъм, та дори след като преобърнеше речника на синонимите и се увереше черно на бяло, че точната дума, която му е нужна, изобщо не съществува поне в родния му език, писателят още дълго продължаваше да напъга ума си в суеверно очакване, че все пак накрая несъществуващата дума може да го осени.

Но ако дори отделните думи му причиняваха подобни главоболия, то не е трудно да си представим какви мъчнотии възникваха при целите фрази. Завършил подир двуседмичен тормоз първата страница на ръкописа, белетристът го прочиташе веднаж, дважд и повече пъти наум, шепнешком, полугласно и с цяло гърло, додето напълно се убедеше, че всичко трябва изцяло да се преработи в стилово отношение. Защото известно е, че почнеш ли разказа с фалшива нота, той докрая ще си върви все тъй фалшиво.

И ето че върху машинописния лист, отпърво по-откъслечно, а впоследствие все по-нагъсто, започваше да подскача масивното златно перо на самописката „Монблан“. То подскачаше напред и назад, нагоре и надолу, вляво и вдясно, додето от печатните букви не останеше почти нищо зримо, а ръкописните думи така се възсядаха една друга, сякаш не бяха думи, ами участници в циркова атракция. Налагаше се прочее на даден етап листът да се препише на чисто, подир което перото „Монблан“ отново поемаше нестинарския си танец.

Най-после, след няколко поредни цялостни корекции и цялостни преписвания първата страница можеше да се приеме в общи линии за завършена. Това, разбира се, не ставаше много лесно и много бързо, ала изтеклите месеци не бяха отишли напразно: стилът бе намерен — нито излишно фамилиарен, нито прекалено официален, нито грубо

директен, нито прекомерно смътен, нито претенциозно натруфен, нито досадно аскетичен, нито фейлетонно ироничен, нито траурно скучен, изобщо точно такъв, какъвто би трябвало да бъде стилът на един солиден белетристичен опус, призван да остави диря в световната класика.

Но тържественият момент, в който щеше да бъде маркирана дирята, все още бе твърде далеч. Тепърва идваше ред на втората страница. И едва ли е нужно да пояснявам, че набелязаните по-горе творчески процеси, включително словесните възсядания и нестинарските танци на перото, се повтаряха с пълен размах.

Ала и това не бе всичко. Едва завършил втората страница, писателят грижливо я сравняваше с първата, за да установи с лесно обяснима горчивина, че между стилового звучене на първата и на втората се е появил известен дисонанс. Не че дисонансът бе твърде фрапиращ. Авторът бе достатъчно солиден майстор, за да допусне подобен провал. Но все пак съществуваше някакъв лек нюанс на несъответствие, нещо такова... нещо едва забележимо... нещо в интонацията, каквото може да се случи дори на големия пианист и което кара редовния абонат на концертите да промърморва авторитетно „фалш“, додето новациите наоколо с цялото си невежество примират от възторг.

И тъй редактирането трябваше да почне наново от самото начало и единствената дилема, изникваща пред писателя, бе: дали да промени стила на първата страница според образца на втората, или, напротив, да префасонира втората по модела на първата. Трудна дилема, за чието вярно решение се налагаха грижливи и многобройни съпоставки и поточно продължително четене ту на едната, ту на другата страница наум, шепнешком, полугласно, а при нужда и с цяло гърло. Най-сетне и тази задача намираще своето решение, което широко отваряше пред писателя вратата за самите словесни корекции.

Ще се въздържа да проследявам по-нататъшния ход на творческия процес, толкова по-сложен и по-труден, колкото повече нарастваха страниците и колкото по-властно възникваше необходимостта всички те да бъдат в пълно стилово съзвучие без никаква сянка на дисонанс, без нищо такова... без нищо, което... изобщо без никаква възможност подготвеният читател да процеди злорадо „фалш“.

Единствено на сериозния професионалист е съдено да разбере с какви изтощителни усилия бе свързано осъществяването на творчески задачи от рода на посочените. Това пораждаше необходимостта от паузи за размисъл, а също и от минути на краткотраен отдих. Но у този непривикнал на бездействие човек дори и минутите на отдих бяха своеобразно осмислел ни. Той почистваше поредицата дълги цигарета, които му помагаша да не изоставя папирсата по време на работа и в същото време да не възпалява окото си със струята дим. Или пълнеше резервоара на самописката, наистина все още доста пълен, ала заплашващ да се изпразни точно когато не трябва. Или обхождаше с поглед рафтовете на библиотеката, за да установи ненадейно и за свой голям ужас, че томовете на втория рафт вляво не са наредени точно според размера, явно свидетелство, че малкият вчера пак е ровил тук и явна необходимост да се възстанови тутакси статуквото в поредицата на световните автори. Или прескачаше до кухнята, за да предупреди тъкмо навреме слугинята, че един килограм сол е малко прекалена доза за три чаши бульон. Или излизаше да се разтъпче в градината. Или изпиваше поредното кафе. Или използваше момента да се обади тук-там по телефона.

— Намери ли от копривщенската луканка? — обръщаше се той към постоянния си доставчик.

На което онзи отговаряше, че засега не е намерил, но разполага с чудесно холандско какао.

— За какво ми е какао? Нали ти казах да купиш луканка!

На което онзи повторно отвърщаше, че луканка няма, но затуй пък може да му достави индийски фъстъци.

Разговорът продължаваше още известно време в тоя дух на диалог между глухонеми, но писателят не губеше нито търпението, нито творческия си порив и нищо чудно, ако дори когато беседваше за луканката, той продължаваше да съобразява дали да не замени на пета страница в началото на третия пасаж думата „някога“ с поразговорното, но по-малко изтъркано слово „нявга“, или да прояви още по-голяма смелост, като въведе старинното „някогаш“.

Изобщо за него часовете от седем заранта до обяд бяха строго неприкосновени и изцяло отдадени на литературата. Макар че понякогаш вследствие на лесно обяснима преумора интермедиите в тия творчески часове нарастваха дотам, че познатият почваше да ми

напомня за един друг познат, който също се ползуваше от периоди на неприкосновеност.

Въпросният познат бе жертва на странната аномалия да пълнее. Сам той не виждаше никакъв начин да си обясни тази аномалия и когато някои нетактични хора подхвърляха, че може би причината е в яденето, това дълбоко го огорчаваше. И все пак, понеже аномалията с годините не само не изчезваше, а застрашително нарастваше, познатият взе стоическото решение да обяви петъците, по стар християнски обичай, за гладни дни. Това му даде възможност да се убеди на практика в силата на характера си и да натрие носовете на близките, дето го обвиняваха в лакомия. „Вчера, по време на моя гладен ден“, обичаше да подхвърля той. Или: „Утре, когато ми е гладният ден, нали знаете, че имам гладен ден...“

Един отзивчив лекар обаче бе му пояснил, че като е казано „гладен ден“, това не значи съвсем пък нищо да не сложиш в уста и че една ябълка, чинийка салата или чашка кафе без захар няма да нарушат диетата. Затуй познатият започваше гладния ден именно с кафето без захар, а понеже и децата знаят, че тая течност, особено когато е без захар, страшно дразни стомаха, прибавяше към кафето няколко безобидни лъжички конфитюр и четири-пет филийки кекс.

Подир подобен аскетичен дебют гладният ден можеше да продължи с цялата си непоколебимост, което и ставаше. Познатият не слагаше ни трошичка в устата чак до десет часа — времето на споменатата ябълка. Известно е обаче, че ябълката дразни стомаха не по-малко от кафето и дори много повече, така че, след като си я изял, усещаш търбуха си просто оцавен от киселината. Тъкмо по тая единствена причина и по никоя друга скромният фруктов сеанс биваше застъпен от тавичка с печени ябълки, добре поръсени с пудра захар, за да добият все пак някакъв вкус.

Критичният пункт на гладния ден бе, разбира се, обедният час. Законният и атавистичен рефлекс, наследен от най-древни времена, да се притичаш на помощ на изгладнялото тяло, което тъй вярно и безропотно ти служи. Тъкмо в този драматичен миг между двата хафтанма на петъчното изпитание познатият най-категорично проявяваше цялата желязна устойчивост на характера си. И колкото невероятно да прозвучи това за ушите на разни клюкари, той се задоволяваше с една-единствена чиния салата. Естествено, поради

най-елементарно изискване за целесъобразност това не бе плитка чиния, от която салатата да се разсипва на всички посоки, а достатъчно обемиста фруктиера с няколко скромно аранжирани зеленчука — пет-шест домата, две-три краставици, известно количество маслини — не си въобразявайте, че става дума за килограми — а също, все с оглед на стомашната хигиена, неголям брой твърди яйца и бяло месо от кокошка, чиято хранителност, както е известно, се равнява на нула — всичко това съответно нарязано и поръсено с подправки.

С подобна постническа неумолимост познатият омиташе към четири часа втора тавичка захаросани ябълки, примесени — като заслужена награда за стоицизма — с отделни фрагменти печена тиква. Подир което, твърд и неподкупен, отново поемаше пътя на мъките, за да спре да си отдъхне едва кът осем часа с вече споменатата фруктиера, разбира се, съответно заредена с посочените вече жалки огризки.

Той имаше обичай да си ляга рано, и по-точно почти веднага след предаването „Лека нощ, деца!“, ала специално в гладния ден би било истинско кощунство да не се вдигне отново към полунощ, за да отпразнува съвсем скромно поредната победа на героичния дух над грешната плът. Съпругата, естествено, бе в течение на това му навик, така че когато в тишината на късния час победителят проникнеше в кухнята, на масата вече го очаквашеаницата с кюфтета и тепсийката с пържоли, и другата — с грижливо нарязана баница, и гювеча с кисело мляко, което така те прочиства, че все едно нищо не си ял, и изобщо всички тия оскъдни наслади, които си бе запрещава през целия този безкраен гладен ден.

Някой може би ще забележи, че моят позна? — не постникът, а писателят — е просто един бездарник, изпаднал в обичайната дребнавост, посрещаща ни гостоприемно в преддверието на склерозата. Убеден съм, че не е така, макар че не мога да възразя, ако желая да запазя анонимността на примера. Примери обаче не липсват дори в класиката и всеки от нас може да си спомни за това художник, който трийсет години бил работил над една-единствена картина, или за оня поет, който цял живот създавал своята книжка сонети. И все пак подобни творци, без да отричам таланта ми, не ме покъртват особено.

Да оставиш подир дълъг живот една-единствена книга всъщност не е лошо, ако книгата е от съответното качество. Допускам даже, че

както стремглаво нараства броят на пишещите братя и както убеждението „да не би да съм по-лош от Хемингуей“ се превръща в често заболяване, не е много далеч денят, когато обществото ще се види принудено да наложи на писателите принципа „само една книга в живота“, за да не бъде затрупано от продукцията им.

Да, наистина: едно произведение, ако то е от висок ранг, съвсем не е малко. И все пак авторите, които десетилетия наред човъркат едничката си книга, не ме вълнуват. Знам, че някои ще нарекат подобно настойчиво човъркане титанично упорство, но на мене то ми се струва като буксуване. Да завършиш на зряла възраст творбата, която си започнал на младини, е все едно като да изваеш човек с юношеско лице и снага на старец. За три десетилетия начинът на възприемане и преживяване доста се изменя, а ако не се изменя, значи, че буксуваш.

В името на стилово съвършенство Ередиа тридесет години цизелира и шлифова своите „Трофеи“. Резултатът е внушителен, поне според мерките на парнасизма. Докато Достоевски просто отчайва критиците с небрежния си стил. Някои хора са били даже готови да запретнат ръкави и да прередактират романите му — да стегнат фразата, да премахнат повторенията, да се преборят с отклоненията и излишната обстоятелственост.

Както е известно, на времето Съмърсет Моам бе се впуснал в подобни стилистични операции, за да поправи Толстой, Флобер, Стендал, Дикенс и, както сам скромно бе заявил, „да ги обнови и подобри“. И ако се бе въздържал да посегне към Достоевски, причината вероятно е, че случаят му се е виждал съвсем безнадежден.

Достоевски наистина обезкуражава любителите на стегнатата, синтетична и лаконично експресивна фраза. Но дали това е сивата змия на немарата? Или е трескавото усилие на гения да изрази възможно по-точно образите-видения? И можем ли да си представим тоя Достоевски в продължение на три десетилетия да се върти като крояч или фризьор около своята Неточка Незванова, докато в същото време във въображението му Разколников и Соня, княз Мишкин и Настася Филиповна, Ставрогин и Верховенски, Альоша и Иван Карамазови напразно чакат да бъдат родени?

Вярно е, че даже неспокоен дух като Роден също цели тридесет години се занимава с прочутата си „Врата на ада“ — мечтата на неговия живот и крушението на неговата мечта. Защото това

нестройно, претрупано, сецесионно-усложнено нещо в края на краищата се оказва негодно да украси входа на Музея на декоративното изкуство. Изобщо не се получава врата. Създава се по-скоро един Ноев ковчег. И от този именно Ноев ковчег Роден в продължение на дълги години вади и моделира поразителните същества на своя изпълнен с копнеж и страдание свят — Вечната пролет и Вечният идол, Целувката и Болката, Адам и Ева, Минотавър и Данаида, Сенките и Мислителят. Една може би погрешно замислена вселена, но която при разпадането си се превръща в дълга върволица от удивителни шедьоври — такава е тази „Врата на ада“, несполуката на един гений.

Изобщо на гениите им е трудно. Те постоянно са заплашени от несполуки и непрестанно са потиснати от мисълта за несъвършенството си, и винаги усещат, че нещо не им достига. Вече стигнал до старостта, Хокусай пише в епилога на своите „Сто изгледа от планината Фужи“: „Добих привичката да рисувам формите на нещата от шестгодишна възраст и на петдесет години бях публикувал голям брой книги с картини, но всичко, което съм създал преди седемдесетгодишната си възраст, не заслужава изобщо да бъде споменавано. На 73 години бях усвоил донейде строежа на птиците, животните, насекомите и рибите, а също как растат тревите и дърветата. Така на 80 години ще постигна още по-голям напредък, на 90 ще успея да проникна в тайната на нещата и на 100 ще се докосна до състоянието на божественост. Когато бъда на 110 години, всичко, което правя, точка или черта, ще изглежда живо.“

Хокусай не доживява до 110 години, а умира само на 89, така че очевидно не стига до състоянието на божественост. Изобщо на гениите не им върви. Те никога не съумяват да се доберат до съвършенството, те смятат, че вечният им дял е несполуката, и умират с горчивото съзнание, че почти нищо не са направили. Като Ван Гог, чиито последни думи са: „Мъката няма да има край“. Или като бедния Хокусай, който склопва очи тъкмо преди да проникне в тайната на нещата.

Наистина, бедният Хокусай. Беден в преносния и буквален смисъл на думата, защото цял живот се е завивал с дрипи и се е хранил с шепа ориз, и не е мислил за нищо друго, освен за тая проклета и божествена рисунка. „Старецът, луд за рисуване“, така се е подписвал

той под творбите си. И за да се знае, че не е бил нищо повече от човек на простия труд, и за да не го бъркат с другите, жадни за пари и за слава, е поставял на вратата си малка картичка с надпис „Хокусай, селянин“.

Да, спукана им е работата на гениите. Никога и в нищо не им върви. А на нашия познат, другаря Еди-кой си, му върви. Той още от младини е постигнал съвършенството и има пълно съзнание за това. Поради тая причина от години насам изобщо не поправя ръкописите си, убеден, че дори възможните грешки в тях носят печата на неповторимост. Колкото до някои по-дребни несъобразности, например че героят в първата глава е кестеняв, а в третата — русокос, или че на едно място се нарича Васко, а на друго — Венко, за тия подробности съществуват коректори.

Но макар и застанал още в самото начало върху стъпалото на съвършенството, другарят Еди-кой си не остана да тъпче на това стъпало, а отиде и по-нататък. Творческият процес у него започна постепенно да се развива с такава бързина, че вече изпреварваше тракането на машината. Наложил се да изостави писането и да мине към диктуване. Полуизлегнал на дивана в кабинета си и вперил замислен поглед в потона, точно там, дето гипсовата мазилка се бе леко пропукала — „трябва тия дни най-сетне да извикам зидаря да поправи това безобразие“ — писателят снасяше на неравни интервали художествените си инвенции, докато стенографката, разположена зад бюрото, акуратно ги записваше.

Като всяка проста жена, стенографката понякога не можеше да се въздържи от някоя неуместна забележка:

— В последната ви фраза има само вметнати изречения, а главното липсва.

— Е, кво като липсва? — отвърщаше авторът. — Като липсва, ще го добавиш. Ето, пак ми прекъсна мисълта...

Приключила стенограмата, секретарката имаше задължението да я превърне в машинописен текст, а подир туй да отнесе текста в издателството. Но като проста жена, тя понякога съвсем глупаво питаше:

— Няма ли да прегледате ръкописа?

— За кво да го преглеждам? — питаше на свой ред писателят. — За да ти поправам грешките?

— Има там някои несъобразности... — забелязваше сконфузено жената.

— Какви например?

— В шеста глава, дето Драганов умира...

— Е, че какво? И в живота е така. Умират хората...

Само че в епилога той отново се явява на празненството.

— Ами значи сбъркала си нещо. Щом е умрял, значи умрял е. Ще го махнеш от празненството. Санким празненството няма да мине и без него.

— Има и още някои други такива...

— Като има — поправяй. Аз ли ще те уча.

Той я поглеждаше с нескрита досада и добавяше:

— И гледай да свършиш за ден-два. В понеделник започваме нов роман.

— Дълъг ли ще е?

— Напротив, съвсем къс. Към петдесет страници.

— Роман от петдесет страници? — учудваше се тая проста жена.

— Е, това са само страници за връзка. А за главното ще използвам три стари разказа и една повест.

— Но нали имената са различни?

— Имената! — въздъхваше отново с досада писателят. — Имената ти и сама можеш да ги промениш. Важен е човекът, а не имената. Какво значение дали ще го нарека Сульо или Пульо, когато това е все този тип на преустройващия се дребен собственик.

Не съм му светил, разбира се, на другаря Еди-кой си, когато е диктувал произведенията си, и на драго сърце съм готов да приема, че в горните сведения, получени от втора ръка, е допуснато известно съгъстяване на боите. Обаче самите произведения са налице, издадени и преиздадени, и те говорят достатъчно.

Както мърлячът занаятчия, който трупа купища брак, така и маниакалният производител на стилистична бижутерия напълно са забравили каква е истинската цел на творчеството. Вселената на ярките видения отдавна е погаснала у тях или изобщо никога не е съществувала. Дали ще носиш в себе си такава вселена, това е може би божа работа. Дали ще бъде тя по-странна и по-богата, или по-обикновена и по-бедна, това е може би също божа работа. Но дали ще я предадеш с необходимата изразителност и правдивост, това е вече

твоя работа. И грешката — ако има такава — е само твоя. Сивата змия не идва от никъде. Тя е наше изчадие.

Наближава обед и моят работен ден теоретически е започнал, но само теоретически, защото долу под прозореца децата играят на футбол с една консервена кутия и крясъците им, допълнени с дърнченето на тенекето, ми пречат да се съсредоточа.

Напускам прочее работното си място и заставам на прозореца в очакване да се съсредоточа и накрая след известни усилия наистина постигам това. За съжаление съсредоточавам се не върху следващия пасаж на книгата си, а върху спортното състезание на двора. Взирам се без цел и без смисъл с оная позната наслада от зяпането зарад самото зяпане. Също като моя отдавнашен познайник Васил.

— Какво правиш? — питах го не защото ме беше грижа какво прави, а просто от инерция.

На което той неизменно отвърщаше:

— Занимавам се с любопитство.

По мои сведения това наистина бе единственото му занимание. Любопитството му беше всестранно и безкористно. С еднаква наслада слушаше и един симфоничен концерт, и една улична кавга. С еднакво удоволствие присъствуваше и на прожекцията в кварталното кино, и на поредното сбиване в кварталната кръчма. Съвсем безразлично му бе дали ще прекара времето си в общата изложба, или в градската градина, защото и на двете места имаше достатъчно много за гледане. А вечер, прибрал се най-сетне в студентската си квартира, разтваряше някой том от голямата енциклопедия Ларус и потъваше в четене. За тази енциклопедия, макар и купена на старо, Васил бе пожертвувал всичките си спестявания.

— Не съм нито дотам богат, нито дотолкова глупав, че да правя библиотека — обясняваше той. — За какво ми е библиотека, когато в тая енциклопедия са събрани пет хиляди книги. Ти имаш ли пет хиляди книги?

Налагаше се да призная, че нямам.

— Политай ме нещо и веднага ще ти го кажа — продължаваше Васил. — Искаш да знаеш какво е казуар, сцинтилация, ейдетизъм, изогамия, доминат, веднага ще ти кажа. А ти можеш ли ми отговори на всичко, което те запитам?

Принуден бях да призная, че не мога.

„Трябва да го опиша този тип — мисля си. — Той Също бе една машина за трепане на времето.“ Намерил бе най-евтиния източник за наслади — зяпането. И с такова неизменно удоволствие се посвещавахе на зяпането, че го наричаха Василий Блажени.

Опитвам се да си спомня някои случки от житието на Василий Блажени, но не успявам, защото децата долу са се сбили. По-точно, бият един малчуган, най-дребничкия от тайфата. Детето е пременено с червена плетена шапчица с пискюл и майка му вероятно едва го е пуснала навън в този влажен ден, а сега големите го удрят по главата и го пъдят, понеже и за двата екипа е в повече и понеже каква полза от такъв дребосък.

Това ме принуждава да се покажа на прозореца и да уведомя състезателите, че ако не оставят детето на мира, ще слеза да ги изхвърля всички на улицата. Обикновено избягвам да заемам позата на рефер, но детето с червения пискюл и насълзените очи вероятно ми напомня как и мене ме биеха, когато бях малък. Така ми напомня, та забравям, че съм вече с побелели коси, и се виждам седемгодишен хлапак, раздърпан и окалян, да седя в скута на майка си, която бърше с мокра кърпа праха и сълзите от лицето ми. Старая се да спра плача си, но той напират заедно с горчивото чувство за неправда и едва след като мама ме целува и погалва по косите, почвам да се успокоявам.

Стоях край количката на сладоледаджията, когато дойде Коко, дангалакът на съседите, и си поръча фунийка за левче. Аз имах възможност само да наблюдавам подобни сделки, тъй като на мене никога не ми даваха пари за сладолед и ако се въртях край количката, то бе единствено заради зрителните наслади. Едно блаженство наистина, само че точно като онова на моя познат — Василий Блажени.

Уловил вероятно гладния ми поглед към фунийката с ухаещо на ванилия лакомство, Коко подхвърли злорадо, додето лижеше сладоледа си:

— А ти защо не си купиш?

— Ще си купя, само че от два лева — рекох.

Не знам защо го казах. Вероятно защото чувството за достойнство не ми позволяваше да се призная за толкова беден, колкото бях в действителност.

— Лъжеш. Нямах два лева.

— Нямам, ама имам. Ето ги, тук са — отвърнах, като потупвах за доказателство джоба си, дето в действителност се намираше само едно стъклено топче.

— Покажи, да видя!

— Няма да ти покажа.

Коко налага остатъка от фунийката и се хвърли отгоре ми. Опитах се да побягна, не от страх, че ще ми вземе несъществуващите два лева, а от срам, че ще установи жалкото ми безпаричие. Но той ме настигна, събори ме и ние се завъргаляхме в гъстия пловдивски прахоляк. Бях отчайващо дребен в сравнение с Коко, така че понесох доста удари, а сетне, когато измамата ми бе разкрита — и няколко добавъчни, за да знам друг път да не лъжа. Поуката бе уместна, само че аз я възприех по своему: хората са толкова завистливи, че могат да ти завидят и на това, дето го нямаш.

Стреснати от заплашителния ми тон, децата долу са прекратили междуособицата и волю-неволю са включили в мача дребосъка с пискюла. Една добра възможност, за да се съсредоточа най-сетне, върху следващия пасаж, мислите ми се връщат към съня, наж да се разсейваш, тя тръгва... И вместо към следващия пасаж, мислите ми се връщат към съня, от който се бях сепнал заранта.

Всъщност сънят съвсем не е нов. Това е един от тия сънища, дето те спохождат на неравни интервали години наред, без да се грижат за туй, дали са желани, или не.

Навярно съм нейде на екскурзия в планината и всичко, което виждам, наистина съм го виждал и усещал някога, още като дете, когато баща ми ме водеше по балкана. Росата се изпарява и над ливадата се носи замайващ аромат на овчарски босилек и на риган. Сякаш слънцето си вари чай. Чай от билки.

Усещам, че е станало вече горещо. Усещам, че умирам от жегата, когато забелязвам тунела. А, значи прокопали са го вече, минава ми през ума, и се запътвам към сенчестия отвор, примамващ ме с хладината си в летния ден.

Тунелът отпърво е като всеки тунел, но скоро се превръща в някаква стая и по-точно в полутъмна кръчма, а по ъглите виждам насядали хора, които мълчаливо ме гледат. Какво са ме зяпнали тия, казвам си, но те продължават да ме гледат с тежки погледи и аз, за да се отърва от тия погледи, решавам да се върна назад и в тоя момент

забелязвам, че сводът на тунела зад мене бавно и безшумно се кърти. Той се кърти на едри пластове, които безшумно се свличат и затрупват изхода и аз, ща не ща, трябва да продължа напред и прекосявам тъмната кръчма, като се движа сред тия безмълвни лица с изцъклени погледи и прониквам в ново помещение, и то пак ми напомня на кръчма, от тия, най-мръсните кръчми на моята младост, а в полумрака неясно се открояват фигурите на непознати мъже и макар да не виждам очите им, усещам, че са втречени в мене, а когато поглеждам назад, забелязвам отново как огромните пластове пръст се свличат безшумно и затрупват изхода.

И аз продължавам напред и минавам от помещение в помещение, все напред, защото подире ми сводът бавно се срутва, и вървя из тъмните кръчми, и отново виждам насядали мълчаливо мъже, и дори ми се струва, че познавам някои от тях, и че онзи там с бледото обло лице е Гошо Свинята, и дори го запитвам шепнешком, за да не наруша тишината: „Гошо, ти ли си?“, но той само ме гледа и аз също го гледам, додето откривам, че това не е Гошо Свинята, а Талей и ми става неловко, че съм се припознал, и се готвя да кажа, че съм се пошегувал, но не казвам нищо, защото това вече не е и Талей, а някакъв съвсем непознат и той ме гледа враждебно, и аз отминавам нататък, защото искам да избягна погледа му и защото сводът зад мене отново се свлича в тежки и мазни пластове.

И додето се движа все тъй от помещение в помещение, усещам, че страхът ми нараства, защото те стават все по-тъмни, тия кръчми-бърлоги, и хората в тях ме гледат все по-заплашително, а отдире ми проходът неотменно се срива и за да се успокоя, аз си казвам, че това е само един сън, но съвсем не съм сигурен дали е сън и затуй ускорявам крачки, за да стигна по-бързо до изхода, защото нали всеки тунел освен вход има и изход, там, към ухаещия на мащерка слънчев планински простор, който тъй лекомислено бях изоставил.

И аз вече не бързам, а тичам, с тоя мудар бяг на кошмара, при който нозете ти тъй тежко се движат, сякаш газиш в дълбока вода, сякаш за теб са се заловили и те дърпат назад всички мъртъвци на преизподнята. Тичам, доколкото мога, и завивам насам и натам, и минавам от помещение в помещение, и ето че виждам нейде далеч някакво мъждиво петно и с последни сили пристъпвам напред и се изтръгвам от тия невидими мъртъвци, и ето ме най-сетне в последното

помещение, ето ме на края на тунела. Само че това не е тунел, а пещера и пред мене вместо спасителен изход се изправя черното дъно на пещерата.

Назад! — казвам си трескаво, ала вече няма назад, понеже и последният свод зад гърба ми е затулен от огромните рухнали пластове и аз съм затиснат от всички страни с мазната пръст. И тогава едва се досещам, че съм в гроба си. И додето, потънал в студена пот, се оглеждам безпомощно, ненадейно съзирам там, в черното дъно, онуй същото мъждиво петно, което бях взел отдалече за изход.

Това е сивата змия, навила тлъстото си тяло в гадни пръстени и отправила към мене гадната ся плоска глава. Трябва да я смачкам тази твар, мисля си, и се озъртам за камък, ала камъни няма, има само рохкави буци земя, а влечугото, сякаш отгатнало намерението ми, бавно се развива и запълзява насам.

В този миг се събуждам. Поне това е добре, че винаги в този миг се събуждам. Така си и знаех, казвам си. Легнал съм на лявата си страна. Легна ли на лявата си страна, ще сънувам я змии, я гущери.

Децата навън продължават да блъскат консервената кутия. Днес е неделя и ще мине доста време, додето родителите се сетят да ги приберат. Днес е неделя и ти също имаш доста време, за да напишеш някоя и друга страница, но това съвсем не е причина да зяпаш през прозореца или да инвентаризираш кошмарите си.

Делниците са по-неприятни. Вярно е, че сега, за разлика от далечното някога, вече знаеш какво ще правиш през новия ден, точно какво би искал да правиш, понеже острият звън на телефона още при ставането ти напомня за препятствията, които те дебнат по пътя към работната маса: две заседания, едно събрание, пет посещения от служебен характер и неограничен брой обаждания от всякакъв характер. Но все пак поне го виждаш пред себе си този път към работната маса и почваш деня с надеждата, че ако не до обяд, то поне следобед, а ако не следобед, то поне вечерта ще изминеш този път и ще седнеш над машината.

А колко младежки дни са изгрявали, без дори да се сецаш с какво ще ги запълниш. Разбира се, на масата винаги е лежало нещо започнато, но ти нерядко оптимистично си решавал, че това, започнатото, може да бъде свършено и по-късно, в някой щастлив ден, когато просто ще преливаш от желание за работа, а понеже той,

сегашният ден, не е такъв, най-добре е да излезеш из града, пък после ще видим. Писателят има нужда и от впечатления. Акумулаторът трябва да се зарежда.

Разбира се, акумулаторът се зареждаше най-вече из кафенетата и кръчмите. Зареждаше се или добавъчно се изпразваше. А сега търсиш грешката.

Всяко отлагане, дори най-невинното, е начало на грешката. И никакво наваксване не е възможно, защото изтеклото време не може да бъде върнато. Ако ти е писано, ще разполагаш с още време, но с изтеклото — никога вече. Старият анекдот за майката, която запитала педагога кога трябва да започне възпитанието на детето си, а той на свой ред я запитал: на каква възраст е детето ви, а тя отвърнала: на две седмици, на което пък той отвърнал, значи закъснели сте вече с две седмици. Голямата заблуда, че сме богати с време, че нищо друго да нямаме, време поне дал господ. А то е ужасно малко, във всеки случай толкова малко, че всяка загуба е крачка към разорението.

Някога обичах да чета Сенека: „Та в това е именно нашата грешка, че гледаме на смъртта като на бъдещо събитие. А голяма част от смъртта е вече настъпила: времето, което е зад нас, е в нейно владение... Ако днешният ден е в ръцете ти, по-малко ще зависиш от утрешния. Докато ние отлагаме живота, той си отива. Всичко, о, Луцилий, не е наше, а чуждо; само времето е наша собственост.“

Не виждах какво може да се възрази на тия думи. Но когато Замбо казваше: „Майната му на Сенека, я да прием още по едно“, също не възразявах. Изобщо мислех, че макар времето да тече, то съвсем не изтича чак толкова бързо. Нашият учител по латински твърдеше, че денонощието е достатъчно дълго, за да стига за всичко:

— Осем часа ще спите, осем часа ще играете и осем часа ще учите латински.

А понеже аз почти не играех и почти не учех латински, оставах ми цели шестнайсет часа за четене на романи и писане на стихове. И едва по-късно почнах да усещам, че в едно денонощие се струпват толкова неща, та дори не забелязваш как се е стопило, без да си направил нищо.

Всекидневното суетене за хляба, всекидневните грижи, твои и чужди, всекидневното лутане без посока, всекидневната гонитба на скучни удоволствия... А смисълът? Навярно същият като в играта на

децата отвън, които ритат и блъскат консервената кутия, додето някой им каже: „Хайде прибирайте се“, Додето някой ни каже: „Хайде прибирайте се“.

Почваш с една мечта, за да свършиш с едно разочарование. И колкото по-голяма е мечтата ти, толкова по-голямо е разочарованието. И си казваш за утешение, че животът не се строи спокойно и по план, както се строи сграда. По-точно, строи се като тия сгради, дето се започват с оскъден материал и се издигат с помощта на това, което е подръка, и нерядко представляват един мизерен кърпез или просто остават недостроени. Утешавай се, казваш си, с тая жалка барака, дето сам си я скърпил, и мирясвай.

И дори ти се вижда странно, че все пак си успял да скърпиш една жалка барака. И даже не можеш да си дадеш сметка и да си спомниш как е станало тъй, че при цялата ти разпиляност и лекомислие все пак си се опитал да вградиш в тази мизерна постройка някакъв смисъл. Дали нещо по-силно от тебе те е осенило, дали тия, дето са ти дали живот, са се постарали да ти дадат и нещо повече от живота, дали си попаднал в бистрия поток на някакви могъщи влияния — въпрос на подробности, понеже при всички случаи заслугата не е твоя. Твоя е грешката.

Защото, макар да си отгатнал смътно посоката, не винаги си имал волята да следваш избрания път, който единствен би могъл да те отведе отвъд късните съмнения на тия часове, в които висиш на прозореца и наблюдаваш разсеяно играта на децата, и се питаеш къде е грешката.

На тяхната възраст ти мечтаеше за оня източен град със синкавобели кубета, с глухата тъмна зеленина на градините и с изгряващото слънце, възлизащо иззад моравите планини в образа на хубав младеж. И страшно ти се искаше този младеж да си ти самият — когато пораснеш, разбира се — и да можеш също тъй леко да плуваеш из лазура към синкавия, все още потънал в съня си приказен град:

*Стани! Слънцето вече е хвърлило
своя елмаз в чашата на нощта.*

*И ето, ловецът от изток е уловил султанското
минаре*

в едно серкме от светлина.

Странно, ала макар да те е страх от високото и да смяташ стола в самолета за малкия брат на електрическия стол, винаги си мечтал да летиш. А вместо туй си се давел в бъркотиите си, препъвал си се в строфите и фразите и си превръщал ярките видения в бледи и сиви фотографии на несътвореното.

Но да искаш, значи да можеш. Затуй понякога и за тебе желаното се превръща в постижимо. И ето че възлизаш в светлата нощ по някакъв хълм и газиш до колене в кичести теменужни цветя. Хълмът е цял теменужен от тия гъсти цветя и ти се изкачваш към заобления хребет, изрязан върху фона на светлото звездно небе. Вървиш сред уханните разкошни цветя и крачките ти са леки, сякаш не стъпваш по земята, тъй леки, че когато стигаш върха на хълма, съвсем естествено продължаваш нагоре, все нагоре към звездната синева и ето че вече летиш високо над хълма, а сетне още по-високо над планини и морета, и още по-високо, тъй високо, че земята под тебе вече е само малко зелено кълбо. Летиш така, без космически кораб и скафандър, защото си израсъл, преди да се появят по детските списания чудесата на космическата ера и затуй нямаш нужда от кораб или скафандър. Летиш в пространството, сякаш плуваш в безбрежен нощен океан и наблюдаваш наоколо планетите, блещукащи в мрака с неземна красота, като златните, розови и сини кристални, кълба, които блещукат сред клонките на коледната елха. Те бавно се движат, тия кълба, всяко в своята орбита, те се въртят плавно с лек приятен звук и всички тия звуци се сливат в една обща тиха и тържествена мелодия, ритмична и непресекваща, по-звучна и затрогваща от най-прекрасния стих.

И усещаш, че си се изтръгнал от гравитацията на несполуката и от мъглата на меланхолията, и от студените течения на неприязните. Значи това било да летиш — казваш си. И усещаш такава лекота, сякаш си се слял с лазура и светлината и безпределността.

Само че насън.

ТРЕТИЯТ ПЪТ

I

Мрачината на Симплон е тъй продължителна, че когато влакът най-после изскочи с трясък от тунела, неволно се залепваш за прозореца да се порадваш на белия свят.

Пейзажът всъщност не е особено радостен. Алпите тук представляват голи скалисти грамади, над ръждивите зъбери се влачат тежки мокри облаци и ти изпитваш усещането, че черното дуло на тунела те е изплюло в сивото царство на меланхолията.

Отвесните канари, по които се стича вода, постепенно отстъпват встрани. Клисурата се разширява, тук-там се появяват самотни къщурки или малки селца, мрачни и пепеляви като самата планина, тъй че можеш да префучиш край тях, без дори да ги забележиш. Плочите на покривите са от същия този сиво-кафеникав камък, уличките са застлани със същия камък и дори оскъдната зеленина в дворовете изглежда някак сиво-кафеникава в усойната сянка на тия влажни и голи грамади.

Най-сетне влакът се измъква от клисурата и подир малко спира в Домодосола. Гарата изглежда изоставена и неприветна. Пероните са пусти, ако не се броят двама митничари и един млад железничар, който проверява с чукче осите на отсрещните вагони, като си подсвирква изтъркания мотив на „Любовна история“. Тоя изтъркан мотив и яркожълтият цвят на една цистерна „Шел“ са единствените живи звуци в мъртвия пейзаж на пустата гара, над която все тъй пълзят мокрите тежки облаци.

Отвъд Домодосола скалистите грамади отново се приближават към линията. Но те не могат да се приближат напълно и да те обгърнат, защото между тях и линията се появява езеро. Едно мрачно езеро със спящи студено зелени води и с безлюдни брегове, едно езеро просто мечта за субекта, решил да свърши със себе си спокойно, съсредоточено и далеч от любопитни погледи. Едва когато почти сме отминали езерото, до самия му край забелязвам стара постройка в нечист розов цвят. Над вратата е окачена розова табела, с няколко

твърде завъртяно изписани букви, а по влажната поляна гостоприемно са пръснати розови масички и столове за клиентите, които биха пожелали да се разхладят или сгреят с някое питие. Клиенти обаче няма.

Влакът като че само по погрешка спира на малката гара Вербания, защото тутакси потегля наново и няколко минути по-късно вече лети по брега на Лаго Маджоре.

Струва ти се, че неусетно и ненадейно си се озовал в един друг свят. Скалистите грамади, тежките облаци и влажните сенки са останали назад, за да отстъпят място на златното слънце, на небесния лазур, на сините езерни води — изобщо на всичко туй, което звучи твърде банално като фраза, но е доста приятно като реалност.

Крайбрежните дървета леко се полюшват, сякаш плуват в хладния поток на есенния вятър. Есенен, само от гледна точка на календара, защото тук наоколо е пролет. Пред погледа ти се мяркат и изчезват, сякаш отмятани от невидима ръка, градини с огнени цветя, сенчести алеи сред паркове с борове и палми, кафенета с оранжеви и сини навеси, бели вили, сгушени в ярката зеленина на парковете.

„Жалко, че не пътувам дотук“ — помислям, когато влакът спира на Стреза.

А защо да не пътувам дотук? И къде всъщност е казано, че не пътувам дотук?

Додето си задавам тия чисто риторични въпроси, на перона се появява дежурният с червената фуражка. Кондукторът с трясък затваря вратите на вагоните. Дежурният вдига ръка, локомотивът изсвирва някак тъжно и влакът наново потегля.

Само че тоя път — без мене.

Оставям куфара на гарата, излизам на малкия площад и се запътвам към крайбрежната, като си мисля разсеяно, че тая моя постъпка ма сомнамбул — да спра ненадейно в едно селище, дето нямам никаква работа — всъщност не ме изненадва. Не защото съм свикнал да действувам като сомнамбул, а защото винаги, когато съм минавал оттук — а съм минавал десетки пъти, — да, винаги, когато съм минавал оттук, съм си казвал, че трябва поне веднъж да слеза и да се разходя край това езеро.

В тая заран езерото е съвсем спокойно, почти огледално спокойно, „почти“ — понеже една бяла моторница минава и оставя

дългата си пенлива бразда между брега и насрещния потънал в зеленина остров. Спирам на крайбрежната и оглеждам пейзажа, тъй просторен и толкова син, че изпитваш пред него нещо като леко задъхване. Сетне тръгвам без посока или по-точно поемайки несъзнателно посока към терасата на близкото кафене, осяяна с вишневочервени слънчебрани, мелодично съчетани със смарагдовата зеленина на градските храсти.

Италианците, както е известно, са големи майстори на еспресото. Но в случая не успявам да се насладя от изкуството им. Една жълта стрелка с черни букви сочи спирката на автобусите и тази стрелка сякаш е поставена специално за мене, за да ми напомни, че съм дошъл да разгледам разкошните брегове на това разкошно езеро, а не да се налива с кафета. „Да — казвам си. — Умният човек би прескочил до Меина и от там до Арона, а след обяд би се върнал да разгледа Стреза, подир което би взел вечерния влак, за да продължи пътя си.“

И понеже ми се иска да покажа, че съм умен човек, особено подир глупостта, сторена само преди няколко минути, подминавам кафенето, и се отправям към спирката.

За мое щастие тук вече е спрял един автобус, насочил тъпата си муцуна по посока на Меина. Колата е полупразна и това ми дава възможност да заема удобно място до прозореца, искам да кажа, удобно за разглеждане на крайбрежните прелести.

Шофьорът като че ли е очаквал само мене. Автоматичните врати се захлопват, моторът забучава дрезгаво и колата тежко потегля. „Имам късмет“ — казвам си и в тоя миг виждам как автобусът прави широк полукръг и се понася не към жадуваната Меина, а към посоката, откъдето преди малко ме е докарал влакът. „Да, може би имам късмет — повтарям си, — но колкото до акъла...“

Наблюдавам от удобното си място изгледа през прозореца без особен интерес, понеже всичко, което виждам, вече съм го видял същата заран, макар и в обратен ред. Старая се да не се ядосвам. След като си извършил две глупости, защо да допускаш и трета, като си разваляш настроението. Ще се разходим до Вербания и ще се върнем. Половин час повече или по-малко, какво значение, щом ще го прекараш в тоя земен рай.

— Вербания! — казвам уверено на приближилия се кондуктор.

Онзи ми хвърля бегъл поглед, сякаш за да провери дали не съм леко откачил, но ми връчва билета и прибира парите.

— Вербания! — пропява малко по-късно шофьорът, като забавя ход.

Забавя ход, но не спира и вероятно се готви отново да натисне газта, убеден, че едва ли някой ще слезе на тая забравена от бога гара, ала в тоя момент кондукторът му извиква нещо и той заковава колата.

Да, Вербания. Излишно е, струва ми се, да вися на това пусто шосе, вече здраво напечено от щедрото италианско слънце. Добре, че имам известна зрителна памет, която ми напомня за розовото заведение, мярнало ми се преди малко от влака.

Заведението е на няколкостотин метра от пътя и аз за по-пряко тръгвам направо през поляната, като едва не нагазвам в едно тресавище. Сетне пресичам горичка от хилави дървета и излизам на безлюдния бряг на онова езеро — мечтата на самоубийците.

„Не съм единственият посетител“ — помислям си, като забелязвам в края на горичката малък червен фиат. Фиатът, изглежда, отдавна е гариран тук. Боя се дори — много отдавна. Откривам, че предницата му е просто сплескана от свиреп удар и там, където лакът се е олющил, ламарината вече е почнала да ръждясва.

А заведението, разбира се, е празно. Добре все пак, че не е затворено. Сядам край една розова масичка на влажната поляна. Няма никакъв риск да получа удар от щедрото италианско слънце, защото мрачните каменисти чукари като че завинаги са захлупили с тежката си сянка и поляната, и езерото.

Върху тъмния правоъгълник на входа изгрява една валчеста, бяла и съвсем плешива глава, а подир малко оттам се появява и нейният собственик. Той бавно и предпазливо се насочва към мене, сякаш ме смята за плахо видение, което при всеки по-рязък жест би могло да се разсее. Всъщност причината за тази мудност е може би просто в туловището на стопанина, наподобяващо корема на жена, съвсем готова за това болезнено щастие — майчинството.

Кимам приветливо, за да разбере, че не съм призрак, и поръчвам кафе.

— Имате късмет! — възкликва съдържателят, с което не ми казва нищо ново, тъй като тоя факт вече съм го установил. — Имате късмет!

Тъкмо правех кафе за себе си. А както знаете, кафето на шефа е винаги най-доброто.

Той отново и все тъй бавно поема, тоя път в обратна посока, и като го гледам как се тътри, изпитвам неприятното предчувствие, че докато получа кафето, ще изтърва рейса.

— Кога се връща автобусът от Домодосола? — извиквам подире му.

— О, имате време, не се безпокойте — измърморва той лениво, като спира да си почине. — Няма да дойде преди два часа. Сега не е туристически сезон.

И отново поема към розовата кръчма.

Розова не е точната дума. Защото, преди да бъде розова, е била синя, а още преди това — жълта, а още по-рано — зелена. Изобщо стопаните, изглежда, са сменяли един подир друг най-ярките цветове с цел да привлекат погледа на евентуалните клиенти. И понеже всички тия мазилки под влияние на вечната влага са се люцили и продължават да се люцят, постройката е придобила някакъв сложно смесен цвят, напомнящ за хамелеон в момент на колебание.

Кафето на шефа обаче се оказва наистина от високо качество. Това не е еспreso, а обикновен филтър, но направен при съблюдаване на най-важния професионален секрет: възможно повече кафе и възможно по-малко вода. В прилив на великодушие стопанинът ме награждава освен с ароматичното питие и със собствената си компания, ала за да спази все пак някаква дистанция, сяда не на моята маса, а на съседната. Свободни маси тук поне има в изобилие.

— Вие по недвижимите имоти ли сте? — запитва шефът, като сръбва шумно от чашата си.

Кафето е поднесено в големи чаени чаши, щедро не само като пропорция, но и като количество.

— Не — отвърщам късо и също сръбвам.

Сетне, за да не се покажа необщителен, добавям:

— Кафето е чудесно.

— Тук понякога идват да оглеждат парцели... парцели за вили... — пояснява стопанинът, може би не чул комплимента.

— Ще строят вили?

— А, това не знам... Засега поне не са се намерили подобни глупаци...

Той замълчава. Сетне наново запитва:

— Може би сте дошли по работа във Вербания?

— Да, дойдох, но не по работа, а по погрешка: мислех, че съм взел рейса за Меина, а се оказа, че съм сбъркал.

— А, разбирам... Тук наистина човек може да спре само по погрешка.

— Защо? Има езеро, ливада, малко дървета...

— ... И повече камъни, и влага, и голи скали — допълва стопанинът. — Кой кретен ще пусне котва в тая пустош, когато само на две крачки по-надолу е Раят.

— И все пак вие сте пуснали котва — позволявам си да напомня не твърде тактично.

— Защото има и такива, дето ги изхвърлят от Рая. Нали сте чели в библията как архангелът прогонва Адам и Ева на изток от райските градини. Е, ние не сме на изток, а на север, но това е единствената разлика.

Той свива съсредоточено вежди, сякаш се опитва да си спомни нещо. Веждите му са черни, рунтави и гъсти, призвани да компенсират липсата на друга растителност върху главата. А под веждите тъмнеят също тъй черни очи, два въглена, но два угаснали въглена.

— „С труд и пот ще изкарваш хляба си... а ти в болки и мъки ще раждаш“, или нещо подобно, нали?

— Да, нещо такова беше — кимам.

И баналната асоциация с думата раждане неволно насочва погледа ми към напредналата бременност на корема му. Но шефът е изтълкувал другояче смисъла на моя поглед:

— О, това не е от излишества — забелязва той, като леко се потупва по утробата. — Тия, които могат да си позволяват излишества, не пълнеят в наши дни. Те си водят сметка за калориите, пък и да не я водят, от телешкото филе, стридите и хайвера не се пуска шкембе. Шкембе пускат такива като мене, дето се тъпчат с най-евтиното — макарони и бира.

— Това не е страшно — успокоявам го. — Понякога организмът се нуждае от известни запаси.

— Запасите са полезни най-вече когато се намират в портфейла — отвръща скептично той и вдига чашата си.

Вдига я тъй високо, та очевидно това е заключителната глътка. Сетне облизва пълните си устни и също по закона на асоциациите добавя:

— Аз правя чудесни макарони.

— Не се съмнявам — отвърщам, като този път се пазя да погледна корема му.

— Ако останете за обед, ще можете да ги опитате. Не искам да се хваля, но на тия макарони „по милански“ дължа клиентелата си. Всички железничари и работници по шосето от района са тук всеки обед. На обед, знаете, става доста оживено...

— Не се съмнявам — повтарям.

Изглежда, тонът ми не е твърде убедителен, защото шефът продължава:

— Хората мислят, че няма нищо по-лесно от тона да свариш едни макарони, но то е, защото ги варят, както им падне, и ги ядат, както им падне. Такова нехайно отношение може да има само човек, за когото макароните не са нищо повече от гарнитура към нещо друго. А когато макароните представляват за твоите клиенти и супата, и печеното, и десертът, тогава положението доста се променя...

— Вие, изглежда, не сте италианец — забелязвам с надежда да го отклоня от кулинарната тема. — Говорите прекалено добре френски за един италианец.

— Швейцарец съм — кима той, като попипва пълните си бузи, сякаш за да провери дали наистина е швейцарец. — Фалирах в Бриг, после се ожених за италианка и повторно фалирах в Стреза.

Изчерпал по този начин биографията си, дебелият наново се връща към своето:

— При макароните, знаете, всичко е в пропорцията: парченца месо, доматино пюре, подправки, пармезан и каквото там трябва, но всичко е в пропорцията... Като оставим настрана, че даже и варенето на макароните си има тънкост: да не миришат на сурово тесто, но и да не са разварени...

— Тая кола... — измърморвам, за да го изтръгна най-сетне от темата. — Тая кола, надявам се, не е ваша...

И посочвам към смачканата фиатка, едно яркочервено петно сред гъстата зеленина на ливадата.

— Ако беше моя, сега едва ли бих разговарял с вас... бих седял навярно още в гипса... или бих лежал вече в ковчега...

— Изглежда, отдавна стои тук.

— Отдавна? Навярно съдите по ръждата... Но забравяте, че в тая влага за три месеца и вие ще ръждясате. Да, трябва да има три месеца... беше началото на лятото. Една съвсем идиотска катастрофа.

— Като всички тези, дето стават по шосетата дори и в тоя миг, когато пие с вас тук си говорим — промърморвам от страх, че сега пък ще почне да ме занимава с катастрофи.

— Съвсем не като всички — поклаща глава стопанинът. — Това ми е третото заведение до шосе, тъй че съм ги виждал достатъчно и мога да ви кажа, че съвсем не е като всички.

Той лениво отправя очи към червеното петно сред зелената ливада, а оттам премества поглед към асфалтовата лента на шосето зад края на горичката.

— Катастрофите, господине, биват най-различни, също както и хората, които ги правят.

— Тия различия можете да ги изброите на пръстите на едната си ръка: превишена скорост, неправилно задминаване, техническа неизправност и какво още беше там...

— Да, но така мислят само полицаите — поклаща отново глава шефът. — Попитайте кой да е катастрофирал и той ще ви каже, че неговата катастрофа е съвсем особена, че такова нещо само на него е могло да се случи...

— А, тук сте прав: ние винаги смятаме, че сме съвсем различни от другите. Включително и в областта на злополуките.

— ... Във всеки инцидент, дори най-малкия, има нещо съдбоносно — продължава стопанинът, без да обръща внимание на бележката ми. — Една зацапана свещ, едно малко спиране — и вие изпускате някаква среща или пристигате нейде не когато трябва или не когато сте искали и това променя целия по-нататъшен ход на събитията през един ден или през един живот.

„Този е философ — казвам си. — Трябваше да го разбере още когато взе да ми цитира библията.“

При друг случай това откритие навярно би ме накарало да побързам със сметката, но когато си попаднал в такова неприетно

място и имаш почти два часа за убиване, излишно е да бъдеш прекалено капризен.

— Ходът на събитията може да се промени и от туй, че сте си скъсали заранта връзката на обувката — казвам. — Закъснявате за работа, спречквате се с началството, уволняват ви...

— Съвършено вярно — кима невъзмутимо шефът. — Но при пътните злополуки това е много по-отчетливо. В тях има нещо съдбоносно. Това е самата съдба, която се е намесила, за да ви поправи или да ви накаже...

— Кои бяха в случая наказаните? — запитвам, като наново поглеждам към червения бръмбар, сгушен в ливадата.

— О, едно младо семейство... съвсем младо.

— И за каква вина? Неправилно вземане на завоя?

Дебелият не се засяга от тона ми. С пълното си бяло лице, с погасналите очи, приютени под стрехите на гъстите вежди, и с тежкото си туловище, той изглежда достатъчно запасен не само с тлъстини, но и с търпение, за да се засяга от каквото и да било.

— Възмездието не е непременно незабавно. И съвсем не се определя от правилника за движението.

Тъмните очи обхождат пейзажа в ленива дъга, а сетне ненадейно спират върху лицето ми. И също тъй ненадейно прозвучава въпросът:

— Вие например какво търсите тук?

— Мисля, че вече ви казах...

— Мислите... А не мислите ли, че зад вашата грешка също се крие някакъв смисъл?

И понеже не отговарям, той настоява:

— Че сте извършили нещо неуместно? Че сте си лъхнали носа, дето не трябва? И че съдбата може би иска да ви каже: хайде, върви си по пътя, гледан си работата...

— Това, че трябва да си гледаме работата, е известно и без съдбата да ни тръби в ухото.

— Не, не на всекиго... И не винаги... Тия с фиата например... Какъв дявол бяха тръгнали да търсят? Слънце и море. Жената имала нужда от слънце и море. Така били казали лекарите. Само че лекарите казват едно, а съдбата — друго. Един беден механик, който пести година или две, за да купи на старо тона жалко купе... да го кърпи, да

го боядисва... и всичко това за някакви си двацет дни къмпинг край морето...

— Не е грях.

— И представяте ли си: едва излезли на няколко километра от Домодосола — те живеят в Домодосола, — и сиромашът се забива в едно дърво, ей там, край пътя, и цялото пътуване свършва, преди да е почнало, а и той самият едва не свършва. И това ако не е съдба...

— А защо се заби в дървото?

— Ами защото шосето, както сте видели, тук е тясно, колкото да се разминат две коли. И когато нашият с фиата излиза от завоя, вижда, че насреща му лети камион и някакъв мерцедес в тоя миг е дублирал камиона, за да го задмине, и, разбира се, съвсем е запушил шосето. Нашият натиска спирачката и търси спасение извън платното, но не е могъл съвсем да убие инерцията, колата отскача и се разбива в дървото.

— Ами мерцедесът?

— А, мерцедесът!... Издимя зад завоя, без даже да намали скоростта. Катастрофата на нашия му разчисти пътя. Един шанс все пак, че жената и малкият са били в задната част на фиата и здраво блокирани от багажа. Ако бяха отпред, щяха да ги измъкнат готови за моргата.

— Но мъжът не се отърва, тъй ли?

— Е, когато го измъкнахме, още не беше съвсем за моргата, обаче кормилото му бе поначупило ребрата. Един час лежа там в кръчмата, докато дойде линейка, и всичко беше в кръв. Полицайте, знаете, са бързи, когато е да съставят актове, но когато е до линейка...

— А после?

— Какво „после“? — вдига шефът рунтавите си вежди. — Какво повече искате от това? Едва включил на трета — и край на всичко!

— Искам да кажа, какво стана с него?

— Какво може да стане? Стенеше, додето припадна. След което пък жена му почна да стене: „Аз съм виновна за всичко“, „Всичко е по моя вина“, детето също захленчи... и така — цял час, додето дойде линейката.

— Искам да кажа: все пак оживя ли?

— А, откъде да знам! Може и да е оживял, макар че не вярвам. Набие ли ти се кормилото в гръдния кош... Но може и да е оживял.

— Щом не е прибрал колата...

— Това нищо не значи. За какво да я прибира? Тая тенекия не си струва дори разноските по превоза.

— Наистина.

Той седи известно време, вдаден в мислите си, като потропва леко с дебелиите си къси пръсти по масата. Сетне ме поглежда бегло, сякаш да провери дали историята все още ме занимава, и промърморва:

— Ако толкова се интересувате, идете в Домодосола, там все някой ще ви каже. Но не вярвам да се интересувате чак толкова. Също както и аз. И после — мъртъв или полумъртъв, какво значение? След като си вече негоден за работа... След като си излязъл от обращение...

— Наистина — повтарям. — Не можах само да разбера къде е вината на вашия сиромаш освен дето не е успял да прехвърчи над мерцедеса.

— Тъкмо в това му е вината, че се е опитал да хвърчи. Да хвърчи по-високо от възможностите си. Нали ви казах вече: в тоя свят има един малък рап и една безкрайна долина на мъките. И всеки трябва да си натиска дрипите там, дето е роден, и да върши туй, за което е роден. Просто, нали? Само че понякога цял живот ти е нужен, за да разбереш едно просто нещо... На мене поне ми бе нужен цял един живот, за да го разбера. Един живот и два фалита. Какви плесници на съдбата бяха тия два фалита, особено вторият, а аз все отказвах да разбера. Бях го отворил онова кафене в Стреза само заради нея, доверил й бях касата, а тя ме крадеше, за да поддържа любовника си, представяте ли си!

— Не е нещо рядко в наши дни — казвам успокоително.

— Може би. Обаче за тоя, който го е преживял на гърба си, е уникално. Да станеш жертва не на гангстери, а на най-близкия си човек!

В думите му има нотка на негодувание, но само що се отнася до смисъла. Нито в тихия мъркащ глас, нито в пълното отпуснато лице може да се долови сянка на раздражение.

— А сега съм се напъхал тука, като в капан. И няма къде повече да отида. И няма какво повече да чакам, освен последния фалит. И келнерството, с което някога започнах... А! Келнерството сега е непостижима мечта. Нали виждате сам, че едва се тътря.

И сякаш за да илюстрира тая констатация, той тежко се надига от стола:

— Време е вече за моите макарони... Може да помислите, че си правя реклама, но макароните ми са наистина изключителни. Съветвам ви да останете. Ще изпуснете само един рейс.

— Много сте любезен — отвръщам и пъхвам дискретно под чинийката една банкнота.

Шефът се присяга, прибира небрежно банкнотата и промърморва:

— Защо да ви убеждавам... В това проклето място никой не се заседява. Освен ако е катастрофирал.

* * *

И ето ме отново в Стреза. И ето ме отново в Рая. Но сега вече очарованието е помръкнало. Разхождам се без посока из пустите алеи край вилите и парковете, поглъщам багрите на разкошните есенни цветя и горчивия дъх на хризантемите, ала очарованието е изчезнало.

И какво — казвам си, — че тук езерото е синьо, а там глухоззелено? И какво, че тук има повече зеленина, а там повече канари? Водата навсякъде е еднаква и там дори е може би малко почиста и целият този разкош от палми и цветни лехи е изкуствено създаване на градинарите, и всичко е Майя — привидност, измама, мираж.

Алеята ме извежда на крайбрежната, понеже в това селище от две педи, накъдето и да вървиш, неизменно стигаш до крайбрежната, и аз машинално се насочвам към кафенето с вишневочервените слънчебрани.

Делник е и сезонът отдавна е минал и терасата пред заведението е почти празна, ако не смятаме две млади двойки с три деца, вдигащи врява колкото цяла детска градина. Сядам възможно по-далече от врявата. Келнерът в жилетка на жълти и черни черти е зает с ония две маси. Надявам се, че уреждат сметката.

Познал съм. Поръчвам неизбежното еспreso и неизбежния сандвич и изпращам с очи младите семейства, които си тръгват. А онова другото семейство от смачкания червен фиат?

Когато ти разкажат някой анекдот, та дори и най-смешния, подир пет минути го забравяш. А когато чуеш нещо тъжно, като историята за онова семейство, то се загнездва в тебе и не ще да си върви.

Келнерът ми поднася скромната поръчка с една церемониалност, достойна за ефектната жълта жилетка и за ранга на фирмата.

— Хубаво време, нали?

— Чудесно.

Темата за времето изчерпва общите ли интереси. Така че жълтата жилетка поема курс към заведението, а аз се заемам с кафето. И с оная тъжна история.

Дебелият бе сумирал историята с няколко думи. Но зад тия няколко думи се криеше цяла година на мечти и приготовления. Приказките за морето бяха прераснали в легенда, ремонтът на колата бе станал всекидневна повеля, всички мисли и чувства бяха насочени към големия ден. И аз я виждах утринта на тоя голям ден, с оживлението на малкия и загрижеността на майката да не забравят нещо, и спотаената гордост на бащата, суетящ се около старото купе, сега тъй празнично ново с ослепително червения си лак. Ето най-сетне и тържествения миг на потеглянето. И само след малко... „Едва излезли на няколко километра...“

Привечер се озовавам на гарата доста преди да дойде влакът. Просто няма какво повече да правя в това прелестно градче. Долината на мъките е може би мрачна, но Раят е скучен.

Когато потегляме за Милано, вече е нощ. Намирам едно празно купе и се изтягам върху цялата седалка. Купето е полутъмно, на потона едва мъждее синьо-лилава лампа. Чудесна обстановка за един лек сън, казвам си, макар да знам, че няма да заспя. И додето влакът ме люшка и колелата тропат по траверсите, в синьо-лилавия мрак ми се мяркат парчетии от спомени. Отдавна забравени спомени и най-вече тъжни. И дори не винаги тъжни, а просто невесели. От тия, тягостните и сивите, дето всички ги носим в излишък.

* * *

Дъщеря ми, малката, се облакъттила на прозореца, загледана долу към двора.

— Ванче, помниш ли едно време, когато си играеше долу с децата... с тия...

Замълчавам, понеже имената на „тия“ — съседските деца — отдавна са изхвъркнали от главата ми.

— Помня — отвръща дъщеря ми без ентузиазъм. — Но ако смяташ, че ми е много приятно да си спомням, трябва да ти кажа, че се лъжеш.

— Тъй ли? Че защо?

— Защото по-големите винаги ме биеха. И вие с майка винаги бяхте заети. И каква Райна само ме командуваше и най-многого да ме заведе в оная тъпа градина, дето няма изобщо какво да правиш...

А пък аз, като я гледах така облакътена на прозореца, си мислех, че може би в тоя миг с умиление си спомня за детството. Самият аз никога не съм си спомнял с умиление за своето детство, но съм си въобразявал, че съм просто изключение в това общо правило: „щастливото детство“. И трябва да чакаш дъщеря ти да порасне, за да ти каже, че и нейното детство не е било щастливо.

Сега, като се връщам назад, си мисля, че навярно е права. И в спомена ми изплуват куп дреболии, на които някога просто не съм отдавал значение. Като например оня рожден ден.

Тя се бе събудила тази заран наистина щастлива, защото знаеше, че има рожден ден и става на седем години. Каква Райна ѝ бе казала, че ще дойдат гости. „А не трябва ли да почерпим с нещо гостите?“ — запита детето по време на обедата и аз отвърнах, че естествено трябва, и отпуснах необходимите средства за покупката на бонбони, лимонади и една торта, която външно поне изглеждаше доста прилично. Едва тия лакомства бяха наредени на масата, когато на вратата се позвъня. Детето въодушевено се спусна да отвори, но се оказа, че е раздавачът. Към четири или пет отново се позвъня. Носеха ми някакви коректури. А след това вече на вратата настъпи затишие и детето убиваше времето, като нареждаше и пренареждаше чинийките и лимонадите по масата, така че да изглеждат по-добре. Но през целия този дълъг ден вече никой не позвъня.

Колкото до моето детство... Образите, които прииждат от него, приличат на ония стари кафеникави и бледи семейни снимки, дето само като ги погледнеш, и те обзема меланхолия. Не говоря за трагичните неща. Най-трагичните са ми опростени от забравата. Не си

спомням изобщо мига, когато пиан каруцар е връхлетял отгоре ми и ме е прегазил. А снимката на деня, донесъл вестта за смъртта на майка ми, е сива и неясна като една гнетяща празнота.

Най-ранните си дни съм прекарал в някаква къща, сбутана сред прахоляка на Ючбунар, и най-ранните ми спомени са от нощите в тази къща, с непрогледния страшен мрак навън и с далечния жален вой на псетата. После се преместихме в Пловдив. Дворчето ни, постлано с големи плочи, приличаше на кладенец, залостено от трите страни със сгради, а от четвъртата — с висок зид. До зида се издигаше едничкото дръвче, една крива вишна, която отбелязваше смяната на сезоните. Напролет вишната се покриваше с нежен бял цвят и даваше изобилен плод, ала, не знам защо, вятърът, прииждащ от тепето, винаги обруляше вишните още докато бяха зелени.

Ние с брат ми се шляехме по калдъръмните на съседните улички и най-много висяхме пред количката на сладоледаджията. Интересът ни бе съвсем платоничен, защото никога не разполагахме с оня лев, необходим за минималната доза лакомство. Но това също бе удоволствие — да гледаш как турчинът загребва с лопатка жълтата снежна маса и пълни с нея вафлената фунийка, а подир туй поставя отгоре още една лопатка малинов или лимонов сладолед.

Веднъж все пак щастие то ни се усмихна. По улицата минаваше някакъв мъж с брадичка, напомнящ един наш сродник, и брат ми се затича към него, хвана го за ръката и се развика: „Вуйчо Петър, вуйчо Петър!“ Окуражен от усмивката на мъжа, аз се обесих на другата му ръка и подхванах същия призив. Непознатият повървя с нас до ъгъла, погали ни дружелюбно, даде ни по една двулевка и отмина.

— Това не беше вуйчо Петър — сети се най-сетне брат ми.

— Ще видиш какво ще ни направи мама, като научи, че сме взели пари — рекох.

Единственият изход бе да изхарчим парите, преди историята да се е разчула. Но сладоледаджията тоя след обяд го нямаше. Затуй пък на отсрещния ъгъл се намираше бозаджийницата и пред нея бе струпана камара дини.

— Ще си купя диня! — извика брат ми, който, макар и по-малък, винаги бе по-бърз в решенията.

— Кой ще ти даде диня за два лева — отвърнах скептично.

За нас тогава динята беше голямо нещо. Тя се разрязваше в края на обедата от леля ми под съсредоточените погледи на цялото семейство и винаги ти се падаше такъв тънък резен, че едва си разквасил уста, и той свършва.

Брат ми обаче, който бе бърз не само в решенията, а и в действията, вече тичаше към бозаджийницата. Видях го как влиза в преговори със застаналия на входа стопанин и как оня подир късо колебание се навежда над купчината, избира една малка диничка и я подава на брат ми.

Поел диничката с две ръце като някаква светиня, Боян заприпка към мене, ала в оживлението и в бързината ненадейно се препъна, диничката изхвърча, тупна върху прашния калдъръм и се разцепи. Брат ми понечи да вдигне едно от парчетата, но то бе цялото омърлявено.

— Остави тая мръсотия — казах. — Ще си купим бонбони.

Взех от най-евтините бонбони, тия, дето им викахме „лукчета“, за да има поне по три на човек. Само че те бяха ментови. И едва налапал бонбона, Боян го изплю:

— Люти... и горчи...

Тръгнах на училище и грижите ми от година на година се увеличаваха. Този, който е измислил фразата „безгрижно детство“, или е бил с много къса памет, или е представлявал рядко изключение. Безгрижието, изглежда, трае само додето си в утробата на майка си, и обикновено първата ни реакция при появата на тоя свят е плачът.

Грижите нарастваха, додето станаха неудържими и настъпи кризата. Първо на първо, математиката ме беше намразила. Намрази ме по съвсем глупав повод. През време на урока бях облегал глава на ръката си и тая заядлива стара мома ми подхвърли:

— Семки ли имаш в главата, че ти тежи?

— Не знам какво имам, но не е празна — озъбих се.

— А, можеш и да отговаряш! Ела тогава да отговаряш тук, на дъската!

Излязох самоуверено пред класа, защото бях готов с урока. Тогава още не знаех, че ако учителят се е запънал да те скъса, той ще те скъса, колкото и да знаеш. Въпросната истина ми се изясни едва десет минути по-късно. Оттогава тая злоба непрестанно ме късаше — и вече не без основание, — тъй като покрай нея бях намразил и математиката.

После пък дойде произшествието с парите. Бяха ме избрали за касиер на дружеството „Червен кръст“, един доста завиден и отговорен пост. Функциите ми на практика се свеждаха до това да събера по време на годината по пет лева от всеки ученик. Сетих се за функциите си едва към края на пролетта и понеже един имаше само два лева, а друг днес изобщо не носеше пари, събирането доста се разточи. Слагах парите в платнена торбичка, която баба ми бе ушила и която винаги мъкнех в чантата си, за да съм готов с отчета пред класната. И ето че един ден, като се прибрах в къщи и разтворих чантата, трябваше да установя, че торбичката е изчезнала. Неизвестно кой я бе задигнал през голямото междучасие и сега вече бе съвсем излишно да се оплаквам комуто и да било.

В торбичката се намираха към сто и осемдесет лева — сума, просто фантастична за тогавашното време и за тогавашните ми възможности, които, откровено казано, бяха нулеви. Това беше катастрофа. Пълна и безнадеждна безизходица.

На всичко отгоре само два дни по-късно класната поиска да ѝ предам събраните пари и списъка на неотчетените. Казах, че парите са в къщи и ще ги донеса утре. А когато туй ужасно „утре“ настъпи, едничкият изход, който можах да измисля, бе да избягам от училище.

Бягах от училище няколко дни подред и всеки обед пресрещах приятелите си на улицата, за да се осведомявам за реакциите на класната. На четвъртия или петия ден се появи и следващото очаквано усложнение:

— Даде ми това писмо и заръча да го занеса лично на баща ти — каза един от приятелите ми. — Надушила е всичко, тая змия.

— Да не си посмял да го занесеш!

— Е, че какво да правя?

— Почакай поне до довечера — отвърнах, без да мисля.

— Добре. Но да знаеш, че довечера съм у вас!

Единственият изход бе самоубийството. Подир тия няколко дни на страхове, на криене из бараките и на всевъзможни лъжи, в които вече се бях оплел до гуша, самоубийството не ме плашеше особено. Боях се обаче, че много ще ме боли, и търсех да измисля някаква такава по-безболезнена смърт, но не успях нищо да измисля. Бях видял вече как трамваят прегазва нашата хазайка и споменът за това потръпващо окървавено тяло ме караше да отхвърлям възможността за

подобен край. Перловската река пък бе твърде плитка, а освен туй вече се бях давил веднъж и знаех, че да се давиш, пак не с много приятно. Едничкият възможен изход бе отровата, само че нямах представа каква отрова е нужна и откъде мога да я набарам.

Скитах из улиците, потънал в разсъждения от тоя род, когато ненадейно се сетих за един друг изход, също доста болезнен, ала не чак колкото едно прегазване. Трябваше просто да набера кураж и да отида при „тая змия“. В действителност тя съвсем не беше змия, но бе, колкото щете, строга, сурова, взискателна, неумолима и всичко друго от тоя род.

И все пак трябваше да се изтъпанча пред нея в целия си позор и да разкажа всичко. Това бе почти тъй страшно, както и да се хвърля от някой четвърти етаж, с тая разлика все пак, че щях да оцелея.

Половин час по-късно вече стърчах пред вратата на класната и със свито сърце очаквах отзвука на слабото позвъняване.

— Я, ти си бил жив бе!... — посрещна ме тя не твърде приветливо.

И като видя, че всъщност съм ни жив, ни мъртъв и стоя като вцепенен, добави малко по-меко:

— Е, какво чакаш! Влизай... щом си дошъл...

Сетне, като ме настани в малката полутъмна гостна и седна насреща ми, класната изкомандува:

— Хайде, разправяй!

Първият ми порив бе не да разправям, а да се разплача, но преглътнах някак сълзите си, понеже вече знаех, че човек обикновено плаче от умиление към себе си и няма нищо по-жалко от туй да хленчиш за себе си. Така че с преглъщане и на пресекулки започнах да излагам патилата си.

— За парите трябва да кажеш на баща си — отсъди класната.

— Няма да повярва.

— А аз как ти вярвам? Да не би баща ти да е по-страшен от мене?

Тя отхвърляше с презрение мисълта, че някой друг може да бъде по-страшен от нея.

— Ще кажеш, че ще работиш през лятото, за да му върнеш парите.

Това наистина бе една възможност.

— Но не са само парите... — Класната бе извадила тефтерчето и бе забила строгия си поглед в него. — По история още нямаш бележка... при мене — също... а по математика — две двойки... Трябва да обърнеш нова страница. Да си кажеш „от днеска почвам наново“. Да обещаеш, не пред мене, а пред себе си...

— Математичката няма да иска дори да ме изпита... — осмелих се да забележа.

— Ще те изпита. Аз ще говоря с нея.

За моя изненада десетина дни по-късно оная злоба наистина ме изпита и не само ме изпита, но оттогава насетне съвсем промени отношението си. Също както и тази змия, класната. Странно наистина, но понякога тия, външно строгите и суровите, се оказват по-малко опасни от някои такива, добродушни и приветливи, дето не знаеш кога какво ще ти сервират.

Катастрофите естествено не ставаха всеки ден. Затуй пък трудно определимите настроения на подтиснатост ме обземаха твърде често. Не знам откъде идваха, но идваха и правеха всичко около тебе да изглежда мрачно и неприветно.

Спомням си един ден, когато бяхме отишли с брат ми да видим баба в болницата. Баба се бе залежала там и всъщност вече никога не излезе и ние ходехме два пъти седмично с брат ми при нея и се движехме из тия вмирисани на карбол и на болест коридори и седяхме дълго до леглото ѝ, като се чудехме за какво да приказваме, и ни беше мъчно за нея, и тягостно, ала се пазехме да гледаме часовника, за да не помисли баба, че бързаме да си ходим.

Тя бе крайно пестелива жена и от наше гледище направо стисната, но тоя ден не знам какво я бе прихванало, защото на изпроводяк ни даде по десет лева и на връщане, като минавахме край кино „Скобелев“, решихме да се почерпим с един филм, но понеже прожекцията отдавна бе почнала, трябваше да чакаме и когато най-сетне влязохме, бе взело да се мръква. Филмът се казваше „Наркоза“ и беше пак нещо болнично, съвсем в стила на следобедното посещение при баба, само че героинята бе млада и трябваше да бъде упоена и да изтърпи тежка операция. Гледахме със свити сърца не толкова заради критичното положение на героинята, колкото заради собственото ни критично положение, тъй като отдавна бе мръкнало и нямаше никакъв начин да обясним пред татко закъснението си и изобщо ни очакваше

голям скандал. На всичко отгоре мелодията на филма бе сърцераздирателно тъжна, и то от тия натрапчивите, дете набият ли ти се веднъж, след това цял месец ти кънтят в ушите, и операцията траеше безкрайно дълго, тъй че преди още да бе завършила, брат ми проплака:

— Не искам повече... да си вървим... татко ще ни се кара...

Аз мислех същото, но ми се свидеше да напусна един филм по средата, след като бях дал цели осем лева за билет и след като киното бе твърде рядко явление в тогавашния ни живот. Само че брат ми се надигна и си тръгна и аз бях принуден да го сподиря и трябваше да вървим пеша из тъмните улици, понеже не ни достигаха пари за трамвай, а пътят от Скобелев до Регентска бе извънредно дълъг, особено сега, когато на края на тоя път ни очакваше един страшно сърдит баща.

Когато се прибрахме, стана ясно, че баща ни не е в къщи, и при това обстоятелство бе съвсем редно да изпитаме облекчение, но аз, кой знае защо, не изпитвах облекчение, а седях уморен до кухненската маса под светлината на мъждивата крушка, вирах се с отвращение в залоената зелена яхния и целият живот ми се представяше като безкраен болничен коридор, вмирисан на карбол и огласян от унилата мелодия на „Наркоза“.

Разбира се, животът — моят поне — съвсем не беше безкраен болничен коридор и в него се срещаха сума лудории и немалко весели неща, ала, не знам защо, те повечето са се изличили от паметта, докато невеселото и скръбното е останало. Може би защото радостното, едва осъзнато, минаваше и се разсейваше, докато скръбното те караше да мислиш — защо е така, а не иначе и не е ли възможно всичко да стане по-другояче.

В тая объркана възраст между детството и младостта четях много и съвсем безразборно и поемах далеч повече, отколкото главата ми би могла да смеле и да задържи. Обаче книгите не даваха отговор ма измъчващите ме въпроси. Напротив, поставяха ми нови въпроси и аз недоумявах защо романите тъй често са изпълнени с неприятни и скръбни неща. В живота тия неща нямаше как да се избягнат — животът не зависи от туй, какво ти харесва и какво не. Но нали писателят имаше свободата да напише книгата именно както му харесва и да я натъпче колкото си ще с най-приятни и весели

измислици. А вместо туй повечето книги бяха натъпкани с нещастия и трагедии.

Наистина съществуваха автори, които съчувстваха на читателя и на желанието му да получи нещо радостно и забавно. Например Жюл Верн или Майн Рид. Те също те мъкнеха по протежение на целия роман из лабиринта на заплахи, рискове и страшни перипетии, но поне на края ти поднасяха жадуваното избавление, сполуката и споделената любов. Само че аз вече знаех — тия Жюл Верн, Майн Рид и други подобни не бяха особено тачени в семейството на писателите. А тъкмо тачените най-често и най-охотно те засипваха с трагедии.

Голяма част от класиците сякаш създаваха героите си единствено с цел да ги изтрепят в края на книгата. Тези герои се изтезаваха взаимно и взаимно се избиваха или ставаха жертва на съдбоносни обстоятелства. Хектор убиваше Патроклъ, а Ахил изпращаше на оня свят Хектор и изобщо целият този античен епос — от Илиада до Енеида — ми се представяше като безкрайна върволица от кървави драми. Що се отнася до трагиците, те по силата на самата си професия трябваше да газят в кръв до колене. Едип ослепяваше, Антигона се самоубиваше, Медея погубваше децата си, а Шекспировите крале и кандидати за крале превръщаха произведението в истинска кланица.

По-новите времена не се отклоняха твърде от тази линия. Маргарита премахваше рожбата си и сама се обричаше на гибел; Есмалда и Квазимодо по различни пътища стигаха до един и същи гроб; Матео Фалконе убиваше сина си; Жюлиен Сорел стреляше срещу благодетелката си и получаваше смъртна присъда; злодеят Сайкс утрепваше добрата Бетси; Разколников очистваше богатата бабичка.

Мато издъхваше, последван от любимата си Саламбо; Жермини Ласерте умираше в болницата; Бран загиваше под лавината; Клайв Грифитс погубваше своята възлюбена, за да се отправи към електрическият стол. Що се отнася до самоубийците, те бяха една наистина внушителна тълпа — Федра, Офелии, Вертер, Ема Бовари, Тереза и Лоран, Ана Каренина, Ставрогин, Мартин Идън, Нагел и колко други още.

Някога майка ми бе принудена да ме мъкне със себе си из улиците на Париж, понеже категорично отказвах да стоя самичък в квартирата. Това мъкнене твърде я затрудняваше, тъй като се дърпах

насам-натам, а понякога изчезвах в навалищата и рискувах да се загубя. Така че една заран мама се сети да ме остави в музея на восъчните фигури под наблюдението на касиера, докато напазарува в съседните магазини.

В тоя утринен час музеят бе съвсем пуст, ако не се брои споменатият касиер, и можех свободно да обикалям сред множеството на восъчните фигури, представящи в естествен ръст и в естествени цветове всевъзможни политически, артистични и криминални знаменитости. Отпърво това ме забавляваше. Но колкото по-надалеч прониквах в залата, толкова по-ясно усещах по гърба си тръпките на страха. Всички тия восъчни лица изглеждаха като истински или, поточно казано, като истински мъртъвци. Устните бяха застинали в странни изражения и изцъклените очи ме фиксираха настойчиво от всички страни. И понеже немало от тия величия бяха загинали от насилствена смърт, кръвта и раните изобилствуваха по восъчната плът и внезапно ми се стори, че съм просто обсаден от тия бледи мъртъвци, че те все по-плътно ме обграждат, че все повече стягат обръча около мене и като потиснах вика на ужас, който ме давеше, затичах се към будката на касиера и повече не мръднах оттам.

Тоя музей на восъчни фигури може би напомня донейде романите на ужаса, които някои чувствителни натура избягват да четат нощно време. Но той е твърде далече като ефект от въздействието на истинската литература. И тъкмо това още на времето ме учудваше — пълното несъответствие между ужасиите на музея Гревен и ужасиите на Шекспировия Макбет, въпреки привидното им сходство.

Фактът, че писателят понякога прилича на античния Кронос, който поглъщал собствените си деца, може да бъде обясняван по най-различни начини. Някои хора смятат, че в случая творецът просто подражава сляпо на житейския трагизъм, други — че се стреми да предизвика катарзис, а трети — че дава воля на разрушителните инстинкти, дремещи в самия него.

Но въпросът, който ме озадачаваше, бе не толкова, защо писателят постъпва тъй, а защо, след като ни предлага обратното на това, за което копнеем, ние въпреки всичко продължаваме да поглъщаме жадно тия книги, сиреч да се тъпчем с грижи, скърби и страдания, вместо да бягаме естествено и спонтанно от тях, както аз някога бях побягнал в музея на восъчните фигури.

Бях още съвсем малък, когато се сблъсках с тоя проблем. И поводът бе оная известна на всички деца книга — „Колибата на чичо Том“.

— Много хубава книжка — поясни приятелят, от когото я взех. — Само толкова тъжна, че не ти е работа...

Щом е толкова тъжна, ще я оставя за после, рекох си, тъй като заедно с нея бях взел и два романа на Купър. И посегнах към Колибата едва тогава, когато вече нямах нищо друго за четене. Посегнах с предчувствието, че ще я оставя още на петата или шестата страница. Но се излъгах.

Четох непрекъснато чак до полунощ и спирах само когато очите ми така се премрежваха от сълзи, та вече не виждах буквите. И седмица или две, след като бях завършил книгата, продължавах да виждам чичо Том и другите мъченици, макар да бяха живели много отдавна и много далече от моя свят. Мислех за тях повече и по-дълго, отколкото бих мислил за щастливия герой на Майн Рид, дете неизменно печелеше последната битка и неизменно се женеше за красивата героиня. И не можех да си обясня на какво се дължи това, когато бе съвсем очевидно, че самият аз мечтая не за скръбната участ на чичо Том, а за участта на щастливия герой.

По-късно стигнах до извода, че между тия две у части всъщност не може да се издига стена. И че когато писателите рисуваха нещастieto, те пак изразяваха копнежа за щастие, само че показвайки ни го в негатив. И че нашият необясним интерес към катастрофата и гибелта бе само обратната страна на стремежа ни към успеха и избавлението.

Това може би беше близо до истината, но не изчерпваше цялата истина.

Къщата на Регентска, дето живеехме, бе разположена между артилерийските казарми и полицейската школа, тъй че от прозореца на спалнята можех да изучавам тънкостите на единичното обучение, а през оградата на двора — секретите на ръкопашния бой. Додето си почиваха от упражненията, кандидатите за пристави имаха обичай да сядат в сенчестия ъгъл на плаца и да подхващат една модна за онова време войнишка песен, от чийто жаловит вой съм запомнил следните два стиха:

— *Олеле, убиха ме!*
— *Шшшт! Мълчи, не си само ти!*

Именно по силата на максимата „не си само ти“ бях привикнал да не отдавам прекалено значение на личните си злополуки, които с редки изключения бяха съвсем незначителни: наказанията до стената; двойките, дете винаги можеха да се поправят; епизодичните бягства от къщи с цел да започна самостоятелен живот; пукнатата глава или разбитият нос в героичния устрем на кварталните битки.

Ала наоколо ставаха и много други злополуки, далеч не тъй дребни като моите собствени. Хазяйката, както вече споменах, бе прегазена от трамвая. Трамваят тук се движеше по нанадолнище и това, види се, бе достатъчна причина да прегазва периодично по някой минувач и струпаше ли се на релсите тълпа, знаехме, че отново има жертва. Хазяйският син пък заряза жена си, а хазяйската дъщеря, още гимназистка, избяга с някакъв бръснар. В сградата до Свободния театър една вечер избухна пожар и ние дълго гледахме как червените пламъци, излизайки от прозорците, лижеха стените и се вземаха над покрива, а наемателите стояха на отсрещния тротоар сред купчините набързо измъкнато имущество и едно детенце, настанено от майка си върху дюшеците, пляскаше весело с ръце, очаровано от илюминацията. Две улици по-насам и няколко месеца по-късно от скелята на строящия се дом падна един зидар и издъхна на паважа. Някои казваха, че не си е отварял очите, а други — че дъските на скелята са гнили, и всички стояха и чакаха да дойде линейката, защото нямаше какво повече да се прави, освен да се вдигне тялото.

Нямаше какво повече да се прави и когато двама души бяха разстреляни посред бял ден пред училището ни. Това бе за нас първата брутална поява на смъртта с печата на насилието и с локвите кръв, защото иначе смъртта ни се явяваше в благоприличната форма на кварталните погребения с катафалките, върволицата на опечалените, а понякога и с траурната музика, в случай че покойникът беше военен.

Изобщо тия процесии бяха за нас не толкова трагични събития, колкото тържествени церемонии и те съвсем не ни се виждаха тъй скръбни, както например смъртта на нашето куче Черньо. Някой негодник бе подхвърлил на кучето отрова, и то едва се довлече до

двора, като дишаше тежко и ни гледаше с умолителен поглед, а от устата му излизаше пяна. Намерихме мляко и взехме да му го наливаме в устата, но пяната вече бе станала розова и челюстите на Черньо все повече се скопчваха, и млякото течеше навън, а тялото се тресеше от конвулсии, додето най-сетне се вцепени.

На казармения плац един войник си простреля ръката и викаше кански, докато фелдфебелът го успокояваше: „Мълчи бе, глупак, не виждаш ли, че нищо ти няма, все едно бълха те ухапала.“ Войникът викаше само додето го пренесоха в лазарета, обаче лудата в съседния двор крещеше почти всеки следобед. Тя се изтръгваше от бащиния контрол най-вече следобед — когато дъртият, изглежда, лягаше да подремне и тръгваше кротко да се разхожда из двора и може би всичко щеше да си мине нормално, само че дъртият излизаше да я прибере и тук почваше гоненицата и олелията. Тя не бе в ред главно по сексуалната част и бащата затова бързаше да я прибере, докато не се е окачила някому на шията.

Изобщо дворът на лудата бе най-шумното място в квартала, ако не се брой кръчмата на ъгъла, дето всяка вечер бумкаха тъпани. В покъсните часове тъпаните секваха, но започваха побоите и те ставаха най-вече навън на тротоара, за да не се троши инвентарът на заведението.

В зимника на нашата къща, който бе истински лабиринт, също беше доста оживено вечер, обаче това бе тихо оживление с известен сантиментален нюанс. Тук си даваха среща слугините с махленските коцкари. Така или иначе един ден прислужницата на съседите бе изхвърлена, понеже била забременяла, а това, че е забременяла, бе вече напълно очевидно и момичето напразно молеше да го оставят и се вайкаше, че няма как да се прибере на село и няма де да се подслони. Ние — децата от нашия двор — го приютихме в бараката за въглища, ала това не бе никакво решение на въпроса, защото въглищата може би ставаха за спане, но в никакъв случай не ставаха за ядене и момичето подир два дена изчезна и повече не го видяхме.

Най-загадъчен за мене бе случаят с негъра. Той живееше в Княжево в къщичката на едни наши познати. За да изплащат къщичката, познатите през лятото я даваха под наем и това лято именно тя бе наета от негъра. Ние се разхождахме из двора и наблюдавахме негъра, но крадешком и отдалече, понеже ни бяха

обяснили, че с неприлично да оглеждаш един човек като маймуна само защото е негър. Право казано, нямаше нищо особено за наблюдаване, обаче ние изгаряхме от любопитство, понеже никога по-рано не бяхме виждали негър. Той по цял ден седеше на сянка, излегнат в плетеното кресло с притворени очи, сякаш дремеше. Хазяинът твърдеше, че бил болен от рак и бил дошъл тук чак от Америка, защото научил, че княжевският климат лекувал рака. А хазяйката добавяше, че при негрите ракът е фатално неизбежен на известна възраст и макар княжевският климат да е безспорно лековит, но той може да има ефект само в ранния стадий, така че на сиромаша работата му е спукана.

Не можах никога да узная кой вятър и откъде бе довял този негър в Княжево, ала за нас той бе едно действително изключително същество, особено след като бяхме чели „Колибата на чичо Том“, и ние не го изпускахме от очи, макар да спазвахме дистанцията на приличието. А той само си седеше мълчаливо в плетеното кресло, — спокойно притворил очи, сякаш търпеливо очакваше избавлението или може би смъртта.

Хорските нещастия, с които се сблъсках, рядко имаха загадъчен вид и по-скоро бяха тъй банални, че можеше да минеш край тях, без дори да ги забележиш. Веднъж бяхме отишли с прислужницата на подуянския пазар и когато си тръгнахме, тя се сети, че не сме купили лук.

— Вземи три кила — рече ми. — И да се пазариш!

Върнах се неохотно и спрях пред първата купчина лук, мярнала ми се на тротоара. Една съвсем мизерна купчинка, зад която се бе свил някакъв човечец с уморено, небръснато лице и тъмни очила в евтини телени рамки.

— Колко го даваш? — запитах.

— Пет лева.

И като усети колебанието ми, добави:

— Другаде е по шест...

— Четири — отсякох, за да спазя инструкцията на прислужницата.

— Е, вие пък!... — промърмори продавачът. — То не си струва пътя, дете съм блъскал...

В тона нямаше раздражение, а само умора. Умора и примирение, защото подир кратко пререкание отстъпи.

— Ще взема три кила.

— Колкото искате. Ето, премерете си го.

Той ми подаде кантара, сетне машинално бръкна с пръст зад очилата и намести памука.

— Правиха ми операция — рече, забелязал погледа ми.

Памукът бе тъй кървав и така наблъскан в очната кухня, че естеството на операцията бе очевидно.

Намерил съм и аз с кого да се пазаря, казах си.

— Добре, ще го премеря всичкия. И без туй не е много.

Сетне извадих монетите от джоба и ги погледнах: Да, ще го взема. По пет лева, нали? Човечецът бавно вдигна умореното си лице:

— Вие, какво? От съжаление ли?

— Глупости — избъбрих, като се изчервих до върха на стриганата си глава. — Просто мислех, че няма да ми стигнат парите.

Наистина, глупости. И пазаренето, и жестът. Сякаш с няколко лева повече щях да му върна окото. Тия жестове за мнозина са смешна сантименталност, даже нещо по-тежко: желание да си осигуриш на ниска цена самочувствие на великодушен човек. И все пак не изпитвах срам от подобни жестове, колкото да бяха глупави. И дори си мислех, че зад високомерието на някои хора към подобни жестове може би се крие просто рефлексът на скъперника. Скъперникът винаги е достатъчно мъдър, за да ви каже, че няколко лева няма да решат социалния въпрос.

На пазара ходехме само в петъчни дни. Иначе пазарувахме от бакалницата, на две крачки от нас, дето всичко бе доста по-скъпо. Това беше единствената бакалница в махалата и дебелият стопанин се чувстваше донейде като монополисти си позволяваше да продава по-скъпо. Но по едно време малко по-далече на същата улица се откри второ подобно заведение — съвсем тясно дюкянче, — където хората рядко се отбиваха, понеже стоката бе малко и понеже дебелият бакалин твърдеше, че у пришелеца всичко било второ качество и затова можел да си позволи да продава евтино. Оня, дебелият, се бе зарекъл да прогони от Регентска тоя, новия, и това бе една от множеството махленски междуособици, в която аз участвах само косвено, тъй като винаги купувах от малкото дюкянче, макар да бе по-далече.

Стоката съвсем не бе второ качество, но ако идвах да пазарувам тук, то бе, понеже продавачът нямаше разпасаното чорбаджийско

държане на нашия бакалин, а бе тих и учтив човек с леко прегърбена снага и никак тъжно лице, може би защото жена му неотдавна бе починала. Дъщеричката му, също такава тиха и свита, понякога следобед помагаше в магазина, ала за да отклоня вероятните подозрения, следва да кажа, че не идвах тук заради дъщеричката. Тя бе още малка, слабичка и неразвита и изобщо съвсем не от тоя тип цъфтящи палавници, които могат да вземат акъла на един хлапак.

Тъкмо затуй бях много учуден, когато един ден научих, че неколцина дангалаци пресрещнали детето на връщане от училище, отмъкнали го в една барака и там го изнасилили.

— Отде им е скимнало да се нахвърлят баш на това момиче? — рекох на махленския приятел, който ми бе съобщил новината.

— Много просто — отвърна оня. — Понеже знаят, че е кротко и няма да вика.

То едва ли би могло да вика, тъй като бяха му запушили устата с кърпа и едва подир туй бяха безчинствали над слабото му телце, докато в същото време само на стотина метра от бараката бащата акуратно бе измервал половин кило кашкавал и четвърт сирене.

Детето умря още същата вечер. Бакалницата три дни бе затворена, а сетне стопанинът трябваше отново да вдигне кепенците, защото животът продължаваше. Той стоеше, както винаги, зад сиромашкия джамлък с оскъдната стока и само на ревера му беше нескопосно зашито парче черен креп и очите му бяха постоянно сведени и не се вдигаха дори когато те изпращаше. А подир няколко месеца кепенците наново бяха спуснати и този път — завинаги.

Възрастните разполагаха с готов отговор на всеки въпрос, но между тия отговори не фигурираше обяснението на злополуките и нещастията, които ме заобикаляха.

— Какво пак е станало? — питаше ме баба, когато ме видеше да се прибирам с превързана глава или одраскана буза.

— Удариха ме с камък.

— Стой си в къщи, за да не те удрят. Мене защо не ме удрят?

При други случаи обясненията идваха под формата на сентенции: „Да би мирно седяло, не би чудо видяло.“ Или: „Каквото повикало, това се отзовало.“ Или още: „На зла круша — зъл прът.“ И други от тоя род. Само че пословиците, както е известно, понякога могат да звучат мъдро, а понякога — глупаво.

Колкото и да бях наивен, не исках да приема, че злополуките непременно възникват по елементарната механика на предизвиканото следствие. Да речем, че сам си бях изпросил боя, като се бях набъркал в сражението на двете махленски банди. Но каква вина имах, когато за пръв път ме арестуваха?

Бях вече в долните класове на гимназията. Един съученик ни бе поканил да му отидем на гости в неделния ден и ни бе предупредил, че ако случайно в момента е излязъл, ще намерим ключа на онова свръхтайно място — под изтривалката.

От всички поканени в края на краищата отидохме само двама. Бе ранен следобед, дърветата още цъфтяха, слънцето грееше и изобщо животът бе хубав, макар и малко уморителен, защото пътят до Лозенец се оказа доста дълъг. Съученикът навярно бе излязъл нейде с родителите си. Къщата се оказа пуста. Ние обаче бяхме вече посветени в тайната на изтривалката, затуй отключихме, изнесохме грамофона в градината и взехме да убиваме времето с морни танга и добродушни ругатни по адрес на изчезналия стопанин. Тъкмо тогава се появи и полицаят.

Всъщност полицаят бе повикан от съседката, дето надничаше любопитно през оградата. Но така или иначе, веднъж повикан, той трябваше да изпълни дълга си към отечеството, затуй въпреки всичките ни доста логични и правдоподобни обяснения, бяхме подбрани и откарани в участъка.

Натикаха ни в тъмния зимник, дето върху широкия нар лежеше някакъв дрипльо на неопределена възраст. Дрипльото изпълваше помещението със силно хъркане и още по-силна ракиена миризма. Седнахме нерешително в единия край на нара. Дрипльото се размърда и инстинктивно се примъкна към нас. Тук му беше по-меко. Изтръгнахме се от гъстия ракиен аромат и се настанихме в другия край на нара, но пияният отново се присламчи към нас. Явно тук му беше по-меко.

Станахме и взехме да се разхождаме. Казвахме си, че най-късно до четири съученикът ще се прибере, ще научи за станалото и ще дойде с майка си да ни освободи. Тия мисли ни изпълваха с бодрост. Почувствувахме се дори като мъченици на голямата идея, герои на борбата за правда. И в прилив на ентузиазъм приятелят ми застана пред малкото прозорче и:

*Солнце всъщност и залязва,
а в затвора ми е тъмно...*

Отговорът не закъсня. Полицаят отключи вратата и нахълта в зимника:

— А, и руски песни пеете!... Вашта мама!...

Аз не пеех, но получих тъкмо толкова юмука, колкото и певецът. А времето се влачеше доста тежко. Особено откакто си казахме, че съученикът може и нищо да не научи. Откъде ще научи? От съседката? Ами че тая мръсница нарочно бе скроила целия номер, като ни бе представила за бандити, макар да беше ясно, че бандитите няма да пуснат грамофона и да се излегнат в градината. Тая мръсница се бе ядосала зарад грамофона или просто си търсеше занимавка сред скуката и нямаше да разкрие подлостта си на съседите.

Да, времето се точеше доста тежко, но все пак се точеше. Слънцето залезе. Мръкна се. В двора на участъка светна унила и самотна лампа. А от съученика нямаше и помен. На всичко отгоре оня пияният, разпънал волно ръце и нозе, бе обсебил целия нар. Късно вечерта, когато вече едва се държахме на крака, решихме все пак да го сбутае и да се свием в единия край на въшкарника.

Освободиха ни чак на следния ден по обяд. Без обяснения и добавъчни разпити.

— Па друг път да си опичате акъла — промърмори фелдфебелът, който ни пушна.

Не ни беше ясно за какво точно трябваше да си опичае акъла. Предполагам, че това не бе твърде ясно и на фелдфебела.

Нещастията, и малките, и големите, обикновено те връхлитаха изневиделица, без да си ги предизвикал и без да си ги чакал. И аз бях склонен да приема като обяснение по-скоро античната версия за всемогъщия Фатум, отколкото пословиците на баба ми. Особено след оная история с Георги.

Георги току-що бе завършил Художествената академия, а аз току-що бях завършил гимназията, когато се запознахме. Той бе нисък на ръст и с много високо чело, общителен и оптимист, и като ти стиснеше ръката, пръстите те заболяваха, а като те погледнеше, в очите му

играеха весели огънчета. С две думи, бе мой антипод, а между антиподите, както е известно, рядко възниква симпатия.

Изглежда, че Фатумът, колкото да бе навъсен и суров, също изпитваше симпатия към веселящите, защото Георги бе просто галеник на съдбата. Трудлюбив и надарен, той още като студент жънеше успехи в резбарското изкуство и бе обсаден от клиенти, понеже буржоазията имаше ужасна слабост към тая тежка и тъмна, отрупана с резба мебел, която го се представяше като материализация на охолство и благоденствие.

Прочее Георги имаше талант, имаше пари, имаше хубава млада годеница, готвеше се да се жени и да купува апартамент и животът му се разкриваше пълен с примамливи обещания. При това той не бе от хората, които оглупяват от успеха. Беше с прогресивни разбирания, въпреки неизбежните делови връзки с парвенютата, обичаше професията си повече от парите и бе винаги готов да послужи на изпадналия в нужда приятел.

Всичко почна с екскурзията, макар че и да не беше екскурзията, пак би почнало. Бяхме тръгнали с Георги и с още двама млади художници за Витоша, но артисахме на Владайската река. Ловяхме раци, хранехме се в близката кръчма и спяхме край лагерния огън. Прекарахме три дни и така изгоряхме, че заприличахме на индианци. Георги бе най-зле. Кожата му не понасяше слънцето и върху високото му чело се бяха появили две големи петна като криле на червена пеперуда.

Когато се прибрахме в София, реши да иде в болницата да му дадат някакъв мехлем.

— Гошо остана в болницата — каза ми един от художниците няколко дни по-късно.

— Че толкова сериозно ли е това изгаряне?

— Това не е изгаряне. Това е проказа.

„Стига си ме баламосвал“ — понечих да кажа, но разбрах по угриженото му лице, че не ме баламосва.

— И какво прави сега Гошо?

— Какво ще прави... Държат го като затворник в една стаичка, и това е. Загази сиромашът...

Той въздъхна, после добави:

— Ще трябва и ние да се прегледаме. От едни паници ядохме, с едни одеяла се завивахме...

— Ти се преглеждай, ако щеш, аз не отивам. Да не съм луд да ида да ме затворят.

— Все пак трябва да проверим дали е чак толкова заразно...

Той ходи някъде да проверява и когато се срещнахме подир два дни, бе вече поуспокоен:

— При нашия климат тая мръсотия не се прихващала лесно.

— А Гошо как я е хванал?

— Ами от вуйчо си. Онзи е бил болен. Гошо дълги години живееше с него. Нали е сирак, вуйчо му го беше осиновил.

— Осиновил го и го затрил. Трябва да идем да видим Гошо.

— Няма как. Не пускат.

Той помълча, после рече:

— По-добре, че не пускат. Представи си, че идеш при него и ти подаде ръка...

След известно време научихме, че Георги сам е почнал да излиза. Давал по някой лев на пазача и привечер се измъквал през оградата. Съобщил на годеницата да се смята свободна. Търсел начин да замине в чужбина, където уж се лекувала проказата. Такъв енергичен и пълен с оптимизъм човек не се предаваше лесно.

С течение на времето все по-рядко чувах за Георги. Някои казваха, че пътуването зад граница било на път да се уреди, други — че нищо не излизало. Додето веднаж привечер се сблъсках с него на улицата.

Трябва да бе късна есен, защото времето вече беше доста студено. Георги идваше насреща ми по Витоша, оная пуста тогава част на Витоша, дето се точеше край казармите. Бе вдигнал яката на сакото ся и аз в първия миг не го познах, защото вече се здрачаваше и защото най-малко очаквах да го срещна. Може да е срамно да се признае, но просто напоследък го бях забравил.

Георги също ме позна едва когато почти се изравнихме. Провикна се, както си му бе обичаят и както си му бе обичаят, ми подаде ръка. Беше от тия, общителните, дето винаги подават ръка и така те стисват, че пръстите ти изпукват.

„Представи си, че идеш при него и ти подаде ръка...“

Поех десницата му, но трябва да бях закъснял с някаква част от секундата, защото той веднага ме пусна и измърмори:

— Може би не трябва да се ръкуваме...

— Хайде и ти!... — рекох. — То ако се хващаше така лесно...

— Просто не мога да се освободя от навиците си — промърмори той гузно. — Просто не мога да свикна още с мисълта, че съм прокажен...

— Хайде и ти! — повторих, но замълчах, защото нямаше как да възразя, че не е прокажен.

— Какво правят приятелите?

— Какво ще правят... Ти заминаваш ли?

— Заминаването се провали. Всичко се провали.

Тръгнах да го поизпратя малко. Вървахме известно време умърлушени, но докато стигнем до ъгъла, той отново бе добил бодрия си вид.

— А бе има още една надежда. Изобщо, додето си жив, все има надежда. Чакам да изпратят едни специалистети от Париж.

Бяхме спрели под уличната лампа и сега виждах ясно лицето му, застинало в престошена бодрост, и високото чело, върху което голямата червена пеперуда на смъртта бе сложила отпечатъка си.

— Трябва да бързам — каза и понечи да ми подаде ръка, но се сети навреме. — Вече все по-рядко успявам да се измъкна, и то само за половин час. А има работи за оправяне. Тия специалистети...

В къщи дълго си мих ръцете. Чувствах се виновен, дето тъй старателно ги чистях от приятелското ръкостискане, но продължавах да ги мия. А една седмица по-късно научих, че Георги се е застрелял.

Да, нещастieto те връхлита съвсем ненадейно също като трамвая, дето прегазя хазяйката, или като проказата, дето се лепна за Гошо, и ти не можеш да направиш нищо, за да се предпазиш, и това, което би могло да се направи, става ясно едва тогава, когато вече е много късно: да не пресичаш релсите и да искаш от вуйчо си медицинско свидетелство, преди да те осинови.

Но има и случаи, когато нещастieto пристъпва съвсем бавно и за всички е ясно, че то е именно нещастие, а не нещо друго, и въпреки това никой не се запретва да го спре. Доста приятели от младините ми свършиха зле не при внезапна катастрофа, а при бавно затъване пред очите на толкова хора. Толкова хора, които гледаха отстрани, без да се

намесят, защото бяха заети или смятаха, че някой друг ще се намеси, или си казваха, че и да се намесиш — каква полза. Впрочем имаше и такива, дето се намесваха, но само за да ускорят затъването.

Понякога в нощите на безсъние тия отдавнашни приятели — подалечни или по-близки — все още ме спохождат и аз, вече застарял, се чувствам малко неудобно сред тях, понеже те всички са запазили младостта си, следвайки единствено валидната рецепта: да умреш възможно по-рано.

И между тия нощни посетители нередко се явява един висок момък с дълго бледо лице и къдрави коси, облечен в поизносен тъмносин костюм, под който се подава евтин сив пуловер, призван да компенсира липсата на балтон. Това е нашият приятел Сашо Вутов.

Когато за пръв път се видях с него в редакционния комитет на „Ученически подем“, то беше само за да се скараме. Не помня какъв точно бе поводът на кавгата — философски или литературен, — но помня добре, че се скарахме и аз го нарекох тесногръд сектант, а той мене — объркан интелегент.

В началото наистина виждах у него нещо фанатично, което не ме привличаше особено — тоя остър профил с пречупения нос и тоя остър език, и тоя остър поглед, добиващ в течение на спора някакъв екзалтиран блясък. После, когато свикнахме с взаимните си остроти — защото и аз, откровено казано, не бях по нежните изрази, — между нас се установи нещо като дружба и Сашо се отбиваше в къщи да вземе някоя книга или да ми прочете някое свое стихотворение. Но това бе дружба без особена топлина и без излишък на допирни точки. Той не пиеше, не пушеше и намираше много от литературните ми пристрастия за декадентски.

На следващото лято Сашо замина за Берковица, а когато есента се прибра в София, фанатизмът му се бе напълно изпарил. Спомням си, че още същата вечер, когато ме намери, тръгнахме из кръчмите и не се успокоихме, докато не изпихме жалката сума, с която разполагахме, а сетне вървахме без посоки из нощните улици и бурният есенен вятър люшкеше дърветата и свиреше в жиците, а Сашо, размахал дългите си ръце, крещеше насреща му:

Ноемврийският яростен вятър,

— Вятър —
не сте ли вий срещали вятъра
на кръстопътя на петстотин пътя,
пищящ от студ — гневен и луд...

Бях в последния клас на гимназията, Сашо бе вече завършил и имаше предимството да живее като свободен човек и той използваше това предимство, за да осъмва с приятели из кръчми и задимени квартири. Това бе режим, доста тежък дори за човек със здрава физика, а Сашо не бе твърде здрав, почти цялото му семейство бе измряло от туберкулоза, и както я караше, налице бяха всички изгледи да последва близките си в гроба.

Брат му го бе записал да се храни на вересия в една гостилничка на Дондуков. Но когато изпиехме кило вино и се окажеше, че нямаме повече пари, Сашо ни водеше в гостилничката, не, разбира се, да се храним, а да си допием срещу определената за ядене вересия.

За да позакърпи здравето му и да го отдалечи от бохемската среда, брат му го настави през пролетта на гара Бов. Само няколко дни по-късно Сашо ни изпрати трогателна картичка, в която ни заклеваше да му идем на гости. Не чакахме, да повтори поканата. Заварихме го не особено укрепнал, поне що се отнася до нервите. Какъвто си беше болезнено чувствителен, той бе твърде потиснат от самотата, шумът на реката нощем му пречеше да спи и му се струваше да чува в тоя шум тревожни гласове и страшен шепот, а във въображението му витаеха поверия за вампири и привидения. За да го развеселил, ние още след слизането от влака предприехме лека почерпка в бюфета на гарата, която с малки прекъсвания трая няколко дни, докато изразходвахме напълно авоарите — и машините, и Сашовите.

Известно време бяхме почти неразделни. Седяхме или в моята стая, или в неговата квартира, помещаваща се в малка неугледна къщичка на Раковски, четяхме свои или чужди стихове и спорехме, също както и преди, с тая разлика, че сега аз застъпвах левите позиции, а Сашо — естетските. Срещяхме се често и в една приятелска компания, прочутата на времето компания на „Трявна“. Постепенно обаче аз почнах да страня от тая среда, защото това бе

компания не на нощните, а на денонощните кръчмарски бдения. А Сашо, напротив, все повече хлътваше.

След невинните затъмнения на дробовете дойде ред на каверните. Сашо прекарваше с месеци по санаториумите, а излезеше ли, отново се понасяше из въртопите на безсънните нощи и гуляите. Нямаше постоянна квартира. Спеше у приятели или в мизерни хотели, когато изобщо се сещаше да спи.

Вече рядко се търсехме един друг, а случеше ли се да бъдем заедно, репликите се движеха по ръба на кавгата. Бяхме твърде близки, за да водим неутрални разговори, но щом заговорехме по същество, противоречията неизбежно възникваха. Опитвах се да го накарам да се стресне и навярно го правех съвсем неумело с назидателния тон, който той не можеше да понася и който на негово място аз също не бих понасял. Отвърщаше ми, че там, където аз се намирам, той отдавна вече е минал, че му е дотегнало от баналности, че съм бил роден за поп, ха-ха, поп Богомил, и други от тоя род.

Той имаше нужда не от назидания, а от съчувствие, не от подаяния, а от помощ, но какво съчувствие и каква помощ — това не беше ясно дори на тия, които го обичаха. Кръчмарските приятели великодушно го черпеха с вино и подкопаваха здравето му. Някакъв благодетел го бе назначил за пазач на градина, макар и формално, и бе смачкал самолюбието му. Редакторът на „Златорог“ поместваше стиховете му, но го отчуждаваше от другарите му. А старите приятели го обявяваха за декадент и засилваха отчуждението му.

Той бе странно съчетание от хубави блянове и тъжни реалности, непрестанно търсец разбиране, ала твърде своенравен, за да го получи, сантиментален и язвителен едновременно, болезнено експанзивен и болезнено депримиран, загубил младежкия идеал, но неспособен да приеме мракобесието, отчайващо вироглав и жертва на лоши влияния, влюбен в чистата поезия и обречен на делнична проза, жадуващ човешка топлина и осъден на страшна самотност, копнеещ за бурния живот, ала вече разяден от смъртта, един прокълнат поет в едно тревожно време, където нямаше място за прокълнатите.

Някои казваха, че бил от тия, дето и господ не може да им помогне, защото рече ли човек да се самоубива, кой би могъл да го спре. Това бе вярно донейде за периода към края, но преди да стигне до края, Сашо бе извървял дълъг път и никой от нас не бе потърсил

или не бе намерил начин да го спре. А всички знаехме накъде се е запътил.

Последния път, когато го видях, той сам ме откри в „Средец“. Бе вечер и кафенето бе почти пусто и аз чаках да мине някой приятел да съобщи поне новините и убивах времето, като наблюдавах двама старци, които играеха белот с оная дребнавост и заядливост, характерни за склеротиците. Мислех вече да ставам, когато се появи Сашо, за да се осведоми не би ли било много нахално, ако помоли да го приема за една нощ в кухнята, в случай, разбира се, че кушетката в момента е свободна.

Кушетката наистина доста рядко бе свободна. В кухнята преспиваха най-различни познати и приятели, а някои се настаняваха там и за по-продължително време, като оня художник, автор, ако се не лъжа, на една-единствена картина, поел също пътя на бавното самоубийство и приключил тая работа няколко години по-късно.

В момента обаче кушетката бе наистина свободна и казах на Сашо, че може да разполага с нея не една нощ, а колкото си ще и че съвсем не е нужно да ми говори с тоя церемониален тон, защото понякога, като го прихващаха, той ставаше прекалено учтив и церемониален, като че ли разговорът се водеше между лордове.

— Спявката снощи, изглежда, е била доста продължителна — подхвърлих, като забелязах тъмните сенки под очите му.

— Завиждаш ли? — засмя се той.

— Да. Но не и на настроението ти в момента.

— Наистина ужасно се чувствам. На всичко отгоре похарчих и парите за хотела.

Тръгнахме за къщи. Не помня за какво приказвахме по пътя. Като пресичахме Градската градина, срещнахме един приятел, който ме спря, за да ми съобщи последните новини. Додето разговарях с него, Сашо чакаше настрани, сякаш събитията не го вълнуваха. Но когато продължихме към дома, ненадейно запита:

— Можеш ли да си представиш как ще изглежда животът след войната?

— Мисля, че — да... в общи линии.

— Тоест в шаблонните линии на новия ден и щастливото бъдеще...

— Вероятно. Засега подробностите все още не ме занимават.

— А пък аз изобщо не мога да си го представя... Нито в подробности, нито никак...

— Защо трябва да се измъчваш? Като свърши войната, ще го видиш.

— Мислиш ли, че ще свърши толкова бързо?...

„Мислиш ли, че ще свърши толкова бързо, за да успея да го видя?“ — Всъщност това искаше да каже той, но в момента изобщо не обърнах внимание, тъй като в ония дни въпроса за края на войната всеки от нас си го задаваше.

По-късно в кухнята още дълго говорихме за различни неща. Той беше в едно от честите си състояния на депримираност, когато най-остро усещаше самотата, и вероятно затова продължаваше разговора и аз все се вдигах да си ходя и все оставах. На края все пак се вдигнах и Сашо, сякаш правеше последен опит да ме задържи, запита:

— Искаш ли да чуеш едно стихотворение?

— Защо едно? Може и повече.

— Не. Само едно.

И той издекламира поемата си „Европа-хищница“. В тая поема подир дългия период на отчуждение Сашо отново се връщаше към света и световните събития. И това най-много ми хареса, но се въздържах да му го кажа, защото знаех, че ще избухне. Той не обичаше да го виждат в ролята на разкаял се грешник.

„Събужда се — помислих. — А щом се събужда, значи, работите вървят към оправяне.“

Тогава още не бях разбрал, че често, твърде често, тъкмо преди да дойде най-лошото, на човек му се струва, че работите тръгват към оправяне. Сашо умря само няколко месеца по-късно, едва навършил двадесет и четири години.

В тревогата и напрежението на ония военни години смъртта на Сашо мина почти незабелязано. Твърде много насилствена смърт имаше наоколо, за да бъдат хората потресени от една смърт, която е прието да наричаме „естествена“, понеже е причинена от болест, макар и болест така добавъчно подпомогната, че напомня самоубийство.

Позлати и приятели, с които бях расъл и общувал, сега лежаха по затворите или падаха като партизани, или минаваха през страшните коридори на инквизицията, или биваха изправяни на разстрел. А и немалко от тия, все още на свобода, живееха като обречени и

утринният звън на вратата съвсем не пораждаше асоциацията за прясно мляко.

Човешкият живот не струваше много нещо не само там, по фронтовете, но и тук, в тоя град, който все още се стараеше да поддържа привидността на един мирен живот. Почвахме да привикваме със смъртта и като реално присъствие, и като предстояща заплаха и да си казваме, че щом толкова много хора умират наоколо, какво чудно, ако скоро дойде и нашият ред.

Това не беше отчаяние или чувство за безизходица, макар че и такива случаи не липсваха. Това не бе загубване на вярата в победния ден, а просто едно интимно примирение с мисълта, че победният ден може би ще се състои и без тебе, едно тягостно предчувствие, което за мнозина, уви, се оправда.

Сега животът ми поднасяше с пълни шепи материал за скръбни обобщения, но тъкмо в тоя момент абстрактните размисли най-малко ме привличаха. Когато гори под краката ти, трудно можеш да разсъждаваш за свойствата на огъня. Ала и без да разсъждавам съзнателно, аз вече долавях наивността на някогашните си детински догадки. Бях си блъскал главата над механиката на нещастieto, като че се касаеше до някакъв единен център за фабриката на нещастие. Бях търсил моралните основания на злополуката там, където имаше само природни закони или социална аморалност, или абсурди на случайността.

И без да се занимавам с научни класификации, и без да анализирам подробно свойствата на огъня, горящ под нозете ни, вече виждах цялата многоликост на чудовищата, плъзнали от кутията на Пандора — природната напаст и програмираното бедствие, личната злополука и обществената трагедия, нелепата жертва и героичната саможертва, нещастната случайност и закономерното нещастие, възмездието за една страст и голготата за едно убеждение. И тия чудовища бяха толкова много, та просто бе смешно да мислиш, че са излезли от една кутия — колкото и голяма да е тя, — след като бяха пренаселили света, след като дори целият свят се оказваше тесен за тях.

„Един невъзможен свят, с тия плъзнали по всички посоки чудовища“ — би казал някой. Но щастieto или бедата е в туй, че човек свиква дори с невъзможното.

Някога случайно зърнатият на тротоара окървавен труп спохождаше дълги ноци наред кошмарите ми. А след бомбардировката на десети януари църквата бе пълна с трупове, покрити небрежно с чували, и аз отмятах един по един чувалите и се вирах в мъртвите почернели от дима или побелели от варта лица, защото ми бяха заръчали да търся някакъв изчезнал съсед, и се движех край дългата редица като вцепенен и неволно се учудвах, че не изпитвам нищо друго освен вцепенение.

Не открих познатия съсед. Открих нещо друго познато, което съвсем не бях очаквал да откроя: лицето на млада жена, едно лице сякаш безвкусно напудрено от набитата в него мазилка. Едва тогава усетих, че ръката ми затреперва и вцепенението преминава в слабост. „Хайде, завивай я — казах си, — какво чакаш.“ Но нямах кураж да я завия с тоя чувал, да завия нейното лице с един мръсен чувал. И когато най-сетне все пак се реших, прегънах леко зеблото, за да не опира съвсем в лицето и, сякаш тя имаше нужда да диша.

Това не беше любовна история. Беше по-скоро глупава история, или ако щете — глупаво-любовна. Запознал се бях преди три години или повече с Мими — наричам я Мими, защото сега вече няма никакво значение как ще я нарека, а истинското и име бе точно от рода на тия малко глезени имена. Запознал се бях на един еснафски жур или рожден ден, изобщо сборище на чужди хора, дето бях попаднал съвсем случайно, замъкнат от една позната от гимназиалните години.

Познатата ме използваше просто за кавалер и аз съвсем не държах да ме използва за нещо друго и бях уйдисал на акъла й само защото нямаше какво да правя през тоя следобед. Още щом влязох в претенциозно мебелирания апартамент, съжалих за лекомислието си, понеже тия наоколо бяха също претенциозни до немай-къде и в обноските, и в състезанията по остроумие, което напълно им липсваше. На всичко отгоре бях представен като поет. От това съобщение, разбира се, никой не падна възник, но то накара самия мене да се почувствувам доста неловко.

За мой късмет освен тортата с бадеми имаше и нещо за пиене — в подобни случаи чашата бе едничката възможна противоотрова. Въръжих се прочее с любезно поднесената ми противоотрова и въпреки киселите физиономии на моята дама се натиках в най-далечния ъгъл на холната стая.

— Ти си невъзможен! — прошепна познатата, която по неволя ме беше последвала.

— Какво, сега пък да не искаш и да танцувам...

В този момент късметът ми проработи за втори път: някакъв хапльо с дълго до коленете сако галантно покани дамата ми.

Гаврътнах за кураж чашата и посегнах към втора, забравена от някого на скрина.

— Поетите не танцуват ли? — чух зад гърба си приятен глас.

— Танцуват, само че лошо — отвърнах, като разглеждах не без вътрешно одобрение появилата се персона.

Тя бе от този тип жени, подир които мъжете се обръщат по улиците, и ако бих влязъл с нея в нашия „Средец“, тропотът на пуловете и заровете вероятно мигом би секнал.

— Лошото има степени — забеляза непознатата.

Оставих чашата и се вдигнах с чувство на раздвоение. Компанията ме привличаше, но фокстротът — никак. Сподирих я в хола, който играеше роля на дансинг, и помарширувах известно време сред навалищата.

— Виждате, че ако е до степени, аз съм на най-долната.

— Защо? Можеше да бъде и по-лошо — успокой ме тя.

Фокстротът все пак свърши и ние се отправихме наново към съседната стая, като се въоръжихме пътем с по още една чаша.

— Забавлявайте я добре! — извика ми някакъв франт, изтегнал се разпасано между две момичета. — Тя ужасно се нуждае от малко по-добро настроение.

— Затова пък ти го имаш повече от необходимото — върна му го жената.

Той наистина изглеждаше доста пиян, макар че още не падаше от креслото.

— Искате да му натриете носа? — рекох, когато се настанихме в ъгъла.

Тя се засмя.

— Ако исках да му натрия носа, щях да ви хвана подръка и да излезем заедно от тая връва.

— И на това съм готов. Улучихте ме в момент, когато съм готов на всякакви жертви.

Тя наново се засмя.

— Наистина, какво висим повече тук? — настоях. — Вие се отегчавате от врявата, аз — от танцуването...

И преди да завърша фразата, тя вече ме бе хванала подръка и ние се запътихме към изхода.

Отбихме се в някакво заведение, пихме по два или по три вермута, но имах чувството, че дамата, също както преди, ужасно се нуждае от малко по-добро настроение. Инициативата в разговора бе възложена главно на мене и аз с помощта на вермута се опитвах да се справям някак си. Узнах, че работи като машинописка, че живее с майка си и че пияният фронт е нещо като годеник, но едва ли ще стане годеник в точния смисъл на думата.

По едно време тя погледна часовника си и оповести, че трябва да се прибира. Изпратих я и предложих да я повеселя наново следващия ден. Дамата се поколеба за миг, сетне за голямо мое удоволствие прие и за голямо неудоволствие ми определи среща в „Савоя“.

Едно от нещата, които най мразех по онова време, бяха срещите в сладкарниците и особено в такива парвенюшки сладкарници като „Савоя“. Но додето крачех по вечерната улица към дома, аз си казвах, че за такава жена си заслужава да умираш по малко.

Тя наистина ми бе завъртяла донейде главата именно като жена и по-точно като физика, защото бе от тия, подир които мъжете се обръщат, за да ги огледат по-добре, и не приличаше на момичетата от нашата компания, а бе много шик и поне с пет години по-възрастна от мене и дори ми се виждаше чудно, че се е съгласила на среща с хлапак като мене, и макар срещата да бе определена в тая скучна „Савоя“, все пак дължен бях да я оценя като голям шанс.

На следната заран, след като вермутът бе изфирясал от главата ми, шансът не ми се видя чак толкова приказен. Между другото и за туй, че не разполагах с необходимите средства за рандеву в „Савоя“. Първата ми мисъл бе позорна — да дезертирам. Втората се оказа разорителна — да продам някоя и друга книга от библиотеката си. Чувството за кавалерски дълг ме накара да избира втората възможност.

И тъй срещата се състоя и мина, общо взето, прилично. Мими — вече не само знаех името и, но го и употребявах — този път бе по-разговорчива, може би защото от околните маси ни гледаха и тя държеше на всяка цена да покаже, че сме потънали в оживен и крайно увлекателен разговор. Но оживлението не трая повече от час, подир

което бях осведомен, че Мими трябва да ходи у някаква приятелка и че не е нужно да я изпращам, освен може би само до ъгъла.

— Приятелката вероятно това е онзи, вчерашният — подхвърлих просто за да кажа нещо, след като излязохме.

Тя се засмя. Когато бе натясно, тя винаги се засмиваше и понеже често ѝ се случваше да бъде натясно, не ми беше никак трудно да я разсмивам.

— Не. С Любо сме в пълен конфликт.

Тази декларация ми даде основание да предложи следващата среща. По мое време човек нерядко трябваше да изтърпи изпитанието на доста срещи, преди да се реши на нещо друго. Особено с една толкова шик дама като Мими.

Тя и този път се поколеба, но и този път прие. „Вероятно все по същата причина — помислих с горчивина. — Разчита, че познатите, като ни видят в «Савоя», ще информират онова говедо — Любо.“ Вече знаех, че Любо е процъфтяващ адвокат, и негодувах, защото не ме третираше дори за съперник и смяташе, че Мими при всички случаи му е в кърпа вързана, както и да се държи с нея.

— Всъщност ти откъде намираш пари? — запита ме тя на следващия ден, като съвсем ненадейно мина на „ти“.

— Продавам книги — отвърнах, без да се замисля, защото, замислех ли се, непременно щях да излъжа.

— Би трябвало да се чувствам поласкана — рече Мими, додето разбъркваше айскафето. — Но май че по-скоро усещам угризения.

— Не ми е за пръв път — успокоих я. — Продажбата не е най-неприятното...

— А кое е неприятното?

— Ами тая тъпа сладкарница.

— Защо тъпа?

— Ами защото е пълна с тъпаци... и защото не можеш да изпиеш поне един вермут.

Тя се засмя по обичая си.

— Добре, да идем при вермута. Само че там плащам.

— Изключено. Този път е ред на Мопасан.

Това бе самата истина, тъй като заранта бях принесъл в жертва именно съчиненията на Мопасан.

„При вермута“ нещата тръгнаха по-добре. Даже тъй добре, че когато излязохме, лампите по улицата вече бяха запалени и ние ги виждахме двойно по-светли и двойно повече на брой, отколкото бяха в действителност, и се движехме ръка под ръка и бяхме толкова весели, та дори Любо не би могъл да твърди, че се нуждаем от по-добро настроение.

Когато слизахме по Търговска, Мими спря за малко пред отрупаната с деликатеси витрина на „Порто Рико“.

— Виж... Чер хайвер... — посочи тя. — Никога не съм хапвала.

Тая реплика и това не твърде деликатно посочване с пръст изведнъж я свалиха от аристократичния пиедестал, дето я бях поставил. И в същото време изведнъж я усетих по-близка.

— А ти опитвал ли си?

— Само веднаж — излъгах аз или може би вермутът.

— Вероятно е божествено...

— Е, чак пък толкова!... — промърморих небрежно. — Въпрос на вкус.

Продължихме нататък, додето тя се сети да попита накъде всъщност отиваме и аз бях принуден да отговоря, че отиваме в къщи, на което пък Мими възрази, че тази вечер в никакъв случай не можела да закъснява, подир което пък аз изпаднах в мрачното настроение на миров скръбник, така че тя на края обеща все пак да дойде в къщи, обаче не тази вечер, а утре следобед.

— Само да не си въобразяваш разни работи — предупреди ме Мими. — Ще дойда просто за да не харчиш пари и да не продаваш книги.

Сънувах я през цялата нощ. За три дни така ми бе замаяла главата, че я сънувах чак до заранта. А на заранта седнах на малък военен съвет пред библиотеката. Голямата ми надежда беше Достоевски, този сърцеведец. А голямата цел — черният хайвер. Защото в просънниците на тая смахната нощ ме бе осенила идеята, че трябва да поднеса на Мими цяла кутия черен хайвер, за да ѝ създам един малък празник и да покажа, че бедният поет е по-щедър от богатия адвокат.

Продажбата мина по-добре от очакваното заради хубавата подвързия на томовете. Оказа се обаче, че в света на бакалите цялото дело на сърцеведеца не струва колкото петдесет грама черен хайвер.

Стана нужда да се простя и с Хамсун. Но след като си пожертвувал Достоевски, няма да вземеш да правиш истории за един Хамсун.

Този ден късметът ми отново работеше под пълна пара, защото като отивах за „Порто-Рико“, срещнах един приятел, минаващ за човек с познания в светския живот, тъй като бе служил като келнер в „Елит“, преди да бъде погълнат от алкохолния проблем в неговия практически аспект. Запитах го дали черният хайвер може да се поднася с вермут, на което той добродушно се изсмя.

— По-добре — с боза. — Ще ти излезе по-евтино.

Познатият ме погледна изпитателно:

— И откъде такива грижи? Да не пишеш елегия за черния хайвер?

Наложи се да призная, че и аз като него се интересувам най-вече от практическата страна на проблемите. И да обясня, че за утре съм поканил една жена, но такава жена, която... и пр., и пр. Казах за всеки случай „утре“, понеже се боях, че какъвто си беше нахален, познатият може да цъфне на срещата заедно с Мими.

Той въздъхна тежко, като човек, свикнал да се жертва за ближния, но почнал вече да чувства известна умора от бремето на тая постоянна саможертва. Подир което реши да ме придружи до „Порто-Рико“, като по целия път ме убеждаваше, че идеалното питие за черния хайвер е водка „Смирнов“ и че човечеството през многовековната си еволюция не е успяло да измисли по-добра комбинация.

Аз обаче бях категорично против водката, не толкова заради високата цена, колкото затуй, че Мими не бе по силните питиета. Тогава познатият започна да ми излага предимствата на френските бели вина, по не тия, дето са сладки като сиропи за кашлица, а ония, тръпчивите и леко нагарчащи. Цялата тази пледоария може би имаше някакъв учебен смисъл, ала беше без всякакво делово значение, защото, когато отидехме в магазина, стана ясно, че цените на екзотичните напитки са далеч над моите възможности. Прибавихме към хайвера две бутилки карловски мискет и пазарът бе приключен. Впрочем не съвсем.

— И да не вземеш да плюснеш пред нея хайвера, както си е в кутията...

— А как другояче?

Той наново въздъхна мъченически.

— Ще намериш една кристална купичка...

— Нямам кристални купички.

— Тогава — една чиния. Чинии имате ли? Вземаш една чиния, изсипваш вътре хайвера и го размазваш като малка тортичка.

— Добре, ще имам пред вид.

— Чакай, това не е всичко...

Наложи се да изслушам и препоръките за лимона, маслото, хляба за сандвичи и начина, по който следваше да се поднесе всеки един от тия помощни материали.

— Ами да купим хляба и другото и да свършваме — рекох, убедил се за лишен път колко сложно изглежда отблизо и най-простото нещо.

— За какво ти е да купуваш сега хляба? Нали утре ти е срещата?

— Да, вярно...

Отбихме се в един аперитив, за да се съвземем от напрежението, подир което аз тръгнах сам да довърша покупките.

Днес вече не мога да си дам сметка, как е изглеждала на времето празничната трапеза в ергенската ми стая, но тогава бях напълно уверен, че изглежда великолепно. Бях открил в гардероба една ленена покривка, от тия, дето се пазят за тържествени случаи, но понеже никой случай не е тържествен чак за ленена покривка, така си и пожълтяват неупотребени. Заел бях от съседите десертни чинийки и сребърни прибори, аранжирал бях всичко точно според указанията на познатия и в качеството на личен принос към целия този разкош бях добавил вазичка с три карамфила.

Срещата бе насрочена за след пет, понеже Мими в пет излизаше от работа. Имах прочее достатъчно време не само да подредя цялото това великолепие, по дори на няколко пъти да го пренареждам, също като моята дъщеря на рождения си ден много години по-късно. Аз обаче не чаках гости „изобщо“, а само една точно определена гостенка. Затуй пък знаех със сигурност, че тя ще дойде.

Тя не дойде. Нито в пет и половина, нито в шест и половина, нито по-късно. Нещо се е случило — мислех си. — Нещо непредвидено. Мими не е такава, че да излъже. Но в същото време ясно съзнавах, че в действителност съвсем нямам понятие каква е Мими и че достатъчно е било едно обаждане от страна на онова

говедо, Любо, за да хвъркне моето рандеву по дяволите. Най-сетне чак към осем на вратата се чу дългоочакваният звън.

Беше приятелят ми. Оня същият, с основните познания за светския живот.

— Сетих се още нещо — обясни той, като свойски се запъти към стаята ми. — Ще трябва и цветя...

Но като се озова в ергенските ми покои, възкликна:

— А, ти си сложил цветя... И всичко си наредил още отсега... за утре, нали?

Той знаеше много добре, че не е за утре, и тъкмо затова бе цъфнал съвсем неканен, може би от любопитство да види каква е тази приказна жена, заслужила подобни жертвоприношения, а може би просто от симпатия към карловския мискет.

— Да, всичко е наред — признах. — Само дамата я няма.

Приятелят ме погледна въпросително.

— Няма я и няма да дойде.

— Е, щом е така, значи, мога да поостана няколко минути.

Той небрежно се отпусна на стола — на стола отреден за Мими — и извади цигарите.

— Защо палиш — рекох. — Яж! Нали тоя хайвер все трябва да се изяде!

— Прав си. Дай да му видим сметката. И остави тая скръбна физиономия за деня, в който ще погребваш бъдещата си тъща. Жената, братко, е чужда кост!...

При тия думи той пое деликатно една филийка и почна да я маже с масло, доволен вътрешно, че може да ми покаже не само как се сервира хайверът, но и как се яде. Нагледните упражнения траяха доста дълго, по-точно докато цялата чиния бе ометена. Но приятелят, както вече споменах, бе свикнал с тежкия кръст на саможертвата. Наливаше си от време на време по чашка мискет, за да възстанови силите си, а сетне отново започваше да маже филийките с масло и да ги застила с хайвер.

— Ти защо не хапнеш? — сети се той, когато вече не бе останало почти нищо за хапване.

— Не ща! Яж ти.

Да хапна? Да хапна от тия блестящи сиви зрънца, в които се бе преобразил моят Достоевски и моят Хамсун? Това ми изглеждаше все

едно като да закусвам с мечтата си. „Сега Мими скитори с онова говедо — мислех горчииво. — Или се изтяга в квартирата му.“ И за да не си представям как точно се изтяга, посегнах към чашата. Когато си отровен и когато под носа ти има две бутилки противоотрова, няма как да се въздържиш.

Впоследствие двете бутилки нараснаха на четири. Приятелят бе може би нахален, но не и неблагодарен. Той изтърси джобовете си и откри достатъчно дребни пари за едно прескачане до съседната кръчма.

Тъй че на следната заран към любовната мъка се прибави и главоболието. Излежавах се през целия ден, без даже да си дам труд да се избърсна и измия. Страдах и, разбира се, драматизирах нещата повече от необходимото. На тази възраст човек изпитва дори известна горчиива наслада да драматизира.

Бе към пет и половина, когато навън се позвъни. „Да беше се позвънило вчера“ — рекох си, като отивах да отворя.

Пред вратата бе застанала Мими в пълното си великолепие, сякаш идеше не от учреждението, а от фризьорския салон.

— По пижама... И разчорлен... Така ли посрещаш гостите си! — подхвърли тя с укор.

— Не знаех, че ще имам гости — промърморих, като й правех път да влезе.

— Не знаеше? — Тя спря в антрето стъписана. — Ако ти на тая възраст вече забравяш кога и с кого си уреждаш срещи...

— Срещата беше за вчера.

— Ти какво, на маймуна ли се правиш? — рече тя безцеремонно. — Вчера майка ми имаше имен ден. Трябва съвсем да съм дерайлирала, за да ти определям среща в такъв ден.

— Вината не е ни твоя, ни моя, а на вермута — рекох примирително. — Само не ми е ясно кого от двамата ни е хванал повече.

Това и до днес не ми е ясно: лъжеше ли ме, или всичко бе една глупава грешка, моя или нейна, без значение. Но в момента, в който я въвеждах в стаята, този въпрос съвсем не ме занимаваше. Подир едно денонощие на потиснатост жената ми се струваше тъй пленителна, сякаш бе дошла направо от сънищата ми. И първата ми мисъл бе да я прегърна. Но веднага след първата се появи втората: бях домакин, домакин в състояние на пълен фалит. Добре, че два етажа под нас бе

кафенето, а две крачки по-нататък — аперитивът, дето все още имах някакъв кредит.

— Ще прескоча да поръчам кафе и нещо за пиене.

— А нямаш ли в кухнята нещо за ядене? Просто умирам от глад.

— Май че има малко сирене и луканка.

— Това е достатъчно.

— Вчера имаше и чер хайвер, но свърши — подхвърлих на излизане.

Ала тя прие репликата като безсолна шега:

— Не мисли, че умирам за чер хайвер. Донес луканката.

През следващите дни Мими ме умилостиви с още три визити. И на третия път малко преди да си тръгне, ме уведоми, че повече няма да идва.

— Скучно ли ти стана? — запитах, като си придавах равнодушен вид.

— Съвсем не. Просто се сдобрих с Любо. Потърси ме днес на обед и бе тъй трогателен...

— Обичаш ли го? — запитах отново с възможно по-равнодушен вид.

Мими сви рамене:

— Свикнала съм с него.

Тя бе свикнала с него и с добрите заведения, дето я водеше, твърде добри за една машинописка; свикнала бе с магариите му — флиртовете и напиванията; свикнала бе вероятно и да живее с надеждата, че някой ден в прилив на великодушие или на алкохолна нежност Любо може да я обяви за своя съпруга.

Жената се изправи пред пукнатото огледало, окачено на стената, за да приведе в ред прическата си. И като ме погледна в огледалото, забеляза:

— Ти пак се начумери.

Ако не бях се начумерил, това, разбира се, щеше да я засегне.

— Ами че ти си още хлапе! И аз съм шест години по-възрастна от тебе... И когато свършиш университета, ще бъда вече стара мома... Мислил ли си по тия неща?...

Мислил бях. Макар и не твърде сериозно. И въпреки че драматизирах за по-голям ефект, но нещо ми казваше, че всичко туй —

и срещата, и разлъката — не е твърде сериозно. И макар че след като се разделихме, две седмици ми бе криво, обаче не изпаднах в депресия.

Криво ми бе и за Мими. Бях още хлапе наистина, ала не чак дотам, та да не разбирам, че онова говедо никога няма да се ожени за нея. Както и стана. Подир Любо тя тръгна с някакъв друг, един такъв висок и с очила в рогови рамки, а сетне може би отиде при трети. Не знам подробности, понеже я изгубих от очи, но с нея се бърбеше приятно и имаше лек характер и такава външност, че не бе никак трудно да има една или повече връзки, все с тая вечната надежда за брака, с която толкова жени са се похарчили, вечната надежда, че някой ден поредният приятел ще я хване подръка и ще я поведе към църковния олтар.

Сега най-сетне тя наистина бе пред църковния олтар, едно инертно тяло, проснато на плочите и заметнато с нечист чувал, едно анонимно тяло в дългата редица вцепенени тела, а през отвора на пробития свод студеният вятър нахлуваше с вихрушки от сняг и навън сирените пронизително виеха тревога, сякаш вещаеха вместо сватбен ритуал, ритуала на страшния съд.

* * *

Колибата на чичо Том. Някога се бях просълзявал над нея, но това не ми пречеше да се питам защо толкова много писатели така настойчиво се завират в тая колиба, когато животът и без туй е пълен с подобни колиби, повече или по-малко неприветни, повече или по-малко окаяни.

После, подир сума години, стигнах до извода, че писателите просто не познават нищо друго освен тия колиби, а най-лесното е да пишеш за неща, които познаваш.

Човек има доста точна представа за това какво е нещастие и досега смътно понятие за туй какво е щастие. Може би защото животът ни предлага постоянно примери за едното, докато другото е от тия неща, за които знаеш, че съществуват, ала не си ги виждал.

Наистина, когато наблюдаваме някого отдалече, ние в известни случаи сме готови снизходително да признаем, че той е „по своему щастлив“. Но достатъчно е да го изучим отблизо, за да разберем —

понякога дори с известна доза облекчение, — че и той е по своему нещастен, вътрешно незадоволен или в най-добрия случай примирен. Една измамна фасада и нищо повече. Също като тия съпрузи, дето в присъствието на чужди хора са захарно-сладки един към друг, обаче щом гостите си отидат, веднага онемяват или почват да се ругаят.

Да, щастието, както ние го разбираме, е нещо доста дефицитно и това личи съвсем явно от факта, че дори че можем да му дадем едно позитивно определение, а го определяме като нещо обратно на нещастieto. Или, както някой би се изкусил да каже, определяме несъществуващото, като слагаме пред съществуващото плюс вместо минус. И понеже знаем от опит, че гладът и жаждата, немотията, тревогите, напреженията, злополуките са нещо лошо, ние определяме примерно щастието като изобилие, охолство, спокойствие, хармония, успех. Или, накъсо казано, за нас щастие е постигането на всичко туй, към което се стремим, но не сме успели да постигнем.

И какво чудо, че оставаме с празни ръце? Не само защото основната функция на космоса съвсем не е да задоволява капризите ни, а и защото един каприз, веднъж задоволен, престава да бъде равнозначен на щастие. Вината прочее е донейде в това, че животът е малко opak от наша гледна точка, но също и в туй, че собствените ни разбирания за живота нерядко са доста опаки.

Ние определяме щастието като пълна хармония, без да помисляме, че това означава освен нейното постигане, но и нейното задържане до края на дните ни. Ние търсим постоянен покой в една вселена, дето нищо не е постоянно, и непрестанен успех — в една действителност, дето само промените са непрестанни. Ние копнеем за края на напреженията, противоречията и конфликтите в един свят, чиято същност са именно безспирно сблъскващите се противоположности. Ние говорим за безоблачно щастие, без да си даваме сметка, че дори небето над нас е рядко безоблачно, и без да помисляме, че едно безоблачно небе се превръща в адско небе, като небето над Сахара.

Ние си мечтаем и това не е лошо — една малка компенсация за грижите на всекидневието, съвсем безобидна и съвсем безплатна. Мечтаем си и носим вечния дял — да срещаме в живота неприятностите, а да вкусваме щастието в мечтите, — между другото й за туй, че повечето ни мечти са отчайващо едноточни.

На младини аз също работех активно в това колосално предприятие за производство на невидими и често съвсем безполезни образи — мечтателството. И в мечтите ми баналните щампи на щастието все по-често се съчетаваха с големите образци на творческата сполука. Мечтаех не само да бъда щастлив, но и да създам нещо изключително, ама нещо наистина такова, необикновено, каквото са създавали единствено гениите. „Великите щастливци“ — така бях свикнал да ги назовавам. И помня, че веднъж, когато пак бях употребил тоя израз, Стария ми каза:

— Защо им завиждаш? Те не са били щастливи хора. Те са получавали от живота най-вече страдания. И Рембранд, и Ван Гог, и Достоевски, и Гогол.

— Да, но до какви върхове са стигнали...

— А, това е друго: това е работата. И тя е достъпна на всички ни. Работи, кой ти пречи?

— Само че няма да постигна онова, което са постигнали великите.

— Човек не работи, за да стане велик. Човек работи, за да си свърши работата. Или поне да свърши толкова, колкото е възможно за един живот.

На всичко туй нямаше какво да се възрази, освен че ми беше вече известно и макар да ми беше известно, от това не ми ставаше по-топло.

Няколко месеца по-късно баща ми се зае да пише малка студия за Рембранд и веднъж разговорът за Рембранд отново ни върна на същата тема. Върху бюрото на Стария лежеше дебел албум, разлистен точно на „Автопортрет със Саския“. Художникът се бе изобразил в момент на опиянение от житейските наслади, засмян, ликуващ, поставил върху коленете си и прегърнал през кръста една цъфтяща млада жена — собствената си жена — и вдигнал високо в дясната ръка кристалния бокал с вино, сякаш приканваше зрителя за наздравица. Пурпурните тъкани и сърмата, маслиненото кадифе и зелената коприна, седефената белота на дантелите и перата, златото на оръжието и накитите, най-сетне тия две облени в светлина и обърнати към нас лица, едното изпълнено със сдържано доволство, а другото предизвикателно весело, всичко туй сякаш бе олицетворение на жизнения триумф, материализация на щастието.

Обаятелна творба. И лекомислена. Както нерядко е лекомислен човекът, упоен от успеха. Толкова лекомислен, та дори не си дава сметка за мрачините, които може да се таят в бъдещето. Убеден е, че се е добрал най-сетне до върха, окончателно и неотменимо, а не вижда, че върхът е всъщност ръбът на пропастта.

— Щастието не го е отминало — рече Стария, като повдигаше леко листа с опушените си от тютюна пръсти. — Но то е било само тясно преддверие към цял живот на изпитания и злополуки: три деца, починали невръстни едно след друго, смъртта на Саския, пълното разорение, разпродажбата на цялото му имущество — от разкошните колекции до кухненските съдове, — а в годините на старостта, и последните удари: смъртта на втората му жена, смъртта на едничкия му оцелял син, черната мизерия, пълната забрава...

Той отново протегна ръка към албума и добави:

— И все пак възходът на Рембранд не е в апогея на охолството и славата, а в апогея на нещастията и страданията. Върхът е не този засмян автопортрет, а онзи, с горчивата старческа усмивка или другият, с печата на скръбен размисъл.

Той обръщаше последните страници на книгата, за да ми покаже автопортретите от Кьолн и Екс.

— Значи, трябва сам да страдаш, за да изобразиш страданията — забелязах недоволено.

— Горе-долу, така излиза.

— Значи, трябва сам да си бил разпънат на кръст, за да можеш да изобразиш разпятието.

— Е, това чак не вярвам да е необходимо — засмя се Стария.

Ток явно се забавляваше с нежеланието ми да приема трудните изпитания като творчески път.

— В случая се касае за натрупване на духовен, а не на физически опит. Не е нужно да ти пробиват ръцете с гвоздеи, но ако сърцето ти никога не е кървяло от болка, не вярвам да успееш да опишеш човешката мъка.

— Съгласен съм. Но мисля, че човек затова има въображение, за да може да си представя нещата и без непременно сам да ги е преживял. Не знам дали от една-едничка участ може да се извежда общо правило.

— „Едничка участ“ ли? Доколкото знам, чел си достатъчно, за да видиш, че и другите не са по-различни.

— Чел съм.

— Ами щом си чел — сумирай, прави си изводи и решавай кому по-напред да завиждаш.

За изводите не бяха нужни особени математически изчисления. Достатъчно бе да огледам редицата на тогавашните ми любимци, за да установя, че тук не фигурираше нито един щастливец в обичайния смисъл на думата. Жертви на враждебната среда, на коравосърдечието, мизерията, алкохола; клетници, сполетени от тежки физически недъзи или душевни разстройства; злощастници, убити или сами сложили край на живота си. Гоя и Домие, Пушкин и Лермонтов, Балзак и Мопасан, Хьолдерлин и Хофман, Гогол и Достоевски, Китс и Шели, Байрон и По, Хайне и Нервал, Бодлер и Верлен, Гоген, Вай Гог, Дега, Жонкинд, Лотрек, Уайлд, Модилиани — списъкът наистина би станал прекалено дълъг, ако решех да бъда изчерпателен. Дори хора, стигнали до успеха, го получават едва тогава, когато вече не им е особено нужен.

— Трябваше да дойдете преди двайсет години — казва седемдесетгодишният Коро на досаждащите му клиенти. — Тогава ателието ми беше пълно с картини. И съвсем евтини.

И даже творци, чийто живот сякаш минава без потресающи катастрофи, трудно могат да бъдат обявени за щастливци. Дикенс не е щастливец. Нито Толстой. А животът на Чехов е тъжен като чеховски разказ.

Всичко туй бе неоспоримо. И все пак думите на Стария предизвикваха у мене глухо недоволство. Мислех, че ми налага страданието като някаква сурова и безпощадна школа на писателския занаят. А той само искаше да ме подготви за неизбежното.

„В живота на художника може би смъртта не е най-трудното“ — казва Ван Гог. И без да ще, го доказва. Защото сам е бил обречен на далеч по-страшни и трудни неща, толкова страшни и тъй трудни, че на края подирва спасение в смъртта.

А аз си бях въобразявал, че въпросът за трудностите е въпрос на късмет. И че при наличието на известен късмет бих могъл да срещна в живота почти всички тия сполуки, които ми предлагаше мечтата. Но ако искаш да се разхождаш по палубата на люшкащия се кораб точно тъй, както се разхождаш по улицата, ще изпиташ доста неприятности.

И ако морякът съумява да се движи без подобни неприятности, то не е, защото има по-голям късмет от тебе, а защото е привикнал да се съобразява с тая люшкаща се палуба.

Съобразяването, естествено, не е твърде трудно, ако го разбираме като практично нагаждане. Поколения от предпазливи хора са ни оставили множество мъдри наставления за приспособяване към условията, за печелене на приятели, за предпазване от врагове, за завоюване на житейски успехи и изобщо за добруване. Точното спазване на всички тия съвети вероятно не е съвсем лесно, ала не е и особено трудно по простата причина, че те са създадени от посредствени хора и предназначени за посредствени хора. Логично е да се предполага, че и добруването, което целят, е също от най-посредствен вариант.

Съобразяването с люшкащата се палуба би следвало да се разбира като съобразяване с механиката на тоя свят извън нас, който не може да се прекрои според модела на нашия личен егоистичен свят и на копнежа ни за кротко благоденствие. Ние трябва навярно да се освободим от наивната си представа за щастieto, точно както сме се освободили от представата, че сме център на вселената, че земята е плоска и че единствената функция на слънцето е да служи за осветително тяло на тая плоска земя.

И нищо чудно, ако щастieto — разбрано в по-различен смисъл от консумация и вегетация — се окаже много по-достъпно за готовия на риск, отколкото за страхливия, за готовия на трудности, отколкото за малодушния, за готовия на себеотрицание, отколкото за егоиста, за упорития, търпеливия, сърцатия, великодушния и не на последно място — за умния. Щом сме приели, че щастieto се крие в успеха, очевидно е — колкото това да звучи банално, — че тоя успех следва да се завоюва. Обаче щастieto може да се роди и от неуспеха, стига да съумееш да разчетеш скритата в него поука.

Май че към щастieto къси пътища няма. То не се получава по равно като дажба, нито се раздава даром. То не е само в удоволствието, но и в горчивата радост на изпитанията, то не е само в покоя, но и в напрежението, не само в победата, но и в борбата, която я предхожда.

Само че хората са свикнали нерядко да уеднаквяват щастieto с късмета — с ненадейната и обикновено незаслужена изгода от едно благоприятно стечение на обстоятелствата. Ала късметът не идва по

поръчка и не може да ощастливи дори ония, при които идва, защото минава и заминава също тъй неочаквано, както се е появил.

Най-сетне щастието едва ли се намира в чист вид. То е смесица от сполуки и несполуки, от находки и загуби, от радости и болки. То е сборът, които се получава, след като теглиш чертата, по-точно казано, след като други теглят чертата подире ти. Един краен сбор с положителен знак, но получен не с дребнави сметки не с балансиране между плюсове и минуси, а с настойчивото движение към избраната цел по тая безкрайна и безкрайно люшкаща се палуба на нашия суров свят.

* * *

С труд и пот ще изкарваш хляба си... а ти в болки и мъки ще раждаш... или нещо подобно, нали? — както бе казал кръчмарят при Вербания.

Тъжно е наистина да те прогонят от рая. Но още по-тъжното е, че той изобщо не е съществувал. Човек сам си е измислил рая и за да не бъде уличен в лъжа, го е обявил за отдавна изгубен. И за да има сили да върви напред, е добавил, че изгубеният рай може да бъде отново намерен. И всъщност цялата човешка драма се развива между тия два рая несъществуващия, на миналото, и несътворения, на бъдещето.

На времето изпитвах известно безпокойство от обстоятелството, че мислите, представите, спомените най-често ме влекат към скръбни или просто невесели неща. И дори когато се случеше да се устремя в мечтите към нещо радостно, неизвестно как нишките на асоциациите ме отвеждаха пак в тъжното, също както през оня отдавнашен ден в Стреза, когато автобусът бе направил широк завой, за да ме отведе не в рая, а в долината на мъките.

Сетне забелязах, че тази аномалия съществува не само у мене, а и у доста други хора. И се успокоих. Дори да се касаеше за психически дефект, гой не бе чак тъй страшен, щом бе толкова разпространен. Но дефект или не — явлението само по себе си още нищо не означаваше. По-важното бе дали хленча мислено над собствените си грижи, или размислям над грижите на другите.

Някой някога бе забелязал, че във всички езици съществуват думи за обозначаване на състраданието, но в никой език няма дума за обозначаване съчувствието към радостта на ближния.

Ако констатацията е вярна, липсата би следвало да се обясни. И най-лесно би било да я обясним с факта, че радостта на ближния не предизвиква съчувствие, а завист. Това често е така и, уви, при много хора винаги е така. И все пак доста рисковано е да обявим цялото човечество за тълпа от завистници.

Всъщност съчувствието към радостта е просто по-рядко и обикновено далеч по-слабо от съчувствието към страданието. Защото самата радост е по-рядка. И защото радостните хора нямат нужда от съчувствие. Те не се нуждаят от нас и ние се боим да изпаднем в ролята на натрапници.

Не става дума за тия публични прояви на радостта и сполуката, преминали по традиция в обреди — сватби, кръщенки или поливане на новото жилище. В подобни случаи не винаги е ясно дали щастливците имат нужда от съчувствие, или нужда да се похвалят и дали гостите идват да споделят чуждата радост, или — обилната гощавка. Тия тържества са външна проява, както и нашето съчувствие е външна проява. И то си има точно установен термин — честитка.

Става дума не за рожден ден, а за нещо съкровено — например споделената любов. Право или криво, ние смятаме, че трябва да се намесим, ако между мъжа и жената е възникнал конфликт. Обаче само един идиот би си пъхнал носа между тия двама души в мига, когато се прегръщат и искат да се усамотят, защото те двамата са си напълно достатъчни.

Какво чудно тогава, че романите често свършват с щастливия брак, но не почват с него и ако се случи да почнат, то е само в случай че тоя щастлив брак се е оказал не толкова щастлив.

Казват, че щастливите народи нямат история. Същото важи и за щастливите хора — при положение, че подобни народи и подобни хора съществуват. Но как тогава писателят би могъл да разкаже една история, която не съществува? Какво имаш да описваш у един човек, на когото всичко му е наред? Това, че е станал в шест часа заранта, направил е утринната си гимнастика, измил си е добре зъбите и е отишъл на работа, след като е целунал любимата съпруга?

Налага се да признаем, че подобни опити също се правят. И резултатите са най-вече плачевни. Каква безпомощност и какво отегчение ни се сервира, когато в някой филм дойде ред да се покаже щастието на героя и героинята. Казвам „филм“, защото в киното — за разлика от литературата — тия пубертетни опити са още доста чести. Щастливците се държат за ръце като ученици или тичат по алеята като ученици, или вършат някакви такива страшно весели — в представата на режисьора — лудории, въртят се на детски въртележки, замерват се със снежни топки, гледат се до премаляване или се смеят до припадък, всичко това обикновено в „неми“ кадри, призвани да говорят повече от всякакви думи. И тия кадри наистина красноречиво говорят, ала не за щастието, а за нещастното измъчено въображение на авторите, анемично и банално до немай-къде.

Не, щастието, поне в обичайния си вариант, е труден и неблагодарен модел за твореца, както е труден и неблагодарен модел за живописеца една лишена от всякаква индивидуалност красавица или по-точно един красив манекен, предназначен за търговската витрина, предназначен да бъде рекламен експонат на щастието.

Щастието в баналния си вариант е безинтересно, също както са безинтересни и ловците на това банално щастие дори когато стигат до драмата на неудачника. Не изпитвам никаква особена симпатия към тия герои, задъхващи се да постигнат себични амбиции или жалостиво оплакващи участва си, когато не успеят да ги постигнат. Това са, разбира се, също своего рода нещастници, но те не могат да ме накарат да се просълзя, дори грижливо да са опаковали егоистичните си копнежи в коприната на някакво благородно знаме.

Произведението възниква върху конфликт и дири изход от него. А там, където има конфликт, има и страдание. И може би затова страданието е по-творческо от радостта. Защото радостта иска просто да се самоизживее. Тя си е достатъчна сама на себе си — както щастливата двойка влюбени, — докато страданието търси изход, стреми се да излезе извън себе си. То е проблем, а проблемът се нуждае от решение. И случва се, решението — правдиво или мнимо — да се въплъти в творба.

Големите произведения рядко са израз на безоблачно щастие и никога — само на щастие. Затуй, дори когато са написани с чувство за хумор, в тях властно или едва доловимо витаят скръбта и

меланхолията. От гледна точка на душевната хигиена това може би не е добре, но то си има и добрата страна. Ако изкуството се раждаше само от щастието, то щеше да бъде страшно рядко нещо. А понеже е родено от скръбта и понеже скръбта е била много, хората са създали и твърде много изкуство. И макар с изменението на човешките съдбини да настъпва изменение и в тоналността на изкуството, то винаги ще запазва връзката със страданието, защото винаги ще има някакво страдание и някакъв стремеж за постигане на повече от постигнатото.

Това съвсем не означава да заобикаляме радостта, да се срамуваме от усмивката пред сполуката, да потискаме тръпката на победата. Ние все още не сме дотам преситени от подобни неща, че да можем да си позволим лекомислието да ги подминават. Но хората, постигнали в живота си радостта и сполуката, и победата, знаят най-добре цената на тия придобивки. И най-добре ще разберат, че онзи, който в името на щастието говори против мотива на скръбта, е всъщност неин неволен съюзник. И че онзи, който в името на красотата отхвърля страданието, няма никакво понятие от красотата. Защото човек стига до красотата чрез страданието.

Какво чудно тогава, че изкуството прави същото. Книгите, проникващи в хаоса, в нещастията и трагичните конфликти, често служат много повече на красотата от красивите безоблачни идилии.

Примирен с тази истина, аз покорно се движа в лабиринта на размислите си, макар да подозирам смътно, че ще ме отведат пред колибата на чичо Том или пред някоя друга хралупа от същия тип. И дори все още не знам какво всъщност ни влече към тия жалки бърлоги на човешката скръб. Казват, че това било нуждата от катарзис — тая освежителна баня за съвестта и душевното спокойствие. Но аз съм склонен да смятам, че тъкмо оттук започва неспокойствието. Не катарзисът, а покъртването и оттам — негодуванието, и оттам — противопоставянето, и оттам — преодоляването, такава е механиката на всяко истинско съчувствие. Останалото е умиление, сантименталност, очистителни сълзи, сиреч класическият душ на душевната баня.

Има, разбира се, и хора, които смятат, че съчувствие или умиление, все едно, всички тия трепети съвсем не са необходими нито в живота, нито в литературата, между другото и защото никому с нищо не могат да помогнат. Ако допуснем, че животът изобщо може да бъде

изменен, поддържат подобни хора, то единственото средство за това са не емоциите, а здравият разум. Излишно е да се вълнуваш. По-добре наблюдавай, изследвай и търси изход.

Това е една позиция, която като всички останали си има представители и в изкуството, и във всекидневието. Казват ни дори, че някои от тия представители били велики хора. Цитират ни Зола. Сочат ни Флобер. Наистина Зола бе съчинил доста формули в защита на подобна позиция. Наистина той бе писал: „Не искам като Балзак да решавам какъв да бъде строят на човешкия живот, да бъда политик, философ, моралист... Рисуваната от мене картина е прост анализ на късче действителност, такава каквато тя е.“ Наистина писателят бе имал поне за известно време амбицията да се извиси над чувствата, симпатиите и неприязните до нивото на безстрастното научно знание: „В «Терез Ракен» аз исках да изуча темпераментите (физиологическото устройство), а не характерите (душевния строеж)... В това е смисълът на цялата книга. Терез и Лоран са два човешки животински организма, нищо повече.“

Но да възразяваме на подобно верую е неуместно. Не само защото е неловко да полемизираме с един класик, а и защото сам Зола твърде рано бе започнал полемиката със самия себе си и твърде скоро бе я приключил с пълен погром на принципа за безучастно, изследване на човека като животински организъм. Известно е, че той обогати световната литература не с животински организми, а с човешки характери и човешки драми, някои от които и днес покъртват читателя, защото са рожба и на проникателен поглед, и на чувствително сърце. Но Зола, нарушавайки възгледа за безучастие, отиде още по-далече, съвсем далече, дори извън пределите на литературата, за да извърши нещо, което съвсем не слизаше в писателските му задължения. В един момент, когато реакционна Франция вилнееше в мракобесни изстъпления, той пое защитата на опозорения, осъден и обречен на заточение капитан Драйфус и отправи към цялата реакция, начело с президента, бележитото си отворено писмо „Обвинявам!“ И тоя жест не бе изолиран акт на моментно увлечение, а бе последван от продължителна и упорита борба, през която на писателя бе съдено да изтърпи всички възможни заплахи, обиди и мерзости на политическия тероризъм.

Флобер... Този човек, който — според легендата поне — мисли не толкова за хората, колкото за стила и който е способен да прекара две безсънни нощи в търсене на едно подходящо прилагателно. Безстрастният наблюдател, формулирал творческото си верую с думите: „Смятам, че голямото изкуство трябва да бъде научно и безлично.“ Само че това верую има и продължение, за което не винаги си спомняме. „Първият срещнат е по-интересен от човека, именуващ се Гюстав Флобер“ — пише самият Флобер. И тази фраза, прибавена към редица други фрази, изобилствуващи в писмата му, ни води към едно тълкувание на веруюто, съвсем различно от първоначалния повърхностен извод. „Научно“ изкуство, в смисъл на правдиво и проникателно, разкриващо, както сам писателят се изразява, „не само външността, но и подплатата“. „Безлично“, в смисъл авторът да спазва обективния тон и да не се пречка непрестанно между читателите и героя с излияние на съждения и емоции.

„Първият срещнат е по-интересен от човека, именуващ се Гюстав Флобер...“ Колцина писатели биха изrekli искрено тия думи, поставяйки собствените си имена на мястото на това прочуто име? И малко ли са между нас тия, които смятат себе си за по-интересни не само от първия срещнат, но и от всички други наоколо?

Естествено Флобер не се е залавял слепешком за първия срещнат. И той като всички творци е правел своя избор и този избор е бил неизбежен резултат на наклонности и съпричастия. Само така може да се обясни сюжетът на неговия шедьовър „Мадам Бовари“, а не с това, че е посегнал слепешката към делничната купчина или че е имал подръка една готова житейска история.

Иначе, без мотива на съпричастието, изглежда странно, че този мъж, комуто предстои да създава сурова историческа проза, с битки, кървища и високи страсти, взима тук за главен герой една жена, едно посредствено провинциално същество с посредствени мечти за щастие, в една посредствена еснафска среда. И от тая човешка съдба, чието име е тягост, той прави една тягостна история, която при целия си прозаизъм ни обгръща властно, за да ни доведе до безизходицата или, ако щете, до трагичния акорд на един също тъй тягостен финал.

Всъщност ключът за разбиране влечението на автора към тоя сюжет и към тая героиня ни сяден от самия Флобер, макар и по съвсем друг повод. „Странно е — пише той — с каква слаба вяра в

щастieto съм роден. Още съвсем млад усетих пълното предчувствие за живота. Това беше като една противна миризма, излизаща от кухненското прозорче. Не е нужно вече да си се нахранил, за да разбереш, че от нея ти се повдига...“

Ето, че мотивът е формулиран: отвращението към тоя прозаичен еснафски бит, противен като нечистата кухненска миризма. „Смятат, че съм влюбен в реалното, а всъщност аз го ненавиждам — признава по друг повод Флобер. — И само от ненавист към реалността се захванах с този роман. Но аз не по-малко ненавиждам лъжливия идеализъм, заради който сега ни осмиват.“

Така непонятната връзка между автора и героинята започва да се изяснява. И ние вече разбираме защо, когато го питат за прототипа на тая героиня, Флобер отвърща: „Ема Бовари — това съм аз.“

Конфликтът между мечтата и реалността, довел тая анонимна провинциалистка до трагичния край, е конфликт и на самия писател. И върху тази основа се заражда замисълът, върху тази основа възниква съпричастието. „Аз, който бях потопен във всички светове на поезията... който получавах безкрайни небесни наслади пред всички интимни откровения на душата си. Аз, който се усещах необятен като света...“ — пише Флобер за младините си. За да признае с горчивина по повод героите на последната си останала незавършена книга, че те, също като самия него, са се научили от целия си житейски опит да страдат от глупостта на света, до степен да не могат да я понасят.

Тоя конфликт между мечтата и реалността ние наистина го срещаме и у мадам Бовари, и у мосю Флобер. И все пак той не е идентичен. И Флобер не е Ема Бовари. И не просто и единствено за туй, че не носи рокля, а по ред други причини и между другото понеже е писател от висока класа. Защото само писател от висока класа е в състояние така тънко и проникновено да създаде образа на един човек, който, освен че е близък на самия него, но е и страшно далеч от самия него.

Съпричастието, съчувствието, състраданието... Това са неща, които някои автори твърде лесно постигат, по простата причина, че описват себе си, ровят се в себе си, оплакват себе си, изобщо сменят само имената на героите си, а всъщност героите това са винаги и неизменно те самите. Какво по-просто от туй да се разчувствуващ над

самия себе си. Изкуството на самосъжалението всички го владеем до съвършенство.

Голямото умение на Флобер е, че преоблича не себе си като герой, а сам влиза в кожата на героя. И в това всъщност се състои „безличието“, за което говори писателят. Безличие, в смисъл да се изличиш, да оставиш читателя насаме с героя. Само че за да се състои тази среща, трябва най-първо да си създал героя, без дори да личи, че си се докосвал до него.

Именно тази обективност, при която авторовото пристрастие е стаено в най-дълбоките пластове на творбата, изненадва и обърква критиците на романа не само при неговата първа публикация, но понякога и в наши дни. Знае се, че по повод „Мадам Бовари“ Флобер е бил даден под съд заради „оскърбление на обществената нравственост и на добрите нрави“. Присмивайки се над тази архаична ограниченост на съжденията, някои съвременни критици поддържат, че „Мадам Бовари“, напротив, е „една морална книга“, в която „изневярата бива наказана“. Всъщност трудно е да се каже коя от тия две оценки е по-примитивна — някогашната или току-що цитираната.

Има съдници, отиващи малко по-напред в анализа и обясняващи ни, че романът всъщност изобразява крушението на прекрасната мечта в грубата реалност на всекидневието. Ема Бовари не е развратница, нито скучаеща млада жена, нито лекомислена съпруга, а мъченица и жертва на едно долно общество. Изобщо, нещо като Ана Каренина, макар и в по-ранен вариант. Само че Ема Бовари не е Ана Каренина. Иначе Толстой едва ли би написал романа си, за да повтаря вече казани работи.

И какви са тия „прекрасни мечти“ на героинята?

Какви са нейните душевни пориви към „идеала“? Каква е нейната собствена хубост, не физическа, а духовна? Една млада жена, която се занимава повече с фантазиите си, отколкото със семейството, която не обича съпруга си и не е в състояние да разбере човешкото у него, която не обича твърде дори собственото си дете, която изобщо е заета най-вече със самата себе си и чиито мечти са на такова ниво, та могат да бъдат задоволени от двама неискрени и нищи духом провинциални самци — подобни детайли достатъчно ясно осветляват горните въпроси.

Тия детайли, разбира се, не хвърлят автоматично героинята в ямата на отрицателните персонажи. Но те съвсем определено подсказват, че схемата за крушението на красивите блянове е доста груба и доста неточна. Контрастът между мечтите и реалността наистина нерядко е подчертан от самия автор. Само че подчертан доста двусмислено, така че би могъл да се приеме за ирония и към двата опонента.

Флобер с магистрален и новаторски похват е изобразил сцената, в която Родолф прави първото си признание на Ема Бовари. Дватама седят до прозореца в празната зала на кметството, докато вън, на площада пред събраното множество, се произнасят тържествени речи в чест на местния селскостопански панаир. Писателят си е послужил с маниера на паралелния монтаж или на декупажа, или на колажа, който един век по-късно някои писатели и режисьори ще обявят за свое изобретение. И докато навън звучат високопарните празнословия на официалните слова, вътре в кметството се носи шепотът на интимната изповед.

„— Залягайте най-вече на подобряване на почвата, на добрите торове, на облагородяване конските, говежди, овчи и свински раси... — гърми съветникът от префектурата. — Държавата ще задоволи вашите справедливи искания и ще облекчи според възможностите си товара на вашите мъчителни жертви!“

А в същото време Родолф шепне на Ема:

„— Защо се запознахме ние с вас? Коя случайност го пожела? То е, защото през далечините, също като две реки, които текат, за да се срещнат, нашите интимни наклонности са ни тласкали един към друг.“

Навън възбудата нараства, дошъл е ред за наградите:

„— Златен медал... За един овен меринос...“ — крещи председателят.

Но вътре емоционалното напрежение също е нараснало:

„— Вие ще ме забравите, ще отмина като сянка“ — произнася Ема.

„— О, не! Нали ще представлявам нещо в мисълта ви, в любовта ви?“ — възкликва Родолф.

Додето навън председателят продължава:

„— Свинска раса, премия шестдесет франка на господата Льоерисе и Кулембур!“

Контрастът е очевиден. Но дали той е в ущърб единствено на провинциалния бит и непременно в полза на любовната идилия? Иронията е налице. Но дали тя е насочена само към панаирните речи и не засяга ли в еднаква степен тия тривиални и кухи изповедни фрази, както и наивницата, приемаща ги за чиста монета, защото те са точно по нейната интелектуална мярка?

Това принизяване на конфликта до нивото на пошлостта говори само по себе си. В подобни мигове Флобер като че преднамерено се разграничава от героинята си, сякаш не желае симпатията към нея да замъгли очите му за правдата. Той си позволява да прозаизира дори сублимната сцена на смъртта, един рискован ход, който е само по силите на големия майстор.

В трогателния миг, когато умиращата агонизира, заобиколена от близките си, навън се дочува дрезгавият глас на слепеца, който пее:

*Често топлината на един хубав ден
кара девойката да мечтае за любов...*

„— Слепецът!“ — извика тя.

„И Ема се разсмя с един ужасен, буен, отчаян смях, като й се струваше да вижда обезобразеното лице на нещастника, изправящ се сред вечните мрачини като заплаха.

*Духаше силно този ден
и късата пола отлетя!*

Една конвулсия я повали върху дюшека. Всички се приближиха. Тя вече не съществуваше.“

Тази пошла песничка, долитаща нелепо отвън в скръбния час на финала, е достатъчно ясна като намек. Тя не е прост похват за противопоставяне на обичайния съзлив мелодраматичен завършек. Тя е горчиво напомняне за това, че независимо от целия си човешки трагизъм любовната история на героинята в последна сметка не е много по-различна от тая на пошлата песничка.

И все пак, въпреки педантично спазения безучастен тон на повествованието, дълбокото съчувствие на автора към героинята е налице. И той не се шегува, когато твърди: „Ема Бовари — това съм аз.“ И ние му вярваме, когато споделя, че така се е вживял в образа на тая жена, та описвайки сцената на отравянето, е усещал в устата си вкуса на арсеник, „тоя парещ вкус... тоя отвратителен вкус на мастило“. И ние разбираме човечния смисъл на начинанието му, когато забелязва: „Моята бедна Бовари в същия този час плаче и страда в двадесет села на Франция.“ Именно в сложната връзка на съпричастието и на разграничаването се разкрива и сложността на авторовата позиция, хуманна като порив, но горчиво-истинна в отказа си от всяка целебна илюзия.

Защото човечният порив, тъй насъщен в живота, още нищо не решава сам по себе си в изкуството. И дори вживяването в образа на другия още нищо не решава. Всеки индивид с малко по-силно въображение може да усети в устата си вкуса на арсеник, но не всеки може да сътвори мадам Бовари. Чувствителността и съчувствието не са изградени достойнства, а естествени черти. Който ги няма, е изрод, но който ги притежава, не непременно нещо повече от нормален човек. А другото започва оттук нататък, то се възпитава и придобива и никому не е дадено наготово.

Някога, в годините на детството, така Пенка — възрастната жена, която ни прислужваше — ме нагърби навръх Великден с отговорна задача: да занеса на баба един козунак и няколко шарени яйца. Каква Пенка твърде много се гордееше с готварското си умение и бе приготвила за случая специален козунак в красива форма, уплетен като кошница и обилно поръсен с бадеми. Пратката бе грижливо завързана в нова бяла кърпа, понеже един такъв разкошен козунак изискваше и съответна опаковка и понеже съществуваше известен риск да изчопля по пътя част от бадемите.

Поех скъпоценния вързоп и се отправих към баба, която бе болна и лежеше у леля ми. Когато завивах край паметника Левски, едва не се спънах в някаква женица, седнала на прашния тротоар. До женицата бяха изправени две малки момченца, боси и облечени в дрипи.

— Синко, дай левче, да нахраним децата... — проплака жалостиво жената.

Децата наистина се нуждаеха от нахранване, макар че едно левче едва ли щеше да свърши работа. Само че аз нямах дори и левче и стоях малко стъписан от внезапната среща, а камбаните на Александър Невски се надпяваха с камбаните на Света София, тъй като в този ден бе възкръснал Христос.

По-малкото момченце, изглежда, бе взело стъписването ми за прелюдия към нещо по-добро, защото доверчиво ме улови за куртката и ме загледа умоляващо с големите си черни очи, твърде големи и твърде тъжни за това дребно детско лице.

И, не знам защо, това бледо лице ми напомни за брат ми, в оня далечен ден, когато бе изтървал динята и когато бе също такъв дребосък, и си представих разочарованието на детето, ако се изтръгна и го оставя тъй на тротоара с празни ръце в този ден, когато Христос бе възкръснал и камбаните празнично биеха. И внезапно, без да съобразявам добре какво правя, подадох скъпоценния вързоп на детето, а то ликуващо се спусна към майка си, която, разбира се, взе да ме благославя с най-дългите си благословии, пазени за по-особени случаи.

Но аз вече бях поел обратния път и съвсем не се чувствах горд от постъпката си. Козунакът, който бях подарил, не бе мой, а на баба, тъй че бях направил помен с чужда пита. Колкото до неприятностите, очакващи ме в къщи, имах достатъчно въображение, за да си ги представя с пълни подробности.

— Защо се върна тъй бързо? Къде е козунакът? — запита каква Пенка точно според предвижданията ми.

Наложа се да обясня. Но още не бях завършил обясненията, когато тя се втурна към кабинета на баща ми, нещо, което обикновено избягваше да прави.

— Нашият дал козунака на някаква просякиня...

— Не беше просякиня. Една бедна жена... с две малки деца... — опитах се да представя жеста си в по-добра светлина.

— ... Заедно с кърпата... — продължаваше каква Пенка.

Баща ми вдига очи от ръкописа, погледна първо тъжителката, сетне — виновника, а сетне — тавана, както правеше, когато не бе готов с отговора.

— Заедно с кърпата?... Е, че то пък без кърпа съвсем не върви...

И за утеха на каква Пенка добави:

— А бе какво да се прави: детска работа.

Детска работа, наистина. Колко е лесно да поставиш в ръцете на случайно срещнатото дете един великденски козунак. И колко е трудно да поставиш в ръцете на читателя една хубава книга, която през лабиринта на грижите и на скърбите да го изведе до епилога на радостта.

* * *

Излязох от къщи по здрач. Откровено казано, нямаше къде да ходя, но тогава още бях твърде млад за старческата максима: ако нямаш работа навън, най-добре е да си стоиш у дома.

Работата ми бе именно у дома. Пиших своята „История на модерното изкуство“, в чиято публикация сам не вярвах твърде. Пиших настойчиво и свирепо няколко дни, додето линии, силуети и цветове започваха да се движат в главата ми като галактика от пъстри безсмислици и аз вече не знаех дали виждам пред себе си красавицата на Дали, от чийто корем стърчат чекмеджета, или хубавицата на Пикасо, която ви съзерцава замислено с тила си.

Тогава се обръсвах, излизах и ако щастието ми се усмихнеше, запивах се с приятели в някоя кръчма. Защото по онова време щастието ми се усмихваше най-вече с ракиена усмивка, ако изобщо речеше да ми обърне внимание.

Тоя ден обаче нямаше никакви подобни изгледи. Вечерта ми се представяше като едно безсмислено отиване до кафенето и едно отегчително връщане назад. Но понеже пъстрият калейдоскоп в главата ми вече напомняше на умопомрачение, все пак излязох.

Това не бе една от тия мъгливи и студени есенни вечери, когато градът напомня на мрачна стая, дето става течение и на всичко отгоре печката пуши. Бе вечер и есен, както казват поетите, ала небето бе ясно и гъстосиньо, а свежият вятър сякаш бе пуснат нарочно за да продуха главата ти от бъркотията на образи и цветове.

Така че прекосих с празна глава навалицата по Мария Луиза и площад Света Неделя, а сетне поех без определени намерения по вече пустеещата Витоша. Всъщност, ако исках да ида до кафенето, това съвсем не бе най-прекият път, но неведнъж съм забелязвал, че когато

случаят по свои съображения иска да те натика някъде, той винаги намира начин да го стори.

Случаят тази вечер, изглежда, бе решил да се отнесе съвсем дружески с мене, защото на ъгъла на „Алабин“ се сблъсках с един познат студент, току-що завърнал се от провинцията.

— Хайде в къщи! — мина той веднага към сърцевината на въпроса. — Донесъл съм цяла дамаджана гроздова. Има и наденици.

„А с цигарите как си?“ — готвех се да запитам, когато ненадейно случаят реши да ми покаже и второто си лице. Зад гърба ми се разнесе неприятен глас:

— Личните карти! Полицейска проверка.

Бръкнах машинално в джоба и с облекчение установих, че личната карта е у мене. Полицаяте неусетно бяха блокирали целия кръстопът. Цивилният, който бе спрял до нас, съпроводен от двама униформени, върна бързо легитимацията на студента, но продължи подозрително да разглежда моята.

— Това не си ти! — рече най-сетне, като почукваше с показалец по снимката.

— Е, как да не съм аз!

— Не си ти — повтори цивилният. — Тоя тук е с брада.

— Ами защото по-рано имах брада. Тогава имах, а сега нямам.

— А, тъй ли? — озъби се онзи. — А кой ти е разрешил да си играеш така на бради? Къде се намираш?

Той подаде картата на един от униформените и направи към многозначителен жест. Спогледахме се безпомощно с познатия, застанал малко встрани, и аз, подбутван от полицаия, се упътих към насрещния тротоар, дето скупчени в неясна група, чакаха още няколко нещастници като мене.

Хайката от униформени и цивилни пое нагоре по булеварда и ние, охранявани от двама стражари, я сподиряхме. Огледах бегло спътниците си, погълнат от собствените си дертове. Тая карта и друг път ми беше правила подобни бели. И причината бе, че две години по-рано, току-що завършил гимназия, бях си пуснал брада. И на снимката за легитимацията се бях изтипосал с брада. Това бе чисто лекомислие и аз твърде скоро го разбрах. По онова време никой не носеше брада, тъй че когато се движех по улицата, всички се обръщаха да ме гледат, а познатите, дето ме срещаха, не питаха как съм, а защо съм си пуснал

брада и, разбира се, никой не вярваше, че съм я пуснал просто за да избягна бръсненето, което всъщност беше самата прозаична истина.

Неверниците, ако се абстрахираме от нюансите, можеха да се разделят на два големи дяла: едните поддържаха, че с брадата искам да демонстрирам левите си убеждения, а другите — че тя издава суетното ми желание да правя впечатление. Познатите ми от нежния пол — доколкото ги имах — също образуваха два лагера. Някои смятаха, че съм приличал на Христос, а останалите — на разбойник, две мнения в края на краищата не чак толкова враждебни, ако си спомним, че Христос е висял на кръста между двама разбойници.

Понеже бях инат, продължавах да нося брадата, напук на всичката тая шумотевица дори когато из целия град вече за мене говореха като за „оня, брадатия поет“ или „оня, пернатия с брадата“, а приятелите почнаха да ме наричат Бородин или Барбароса. Но в края на краищата инатът бе обречен да отстъпи пред отвращението ми от широката популярност. Защото, ако имаше нещо, което да мразя, то бе да съм обект на всеобщо внимание, а в ония години да ходиш с брада бе все едно като да се явяваш в наше време всяка вечер на малкия екран — и кучетата вече те познават.

Така че цялата тази брадата история на края приключи с едно избръсване. Това бе наистина кален удар спрямо приятелите ми, които се лишиха от една приятна тема за разговори, но затуй пък аз самият се почувствах тъй свободен, сякаш за втори път бях завършил гимназията. Тъй че брадата остана да съществува само на снимка. Но дори и на снимка, продължи да ми създава неприятности. И вече на два пъти ме бяха задържали под предлог, че тоя с брадата, това не съм аз. И бяха ме пускали с изричното нареждане да сменя снимката, което винаги обещавах да направя, ала никога не сторих.

В ония дни полицейските хайки още не бяха твърде чести, нито имаха този зловещ характер, който добиха по-късно. Войната наистина вече бе почнала, но само на Запад, а не и на Изток, и операциите по прочистване на града не бяха се превърнали в лов на нелегални. Изобщо нямаше от какво особено да се боя, още повече зад моята фотобрада съвсем не се криеше нелегален.

Повтарях си, че няма от какво да се боя, и се мъкнех с групата подозрителни типове нагоре по булеварда. Обаче тоя сеанс на самовнушение не бе в състояние да подобри самочувствието ми и аз

бях напълно ослепял за прелестите на есенната вечер с чистото гъстосиньо небе, обсипано вече с едри звезди, и с хладния вятър, носещ откъм Витоша дъх на влажна пръст и влажна шума. Изтървал бях и вечерта, и ракията, а най-малкото, което ме очакваше, беше едно преспиване в участъка, подобно на онова от ученическите години, само че сега дори без компанията на един приятел, готов да ти изпее:

*Солнце всходит и заходит,
а в тюрме моей темно...*

— Стооой! — изкомандува ненадейно стражарят, дето ни водеше, като загради пътя ни с ръка.

Спряхме. Групата на агентите хлътна в близкото заведение, което — ако ме не лъже паметта — беше „Куцото куче“. В ония години София бе осеяна с най-различни куци кучета, диви петли и черни котки, една странна фауна, призвана да играе ролята на домашни животни в света на алкохола.

Взирах се безсмислено в осветената фирма на заведението и слушах звуците на кръчмарския акордеон, пелтечещ нещо за рози и младост и напомнящ, че в тоя тъжен свят има и хора, които се веселят.

— Тебе малкия за кво те гепиха? — чух в ухото си звънък женски глас.

Това бе спътницата ми, която вече бегло бях забелязал, млада дама, нелишена от известно обаяние, при това тъй дебело подчертано от червилото и белилото, че не можеше да съществува особено съмнение за професията ѝ. А ако все пак останеше елемент на подобно съмнение, то окончателно се разсейваше от непринудените жестове и жаргона на дамата.

— За нищо — отвърнах неохотно. — Грешка някаква...

— Аха! — кимна жената. — Грешка... Също като с петела, дето се качил на патката.

Спътницата ми си имаше своя спътница — друга дама, малко по-възрастна и доста пълна, която, предполагам, се движеше най-вече благодарение на равновесието, установено между огромния бюст и обемистите задни части. Тя притежаваше добродушно, невъзмутимо

лице, а също и известна доза стоицизъм, защото забеляза с мек глас и без сянка от жаргон:

— Всичко ще мине, деца. Всичко минава на тоя свят...

— Да ти умрем на философията — възрази звънко хубавицата. — Каква полза, че минава, като ми утрепат вечерта...

— Ей, вие там! Без приказки! — изръмжа стражарят пред нас.

В това време агентите изведоха от заведението някакъв пиян субект, който също бе причислен към групата ни. Подир което отново потеглихме. Пияният, макар да бе пиян или може би тъкмо защото бе пиян, тукаткси се навря между дамите. Те обаче го изблъскаха назад и за по-сигурно се настаниха от двете ми страни. Това не бе най-лошото решение. Противно на характерното за моя пол предубеждение, аз винаги съм имал повече доверие в жените, отколкото в мъжете. Особено в такива мъже, като тия тук, мрачни и необщителни типове, които те опипваха с очи, сякаш преценяваха дали си струва труда да бръкнат в джоба ти. Това ме дразнеше. Не защото щяха да намерят нещо в джоба ми, а именно защото ми напомняха тъжната истина, че той е празен.

Пияният зад гърба ми ломотеше нещо, продължавайки вероятно някаква, започнала още в заведението полемика:

— ... Ще платя бе, ще платя!... Защо да не платя?... Само да си имаме уважението: утре ще платя!... Да плаща, който има...

— Я млък там бе! — извика този път стражарят, дето се движеше зад групата.

Но пияният явно не бе от тия, дето живеят по команда.

— Спокойно!... Ще платя!... — продължаваше да ломоти той. — Ще си платя, както му е редът...

— На конски великден... — обади се хубавицата.

— А! Е, това е!... Е това исках да чуя!... — оживи се пияният, като постепенно сменяше тона. — Именно: на конски великден ще ви платя!... На мук!...

При тия думи той вероятно залитна в увлечението си, защото се блъсна в гърба ми и едва не ме събори. Спря ме стражарят, който отново бе препречил пътя ни с ръка:

— Стооой!

Бяхме стигнали до друго заведение и агентите пак бяха хлътнали вътре.

— На мук ще ви платя!... — продължаваше монолога си пияният, изпружил ръка в неприличен жест. — Да плаща, който има!...

Размътеният му поглед, отправен в пространството към невидимия опонент, се спусна надолу и спря да си почине върху задните части на дебелията:

— Лельо!... Дай една цигара!...

И той, изглежда, също като мене имаше повече доверие в жените, отколкото в мъжете. Но дебелията не благоволи дори да отвърне.

— Ааа, лельо, да си имаме уважението!... Дай една цигара!...

Този път ръката се протягаше по посока на хубавицата.

— Каква леля съм ти аз бе! — сопна му се тя. — Ти си ми вуйчо, дъртак такъв.

Все пак тя бръкна в чантата, отвори кутията „Арда“, извади цигара и я подаде на пияния. Наблюдавах цялата операция с такова съсредоточено внимание, което не убягна на женската отзивчивост.

— Взимай де, какво гледаш — рече хубавицата и ми протегна кутията.

Този път от заведението бяха изринати двама души. Единият беше млад и с порядъчна, дори елегантна външност, поне според тогавашните ми преценки. Това отведнъж заинтригува групата, още повече мъжът съвсем не изглеждаше пиян. Другият също не беше пиян, но неговата работа бе ясна, защото стискаше под мишница жалката си амбулантна стока, състояща се от купчина романчета и брошури.

— А! Гаспадин прафесар!... — възкликна приветливо той, като ме зърна. — Вий как папали тук?...

— Затваряй си гръцмуля! Тук всички сме професори! — скастри го стражарят.

Всъщност фразата „гаспадин прафесар“ бе по начало предназначена за баща ми, защото амбулантният книгопродавец, щом видеше баща ми в някоя кръчма, не пропускаше да му пробута някаква брошура, която Стария вземаше, без дори да я погледне, и заплащаше винаги с една сребърна монета. Но когато сиромашът зърнеше не баща ми, а мене, той по навик употребяваше същото прозвище, сякаш титлата „гаспадин прафесар“ бе колективно имущество на цялата ни фамилия.

Това беше някакъв кой знае как запратен от съдбата белоимигрант, мършав и необикновено висок. Ала дали от годините, или от тежестта на вечната купчина книги, той отдавна така се бе сгърбил, сякаш непрестанно се опитваше да надзърне през чатала си, за да провери как изглежда светът, погледнат от подобна необичайна гледна точка.

Продължихме нататък, но още на първия ъгъл непознатият с елегантната външност внезапно побягна в тъмната пресечка. Разбира се, втурнаха се подире му, а когато подир малко отново го приобщица към компанията, ръцете му бяха вече извити назад и вкопчени в белезници. Това още повече засили интереса към него.

— Хайде, карайте ги в участъка! — изкомандува един от цивилните.

И ние поехме по другия тротоар в обратна посока. И додето се движехме, предвождани от агентите и полицаите, компанията продължаваше да нараства: някаква възрастна женица с букетчета повехнали карамфили, някакъв сънлив и рошав просяк, двама комарджии, вдигнати пътем от кафене „Палма“, и още други типове, които съм забравил.

— Но действителна, как вий папали тук? — продължаваше да любопитствува руснакът, крачещ с халтави широки крачки от другата страна на хубавицата.

— Е, ами папал!... — отвърщаше тя вместо мене. — Сбъркал патката с кокошката и папал!

И аз продължавах да се движа с тая жалка купчина, сред която съвсем нелепо се бях озовал. Ала додето се движех тъй из вечерните улици и под любопитните погледи на редките минувачи, може би за пръв път ми хрумна мисълта, че това не е чак толкова нелепо и че щом съм решил да ставам писател, вероятно много повече ми подхожда да се движа в една купчина, струпана от беднотията и порока, отколкото да се ровя из томовете, в които беднотията и порокът са грижливо описани и каталогирани.

Може би си помислих тъй просто за да си дам кураж и да не мисля за неприветната нощ в зимнина, дето не ми мърдаше. Но така или иначе, помислих си го за пръв път и продължих да крача малко по-бодро сред групата на пияниците, проститутките и бедняците от всякакъв вид.

Отведоха ни в Четвърти участък. Купчината, която ни очакваше тук, вече не беше жалка, а грандиозна, поне по количество. Преддверието, водещо за кабинета на началника, бе просто задръстено от задържани, различни по пол и възраст, насядали по скамейките или стърчащи край стените. В помещението владееше унила тишина, нарушавана само от дежурния подофицер, който стоеше пред вратата на шефа и когато някой излизаше оттам, извикваше фамилията на следващия по списък.

— Ще има да дремем тук до второ пришествие — промърмори хубавицата.

Тя ме погледна и стори ми се, че отгатнах в погледа и единственото възможно решение. Тъй че щом вратата на кабинета се отвори, аз стремглаво се втурнах натам, блъснах излизащия и хлътнах в кабинета, сподирян от хубавицата.

Началникът седеше, отпуснат на стола зад бюрото си, и погледът, който ни отпрати, бе също тъй небрежен, както и стойката му. Това бе човек на средна възраст с очевидно съзнание за мъжественото си лице и за факта, че тъмносинята полицейска униформа с лампазите, екселбантите и майорските пагони отлично хармонира с това мъжествено лице.

— Ти излез! — изръмжа той към жената, която, изглежда, бе негова стара познайница.

— Но, господин началник, имам бърза работа — опита се да възрази хубавицата.

— Излез, ти казвам! — повтори шефът, без да повишава тон. — Знаем я аз твоята работа.

Сетне отмести безучастно очи към мене:

— А ти, за какво?

— Просто стана една грешка...

— А, грешка! Ако ви слуша вас човек, ще излезе, че ние тук само грешки правим.

Той погледна към прозореца, сякаш очакваше да получи оттам достойна оценка за духовитата си бележка. Едва тогава видях, че в креслото до прозореца лениво се е разположил възрастен пълен човек.

— Намери си картата! — промърмори началникът, като кимна към огромната купчина легитимации, струпана на бюрото му.

Не беше трудно да я намеря, тъй като тя беше между тия, поставени най-отгоре. Подадох я, като предусещах следващата реплика:

— Че това не си ти!...

— Аз съм, само че с брада...

Шефът замахна леко и запрати легитимацията към човека в креслото. Онзи ловко я улови, макар че жестът му бе съвсем ленив.

— Той ли е? — запита майорът.

— Той е — отвърна цивилният, след като бегло погледна снимката.

Това решаваше въпроса. Поне аз тъй си помислих. Само че се излъгах.

— А защо си пускал брада? — запита ненадейно началникът и също тъй ненадейно се наклони напред, като ме пронизваше с очи, изпълнен очевидно със съзнанието, че бърка до самото дъно на душата ми.

— Ами така... младежко увлечение... — отвърнах несигурно.

— Младежко увлечение... Ти тия на фуражката ми ги разправяй. Младежко увлечение... Вятър!

— Е, че откъде да знам... Не съм мислил...

— Слушай, момче: тук, през този кабинет, са минали мнооого такива като тебе и на мене ми е дотегнало да се разправям с вас. Ти си или анархист, или толстоист, затова си пускал брада. Вярно ли е?

И понеже мълчах, той още повече се наклони над бюрото и повиши тон:

— Казвай веднага какъв си: анархист или толстоист?

— Толстоист — отвърнах, за да го успокоя и защото толстоист ми изглеждаше по-невинно от анархист.

Ала и този път се излъгах.

— Ааа, толстоист! — злорадо се озъби майорът. Ето, това е най-опасната паплач! На анархиста някой ден може да му дойде умът... На комуниста — също... Но толстоистът!... Това са фанатици, това са непоправими животни, врагове на държавата и реда!

— Само за малко бях толстоист — опитах се да се измъкна. — После се отказах. Затуй си обръснах и брадата.

Разговорът звучеше съвсем идиотски. Но тук в тоя кабинет, поне откакто в него се бе настанил майорът сърцеведец, навярно се бяха

водили мнооого подобни разговори.

Началникът отново ме прониза с поглед до дъното на душата и изръмжа:

— Разправяй ги на фуражката ми.

Сетне се загледа в бюрото пред себе си, като размисляше каква участ да ми отреди. И не знам какво щеше да измисли, ако откъм прозореца не беше се раздал ленивият глас:

— Ти да не си син на писателя бе?

— Да.

— Чувай тогава какво ще те запитам: щом си бил толстоист, значи, си чел Толстой?

— Чел съм го.

— Така. А Достоевски чел ли си?

— Чел съм го — избъбрих, като си мислех, че разговорът става съвсем идиотски за един полицейски кабинет.

— Каж ми тогава, кой е по-голям писател: Толстой или Достоевски?

Дебелият направо ми подсказваше отговора. Затуй отвърнах без колебание:

— Достоевски, разбира се.

— По какво се разбира?

„А сега де!“ — сепнах се, тъй като в момента целта бе не да излагам възгледите си, а да налучкам най-приемливия за другата страна вариант.

— Достоевски повече обича човека... и повече го познава... Достоевски е казал, че красотата ще спаси света...

Надрънках няколко фрази от тоя вид, додето чух наново гласа на дебелия:

— Това момче не е лошо момче. Да го пуснем, а?

— А бе ние, че ще го пуснем, ще го пуснем — измърмори майорът с омекнал глас. — Ама тази снимка незабавно трябва да я смени...

Цивилният ми подаде легитимацията и аз тъкмо се готвех да отвърна, че, разбира се, още утре ще сменя снимката, когато вратата се отвори и в кабинета хлътна елегантният мъж с белезниците.

— Господин началник! Това е безобразие! Нищо не съм направил, а вижте как са ме оковали!

— Ти кой си бе? — сопна се майорът.

— Оня, касоразбивачът — отвърна дебелият в креслото вместо новодошлия.

Мъжът с белезниците погледна към прозореца и очите му заиграха неспокойно.

— Какво, позна ли ме? — запита лениво дебелият.

Другият мълчеше.

— Хубава работа! — продължи човекът в креслото. — Миналата събота ми обра триста лева на барбут, а сега не се познаваме...

— И затова ли ме прибрахте? — усмихна се пренебрежително елегантният.

— Ако беше затова, още тогава щях да те прибера — възрази спокойно дебелият. — Само че да бръкнеш в моя джоб е едно, а да бръкнеш в касата на Гранитоид...

— Не знам нищо за никаква каса.

— Тъй ли? А защо преди малко си опитал да офейкаш?

— Защото ми е омръзнало да ме разтакавате за щяло, нещяло.

— Защото знаеш какво си свършил — поправи го дебелият. — Е, следствието, разбира се, ще си каже думата. Но ако питаш мене, касата на Гранитоид ти си я пребарал. Чиста работа. Точно в твоя стил. Разбираш ги ти касите... също като барбута...

Мъжът с белезниците понечи да възрази, ала дебелият вдигна лениво ръка, в знак че не е настроен да го слуша. Сетне стана от креслото и подхвърли на майора:

— Аз си тръгвам. С пияниците и стервите ти се оправяй.

— Както речеш — кимна майорът.

Възрастният пристъпи тежко, потупа ме свойски по рамото и рече:

— Хайде да си вървим.

Навън в преддверието бе все същият наплив. Руснакът стърчеше в един ъгъл, стискащ под мишница жалките си брошури, сякаш се боеше да не му ги откраднат. Лицето му бе застинало в сънно търпение. Той си знаеше отнапред какво го очаква: двайсет лева глоба и — разкарвай се!

— Гаспадин прафесар... — прошепна книгопродавецът, когато минавах край него, и дружелюбно ми се усмихна.

Хубавицата и спътницата ѝ се бяха настанили на крайчеца на една скамейка. Като ме видя в компанията на дебелия, хубавицата ми хвърли умоляващ поглед.

— Тези жени защо ги държат? — промърморих.

— Те си знаят защо — отвърна дебелият.

Но все пак спря, огледа се и кимна на подофицера:

— Проверете документите на тия двете и ако няма нищо, пуснете ги.

Приятелките се спогледаха доволни, а един слаб мъж, застанал наблизко, кисело подхвърли:

— Така е то: ако си жена, минаваш гратис...

— Не ръмжи срещу жените, Карло! — смъмри го спътникът ми.
— Не знаеш ли, че красотата ще спаси света.

Навън той отново спря и отново се озърна:

— Красотата ли? Къде е?

Гледах го с недоумение, както бе застанал в мъждивия светъл кръг на лампата — едър и тромав, с дръпнати нагоре окъсели панталони, понеже вместимостта им бе заета главно от шкембето, с изместена на една страна вратовръзка и с тъмна шапка, килната на върха на едрата му глава. Така, както бе застанал в мъждивия кръг на участъковата лампа, той приличаше на комичен актьор, готов да започне номера си. И аз чаках да почне номера или да свърши лудницата, защото всичко това бе една лудница — и полицейската хайка, и човешката сбирщина, и разговорите за Достоевски, и търсенето на красотата тук, вред входа на Четвърти участък.

Уверил се, че красотата наистина не се намира нейде в съседство, възрастният сложи пълната си ръка на рамото ми и ме поведе по зле осветената уличка към Градската градина.

— Няма я красотата, а?

И преди да отговоря нещо, той сам си отговори:

— Има я! Само че на сцената. Мога да ти го кажа, понеже дъщеря ми е балерина. Ходя понякога да я гледам от бащински чувства. Дантели, пера, прожектори... красота!

Той извърна към мене едрата си глава, сякаш проверяваше дали съм толкова простодушен, че да взема думите му за чиста монета. Коего ме принуди да подхвърля:

— Фалшива красота.

— Е, има и истинска. Там, в градинката ми зад Горна баня. Сега настъпва времето на хризантемите. Красота! В цветята има много красота. А в хората няма.

— Цветята са красиви за тоя, който ги обича. Хората — също — позволих си да възразя.

Едрата глава отново се извърна към мене:

— Ти обичаш ли хората?

— Зависи... — отвърнах колебливо.

— А откъде ги познаваш?

И понеже мълчах, той продължи:

— От романите на Достоевски? Литература! От учението на Толстой? Фикция!

Дебелият замълча. Сетне, сякаш сменяше разговора, запита с безучастния си ленив глас:

— Ти какво следваш?

— Философия.

— Ааа, добре!... Само... много се намножихте вие философите бе, момче. Не можеш да се разминеш от философи. Промисляват тайните на човека... на душата... На душата ли? А?

— На душата, на света... — избъбрих неохотно.

Стигнали бяхме до градината и спътникът ми застана на входа и опря ръка на гърдите ми, сякаш за да ми попречи да вляза.

— А откъде ги познавате тия неща: човекът, светът? От книгите?

— Ами...

— Нищо не познавате!

Гласът бе категоричен, макар и все тъй ленив. И човекът все тъй стоеше, препречил входа и опрял длан на гърдите ми. Но сега под яркото ветрило на градинския лампион пълното апатично лице изглеждаше строго с острите, тънещи в сенки очи, с тежките торбички под тях и с отпуснатите надолу ъгли на бледите устни.

— Аз познавам хората и света, не вие! И цялата тая софийска сган ми е известна до последния дребосък по име и прякор! И макар да отивам в пенсия, както виждаш, още ме викат, когато има навалица, защото струвам повече от всяка картотека. Делата на всички мошеници, крадци, касоразбивачи, фалшификатори, убийци са минали през ръцете ми. Познавам им и кътните зъби на тия типове!

— Вярвам ви — рекох. — Но тия типове още не са човечеството. Те са само една част от него, и не най-добрата.

— Тъй ли? — вдигна гъстите си вежди дебелият. Наивните ми разсъждения явно го забавляваха. — А по какво се различават те от другата част?

— Ами... Ломброзо смята, че престъпникът се ражда престъпник. Докато нормалният човек...

— А! Ломброзо!... Чезаре Ломброзо!

В ленивия тон за пръв път се появи някаква топлина и изразът на лицето омекна. Спътникът ми произнасяше името на Ломброзо с такава наслада, сякаш изричаше името на любимата си или смучеше бонбон.

И разтопен от екзотичното звучосъчетание на това име, дебелият свали ръка от гърдите ми и ми разреши да вляза в градината.

Градината бе съвсем пуста в тоя час, ако не броим присъствието на вятъра, шумящ в листовината на дърветата. Пръснатите тук-там лампиони осветяваха на места тая жълтееща вече листовина, сякаш някой бе изрязал дупки в черния плат на нощта, за да се види какво има отдолу.

Вятърът бе съвсем топъл и дебелият се разположи на една скамейка, с което — без да ме пита имам ли време — подсказваше, че трябва да сторя същото. И не знам дали защото още се чувствах донейде като арестуван или защото спътникът ме бе заинтересувал, аз сторих същото.

Той въздъхна, както правят пълните хора, когато най-сетне намерят надеждна опора за килограмите си.

— Е, щом познаваш Ломброзо, значи, не си съвсем загубен.

Всъщност по онова време познавах Ломброзо толкова, колкото го познава всеки, дето е чувал името му, но не го е чел. За щастие дебелият не се зае да проверява знанията ми, понеже бе зает да ми разкрива своите:

— А пък аз, момче, ги открих тия истини най-напред тук, в тоя град, в тинята на тоя град, и чак по-късно ги намерих в книгите на Ломброзо. След като толкова време си се занимавал с тая паплач, трябва очите ти да са на задника, за да не видиш, че у престъпниците постоянно се срещат едни и същи отличителни белези: особености на

черепа, нарушени пропорции, огромни крака или прекалено окосмяване...

Можех да забележа, че неговото собствено окосмяване, ако се съди по рунтавите вежди, също бе доста разхитително, ала се въздържах. И той продължи да развива онази биологическа теория за престъплението, за която бегло бях чувал.

Насреща високо над нас в небето светеше неоновият син кръст на препаратите „Байер“, а отдолу се изрязваше тъмният силует на двореца. Съвсем тъмен. Монархът вероятно вече хъркаше в августейшата си пижама, ако не бе заминал някъде на лов.

— ... И сега още по навик, когато вървя по улицата или пътувам в трамвая, винаги разглеждам хората и ако между тях има поне един престъпен тип, веднага ми се набожда в очи — продължаваше дебелият.

— Но онзи, касоразбивачът, не ми се стори да има такива белези — осмелих се да напомня.

— Ами няма ги. И какво от това? Графът не е престъпен тип. Графът е от другия тип, нормалният и интелигентният. Типът на изключенията: хора, свърнали от правия път поради нещастно стечение на обстоятелствата.

Той машинално блъсна шапката си още по-високо на темето и извърна към мене пълното си бледо лице. Стори ми се, че сега върху това лице сияеше тържество, макар че не можех съвсем ясно да го различа в смътната светлина на алеята.

— И ето къде на твоя Ломброзо не му достига нещо!

„Не моя, а твоя“ — поправих го, макар и наум.

— Престъпник е не само роденият престъпник и не само кръшналият по изключение, а и всеки втори човек от всички порядъчни граждани. И ако казвам всеки втори, то е, защото другите нямат достатъчно въображение или възможности, или нужда да станат престъпници.

Той навири тържествуващо глава, като чакаше какво ще отговоря, а аз разсеяно съобразявах как шапката му все още се крепи на върха на темето. Сетне погледнах към тъмния силует на двореца и неволно помислих: „Интересно в коя група поставя монарха.“

— Е, какво? Разбра ли?

— Май че не съвсем — отвърнах плахо, като имах пред вид главно въпроса за монарха, тъй като другото бе достатъчно ясно.

— Престъпникът по рождение е примитивен тип, който от атавизъм и недоразвитост е готов да постигне целта си по най-прекия и най-грубия път: престъплението. И именно понеже е примитивен, той даже не си дава сметка, че престъплението ще бъде наказано, значи, няма да постигне всъщност никаква цел. Дотук ясно ли е?

— Напълно.

— Е, да, само че дотук говори Ломброзо. А оттук нататък аз вземам думата. Защо се вършат престъпленията?

— От алчност...

— Изобщо от егоизъм. Добре, но само престъпникът ли е егоист? И ние с тебе сме егоисти. И всички са егоисти. Не еднакво и не по еднакъв начин, но всички са егоисти. Значи, и всички са готови на престъпление. Но понеже не са дегенерати, а нормални хора, дори понякога интелигентни, те разбират, че престъплението не си плаща труда. И затова действат по-умно. Не нарушават законите, а ги заобикалят.

Той се наклони към мене, сякаш имаше да ми съобщи нещо твърде поверително, и добави полугласно:

— Графът е откраднал шест милиона от касата на Гранитоид и ще си ги отлежи. Но тия милиони в касата на Гранитоид също са натрупани с кражба, само че по втория начин...

— Разбирам.

— Има си хас да не разбираш... след като следваш философия... А моето следване мина тук, между негодните... тия, дето нарушават закона... Другите, дето го заобикалят, тях е опасно да ги пипаш...

Дебелият отново протегна ръка към шапката си, сякаш за да провери дали междувременно не е отлетяла от темето му. Сетне добави:

— Ето това е този свят, дето вие философите го изучавате... И правилно е да го изучавате, щом нямате понятие от него. Само не виждам докъде ще стигнете, след като зубрите автори, които също нямат понятие от него... Знаеш ли какво си мисля, когато ходя да гледам дъщеря си в театъра... какво си мисля просто така, за да не заспя, както съм се изкиприл на втория ред... Мисля си, че хората точно затова я създават тая красота от дантели и илюминации, понеже

у самите хора няма никаква красота. Ако я имаше в тоя свят, дето вие го изучавате, защо трябваше да я създават по изкуствен начин? Но дори и като я създават по изкуствен начин, тя пак е калпава и фалшива, защото как можеш да създадеш нещо, щом нямаш понятие от него?

Този път той, изглежда, изобщо не очакваше отговор. Извърна се в профил и се загледа пред себе си, там насреща, дето под синьото сияние на „Байер“ немеше тъмният силует на двореца. Аз също гледах нататък, но вече мислех не за монарха, а за човека, седнал до мене. Мислех как ли е работил толкова години със съзнанието, че служи на банда престъпници, макар и от втория тип. Вероятно го е крепяла утехата на песимиста: утехата, че само умният може да бъде песимист.

— Ще ставам вече, трябва да хвана някой трамвай — чух го да казва.

Той се надигна с въздишка, тая втората, обичайна за пълните хора въздишка, когато трябва отново да преместят килограмите си върху опората на своите собствени нозе. Тръгнахме по посока на „Света Неделя“. Ала тъкмо преди да излезем от градината, дебелият повторно препречи пътя ми и спря:

— Пък ако питаш мене, смени я наистина тази снимка. Макар че работата не е в снимката. Майорът е хапльо и ти не си никакъв толстоист. На толстоистите отдавна им мина времето. И ти, ако си изобщо някакъв, сигурно си комунист. Така че работата не в снимката.

При тия думи той се дръпна от пътя ми и ние, като крачехме бавно в полумрака, излязохме от градината и се отправихме към широкия свят.

Прибрах се, изпуших една след друга трите цигари, които задигнах от кабинета на Стария, сетне си легнах. Умирах за сън, ала не можех да заспя. В главата ми се въртяха някакви жени, не тая с чекмеджетата, на Дали, нито другата с проникателния тил, на Пикасо, а онази с многото плът и приятелката ѝ с многото червило и между тях се навираше пияницата, дето обещавахе, че ще плати, само че на мук, и прегърбеният руснак шепнеше на ухото ми „гаспадин прафесар“, докато Графа с белезниците отстояваше своята невинност пред майора в лъскавата униформа. Но най-много място в главата ми заемаше възрастният криминалист, вероятно защото бе най-дебел, а може би и по други причини. Да, момче, красотата ще спаси света, говореше той,

понеже, както е известно, черните професии най-много предразполагат към черен хумор.

— Виждал съм ви в Пале дьо Жюстис — забелязах, когато ни запознаха.

Тънките устни, свити в привична горчива гънка, се раздвижиха едва-едва в лека усмивка:

— Наистина ли?

— Да, на процеса на Полин Дюпре.

Устните отново заеха обичайното си положение. Защитата не бе постигнала много на този процес.

— Това бе едно ужасно дело — промърмори адвокатът.

— И все пак вие направихте невъзможното.

Той поклати глава в знак, че не приема комплимента. Сетне повтори:

— Ужасно дело.

Разговорът ни щеше да приключи с това, а също и познанството, ако вечерта бе протекла нормално. Но тя не протече нормално. Още при аперитива един от гостите предложи да демонстрира някакъв изключителен коктейл, който наистина се оказа изключителен, ако се има пред вид, че всички — освен адвокатата и аз — се напиха. Нещата се задълбочиха още повече от постоянно сменящите се вина по време на вечерята, а също от кирша и коняка, съпровождащи десерта и кафето. Сетне домакинът измъкна отнейде карнавалните маски на децата си, понеже бе празникът на Ми Карем, и едва тогава всички се сетиха, че е Ми Карем, и решиха по този тържествен повод да се маскират и да минат на шампанско, така че се маскираха двойно.

Домакинът мосю Робер бе началство в една голяма фирма за публикация на грамофонни плочи и додето подготвихме с него издаването на българска музика, неведнъж го бях канил на обед. Тъй че поканата за вечеря бе нещо като малък реванш от негова страна. Що се отнася до адвокатата, предполагам, че той бе в служебни отношения с фирмата, освен ако бе в роднински отношения с домакиня, което в края на краищата е без значение.

Останалото може би също е без значение, но тъй или иначе няколко минути след като се бях оттеглил в библиотеката, за да бъда по-далеч от гюрултията, адвокатът също довтаса там.

— Изглежда, веселбата отгатък не ви е забавна — рече той, като се изтегна в креслото до камината.

— Не особено.

— А нима в Пале дьо Жюстис ви е по-забавно?

— Несъмнено.

Той ме гледаше разсеяно и двете дъги на веждите над подвижните сиви очи изразяваха учудване. Учудването не бе предизвикано от моя отговор. То бе застинало веднъж завинаги в тия две дъги. Предполагам, че дори и когато спеше, този човек спеше все тъй учуден. Учудването на вдигнатите вежди и горчивината на тънките стиснати устни — това бе двойственият израз, с който метр Морис — нека го наречем така — посрещаше житейските превратности.

— Е, да, Пале дьо Жюстис... — Той изопна нозе към камината. — А всъщност и там, и тук е все същият цирк, ако не смятаме това, че циркът тук е глупав, а там — зловец.

Мина ми през ума, че тоя жест на изопнатите нозе също бе донейде глупав, тъй като камината не гореше. Не гореше, но светеше с тия изкуствени въглища от червена пластмаса, под които бяха монтирани електрически крушки. Една безвкусна до немай-къде имитация, която не знам по какви причини се бе превърнала във всеобща мода.

— Вероятно обаче за вас съдът не е цирк...

— Защо не? Само че мястото ми там е сред актьорите, така че не е много забавно.

Тук навярно също не му бе забавно, защото погледна машинално часовника си. Очаквах, че ще стане, но той само въздъхна леко и още повече изпружи нозе към камината.

Отгатък през две стаи се чуваха провикванията на гостите и този прекалено шумен смях, с който се изпарява погълнатата ракия.

— Ще трябва да убием още половин час, макар че в къщи ме чака такъв куп книжа! — Метр Морис вдигна длан до нивото на носа си, за да покаже колко е висок въпросният куп. — Ще трябва да убием половин час, за да не обидим домакина, който в момента няма никаква нужда от нас и ще се сети за нас едва тогава когато дойде ред да ни изпраща. Какво да се прави, всичко е така: етикет, видимост, привичка, празен ритуал. И в оня цирк, дето работя, е пак така, макар и не за вас, зрителите.

— Тази афера Полин Дюпре...

Той ми отпрати учудения си поглед, ала тоя път учудването като че бе примесено с досада и аз млъкнах, помислил, че ставам нетактичен. Но адвокатът тутакси сведе очи и ги насочи към изпружените си крака, превърнали се на свой ред в предмет на учудване.

— Условният рефлекс... — промърмори той, като продължаваше да съзерцава нозете си. — Кучето на Павлов... Ние всички сме последователи на това куче...

Сетне замълча и притвори клепачи. Реших, че е заспал, когато ненадейно чух да произнася с мекия си мелодичен глас:

— Да, Полин Дюпре... Тая мръсница... Ама каква мръсница!...

— Може би, но и жертва. Нали вие сам бяхте убеден...

— А вие убедихте ли се? — прекъсна ме той.

— Разбира се.

— Значи, сте прекалено доверчив. Не ви укорявам. Завиждам ви. Само че на мене не ми е позволено да бъда доверчив. И даже да ми беше позволено, не бих могъл да бъда доверчив. Професията ме е направила скептик. Абсурдното е, че тъкмо за да я упражнявам тази професия, длъжен съм да давам вид, че не съм скептик. И да вдъхвам на ония наивници, наречени съдебни заседатели, вярата в човека, която липсва на самия мене. Същото беше и с делото на Полин. Направих невъзможното, за да сведа наказанието до десет години затвор. Но тя получи доживотен.

— Прокурорът искаше смърт...

— ... Която моята клиентка напълно бе заслужила... Не че аз сам бих я пратил на гилотината. Аз никого не бих пратил на гилотината. Но тая Полин...

Въпросната Полин бе девойка от богато семейство, отгледана и възпитана като завършен егоист, въобразяваща си, че е родена, за да бъде център на вселената. Когато разбира, че нейният любовник — далеч не първият — се готви да я напусне, тя хладнокръвно го застрелва. Бягаща по улицата и гонена от тълпата, Полин отново стреля, като убива един полицаи и ранява двама минувачи.

Случаят наистина бе съвсем безнадежден. Трупът на анонимен младеж — това буржоазният съд все още може да го смели някак си: внезапен афект, драма на страсти и прочее. Но трупът на полицаия, а

също и стрелбата срещу тълпата, където случайно бихте могли да се намирате и сам вие... Не, според прогнозите на целия печат, гилотината бе повече от сигурна.

Тя бе повече от сигурна и по още една причина: предизвикателната надменност на подсъдимата, която сякаш бе решила да направи всичко възможно, за да вбеси съда до последен предел. Полин седеше високомерна и безчувствена в зловецата си лежа с бледо зло лице и елегантен тъмносив костюм и не само отказваше да отговаря на въпросите, но дори не благоволяваше да погледне към хората, които ѝ ги задаваха. Така бе поне в началото.

Като всеки голям майстор, метр Морис беше, разбира се, недоволен от постигнатото. Но на цял свят бе ясно, че изтръгването на доживотна присъда в случая бе истински подвиг. В името на тоя подвиг той бе пуснал в ход цялата сложна механика на комбинативния си ум. Призоваваше свидетели или използваше наготово свидетели на обвинението, подвеждаше ги с коварно добродушие, поставяше ги в неловко положение, караше ги да заекват и да се потят, стъписваше ги с ненадейни въпроси и пронизващи погледи, додето изтръгнеше желанието отговор. И всички тия отговори, сами по себе си незначителни или неясни като аргумент, добиваха истинската си тежест и стойност, обединени и разположени на мястото си в покъртителната картина на заключителната пледоария.

Да, наистина Полин Дюпре бе стреляла и бе убила — признаваше метр Морис, защото това нямаше как да се отрече при наличието на окървавените трупове. Да, наистина: тя на два пъти бе стреляла и на два пъти бе убила. Но едно младо порядъчно момиче, което стреля и убива, не е ли това абсурден факт, предизвикващ естествено ред въпроси, въпроси, които, забележете, обвинението през цялото време се стремеше да елиминира, сякаш няма нищо поестествено от това, една девойка да стреля и убива... с каква цел?... Вероятно с единствената цел да се добере до гилотината и да предостави на господин прокурора самочувствието за добре изпълнен дълг.

Подир което метр Морис се заемаше да формулира всички тия преднамерено избягвани до тоя миг въпроси. И не само да ги формулира, но и да им даде отговор. Полин Дюпре бе жертва на един аморализъм, систематизиран в нормите на буржоазното възпитание

(къса характеристика на манталитета на заможните класи, която щеше да се възприеме благосклонно от съдебните заседатели, понеже те самите не бяха от заможните класи). Полин Дюпре бе жертва на една безсърдечна среда. От люлката до университета тя бе живяла и расла в атмосферата на смразяваща студенина (убийствена тирада срещу тоя баща и тая майка, които си въобразяват, че родителските грижи се изчерпват с осигуряването на бавачки, джебни пари и дрехи от луксозните магазини). Полин Дюпре бе жертва на един покварен тип, разглезен от леки сантиментални победи. Тя бе му повярвала, бе помислила, че ще намери при него сърдечната топлина, отказвана ѝ до тоя момент от живота, но вместо топлина и разбиране бе получила гавра и унижение. И тя бе стреляла. Но, господа съдебни заседатели, изстрелът на тая девойка е предопределен от целия неин неприветен, студен, осакатяващ живот, програмиран от този живот и насочен срещу този живот.

Ние не пледираме за пренебрегване на фактите. Но ние смятаме, че сме в правото си да пледираме за разбиране на фактите. В началото на тоя процес подсъдимата дори бе обвинена в надменност и арогантност. Защо? Защото мълчеше? Защото не плачеше? Защото не правеше нищо, за да събуди симпатия и съчувствие? Но нима тя не би могла да надене на лицето си израза на смирение и да пролее някоя сълза, особено след като тия атрибути на лицемерието биха могли да ѝ спестят най-тежкото наказание? И тъкмо това, че тя не прибегна до подобни евтини актьорски трикове, на които всички тук сме достатъчно свикнали, най-добре доказва нейната искреност. Нека господин прокурорът ми прости за бележката, но той е лош психолог. Полин Дюпре не бе надменна и арогантна, а стъписана и вцепенена пред собствената си постъпка. И когато вие сипехте срещу нея обвинения и закани, тя ви гледаше с безизразно лице, защото в същия този миг се намираше на километри от тая зала — в тежкия мрак на кошмара си. И трябваше да минат много дни, додето преброди докрай този кошмар и осъзнае целия страшен смисъл на постъпката си. И когато го осъзна, опита се да сложи край на живота си. (Полин наистина бе прерязала вените си в килията, но надзирателката бе предотвратила смъртта ѝ.) Не искам да спекулирам с този епизод, който достатъчно говори сам по себе си. И ако го споменавам, то е само защото обвинението се постара дори и него да използва за

своята теза. Някои хора са готови да обявят даже самоубийството за проява на безчувствие. Не безчувствие, господа съдебни заседатели, а чувство за дълбока вина! Подир дългите дни на вцепенение Полин Дюпре прогледа, за да стигне до страшното разкритие на непоправимото. И ето я, че сега тя плаче! Тя плаче и тия сълзи не са изтръгнати от красноречието на обвинителната реч. Това са сълзи на мъка и разкаяние, това е плач на дълбоко осъзнатата вина!

И тя наистина плачеше. Плачеше, захлупила лице в ръцете си, облежани на бариерата, плачеше, срамувайки се от сълзите си, но безсилна повече да ги сдържи. Прокурорът кисело извърна очи от тази жалка фигурка, свита между двамата огромни полицаи и потреперваща от хълцанията. Ала съдебните заседатели бяха покъртени от тоя плач на разкаяние и от тая магистрална реч. И дългоочакваното от всички изтракване на гилотината не се състоя.

А сега, изтегнат пред фалшивия огън на камината, метр Морис отново се връщаше към тази вече забравена история, за да ми покаже, че собствената му вълнуваща и трогателна пледоария не е била нищо повече от един също тъй фалшив огън.

Провикванията и смеховете оттатък бяха постихнали. Вместо тях гърмеше грамофонът, едно стереофонично чудовище, с каквото можеше да разполага само професионалист като нашия домакин. И в пространството боботеше кадифеният бас на Брасенс:

*Престъпността цъфти
не само в Париж.
На село също стават
убийства превъзходни.*

— Песента като че е избрана специално във ваша чест — забелязах.

Но той не ме чу, погълнат от спомена за това проклето дело, което още го дразнеше:

— Една човешка отрепка, един морален изрод, това бе тая Полин Дюпре с красивото си каменно лице...

— Но нали вие казвахте, че възпитанието...

— Възпитанието? А нима аз съм имал друго възпитание? Същото, съвсем същото, минус джебните пари и плюс бащините шамари.

— А поведението на любовника?

— Че какво е виновен тук любовникът? Той не е бил първият и вероятно нямаше да бъде последният. И е имал пълно основание да се откаже бързо от една жена, която е мислела само за себе си и за която той самият не е бил нищо повече от инструмент за удоволствие. Неговата поквара? Неговият цинизъм? Хипотези с чисто служебно предназначение.

Той ми хвърли красноречив поглед, който съвсем ясно говореше, че тия хипотези бяха просто една свободна игра на въображението му.

— Тя бе застреляла спокойно и хладнокръвно този млад човек, който никога нищо не бе и обещаващ именно защото за нея другият човек и животът на другия не означаваше нищо, защото единственото от значение за нея беше самата тя и собственият ѝ каприз. И отказваше да признае вината си тъкмо понеже не допускаше дори мисълта за вина. И стоеше дръзка и надменна в оная зала, понеже смяташе, че никой няма право да я съди, нея, дете стои над цялото човечество, тя, единствената и незаменимата Полин Дюпре!

— Но нали е посегнала да се самоубие?

— Да, но по същите причини: за да избегне унижението. За да избегне присъдата на тия, дете нямат право да я съдят, нея, единствената и незаменимата Полин Дюпре!

— И все пак на края тя се разплака.

Той не отговори веднага. Седеше така, загледан към червената купчина изкуствени въглища, сякаш се опитваше да си спомни наистина ли довереницата му се е разплакала. Сетне произнесе неохотно:

— Вярно, разплака се. Но питате ли какви усилия ми е струвало това, да изтръгна тия сълзи от безчувствените ѝ очи?

— Вие я убедихте, че трябва да се заплаче?

Той се засмя с мек полугласен смях. И тоя смях, макар само за миг, прогони полуучудената полугорчива гримаса, за да я замени с едно ненадейно добродушие.

— О, не, съвсем не! — възрази метр Морис, след като смехът напусна тънките му устни и остана да блести само в сивите очи. —

Плачът не се получава по поръчка. Особено такъв, който може да убеди съда. И особено от такова студенокръвно животно като Полин. Трябваше да я обработвам дълги часове, всеки ден и седмици наред, да крещя и да шепна, да я разтърсвам и лаская, да бъркам и ровя в сърцето ѝ, додето напипам най-сетне на дъното една малка и забравена частица човещина, един жалък остатък от човешка чувствителност. Трябваше да я преведа през целия дълъг лабиринт на страданието, не онова на съда, а това, което сам ѝ причинявах, за да я докарам до тоя спасителен плач.

— Вие сте направили невъзможното, за да я възкресите.

— Не съм си доставял задачата да я възкресявам — възрази той сухо. — Просто този плач ми беше крайно необходим. Не бих могъл да измисля никакъв по-ефектен финал на пледоарията си от този бурен, покъртителен плач.

Адвокатът ме погледна бегло с крайчеца на окото, сякаш за да провери доколко съм впечатлен от цинизма му.

— Позволете да не ви вярвам — промърморих.

— Ваша работа — отвърна той нехайно.

Сетне отправи разсеян поглед към стената, върху която, уви, изкуствените въглища не хвърляха никакъв отблясък, и рече сякаш на себе си:

— Те се мъкнат при мене тия типове, защото този е мушнал с нож любовника на жена си, а онази е сипала конска доза приспивателно в чашата на мъжа си с намерение да го приспи завинаги... мъкнат се, защото са крали, изнудвали или блудствали, защото са се натикали до уши в блатото и треперят пред неизбежното... Те идват при мене и великодушно ми предоставят задачата да ги спася от неизбежното, но даже и тогава продължават да хитруват и да лъжат, да лъжат мене, който в името на техния собствен интерес трябва да знае всичко... И аз съм принуден капка по капка и парче по парче да им изтръгвам истината от устата, тая тъпа уста, стисната като муцуната на булдог, не защото имам някаква нужда от тяхната мизерна истина, а защото тя е необходима за тях самите, за тяхната кауза, за тяхното избавление... И когато най-сетне от тия изтръгнати силом парчета успея да сглобя цялата истина, и когато докрай разбере тяхната мерзост и алчност, и порочност, идва ред на пледоарията, с която трябва да убедя ония наивници, съдебните

заседатели, в обратното: Не, господа, това не е нито мерзост, нито алчност, нито порочност! Това е вродено простодушие, временно умопомрачение, нещастно стечение на обстоятелствата... И аз го правя. Защото такава ми е професията. Защото за туй ми се плаща. Но да възкресявам и душите им!... Е, това вече... Достатъчно е, че спасявам вратовете им от оня, големия бръснач.

Адвокатът замълча, сякаш отегчен от самия себе си. Аз също мълчах, понеже не намирах какво да кажа. Додето на края все пак реших да промърморя от учтивост:

— Задачата ви наистина е тежка.

Той не можа нищо да отговори, понеже в тоя миг в библиотеката нахълта домакинът:

— А, ето ви къде сте се скрили! — провикна се радушно мосю Робер, сякаш през цялата вечер си беше блъскал главата над въпроса къде сме се скрили.

Но понеже всъщност търсеше не нас, а нещо друго, той бръкна в един шкаф и извади огромна кутия пури.

— Надявам се, че не водите професионални разговори — подхвърли домакинът, преди да поеме обратния път.

— В какъв смисъл професионални? — запитах.

— Ами ако решите да отровите тъща си, Морис най-добре ще ви каже как да го направите, за да се отървете с минимална присъда.

Адвокатът оцени баналната шега с гримаса на отегчение, но все пак благоволи да отбележи:

— Ако предприеме такова добро дело, трябва да го направи тъй, че да не стига до съда.

— А! „Льо крим парфе“! — възкликна с ентузиазъм Робер. — Е, щом намислите нещо по тая линия, обадете ми се. Аз също имам тъща.

Той изхвъркна навън и за да върна беседата на изходната точка, аз си позволих да повторя:

— Вярно, задачата ви наистина е тежка.

— Но аз нямам никакво намерение да измислям рецептата за „образцово престъпление“ — усмихна се метр Морис.

— Имам пред вид не него, а другото, тривиалното, което довежда хората до съда.

— Може би ако трябваше да ги възкресявам, както вие се изразявате. Но да им смъкна няколко години от наказанието или дори

да им спестя цялото наказание, това не е чак толкова трудно. Въпрос на техника и рутина. И на някоя малка находка Метр Морис погледна нозете си, учуден, че те все още се пекаат на камината. После, убедил се, изглежда, че вече са се добре напекли, бавно ги дръпна към себе си.

— Да, техника и рутина... Ония насреща, разбира се, също я имат. Но те не ме затрудняват особено. Още докато преглеждам делото, в ушите ми вече кънти бъдещата реч на обвинението с всички възможни аргументи и всички обичайни демагогии. Не, ония насреща не ме затрудняват особено. Ако някой ме затруднява и ако някой ме интересува, това е дузината от неизвестни хора, насядали в ложата на съдебните заседатели и готови да реагират бог знае как, понеже не са професионалисти и не реагират по рутина. Но тук на помощ се явява една друга рутина: тая на човешките стереотипи. Кучето на Павлов, на което всички сме наследници...

Той направи нехаен жест и десницата му с протегнат показалец се прицели в гърдите ми. Обиграният адвокатски жест, нищо и никакъв, но който, произведен в съдебната зала, те включва фатално и неотвратимо в действието.

— Ето вие самият... Как бихте реагирали, ако трябва да убедите тая дузина невежи, че негодяят, застанал зад вас на скамейката на подсъдимите, съвсем не е негодяй, а невинна жертва на обстоятелствата?

— Не знам... Вероятно ще бия на чувства — рекох, като си спомних плача на Полин Дюпре.

— Е, да, това е един от възможните варианти. Но съвсем не най-сигурният. Бих ви съветвал да прибягвате към него само когато другите възможности са изчерпани, защото чувствата са сложна и смътна материя. Фактите са по-просто и по-убедително нещо, стига да ги имате — реални или мними. Тогава изграждате тезата в една пределно ясна видимост или ако щете, привидност, и я поднасяте на дузината невежи. Ясното нещо винаги най-много убеждава, дори и когато не е нищо повече от умела лъжа.

Той ме погледна, вдигнал своите вежди-дъги, като че ли сам се чудеше на думите си.

— Втората възможност е, в случай че не разполагате с достатъчно годни за манипулация факти, да хвърлите съмнение върху фактите на противната страна. Ако се поровите достатъчно, ще видите,

че на всеки факт, дори най-неоспоримия, може да се противопостави едно съмнение. Противопоставяйте съмненията си, възможно повече и възможно по-често, принуждавайте обвинението да доказва по десет пъти всяко нещо и пред всяко ново доказателство изваждайте ново съмнение. Накарайте ония насреща да се уморят и оплетат в собствените си доказателства. Превърнете темата на съмнението в своя основна тема, облекнете се на старата изпитана максима: „В случай на съмнение въздържай се от присъда!“ Това също дава ефект, защото приканва към мъдрост, а ония наивници в ложата нямат нищо против това да минат за мъдри.

Той млъкна за миг, колкото да погледне бегло часовника си, и като прецени вероятно, че може да убие още няколко минути, продължи:

— Оттук нататък започва хлъзгавата почва на най-тежките случаи. Случаите, когато не разполагаш с никакви свои факти, а фактите на обвинението са вече установени и признати от подсъдимия. И тогава не ти остава нищо друго, освен да разчиташ на тия две несигурни и смътни неща: съвестта и чувството. Съвестта... Системата още от самото начало се е постарала да я елиминира. Затова е определила не трима и не петима, а цели дванайсет апостоли да решават съдбата на обвиняемия. В такава навалица никой не се смята лично отговорен: дори сам да греши, нима носи някаква вина, след като делото се решава от цяла дузина такива като него? И все пак даже и тук остава един тесен терен за лавиране. Да припомниш, че освен писаните закони съществуват и други, неписани — закони на състраданието и прощката; че в човешките дела понякога се намесва една непозната и сляпа фаталност, на която всички можем да станем жертва; че най-тежкото наказание не е нито най-тежкото, нито най-ефикасното, защото може да премахне един живот, но не и да го поправи, че най-тежко е времето на самота и на размисъл, водещо бавно и мъчително по пътя на страданието към очищението... Знаем ли... В тоя случай вече смисълът на тезата отстъпва на заден план и остава последното средство: да изтръгнеш оная дузина хора от спокойствието на готовите решения, да ги разтърсиш и развълнуваш с оскъдния човешки материал, който имаш подръка, да ги насочиш към съблазните на снизхождението, което би ги направило великодушни в собствените им очи и в очите на цялата зала...

Той поклати с досада глава, сякаш той хлъзгав терен на съвестта и емоциите му разваляше настроението:

— Тежки случаи... Като този с Полин... Да разчиташ на големите чувства, без да знаеш доколко са налице и дали изобщо са налице там, у онази безмълвна дузина хора, обречени да упражнят закона точно според предразсъдъците, неприязните и кретенизма на средния буржоа, олицетворяващ общественото мнение.

— Но за да биете на чувства, би трябвало преди туй вие сам да ги имате — подхвърлих.

— А защо? — вдигна той още по-високо вежди, доколкото това бе възможно. — За да объркам всичко? Чувствата, когато са искрени, само пречат. Те замъгляват разума, правят ви подозрително пристрастен, отнемат ви всяка убедителност. В тоя цирк, където всичко е фалш и театрална рутина, чувствата вършат работа само когато са ловко изиграни. Един добре измерен жест на състрадание или негодувание, една изразителна мимика на едва сподавено вълнение, едно красноречиво потръпване на гласа, възнасящ се тържествено към високите регистри — това е, което върши работа в тоя цирк, а не истинските чувства, мизерни и дразнещи. Полин може да плаче — за даден финал и при дадени обстоятелства това е дори полезно, но аз — не!

Той за трети път погледна часовника и се приготви да става, обаче сякаш сетил се за нещо, застина тъй, опрял ръка на креслото:

— И отде да ги взема аз тия чувства? Как така ще избликнат те и откъде? От вечната драма, дето се разиграва в тоя цирк? Жестока драма, съгласен съм, но изтъркана и банализирана до краен предел, до степен да събужда у вас не сълзи на състрадание, а тръпка на погнуса. Или може би чувствата ще се предизвикат от тия жалки актьори, от тия жертви на системата и на собствената си глупост, и аз ще трябва да скърбя и да страдам за туй, че те са нарушили брутално и тъпо някоя от божиите заповеди, вместо да я нарушат тактично, безшумно и по околен път, както правят всички прилични хора, да крадат и да развратничат, но без да погазват законите, без да оскърбяват общественото мнение и без да нанасят телесни повреди на другата страна.

Той най-сетне се вдиша, погледна се бегло в огледалото над камината и с машинален жест оправи връзката си.

— Е, вече ви преподадох занаята си в едри линии... Ако ви потрябва черна роба, мога и с такава да ви услужа — имам ги пълен гардероб. Обаче що се отнася до чувствата, трябва да ви призная: чувствата са у мене съвсем дефицитни... Но те не са и необходими, почнете и ще видите. Всичко е рефлекс, професионален или биологичен. Кучето на Павлов. Кучето пуска лиги, а ние — речи. Но поводът е еднакъв: все тоя, вечният — насыщният хляб.

— Аз също тръгвам — рекох.

— Тогава да вървим да напомним на нашия скъп Робер за съществуването си и да му дадем възможност да ни каже колко много, ама наистина колко много съжالياва, че си отиваме тъй рано.

* * *

На вратата се позвъня настойчиво и двукратно. „Тоя раздавач няма да се научи да звъни човешки“ — помислих, като отивах да отворя.

Не беше раздавачът. Беше Коста. Стоеше в елегантното си пардесю, с небрежно преметнатия шал и килнатата по младежки шапка и ме гледаше като стреснат.

— Влизай де — подканих го. — Какво стоиш?

— Търся те по една работа...

— Добре де, влизай. Работата няма да избяга, поне докато изпием едно кафе...

— Какво кафе! Дъщеря ми се отрови.

Нададох някакво възклицание. Тия междуметия, дето уж не вършат никаква работа, но без които сме за никъде, когато няма какво да кажем, а все пак трябва да кажем нещо.

— Ти нали си близък с оня лекар по отравянията... Искам да му се обадиш... да ми разрешат да я видя.

Додето се бръсних, той все това ми обясняваше, че дъщеря му се отровила.

— А за кво се отрови?

— Любовна история, какво друго! Аз нямам понятие, но жена ми твърди, че било любовна история.

— Е, нали е вече вън от опасност?

— А бе така казват, ама де да знаеш: може само да ни успокояват. Той стоеше облегат на вратата на банята, все тъй облечен в пардесюто, забравил да свали шапката от главата си и израза на стреснат от лицето си.

— Да се отрови! Само това не очаквах. Всичко и бяхме дали. Всичко имаше.

— Освен любов...

— Любов! Аз не съм ли бил влюбен? Ти не си ли бил влюбен? И все пак не е ставало нужда да ни промиват вътрешностите...

— Ти на времето доста беше далдисал по оная, Славка — рекох, за да отвлека мислите му в друга посока.

— Да. Но не стана нужда да ми промиват вътрешностите. Не се отрових, а се ожених. Макар и за друга.

Всичко туй ми бе добре известно, понеже с Коста бяхме приятели от младини. И досега си бяхме приятели вероятно защото се виждахме твърде рядко. Когато хората рядко се срещат, шансовете да се скарат значително намаляват. Той беше някакъв шеф по търговията, а между търговията и литературата допирните точки не са много, макар че не липсват съвсем.

Десет минути по-късно вече летяхме в новото рено на Коста, а подир още десет минути крачехме из разкопания двор на болницата, като се стараехме да не се окаляме повече от необходимото. Бе ранна пролет. Снегът се беше разтопил, а топлият вятър гонеше по небето бели облаци и люшкеше голите клони на дърветата. Във въздуха се носеше онзи неопределим мартенски дъх на свежест и влага и странно бе, че тъкмо в това време, когато животът отново започваше, имаше хора, които търсят смъртта.

— Ето там е — упъти ни една санитарка.

Взряхме се към посоченото „там“, но не видяхме никаква сграда.

— Там, под земята е — поясни санитарката, уловила недоумяващия ми поглед.

Да, беше там, под земята, както се и полагаше на това специално отделение, на тая междинна спирка между живота горе и царството на смъртта долу, в тъмната пръст. Една междинна спирка, от която някои се връщаха назад, а други продължаваха по разписанието на безвъзвратното.

Светлината проникваше в обширното помещение от джамлъка на потона. Покрай стените се редяха килийки, малко по-широки и донейде по-дълбоки от телефонни кабинни. И във всяка от тия килийки береше душа по едно човешко същество. Свободната част на помещението бе свободна само номинално. По нея минаваха сестри и санитарни, движеха се насам-натам апаратури и сред цялата тази суетня мойт приятел доктор Монов вършеше всекидневната си работа, като изтръгваше от смъртта тия хора, често съвсем млади, които смъртта вече се готвеше да впише в регистрите си.

Разбира се, ние всички сме записани в тия регистри още отдавна, още от времето на раждането, защото записването в книгата на живота и в книгата на смъртта става едновременно, с помощта на едно и също индиго. Но не е без значение дали по-рано, или по-късно и точно кога капризният архивар Случаят ще тракне срещу името ти щемпела „постъпи“.

Доктор Монов минаваше от килия в килия, надвесваше се над тия бледи същества, витаещи из фаталната ничия земя между живота и небитието, даваше на помощниците си къси нареждания. Тук не можеше да се разчита на продължителните лечения и на максимата, че времето ще оправи всичко. Тук трябваше да се бяга срещу времето, да се изпревари времето, да се мисли бързо и да се решава бързо, често без оглед, а понякога и против авторитетните клишета на медицинските справочници.

За хората в бели престилки наоколо това бе работа като всяка работа и те бяха свикнали с фигурата на лекаря, с резките му движения и сухи нареждания. Но на мене, който пръв път надзъртах тук, ми се струваше да долавям в тия движения напрегнатите мигове на една упорита борба, на една борба с невидим противник и с неизвестен финал. И всеки път, когато докторът се изправеше над поредното люшкано между живота и смъртта същество, очаквах да чуя, че властно ще произнесе ония думи, които чудотворецът от легендата бе отправил към мъртвия Лазар:

„Стани — и върви!“

Всъщност не е изключено той и наистина да ги произнасяше тия думи, макар и не гласно.

— Дъщеря ви прескочи трапа — рече докторът на приятеля ми.

— Възможно ли е да я видя?

— Защо не? Ето там, в третия бокс!

Сметнах, че не е необходимо да отивам и аз да надничам, затова останах при лекаря.

— Има ли и други самоубийци?

— Намират се. Е, разбира се, това са, общо взето, редки случаи. Далеч по-редки от прозаичните отравяния с гъби, от производствените злополуки или неволната злоупотреба с медикаменти.

— И за какво се тровят? От нещастна любов ли?

— Ами и от нещастна любов — усмихна се докторът. — Дори в наши дни...

Той даде някакво нареждане на минаващата наблизо сестра. После се сети за прекъснатия разговор и добави:

— Да, нещастна любов... Ние винаги търсим причината за катастрофата в оня фактор, вън от нас. Обаче оня фактор вън от нас е само половината причина. Другата половина е у самите нас. Съвсем елементарно, наистина: от две електричества с различен знак се ражда искра. Но ние понякога забравяме тъкмо елементарното. Какво прави тук това същество? — той кимна леко към третия бокс. — Младо, хубаво, нормално... Съвсем нормално, ако не смятаме липсата на вътрешна устойчивост. Ние не можем да предвидим, нито да осуетим всички сътресения, които очакват човека по житейския му път. Но ние можем: да подготвим човека тъй, че да понася сътресенията.

Стига да се вглеждаме по-дълбоко в него и да престанем да си измиваме ръцете с външния фактор.

Това „ние“, което докторът употребяваше, бе, разбира се, форма на чиста галантност, защото в случая той имаше пред вид не мене и не себе си, а други хора, като например родителите. Колкото до нас двамата, моята работа бе да превръщам сътресенията в белетристика, а неговата — да се оправя с тях тук, в това подземие, и то тогава, когато сътресенията вече бяха прераснали в катастрофи.

Седмица по-късно на вратата ми отново се позвъни настойчиво. Този път навярно наистина бе раздавачът и додето отивах да отворя, аз вече се подготвих психически за поредната кавга с тоя инак акуратен служител, който обаче веднъж поставил пръста си на звънеца, забравяше, че трябва и да го махне оттам.

Само че не беше раздавачът. Беше Коста. Както винаги елегантен и с все същия отсъстващ поглед, сякаш не идваше на гости, а чакаше

на тротоара да дойде тролеят.

— Какво, изписаха ли я? — запитах, като го въвеждах.

— Изписаха я.

— Значи, всичко се оправя.

— А бе, оправя се, ама не се оправя. Трябва ми един психиатър. Оня, твоят познат, как му беше името...

— Защо? Да не би детето нещо да не е в ред?

— Ами че то, ако беше в ред, щеше ли да нагълта три туби веронал? Кой човек, дете е в ред, се самоубива? Седи по цял ден една такава, апатична. Страни от нас, затваря се в стаята си. И ние постоянно треперим да не би да повтори. Казват, че обикновено повтаряли...

Наложи се отново да пусна в ход оскъдните си връзки с медицинските среди. Заведохме същата вечер девойката при онзи „как му беше името...“, макар че името му, между нас казано, бе широко известно. На отиване седях на задната седалка до момичето, за успокоение на бащата, който се боеше да не би то да скочи под някой трамвай или да направи друга щуротия.

Заранта Коста ми бе разправил бегло за нещастната любов на дъщеря си с двата аборта и трите бурни разрива с „оня гамен“. Бях си представял тази дъщеря като мечтателна млада жена, а тя се оказа почти дете, едно унило дете с бледо личице, загледано пред себе си и скръстило ръце в скута. Детето в момента едва ли мислеше да се хвърля под трамвая и да прави щуротии. Имах впечатлението, че изобщо не мисли за нещо определено и че все още плува в мъглата на смътните и невесели настроения, с които бавно се връщаме към живота, след като не ни е било писано да го напуснем.

Моят познат ни прие с бодрия тон на професионалния оптимизъм — той бе от тия, професионалните оптимисти, — почерпи ни с кафе и с приказки на общи теми, изобщо направи каквото беше по силите му, за да придаде на сухата лекарска консултация задушевния вид на приятелска среща. Сетне се уедини с момичето в кабинета си.

Вратата на кабинета бе останала полупритворена и туй вероятно бе съзнателен израз на внимание към бащата, защото един лекар никога не пропуска да затвори добре вратата, ако смята това за необходимо. Така или иначе, въпреки че разговорът се водеше с тих глас, ние от хола долавяхме думите достатъчно ясно и всичко започна с

въпроси от страна на доктора, отпърво за предразполагане на пациентката, а подир туй за набиране на информация, но и на едните, и на другите пациентката или не отговаряше, или мънкаше неохотно своите „да“ и „не“. Сетне настъпи известно мълчание, през което лекарят вероятно сумираше мислено получените данни и правеше изводите си за състоянието на болната. А на края дойде ред и за лечебната процедура. Тя бе чисто словесна и се изразяваше в произнесени с бащински тон поучения за смисъла на живота, за важното и маловажното в него, за трайното и преходното, за необходимостта да се предпазваме от увеличителните стъкла на чувствата, които неуместно преувеличават значението на всяка несполука, за целебната сила на културните интереси и на разумно избраната среда.

Сентенциите гладко и логично следваха една подир друга и този поток на мъдри поучения бе тъй впечатлителен, че Коста по едно време не се стърпя и ми прошепна:

— Умен човек!...

Човекът наистина бе умен и всичко, което казваше, наистина бе вярно и единственото, в което се съмнявах, бе, че то може да влезе в работа на това унило дете с погаснал поглед, дошло тук с надеждата да получи не партида изпитани мъдрости, а отговор на единствено интересувания го въпрос — неговия личен и съвсем конкретен въпрос.

По-късно, когато си тръгнахме, бащата не се стърпя и за да провери лечебния ефект на беседата, още по стълбата запита:

— Какво ти каза докторът?

— Ами... нищо... — измънка момичето.

— Как така „нищо“?

— Ами така: нищо. Красиви фрази...

Коста откара дъщеря си до в къщи, а сетне тръгна да изпраща и мене.

— Виж какво! — рекох. — От тая словесна терапия детето я има полза, я не. Ами ще отидеш да намериш „оня гамен“ и да поговориш с него. Щом на два пъти са се сдобрявали, ще се сдобрят и трети път.

— Да. А после ще дойде и третият аборт. Не искам да го виждам тоя гамен. И по-добре, защото видя ли го, ще му строша главата!

Той помълча, сетне добави:

— Тя сега разправя, че това били красиви фрази, понеже е в такава особено състояние и още не е имала време да помисли над тях. Но по-късно, като помисли...

Е, да, по-късно. Ние винаги прекалено се осланяме на това „по-късно“. Ние смятаме — за разлика от доктор Монов, — че времето е не наш враг, а наш съюзник. Понякога наистина може да се окаже и съюзник. Ала не винаги.

С две думи казано, момичето за втори път се отрови и за втори път се озова в онова подземие, в оная междинна спирка между живота и смъртта, дето моят приятел лекарят заставаше между човека в агония и небитието, дето моят приятел лекарят, упорито вкопчен в агонията, се стараеше да измени нейния ход и да я превърне във възкресение.

„Стани — и върви!“

И чудото отново се състоя.

— Виж какво — рекох. — Ще отидеш и ще намериш „оня гамен“. Ама че си дебела глава!

И Коста на края отиде. Сега тя отдавна вече е омъжена за същия „оня гамен“ и има от него две деца. Живеят си, както живеем всички, с неизбежните грижи и с неизбежните хър-мър, но без проекти за самоубийства.

Това са си техни проблеми. А моите започват отгук нататък. И разговорите с моя приятел лекаря ме връщат отново към старата тема за хорските страдания и несполуки. И аз неволно си спомням за други отдавнашни разговори, за разговори на една градинска скамейка под глухия напев на есенния вятър, за разговори пред една камина, огряна от червената светлина на фалшивите пластмасови въглини.

Те и двамата — криминалистът и адвокатът — бяха жертва на примирението и на песимизма, макар че и двамата може би носеха у себе си някакъв свенливо скрит остатък от хуманност. Но какъв огромен склад от човешки типове и човешки драми бяха главите на тия двамата.

И се улавям, че мечтая за този невероятен късмет — да разполагам с такова богатство от човешки истории, също като криминалиста или като адвоката, или като лекаря. И си спомням вечерта на нелепото си арестуване заради брадатата легитимация, когато крачех сред жалката купчина, струпана от беднотията и порока, и когато си мислех, че мястото на писателя е много повече в една

такава купчина, отколкото в тишината на кабинета. Мислех си, ала продължих да предпочитам уютността на кабинета и мъдростта на книгите. И ако се случеше да се забърквам в неразбории и да надниквам в човешки драми, то ставаше не защото ги бях търсил, а защото обстоятелствата ме натикваха в тях. Добре, че все пак и това се случваше, за да не съм съвсем беден.

А сега, след като богатствата са отминали само защото не бях пожелал да протегна към тях ръка, не ми остава нищо, освен да мечтая с късна дата за имуществото на криминалиста или на адвоката, или на лекаря.

И какво, ако разполагам с това имущество? Ще прибавя две или три книги към вече написаното. Ще увеличи работата на библиографите, чиято задача е да осчетоводяват всичко, включително и безполезното. Ще стигна до някой и друг извод за човешкия характер и човешката участ, може би верен, ала отдавна познат, също като сентенциите на моя приятел психиатъра. И какво от това?

Криминалистът не тачеше твърде своето общество, но му служеше съвестно и ефикасно. Адвокатът презираше клиентите си, но навреме ги изтръгваше от заплахата на затвора и гилотината. Лекарят нямаше нито задачата, нито времето да превъзпитава своите полумъртъвци, но ги възвръщаше към живота.

А аз?

Неприятен въпрос. Толкова неприятен, та си склонен да го отминеш като прекалено елементарен. Човек никога не почва да прави някакъв предмет — маса, стол или най-прост сандък, — ако не знае предварително за какво ще служи тоя предмет. А ето че това сложно нещо — книгата — нерядко се създава, без да се мисли за предназначението му. За какво ще служи книгата ли? За четене, разбира се.

Някога на младини, след като вече бях съчинил и натрупал купища стихове, този въпрос за предназначението или за ползата ненадейно възникна пред мене. Възникна не защото сам се бях сетил за него, а защото един друг човек съвсем нетактично ми го постави, един човек, който — както ще стане ясно след малко — нямаше никакъв допир с литературата.

Въпросът естествено ме скандализира, отпърво със своята елементарност, а после с това, че не бях в състояние да му дам

задоволителен отговор. И както правим в подобни случаи, за да си отмъстим и да залъжем по този начин засегнатото самолюбие, започнах да задавам същия въпрос на връстниците си и колеги по перо.

Не питах, разбира се, в упор „защо пишеш?“, а засягах темата съвсем между другото в разговора на чаша (не на чаша кафе), като уж сам се питах или уж подхвърлях нечие си становище. Един вид: „Уайлд казва, че да бъдеш понятен значи да бъдеш нехудожествен... Глупости“. Или: „Теофил Готие пише, че поезията няма друга цел освен поезията... Мъдра мисъл.“ „Мъдра мисъл“ или „глупости“ — моята оценка имаше за единствена задача да предизвика оценката на другата страна. Което обикновено и ставаше.

По онова време този род маймунджулци ме забавляваха и аз колекционирах получените отговори, за да се убедя, че глупостта не е само мое лично достойние, или влизах в разгорещени спорове по най-простата рецепта — като застъпвах противното становище.

В така съставената колекция значителна част бе заета от смътните декларации „Пиша за удоволствие!“ Разновидностите, а също и затрудненията се появяваха, когато възникнеше вторият въпрос: „Удоволствие — от какво?“

Приятелят ми Замбо бе категоричен:

— Пиша за себе си.

— А защо тогава ни четеш това, дете си го написал?

— За да направя удоволствие — пак на себе си.

— Като слушаш собствения си глас?

— Да, а също и вашите гласове на одобрение. Макар че мога да си пия виното и без одобрението ви.

Един меланхоличен поет, комуто не бе съдено да живее дълго, признаваше, че пишел, за да сподели.

— Да споделиш — какво?

— Това, което имам да споделям.

— С кого?

— Няма значение: може и с първия срещнат. Може и с хартията.

Друг поет, който още е жив, но навярно отдавна вече и сам е забравил, че някога е писал стихове, поддържаше в същия дух, че пишел, за да се наприказва. Би могло да се допусне, че е привърженик на фройдистката теория за „разтоварването“. Само че той не познаваше Фройд, както и аз впрочем.

— Тогава защо направо не приказваш, а пишеш?

— Защото всяко нещо, веднъж записано, вече се поддава на многократна употреба.

Това бе вярно. А също и твърде удобно за творци като приятеля ми, който — ако се съди по думите му — бе автор на цели купища стихове, ала, не знам защо, винаги ни рецитираше едно и също стихотворение:

*Над хоризонта на живота ми
небето се смрачи внезапно.
И с гръм и мълнии страхотни
като тайфун се спусна Фатумът.*

Въпреки ужасяващата си поява Фатумът в следващите строфи се оказваше не толкова заплашителен, колкото бърбърив — което, разбира се, също бе немалка заплаха — и започваше с приятеля ми дълъг разговор, чийто заключителен куплет за жалост фатално се е изплъзнал от паметта ми. Все пак спомням си, че на края двете главни и единствени действащи лица — приятелят ми и Фатумът, — макар да не стигаха чак дотам да се тупат по раменете, но се разделяха, общо взето, в атмосфера на взаимна симпатия. Защото — и тук бе поантата на поемата — Фатумът поясняваше, че ако не носи смърт на хората, те ще престанат да ценят живота. С което приятелят ми добродушно и не без основание се съгласяваше.

— Пиша, за да изнеса себе си във от мене — поддържаше друг поет.

Тая задача на самоизнасянето и самопренасянето не бе, разбира се, за пренебрегване, макар че по мнението на някои наблюдатели далеч по-належаща за въпросния творец бе задачата да се изнесе най-сетне някой ден от кръчмата, откъдето почти не излизаше.

— А за кво ти е притрябвало това? — питах.

— За да се видя отстрани, за да се разбере. Гнотис аутон! — Познай себе си, както е казал мъдрецът.

Ако цитираните автори, представящи най-вече артистичната бохема, можеха да се обединят в семейството на егоцентриците и субективистите, то редица други изповядваха далеч по-демократични

възгледи. Но и между тях другите се срещаха хора, неподготвени за въпроса ми, както и аз нерядко се оказвах неподготвен за отговорите им.

— Пиша за хората, разбира се, не за магаретата — отрязваше накъсо един поет от провинцията.

Сетне ме поглеждаше втренчено с леко зачервените си очи и добавяше:

— Само че за хората след трийсет години!

— А защо не за сегашните?

— Ами защото именно сегашните са магаретата. Това сегашното поколение ще влезе в гроба, без да е прочело стиховете ми. Следващото ще ги прочете, но няма да ги разбере. И едва последващото ще разкрие дверите на смисъла.

Поетът на бъдните поколения бе по професия аптекар. И аз се бях озовал в аптеката не в търсене на поетичен смисъл, а на най-прозаичен аспириин. Грешката ми бе, че случайно носех под мишница някакво томче стихове.

Фатална грешка. Само десет минути по-късно седях с аптекаря в задното помещение на заведението пред чаша лимоненожълт ликьор и слушах декламацията на ония именно стихове, които бяха предназначени за поколението след трийсет години. По мое мнение тия строфи биха подхождали по-скоро за поколението не след, а преди трийсет години, тъй като бяха изцяло издържани в духа на второкачествената символистична конфекция с изтощителен разгул от чемерни въртопи, душевни стонове, болни лилии, прозрачни мъгли, нощни воали и други подобни галантерии. Но това не бе мнение, което можеше да се формулира гласно пред един тъй вдъхновен и толкова гостоприемен домакин.

Гостоприемството на домакина се изразяваше не само в неизчерпаемото стихотворно меню, а и в далеч по-материалната сфера на напитките. Напитките той сам ги приготвяваше в една колба с помощта на медицински спирт и на всевъзможни есенции, тъй че можеше по свой избор да си поръчаш, какъвто искаш ликьор. По-късно обаче се наложи да установя, че какъвто и ликьор да бяхме пили предната вечер, главоболието на заранта бе винаги едно и също.

Главоболието, а също и зачервяването на очите. Именно поради прекалено усърдните си поетично-спиртни занимания аптекарят, що се

отнася до очите, напомняше ангорски заек, макар че тая особеност би могла да се тълкува и като зрителна алергия, причинена от грубия пейзаж на провинциалната проза.

— Помагам на хората да се оправят в батака си — бе заявил не лично на мене, а на цялата кръчмарска компания един белетрист.

Той наистина бе привърженик на оптимистичната насока, доколкото в работите му — предназначени най-вече за брошурните издания — героите на края се женеха или най-малкото се подготвяха за това. Имах обаче известни основания да се съмнявам, че белетристът е властен да измъкне хората от батака, в който сам се бе накуснал чак до шията. И не защото бе останал ерген, нито защото през два-три месеца хазайката го гонеше за неплатен наем, а гостилничарят му отказваше правото на вересия. А защото, макар и обявен от издателя си за „българския Балзак“, белетристът не знаеше коя посока да хване: сърцето му повеляваше да свие наляво, а издателят изискваше да върви надясно и той се чудеше в каква социална принадлежност да облече героите си, преди да ги дотътри до неизбежния брачен финал.

Представителят на аптекарския символизъм и българският Балзак бяха единствените автори от по-старото поколение, които ми бяха разкрили творческото си верую. И макар да бях убеден, че тъкмо от това поколение бих могъл да получа най-верния отговор на въпроса си, аз отлично съзнавах положението си на вчерашен хлапак и новак в литературата, за да имам куража да правя анкети сред утвърдените писатели.

Затуй ограничавах издирванията сред себеподобните по възраст и амбиции. И когато събеседниците ми сервираха някой съмнителен или направо глупав творчески девиз, обяснявах си го със скорошната дата, нанесена в кръщелното им свидетелство.

По-късно, когато ми се удаде да се запозная с веруюто на далеч по-възрастни, по-утвърдени и дори световноизвестни автори, наложи се да установя, че кръщелното свидетелство не винаги е в състояние да обясни някои неща. Няма да се мотивирам с цитати. В края на краищата не съм си поставил за цел да правя антология от мъдри мисли. Ала с риск да отворя доста продължителна скоба ще си позволя да се спра на едно-единствено мнение, което още преди години срещнах в печата и което навярно ми е направило впечатление, щом съм го запомнил.

Ставаше дума за един прочут белетрист, признат за родоначалник на „прокълнатите“ в съвременната френска литература. Писателят и в частния си бит имаше вид на прокълнат: живееше в изоставена къщурка сред буренясал двор в едно парижко предградие, обличаше се като дрипльо и в редките беседи с журналистите пускаше в ход такива необичайни за книжовния език грубости, че рядко някой се решаваше да го интервюира.

И все пак, понеже авторът бе вече възрастен и с твърде разклатено здраве, телевизията реши, че не е зле да си осигури известен филмов метраж, преди прокълнатият да е отишъл по дявола. От друга страна, прокълнатият, изглежда, също не беше напълно враждебен на идеята да остави някакво визуално и словесно документирано послание на поколенията, макар да поддържаше, че плюе на поколенията — минали, настоящи и бъдещи. Тъй че на края филмовото интервю се осъществи, и то тъкмо навреме. Няколко месеца по-късно белетристът почина в занемарената къщичка на далечното предградие. И самата му смърт бе добавъчно свидетелство, че наистина е бил прокълнат. Защото почина в един и същи ден с Хемингуей и естествено вестниците бяха пълни с траурни материали не за дрипльото от Мьодон, а за Хемингуей.

Тия дни изрових от боклуците си това предсмъртно интервю, което френската телевизия в продължение на цели десет години не се реши да излъчи по различни причини. Един красноречив документ, който би следвало направо да се цитира, а не да се преразказва. Превеждам го прочее с необходимата за документа точност, макар и с известни съкращения:

„Вие сте странна личност — започва журналистът. — Вие възбуждате страстите. Посредством своите творби, идеи, привички, вие умножихте поводите, за да бъдете ненавиждан. Ето сега една възможност да накарате хората по-добре да ви разберат. Ако трябваше да дадете определение на самия себе си с една дума, какво бихте казали?

— Е, добре де, бих казал, че аз работя, а другите не вършат нищо. Това е точно което мисля.

(Следват няколко реплики за нерадостното детство в едно семейство, непрекъснато преследвано от материални затруднения.)

— Бяхте ли по това време твърде кротко, твърде нежно дете?

— Нямах голяма възможност да бъда кротък и нежен. Бях отгледан с плесници, защото такъв си беше редът: по онова време те отглеждаха с плесници и с «мълчи там, гамен такъв!»

— Обичахте ли майка си?

— Аз не съм си поставял въпроса. Големият въпрос бе въпросът за яденето...

— В пасажа Шоазол (където отраснахте) няма много природни изгледи...

— Никакви.

— Вие сте били малко парижко дете, което почти не познава природата и чистия въздух. Как открихте природата?

— На гробищата, за да ида да видя гроба на баба ми, когато тя умря.

— Какво ви накара да решите да се посветите на медицината?

— Адмирацията, която изпитвах към медицината. Да срещам лекари, това ми се струваше чудесно.

— Когато бяхте малък, смятахте ли, че е важно да станете писател?

— А, съвсем не! Това ми изглеждаше смешно.

— Какво правехте междувременно?

— Бях момче за всякакви поръчки, разносвач и чирак в различни области... Дванайсет занаята — тринайсет мизерии, както се казва. Бил съм дори книжар. Бях много деен. Такъв съм си. Сега съм скован от подаграта.

— Защо прекъснахте следването и станяхте доброволец? В романа ви вашият герой отива войник, понеже е увлечен от минаващата военна музика.

— О, не, това са фантазии.

— Значи, станяхте доброволец от патриотизъм, от влечение или известен вкус...

— Известен вкус вероятно, защото съм лиричен, изобщо малко глупак. Това бе, както винаги. Историята... Тя ми се струваше нещо твърде блестящо. Твърде блестящо, защото такъв бе вкусът на времето.

— Страхувахте ли се от смъртта?

— Във всеки случай сега тя би била облекчение.

— Искам да кажа, тогава.

— Имах още причини да живея. Нямах същия инстинкт, както днес. Днес ми пука, мога да се самоубия веднага, пред цял свят. Това ще излезе добре пред камерата. Но тогава имах още илюзии. Не илюзии, а инстинкт за живот.

— А вече изпитвахте ли у себе си влечението към медицината?

— О, да, винаги. Много. Много. Много.

— Но за какво искахте да станете лекар?

— О, просто защото имам влечение.

— От уважение към самия себе си? От съчувствие към хората?

— Не. За да върша нещо медицинско. Това ми правеше удоволствие. Това дълго време ми е правило удоволствие. Когато преди трийсет и пет години още практикувах медицината, правеше ми удоволствие да лекувам една хрема, да се занимавам с една дребна шарка, да се забавлявам с една вариола...

— Човешкото страдание ли ви интересува, или болестта сама по себе си?

— А, не, човешкото страдание. Казвам си: ако страда, той ще бъде още по-лош, отколкото е обикновено. Ще си отмъщава, а това не е нужно.

— Кой тип хора обичате най-много?

— Който изгражда.

— А кой най-много ненавиждате?

— Който руши.

— Кой са писателите, които смятате най-близо до себе си, и кои ви изглеждат на другия полюс?

— Писателите? Интересуват ме само хората, които имат стил. Ако нямат стил, не ме интересуват. А това е рядко нещо стилът, господине, рядко нещо. Затуй пък историите, улицата е пълна с истории: навсякъде виждам истории, участъците са пълни, съдилищата са пълни, животът ни е пълен с тях. Всеки си има една история, хиляда истории.

— Но няма ли един писател, който...

— Един писател? О, да, господине. Има един, двама, трима в цяло поколение. И има хиляди писатели, които са жалки мърлячи... Те мъркат фрази, повтарят туй, което друг е казал. Те избират една история, една добра история, а после я разказват. За мене е ясно, че това не е интересно. Престанах да бъда писател, за да стана хроникьор.

Прочее зложих кожата си, защото, не забравяйте едно нещо, голямата вдъхновителка, това е смъртта. Ако не зложите кожата си, няма да получите нищо. Трябва да се плаща. Ако нещо е направено безплатно, значи, е несполучено, дори повече от несполучено. Прочее вие имате такива писатели на вересия. В сегашния момент има само писатели на вересия. А когато е на вересия, то вони на вересия.

— Кое е най-привичното ви чувство? Ненавистта? Презрението? Отвращението? Любовта? Най-сетне, приятелството?

— Работата. Аз съм тук, за да работя. Аз съм един беден работник. Нали, както казваше Декарт, аз нямам повече гений от другите, но имам повече метода. Аз имам само една метода, да взема предмета, а сетне да го дотъкмя. Това, което има стойност, то е предметът. Това, което има стойност: ето пред вас един апарат, една камера. Предполагам, че е великолепа. А в края на краищата човечецът, който я е създал, може би е имал неприятности. Може би е бил рогоносец, може би е бил педераст. Може би е бил русокос. Или хермафродит. Може да го е боляло гърлото, откъде да знам. Но апаратът му работи. Това не е ли достатъчно? Човечецът, който го е направил, не ме интересува.

— Коя е най-голямата ви радост в живота?

— Боже мой, трябва да ви призная, че не съм имал много радости. Не съм радостно същество. Признавам, че ще бъда доволен, когато умра, ето истината. Само че искам да умра възможно безболезнено, не съм зажднял за болката.

— Казвате, че не сте имали големи радости през живота. А имали ли сте големи страдания?

— А, в това отношение съм бил напълно доволен. Това съм го имал в големи количества. Причинили са ми всичко възможно в туй отношение, това, да, това наистина, много, много...

— Страдате ли, когато мислите, че някои хора говорят, мислят или вършат зло?

— А, не, напълно ми пука. Аз не се интересувам от хората, аз се интересувам от нещата.

— А вярвате ли в любовта?

— Е, ако човек гледа на живота като на нещо твърде забавно, тогава, разбира се, напред към любовта! Но аз например не обичам това, което е общоприето, което е просташко. Искам да кажа, че един

затвор е нещо благородно, понеже човекът вътре страда, нали, докато кварталният панаир е нещо твърде просташко, защото човек там се забавлява. Такова е човешкото съществуване.

— Но вие, който чрез книгите си заемате позата на пророк...

— А! Да!

— ... пророк на Апокалипсиса, вярвате ли, че небето наистина ще се помрачи? Вярвате ли, че работите ще вземат лош обрат за хората?

— Ако всички хора не желаеха да вървят на война, работата е проста, те ще кажат: «Няма да вървя.» Но те имат желанието да умират. Съществува едно такова желание, една мизантропия у човека...

— Ако трябваше да умрете в този миг, каква би била последната ви мисъл?

— Ами че: сбогом и мерси! О, това е достатъчно, да. Не ви желая злото, но, боже мой, вие достатъчно се грижите сами за себе си. Аз не съм се грижил за себе си. Липсва ми егоизъм — рядък случай. Светът е пълен с егоизъм..."

Това е интервюто. Плюс няколко фрази, които писателят на раздяла произнася по своя воля:

„Оня ден слязох (в града), за да пийна една чаша. Седнах пред някакво кафене. Гледах как минава тълпата. Бяха все такива кривокраки, изгърбени, недодялани... А женищата... Най-лошото бяха именно женищата: купчини тлъстина, които си въртяха задниците. И с доволен вид. Добре охранени, какво, и годни тъкмо да получат няколко ритника в задника, без да кажат нещо. Имаше един, само един, в цялата тълпа, красив и здравеняк, но с вид на тъпак и с празна глава. Е, какво, китайците могат спокойно да дойдат и да настъпят пешком, без да бързат... И те ще дойдат, господине, ще дойдат... И на свой ред ще пукнат от преливане и преяждане, но вие ще бъдете мъртви много преди тях... и аз също.“

Някой ще забележи може би, че този писател и бивш лекар е просто един клиничен случай. Не възразявам. Само че тия клинични случаи на мизантропията почнаха доста често да се срещат през последните десетилетия на Запад. Вярно е, че съдбата на въпросния автор е малко по-особена и френските журналисти бяха свикнали да обясняват неговата ненавист към хората и света, неговата

раздразнителност и мании за преследване именно с тая странна съдба. Антисемитизмът, антишовинизмът и антиконформизмът бяха си направили шега с писателя, увличайки го по време на войната в лагера на нацистките окупатори. Тъй че подир войната се бе наложило да заплати за това с около две години затвор. Сетне още няколко години бе трябвало да изтърпи участта на прокажен — обграден от всеобща ненавист или презрение. Но понеже всичко в тоя свят или по-точно в оня свят бързо се забравя, дойде и денят, когато най-реномираното парижко издателство отново почна да публикува творбите на прокълнатия автор, а критиците отново се сетиха за таланта му. Обаче самият автор нищо не бе забравил освен може би личните си прегрешения. Оттук и постоянното му лошо настроение.

Това, разбира се, е едно обяснение като всяко друго. Обяснения винаги се намират. А веднаж намерени, защо да не бъдат използвани и като оправдания. Работата е там, че още много преди да преживее травмите на всеобщото порицание, още много преди да намери реален повод за озлобление, още много преди да мине в лагера на предателите, с други думи, още с първата си книга, поздравена като изключителна проява на едно рядко дарование, прокълнатият автор бе произнесъл своето проклетие към хората. И добрал се до върха на успеха, щедро хвален отляво и отдясно, той бе продължил да проклина все в същия тоя мрачен стил на своя дебют.

Но може би той е бил предварително травмиран не от презрението на някаква културна или друга общественост, а от свирепите удари на самия живот, който още от невръстното детство го е подбрал с плесниците си, за да не го остави на мира чак до края, през цялото това дълго и тягостно пътуване до дъното на нощта?

Може би. Дори — сигурно. За това достатъчно свидетелствуват автобиографичните пасажи на несполуки, разочарования, унижения и омерзения, намерили място в първите произведения на писателя — „Пътуване до дъното на нощта“ и „Смърт на кредит“. Защото авторът, който ни занимава, е Луи-Фердинан Селин.

Не е трудно да се допусне, че той не е излязъл от утробата на майка си като вече оформен мизантроп. Можем да подозираме даже, че той и до края в дълбочината на душата си не е чак такъв мизантроп, макар че цитираният документ говори за обратното. Журналистът съзнателно и преднамерено през цялото време поставя въпроси, с

които иска да предизвика автора да разкрие най-сетне ахилесовата си пета, някакъв невидим и може би съвсем дребен остатък на човешка чувствителност. Няма ли да се оправдаете пред хората... не сте ли били кротък и нежен... обичахте ли майка си... не станяхте ли доброволец от патриотизъм... не станяхте ли лекар от съчувствие към хората... Кое е привичното ви чувство... Не страдате ли пред злото... Вярвате ли в любовта... — следователите наричат този род въпроси „навеждащи“ и насоката, в която те бият, е съвсем ясна. Ала съвсем ясно е и упорството на писателя да отхвърля тия въпроси с грубо отрицание или с хитро изплъзване под прикритието на добре изиграна наивност. И всъщност тъкмо това упорство би могло да създаде у внимателния читател подозрението, че ахилесовата пета е все пак налице и че тя тъкмо затуй така грижливо се прикрива, защото е осъзнавана като ахилесова пета.

Ненавистта към хората, без подбор и без щастливи изключения, предизвикателният цинизъм на възгледите, неприличният жаргон в книгите на този автор са може би само неприветливата фасада на дълбоко наранена чувствителност и на грубо стъпкана човешка отзивчивост. Ако възприемем подобна хипотеза, тя вече би могла да послужи за обяснение на много неща. Но именно за обяснение, а не за оправдание.

Защото десетки други писатели, и по-големи, и по-малки, са понасяли ударите на живота от ранно детство. И това не ги е направило врагове на живота и на хората. И защото тръгнеш ли по тежкия, но всъщност и лек път на мизантропията, той не може да те изведе другаде освен в дупката на безизходицата и отчаянието:

„Това е животът — малко светлина, която свършва в нощта. И подир туй може би човек никога няма да разбере, че не е намерил нищо. Това е смъртта.“

Ала тази драма на безизходицата, наистина вълнуваща в някои свои епизоди, писателят я е разказал още в първата си книга. Затуй всъщност първата книга си остава и последна. Последна не буквално: той написва по-късно още доста книги, ала всички те са вече излишни, всички те са повторения на веднаж произнесеното проклятие. И това, че продължава да пише, напомня само на нервен тик. Също както изпадналият в ярост субект, който в безсилието си да измисли нещо повече, машинално отново и отново крещи една и съща ругатня. Туй

стеснено от натрапчивите идеи съзнание, тоя затормозен от прелялата кръв на озлоблението мозък, тази нужда да се разтоварваш непрестанно от гнетящата те и постоянно извираща в тебе чернилка — ето едничкото обяснение на това продължило тъй дълго творчество.

Иначе как бихме могли да отговорим на въпроса, който бях поставял тъй методично на връстниците си в годините на младостта? Защо пише тоя автор, загубил отдавна възможността да каже нещо? Защо с такова остървение се самоповтаря? За да се оправдае? За да се обясни? За да покаже, че е прав? Но да се оправдае и обясни пред кого, след като за него целият свят е населен с изроди и негодници, незаслужаващи никакво внимание?

Би могло да се допусне, че пише за бъдещето. Но той не разполагаше дори с тая вяра в бъдещето, която бе наивната утеха на моя познат — аптекаря. Защото за прокълнатия автор бъдещето не бе нищо повече от една всеобща и немного далечна смърт.

А може би обяснението бе далеч по-просто. Може би обяснението бе в позата и в необходимостта тази поза, веднаж възприета, да бъде съблюдавана през целия живот. Журналисти и писатели неведнаж са го обвинявали, че се преструва: оплаква се от въображаеми преследвачи тъкмо за да осуети възможните преследвания, хленчи над нещастната си участ, за да предизвика съчувствие, живее като отритнат от света не защото някой действително го е отритнал, а понеже иска да втълпи на хората, че са го отритнали и следователно са виновни пред него.

— Не, няма да говорим за Апокалипсиса — с такава декларация започва писателят цитирания разговор. — Сега всички серсеми заминават на ваканция в малките си коли. И хич не им пука от края, който ги очаква. И на какво ще заприличам аз? На още по-голям серсемин от тях... Не, нека да говорим за леки неща, трябва да ги накараме да се смеят, тия глупаци.

Разбира се, той няма никакво намерение да говори леки неща, нито да размива хората. Всичко е поза. Една поза на безразличие и цинизъм, но отдавна превърнала се във втора природа. Един човек, за когото светът не чини пет пари и който е твърдо уверен в утрешната му гибел, няма да си губи времето за интервюта и телевизионни репортажи, призвани да обогатят филмотеката на бъдещето.

Не съм си блъскал главата, за да разгадавам загадката Селин. Той не е от тия привлекателни фигури, които те изкушават да се занимаваш с тях. Той прилича на ония улични кучета, които — дори да обичаш кучетата — не предизвикват у тебе желание да ги погалиш, защото са гуреливи, нечисти и на всичко отгоре посрещат всеки ласкав жест с обезпокояващо ръмжене. Да, този писател се отличава с лош нрав и с една дразнеща поза, зад която, разбира се, има и доста искрена мизантропия, и малък остатък от човеколюбив. Но туй не е най-важното.

Неотдавна едно френско списание, сетило се наново за Селин — за него все още се сецат, и то съвсем нередко, — бе поместило една до друга две снимки. На първата — млад мъж в парадна подофицерска униформа, с бляскав шлем, сабя, изпълнена с достойнство стойка и спокойна безизразна физиономия. На втората — застарял човек с отпуснато набръчкано лице и погаснал поглед, зле обръснат и зле облечен, прикрил липсата на горна риза с небрежно увития около врата шал. И между тия две снимки лежи един човешки живот.

Да оставим настрана облеклото. Да приемем, че то и в двата случая е резултат на поза. Хонорарите от Галимар осигуряваха на писателя достатъчна възможност да сменя всеки ден костюмите, стига това да го забавлява. Но едно лице не се нагажда по желание. И дори да се нагажда, това личи. Между двете снимки наистина лежи цял един живот на разочарования и страдания. Също като между младежките и старческите автопортрети на Рембранд. С една разлика все пак.

Всъщност именно затуй бях забелязал още на времето това интервю, което неотдавна изрових от книгата си. Забелязал го бях не заради темата Селин, а заради темата на страданието. Ние смятаме, че страданието облагородява и умъдрява, че трябва да преминеш по неговия път, за да стигнеш до откровението, житейско или художествено. И сам Селин казва, че за тия неща трябва да се плаща, че нищо не се постига безплатно, че трябва да заложиш дори собствената си кожа срещу една съвсем проблематична находка. Това е така. Но май че не винаги е така. Май че страданието не всякога облагородява и не всякога умъдрява. Дори, напротив: изглежда, че нередко то непоправимо осакатява и деформира.

И въпросът не е, че трябва да бъдеш непременно Рембранд, за да стигнеш по пътя на мъките до човечността и прозрението. А въпросът е, че трябва да имаш у себе си поне нещичко от хора като Рембранд — не дори от гения им, а от сърдечната им тъкан, — за да оцелееш и израстеш в страданието, представляващо повече или по-малко земният дял на всички ни. Съществуват породи, които при високите температури поемат оня път на еволюцията, завършващ с образуването на тия невероятно бистри и изумителни по цвят и по блясък кристали. Ала други породи при същите температури се сгърчват в изгоряла и тъмна аморфна маса.

Температурата, вярно. Но тя е само едната страна на нещата. И както казваше моят приятел лекарят, ние сме склонни нерядко да обясняваме всичко само с едната страна на нещата, а другата дори не я забелязваме, понеже е скрита у нас. Температурата на страданието. Обаче каква полза от нея, ако тя ни прави само по-лоши и по-отмъстителни като нещастните пациенти на Селин.

Но в ония младежки години, за които става дума, тия разсъждения съвсем не ме занимаваха и аз не бях чел изявленията на Селин, и той още не бе ги направил, и изобщо единствената ми почва за изследвания бяха тия хлапаци, новобранци в професията също като мене, с които разменях по някоя почерпка и по някоя мъдра мисъл за същността на общото ни призвание.

Естествено тук не бяха малко и тия, които, без да се замислят, декларираха, че пишат в името на победата, за каузата на правото дело, за тържеството на великата идея. Някои от тези декларации не бяха празни думи и проверката на времето го доказа. Но други, изричани твърде леко и твърде гладко, ме караха да бъда недоверчив: „Наистина ли тоя служи на идеите, или се надява, че те ще служат на него?“ Защото известно е, че можеш да възлизаш по стръмнината с идеята, както Исус от легендата е възлизал, нарамил кръста, а можеш и да пъплиш по идеята като паразит, с надеждата тя да те носи. И макар в двата случая единството между човека и идеята да е налице, ситуацията не е съвсем идентична.

— Емиле, кажи, за какво пишеш стихове? — запитах веднаж Малкия Емил, с когото по онова време другарувахме.

Наричахме го Малкия Емил за разлика от Големия, който беше белетрист.

Приятелят ми се замисли, погледна ме изпитателно, за да провери не му ли кроя някоя уловка, сетне отново се замисли. Очаквах да чуя някой от известните вече споменати отговори, но той ми сервира друг, не по-малко известен:

— За красотата.

— Тая, дето ще спаси света?

— А коя друга?

— Ами че ако красотата можеше да спаси света, това отдавна вече щеше да е станало — рекох, за да го предизвикам. — Красотата се създава от толкова хилядолетия, а светът все още не е спасен.

Емил се усмихна — той често се усмихваше тъй, без видим повод, — сетне отговори:

— Светът трябва непрестанно да се спасява.

— Как така „непрестанно“?

— Ами така: непрестанно. Всеки път — от различни неща.

— А кога ще дойде това, окончателното спасение?

Приятелят ми отново се усмихна:

— Нали си диалектик? Нищо не може да бъде окончателно. Иначе — край на изкуството и край на света.

— Ти си влюбен — промърморих, — затова все за красотата мислиш.

Той наистина бе влюбен, и то — до уши. Лапнал бе по някаква мамина щерка, която играеше с него ту на пренебрежение, ту на височайше снизхождение. А Емил идваше при мене, за да обсъжда следващите етапи на офанзивата.

— Ще престанеш да я преследваш — настоявах. — Ще я зарежеш — и толкова. Ако има някакви симпатии към тебе, тя сама ще те потърси. Ако ли не — значи, край. Какво ще се унижаваш пред тая глезла.

Но както е известно, съветите при подобни случаи по-лесно се дават, отколкото възприемат. Тъй че Емил продължаваше да ухажва мамината щерка и все повече да губи терен. Той бе от тези, непресторените и чисти души и дори когато — следвайки съветите ми — се стараеше да си придаде по-безстрастен и независим вид, изразът на лицето и блясъкът на очите така го издаваха, че оная глезла витаеше на седмото небе не защото ценеше поклонника си, а защото държеше да бъде обект на поклонение.

Наистина Емил бе лапнал здравата. И все пак моите думи „ти си влюбен, затова все за красотата мислиш“ бяха само една фарисейска фраза, предизвикана от неловкото положение, в което не той, а аз бях попаднал. Емил мислеше за красотата, понеже бе влюбен и в идеите си, и в живота, и в поезията. Той бе свободен от моя скептицизъм и моите меланхолии, по-малко умуваше и повече преживяваше и изобщо предпочиташе да се движи по слънчевата страна на улицата, защото за какво е тази слънчева страна, ако ще се завираме постоянно в усойната сянка. Той беше от хората, на които би трябвало да завиждам. И просто нелепо е, че тъкмо такива хора, родени сякаш за светлината и влюбени в светлината, нерядко са обречени тъй бързо да прехвърлят хребета, за да слязат сред вечните мрачини. Емил си отиде само няколко седмици след победата, като че единствено копнежът да види победата го бе свързвал все още с тоя свят, който непрестанно, отново и отново трябваше да бъде спасяван с крехкото и силно оръжие на красотата.

Бях му задал въпроса на шега и той лесно би могъл да ме постави натясно, стига само да ми го беше върнал обратно. Ала Емил бе прекалено чистосърдечен за подобна хитрина и се задоволи с нещо още по-просто, като ми даде отговора, който аз самият не притежавах.

Да, изкуството е равно на красота, а красотата — на естетическия идеал и прочее, това на всички ни е известно. Не знам обаче дали всички достатъчно ясно съзнаваме, че човек трудно би могъл да създава красотата, ако преди това не е проумял за какво служи тя, ако не е усетил с цялото си същество, че красотата ще спаси света, че тя спасява света, че без нея светът отдавна би се провалил в преизподнята, без красотата на човека и човешкото поведение, на порива и на подвига, на идеята и на идеала.

Но за да създаваш красота, необходимо е между другото и да мислиш красиво, а да мислиш красиво означава между другото и да мислиш възможно по-малко за себе си. Естествено човек не може съвсем да не мисли за себе си, защото съвсем да не мислиш за себе си означава да излезеш от себе си, да зарежеш себе си и да се разтвориш в пространството, изобщо да загубиш всяка конкретност и индивидуалност в едно такова конкретно и индивидуално нещо като изкуството. Въпросът е да не се любиш на себе си, да не трепериш за себе си, да не се самоопияняваш и самоумиляваш, да не разсъждаваш в смисъл на „Аз и света“, а да мислиш за мястото си в тоя свят, на който

трябва да служиш. Само че това не са неща, които могат да се правят насила, както и красотата не може да се създава по поръчка. Това са обикновени, прости, вероятно известни на всички истини и единствено трудното е да узрееш за тях и да дорастеш до тях, тъй че да се превърнат в твои истини.

И си казвам, че когато пиша нещо, не е зле да се сецам по-често, че тия неща, дето ги пиша, не са разговор насаме, а разговор с един друг човек. И че тоя човек може би ще посегне към книгата ми също тъй, както онова момиче бе отишло за съвет при лекаря. Читателят носи у себе си своя въпрос. И макар тия въпроси да са твърде много на брой, те съвсем не са толкова много като разновидности. И достатъчно е да затрогнеш едно сърце, за да бъдеш уверен, че си докоснал и хиляди други.

Иначе невидимият събеседник ще се отвърне от книгата със същата мисъл, с която онова дете си бе отишло от лекаря:

— Нищо... Красиви фрази.

Красиви фрази. Е, все пак красиви. Все пак един малък молебен пред олтара на красотата. И това е едничкият ни допир е красотата, когато не знаем кому и за какво тя служи.

Сега вече ми е невъзможно да си спомня кога и как бе се появил. И дори изразът „бе се появил“ ми звучи неуместно, тъй като намеква за някакво начало, а Кънчев бе от тия, безначалните, сякаш бе съществувал открай време и бе се явявал открай време, неотменен и периодичен като сезоните. Разликата между него и сезоните бе може би само тази, че идваше на твърде неравни интервали. Неравни, но все пак закономерни, представляващи органична част от някаква секретна система, защото Кънев бе едновременно човек и на системата, и на строгия секрет.

Отгатвах появата му още по звъна на вратата. Звънеше грубо като полицай, с тази разлика, че подир първия продължителен звън следваше и втори, твърде къс, който също беше част от системата.

— Николай в къщи ли е? — питаше, щом дотичвах да отворя.

И светлите кафяви очи в сянката на широкополата шапка с неопределен цвят ме поглеждаха тъй остро, че загубих куража да му сервирам обичайната лъжа: „Излезе.“ Впрочем, преди още да съм отговорил, той с бавни тежки стъпки се насочваше към кабинета на баща ми, за да провери сам дали Николай е в къщи. Не се решавах да

му преградя пътя, както и вие не бихте се решили да се изпречите пред бавно движещия се насреща ви валяк.

У този човек всичко бе такова бавно, тромаво и в същото време излъчващо някаква упорита сила. Лицето му с ъгловатите си очертания и тежката челюст напомняше на грубо издялано паве. Тялото бе едро и масивно, движенията — мудни и непохватни.

* * *

Сега вече ми е невъзможно да си спомня кога и как бе се появил. И дори изразът „бе се появил“ ми звучи неуместно, тъй като намеква за някакво начало, а Кънчев бе от тия, безначалните, сякаш бе съществувал открай време и бе се явявал открай време, неотменен и периодичен като сезоните. Разликата между него и сезоните бе може би само тази, че идваше на твърде неравни интервали. Неравни, но все пак закономерни, представляващи органична част от някаква секретна система, защото Кънев бе едновременно човек и на системата, и на строгия секрет.

Отгатвах появата му още по звъна на вратата. Звънеше грубо като полицай, с тази разлика, че подир първия продължителен звън следваше и втори, твърде къс, който също беше част от системата.

— Николай в къщи ли е? — питаше, щом дотичвах да отворя.

И светлите кафяви очи в сянката на широкополата шапка с неопределен цвят ме поглеждаха тъй остро, че загубих куража да му сервирам обичайната лъжа: „Излезе.“ Впрочем, преди още да съм отговорил, той с бавни тежки стъпки се насочваше към кабинета на баща ми, за да провери сам дали Николай е в къщи. Не се решавах да му преградя пътя, както и вие не бихте се решили да се изпречите пред бавно движещия се насреща ви валяк.

У този човек всичко бе такова бавно, тромаво и в същото време излъчващо някаква упорита сила. Лицето му с ъгловатите си очертания и тежката челюст напомняше на грубо издялано паве. Тялото бе едро и масивно, движенията — мудни и непохватни.

Най-странен бе гласът му: един скърцащ, като че ръждясал от рядка употреба, един глас, който даже когато се стараяше да бъде тих и

доверителен, бързо избуяваше в остри тонове, неравни по сила, но с определен превес към високите ноти.

Имах предостатъчна възможност да следя модулациите на тоя ту глухо, ту остро скрибуцащ глас, напомнящ стърженето на загоряла тенджерата. Наистина Кънев, след като се намъкнеше в кабинета на баща ми, безцеремонно затваряше вратата и дори я заключваше. Наистина първите реплики се произнасяха със заговорнически шепот. Но това бяха само първите реплики. Шепотът бързо се заменяше от полугласно мърморене, а мърморенето — от откъслечни дрезгави провиквания, додето на края пискливите тонове вземеха връх, сякаш баща ми, затворен в кабинета, се бе заел да чисти енергично някаква огромна и страшно загоряла тенджерата.

Постоянното усилване и спадане на тоя дрезгав глас обаче пречеше да се долови нещо повече от откъслечни думи, пък и аз, искрено казано, няхах никакво желание да се вслушвам в стърженето на тенджерата. Знаех, че Кънев и баща ми са приятели от младежки години, и предполагах, че гостът се отбива понякога тук, за да досажда на Стария с личните си дертове, към които не изпитвах никакво любопитство. По природа нямам влечение към сплетните и в ония дни не мислех още да ставам белетрист, а ако не си клюкар или белетрист, за какво ти е притрябвало да си пъхаш носа в интимните човешки истории.

Вероятно много по-късно и навярно без някакъв специален интерес веднаж запитах баща си:

— Тоя Кънев кво се мъкне постоянно при тебе?

— Ами... работи човекът над едно откритие...

— Какво откритие? — рекох недоверчиво, тъй като не допусках, че оная тежка и груба като паве глава би могла да роди някакво откритие.

— Нещо като перпетуум-мобиле — отвърна неохотно Стария.

— Нали ти сам казваше, че е невъзможно да се направи перпетуум-мобиле? — запитах наново, като си спомних един отдавнашен разговор.

— Е, неговото не е вечен двигател, но е двигател, който може да произвежда огромно количество енергия, без да изразходва гориво в обичайния смисъл на думата... Изобщо енергия неизчерпаема и почти безплатна...

— А направил ли го е вече двигателя?

— Направил го е. Засега това е само един примитивен модел, колкото да се докаже принципът.

— Ти виждал ли си го?

— Виждал съм го — отвърна неохотно баща ми.

— И работи ли?

— Работи — отвърна все тъй неохотно той.

Ясно беше, че не иска да навлиза в подробности.

Не защото се боеше, че ще разтърбя секретите на Кънев, а така, заради принципа.

— Ами че това е истинска революция на техниката! — рекох, изненадан не толкова от революцията, колкото от обстоятелството, че тя бе дело на оня едър и тромав като валяк човек.

— И Кънев така смята... — усмихна се Стария и се зае с ръкописа си, за да ми подсказе, че разговорът е свършил.

Сега вече разбирах защо баща ми в продължение на години е търпял продължителните посещения на своя приятел от младини. До тоя момент бях мислил, че това е просто резултат на обичайната му отзивчивост. Макар да изглеждаше необщителен по нрав и суров на вид, Стария имаше духовния стоицизъм да понася жалбите на най-различни познати, а дори и незнати. Някои му искаха пари назаем, други — литература за научна работа, трети — съвети за оправяне от житейския батак, четвърти — необорими доказателства за безсмъртието на душата.

Вратата на кабинета, която Кънев тъй безцеремонно затваряше и заключваше при визитите си, бе обикновено широко отворена към вестибюла, тъй че и без да проявявам специално любопитство, можех да чувам достатъчно ясно много от изповедните монолози, във всеки от които бе дискретно опакована по някоя молба. Баща ми не бе чудотворец и не можеше да вади от ръкава си доказателства за безсмъртието, нито да раздава всекиму по един резен от оная разкошна торта на щастието, която всички сънуваме. Но пари назаем даваше, а също и книги или съвети и изобщо нито веднаж не съм го чул да каже „защо ме занимаваш с тия работи“ и „какво искаш всъщност от мене?“

Излизаше обаче, че с Кънев случаят е по-друг. Той не идваше тук да се оплаква, а да споделя важни неща. Вечният двигател. От деня, в който бях чул за вечния двигател, отношението ми към натрапчивия

гост се измени поне дотам, че когато отворях вратата, вече не го поглеждах с едва скрито отегчение, а произнасях:

— Да, в къщи е, заповядай.

По-късно и вероятно доста по-късно, защото отдавна бях свършил гимназия, отношението на госта към мене също се измени. Когато се случеше баща ми да го покани да обядва с нас и той се настаняваше безмълвен и едър като някакъв облак, затъмнил внезапно масата, случваше се да улавям беглите му изпитателни погледи, хвърляни към мене, и да забелязвам, че следи внимателно думите ми по време на разговора, в който самият гост участвуваше най-вече с мълчанието си.

Виждах тия неща, но допусках, че съм се припознал, защото съвсем обичайно е, особено на известна възраст, да ти се струва, че си обект на всеобщо внимание. Додето веднаж баща ми каза:

— Кънев иска тия дни да поприказва за нещо с тебе.

— Да не смята да ме посвещава в откритието си?

— Вероятно... — промърмори Стария с тоя небрежен тон, който означаваше, че няма време за празни разговори.

Оказа се, че съм познал, поне в общи линии. Няколко дни по-късно Кънев за пръв път благоволи да влезе в моята стая и да затвори по обичая си вратата. Допускам, че щеше и да я заключи, стига в ключалката да имаше ключ.

Поканих госта да седне. Той кимна, ала преди да седне, внимателно огледа обстановката и както ми се стори, неразборията и избобилието от книги не му направиха твърде добро впечатление.

— Много четеш — промърмори той и се настани предпазливо на крехкия виенски стол.

„Ще издържи“ — помислих, като се вслушвах в скърцането на стола. Тия виенски столове не бяха толкова крехки, колкото изглеждаха.

— И пишеш...

Последната забележка бе произнесена донейде като укор, а донейде и като въпрос, тъй че се наложи да кимна утвърдително. Очаквах да добави „пиши, пиши!“, както бях свикнал да ми казват снизходително всички тия, за които писането бе празна работа. Но той сякаш веднага забрави четенето и писането, притегли стола си още по-близо до мене и тутакси мина към разговора.

„Ще издържи... Не, май че няма да издържи“ — мислех си, като се вслушвах с известно безпокойство в скърцането на стола. Защото Кънев ту се накланяше заговорнически към мене, ту внезапно се дръпваше назад, за да провери ефекта на думите си, а крехката виенска мебел стенеше все по-жаловито под тежкото туловище на оратора.

Всъщност това не бе разговор, а монолог или ако щете, програмна реч. Кънев започна с личната си история, която би могла да се назове „историята на едно откритие“, доколкото той от много години бе посветил живота си изцяло и единствено на откритието. Вече съм забравил това откритие, поне що се отнася до подробностите. И туй е един доста странен парадокс: човекът се бе принесъл в жертва на изобретението, а аз напълно съм забравил изобретението и помня само изобретателя.

В най-общи линии това беше един опит да се използва молекулната енергия, кохезията, изобщо — доколкото имам някакво смътно понятие от физика — тая сила, която осъществява сцеплението между молекулите. И тая сила Кънев бе намерил начин да я отключва, натрупва и впряга в работа с нищожни производствени разходи. С други думи, съдбоносният въпрос за енергийния източник бе най-сетне решен и в това се състоеше основният смисъл на монолога в неговата първа част.

Втората част на монолога беше от по-практичен характер. Кънев не само бе стигнал до теоретичното решение, но беше създал и едно устройство, което, макар и съвсем просто, работеше на принципа на молекулната енергия. Ала Кънев си даваше сметка, че от мига, в който устройството е влязло в действие, много вероятно е да влязат в действие и сили от друго естество. Наложило се бе за известно време да мине едва ли не в нелегалност, защото каква е гаранцията, че някои държави, концерни или просто изнудвачи няма да се опитат да си присвоят откритието?

— Но така ти можеш да си го държиш това откритие в джоба чак до второ пришествие... — позволих си най-сетне да забележа в пролуката на настъпилата пауза.

Кънев ме стрелна със светлокафявите си очи и кимна:

— Именно. И тук е дилемата. И тъкмо по нея размисляме с татко ти от две години насам.

Нямах впечатление, че от две години насам Стария си е блъскал главата точно върху тая дилема, обаче се въздържах да възразя.

— И най-сетне с помощта на татко ти стигнах до едно капитално решение: примижах и направих смъртния скок!

„Тоя път ще се счупи!“ — помислих, защото Кънев тъй рязко се наклони към мене, че столът изскърца вече почти с интонацията на чупещата се дъска. Но той не се счупи. Тия чудесни стари виенски столове.

— Да, скочих: изпратих подробно писмо на съветския академик Вавилов. И оня ден, представи си, пристигна отговорът. Изцяло положителен. Изцяло в полза на моето изобретение. А това вече решава и по-нататъшния ход на начинанието.

По-нататъшният ход се свеждаше до следното: в печата трябваше да се появят два материала с пестеливи сведения за откритието и за мнението на Вавилов. Те щяха да документират приоритета на Кънев, да привлекат вниманието на заинтересованите среди, а в същото време и да ги предупредят, че Кънев не е сам, че зад гърба му има други хора и че изобщо евентуалната груба игра няма да даде никакъв ефект.

— Но отгук нататък аз вече ще имам нужда от доверен човек. Всъщност отдавна вече имам двама доверени хора: татко ти и... — Той спомена едно име, което съм забравил. — Само че това са хора заети, а на мене ще ми трябва такъв, който изцяло да се посвети на делото и като мой наследник да го продължи след смъртта ми.

Той млъкна и впери в мене острия си поглед, сякаш преценяваше доколко е нараснало напрежението ми. Но ако изпитвах в тоя миг нещо, то не бе напрежение, а неловкост, понеже отгатвах следващата реплика:

— И този човек ще бъдеш ти!

Кънев искаше може би да произнесе тази декларация с оттенък на сърдечна топлина, но тя ми прозвуча категорична и заплашителна, почти като скърцането на виенския стол. И преди да се сетя какво да отговоря, монологът отново потече с дрезгавите си и пискливи интонации:

— Трябва да ти призная, че мислих дълго и стигнах до този избор не без колебания. Знаем, че понякога те прихващат бохемски настроения, че падаш малко фантазър, а на всичко отгоре и пишеш. За

един млад човек тия неща, разбира се, не са грях. Но при делото, на което ще се посветиш, те са недопустими.

Той отново замълча, сякаш за да ми даде време да смеля последната фраза в целия й сериозен смисъл.

„Тоя стол все още издържа“ — рекох си.

— За жалост, аз нямам голям избор. А съм и достатъчно обективен, за да видя положителните ти качества...

Додето изреждаше тия ми положителни качества, аз си мислех, и не за пръв път, колко далечен е образът, който хората имат за нас, от образа, който самите ние сме създали за себе си. Този разумен, вгълбен, мълчалив, съобразителен и недоверчив човек, изобщо този сух, разсъдъчен и неприятно уравновесен тип, обрисуван от Кънев, ми изглеждаше на хиляди километри от самия мене, дето се давех в противоречията си, блуждаех в мечтите си, агонизирах в сивата мрачина на кошмарите и все още, па макар и веднаж в годината, плачех нощем, заровил лице във възглавницата, която строго и предупредително ме бодеше с изскачащите из калъфката гъши пера.

Но гостът не ми даваше време да възразя. Той не питаше, той повеляваше, убеден, че проблемът има само една-единствена страна: дали той, Кънев, ще се съгласи да ме обяви за свой довереник и наследник.

— Ти ще разполагаш с милиони, с много милиони и затуй трябва да бъдеш безразличен към милионите, безкористен и чист от всякакви себични помисли. Защото моето дело, нашето дело, ще бъде посветено не на тебе и на мене, а на тая страна, в която ти и аз сме се родили...

Оттук започваше и заключителната част на монолога. Една патетична, наивна, бих казал дори затрогващо наивна, част, при която за пръв път изпитах сянка на симпатия към човека-валяк. До тоя момент бях го наблюдавал и възприемал просто като разновидност на тази човешка фауна, дето вече почваше да ми се разкрива в неизбродната си пъстрота и объркваща дисхармония. И бруталната сила и самоувереност на тоя човек ми се бе представяла като превъплъщение на оная вечна стихия — себичността, — която, по силата на някаква биологично-психическа злополука, се бе отклонила от обичайния стремеж към битово добруване, за да се превъплъти в мания за величие и за триумф в планетарни мащаби.

А сега този истински маниак или действителен изобретател — в случая това е вече без всяко значение — бе решил да ми се разкрие, сякаш за да ми покаже, че аз толкова зле съм го разбирал, колкото зле и той разбира мене. Смисълът на неговата мания, крайният и единствено важният, не бе самото изобретение, а още по-малко жаждата за слава или за самообогатяване, но стремежът да превърне тази малка сиромашка страна в приказен земен рай. С помощта на милионите и милиардите, които изобретението щеше да донесе, Кънев поемаше изцяло разходите по операцията „земен рай“. И аз откъслечно долавях едни или други подробности на операцията, замислен не толкова за прелестите на сияйното бъдеще, колкото за този мрачен и затворен човек, валяк, паве, костелив орех, който едва сега ми разкриваше сърцевината си.

— ... Навсякъде ще впрегнем техниката и машините... Тракия ще се превърне в градина... Дунавската равнина с тия постоянни суши... Но тя е богата с подпочвени води... Представяш ли си какво ще бъде, когато навсякъде заработят помпи... Ще изкупуваме земи от богатите, за да ги раздаваме на бедните...

Той бе очевидно социалист, но от тия, утопистите, дълбоко убеден, че с революцията на своето изобретение ще направи съвършено излишна другата революция с неизбежните кръвопролития и несигурния изход.

Най-сетне подир два или три часа непрестанно боботене и скрибуцане монологът внезапно секна и чух отдавна очаквания въпрос:

— Е, какво ще кажеш?

Той имаше пред вид, разбира се, мнението ми относно земния рай, а не относно участието ми в операцията, по което изобщо не допускаше съмнение.

— Прекрасно е... Не знам само дали точно аз съм човекът, който ти е нужен.

— Остави това! Аз също имах известни колебания, както вече ти казах, но какво да се прави: идеални хора не съществуват. Така че остави това. Трябва да преодолееш някои малки недостатъци, нищо повече.

— Например да спра да пиша...

— Разбира се.

Той отново ме стрелна с жълтите си очи и вероятно едва сега си даде сметка, че предложението му съвсем не се посреща с радост и признателност.

— А за какво всъщност пишеш?

И понеже въпросът явно ме бе сварил неподготвен, гостът добави, за да ми помогне:

— За да се прочуеш и да блеснеш или за да дадеш нещо на хората?

„За да дам нещо на хората“ — понечих да кажа, понеже това ми се стори по-благородно. Да, звучеше благородно, но не бе точната истина. Изобщо, колкото и глупаво да изглежда, никога не бях се питал за какво пиша. А пишех отдавна.

— Ами пиша просто защото ми е приятно... Ей така, пише ми се...

— Това не е отговор — поклати неодобрително ръбестата си глава Кънев. — Едно нещо никога не може да се обясни със самото себе си: пиша, защото ми се пише...

— Е, предполагам, че искам и да кажа нещо на хората. Да споделя нещо с тях.

— Да споделиш... Но защо? За да се наприказваш или за да им дадеш поне зрънце от онова, което им е нужно?

Тоя разпит почваше да ме дразни. Не разбирах просто откъде ги вади тия въпроси. Те бяха съвсем елементарни и в същото време никога не бях си ги поставял. Сърбеше ме да кажа, че пиша, за да блесна, и по тоя начин да прекъсна диалога. Само че така нямаше да го прекъсна или поне това нямаше да стане бързо, защото Кънев щеше да ме обвини в егоизъм и да ми противопостави алтруизма на своето „дело“.

— Хората имат нужда не само от водни помпи, а и от малко красота — чух се да казвам.

— Приемам. Нямам никакво понятие от красотата, но приемам. Само че преди да прочетат едно стихотворение, хората трябва да се нахранят. Кому са нужни вашите хубави фантазии в тоя свят на болка и нищета? Ако ти наистина желаеш да дадеш нещо на хората, ето аз ти предлагам една възможност: да им дадеш това, от което те наистина се нуждаят, и да им го дадеш в такова изобилие, за каквото не са могли дори да мечтаят.

И гостът наново се върна към своя вариант на земния рай. И изобщо беседата така се проточи, че вече бях готов да отстъпя, поне привидно, когато откривателят внезапно рече:

— Впрочем колебанията ти не ме обезкуражават. Те са сигурен знак, че вземаш предложението ми на сериозно. Така и трябва: пребори се най-първо със съмненията, очисти се от досегашното и тогава ела на работа!

От последните думи можеше да се съди, че той вече се вижда начело на планетарното предприятие, където и аз пристигам очистен и прероден, за да заема поста на първи помощник.

Само че планетарното предприятие така и не се осъществи. Наистина в печата бяха публикувани две статии върху изобретението — едната от баща ми, другата от втория довереник, чието име съм забравил. Наистина статиите предизвикаха известен интерес. Ала този интерес възникна не у жадните за незабавна изгода тъпацы, наречени български индустриалци, а у представителите на Райха. Колкото и Кънев да отбягваше контактите, една среща с нацистите му бе наложена. Той обаче направи всичко възможно, за да се представи като вятърничав маниак, чиято идея-фикс няма никакви шансове да се превърне в механизъм с практически ефект. И успя, защото наистина си беше маниак, макар и не чак толкова вятърничав.

Това бе първият голям удар. Кънев ненавиждаше хитлеристите и просто изтръпваше при мисълта, че изобретението му, призвано да превърне земята в рай, може да бъде използвано за войната и разрушението. А войната вече бе в ход. Но макар да бе в ход, във въздуха все още витаеха надежди за скорошен край, говореше се за тайни дипломатически срещи, намекваше се за вероятен компромис между враждуващите и други илюзии от тоя род.

През тия месеци Кънев нито веднаж не поднови предложението си, като очевидно чакаше сам да му отговоря на въпроса, който бе поставил. Впрочем той и все по-рядко се отбиваше в къщи. Бе станал крайно подозрителен, до степен да излиза по улиците само вечер и да ноцува не у дома си, а у своята сестра.

Колкото до мене, аз, искрено казано, най-малко от всичко мислех за делото на откривателя, погълнат изцяло от грижите по едно голямо събитие — вероятното, но все още несигурно публикуване на първата ми стихосбирка.

— Чувам, че се готвиш да издаваш стихове... — подхвърли многозначително Кънев една вечер.

— Ами... след като съм ги написал, защо да не ги издам...

Той ме погледна замислено и погледът му подсказваше, че разбира добре смисъла на постъпката ми: това бе ясен, макар и косвено изразен отказ от поста заместник-директор в планетарното предприятие.

— Не можеш ли да поотложиш?...

В гласа се долавяше някакъв нюанс на молба, съвсем несвойствен на Кънев.

— Защо да отлагам? Нали вече ти казах: аз не съм човекът, от когото имаш нужда.

— Не става дума за това... Имам нещо като предчувствие... Някога едва баща ти издаде първата си книга, и войната почна. Сега пък синът ще издаде първата книга, и ще почне другата война.

— Тя вече е почнала.

— Тази не е нищо. Знаеш коя имам пред вид.

Оная, която Кънев имаше пред вид, почна наистина само три-четири месеца след излизане на книгата ми, макар да не вярвам, че бедните ми стихове имат някаква връзка с това. Хитлеристите нахълтаха в съветската земя. И вече възникваха толкова поводи за тревоги, че не ми оставаше време да се тревожа и за изобретателя.

А за него тая, голямата война бе и вторият голям удар. Надеждите за скорошен край се стопиха. Нацистите бяха пълни господари в страната ни. Страната ни... Тя бе най-сетне добре наситена с техника. Само че не с помпи и селскостопански машини, а с танкове и транспортни камиони в бозов или гущеров цвят. Достатъчно бе на някой от немското посолство да скимне нещо, и Кънев тутакси щеше да се озове в лапите на Гестапо. Това го накара да мине в нелегалност. Да потъне вдън земя. Да започне собствената си и самолична конспирация. Конспирацията на едно тъй прекрасно и толкова илюзорно дело.

Всъщност и до днес не знам дали това дело бе чак толкова илюзорно. Знам, че в ония години поне го смятах за безспорна реалност. Мнението на Вавилов, свидетелството на баща ми, който с очите си бе виждал машината в действие, ми бяха достатъчни, за да повярвам на откривателя.

Срещнах го или по-точно зърнах го години по-късно един следобед на булевард „Толбухин“. Войната бе свършила и върху Кънев се бе стоварил и третият голям удар — бомбата, избухнала над Хирошима и над собственото му изобретение. Хората вече имаха атомна енергия и, разбира се, пет пари не даваха за молекулната. И макар войната да бе свършила — мислеше си навярно самотникът, — хората отново са заети с това, как да изстребват и как да се бранят, а не как да превръщат планетата в земен рай.

Разбира се, не знам какво точно е мислел Кънев. И много е възможно бомбата над Хирошима да не бе засегнала собственото му откритие и изобщо животът му да е бил пощаден от трети удар. Спомням си, че седмица или месец преди срещата на „Толбухин“ бях запитал Стария:

— Кънев не се ли е мяркал?

— Отби се веднаж, но съвсем за малко.

— Е, вече няма от какво да се плаши.

— Напротив, налегнали са го нови страхове. „Всички тия чуждестранни мисии...“ — вика... Изобщо станал е тъй мнителен, че се бои и от сянката си. „Ясно е, че на края ще отида при руснаците — вика, — само че всичко трябва предварително добре да се обмисли.“ Сега тъкмо с това се и занимавал: с обмислянето. И също като по-рано се крие по цели дни, за да не го отмъкнели в Ню Йорк или Лондон.

Когато го видях този следобед, той идеше насреща ми откъм булевард „Руски“ забил поглед в тротоара, леко прегърбен и някак смален, сякаш всички тия години на снишаване и криене бяха изменили ръста му. Това не бе някогашният едър и масивен мъж, движещ се като валяк. Това бе един свит и боязлив човечец и шапката — все същата тая широкопола шапка с неопределен цвят — изглеждаше някак нелепо огромна над прегърбеното тяло, което я разхождаше по булеварда. Нелепо огромни изглеждаха и калните му туристически обувки, чийто тропот кънтеше по пустата улица бавно и ритмично, сякаш отмерваше времето. Реших да му обърна внимание, че тези обувки с оглушителните си кабари са лош спътник на конспирацията. Но де тоя миг Кънев вдигна глава, забеляза ме, огледа се неспокойно, като да търсеше изход, и внезапно свърна по „Славянска“.

Мислех да го сподиря и да му кажа нещо, макар че всъщност нямаше какво да му кажа. Мислех просто да го запitam как е и какво прави, изобщо да му задам някой от тия въпроси, които задаваме, когато не можем да измислим никаква тема за разговор. Обаче каква нужда имаше той от моите въпроси и не беше ли по-скоро това моя нужда — да отреагирам едно съчувствие и да проявя един жест на дружелюбие. Човекът ме бе видял и бе свърнал именно за да избегне срещата. Тогава какъв смисъл да се показвам нахален и да събуждам подозрението, че съм агент на американците. Така че сподирях го с поглед — тая леко прегърбена и вече смалена фигура под огромната стара шапка — и продължих нататък. Повече не го видях. А сетне и съвсем го забравих. Забравил съм дори кога и от кого научих случайно, че е умрял.

И си го спомних много години по-късно една нощ, когато размислях над това странно нещо — съчувствието. Този едър и грубо одялан мъж носеше нежна душа, затворена и смълчана, защото бе изцяло погълната от мечтата за щастието на хората. Той ми бе казал веднаж, че няма никакво понятие от красотата, но красотата той я носеше у себе си. Той бе живял в мизерия години наред, за да може да използва жалката пенсия за голямото дело. И години наред бе протягал ръка не за да вземе, а за да даде, ала ръката му бе останала да виси във въздуха. Той не бе получил нищо, дори и съчувствие. Не бе го получил от никого, дори и от мене.

И едничкият път, когато усетих състрадание към тоя окаян самотник, това бе онзи следобед на булеварда, додето гледах как се отдалечава под огромната посивяла от годините шапка, как се измъква на пръсти с тия оглушително тропаци, огромни обувки. Мислех да го догоня, да му кажа нещо, нещо такова, нещо без значение... Но после отминах.

Ние често отминаваме тъй — било че бързаеме, било че ни е неловко, било че оставяме за по-късно. Ако някой ни отвърне накриво, не отминаваме. Ако някой ни обиди, не отминаваме. Ако е засегнат разсъдъкът или самолюбието, не отминаваме. Но ако е докоснато сърцето, ако е блеснала искрата на състраданието, не е чудно и да отминем. Една искра, оставиш ли я да се разпали, винаги ще те вкара в разходи на пари или време. А сърцето... нека сърцето си гледа кръвообращението.

И тъй, потиснал бях състраданието и бях отминал. Но защо по-рано, през всички ония години не бях дори изпитал състрадание към този човек? Вероятно защото изглеждаше достатъчно силен, за да предизвиква състрадание. И уверен в себе си. И настъпателен. Могат ли такива хора изобщо да предизвикват чувство на състрадание?

Великият инквизитор от поемата на Иван Карамазов се изправя не като сподвижник, а като антипод на Христа, за да покаже, че Христос с уважението си към човека всъщност го обрича на нещастие и че само тия като Инквизитора истински обичат човека:

„Ти го уважаваше толкова, а постъпи така, като че си престанал да му съчувстваш, защото твърде много поиска от него... Ако го уважаваше по-малко, по-малко би и поискал от него, а това би било по-близо до любовта, защото по-лек би бил неговият товар.“

Тук състраданието към човека е противопоставено на уважението към човека. Ние можем да се съгласим или не с подобна теза, ала тя не е случайна.

В своя монолог Инквизиторът ни разкрива и как оценява хората, и с какво те привличат състраданието му. Те са роби с вродено безчинство, но „слабосилни и жалки като деца“. И той вижда как те „ще станат плахи и ще почнат да се притискат към нас от страх като пиленца към квачка“, те „ще треперят безсилни... умовете им ще се напращат, очите им ще станат извори на сълзи“. „Те са слаби и безсилни — повтаря неведнаж Инквизиторът, за да заключи: — Аз напуснах гордите и се върнах при смирените, за щастие на тези смирени.“

В тия пасажи същността на състраданието е разкрита в класическата си формула: то е израз на превъзходство и възниква пред нещастieto на човека, но на един безсилен и беззащитен човек.

Разбира се, обичта е разтегливо понятие, също както и нейната рожба — състраданието. То може да бъде проява на човешка солидарност, искрено сърдечно съпричастие, а може да бъде и снизходително съчувствие, господарски жест, милостиня. То може да бъде спонтанен порив да помогнеш на другия, а може да е и съзнателен или неосъзнат стремеж да доставиш известна наслада на самия себе си, да погъделичкаш приятно една невзискателна съвест, задоволяваща се с лицемерието на показния жест.

Спомням си, че когато бях малък и баба ме мъкнеше в неделни дни по църквите, обичайно бе на излизане от службата богомолците да дават по някой грош на струпаните отвън просяци. За тая благородна кауза на състраданието баба даваше и на мене един лев, който пусках не без тръпка на скрито задоволство в скута на някоя бедна жена. Един лев не беше чак толкова малко. Някои се задоволяваха да пускат и цинкови стотинки. Но когато тази сцена на стотинковите подаяния се разиграваше по стълбите на „Света София“, тук нерядко на преден план излизаше един тип с важна осанка, зад чийто гръб хората си шепнеха: „Министърът, министърът!“ Запомнил съм го, защото той с жеста си на господарска щедрост ме караше да се чувствам жалък с моето мизерно левче.

Министърът бе много религиозен и много дебел, а в тежкия си балтон с астраганена яка изглеждаше още по-дебел. За да бъде обективен, би следвало да добавя, че бе и много великодушен. Изправен на стълбата на църквата, тъй че всички да могат да му се наслаждават, той тържествено вадеше от джоба си едра монета, вдигаше я нагоре, сякаш да демонстрира как никелът блести на слънцето, а сетне с небрежния жест на „не гледам какво давам“ я хвърляше в шапката на някой просяк. Може би той вдигаше монетата с тоя показан жест просто за да се увери, че това е наистина десетолевка, а не петак.

Може би я вдигаше, за да стане ясно на всички, че пуска именно монета, а не копче. Но така или иначе щедрата милостиня царствено блясваше пред очите на множеството и аз дори подозирах, че предварително е лъснал десетачката у дома си, за да стане тя още по-ослепителна.

Обаче състраданието дори и когато не се проявява в обидната форма на милостиня, носи у себе си елемента на превъзходство. Трябва да си по-богат от бедния, за да изпиташ съчувствие, та ако ще, и това да е сърдечно богатство.

Състраданието, истинското, а не милозливото, упражнявано за наша лична наслада, е нещо, без което човечеството би огрубяло и оскотяло. Обаче, кой знае защо, ние съчувствуваме най-вече на кротките, на тия „жалките и безсилните“. Едно дете с умоляващ поглед, един клетник, измъчван от глад, един безпомощен инвалид

имат всички шансове да предизвикат състрадание. Тази особеност е добре позната на просяците симуланти. А също и на писателите.

Героят в Гоголевия Шинел е колкото безобиден, толкова и беззащитен. И героите, с които Достоевски ни умилюва, са все едни такива смирени и кротки. Не защото Достоевски е искал на всяка цена да изтръгва сълзи от очите ни — както твърдят неговите противници, — а защото такъв е бил възгледът му за страданието и изкуплението.

Споменавам големите, за да не се занимавам със занаятчиите и, бих казал, шарлатаните, готови да използват смъртта на едно дете и скръбта на една майка само за да разплачат чувствителния читател или зрител. Всъщност тия шарлатани по нищо не се отличават от симуланта-просяк, скрил острия си поглед под сините очила на слепеца. Тия шарлатани, също като своите улични събратя, просто чакат някой да хвърли нещо в шапките им.

И така — кротките. А защо кротките? Защо не тия, у които нещастieto вместо примирение предизвиква още по-голямо упорство? Защо не хора, като моя някогашен познайник Кънев, който се движеше сред лишенията и несполуките твърдоглав и непоколебим като валяк? Той беше трагичен герой, макар че едва ли го съзнаваше. Но аз, който понякога го съзнавах, не изпитвах състрадание към този трагичен герой. И ако изпитвах нещо, то бе не състрадание, а една друга форма на солидарност — чувството на уважение.

Някога, подир априлските събития от 1925, бях зърнал във вестника снимка на хора, крачещи към бесилото. И макар да съм би тогава още невръстен хлапак, запомних тази снимка, защото в нея за пръв път ми се явяваха образът на трагедията и образът на героя. Бях дълбоко развълнуван — колкото дълбоко може да бъде развълнувано едно дете. Но това вълнение не бе състрадание, а адмирация.

Ние не изпитваме състрадание към този, който се е възбунтувал и се е изправил да дели мегдан с една разрушителна сила — природна или човешка, — не защото сме безчувствени, а защото ни липсва чувството за превъзходство. И защото вдигналият се на борба за едно право дело дори да има участва на жертва, остава във времето като победител. А победителят предизвиква не състрадание, но респект или адмирация. Ние сме твърде дребни пред Прометей, за да изпитваме състрадание към него. Дори низвергнат и прикован на скалата, той е

достатъчно титаничен — може би дори по-титаничен отвсякога, — за да буди нещо друго освен възхищение.

Съчувствието към по-слабите от нас и преклонението към по-силните — така се затваря кръгът.

Песимистите смятат, че това затваряне на кръга е проекция на безизходицата. Стрдание или състрадание, жертва или саможертва, подчинение или непокорство — не е ли все същото? — човекът е винаги потърпевш. И раят е само едно легендарно минало. И всичко започва на изток от рая.

Но какъв е собствено този библейски рай? Една пищна градина и нищо повече. Една зоологическа градина, по-точно казано. Той не е бил устроен според нуждите на човека, защото е бил създаден преди раждането на човека. Една скучна градина, където човекът е бил само добавка към другите зоологически видове — такъв е библейският рай.

И да речем, че Адам би запазил мястото си в тоя уютен парк, какво от това? Той би си останал само едно сънно същество, изтягащо се с празна глава пол сянката на райските дървета.

Да, наистина: всичко започва на изток от рая. Раят, това е само неосъзнатият покой в майчината утроба. И истинското раждане започва от страданието, там — на изток от рая.

Двуногият е трябвало тепърва да мине през мъките и нещастията, през жертвите и изкупленията, през провалите и трудното възкачване, за да добие човешките си черти и човешкото си сърце, способно да страда, но и да се радва, да се обезкуражава, но и да копнее и преди всичко способно на онова най-велико чувство — обичта.

Хората с вкус към забавните подробности ще ви кажат, че всяка една от трите поеми на Данте, съставлящи „Божествената комедия“, завършва с думата „звезди“. Тази подробност може би не е чак толкова дребна. Изследвайки света на човешките страхове и надежди от дъното на преизподнята до висините на рая, поетът в същото време ни подсказва, че отвъд тоя човешки свят има един друг огромен свят — света на космичната безпределност.

Ала по-важното е, че за Данте не само човешкият свят, но и безкрайната вселена се движат, оживени от една-единствена могъща сила — обичта. И преминал през всички бездни на нещастията, скръбта и страданието, извисил се до сияйните върхове на копнежа и

мечтата, поетът ни разкрива в заключителния стих на творбата тая властна сила — обичта.

Обичта, която движи слънцето и другите звезди.

II

Ранният следобед е слънчев, дори топъл, ако имаме пред вид, че вече е краят на септември, но в коридорите на старата сграда цари вечният хлад, придружен от вечния мирис на терпентин и блажни бои. Пустии коридори, пустии ателиета и канцеларии. Студентите са на бригада. Една чистачка, мярнала се за миг по стълбището, ме осведомява, че и чиновниците отсъствуват: новият професор Еди-кой си давал банкет еди-къде си по случай професурата.

Излишно е да вися повече тук, тъй като подобни банкети обикновено се затягат и траят дълго. Но аз все пак продължавам да се шляя из коридора и пустите ателиета и да оглеждам градината през прозореца, чието замърсено стъкло превръща слънчевия изглед в посърнал сиво-зелен пейзаж. „Населен пейзаж“, професионално казано, защото на скамейката насреща са се разположили две жени или два модела, професионално казано. Едната, по-младата, си вади хляба от своята едра и пълна плът — има професори, които смятат, че едрите форми са най-благодарни за етюдна работа. Другата е вече сбърчена от годините и суховата, но тя също успява да си вади хляба — има професори, които смятат, че мършавостта най-добре разкрива костната структура и мускулатурата.

Форма-обем или форма-структура, това е наистина трудна дилема. Трудна и благодарна, доколкото дава възможност и на пълните, и на мършавите да си вадят хляба. В тоя миг жената-обем изува обувките си, които вероятно я стягат, и отпуска върху топлия пясък подпухналите си нозе, докато жената-структура ѝ разказва възбудено нещо, като прави къси резки жестове с мършавата си десница, сякаш сочи някакъв невидим опонент.

Форма-обем или форма-структура — слушам ги тук тия спорове вече четвърт век, ала очевидно няма да мога да дочакам крайното решение, между другото и за туй, че се готвя да отивам в пенсия.

И додето стоя и зяпам през прозореца, усещам, че всъщност затова се шляя и си губя времето в тая пуста сграда, защото се готвя да

отивам в пенсия. Иначе бързаш да дойдеш и да си изнесеш лекцията, а сетне бързаш да си отидеш. Но сега не бързаш. Обичайното размекване пред раздялата. Дори когато това е раздяла с нещо, на което никога не си смятал, че държиш особено.

Какво, размекваш ли се, или все пак чакаш някого из тия необичайно тихи коридори? Може би чакаш да срещнеш себе си, да зърнеш себе си отстриани, да се видиш такъв, какъвто беше преди повече от двацет години, точно по средата на века? Ти се движеше с тромавата си походка към салона за прожекции, понесъл чантата с репродукции и съзнанието за ползата, която принасяш. В главата ти всичко бе пределно ясно, както се и полага на един сериозен преподавател — определящото влияние на базата върху надстройката, но също, разбира се, и принципът на относителната самостоятелност, признаващ великодушно, че изкуството не е огледално отражение на икономически отношения. Всичко беше ясно до последни подробности. И животът също бе ясен. И макар в тоя живот да дебнеха заплахи, утешителното бе, че ти и тях можеш да обясниш, че си получил привилегията на една облекчаваща и безбрежна яснота, поставяща те в приятното състояние на безтегловност, също като наркозата.

Или може би очакваш да се зърнеш още по-млад, съвсем млад, в годините преди Девети, забързал нагоре по стълбата към библиотеката. Тя беше голяма, но доста обърквана и занемарена библиотека и ти, за да изкараш някой лев, се бе наел да я подредиш с инвентарна книга, каталози и всичко останало. Катереше се до високите рафтове, смъкваше потъналите в прах томове и тракаше фишовете върху раздрънканата канцеларска машина, додето шефът библиотекар, един по-възрастен художник, седеше зад бюрото и се забавляваше да прави неприлични рисунки. Всъщност тия неприлични рисунки не го забавляваха особено, понеже ги правеше вече не знам откога и те излизаха все едни и същи. Но библиотечното дело бе още по-отегчително, така че той все пак предпочиташе рисунките.

Към четири или пет часа следобед в мрачното помещение се вмъкваше някой от приятелите студенти, за да те уведоми шепнешком, че тя вече чака долу на двора. „Ами какво да правя, нека чака“ — отвърщаше ти, като кимаше с красноречив поглед по посока на художника библиотекар, който съвсем не мислеше да си тръгва, макар

че и нищо особено не го задържаше тук освен може би рисунките и педантичното чувство за дълг пред служебното разписание.

Тия бегли посещения и това „нека чака“ се повтаряха обикновено два или три пъти, додето на края тя, загубила търпение да чака, сама пристигаше и със своите „много се извинявам“ и „ще изтървеме филма“ те изтръгваше от опеката на художника, бързащ да прояви галантността си към нежния пол.

А всъщност няма никаква опасност да изтървеш филма. И този филм вече се е завъртял, по обичая си отзад напред, както приляга за един филм на спомените, и ти се виждаш отново по същите тия коридори, но сега като съвсем малко момче, хванало майка си за ръка и крачещо неохотно към досадната, не неотменима цел — неделната сказка на Стария.

Тия сказки, поне по време на детството ми бяха едно традиционно и доста тягостно блюдо в трапезата на неделния ден и се изтърпяваха по-леко само, в случай че светливите картини на екрана се сменяха по-често. Проекционният апарат бе огромен и с металически устройства като боен кораб и Стария се настаняваше в долната част на броненосеца пред малката настолна лампа, а в торната част седнаше с цялото си величие разсилният Сотир. Това ми се струваше не твърде редно — баща ми да се свива долу, а над него върху капитанския мостик да се перчи Сотир, който при това по обичая си не бе и съвсем трезвен.

Така или иначе сказката започваше и по време на уводната част единственото ми занимание бе да наблюдавам лицето на Стария, някак далечно и чуждо в тоя миг, както бе осветено отдолу от острия лъч на лампата. Сетне се чуваше сухо изтропване. Това бе знак, че Сотир трябва да почне проекцията, и всяко следващо изтропване означаваше, че на екрана ще се появи нова картина. Картините уви бяха черно-бели и най-често съвсем безинтересни — портрети на непознати мъже в старинни облекла или разни религиозни истории, като в църквите. Виж, ако туй бяха сцени с индианци или епизоди от Троянската война... Но сцени с индианци нямаше.

Понякога баща ми изтропваше с два последователни удара, малко по-нервни от обичайните. Това бе сигнал към Сотир да си отваря очите, защото в пиянската си полудрямка бе сложил диапозитива наопаки и тържественият Шарл Девети на Клуе се бе

появил върху екрана, навирил нагоре крака като цирков акробат. Но тия забавни интермедии бяха доста редки. Макар и пийнал порядъчно, Сотир за жалост си знаеше работата.

Този филм на спомена е доста накъсан и твърде изтърган, като старите безфокусни ленти, надраскани от отвесни черти, сякаш са снимани в дъждовно време. Той ми се явява на парчета, слепени без всякакъв ред или може би в някакъв ред, чийто смисъл не съм в състояние да доловя. И аз се виждам, ту още млад доцент, посред някоя остра и шумна схватка в академичния свят, ту съвсем малък, крачещ отегчено до баща си. Майка ми вече бе починала, но животът — колкото и странно да бе — продължаваше да си тече и сказките също продължаваха, ала сега още по-тягостни, понеже за ръка ме водеше не мама, а Стария. Подир което отново се виждам заедно със Стария, само че този път той е седнал в салона, а аз стоя изправен до катедрата, притеснен и изпотен, защото ми е възложено да разгледам идейните слабости на бащините ми лекции, тъй като на мене всичко ми е ясно, а на Стария не му е ясно.

Отново се обръщам към прозореца и поглеждам навън, понеже филмът на спомена внезапно се е прокъсал и върху екрана в главата ми дразнещо трепти бялата празнота на нищото. Двата модела са приключили разговора си. Жената-структура вече е станала от скамейката, а жената-обем наново обува обувките си и също се готви да става. Те си тръгват и когато ги изпровождам с поглед до изхода, филмът на спомена ненадейно отново се задвижва.

Тук край оградата до самата врата всеки неделен ден в часа преди сказката заставахе една възрастна просякиня. Тя бе най-редовният посетител на беседите, макар да не влизаше в салона, защото какво може да разбере от прожекциите една сляпа жена. Но въпреки че бе сляпа, тя бе усетила, че тук в неделен ден се събират доста хора, и то тъкмо в оня празен следобеден час, когато улиците пустееха. Затуй винаги бе на уреченото място и в уреченото време, вдигнала нагоре слепите си очи, сякаш виждаше там в небето нещо невидимо за окатите, и държаща в треперящата си ръка малката алуминиева купичка, неотменна част на войнишкия прибор за бръснене.

Когато пристигахме за сказката и зървахме още от ъгъла, че жената е вече на поста си, Стария бъркаше в джоба си, подаваше ми

някоя монета, а аз се затичвах да я пусна в чинийката на просякинята. Това ми даваше самочуствието, че милостинята идва от мене, а не от Стария.

* * *

Жестът на състрадание винаги предизвиква известно задоволство. Но идва време, когато задоволството все повече отстъпва място на някаква смътна горчивина. Дори безкрайно често да го повтаряш той жест, нима това ще измени нещата. Нима можеш с чаена лъжичка да изгребеш морето на човешката мъка. И нищо чудно тая горчивина да избуи някой ден в стремеж към истинско и трайно разрешение на човешката участ и ти да усетиш влечението към Големия път.

Свикнал съм да го наричам за себе си „третия път“. Понеже преди него бях раздвоен между други два пътя. Единият минаваше през отрупания с книги кабинет на баща ми, а другият бе улицата. Можех да стана с почти еднаква лекота и книжен плъх, и гамен. И ако не станах нито едното, нито другото, то беше, защото разреших покъсно дилемата, като избрах третия път. Или той сам ме повика.

Нещастията, страданията и хаосът, дето ги срещях в книгите, над които осъмвах, или дето ме причакваха навън в живота, постепенно ме водеха до смътната мисъл, че отвъд разните присъщи на всеки юноша мечти за призиването, бъдещето и успеха има нещо по-важно и по-основно и то не е дали ще станеш художник или мислител, а дали ще станеш човек. И постепенно, неуловимо и бавно у мене се оформяше едно предчувствие, което не знам точно кога и как прерасна в убеждение: съдбоносната необходимост да хвана третия път, ако искам да стана човек. Пътят на комунизма.

Разбира се, известно е, че съдбоносните решения нерядко представляват съдбоносни грешки. Но сега, след като четири десетилетия вече вървя по този път, струва ми се, мога да преценя, че нямам основания да съжалявам за избраната посока. И че никога, нито в един миг не съм съжалявал, дори и тогава, когато напред са ме чакали най-вече трудности или огорчения.

Казват, че всеки от различна посока идва към комунизма. Посоката, от която съм дошъл, ми е ясна, отправната точка — също, ала нямам никакъв спомен за деня и часа на тръгването. Не помня да е имало никакъв разговор или някаква демонстрация, или избухване на някакво събитие, което да бележи кръщелната ми дата и при което да съм си казал: от днес ставам комунист.

Всичко бе почнало може би от оная снимка на крачеци към бесилото хора, зърната още през априлските събития във вестника, а също и от подслушания по този повод разговор между възрастните, които коментираха хладнокръвието на осъдените и най-вече на един от тях, поел пътя към смъртта с цигара в уста. Но смешно е да се смята, че голямата идея ме е завладяла още на шестгодишна възраст само защото съм изпитал неясна тръпка на респект пред героизма.

По-късно в прогимназията развяха вестник „Ехо“ през междучасията, за да дразня богаташките мамини синчета, а по време на изборите разнасях сребърните бюлетини на Трудовия блок из квартала, но едва ли съм разбирал много нещо от политическите коментари на вестника и от смисъла на предизборната борба.

Още по-късно, в долните класове на гимназията, декламирах „Септември“ на Гео Милев и страшно се впечатлявах от стиховете на Маяковски и изпитвах презрение към пубертетните фашисти наоколо с кресливите им шовинистични фрази, с нашите по куртките трикольори и с цялата им показна войнственост. Но поетичните ми настроения и гимназистките ми антипатии още съвсем не означаваха, че съм станал комунист.

Ала животът наоколо бе пълен с конфликти и сблъсъци, които нерядко те заставяха да взимаш една или друга страна и неуловимо те насочваха към една или друга позиция. Учителят по старогръцки например, който бе женен за германка, с повод и без повод произнасяше вдъхновени тиради за немския гений, като при това немския гений той го разбираше в строго нацистки смисъл. И веднаж, додето изразяваше адмирацията си към Хитлер, някой от нашата редица изпищя с тънък присмехулен глас:

— Бояджия!

— Кой извика? — запита строго учителят.

Погледът му, обхождащ чиновете, спря на мене:

— Ти ли извика?

— Какво значение кой е извикал? — отвърнах. — На цял свят е известно, че е бояджия... И отгоре на всичко, маниакален тип...

— Вън! — изкрещя даскалът. — Напусни класа! Бързо, бързо!...

Излязох, разбира се, макар и с предизвикателна мудност. В жеста ми нямаше нищо героично, защото Хитлер — дошъл съвсем неотдавна на власт — още не бе обявен за божество поне у нас и да го наречеш маниак, не бе кой знае какво светотатство.

Лошото е, че от този миг нататък учителят почна почти всеки час да ме изпитва и почти всеки час ми завърташе по някоя двойка дори и когато отговарях без грешка.

— Защо ми пишете слаб, след като ви казах всичко? — негодувах аз.

— Защото се подготвяш навън в коридора.

— Това не е ваша работа къде се подготвям.

— Сядай, момче, сядай, додето не съм те изгонил — пропяваше той и слагаше точка на разговора.

Докато веднаж го срещнах на четири очи в същия този коридор, дето се подготвях, и го предупредих:

— Баща ми ще поиска да ме изпитате пред комисия.

— Ти какво, плашиш ли ме? — запита учителят с усмивка на превъзходство.

Но въпреки усмивката предупреждението изигра ролята си, макар баща ми да нямаше хабер за двойките, които ми носеше „Анабазисът“ на Ксенофонт. Слабите бележки започнаха да оредяват, обаче даскалът все пак си направи удоволствието да ме остави на поправителен изпит. Само че тук бе принуден да свие знамената, понеже изпитът се провеждаше пред комисия.

По-късно той тип вече не си позволяваше да ми пише двойки, но затуй пък през целия гимназиален курс ми намаляваше бележките поне с една единица. Така го бях намразил, че мечтаех час по-скоро да свърша гимназия и още през първия си ден на свободен гражданин да го пребия от бой. Но когато свърших, дори не се сетих за него. А скоро след Девети една вечер същият този даскал довтаса в къщи разстроен и поиска да съм се обадел някому в негова полза:

— Ти знаеш, че си разбирам от работата и с политика не съм се занимавал...

— А тирадите за Хитлер?

— Е, това беше отдавна... временни увлечения... войната ни отвори очите...

И аз се обадох в негова полза, в полза на тоя тип, когото някога в мечтите си налагах с юмруци до разкървавяване.

Един ден тъкмо когато раздавах в класа новия брой на „Ученически подем“, влезе учителката по психология.

— За мене няма ли брой? — усмихна се тя.

Въпросът бе отправен към мене, понеже бях член на редакцията и учителката го знаеше много добре, тъй като именно по нейна препоръка бях влязъл там.

Подадох ѝ един вестник. Тя го взе и вероятно се готвеше да го остави на масата и да почне урока, когато погледът ѝ падна върху клишетото на корицата. Беше литографията на Колвиц „Градски приют“: една майка с измъчено лице, свила се на земята и прикътала до себе си невръстните деца.

Учителката вдигна с два пръста броя, сякаш държеше някакъв не твърде чист парцал, и запита:

— И защо сте поместили това сърцераздирателно нещо?

— Ами защото животът е пълен с такива сърцераздирателни неща — позволих си да отвърна.

Класът бе стихнал. Пререканията с учителите се посрещаха винаги като увлекателен спектакъл.

Психоложката сви недоволно устни:

— Това не е обяснение. Животът е пълен с всякакви неща.

Това пък не бе отговор. Затуй премълчах.

— И кой ги кара тия нещастници да раждат деца, след като нямат пари да ги отгледат? — настоя учителката.

— Всяка жена има право да бъде майка.

— Да бъдеш майка е въпрос не само на право, а и на задължение — възрази авторитетно тя, понеже бе стара мома. — Ако родителите са нещастници, защо трябва да създават и други нещастници?

Учителката огледа редиците, като да търсеше израз на съчувствие по лицата на момчетата. Но момчетата от нашия клас бяха най-вече от бедни семейства.

— И не раждат по едно-две деца като културните хора, ами по пет и по шест... Колкото по-мизерно живеят, толкова повече деца раждат! — рече тя с едва сдържано раздражение.

— Ами ако бедните не се плодяха тъй, трябваше отдавна да измрат от беднотията... — обади се някой зад гърба ми.

— И тогава тия, културните, ще трябва сами да идат да работят на фабриката... — добави друг.

— А, щом почваме с политическата агитация, по-добре да минем към урока — промърмори с гримаса на отегчение учителката.

И тя мина към следващия урок.

Прозаично казано, всичко е резултат на натрупвания. И внезапните решения, дето някой ден ни осеняват, също са резултат на бавни и незабележими натрупвания. И обикновено ние помним деня на голямото решение, а многото предишни дни на малките натрупвания се изличават без следа.

При мене беше обратното. Забравил съм тъкмо големия ден, ако е имало такъв, в което силно се съмнявам, защото бих го запомнил. Затуй пък сума дреболии са останали в паметта ми. И те се трупаха незабележимо, тия дреболии, в досадата на училищния живот и в уличното всекидневие и аз съвсем неусетно поемах посоката към третия път.

И доколкото си спомням, един ден съвсем случайно си дадох сметка накъде вървя. Бях отишъл на гости у леля си. Обичах да ходя понякога там, тъй като тя беседваше с мене почти като с пълнолетен и по моя преценка имаше доста демократични разбирания. Бях в шести клас, тъкмо на оная възраст, когато се чувстваш вече голям, ала само ти се чувстваш голям, а всички наоколо те мислят още за дете и дори не те допускат в разговора — „ти мълчи, тебе никой не те пита“ и „когато пораснеш, тогава ще си кажеш мнението“ — и това страшно те ядосва.

Леля ми, ако в момента нямаше частен урок — тя даваше у дома си частни уроци, — ме оставяше свободно да развивам възгледите си и дори понякога си даваше труда да възразява и да спори с мене, също като че бях възрастен. И тоя ден пак разговаряхме тъй, додето тя се подкрепяше с едно малко кафе, а аз трябваше да се задоволя с вечното сладко от вишни, защото колкото и да ме третираше като възрастен, леля ми не смяташе, че съм станал толкова възрастен, та да пия чак и кафе. Забравил съм напълно обсъждания въпрос. Помня само, че леля ми отначало възразяваше по някои мои оценки, а сетне престана да възразява и започна да ме слуша с някакво подозрително внимание, додето на края не се сдържа и възкликна:

— Но ти разсъждаваш също като комунист!

Забележката донейде ме изненада, защото и сам едва ли си давах сметка, че разсъждавам като комунист. Това не ми попречи обаче да отвърна с най-непринуден тон:

— А като какъв да разсъждавам?

— Комунист! Божичко, Богомил е!...

Това, че бе поставила името божие наред с моето, вече достатъчно свидетелствуваше за стъписването ѝ, защото леля ми не бе от тия, дето са свикнали да споменават напразно името господне. Иначе тя бе добра жена и ако се бе стреснала пред понятието „комунист“, причината бе, че за нея то означаваше не толкова светоглед, колкото побоища из участъците, неприятности с властта, а може би и затвор.

„А като какъв друг искаш да разсъждавам?“ — продължавах да си повтарям наум, след като отдавна вече бях поел пътя за в къщи. Но самият факт, че така упорито си повтарях тая фраза, говореше, че не съм твърде сигурен в нея. Защото знаех, че за комунизма са написани цял куп дебели книги, а аз не бях прочел нито една от тях и не можех да бъда сигурен дали съм комунист, или не.

Съзнавам, че много по-сериозно и тържествено би прозвучало, ако кажа, че съм разрешил тоя съдбоносен проблем за житейската позиция подир задълбочени размишления върху основния философски въпрос или върху законите на общественото развитие. Но в ония години аз още не бях размишлявал по тия неща и ако почнех да говоря по тях, навярно бих говорил не като комунист, а като пълен невежа.

И колкото да звучи обидно за интелекта ми, налага се да призная, че бях се насочил към третия път не по повелята на интелекта, а по призива на това съвсем обикновено и лишено от всякаква научна квалификация нещо — сърцето.

Картините на човешката мизерия, с които тая безкрайна галерия, улицата, изобилствуваше, самодоволният вид на депутати и парвенюта, угодяващи се зад витрината на Елит, и простолюдието, натъпкано в миризливите ахчийници по Гробарска и Опълченска, задоволяващо се с една фасул чорба и половин хляб; тържествените молебени пред Александър Невски с блясъка на еполети, саби и цилиндри и дрипавата навалица от селяни по пазарищата; натруфената столична знатност, обхождаща магазините по Лега и Търговска и

оставяща великодушно подире си аромата на френски парфюми и на цигари Баучер, и човешките отрепки, ровещи се в кофите за боклук; работниците, излезли на демонстрация и носещи като единствено оръжие табелките с несръчно написаните лозунги, и връхлитащите върху тях ескадрони на конната полиция; приказките на нашата психоложка за правата на богатите и отговорността на бедните; най-сетне образите от оная, другата галерия, нереална, но не по-малко покъртителна — от нещастника чичо Том на Бичер-Стоу до унижените и оскърбените на Достоевски и до босяците на Горки, — такива бяха дреболиите, които караха сърцето ми да се свива и неусетно ме насочваха към мисълта за изхода и избавлението, за равенството и братството между хората.

Едва по-късно ми обясниха, че всичко това съвсем не е комунизъм, а обикновена дребнобуржоазна сантименталност. И че комунизмът се основава не на емоционални реакции, а на една строго научна теория за света и за обществото. Само че, изглежда, не бяха успели да ми го обяснят твърде убедително или пък аз се бях оказал не особено схватлив, понеже у мене докрай си остана подозрението, че нещата не стоят точно така. И дори да приемем, че човешкият мозък не е нищо повече от изчислителна машина, това едва ли трябва да ни изпълва с увереност, че и самият човек е просто една изчислителна машина. Защото у човека освен мозък има и сърце.

И ми се е случвало неведнаж да срещам по пътя си солидно подготвени в марксистическото учение хора, способни подробно да ви изложат теорията за принадлежната стойност и които никога не са отстъпили от позицията си, не са извършили предателство, не са нарушили партийния устав — поне що се отнася до буквата, — но които аз лично не бих дръзнал да нарека комунисти, поради изключителното ми уважение към това понятие. Може туй също да е дребнобуржоазен сантиментализъм, но за мене не е комунист този, който носи в гърдите си вместо човешко сърце само една мускулна помпа, на дори и състоянието на тая помпа да е напълно задоволително от медицинска гледна точка.

А що се отнася до теорията, макар по онова време да бях още в шести клас, вероятно щях да съм навлязъл и в нея, ако не в сърцевината ѝ, то поне в преддверието, стига няколко години по-рано да не бе произлязъл един малък инцидент. Работата е в туй, че още

като хлапак дотам се бях възгордял от интелектуалните си способности, че бях поискал от баща си не друго, а „Капиталът“ на Маркс. И естествено още след няколко страници го захвърлих обезкуражен, като се утешавах с мисълта, че това четиво е за сухи мозъци с научно устройство, а не за широки натури като мене.

Така че в шести клас, макар да четях немалко философски книжлета, от писмата на Сенека до Заратустра на Ницше, още не ми се бе случвало да назърна в марксизма, ако не смятаме злополуката с „Капитала“. Взех да назъртам едва след като влязох в редакцията на „Ученически подем“.

Момчетата и момичетата в „Ученически подем“ бяха в по-голямата си част комунисти и отпърво ме посрещнаха доста резервирано, допускаяйки, че съм изпратен сред тях не толкова да им помагам, колкото да ги шпионирам. Така или иначе подозрителността, витаеща около мене, бързо се разсея и отношенията минаха от етапа на хладната резервираност към етапа на разгорещените спорове. Отнасях се към новите си познайници с едва скрито чувство на превъзходство, убеден, че що се касае до поезията и живописата, съм нагълтал много повече литература от тях. Те обаче също имаха основание за подобно чувство на превъзходство и съвсем не го криеха, изобличавайки ме на всяка крачка във философско невежество и идеалистическа обърканост. А споровете се водеха обикновено именно на философски теми.

Най-остри бяха споровете ми със Сашо Вутов. Изпрацахме се с него по улиците или той се отбиваше в къщи да вземе някоя книга, но това още не бе дружба, а някакво безкрайно пререкание, някакво словесно съперничество, което ни изморяваше и в същото време ни бе необходимо, сякаш всеки от двамата се бе зарекъл тайно да надвие непременно другия.

Ала така и не можахме да се надвием. Нито да се срещнем в позициите си. Когато аз стигнах до неговите възгледи, той вече ги бе изоставил, за да възприеме част от моя предишен индивидуализъм и дори да го надмине. Тъй че разминахме се и никой от двамата не спечели победата, пък и когато се разминавахме, никой вече не мислеше за победа.

Обаче в ония първи месеци на познанството Сашо наистина здраво ми опъваше нервите и нерядко ме притискаше до стената.

Налагаше се прочее да помисля по-сериозно за въоръжението си. И докато гласно поддържах, че и е ми трябват никакви наръчници по идеология и че не преписвам възгледите си от разни брошурки, почнах скришом да си доставям съответните наръчници от един познат студент. Това бяха някои марксистически издания още отпреди войната или такива популярни книжки като „Беседи с учителя по философия“ и „Азбука на комунизма“, но те чудесно вършеха работа, тъй като бяха главните източници и на Сашо. Само че както вече казах, едва бях успял да се въоръжа, и споровете ни със Сашо секнаха. Или по-точно изместиха се на литературна почва, и то след промяна на вратите.

Естествено „Учителят по философия“ беше полезен събеседник, но съвсем не ми вдъхваше самочувствието, че съм навлязъл в комунизма. Знаех, че истинските комунисти се занимават с нелегална работа, а не си чешат езиците като нас, обаче на мене специално никой не ми възлагаше нелегална работа.

Разчитах, че някой ден и това ще стане, но не бях съвсем сигурен.

Виж, бай Христо беше истински комунист, а не дърдорко. Той работеше в склада на издателството, където и аз ходех през летните месеци да изкарам някой лев. Всеки ден към обед бай Христо вземаше алуминиевите съдинки и тръгваше към близката гостилница да ги напълни с храна. Храната не бе за нас, а за жена му, която също бе комунистка и излежаваше присъда в Централния затвор. След като предадеше яденето на един свой сродник, за да го отнесе, бай Христо се връщаше, за да вземе участие в нашия собствен обед, значително по-скромен — сирене или колбаси, придружени с неизменното кило домати.

Додето се хранехме, насядали край сандъка-маса, ние с другия служител обсъждахме положението по фронтовете на Испания — тогава войната в Испания бе главната тема, — а бай Христо по навик мълчеше като риба и слушаше. Само понякога, в случай че доловеше в думите ни белези на политическо лекомислие, забелязваше късо:

— Това са бабини деветини... Това е версията на ония типове, анархистите...

За да го успокоим, ние с готовност приемахме, че това може да е наистина версия на ония типове, подир което минавахме на темата за предстоящото. И то, разбира се, ни се разкриваше не само

ослепително, а и съвсем близко. Подир победата в Испания, революцията щеше да залее Франция, а подир туй краят на Хитлер и Мусолини бе само въпрос на месеци. Революцията по онова време винаги ни се струваше съвсем предстояща — утре или в близките дни. Не знам дали бай Христо бе на същото мнение по въпроса, но във всеки случай той слушаше бърбенето ни, без да възразява и с някакъв едва доловим израз на снизхождение, сякаш произнасяше мислено: „Вярвайте, моите момчета, вярвайте! Иначе, каквито сте вятърничави, кой знае дали ще издържите.“

И ние вярвахме: утре или най-късно в близките дни. А когато поредното утре дойдеше, без да носи нещо по-добро, вярата ни се насочваше към следващото утре, а сетне — към по-следващото.

— Блажени верующите! — говореше по тоя повод един мой приятел, демократично настроен, ала не чак дотам, че да споделя възгледите ни. — Вие сте уж против религията, а съвсем приличате на тия бабички, дето висят по църквите.

Приятелят ми работеше в земеделските задруги, с които по онова време властта се опитваше да привлече селячеството. В служебните му функции влизаше и експедицията на седмичния вестник, издаван от задругите, нещо добре дошло за мене и за още половин дузина като мене. Веднаж в неделята в определен ден се настаняхме около огромната маса в един влажен сутерен и по принципа на конвейра започвахме подготовката на експедицията. Един мъкнеше вързопите с вестници, друг сгъваше броевете, трети ги обвиваше в бандерол, четвърти лепеше циклостилните адреси и пр. Работата бе съвсем механична и това ни даваше възможност да движим не само ръцете, но и езиците си. А случеше ли се нашият общ шеф и мой личен приятел да произнесе своето традиционно „блажени верующите!“, това тутакси предизвикваше също тъй традиционния изблик на негодувание у студента.

Студентът бе един друг от тия „истински“ комунисти, с които по онова време се срещах. За разлика от бай Христо обаче, той съвсем не скъпеше думите си, особено когато изпаднеше в раздражение, което при него не бе рядкост. Тази избухливост ми напомняше за Сашо Вутов, а понеже и студентът като Сашо Вутов бе болен от туберкулоза, стигнал бях до извода, че сприхавостта им се дължи на болестта. Така или иначе спорът между моя шеф и студента бързо се разгаряше, а те и

дватамата бяха тъй устати, че ние другите напразно се опитвахме да вземем участие в дискусията.

Студентът безспорно бе по-блестящ като полемист, но чиновникът съвсем не мислеше да се предава: Вие признавате само тия принципи, от които можете да печелите — забеляза той веднаж.

— Ами крайно време е и правата страна да почне да печели, след като папата е печелил два̀сет века — отвърна студентът. — Крайно време е. Иначе играта съвсем ще заприлича на арменски покер.

— Арменски покер ли? Не знам такъв...

Репликата бе произнесена с известна неловкост, понеже приятелят ми се смяташе за добър познавач на хазартните игри.

— Ами много просто: ти казваш едно число, след което аз казвам друго. Който е казал по-голямо число, той печели, това е арменският покер — обясни студентът.

Вицът трябва да е бил сравнително нов за времето, понеже предизвика оживление.

— Това не е никакъв покер — не се предаваше шефът. — И после кой решава, че аз трябва да кажа пръв числото, а не ти?

— Ами че който е по-силен. И точно по тая логика на народа вече два̀сет века се натрапват едни и същи принципи, от които той само губи...

— Е, значи, стигна пак на моето! — възкликна самодоволно чиновникът. — Нали и аз това казвам: блажени верующите! Когато хванете ръка, тогава ще почнете и да печелите. И по-точно — на конски великден...

В подобни случаи на полемична сполука той имаше обичай да замълчава и да ни оглежда, сякаш чака аплодисменти. Ала ние бяхме всички мислено на страната на студента и не се съмнявахме, че победата на противника е само временна.

— Вярно — кимна с фалшиво примирение студентът. — Само че в живота за разлика от арменския покер не е изключено някой ден силата да се прехвърли от едната страна на другата...

— Блажени верующите...

— ... както стана например преди известно време в царска Русия... Вероятно знаеш, че царска Русия вече не съществува. Съществува Съветският съюз.

Съветският съюз... Допускам, че днес за някои млади хора тази тема може да прозвучи като репертоар от общоприети и общоизвестни неща, между другото и за туй, че вместо да я развиваме в нейната необятност, ние понякога се задоволяваме да я маркираме с едни и същи, изтъркани от употреба фрази. Сега тази тема е насъщен елемент на всекидневието ни, ала някога бе насъщна част от нашите мечти. Запрещавана и оплювана от властите, тя се превръщаше в средоточие на вярата ни, в неподвластна на полицейския произвол територия на надеждата.

Когато първите скъпернически дозирани, но щедро окастрени от цензурата съветски филми почнаха да се появяват по екраните, ние свикнахме да посещаваме не само всеки филм, но и едва ли не всяка прожекция, вследствие на което веднаж Стария забеляза, че за да бъде всичко наред, остава само да си пренеса и леглото във „Феникс“, където по това време даваха „Пътният лист за живота“.

„Пътният лист за живота“ ние го знаехме наизуст, а също и „Веселите момчета“, „Цирк“ и „Тринадцать“. Знаехме наизуст и мелодиите, дошли тъкмо навреме, за да обновят поне отчасти музикалния ни репертоар. Защото тоя репертоар по силата на обстоятелствата бе крайно стародавен и ако не ме лъже паметта, се изчерпваше с „Интернационала“, „Варшавянката“ и една песен от времето на гражданската война, започваща с думите:

*Белая армия, черний барон
снова готовят нам царский трон...*

Що се отнася лично до мене, аз въпреки обаянието на новите мелодии, запазих сантименталната си привързаност към старите, понеже новите бяха предимно весели, а старите — героични и мене ми се струваше, че съм призван на тоя свят най-вече за героични дела, така че предпочитях пред закачливите интонации на някоя филмова песничка мъжествените, макар и отдавна познати строфи на марша:

*Так пусть же Красная
сжимает властно*

свой щик мазолестой рукой...

Подир откровението на съветските филми и песни дойде и откровението на съветската поезия. Един ден, докато се ровех из чуждестранния отдел на Чипевата книжарница, намерих някакъв каталог на „Международная книга“.

— Изписвате ли съветски книги? — запитах Доко Чипев, който, седнал зад бюрото в ъгъла, преглеждаше разни писма.

— Изписваме, разбира се — отвърна Доко, без да мигне. — Ние ги изписваме, цензурата ги спира... Но ако направиш по-голяма поръчка, не е изключено и да получиш нещо.

Отнесох каталога в къщи и в съгласие с получения съвет преписах не по-малко от три дузини заглавия. Баща ми прегледа списъка, добави няколко книги, които интересуваха самия него, и ми даде необходимата сума.

Започна период на напрегнато очакване. Първите два месеца минаха някак си по-леко, тъй като Доко ме бе предупредил, че пратката може да бъде получена най-рано подир два месеца. Ала оттук нататък обстановката доста се изнерви, най-вече за Доко, понеже не минаваше ден да не го споходя с вечния въпрос:

— Пристигнаха ли?

Подир което следваше неизменният отговор:

— Няма ги.

Но разговорът рядко се изчерпваше с това.

— Може би поръчката се е загубила по пътя... така че не е зле да пратиш нова — подхвърлях.

— Как ще се загуби, когато писмото е препоръчано — възразяваше Доко.

— Нищо, че е препоръчано. В края на краищата какво ти коства да пишеш повторно.

Той отвърщаше, че може и да пише или че още е рано, и изобщо пускаше в ход някакъв уклончив отговор. Додето най-сетне един ден не издържа:

— На кого да пиша бе, човек? На полицията ли? Толкова ли не разбираш, че тоя пакет, дето го чакаме, отдавна вече бере праха в някоя канцелария на оная, голямата къща до Шарения мост!

И все пак на края обитателят на въпросната канцелария вероятно бе решил да поразчисти помещението, защото веднаж, като се отбих в горния етаж на книжарницата — вече без всякаква надежда, а просто по инерция, — Доко ме посрещна с невероятното възклицание:

— Пристигнаха!

Оказа се обаче, че това обещаващо възклицание е валидно само за книгите, поръчани от Стария — няколко скучни наръчника по технология на лаковите багри. Колкото до десетките заглавия, изписани от мене, те бяха представени само от три томчета поезия — Хлебников, Пастернак и Маяковски.

Бях едновременно и разочарован, и радостен, ала моята радост бе нищо в сравнение с тая на Доко, предвкусващ началото на един дълъг и спокоен отдих. Побързах да отнеса книгите в къщи и като оставих Стария да се любува на химическите формули, започнах да изследвам собствените си съкровища.

По-късно на ул. Търговска бе открита специална книжарница за съветски издания и аз почти всяка заран се отбивах в нея и дори си давах там среща с приятели, додето не разбрахме, че заведението е под постоянно наблюдение на полицията, и педантично разглеждах цялата новопристигнала стока, а в щастливите дни си купувах и по някоя книга, но от всички тия щастливи дни все пак най-паметен си оставаше онзи ден, когато в стаята ми за пръв път се бяха появили три томчета съветска поезия, три томчета, дошли направо от далечната съветска страна, ако не броиме междинната станция на вече споменатата канцелария до Шарения мост.

Разбира се, и аз, и приятелите ми знаехме, макар и откъслечно, немалко работи за живота в родината на социализма и можехме да говорим за тях, като че сами бяхме обхождали баражите на Днепрогес или пещите на Магнитогорск и лично бяхме беседвали с Папанин или Чкалов, ала всичко туй бе всъщност само четено и чуто, докато тези томчета бяха нещо материално и зримо. И аз им се радвах на тия три книги просто ей тъй, като на вещи, както може да се радва само един влюбен в книгата маниак, и опипвах с ръка подвързиите, и се наслаждавах на цвета на платното и наведен над разтворените страници, вдъхвах лекия приятен мирис на печатарско мастило, точно според привичките на влюбения в книгата маниак, и тоя дъх ми се

струваше един такъв особен, съветски. И едва наситил им се като на вещи, преминах към самото четене.

Хлебников не ми хареса особено. Бях изненадан от експериментите му, но не и очарован. Пастернак ме привличаше с онова, което успявах да разбера или си въобразявах, че разбирам в стиховете му, ала при тогавашните ми познания на руския език, то съвсем не беше много. Затуй пък Маяковски ме увлече изведнаж, макар че и тук не всичко ми бе понятно, поне при първо четене.

Това не бе любов от пръв поглед. Маяковски вече ми бе известен от откъслечните преводи на Гео Милев и аз знаех тия преводи почти наизуст. Но оригиналните стихове бяха нещо съвсем различно от преводите и сега държах в ръцете си цял том такива стихове и само чаках баща ми да тръгне на лекции и да остана сам, за да задекламирам на висок глас:

*Разворачивайтесь в марше!
Словесной не место кляузе.
Тише, ораторы!
Ваше
слово,
товарищ маузер.*

Защото тия стихове просто изискваха да бъдат четени на глас. Те звучаха призивно и властно като реч на улична демонстрация, те бяха тъкмо това, което ми се струваше, че трябва да бъде революционната поезия. А в същото време бяха чужди на пресиления патос, на театралната поза, на кухото красноречие. Тържествените интонации, преди още да станат прекалено тържествени, спадаха до прозаизма на всекидневния говор и — обратно — от битовия иронично скициран детайл неусетно се стигаше до голямото патетично обобщение.

У Маяковски ме привличаше дори това, което дразнеше някои мои приятели — предизвикателният му тон, неприкритата му самонадеяност, дори наперените пози, които по правило бе заемал пред фотообектива. На мене лично ми се струваше, че зад тия пози се крие не толкова самонадеяност, колкото увереност в правдата на една позиция, не маниакална самовлюбеност, а героична всеотдайност:

*Мне наплевать
на бронзы ногопудье,
мне наплевать
на мрамурную слизь.
Сочтемся славою, —
ведь мы свои же люди, —
пускай нам
общим памятником будет
построенный
в боях
социализм.*

Въпросните приятели обаче смятаха, че адмиращията ми към Маяковски е резултат не толкова на родство в таланта, колкото на родство в арогантността. Не се опитвах да възразявам, между другото и за туй, че в тия думи имаше нещо вярно. И в стиховете ми, и в държането ми от онова време наистина съществуваха доста отчетливи прояви на грубост и предизвикателство. Подобни неща лесно могат да се обяснят с една банална младежка самонадеяност, обаче днес, когато се сещам за тях, струва ми се, че това обяснение е прекалено просто, за да бъде вярно. Проблемът, разбира се, не е от особено значение дори за самия мене, ала след като веднаж съм го засегнал, ще ми се да добавя, че би следвало освен известна доза младежко самочувствие да се имат пред вид поне още две неща, за да се разберат хлапашките ми пози. Първото е, че бях страшно стеснителен. А известно е, че когато си страшно стеснителен, най-лесното е да потърсиш спасение зад маската на една показна самоувереност. Второто и по-важното е, че възгледите и привичките, които все повече възприемах, ме поставяха и все по-често в конфликт с обичайната ми среда. Бях скъсал — неусетно дори за себе си — с много от тия принципи, представляващи азбучни етични и естетични истини за моя баща. Наистина баща ми не предизвикваше у мене враждебни реакции поради връзката на обич и поради туй, че уважаваше моята самостоятелност и никога не ми натрапваше схващанията си. Но други хора ги натрапваха или се дразнеха от разрушителните ми идеи и бохемска непристойност. Не искам да кажа, че познатите или близките на семейството бяха някакви

закоравели реакционери и тесногръди пуритани. Те бяха в по-голямата си част просто туй, което бе прието да се нарича тогава „порядъчни хора“, сиреч хора, предпазливи и умерени във всичко, включително и в либерализма си.

Веднаж, когато на някакъв имен ден в някаква среда на близки се бе разгорял някакъв политически спор, един мой възрастен сродник се обади в моя защита:

— А бе оставете го момчето, защо сте го натракали!

— Защото говори като изпечен комунист — обади се някой.

— Че какво, като говори? Нали сега му е времето да бъде комунист!

И възползувал се от внезапната тишина и настъпилото смайване, сродникът добродушно поясни:

— Един голям човек е казал, че който до двайсетгодишна възраст не е бил комунист, той няма сърце, а който и след двайсетгодишна възраст продължава да бъде комунист, той няма ум.

Сентенцията с ненадейния си обрат успокои аудиторията и само аз си позволих да забележа:

— Е, да, предателят винаги се осланя на това оправдание, че е поумнял.

Ала никой не ми обърна внимание. Разговорът вече се бе насочил към друга тема.

В средата на връстниците си аз се движех сред съидейници или сред хлапета, с които можех да споря на равна нога. Но в средата на възрастните най-често бях сам, заобиколен от порицание, пренебрежение или снизходителен скептицизъм. И за да се почувствам по-неуязвим, въоръжавах се с предизвикателно държане, самонадеяност и остри изрази.

Тая поза при цялата си наивност постепенно се бе превърнала в моя опора. Втората опора бяха приятелите. И някои от тия приятели, оказали ми най-силно влияние, бяха всъщност хора, с които общувах само въображаемо. Като Маяковски.

Дръзкото изражение и дръзкият поетичен тон на Маяковски не ме дразнеха. Те ми се струваха естествени за човек, привикнал да живее в схватки. Нали той самият бе казал: „... Обвинявали са ме в толкова грехове, каквито имам и каквито нямам, та понякога ми се ще да замина нанякъде и да прекарам година-две, само да не слушам

ругатни. Но естествено на втория ден от този песимизъм отново се ободрявам и запретнал ръкави, започвам да се бия, определяйки правото си на съществуване като писател на революцията...“ Не, навъсенният израз и предизвикателната стойка на Маяковски съвсем не ме отблъскваха и съвсем не бе трудно зад привидното грубиянство на тоя поет да се отгатне чувствителната му душа. Грубияните не се самоубиват.

В ония години, пък и по-късно изпитвах силното влияние и на един друг човек, който, струва ми се, стоеше не само неизмеримо високо над мене, но и високо над Маяковски.

Трябва да бях към края на седмия клас, тоест именно в периода, когато се питах защо още никой не ми възлага никаква нелегална работа, както би се полагало на истински комунист. Един ден съученикът, дето седеше с мене на един чин, ми прошепна по време на последния час, че вечерта в толкова и толкова часа трябва да бъда в квартирата му. И в резултат именно на тая покана за пръв път се озовах в марксистки кръжок.

Първата ми изненада бе, че нелегалният кръжок се свиква не в някакво по-тайнствено място, а в прозаичната квартира на моя приятел, дето често се събирахме да играем карти. Втората изненада бе, че лектор се оказа не друг, а споменатият вече туберкулозен студент, с когото експедирахме онова никому ненужно вестниче.

Студентът, вероятно по някакъв предварително уговорен план, пристигна едва след като всички се бяхме събрали, поздрави ни бегло и запита дали вече сме намислили легендата, в случай че полицията ненадейно ни споходи.

— Събрали сме се да играем белот... — подхвърли Жоро.

— Не сме ли множко за белот? — възрази студентът, които явно нямаше никакво понятие за тая игра.

— Точно две карета сме.

— Добре, нека бъде белот. Донеси картите — нареди лекторът на домакина.

Тестетата бяха поставени на двете масички, запалихме цигари, за да изострим възприемателните си способности, и беседата започна. Пътем казано, цигарите се палеха една подир друга и всички пушеха с изключение на туберкулозния, а затуленото с перде прозорче нямаше как да се отвори, тъй като бе само на три метра от прозорците на

насрещната кооперация. Изобщо в стаята бе непоносим задух и димът се стелеше като гъста мъгла, сред която охтичавият докладчик с бледото си лице на стоик водеше неравна борба с никотиновата отрова и с нашето философско невежество.

Едва когато беседата приключи, домакинът се сети, че хазайката я няма и може да се отвори вратата към вестибюла. Тютюневият дим се поразнесе. Доиде ред на въпросите, сиреч настъпи неловко мълчание. Жоро поглеждаше крадешком купчината карти и аз отгатвах по носталгичния му израз, че би предпочел белотът да е истинското ни занимание, а марксистическият кръжок да бъде легендата, въпреки всички произтичащи от това рискове.

Лекцията представляваше встъпление към диалектическия материализъм като метод и светоглед и аз се боях, че събранието ще се окаже не твърде подготвено за подобна материя, тъй като бе съставено главно от новаци като мене. Но ето, че някой зададе въпрос, а след него започнаха да говорят и всички останали освен мене и Жоро. Жоро се отнасяше към проблемите на революцията най-вече с интереса на емпирик. Неотдавна при улична схватка той бе успял да смъкне един полицаи от коня и добре да го набъхти в суматоката, с което безспорно се бе издигнал в очите ни. Той обаче бъкел не разбираше от законите на диалектиката и дори не изпитваше особени угризения от невежеството си. Що се отнася до мене, познанията ми бяха доста откъслечни и смятах, че по-добре е да си мълча, отколкото да изтъря някоя глупост.

Студентът явно имаше не само опит на нелегален лектор, но и талант на педагог, защото отговаряше късо и понятно на всеки поставян въпрос. А след като въпросите свършиха, той извади от чантата си и съответната литература, която следваше да ползува ме. Уви, литературата се изчерпваше с два тома — два тома за седем души — и книгите трябваше да се върнат час по-скоро, за да послужат на друг кръжок.

Вероятно студентът бе уловил гладния ми израз при появата на томовете, защото се оказах един от двамата щастливци, удостоени да се запознаят преди всички останали с наличната литература. Книгата, която ми се падна, носеше заглавие „Въпроси на ленинизма“. И това бе първият ми пряк досег с мисълта на оня човек, който тепърва щеше да упражни върху мене такова силно влияние.

Не знам дали е вече твърде късно, или още много рано да се развива тая болезнена тема, но нямам намерение в момента да се спирам подробно на нея. Не мога обаче и просто да я прескоча, защото туй би означавало да прескоча и други, твърде важни поне за мене неща. Още по-малко съм наклонен да се отказвам от едно минало, което вече е свършен и неподлежащ на изменение факт. Подобен отказ е равносителен на подлост спрямо самия мене или спрямо другите, доколкото цели да ме представи за нещо, което не съм. И всичко, което се случи много по-късно, не може да отмени онуй, което се бе случило по-рано, именно защото то бе дошло по-късно. И ако си успял наистина да изживееш една еволюция от онова, което си бил, до това, което си, промяната следва да проличи не в показни декларации, а в поведение и дела.

Възможно е сега, с късна дата, младежът, крито бях някога, да изглежда само наивен или фанатичен служител на един култ. Дори сигурно е така. Но трябва да призная, даже и днес това съвсем не ме кара да се червя от срам. Защото, макар да обожавахме Сталин, ние го обожавахме не като смразяващ идол, а като образец на мъдрост и действеност, на естественост и простота, виждахме го тъй, както го бе видял и Барбюс: „Човек с глава на учен, с лице на работник и с дрехи на прост войник.“

И после, за нас Сталин, това бе Съветският съюз. Може туй да е резултат на атавистичния наследствен стремеж да опростяваме нещата, за да се оправим някак си в безпределната сложност на заобикалящия ни свят, но ние имахме нужда от един всеобеман символ и за нас този символ бе Сталин, символ на революцията, символ на бъдещето, символ на борбата срещу мрака, която много скоро щеше да прерасне в колосален и съдбоносен сблъсък.

Когато слушаш днес разсъжденията на някои скептици, имаш чувството, че те само от приличие не обвиняват в глупост и ония незнайни бойци, които се вдигаха от окопа и отиваха на смърт с думите „За Родину, за Сталина!“ Не знам обаче дали тия, които са останали живи, трябва само понеже са оставали живи, да се извиняват за вярата си в тоя човек, след като това бе чиста вяра не просто в един човек, а преди всичко в една идея и в един път.

Разбира се, сега вече не е трудно да се възрази на много неща. Само че аз говоря не за сега, а за някога. И тъкмо в онова някога

книгата, получена от студента, ми направи поразително впечатление. Всъщност имам пред вид не цялата обемиста книга, а само главата за диалектическия и исторически материализъм, която по съвета на лектора прочетох най-първо. С нея почнах и с нея свърших, защото едва си бях взел някои бележки и ми изтръгнаха тома от ръцете.

Огромното и сложно учение вече ми се разкриваше ясно и просто в основните си принципи. Днес вече ние сме свикнали да гледаме с подозрение на прекалената простота и на пределната яснота, защото сме разбрали, че нещата в действителност рядко са така прости и отчетливи. Но аз говоря и в този случай не за днес, а за някога. Някога, обезкуражен пред трудността на „Капитала“, някога, объркан от неволно дочути неща и от небрежно прочетени книжлета, аз най-сетне бях намерил здравата основа, на която да стъпя. В края на краищата човек не може да почне от най-сложното. В края на краищата, за да тръгнеш, необходимо е да получиш ръководната насока на някои основни положения, изложени възможно по-просто. Това не е беда. Бедата започва често оттук натам, защото забравяме, че тия основни положения са абстракции на една невероятна сложност, че са пределно опростен, а следователно и крайно обеднен вариант на истината. И като ги обявяваме не само за неизменни, но и за всеизчерпващи, превръщаме ги от жива методология в застинал кодекс.

По онова време обаче тия опасности съвсем не ме вълнуваха. Струваше ми се, че съм назърнал в учението като в някакво езеро, което изведнаж ми бе разбудило кристалночистите си дълбини. По-късно дойде ред да открия и Ленин, ала това не помрачи обаянието на първоначалната находка. Ленин бе легендата, а другият бе настоящето. Или както по онова време обичаха да казват: „Ленин, това е Сталин днес.“ Разбира се, Ленин не бе Сталин, нито обратното. Колкото повърхностно да познавах и двамата, за мене бе ясно, че те са твърде различни и като характери, и като мисъл. Не смятах, че е нужно да ги съпоставям и сравнявам. Но във въображението ми властвуваше най-вече този вторият, живият и настоящият, който в момента стоеше на кормилото.

Снимката му, поставена в рамка, бе окачена над работната ми маса, не за демонстрация пред близките, а в знак на привързаност към него. Една снимка, вероятно от края на 20-те години — лула в ръката,

проста куртка и все още черни мустаци. Все пак по-приятно е да гледаш кумира си в по-млада възраст, особено когато ти самият си млад, това ти дава възможност да го чувстваш по-близък.

По-късно, след юни 1941, присъствието на тая голяма снимка взе да става неудобно. Но тъкмо в тези дни изпитвах и най-голяма нужда да се вглеждам понякога в това излъчващо спокойна сила лице и в тия леко присвити, виращи се проникателно в мене очи. Да махна fotografia ми се струваше почти равносилно на предателство. Ала не можех и да я държа — в къщи идваха разни хора. Затуй реших въпроса компромисно. От едната страна на рамката поставих автопортрета на Ван Гог, а от другата си остана предишната снимка. Така че когато бях сам, всичко си бе, както по-рано, но щом на вратата се позвънеше, върху стената се появяваше образът на художника. Сталин и Ван Гог — това бе вероятно доста странно съжителство, ала на мене лично не ми се виждаше чак толкова странно, понеже бях привързан и към двамата, макар и по различен начин.

За да се върна отново към събитията от по-ранна дата, следва да поясня, че нелегалният ни кръжок не можа да просъществува твърде дълго. Скоро дойде лятната ваканция, а през есента настъпиха затруднения от квартирен характер и ние се пръснахме. По-късно ме извикаха в един друг кръжок, но тук вече лектор не беше познатият ми туберкулозен студент. Изобщо оттогава не ми се случи повече да го видя тоя студент, нито пък се сецах твърде за него, понеже не бяхме чак толкова близки. И все пак понякога се сецах ей така, най-неочаквано, според закона, по който в спомена ти изплуват неща, без да си ги викал. Питам се дали е попаднал в затвора, или охтиката го е довършила. И си казвах, ето един човек, който не е нещастен, макар да има достатъчно основания за това. Живееше като несретник, спеше по чужди квартири, а жалките суми, припечелвани оттук-оттам, бяха единственият му източник за прехрана. Настоящото му бе туберкулоза, а недалечното бъдеще — вероятно смърт. И все пак той не се чувстваше нещастен просто защото не му оставаше време за това, просто защото мислеше не толкова за себе си, колкото за онова, светлото и голямото, на което се бе посветил. И отново го виждах заобиколен от тия седем хлапаци, които сякаш бяха решили да го задушат с цигарите си, да стои блед и невъзмутим и да излага с глухия си равен глас двете страни на основния философски въпрос. Той

наистина бе тъй вдаден в апостолската си мисия, че дори не усещаше душната никотинова мъгла, камо ли да усеща живота като страдание и гибел.

Що се отнася до мене, идейното ми посвещение във от кръжоците се ограничаваше с инцидентните участия в някои улични демонстрации. За пръв път бях присъствувал на подобна демонстрация още като хлапак, когато приятели от махалата ме бяха замъкнали на погребението на Петко Напетов — колкото за да опитам вкуса на стражарските палки. По-късно, към края на 1936, бях подложен на същото изпитание, когато крачехме подир ковчега на Асен Златаров, А още по-късно експериментът се повтори при погребението на Александър Малинов. В другите демонстрации, по Царя и пред университета, се отървавах по-лесно. Изобщо мене ме биеха главно на погребения.

* * *

Подир завършване на гимназията повечето ми съученици влязоха в университета. Останалите влязоха в кръчмата. Имаше и такива, които се опитваха да съчетават и двете призвания, но известно е, че две дини под една мишница трудно се носят.

Постъпих в университета най-вече с намерение да избягна казармата. Следната есен трябваше да се обяви конкурс за стипендия по история на изкуството и бях твърдо решил, ако ще да пукна, обаче да спечеля конкурса. Само че следващата есен, вместо да обявят конкурса, обявиха войната. Така че все пак налагаше се да погледна по-сериозно на университета. Това и правех, но не чак дотам, че да посещавам и лекциите. И доколкото посещавах лекции, те не бяха по моята специалност.

Би следвало да прескачам поне в края на семестъра, да ми разписват книжката. Ала един мой приятел художник, тъй майсторски подправяше подписите на всички професори, че не си струваше да висиш по лекциите за няколко подписа.

Изпитите обаче взимах. Взимах ги с помощта на седемдневни денонощни бдения, по време на които нагъвах заедно с учебниците и конски дози хапове за поддържане бодростта на ума. В деня на сесията

тая бодрост се изостряше до такава невероятна степен, че отговарях на въпросите машинално като сомнамбул и удивено се вслушвах в собствения си глас, сякаш принадлежеше на някой друг човек, бърбещ нейде в съседната стая. Колкото до отличните бележки, които получавах, те и до днес принадлежат към сферата на свръхестествените явления, чиято тайна не съм съумял да отгатна.

Понеже почти не стъпвах в университета, нямах и постоянни връзки с БОНСС и се отзовавах само когато приятели ме викаха за една или друга акция. Колкото до връзките ми с кръчмата, те бяха в началото значително по-тесни, макар че и тук с течение на времето нещата се усложниха.

В кръчмата бяха хлътнали хора като Антон и Сашо, към които имах определена слабост, и затуй в първите месеци на свободен живот сметнах, че приятелският дълг ми повелява да ги последвам.

Не знам защо, но даден тип субекти на дадена възраст изпитват такова опиянение от свободата, след като успеят да се измъкнат от един затвор, че съвсем загубват ума си и се натикват в друг затвор. Гимназията, от която бяхме успели да се изтръгнем, бе наистина като затвор. Сградата, представляваща четириъгълник с непристъпен вътрешен двор; самият този постлан с павеа, гол и мрачен двор; обкованите с решетки прозорци на долния етаж; вратите, заключващи се тутакси след първия звънец; куртките с колани и стягащи врата високи яки; даскалите дегенерати и садисти, които за щастие бяха малцинство сред учителския персонал, но малцинство напълно достатъчно, за да ти отрови живота — всичко това наистина доста напомняше на затвор.

И ето, едва отървали се от тоя квадратен зандан, облекли цивилните костюми и очаровани от завоюваната свобода, ние бързахме да напуснем слънчевия ден, за да се напъхаме в полумрака на един друг зандан — усойната пивница, вмирисана на вкиснато вино и застоял тютюнев дим. Хитра работа — както казваше дъщеря ми, когато бе малка.

При това по своето времетраене заниманията в гимназията бяха нищо в сравнение с тия в кръчмата. Бохемският щаб на приятелите ми пиеше тук от заран до късно през нощта и дори когато не пиеше, продължаваше да виси, в очакване някой да донесе пари за пиене.

Изплаших се именно от времетраенето. Аз самият можех да издържа на двудневен гуляй, ала подир туй се усещах тъй отровен от алкохола, че трябваше да прекъсна поне за седмица. Това бе естествена защитна спирачка на организма. Не се съмнявах обаче, че с по-голямо упорство тя би могла да бъде прекършена. Още повече околните правеха всичко необходимо, за да те окуражат в тая насока, и ако се случеше някой ден да не се отбиеш в кръчмата, бързаха да те обвинят, че си се уеснафчил. Именно това ме изплаши: че под напора на тия всеобщи ободрителни викове може да прекърша защитната спирачка и да остана завинаги в кръчмата. Защото, колкото и да бях вятърничав по онова време, все пак никога не съм бил дотам вятърничав, та да смятам, че житейското ми призвание е да пия.

Затуй наложих си да понасям тежките обвинения в уеснафчване. И за да ги чувам възможно по-рядко, започнах и възможно по-рядко да се отбивам в „Трявна“. И понеже не привикнах с пътя към университета, а избягах и пътя към кръчмата, така се случи, че се озовах съвсем естествено при писателите комунисти.

Те ме приеха в средата си като свой, без обичайното дразнещо снизхождение на по-възрастните към младока. Приеха ме изведнаж, без подозрения и без официалности, за което винаги съм им бил благодарен, макар че някои от тях вече си отидоха, преди да се сетя да им го кажа. С едни се срещах от време на време, с други се виждах всеки ден, ала те почти всички, в една или друга степен, съставяха онзи другарски кръг, без който бих се чувствал съвсем сам, съвсем безпомощен, а вероятно и съвсем излишен.

Общуването ми с писателите комунисти не се изчерпваше с приятелски разговори по заведенията. По-младите бяха създали литературен кръжок „Христо Смирненски“, където приеха и мене. Сега тия форми на работа могат да се сторят някому доста любителски, но за нас някога те бяха насъщни. Нелегалният кръжок ни даваше възможността да обсъждаме писателските си възгледи и да четем тия свои произведения, които поради идейна острота нямаха никакъв шанс да стигнат до печата. Ала по-важно от всичко бе може би туй, че в кръжока се чувствахме именно като членове на едно голямо семейство, а не като изолирани самотни единици. Което съвсем не означава, че си разменяхме само мили усмивки. Напротив — споряхме, възразявахме си, дори се карахме. Тогава все още владеехме

това изкуство да се караме, без да се скарваме, и да спорим, без да нарушаваме приятелството. Едно изкуство, уви, почти излязло от мода днес.

Веднаж — мисля, че беше през март 1940 — приятел от БОНСС ми каза, че трябва да участвам в някакво литературно четене. Така за пръв път ми се случи да се явя пред публика. Не без известен скромнен успех. И не без известни дребни усложнения.

Залата бе пълна главно с младежи, сиреч с ентузиастични, прочее нищо чудно, че след като издекламирах двете си скромни стихотворения, ме извикаха на бис. Издекламирах още едно стихотворение и отново ме извикаха на бис. Четвърта творба обаче не бях запаметил, затуй стоях като дърво на сцената и се чудех какво да правя, докато публиката в салона ревеше окуражително. Всъщност четвъртата творба дремеше цяла-целеничка в съзнанието ми, но тя бе пълна с предизвикателни изрази, с фашисти, стражари, крастави псета и изобщо бе тъкмо от този тип, който на времето бе най-строго запретен.

Ала младежта в залата надаваше призивни викове и атмосферата бе наелектризирана докрай и аз също бях наелектризиран до степен на саможертва, така че плюх си в пазвата и издекламирах стихотворението „Родина“.

Залата избухна в аплодисменти и викове. Сладък рев. Нежна музика за ухото на поета. Значително по-нежна от думите, които малко по-късно някой ми пошушна зад кулисите:

— Дошъл е един агент да те прибере...

Приятелите ме заобиколиха и набързо ме измъкнаха от задния изход. Изобщо всичко се размина. Поне аз мислех, че се е разминало, додето един ден по-късно в къщи не се позвъня настойчиво, както звънят само пощаджиите и млекарите. Само че не беше пощаджията или млекарят, а униформен полицаи, който ми връчи призовката. За същия следобед. И за оная, голямата къща до Шарения мост, както се изразяваше Доко.

— Викат ме в Дирекцията — съобщих на Кольо Ланков, когото срещнах малко по-късно.

— За какво те викат?

Разправих му накъсо.

— Сигурно ще те накарат да напишеш стихотворението в показанията. Трябва да го прекроиш в по-безобидна версия и добре да я запомниш — рече Кольо.

— А ако ме питат за убежденията?

— Нямам убеждения.

— Как така?

— Ами така: „Поет съм и не се занимавам с политика.“

Въоръжен с още няколко съвета от подобен род, малко преди уречения час се отправих към Лъвовия мост. Мартенското слънце преваляше към залез, без да се грижи за моя разпит, също както и гражданите, шляпащи в кишата по Мария Луиза и забързани по работата си. Преди да прекрача прага на мрачната сграда, хвърлих последен поглед към булеварда. Снегът се топеше, по небето летяха бели перести облачета, а вятърът си правеше шеги с шапките на минувачите и аз си помислих колко приятно би било, ако можех сега да се пошляя без цел из тия предпролетни улици и защо, когато сме свободни, ние никога не използваме времето си, а закопняваме да го използваме едва когато вече не разполагаме с него.

Караулът на входа ме насочи към съответния етаж, дето пред съответната стая бе поставена излъскана от хорските задници скамейка. Тук, изглежда, се чакаше често и продължително като при зъболекар. В коридора зърнах една позната артистка, която също бе участвувала в злополучното четене.

— И ти ли... — понечих да кажа, но някакъв агент, когото не бях забелязал, ми кресна от дъното на коридора:

— Ей, вие там, без приказки! Това да не е кафене!

Отпуснах се примирен на скамейката, за да внеса и своята скромна лепта в излъскването на казионната мебел. Взех да убивам времето, като преговарях мислено новия вариант на поетичната си творба. Имаше две критични места, където устата ми предателски понечваше да изплюе старата пакостна версия, така че залових се упорито да ги преповтарям наум, за да се предпазя от провал. Бях съвсем потънал в тия упражнения, когато вратата насреща ненадейно се отвори и на прага застана някакъв подозрителен тип. Бе небръснат и с полуразвързана вратовръзка. Помислих, че е арестант, но се оказа агент.

Той огледа с неприязнен поглед артистката, сетне погледна мене, сетне пак артистката, додето на края ми изкомандува:

— Влизай ти!

Кабинетът, в който се озовах, бе обширен и полутъмен, с плътно закрити от тежки завеси прозорци и с една-единствена лампа в зелен абажур на бюрото. Трима или четирима агенти се спотайваха из ъглите на помещението, без да се брои тоя, дето ме бе въвел. А пред самото бюро стоеше леко разкрачен невисок човек в тъмен костюм и бяла риза и лениво ме изучаваше, поприсвил очи, сякаш се пазеше да не видя цвета им.

Разбрах, че съм се озовал при Гешев. Никой не ми го бе описал как изглежда, но разбрах, че съм в неговия кабинет и че човекът, изправен пред бюрото, е самият Гешев.

— Е, говори де! — произнесе най-сетне той с грапав глас, когато мълчанието вече бе станало прекалено дълго.

— Какво да говоря? — запитах неловко.

— Ами как върви поезията... какви стихове декламираш по вечеринките...

— Най-обикновени.

— Е, сигурно не са толкова обикновени, щом така ти ръкопляскаат...

Той ненадейно извърна глава към ъгъла и запита:

— Къде са текстовете?

— Нямаме ги. Не са депозирани — чу се глас от ъгъла.

— Че тогава как сте го пуснали да декламира? — изръмжа Гешев.

Устните му се свиха сърдито, сякаш се готвеше да изтърси някоя псувня, но преглътна и отново ме погледна.

Тия текстове бяха само подробност, но подробност, която — както скоро разбрах — ми спести доста неприятности. По нареждане на полицията текстовете на всяка програма трябваше предварително да се представят за одобрение. Аз обаче поради обичайната си небрежност не бях депозирал стиховете си, а съответният чиновник също поради небрежност не бе забелязал пропуската. В резултат на което сега нито се знаеше какво точно съм рецитирал, нито можеше да ми се търси сметка, че съм рецитирал нещо различно от депозираното.

— Защо не си представил стиховете? — запита Гешев.

— Не са ми съобщили, че трябва да ги представя.

— Ти си ги казвал наизуст...

— Именно.

— Е, тогава ще ги кажеш и на нас. Почни отзад напред, от последното.

Това бе второто ми литературно четене. Най-неприятното и най-необичайното през целия ми живот. Поетичен рецитал в кабинета на Гешев.

Издекламирах произведението в новия му вариант, като с успех преодолях и двата опасни пасажа. След като свърших, отново се възцари мълчание. Гешев стоеше, вперил поглед в килима, сякаш внимателно изучаваше шарките му в дрезгавината.

— Добре — рече по едно време шефът, като вдигна глава. — Само че ние тук, момчето ми, не разбираме много от поезия. Така че по-хубаво ще е да ни ги разправиш тия стихове със свои думи: какви идеи си вложил, какво си искал да кажеш... Изобщо, направи ни един такъв по-подробен и по-ясен разбор, като за прости хора...

Пригответил се бях и по тая точка, тъй че направих им един разбор в духа на официалния патриотизъм.

— Е, да, но ти ги говориш там едни такива, че пет пари не даваш за границите... — напомни Гешев. — Значи, си интернационалист?

— А вие смятате ли, че трябва да признавам сегашните граници на България като справедливи? — запитах с цялото си нахалство.

Той ме погледна колебливо, сякаш се двоумеше дали да ми плесне един шамар, или да остави за по-късно. Сетне вероятно реши да остави за по-късно и мина на други въпроси. Мъчех се да отговарям според получените инструкции и на Гешев очевидно му бе съвсем ясно, че отговарям по инструкции, и като че просто се забавляваше да следи дали казвам именно това, което той сам очакваше, че ще кажа. На края обаче играта все пак му омръзна и чух да произнася отегчено:

— Добре си си научил урока.

Почти не виждах присвитите му очи, но неприятно усещах пронизващата им сила.

— Не бой се, няма да питам кой ти е учителят. Не е и важно. Някой комунист като тебе, кой друг? Защото ти няма да седнеш да ме убеждаваш, че не си и комунист, нали?

— Поет съм. Не се занимавам с политика.

Той направи две крачки към мене и вдигна ръка. Приготвих се да посрещна стоически шамара, ала Гешев само поддържа тъй ръката си във въздуха, сякаш изучаваше маникюра ѝ, сетне лениво я отпусна.

— Значи, пак по урока?

— Защо „по урока“? — запитах невинно.

Той отново вдигна ръка и аз отново се приготвих за шамара, но ръката и тоя път се отпусна, обаче сега легна на рамото ми:

— Виж какво, момче! Ти си умно момче, нали? Искам да кажа, минаваш за умно момче: следваш философия, пишеш стихове... Е, добре: ако наистина си умен, трябва хубавичко да помислиш по това, което сега ще ти кажа, защото аз не обичам да повтарям...

Дошъл бе ред на нравоучението, обичайно при едно първо и съвсем леко провинение. Слушах разсеяно и се опитвах да съобразя дали наистина ми се е разминало.

— Ти си комунист и ние го знаем. Защото, като казах, че сме прости хора, ти пък да не си въобразиш, че сме ахмаци. И стихотворението ти е комунистическо. И ако не бе станало това недоглеждане с текста, щяхме да му направим малко по-друг разбор. Макар че на мене не ми е нужен разбор. Мога да те натикам долу в зимника и без разбор. А там, долу в зимника, нещата се развиват по друг начин. И ти ще го разбереш, ако не се вразумиш. А сега ще те пусна...

Той млъкна и внезапно ме погледна, за да разчете реакцията ми. Но аз не се бях разтопил от умиление, а навел апатично глава, чаках края на проповедта.

— Защо да не те пусна? Ако не се вразумиш, пак тук ще дойдеш. Няма как да не дойдеш. Всички пътища на комунизма, момчето ми, минават през тоя кабинет. А подир кабинета... Но защо да те плаша? Ти си поет, чувствителна душа...

Гешев продължи още малко в тоя дух, като ту даваше вид, че ме щади, ту ми пъхаше под носа материали за мрачен размисъл.

— Хайде сега върви оттатък да си пишеш показанията — рече най-сетне той, сякаш отвратен от собственото си сладкодумие.

Когато един час по-късно се озовах на свобода, навън отдавна бе мръкнало. Старинните глобуси на Львовия мост сияеха в синята нощ като цяла фамилия от бели луни. Капчуците тропаха звънко, снегът продължаваше да се топи. Сега вече можех да се разхождам колкото си

ща, ала не ми се разхождаше. Искаше ми се да споделя с някого облекчението си. После реших, че това е съвсем глупаво, и машинално се отправих към къщи. Облекчение ли? — мислех си. — От какво? От това, че тоя път ти се размина? А следващият път?

Този тип наистина бе успял добре да ми набие в главата идеята за „следващия път“ със зимника и всичко останало. Именно само идеята, без излишни подробности, понеже знаеше, че подробностите ще ги науча и без него. И беше прав. Мълвата за зверствата в зимниците на Обществената безопасност бе достатъчно популярна. А неотдавна и един познат подир дълго отсъствие се бе отбил в къщи, за да ми разправи как бил задържан и колко време го мъчили, и какви средства пускали в действие — гумените палки, електрическата машина, клечките, забивани под ноктите. И естествено, за по-нагледно ми показваше следите от изпитанията.

Място лично участие в конспирацията бе равносилно на дреболии — събирания по квартири, разпространение на нелегални материали, продажба на помощни марки. Но човек хлътва и за дреболии. И въпросът, който ме мъчеше, не бе дали ще хлътна, или не, а дали, веднъж хлътнал, ще издържа. Защото вече не бях тъй сигурен, че съм призван за героични дела. На боя смятах, че ще издържа, вече бях ял бой. Електрическата машина също не ме изпълваше с мистичен ужас. Ще стиснеш зъби и ще търпиш, додето припаднеш. Но запалените клечки под ноктите... Мисълта за тия запалени клечки страшно разколебаваше вярата ми в героичните качества на моето бедно тяло.

А междуременно животът продължаваше. И връзките ми с хора на движението все повече се разширяваха. И докато наблюдавах тия хора или разговарях с тях, въпросите за верността и героизма, за щастието и страданието нерядко отново възникваха в една нова светлина.

* * *

Изминаха повече от тридесет години, а все още не съм написал нищо за този човек, ако не броим един младежки спомен, печатан някога в някакъв сборник. Да, повече от тридесет години — наистина

премного, за да кажеш, че не ти е стигнало време да събереш мислите в главата си. По-скоро би могло да се допусне, че просто съм го забравил.

А всъщност, ако все не се решавах да пиша за него, то бе именно понеже не бях го забравил. Няма нищо по-лесно от туй да пишеш за някого, след като си го забравил, искам да кажа, след като чувството е поизбледняло. Тогава сядаш и почваш да правиш литература. Но от спомена за тоя човек е нелепо да правиш литература. И ако си дружил с него, няма начин да го забравиш. Защото е проникнал в тебе, станал е част от тебе и по-точно от онова нещо в тебе, което сме приели да наричаме съвест.

Смята се, че само престъпникът се бои да остане насаме със съвестта си. Но със същия успех би могло и да се каже, че само на светеца е приятно да беседва с нея. Аз не съм светец. И макар да ми се случва през нощите на безсъние в тишината и тютюневия дим да разговарям понякога със съвестта си, предпочитам да не водя протокол за тия разговори. А да пишеш за времето на младостта и за дружбата си с Вапцаров е все едно да водиш тъкмо такъв протокол. Защото не може да не си спомниш какъв човек беше той и не може да не помислиш какъв би бил днеска, ако бе останал жив, и не може да не си кажеш, че ти самият нито си бил, нито си станал като тоя човек.

А на всичко отгоре идва и затруднението от дистанцията. Не дистанцията на времето, а дистанцията на пиедестала. Трудно е да хванеш подръка един човек и свойски да му заговориш, когато вече е поставен върху високия пиедестал на легендата. И твърде голям е рискът всеки жест на приятелство да бъде сметнат за неуместно интимничене или дори за опит сам да си осигуриш едно местенце върху пиедестала.

И какво особено, какво толкова неизвестно и от значение за историята бих могъл да кажа за тоя човек? Нашата дружба бе изпълнена с делнични дреболии без значение, с нощни разходки из улиците, с разговори по заведенията, много разговори, все на тия вечните две теми — войната и поезията. Някои от тези разговори съм вече забравил, а други завинаги са се врязали в паметта ми, но какво, като са се врязали? Сега, подир толкова години, с какво бих могъл да докажа достоверността на свидетелството си освен със задължаващото чувство на обич и привързаност — какви големи фрази — към

покойния приятел? Но това чувство също би трябвало да се доказва, освен пред най-близките, а стане ли нужда да доказваш, почваш да се чувстваш като обвиняем и изобщо предпочиташ да зарежеш хлъзгавата почва на мемоаристиката и отново да се насочиш към измислиците на някоя повест или някой роман, които пък, макар да са измислици, неизменно биват приемани за автобиографична изповед.

Той имаше сума приятели и още повече другари и познати и връзките му с много от тия хора биха могли да имат значение по-скоро за тяхното животоописание, отколкото за неговото. Същото важи и за нашата дружба. Обаче когато в глухотата и самотията на нощта почнеш да прелистваш всички тия невесели или скръбни страници на преживяното, няма как да я прескочиш тая дружба с болката на трагичния епилог, една болка, отдавна загубила остротата си, но човъркаща те все още като стар ревматизъм, една от тия болки, които мъкнем през целия живот и с които си умираме.

Допускам, че това може да е досадно не за нас, а за околните, особено за младите. Стига тая война и тая съпротива! — съм чувал да казват по повод на някой нов филм или нова книга, ала изпълнени с всичките ни стари болки. Стига ли? На нас също ни се ще да кажем стига, но няма как, защото е глупаво инвалидът да каже стига съм ходил на един крак, защото тия неща са ни белязали за цял живот, защото наша орисия е да ги помним и да ги повтаряме, да ги помним докрай и да ги повтаряме отново, за да не се повторят вече никога самите те.

Кольо често изниква в спомена ми, без нарочна покана и без пиедестал. Идва си такъв, какъвто беше някога, с бежовия шлифер, твърде дълъг, както се носеха тогава, с вратовръзката, небрежно вързана в широк възел, и с малко отпуснатата люшкаща се походка на бивш моряк. Пътем казано, той съвсем не се нуждае от пиедестал, понеже бе твърде висок, и на ръст, и в много други отношения, достатъчно висок, за да се открие сред околните и да го видиш отдалече. Не си представяйте обаче, че се движеше като тия изпъчени бабаити, които цял живот играят ролята на Гъливер сред лилипутите. Напротив, и когато вървеше, и когато седеше, бе често леко приведен, сякаш искаше не да подчертае, а да скъси дистанцията между себе си и другите.

Той влиза в обширния ярко осветен от белите глобуси хамбар на Градското казино, защото в тоя момент аз съм в Градското казино, зает да наблюдавам как хората, разполагащи с достатъчно пари, играят бiliarд. Приближава, пъхнал ръце в джобовете на шлифера, кима за поздрав и сяда до мене.

— Един идиот влезе подире ти — промърморвам.

— Знам.

Седим известно време, погълнати от баналната механика на карамболите. Въпросният идиот се е настанил на високо столче до бара и също следи отдалече играта или може би нас. Поглеждам го понякога с крайчеца на околото си, макар Кольо да ми е казал вече при друг случай, че мъкнат ли се подире ти, най-добре е да се правиш на балама.

— Пие ли ти се?

— Когато съм в заведение и нямам пари, винаги ми се пие.

„В такъв случай навярно доста често ти се пие“ би могъл да отвърне той. Обаче Кольо не е по евгините шеги. Не бих казал, че е лишен от чувство за хумор, но просто няма вкус към баналностите и каламбурите, които по традиция приемаме за шеги.

— Ами тогава да прием по едно вино.

И ние се преместваме на бара и сядаме точно до въпросния идиот и изпиваме по едно или по две вина и говорим за незначителни неща, а най-вече мълчим, додето на края на мене ми омръзва да мълча и се сещам, че можем да идем у брат ми.

— Не е ли късно? — пита Кольо.

— Как ще е късно, той никога не ляга преди полунощ.

Ставаме и понеже на гости не се ходи с празни ръце, вземаме от бара половинка коняк и излизаме. Онзи, идиотът, се тътри след нас чак до „Евлоги Георгиев“. Брат ми живее на горния етаж в малка къщичка с градинка. Прозорците на горния етаж са тъмни, както впрочем и тия на долния, но аз въвеждам Кольо в градинката и се отправям към вратата:

— Ще го събудим.

— В никакъв случай! — възразява приятелят ми.

Той е от хората, които се изприщват само при мисълта, че могат да се окажат в положението на натрапници.

— Ще го събудим и ще влезем — настоявам. — Омръзна ми онзи да се тътри подире ни.

— В никакъв случай!

Отстъпвам неохотно. Когато отново се озоваваме на булеварда, „онзи“ се е изпарил нанякъде. Тръгваме край реката. Есенният вятър, силен, ала все още приятно хладен, ни блъска в лицата и шуми в тополите от другата страна на канала. Улицата е пуста и подире ни няма никого. Агентът, изглежда, наистина се е изпарил.

Седмица или две по-рано баща ми бе научил от някакъв свой познат, че Вапцаров и компанията му са под наблюдение.

— Виж още днес да предупредиш Кольо — бе наредил Стария.

Предупредих го наистина, но както и очаквах, той само се усмихна и рече:

— Знам. Нали ги усещам, че са постоянно зад гърба ми.

— И какво? Ще чакаш да те спипат ли?

Кольо някак апатично сви рамене:

— Ще гледам да не ме спипат...

— Глупости. Трябва да изчезнеш. Поне временно.

— Няма как... Ти не знаеш...

Не знаех наистина. Но се досещах.

Днес, когато слушаш приказките на някои хора, можеш да останеш с впечатлението, че някога ако не всички, то почти всички са мразели нашествениците и са копнеели да се включат в борбата. Истината е доста по-скромна и освен големия брой мракобеси не бяха малко и тия, които се бояха да не би, не дай си боже, да ги замесиш в нещо или пък такива, дето бяха заели позата на разкаjali се грешници, защото хитлеристите настъпваха дълбоко в Русия и малодушието обхващаше сърцата на слабите.

И в тая ледена зловеца атмосфера, където страхът и подлостта се превръщаха в съюзници на полицейските засади, Кольо и тия като него бяха принудени ден подир ден да вършат опасната си работа, без дори да се надяват на смяна на караула, защото готовите на саможертва не бяха чак толкова много, та да се разчита на смяна.

Тогава още не знаех сума подробности, но не бях чак толкова глупав, та да не се досещам, че и този ден, както навярно и предишните, Кольо бе сновал насам-натам, за да осигурява явки и квартири. А сега, макар и капнал, не смееше да се прибере у дома си,

нито бързаше да се затвори в мизерния кафез на някой затънтен хотел. Аз също не изпитах особена носталгия към неразборията и самотията на ергенската си стая. Затуй крачехме безцелно, следвайки машинално посоката на булеварда, и есенният вятър прииждаше и ни обгръщаше в хладните си вълни, и небето пълзеше над нас с мрачини и лунна светлина, а тополите шумяха с последните си листа.

— Тая бутилка какво ще я правим? — сетих се по някое време.

— Ами хвани я така за гърлото — и право долу на цимента. Знаеш ли как ще издрънчи...

— Жестоко е. Това струва пари. По-добре да седнем тук в храстите и да си я изпием. Ще си представим, че сме из твоя Пирин.

— Представям си го и без тия келави храсти. Да знаеш само как си го представям.

— Ей тук да седнем — предложих. — Виж какъв гъсталак: един миг, и изчезваш от погледа на света.

Край канала се простираше широка ивица градински храсти, наистина достатъчно високи и гъсти, за да те скрият от вятъра и от евентуалните минувачи. В ония безквартирни години за младежките компании бе обичайно нещо да се завират в градинските храсти, за да си допият и да побъбрят. Едно доста увлекателно занимание, завършващо по правило в участъка, тъй като подрастващата бохема съвсем забравяше, че ако гъсталакът я прикрива, то гласовете и песните я разкриват и подсещат най-близкия полицаи за служебния му дълг.

Слязохме надолу в хралалака чак дотам, дето почваше каменният зид на канала. Тук бе достатъчно отдалечено от булеварда и вятърът достатъчно силно шумеше в дърветата, а ние нямахме никакво намерение да режем песни и излияния, тъй че рискът да преспим в участъка бе минимален. И все пак някакъв риск съществуваше, колкото нищожен, толкова и глупав. Но Кольо не винаги мислеше за тия неща. Принуден да бъде конспиратор, той нямаше хладния ум на конспиратора. Той си беше поет и романтик, чувствителна душа, готова на едно малко лекомислие, ей така, в името на приятелския разговор.

Запомнил съм тази нощ заради две неща. Първото беше конякът.

— Нямаш ли ножче да извадим тапата — рекох, като се настанихме върху изсъхналата шума.

— Остави, не ми се пие.

Аз не бях тъй категоричен по въпроса, но истината е, че никога не съм могъл да пия сам. Затова, без много да му мисля, хванах бутилката за гърлото и точно по предписанието на Кольо я запратих долу на цимента. Само че стъклото не издрънча, а се разби с глух пукот.

— Също като бухалка... — промърморих. — Бухалка със заглушител.

— Де да можехме да хвърляме бухалки — въздъхна Кольо. — Хората мислят, че най-тежкото е фронтът. А пък излиза, че по-тежко е, когато няма фронт. Все едно, че се биеш с вързани ръце.

Това именно бе второто. Едно чувство за обреченост, което странно съжителствуваше с несломимата му вяра в победата.

— Трябва да наберем сили и да си развържем ръцете. Виж как нараства партизанското движение в други страни — добави той подир късо мълчание.

— Ами нали и аз това ти казвам: развържи си ръцете, изскубни се от тия агенти, дето се мъкнат подире ти.

— Защо? За делото? Или за да спася кожата?

— Защото няма друг изход.

Той се бе полуизлегнал върху сухата шума, вперил очи в небето над нас, това раздвижено есенно небе, с неясните сини облаци, летящи над черната бездна на нощта. И все така загледан в небето, произнесе тихо:

— А знаеш ли колко хора умират сега, в същия този час, додето ние с тебе седим тука...

Отначало не бях чувал нищо за човека Вапцаров и познавах само поета Никола Йонков от стихосбирката му „Моторни песни“. Той бе изпратил по пощата тази книжка на баща ми — традиционен акт на уважение от страна на младите автори към по-възрастните писатели. Стария обикновено само набързо прелистваше тия „пратки“, представляващи най-често съчинения на претенциозни бездарници, а подир туй оставяше томчето върху купчината в ъгъла на кабинета, дето имах правото да ровя и да взимам всичко, което ми се види интересно. Но той прочете от край до край малката книжка на Никола Йонков и тя му направи впечатление.

— Добре пише — отсъди Стария, което при обичайната сдържаност на оценките му се равняваше на висока похвала.

Стиховете поразиха и мене, и то не с никакви технически особености, а със своята спонтанност и искреност, с близостта си до живота, с естествеността на израза, която правеше школските изисквания на стихосложението да изглеждат нелепи. Без да имам каквато и да било представа за биографията на непознатия поет, аз не се съмнявах, че той наистина познава работническия бит, за който пише, защото тия стихове не бяха повърхностни импресии на страничен наблюдател, а излъчваха завладяващото внушение на една лична изповед. И тая лична изповед бе ярко оригинална в лиричните си интонации. Едно стихотворение на този поет не би могло да се сбърка с никое стихотворение на никой друг поет. То носеше онази неповторимост на смисъл и на израз, който отличава делото на богатия и вече оформен талант от изкуствоподобните упражнения на подражателя или дебютанта.

Няколко месеца по-късно получих отворена картичка от Светослав Минков. Молеше ме да го посетя в библиотеката на някаква кооперативна или земеделска банка, където работеше по онова време. Отидох същия следобед.

— А бе какъв е този поет Никола Йонков? — запита Славчо, след като разменихме две-три незначителни фрази.

— Много добър поет.

— Търсих книгата му, но не можах да я намеря. А са ме определили за нещо лице, но делото му и просто не знам какво да пиша.

— Само хубави работи.

— Е, това е ясно. Обаче нали трябва и да се мотивираш някак си. Намери ми тая стихосбирка.

— Че нали това тук е библиотека!

— Библиотека е, но в нея постъпват само книги, одобрени и препоръчани със заповед тая и тая на министерството на просветата.

— Прав си, Кольовата не е нито от одобрените, нито от препоръчаните.

Прескочих до къщи и донесох книжката. Славчо я запрелиства бегло, без да смята, разбира се, да я чете в момента, ала по едно време погледът му взе да се задържа тук-таме по страниците.

— Изглежда наистина интересен... Един такъв грапав, но има сила в него.

В ония години Светослав Минков съвсем не бе свързан с групата на нашите писатели комунисти. Това бе и една от причините да бъде определен за вещо лице. И той написа свидетелството си с доблест, на която много хора по онова време не бяха способни, защити Вапцаров и го оцени като автентичен и оригинален поет. Тогава, на оня първи процес, Кольо бе оправдан.

Доста по-късно, когато разбра при случаен разговор, че съм приятел с Минков, Кольо ми каза:

— Трябва да ме запознаеш с тоя човек. Дължа му една човешка благодарност за хубавите думи. Знам, че не са искрени, но именно затова трябва двойно да му благодаря.

— В такъв случай съвсем достатъчно е да му благодариш единично, а не двойно. Казал е, каквото е мислел.

Запознаването, ако се не лъжа, стана още на следния ден в „Трите смока“ — заведение, намиращо се в партера на същата сграда, дето работеше Славчо. Заехме с Кольо една масичка до витрината и аз се качих горе да повикам Минков.

— Не можа ли да избереш някое още по-видно място? — промърмори недоволен той, след като ритуалът на запознаването бе приключен. — Така пие само Георги Стаматов. Изкипри се до витрината, та цяла София да го види, че пие.

— Ами щом той прави така, защо пък ние да се крием? — отвърнах лекомислено.

— Той може да прави всичко, понеже е класик. А ние сме още дребни рибки — възрази Славчо.

Преместихме се прочее на една маса в ъгъла и поръчахме половинка наливно вино, но не какво да е, ами еди-какво си, тъй като Минков винаги държеше виното да бъде нещо по-особено, макар че ако питате мене, разликата при тия по-особени поръчки бе само в цената.

Обикновено вино или не, обаче с пиенето потръгна нещо, което не може да се каже за разговора. Когато на една маса се съберат трима мълчаливи хора, налице са всички шансове разговорът да се изчерпи с късите реплики към келнера. По едно време наистина Кольо отвори

уста да поблагодари на Славчо за хубавите думи при делото, но оня побърза да го прекъсне:

— Нека оставим това... Минала работа...

Подир което той промърмори обичайното си „хайде, наздраве!“ и ние се чукнахме, за да оповестим началото на следващата пауза. При третата половина аз все пак успях да вляза в ролята си на обединително звено с помощта на главната по онова време тема — новините за военните действия. Другите двама също се включиха постепенно в обсъждането. Кольо, както винаги, бе оптимист, а Славчо бе оптимист само в далечна перспектива и по-близкото бъдеще му се представяше най-вече в тъмни краски.

Атмосферата на масата доста се бе оживила, когато Минков погледна часовника си и оповести, че трябва да става. Имал среща с Фурнаджиев и Каралийчев в „Кристал“. Отклонихме поканата да го придружим и се запътихме към кафене „Средец“.

Именно в това легендарно кафене се бях запознал и с Вапцаров. То се помещаваше в едноетажна постройка до Народния театър, съществуваща и днес, но вече не като кафене, а като някакъв склад.

Обширното помещение бе тъй вмирисано на застоял тютюнев дим, на подово масло и прегоряло кафе, че дълго след като го напуснехме, дрехите ни продължаваха да миришат на „Средец“.

Това бе единственото заведение в столицата, където човек можеше да види толкова много комунисти и полицейски агенти, струпани на едно място. Странното съжителство си имаше своите неудобства, но бе нещо неизбежно в ония години и в края на краищата се понасяше някак си, при условие че знаеш кои точно са комунистите и кои — агентите.

И тук, както в повечето други кафенета, хората идваха най-малко от всичко, за да пият кафе, още повече с напредване на войната процентът на леблебията в кафето вече бе нараснал дотам, че то бе загубило всичките си характерни качества освен едно-единствено — името. Някои посетители се отбиваха тук, за да поиграят на карти или табла, други — за да прочетат безплатно вестниците, трети — за да побистрят политиката, а четвърти — просто за да се срещнат с приятели. Аз лично упражнявах всички тях дейности с изключение бистренето на политиката, тъй като да бистриш политика в „Средец“ бе равносилно на това да я бистриш в кабинета на Гешев.

Различни хора в зависимост от привичките си идваха тук в различни часове на деня. И между тях, които идваха главно вечер, по едно време взе да се появява млад мъж с продълговато малко бледо лице, сключени вежди и високо чело, над което постоянно падаше кичур кестенява коса. Казаха ми, че това бил Вапцаров.

Той идваше в компанията на неколцина приятели, които бегло познавах, изиграваше обикновено една-две партии от оная примитивна билиардна игра, наричана „моникс“, и си отиваше.

Запознах се съвсем случайно с него в една от тях вечери. „Моята“ компания се бе преместила в някаква близка кръчма, но мене не ми се пиеше или нямах пари и изобщо не бях в настроение, а също и не ми се прибираще в оная самотна глуха стая, затрупана от книги, затуй седях до една маса и разсеяно преглеждах следобедния вестник. По едно време влезе Вапцаров със своите приятели и както винаги, се отправи към моникса. Приблжих се и аз, за да погледам играта.

— Сега вече нищо не може да се направи — въздъхна по едно време един от играчите. — Ще съборя „хитлера“.

„Хитлер“ наричаха червената кегла, при чието събаряне неудачникът губеше всичките си точки.

— Ако знаеш как да удариш, няма да го събориш — намесих се аз неволно с тона на познавач. — Ще биеш долу ниско и с десен фалц.

Бях почнал да играя билиард, не моникс, а истински, и макар да бях доста посредствен практик, знаех поне елементарните правила.

— Приказваш си... — промърмори онзи. — Ако ти удариш топката, без да събориш „хитлера“, плащам веднага една игра.

Самолюбието ми бе засегнато. Поех щеката и изпълних с успех простия номер.

— Какво сега... ще играем ли, или ще ни предават уроци... — обади се недоволно друг играч.

Недоволството на тоя, другия, бе съвсем законно, защото той заедно с Вапцаров образуваше противниковия екип.

— Ами ще ви предават... Като сте невежи... — обади се чак тогава Вапцаров.

— А бе вие не се ли познавате? — запита някой.

— Само от разстояние — промърмори Кольо.

Подир половин час Вапцаров си тръгна, явно отегчен от играта, а останалите сформираха нов екип. Тръгнах си и аз.

— Можем да идем до „Трявна“ — предложих, когато се озовахме на улицата. — Стига да не бързаш за някъде...

— Къде ще бързам... Но защо да ходим чак в „Трявна“?

— Ами... там ще ни дадат на вересия...

— Е, все ще намерим пари за едно шише вино.

Защо да заборчпяваме на капиталистите.

И ние влязохме в споменатите вече „Три смока“.

Не помня за какво точно говорихме през тая първа вечер. Не вярвам да е било за политика, тъй като в кръчмата имаше твърде много хора, за да може да се говори за политика. А щом не сме приказвали за политика, значи, приказвали сме за поезия. Помня само, че си тръгнахме едва когато взеха да гасят лампите. Предложих на Вапцаров да дойде да спи у дома, но той отклони поканата:

— Ако има към вас някой хотел, предпочитам да ида там.

— Точно зад къщи има един хотел, само че доста мизерен.

— Няма значение.

Разделихме се на ъгъла на „Трапезица“ и „Лавеле“ и той бавно тръгна надолу по улицата, дето в мрака мъждиво светеше малка фирма — „Хотел Солун“.

От тази нощ всъщност почна нашата дружба и ние се срещаме понякога през деня, а още по-често вечерта, тъй като денем Кольо обикновено бе зает с партийни задачи. Предполагам, че той идваше при нас през деня най-вече когато бе така блокиран от сподирящите го агенти, че не можеше да си гледа работата. Обядвахме в някое евтино заведение или играехме белот в „Средец“.

Кольо се открояваше доста странно в нашата бохемска компания. Но макар да изглеждаше затворен или по-скоро стеснителен, той имаше особения дар да намира общ език с различни хора, без при това да губи нищо от своята независимост. Някак неуловимо респектиреше околните и ставаше така, че не той се съобразяваше с тях, а те с него.

Когато сядахме, да речем, да играем белот, Кольо винаги успяваше да отклони поканата да играем на „нещо“, та дори това „нещо“ да бе чаша кафе.

— Без кафе не ми е интересно — опъваше се понякога един млад писател, който помагаше в редактирането на „Литературен критик“.

— Добре, ще ти поръчам едно кафе — кимаше Вапцаров. — Но няма да играем на кафе.

— Не, не е интересно — продължаваше да се дърпа оня. — Виж, ако след играта почерпиш едно вино...

— Хубаво, нека бъде вино.

Веднаж Кольо играеше със същия този писател срещу мене и още някого, когото не помня. По едно време Вапцаров вдигна очи от картите и погледна недоволно партньора си:

— Престани най-после бе!... Демоде играч...

— Защо го наричаш демоде — обадох се. — Той си е просто тъп.

— Искам да му внуша да престане да ме настъпва под масата — промърмори Кольо.

— Тръгни с дете на баня, да ти изяде сапуна... — въздъхна страдалчески партньорът.

Въпреки че бе живял и патил повече от нас, Вапцаров наистина изглеждаше като дете, искам да кажа, чист като дете, непоковарен от скептицизма, от модата на грубиянския жаргон, от дребната непочтеност, приемана в бохемските среди като нещо невинно.

Една вечер тъкмо когато излизахме от „Средец“, едва не се сблъскахме със същия този млад сътрудник на „Литературенкритик“. Беше в повишено настроение и тутакси предложи да ни почерпи, понеже имал специален повод. Приехме и се отправихме към някакъв Алтън-Калофер, понеже и без туй нямаше какво да правим.

— Е, какъв е поводът? — запита Кольо, когато келнерът донесе поръчаното.

— Шшшт, по-тихо! — прошепна заговорнически дебютантът, като предпазливо се оглеждаше. Това е една съвсем секретна операция.

Не бе трудно да се досетим, че се касае не до секретна операция, а до кой знае каква щуротия, затуй не проявихме особено любопитство. При втората половинка младият писател все пак не се сдържа:

— Сразих един класов враг — прошепна той все така заговорнически.

— С бутилка по главата ли? — промърмори Кольо.

— Не. По втория начин — с обходна маневра.

Обходната маневра се оказа доста елементарна: самия следобед познатият пил и спорил с някакъв бивш съученик и настоящ легионер, а по-късно при подходящ момент задигнал шлифера му от закачалката и го оставил в една заложна къща срещу сто лева.

— Още утре ще му върнеш шлифера — рече сухо Вапцаров.

— Че откъде да взема пари?

— Ето ти пари!

Сребърните монети изтракаха на масата, но преди да ги прибере, младият талант погледна умолително приятеля ми:

— А бе, Вапцаре, това е един мръсник бе... и баща му е червив с пари... и ги е крал тия пари от народа...

— Това не е повод и ти да крадеш.

— Ама чакай бе, човек...

— Точка. Нали ти казах какво ще направиш.

И той кимна към келнера за сметката.

Това са, разбира се, такива дребни подробности, че едва ли си струва да обременяваш с тях една и без туй богата биография. Но големите качества нерядко се проявяват и в дреболиите. Всички тия похвални епитети, които сме свикнали да прибавяме към името на Вапцаров, бяха зрима реалност. И в тая си всекидневна дори прозаична реалност те бяха по-респектираци, отколкото кристализирали в красивите фрази, които сме изтъркали от употреба. И по адрес на Кольо това не са красиви фрази, а факти — той беше наистина и чист, и безкористен, и щедър, и безкомпромисен, и несломим. Той не беше свръхчовек. Той беше нещо повече от подобно анемично умопостроение. Беше жив човек, но от висок ранг.

Сговорчив и отстъпчив в незначителните неща, Вапцаров изведнъж ставаше остър и упорит, щом работата опреше до принципи. Също като в оная мизерна история с шлифера. Обичайната мекота на гласа и обноските му бе съвсем естествена и в същото време измамна и аз разбрах това още първия път, когато го видях да се счепква на политическа тема.

Това се случи в една от вечерите, когато бе останал да преспи в къщи. Обикновено той избягваше да остава през нощта у нас и предпочиташе насрещния хотел, но понякога, когато хотелът се оказваше пълен, отново се връщаше у дома.

Тая вечер обаче в кухнята бе артисал да спи и един анархист, който бегло се познаваше с Кольо и затова сметна в реда на нещата да нахълта в стаята ми и да се присъедини към разговора. А разговорът, то се знае, се въртеше около вечните две теми — войната и поезията —

и вероятно не е бил особено интересен, щом съм го забравил. Единственото, което си спомням ясно, беше избухването на Вапцаров.

Всъщност „избухване“ е доста силно казано. Гой само едва доловимо повиши глас, ала жестовете му изведнаж станаха резки, две отвесни бръчки разделиха ключените му вежди, а меките очи добиха остър блясък.

— Още една революция отминава в историята — бе казал анархистът.

Той симпатизираше по своему на Съветския съюз, но както се симпатизира на човек пред гибел.

— Коя революция имаш пред вид? Хитлеровата ли? — запита Кольо.

— Не, вашта.

— За нашата не се бой.

— Ти вестници не четеш ли? Немците са пред Москва.

— И други са имали нещастieto да стигат до Москва.

— И все пак какво ще правите, ако всичко рухне, както много пъти вече е ставало?

— Ами ще почнем отначало, точно както много пъти вече е ставало — отвърна с привидно спокойствие Вапцаров.

А сетне добави малко по-възбудено:

— Но понеже се връщаш към историята, трябва да ти е ясно, че това „отначало“ никога не е съвсем отначало, защото предишното няма как да се изтрие. И този път връщането назад е изключено. Съветският съюз е това, разбираш ли, а не Белгия или Холандия. Много е дълбоко морето, за да може да го прегази тая паплач! Както е нахълтала, така и ще се удави.

Знам добре, че тия думи днес звучат банално. Ала те не звучаха банално в онова време, когато врагът бе хвърлил близо двеста дивизии срещу страната на социализма, бе завзел Прибалтика, Белорусия, Крим, почти цяла Украйна и се готвеше да празнува подир месец-два окончателната победа. Не банално, а патетично звучаха тия думи, произнасяни от човека с преbledняло от ненавист лице и с прекъсващ се от вълнение глас.

— Добре, добре! Няма да спорим! — отвърна с примирителен тон анархистът.

Той все казваше „няма да спорим“, но продължаваше да спори, а Вапцаров все тъй остро му отговаряше и разговорът съвсем се изроди и започна да боксува върху повторенията около тая вечна граница, която разделя песимистичното опустошение от сърдечната вяра.

— Защо му уйдисваш на акъла и напразно се дразниш? — забелязах, когато оня най-сетне се оттегли в кухнята да спи. — Нали му виждаш акъла.

— Де да знам защо се дразня — отвърна Кольо уморено. — Вероятно защото не мога да не се дразня. Ако беше една година по-рано, сигурно щях просто да му се изсмея. Но сега, тъкмо сега, разбираш ли, когато пораженството така се шири, такива типове стават наистина вредни.

Няколко седмици по-късно Вапцаров се отби към обяд в „Средец“ и без да сяда, ме извика настрана:

— Ела да чуеш нещо... Нещо изключително...

— Какво? Комюнике или поема?

Неволно бях познал и той се засмя с тоя смях, който за миг преобразяваше лицето му, изличаваше грижите и израза на меланхолия и го озаряваше с някаква чиста радост.

— А ти кое от двете предпочиташ?

— Комюнике, разбира се.

— Е, това е и комюнике, и поема едновременно. Това е нещо такова...

Навън ни очакваше Антон Попов. Знаех, че все някой ще ни очаква, защото, ако поемата бе на самия Вапцаров, той никога не би я обявил за изключителна и никога не би я прочел освен може би подир дълги пазарлъци.

Антон Попов ни заведе в квартирата си, която бе на „Славянска“, и едва седнали, извади купчина листа и зачете с висок призивен глас своята поема-комюнике:

„Слушай, фронт!“

Оттогава насам произведението не ми е попадало подръка и не съм имал възможност да проверя верността на някогашните си впечатления. Не бих се учудил, ако сега ми се стори сурово или прозаично. То звучеше сурово и грубо още тогава, но с такава суровост, от която тръпки пълзяха по гърбовете ни, героична и

покъртителна, напомняща призива на командира, изскачащ от окопа под вражия огън, за да поведе частта си на подвиг и смърт.

Вероятно Кольо неведнъж вече бе слушал поемата, ала въпреки туй едва се сдържаше на мястото си при най-силните строфи и сякаш сам бе готов всеки миг да задекламира.

— Е? — произнесе той със светнало лице, когато Дончо млъкна.

— Публицистика... — побърза Антон да изпревари неизбежната похвала.

— Сега тъкмо такава, публицистика е нужна — възрази Вапцаров. — Трябва да намерим начин да размножим поемата, да я пръснем навсякъде...

И като се обърна отново към мене, добави:

— Какво прекрасно нещо, а?...

Запомнил съм това странно литературно четене в неуютната ергенска квартира не само зарад тръпките, предизвикани от стиховете на Дончо, но и зарад почти детския възторг на Кольо. Той умееше да се радва на чуждите успехи много повече, отколкото би се радвал на своите, да се радва от все сърце и без сянка на преструвка, така, както малцина умеят.

И в същото време бе извънредно критичен към собствените си работи, смущаваше се от комплиментите и бързаше да ги прекъсне в самото начало. Понякога си мисля как неловко би се почувствал, ако можеше да чуе всичко написано и изречено по-късно по негов адрес, и не само това кухото и парадното, но и другото, родено от искрена адмирация.

Пръв път го чух да декламира свои стихове в едно заведение на Цар Шишман. Заведението имаше вътрешна стаичка, която — поне според нашата наивна оценка — бе достатъчно изолирана от чуждите очи и уши и ние от време на време се събирахме тук, за да си кажем всичко онова, което не бе удобно да си казваме в „Средец“.

Тоя път настроението беше доста повишено поради една малка победа на Източния фронт, една от тия първи откъслечни и малки победи, всяка от които бе за нас равносилна на възкресение.

— Я кажи най-после това ново стихотворение, за което всички говорят, но никой не го е чул — подхвърлих по едно време.

— А бе, не ме карай да се изпотявам — промърмори неохотно Кольо.

— Остави го! — обади се споменатият вече сътрудник на „Литературен критик“. — Щом Вапцара се назлъндисва, аз ще кажа.

Той бе измъкнал от джоба си смачкан лист и без да извика „варда“, ненадейно зарева Кольовия „Доклад“.

— Защо оставяш този пелтек да ти разваля стихотворението? — запитах.

— Че какво да правя?

— Ами запуши му устата.

Изпълнението бе на такова ниво, че Кольо най-сетне не издържа:

— Добре, капитулирам. Само млъкни!

Онзи послушно млъкна, доволен, че предизвикателството се е увенчало с успех. Вапцаров сложи ръце на масата, сякаш търсеше опора, и задекламира „Родина“.

Той декламираше малко напевно, подчертавайки ритъма като повечето поети, и изобщо в изпълнението му нямаше нищо ефектно или виртуозно. Едно може би съвсем любителско изпълнение от гледна точка на актьора-професионалист, но което те увличаше неусетно именно с простотата и искреността. Поставил ръце една върху друга и загледан пред себе си, Кольо като че не декламираше, а разговаряше насаме, бих казал дори, като че именно в този момент създаваше стиховете, които произнасяше. И това те караше да затаиш дъх, сякаш присъстваш на самия акт на сътворението.

Когато млъкна, компанията зашумя в одобрителни възклицания. Кольо бе доволен от оживлението, всеки поет е доволен, когато срещне разбиране, но бе и видимо притеснен от изблиците на възторг и на края промърмори:

— Е, стига де, стига... вие съвсем прекалихте...

Мълчах, понеже не намирах какво да кажа, а похвалите, които ми идеше да изрека, ми се струваха банални до пошлост. Затуй се задоволих да стана и да вдигна наздравица за най-добрия поет на поколението.

— Е, ти пък би всички рекорди — промърмори полугласно Кольо, навел очи от стеснение.

Че е най-добрият, в това никога не съм се съмнявал, но колкото до въпроса за поколението, той бе значително по-неясен, тъй като Вапцаров бе почнал да пише по наше време, а по възраст бе по-близък

до предишната генерация. Така че той и в това отношение някак си се отделяше от нас, както се отделяше и с много други неща.

Понякога, когато го слушах да декламира стиховете си, неволно се питах къде е тайната на тази поезия; защо много от тия неща, които у нас звучаха книжно, при Кольо излизаха спонтанни и естествени; защо размислите му, дори и съвсем простите, не деградираха в разсъдъчност; защо избликът на чувства не избиваше в сантименталност; защо даже чертите на неловкост носеха своето очарование; защо тия стихове звучаха тъй завладяващо и тъй покъртително човешки?

Предполагам, че за да се отговори на подобни въпроси, би следвало да се напише цяла монография и че във всеки случай този отговор е привилегия на критиците и историците. Що се отнася до личното ми мнение, боя се, че то едва ли би могло да задоволи друго освен самия мене, защото е резултат не толкова на анализи и разбори, колкото на неща, доловени почти по сетивен път: поезията на Вапцаров с простата си хубост бе точна проекция на самия него.

Разбира се, всяка поезия подир съответно дешифриране ни се разкрива като точна проекция на автора си, независимо от възможните му пози, преструвки и старания да се представи за нещо различно от това, което е в действителност. Само че дешифрирането съвсем не е лека работа, макар някои да го прилагат с доста лека ръка. И проекцията може да се окаже съвсем частична или филтрирана, или облагородена. Затуй неведнъж ми се е случвало, след като съм бил развълнуван от едно творческо дело, след като съм копнял да се запозная с неговия създател и след като копнежът ми най-сетне се е сбъднал, да се окажа лице в лице с някакъв тип от второ качество, може би набльскан с талант чак до върха на темето, но все пак тип от второ качество — дребнав, суетен, скъперник, сплетник или направо подлец.

В подобни случаи се казва: противоречива личност. Нека бъде тъй, макар че това нищо не обяснява. Защото Кольо също носеше своите противоречия, както всички ги носим, по-явно или по-прикрито. Но това не му пречеше да бъде цялостен човек. Именно цялостен, а не мизерен тип на двойното счетоводство — едното, предназначено за нуждите на всекидневието, а другото — за нуждите на безсмъртието.

Поетичният талант и човешката красота у Вапцаров бяха единни и неделими, както мислите, вярата и действията му бяха единни и неделими — в живота, в борбата, в поезията. При цялата си душевна сложност той бе органичен и прост, с оная простота на съвършенството, свойствена на бистрия кристал или на планинското цвете.

Може да звучи елементарно, ала такава е истината: колкото и да ни бе близък, той бе по-различен от нас и затуй поезията му също бе по-различна. Той бе по-чист и по-сърдечен, и по-непосредствен, и по-скромен, ако щете дори, в известни отношения и по-наивен от нас, дето си мислехме, че знаем всичко. Ние знаехме, разбира се, ако не всичко, то тук-там по нещичко. Само че това, което знаехме, ние го бяхме почерпили главно от книгите, докато неговото просто имущество бе събрано в живота и изстрадано в живота, и окъпано в сълзите и радостта на едно голямо сърце.

В ония години имах доста приятели, включително и някои твърде близки. А известно е, че човек е най-взискателен тъкмо към близките. И понеже винаги съм си бил малко дръпнат и малко скептик, случваше се даже при най-тясната дружба да усещам спирачките на недоверието и несъгласието. Кольо бе може би единственият, когото приех изцяло и безрезервно. Дори с дребните му недостатъци. Като например тая му прекалена по мое мнение скромност.

Не бих казал, че му липсваше вътрешно самочувствие. Ала самочувствието му идваше от надеждата, че тепърва ще направи нещо, а не от увереността, че вече го е направил.

Една привечер Кольо се отби в къщи и предложи да излезем някъде. Съгласих се охотно, но поисках да му прочета някакъв цикъл — не мой, разбира се, — току-що публикуван в някакво литературно издание.

— Не е лошо — промърмори Вапцаров. — Само че тия стихове със същия успех биха могли да се напишат и преди десет години.

— Е, да, ама преди десет години той още не е познавал Есенин.

— Защо Есенин?

— Ами защото, ако питаш мене, това са чисти реминисценции.

Посегнах към етажерката, извадих едно томче и за доказателство прочетох няколко куплета от съветския поет.

— Все пак, позволил си е известни волности в превода — забеляза Вапцаров.

— Ами тоя? — рекох, като дръпнах от рафта друго томче.

После посегнах и към трето. Отпърво ме владееше патосът на отрицанието и аз цитирах заемки и баналности, които бях отбелязал тук и там. Но понеже ставаше дума за заемки, наложи се да цитирам и образците, така че минах към любимите си поети и към адмирацията. Само че Кольо също имаше любими поети и понеже разговорът бе тръгнал натам, държеше да ми покаже какво точно харесва у тях.

Четенето свърши чак след полунощ. Забравили бяхме съвсем, че ще ходим някъде. Бяхме задимили здраво стаята, а по масата и леглото лежах пръснати сборници и стихосбирки на световната и родна лирика.

Въпреки цялата спонтанност на поезията си Вапцаров не беше инстинктивен поет, а още по-малко разсъдъчен. Неспособен да прозре естетическите критерии, които щяха да дойдат на мода две-три десетилетия по-късно, той пишеше стихове, както умее, според собствения му израз, без да се грижи дали ще попадне в графата на емоционалната непосредственост, или на респектиращия интелектуализъм. Но Кольо не беше инстинктивен поет. В трудния процес на съзряването у него бе се оформила една своя поетика, в чиито принципи бе дълбоко убеден. И в същото време той бе способен да възприеме едно стихотворение, съвсем далечно на личното му виждане. Защото сърцето му бе отворено за звученето на всяка истинска поезия и съпротивата на тесногръди и догматични съображения не притъпяваше слуха му.

— Ще отворя прозореца да излезе димът — рекох. — Иначе няма да можем да спим.

— Тая нощ смятам да се прибера — отвърна Кольо.

— Тогава ще те изпратя. Тъкмо да се проветри стаята.

Нощта бе суха и мразовита, с тая тънка зимна мъгла, воняща на сгурия от каменни въглища. Но подир мъглата на тютюневия дим ледената мъгла навън ни подействува ободряващо. Поне додето студът не бе почнал да прониква през тънките ни палта.

Вапцаров отново се бе върнал към разсъжденията за някои поети, чиито стихове преди малко бяхме чели. Слушах го и се опитвах да сдържам възненето си.

— Мисля, че напразно чиракуваш при хора, които отдавна си задминал — забелязах по едно време.

— Ти какво, шегуваш ли се?

— В тоя студ съвсем не ми е до шегите.

— Но аз наистина съм още чирак... още се боря с думите...

И той взе да разправя как се борел с думите и каква мъка изпитвал в старанието си да преодолее тая смътна приблизителност на израза и да се добере до точността и простотата на образното внушение. Тая смътна приблизителност и тоя труден материал словата вече ми бяха твърде добре познати като извор на неизчерпаеми неприятности. Но струваше ми се, че сме осъдени да се тровим до гроб с тези неприятности и че в тоя смисъл всички чиракуват до гроб, включително и майсторите, което не значи, че всички са в еднаква степен чираци.

И додето го слушах и се стараех да обуздавам зъзненето си, усещах отново раздразнение от тая прекалена скромност, макар тя да бе и трогателна, защото у Кольо даже това, което те дразнеше, имаше някаква своя привлекателност.

Стигнахме Цар Аспарух, след като добре се бяхме наприказвали и настудували.

— Ти съвсем си измръзнал — забеляза Вапцаров. — Бих те поканил да останеш, ако не беше това неудобство...

— Кое неудобство? Жена ти?

— Неудобството, че ако дойдат тая заран да ме приберат, ще приберат и тебе.

— Е, за един път можем да рискуваме — промърморих, тъй като обратният път в тоя миг ми се струваше непоносимо дълъг и мразовит.

Така че качихме се горе, разбудихме Бойка и домакините ме сместиха някак си в тясната квартира.

Скръбна и напрегната бе тази зима с ешелоните на немските коли по улиците, с кресливите маршове на зелените униформи, с полицейските претърсвания и с лаконичните комюникета от фронта. Градът бе скован от ледената атмосфера на страха и безпокойството и само продажниците вилнееха, все още уверени в близката победа на Райха.

— Май че наистина трябва да сменим кафенето... — рече един ден Кольо.

Той го каза това, след като мнозина от нас неведнъж му го бяха казвали. Не можех да си обясня защо продължава да се отбива в тоя пълен с агенти „Средец“ и дори понякога си мислех, че го прави нарочно, за да се легендира като човек, пилеещ времето си по заведения и компании.

— Намерили сме едно друго кафене, съвсем тихо, ей там, на Цар Шишман — поясни той.

Още същия следобед отидохме да огледаме новата главна квартира. Посетителите наистина бяха малко, когато изобщо имаше посетители, а колкото до кафето, то по нищо не отстъпваше на леблебията, дето ни я сервираха в „Средец“. И от тоя ден нататък започнахме да се срещаме на Цар Шишман.

Всички отлично разбирахме, че тая смяна на главната квартира е чиста детинщина и че липсата на публика в заведението не бе особен плюс, понеже сега нашата компания се превръщаше в главен и единствен обект на наблюдение и още на следния ден в единия ъгъл на кафенето се появи човекът с вестника, за да не изчезне вече оттам, а понякога тия с вестниците ставаха дори двама, като единият най-нахално се присламчваше на някоя съседна маса, за да слухти по-добре.

Това бе детинщина естествено, но зад тая детинщина се криеше неотменимата логика на безизходицата. Кольо бе орисан да съчетава легалното съществуване с нелегалната работа, да се движи в мрачния капан на тоя град и дали щеше да се явява на едно място, или на друго, това не променяше особено картината.

И когато го наблюдавах как седи с карти в ръка на две крачки от агента, сякаш едничкото, което го интересува, бяха картите, а не агентът, и как с леката си малко тъжна усмивка слуша препирните ни, докато погледът му говореше, че в мислите си е някъде много далече, отново усещах, че живее с чувството на обречен, че все повече привиква да живее с чувството на обречен.

Една вечер малко преди да се преместим на Цар Шишман, седяхме с Кольо в „Средец“. Кафенето в тоя час бе пусто. По едно време някакъв общ познат се появи и аз взех от него следобедния вестник, за да го прегледам. Сетне, като му връщах вестника, подхвърлих нещо във връзка със събитията.

— С политика не се занимавам — отвърна сухо познатият и побърза да се отдалечи.

— И тоя ще живее дълго — промърмори Кольо. — До дълбока старост. Като Саркиз.

Саркиз бе инвентарът на заведението. Той и в този момент дремеше там в своя тъмен ъгъл — едно вече стопено от годините старче, което стопанинът бе приютил от съчувствие. Старчето отдавна вече нямаше представа къде всъщност се намира и защо, но продължаваше да живее или по-скоро да дреме в своя ъгъл, с наведена глава и безсилно увиснала челюст.

— Май че тоя Саркиз и нас ще ни надживее — рекох.

— Не е изключено. И какво от това?

Той, който така обичаше живота, сякаш се стараше да свикне с мисълта, че неговият собствен живот е вече само една несигурна хипотеза.

Макар да използваше многобройните си връзки с различни хора, Кольо работеше при крайно трудни условия, защото даже сред симпатизантите все повече нарастваше броят на тия, които при най-дребния повод бързаха да заявят: „С политика не се занимавам.“

Трябва да бе към края на зимата, когато веднъж към обяд Вапцаров дойде да ме потърси в „Средец“. Напоследък той рядко се явяваше в компанията и ние останалите, без дори да се наговаряме, постепенно бяхме дезертирали от Цар Шишман, за да се върнем отново в старата бърлога на съмишлениците и агентите.

— Ела в „Трите смока“. Трябва да поговорим за нещо.

Намерих го във вътрешната стаичка на заведението. Седеше до масата в ъгъла заедно с Антон Попов. Обядвахме мълчаливо и едва след като приключихме с яденето, Кольо рече полугласно:

— Трябва ни квартира.

— Каква квартира?

— Квартира за един човек. Но съвсем сигурна. И да не е в никакъв случай при комунист.

„Съвсем сигурна и да не е при комунист“ — това беше наистина трудна задача. Почнах да прехвърлям наум възможностите, но не откривах нищо задоволително.

— За кога ви е нужна квартирата?

— За веднага. Най-късно — утре вечер.

— А най-добре още тази вечер — обади се Дончо. — Не можем повече да държим човека там... Става съвсем опасно.

— Ако работата е само за няколко дни... — рекох, защото се бях сетил за един млад художник.

Той бе честен момък, дето никога не би те предал, но я караше доста бохемски и по-дългият престой в ателието му бе свързан с рискове.

— Добре, нека да е за няколко дни. Само че през тия няколко дни трябва да се намери постоянна квартира. Сигурна и да не е при комунист — каза Вапцаров.

— Трудна работа — промърморих. — Но ще помисля.

— Трудна и не чак дотам — забеляза Дончо. — Нашият човек не е познат на полицията и никой не го търси...

— Само да не беше този руски акцент — рече Кольо. — Наложих ли се да заприказва, всичко отива по дявола.

Определихме си среща с Вапцаров за вечерта. Но вечерта той не дойде. Видяхме се едва на следния ден.

— Намерих едно ателие за два-три дни.

— За два-три дни и ние намерихме — отвърна Кольо. — Ти виж какво можеш да направиш за постоянна квартира. Много взеха да стягат обръча тия...

Че обръчът прекалено се стягаше, това дори аз го усещах. Една от последните ни срещи бе станала съвсем случайно на улицата.

— Ще идем ли до „Средец“?

— А, не. Тоя, дето се мъкне подире ми, трябва да го разкарам до един час.

Отбихме се в „Хъшове“, но агентът ни последва. Когато си тръгнахме, той пак ни сподире.

— Да влезем в онова кафене на ъгъла — предложих. — Там има два изхода.

— Ще опитаме.

Кафенето бе на две крачки от „Средец“, ала рядко ходехме там. Това беше една комарджийска бърлога с много стаи, където се играеше главно покер. Едничкото предимство на бърлогата бе, че наистина имаше два изхода — към улицата и към двора.

Влязохме в заведението, настанихме се край играчите и възприехме сънливите пози на кибици, додето приспим бдителността

на последвалия ни агент. По едно време агентът вдигна глава и неспокойно се огледа. Аз също неволно се озърнах. Кольо бе изчезнал.

Така неусетно и ненадейно той изчезна и от живота ни. В началото на март се разнесе вестта, че е арестуван. После научихме и за други арести. Губехме се в догадки. Някои казваха, че работата е дебела, други поддържаха, че всичко ще се размине. Когато следствието приключи и почна процесът, стана ясно, че нищо няма да се размине.

— Нашият Кольо не е издържал на боя... Изложил се е... — съобщи веднъж един от общите ни приятели.

Додето произнасяше тия думи, забелязах, че шишето се намира само на педя от ръката ми. Твърде подходящо обстоятелство, за да го запрата в лицето му. Сбихме се. В тия дни само това липсваше — да се бием помежду си.

По-късно и други подхвърляха, че бил проговорил, но нямах сили да го съдя по законите на конспирацията и можех да го съдя само по законите на дружбата, която ми бе позволила да го опозная. Четири месеца страшни инквизиции — зверски побои, електрически ток и всичко останало. Тялото се бе прекършило, но духът бе издържал. По време на процеса Вапцаров пое цялата отговорност върху себе си с ясното съзнание, че това означава гибел. И бе се изправил спокойно пред стената на стрелбището, за да посрещне куршумите с песен на уста.

Всъщност между всички нас той най-малко бе заплашен от гибел, но дори не си даваше сметка за това. Един майстор, който се смяташе за чирак. Един обикновен човек, който се движеше сред другите хора с нехайната си моряшка походка, който изпитваше ужас пред възможността да стане център на вниманието и комуто бе съдено да бъде любимец на цели поколения. Един висок мъж с малко бледо и малко тъжно лице, влязъл спокойно в опасните лабиринти на конспирацията, без дори да помисля, че влиза в историята.

* * *

Уилям Фокнър пише на едно място, че „никой човек не притежава смелост, но кой да е може да хлътне в героизма слепешката,

по невнимание, както се строполяваш в отвора на някой канал, зеещ посред тротоара“.

В ония години този пасаж не ми бе познат, ала и да го познавах, едва ли бих го приел, както не го приемам и днес. Героизмът не е случайно произшествие, което може да сполети всекиго. И смели хора безспорно съществуват. Кое то съвсем не означава, че са неспособни да изпитат страх.

Човекът, който е станал герой, може по-лесно да говори за героизма, защото разполага с личен опит, който да сподели, и защото хубавите думи, които ще каже за героизма, така или иначе се отнасят и до самия него.

Трудното е да говориш за героизма, когато никога не си имал възможност да го проявиш и когато съвсем не си сигурен дали си способен на него. Но ние трябва да преодоляваме тая трудност, защото, ако отбягваш да мислиш за героизма или ако го обявяваш за случаен инцидент, който случайно те е споходил, и ако те е страх да го разбереш и обикнеш дори интимно, слабо вероятно е, че ще го проявиш, когато ти се наложи.

Всъщност лично аз съм изследвал героизма главно откъм черния двор, откъм това, което е прието да се смята за негова обратна страна — страха. И не просто защото сам съм бил в плен на страховете, а и защото съм смятал, че обуздаеш ли страха, героизмът вече идва от само себе си. И когато ми се е случвало да говоря с хора, извършили героични дела, винаги съм намирал повод под различна форма да засегна и въпроса:

— Страхуваше ли се?

И обикновено под различна форма съм получавал все тоя отговор:

— Страхувах се.

Само че колкото това чувство да изглежда еднотипно и елементарно, всъщност има най-различни видове и степени страх. Спомням си разговора с един професионален революционер, вече покойник. Придружавах го в негова обиколка из страната и в момента на разговора — тъй, както се бе разположил в салончето на специалния вагон, облечен в генералската униформа и вперил светлите си уморени очи в прелитащия навън пейзаж — събеседникът ми имаше може би респектирац, но съвсем не героичен вид. Обаче той бе

участвал в Септемврийското въстание и в Испанската гражданска война, бе се сражавал в редовете на Съветската армия, бе влизал неведнъж нелегално в страната през годините на фашизма, бе воювал като деец на съпротивата.

Генералът, подтикван от въпросите ми, разказваше как с неколцина другари бил изпратен през 1943 със самолет в страната; как въпреки предварителната уговорка в съответната част на балкана нямало и помен от сигнален огън, а спускането с парашути през нощта станало съвсем напосоки; как дни наред обикаляли из мразовития балкан, изгладнели и безсилни да установят връзка с близките села, блокирани от жандармерия.

— Страшно е било — подхвърлих.

— Страшно си беше — кимна генералът. — И един студ...

В този миг усетих, че за него всъщност страшното и студеното са неприятности, приблизително от една категория. Неприятности, наистина. Но когато човек има работа и трябва да излезе от къщи, той няма да се разколебае от това, че навън е студено.

Генералът разказваше сухо и точно. Назоваваше нещата с имената им и минаваше нататък. Никакви емоционални бои. Никакви примеси на въображението. Понякога си мислех, че на подобни хора им помага именно това предимство: липсата на излишно въображение.

А в ония, младежките години мене ме измъчваше именно въображението. Достатъчно бе да се усъмня, че ще ме хванат, за да стигна две минути по-късно по пътя на фантазията до сцената със запалените клечки, забити под ноктите ми. А веднага след туй възникваше и страшният въпрос: ще издържа ли?

Нелегалните ми действия, разбира се, бяха дреболии. Но не малко хора хлътваха и за дреболии. И, което е по-важното, даже в дреболиите съществува връзка между тебе и някой друг човек. И съдбата на тоя друг човек е свързана именно с тоя страшен въпрос: ще издържиш ли?

Някои хора на времето подир съответните процедури бяха подписвали декларации, че се отказват от идеите си. Това не бе твърде героично, ала нерядко се приемаше със снизхождение: „Какво да го правиш — казваха, — не държи на бой.“ Предателството в случая бе само фиктивно. Ала да предадеш другаря си, това не е фиктивно.

Някакъв познат ми бе поверил един циклостил, за да го скрия на сигурно място. Циклостильт бе повреден, обаче познатият твърдеше, че подир съответна поправка ще проработи. Не можах да измисля по-сигурно място от зимника и похлупих съоръжението с един голям сандък, над който натрупах разни вектори. Безпокоеше ме само мисълта, че ако прислужницата някой ден почне да разтребва, непременно ще открие циклостила и каквато си беше бърбрица, ще ми създаде неприятности. За щастие разтребването не беше нейна страст. Дори, казано без заобикалки, тя просто мразеше да разтребва, така че баща ми твърде скоро ѝ уреди сметката. А скоро подир туй и познатият си прибра циклостила.

По-късно, когато работех в магазина за бои, един приятел ме потърси, за да ми съобщи, че нелегалната печатница е останала без всякакви мастила и от мене се иска да намеря мастило. Обясних му, че такова нещо в магазина няма, но ще се опитам да приготвя някакъв подходящ заместител. На следния ден замъкнах в склада една стъклена плоча, усамотих се, под предлог че нареждам стоката, и започнах да произвеждам печатарско мастило с черна слонова кост на прах и безир. Подозирах, че печатът няма да е съвсем образцов, но в края на краищата мастилото не бе предназначено за луксозни издания. Приключих частната си индустрия, без да ме набарат, и по-късно разбрах, че заместителят е влязъл в работа.

По-сериозно безпокойство ми причиниха позивите. Друг един приятел оставяше у нас на неравни интервали голяма чанта с нелегални позиви, която пък някакъв непознат идваше да вземе на следния ден. За разлика от циклостила тази призрачно появяваща се и изчезваща чанта не ме тормозеше особено, тъй като по него време в апартамента бяхме само Стария и аз. Оставях я в антрето под някакъв стар балтон, за да мога тукатк да я подам, щом непознатият се появи.

Антрето водеше към втория изход, ала той бе неизползваем, тъй като бе задънен от няколко десетки картини на Стария. Това бе изложбата, подготвена от него по случай юбилея му. Но понеже юбилеят бе забранен от полицията, изложбата също не се състоя и картините, както си бяха стегнати в рамки и стъкла, останаха да берат праха в антрето, което оттук нататък се превърна в склад или ако щете, в гробница на едно начинание.

Веднъж приятелят остави по обичая си чантата с позиви и аз също по обичая си я пъгнах под стария балтон. Ала като станах на следната заран и хвърлих бегъл поглед през прозореца, разбрах, че непознатият едва ли ще се яви този ден да прибере стоката: навън имаше блокада. По Ломска караулеха постове в бойно снаряжение и от насрещния хотел тъкмо в момента излизаха трима военни, след като вероятно бяха приключили проверката.

Първата ми мисъл бе да намеря по-сигурно скривалище за позивите. Втората — че работата е спукана, защото тъкмо в тоя миг на вратата се позвъня настойчиво. Изтичах да отворя, както си бях по пижама, за да изпреваря Стария.

Пред входа бе изправен капитан с каменно лице, с каска и много каиши като впрегатен кон. Зад капитана стърчаха трима войници, също с каски и с автомати в ръце.

— Всички живуци тук ли са? — запита офицерът и направи крачка напред, сякаш се готвеше да мине през мене.

„Значи, ще има обиск“ — помислих, като се дръпвах встрани.

Живеем само двама с баща ми...

Гласът ми звучеше глухо, но спокойно. Бях сигурен в това, защото го чувах като глас на чужд човек.

— Външни хора има ли? — последва втори въпрос, след като четворката вече бе проникнала в коридорчето.

— Няма.

В тоя момент баща ми подаде глава от вестибюла. Изразът на лицето му съвсем не бе гостоприемен.

„Дано Стария не обърка работата“ — рекох си. Знаех, че е достатъчно разумен, за да каже нещо излишно. Но можеше, какъвто си му бе обичаят, така да втренчи в тях очи, сякаш ги разстрелва, а това бе достатъчно, за да обърнат къщата наопаки просто за да му го върнат. Затуй използвах случая да му хвърля настойчив и красноречив поглед. Ние с него, когато разговаряхме, не винаги се разбирахме, но с поглед винаги се разбирахме.

— Вие ли сте домакинът? — запита подозрително капитанът, като че домакинът можех да бъда аз.

Баща ми кимна.

— Легитимациите!

Докато отивах за легитимациите, мислено ругаех упорството на Стария. Бях предлагал на няколко пъти да поставим на вратата за по-внушително табелка с титлата му „професор“, но той винаги бе отказвал, понеже не обичаше титлите. Ако имаше такава табелка, военните сигурно сега щяха да се държат по-учтиво. Все пак — „професор“... През ония години това респектираше. В този момент ми хрумна, че мога да запълня липсата и заедно с легитимацията на баща си взех и личната му карта от академията, а също и писателската и още там някаква.

— Трябват ми само легитимациите — промърмори сухо офицерът, като пое документите.

Но от човешко любопитство той все пак погледна картата, която бях поставил най-отгоре.

— Вие сте професор?

Баща ми кимна едва-едва. Сетне погледна към мене. Сега пък той ми говореше с поглед.

Военните вече се бяха приготвили да проникнат във вестибюла, но откритието, че Стария е професор, както и очаквах, даде ефект. Капитанът ми подаде книгата и се въртна към изхода. В тоя момент обаче забеляза купчините картини в антрето, загърнати с вехтории, за да се не прашат.

— Това какво е?

— Картини — рекох, учуден, че все пак мога да говоря, тъй като устата ми бе съвсем пресъхнала.

Офицерът небрежно повдигна стария балтон. Орфаната чанта, натъпкана с позиви, се оголи в цялата си ужасяваща вещественост. Но колкото и да ми бе трудно да го повярвам, капитанът само отмести чантата, без да я отвори. Той гледеше редицата рамки под нея.

— Много нещо си нарисувал! — рече снизходително офицерът, като хвърли балтона на мястото му и ме погледна.

— Аз рисувам! — отвърна баща ми с такъв тон, сякаш произнасяше ругатня.

„Сега пък ще им обяснява“ — помислих с досада.

— Е, добре, рисувайте, рисувайте — избъбри капитанът все тъй снизходително и тръгна към изхода, следван от войниците.

Заклучих вратата подире им, поех два-три пъти въздух, за да си възвърна нормалното дишане, и тръгнах към кабинета на Стария, за да

оставя картите.

— Защо трябваше да изнасяш цялата ми архива? — запита баща ми, настанил се вече на работното бюро.

— Ами... обърках се в суматоката...

— Аха... обърка се... Само че легитимацията ми беше в портфейла, а другите карти — в чекмеджето. Значи, лъжеш!

Такава дума като „лъжеш“ той можеше да употреби само в крайно раздразнение, но случаят бе именно такъв. Разбирах, че просто едва се побира в кожата си, задето се бях опитал да го извисявам в очите на хора, на които той лично плюеше.

И понеже мълчах, настоя:

— Кажи де! Защо държиш да ме направиш смешен?

Повторих операцията за възвръщане на нормалното дишане. Сетне рекох:

— Оная чанта в антрето е пълна с позиви.

Той ме стрелна с поглед, но не каза нищо, а извърна глава и се загледа към прозореца. Което означаваше, че аудиенцията е приключена.

На мене все такива бъркотии ми се случваха като с въпросната чанта и участието ми в конспирацията — доколкото такова съществуваше — би могло да бъде описано по-скоро в комичен, отколкото в героичен тон. Като например историята с медикаментите.

По време на бомбардировките през 1944, въпреки че живеях в Баня, твърде често замръквах в София. И понеже собственото ми жилище бе разрушено, а в апартамента на Стария само една-едничка стая бе обитаема, налагаше се да преспивам у приятели. Така при едно подобно преспиване установих, че в къщата на поредния приятел се намира добре обзаведен лекарски кабинет. Оказа се, че сестрата на любезния домакин е лекарка, евакуирана в момента, не знам къде си.

Заранта се вдигнах много рано и докато познатият ми още спеше, направих бърза инспекция на кабинета и задигнах по една мостра от медикаментите, с които бяха пълни шкафовете. Отнесох мострите на един близък и запитах ще влязат ли в работа. Оня се зае да ги преглежда:

— Това е за спиране на кръвта, това е хлоретил, за местна упойка, това са сулфамиди...

Той вдигна очи и ме погледна с укор:

— А бе ти акъл имаш ли!

— В какъв смисъл?

— Как може да набараш такива съкровища и да не ги обереш! Знаеш ли каква нужда имат партизаните от лекарства?

— Ами как да ги оберат, като са много! Нали затова ти ги нося, за да знам какво да взема.

— Ще вземеш от всичко. И възможно повече.

— Е, как? Нали она ще види?

— А бе облечи шлифер... скрий ги през нощта на двора... изобщо измисли нещо! Аз ли ще те уча?

Опитах се да измисля нещо, обаче подир дълго мислене реших, че все пак шлиферът е най-удобното средство, макар времето да не бе твърде подходящо за шлифер. Беше към края на юни, но в ония времена на евакуации всеки се обличаше, както му дойде, така че защо пък аз да не навлека шлифер.

Още същата вечер намерих брата на лекарката на обичайното място, сиреч в кръчмата, почерпихме се здравата, а на тръгване за по-голям успех на операцията взех и бутилка ракия за в къщи. Познатият ми не бе лош човек, обаче не бе и от тия, на които можеш спокойно да се довериш. Така че разчитах най-първо да го анестезирам солидно с алкохол, а след туй да пристъпя към научните си издирвания в кабинета. За жалост, вместо да окаже приспивно въздействие върху домакина, алкохолът го ободри. Ободри го до такава степен, че дори запя, нещо, което твърде рядко му се случваше:

*Гърди си с рози накити,
на младостта се насити!*

Надеждата ми беше, че музикалният му репертоар едва ли е твърде обемист. Това бе съвършено вярно. Нещо повече. Дори току-що цитираната, модна за времето песен му бе позната само с първия си куплет. Аз обаче бях забравил, че известни хора при известни ситуации и в известно състояние могат да пробудуват цяла една нощ с помощта на една-единствена песен и дори на един-едничък куплет, като запълват липсващите им строфи по един познат още от древността способ:

*И с пълна чаша пий наслада,
ла-ла-ла-ла ла-ла ла-ла-ла.*

Тъкмо с помощта на този способ познатият ми дълго и обилно насищаше с музикално ръмжене нощната тишина. Все пак най-сетне в зората на новия ден той заспа.

Отидох в съседната стая, натъпках методично с кутии и туби всичките си джобове и даже за да не ми поставят наново въпроса „ти акъл имаш ли“, напълних с медикаменти и пазвата си, като предварително добре затегнах колана на панталона.

Навън вече бе съвсем светло и първият ми порив бе да се изпаря незабавно. Това обаче щеше да събуди съмнения и да осуети повторението на операцията. Трябваше да чакам. Облякох за всяка евентуалност шлифера, върнах се в стаята на домакина, разположих се на един стол и търпеливо се заех с пушене. Чувствувах се като централна столична аптека, завидно натъпкана със стока в тия времена на всеобщ недостиг.

Минутите минаваха. Също и часовете. Познатият, който до скоро не щеше да заспи, сега пък не искаше да се събуди. Опитах се да му помогна в тая насока, като надавах окуражителни призови в ухото му и го разтърсвах за рамото, но това, поне на първо време, не даде резултат.

— Какво?... Какво става?... — промърмори най-сетне той, като полуотвори очи.

— Какво става! Обед става! — отвърнах, позволявайки си едно невинно преувеличение, тъй като часът бе едва девет.

— Добре де... Върви в „Дивите петли“... Аз ще дойда после... — намери той сили да произнесе, преди да се обърне на другата страна.

Отнесох медикаментите и както очаквах, получих одобрение и нареждане да повторя номера, без да губя излишно време. Така че номерът биде повторен още на следващата нощ.

Сега всичко мина по-леко. Познатият ми бе достатъчно уморен и заспа веднага. Аз също се изтегнах да почина, защото не ми се дремеше седнал и зареден като фармацевтично заведение. Зареждането стана едва рано заранта и тъкмо навреме, за да не бъда спипан на

местопрестъплението от домакина, който този път също се бе надигнал рано.

Излязохме и нозете ни, подобно на добре дресирани коне, машинално ни затътриха към „Дивите петли“.

— За кво си го намъкнал този шлифер посред лято? — попита спътникът ми може би просто за да каже нещо.

— Нали го виждаш времето: веднъж пече, друг път вали...

— Ами носи го поне на ръка! Така ще се свариш!

— Не обичам да ми са заети ръцете.

„Какво се е заял този глупак с шлифера ми“ — помислих, като чаках с известно безпокойство следващата реплика.

Но не я дочаках. Синьото безоблачно небе внезапно се изпълни с тревожния вой на сирените. Сирени — заран. И отгоре на туй — при безоблачно небе и отлична видимост. Това не предвещаваше нищо добро.

— Да бягаме към пощата! — предложи познатият, който също като мене изпитваше, най-меко казано, известна антипатия към бомбардировките.

— До Лозенец е по-близо — възразих.

И ние забързахме към голямото скривалище под Лозенец.

Час или два по-късно засвири отбой. Тръгнахме по подземния проход към изхода, ала пътят ни скоро бе запрещен от гъста и неподвижна навалица.

— Какво правят ония напред? Защо не излизат? — извика познатият ми, тласкан напред не толкова от тия, дето ни следваха, колкото от носталгията по „Дивите петли“.

— Полицейска проверка — промърмори някой до нас.

В ония месеци полицията често правеше подобни проверки ту пред едно, ту пред друго скривалище, с надежда да хване някой нелегален.

Втасахме я — рекох си. — На ти тебе Лозенец! Хубаво ми предлагаше човекът да вървим в пощата. После си казах, че всъщност нищо не ме заплашва. Заплахата щеше да възникне само ако ме обискират, но от къде на къде ще ме обискират.

Подир едно безкрайно пълзене със скорост сто метра в час най-сетне се измъкнахме от мрака на подземие то в сиянието на белия ден, за да попаднем в обятията на няколко цивилни агенти и десетина

стражари. Познатият ми, когото бях пуснал за всеки случай да мине пръв, се отърва само с бегъл преглед на личната карта и застана да ме чака малко встрани от полицаите. Един от цивилните пое моята легитимация, огледа я внимателно, сетне огледа мене, после отново се взря в легитимацията и заключи:

— Това не си ти!

— Аз съм, само че с брада...

— С брада, без брада, това не си ти! — настоя агентът.

Докато се опитвах да го убедя, че това съм си аз, именно аз и никой друг, само че с брада, в моя полза се намеси и познатият. Тая намеса обаче не оправи положението, а още повече го обърка. Дали поради самочувствието на човек, който няма от какво да се бои, или поради гложещата мисъл за срещата с „Дивите петли“, познатият ми се изразяваше с един остър тон, който не се нравеше на полицаите:

— Я не ставайте смешни бе! Пуснете човека! Аз лично го познавам!

— Само че ние не те познаваме! — изръмжа един от цивилните.

— Разкарвай се, додето не сме подбрали и тебе!

— Ще дойда и без да ме подберете! — озъби се приятелят ми. — Ще дойда като свидетел!

Само това липсваше: да дойде и да види как почват да измъкват от джобовете ми крадените лекарства.

— Я го разкарай тоя! — изкомандва цивилният на един стражар.

Множеството мълчаливо наблюдаваше как униформеният грубо изблъсква познатия ми към шосето, докато аз заемах място в групата на вече задържаните. Тая идиотска брада и тая проклета снимка, дето само от инат все още не бях я сменил. Сега върви обяснявай откъде и защо джобовете ти са пълни с медикаменти. И иди убеждавай Гешев, че си поет и с политика не се занимаваш.

Опитвах се да съчиня някаква версия, която да не изглежда съвсем глупава, и апатично наблюдавах групата, продължаваща да цеди хората, излизаци от скривалището. И додето наблюдавах, внезапно усетих, че в апатията ми се промъква лъч на надежда. Към цивилните агенти се бе доближил висок млад мъж, който ми бе познат. Преди бомбардировките той се движеше в нашите среди, весел, общителен, винаги готов да вземе участие в една игра или в един гуляй и дори да почерпи. Натрапваше се тъй добродушно, че нямаше начин

да го избягваме и само се ограничавахме да внимаваме в приказките си, понеже нк бяха подшушнали, че вероятно е таен агент. Сега бе настъпил мигът думата „вероятно“ да отпадне като напълно излишна. Присъединяването на познатия към групата на полицаите бе достатъчно красноречиво. Но осенен от наивното доверие на давящия се към крехката сламка, аз не можах да сдържа порива си:

— Ваньо бе, кажи им на тия хора, че ме познаваш!

Високият погледна към мене, смигна ми успокоително и заговори с един от цивилните. Вероятно говореше в моя полза, но без особен успех, защото цивилният поклати глава отрицателно и рече високо:

— Като дойде в участъка, тогава ще видим!

„Значи, няма отърване“ — помислих си. Обаче познатият отново ме погледна и отново ми смигна заговорнически. Само че лъчът на надеждата бе вече безвъзвратно угаснал. „Като ми пребъркат джобовите и ти ще се откажеш от мене“ — рекох си.

Малко по-късно ни поведоха към участъка. Високият крачеше с групата на агентите, ала вече не ме поглеждаше. Другите седем-осем задържани имаха вид на хора, съвършено безразлични към политическите акции и предпочитащи невинните акции в изоставените чужди апартаменти. Изглежда, че от цялата компания единствен аз щях да имам честта да се изправя пред Гешев.

Участъкът се оказа същият този Осми участък, дето още като ученик бях затворен с един свой приятел. И сякаш за да опреснят спомените ми, отново ме натикаха в същата тая стаичка на сутерена, дето се бях озовал и първия път. Останах сам. Другите ги бяха настанили в съседното помещение. Изглежда, наистина аз единствен щях да имам честта да се радвам на по-особено внимание.

Застанах също както някога пред малкото прозорче, гледащо към двора и към насрещната сграда, дето се намираха канцелариите. И ми се стори отново да чувам думите на оная стара песен:

*Солнце всходит и заходит,
а в тюрьме моей темно...*

Само че сега не усещах прилив на героични чувства. Усещах страх.

Страхът. Всъщност пред човека никога не се възправят трудности, които той не би могъл по един или друг начин да преодолее освен оная единствена трудност, очакваща всекиго в края на пътя. Бедата е, че тъкмо когато имаш най-много нужда от самообладание, вместо него нерядко се явява малодушието — парализиращите и объркващи токове на страха. Това е жалката биология. И ако тя вземе връх, реалните заплахи се превръщат в неизбежно поражение.

Опитвах се да си припомня тази истина, до която бях стигнал в резултат на дълги и неприятни размисли. Неприятни размисли и неприятни очаквания. Като например очакването на първото утринно позвъняване. Звънеше млекарят. Но каква бе гаранцията, че когато отворя вратата, няма да видя вместо млекаря полицаите, дошли да ме отведат. Затуй в продължение на месеци и години често очаквах със свито сърце това първо утринно позвъняване, като че ли ако денят започнеше с млекаря, нататък всичко непременно щеше да протече по мед и масло.

Причините за страха ми бяха винаги дреболии. Ала дори и при дреболиите има една неприятна подробност: че си свързан неизбежно с някой друг човек. И че от поведението ти зависи не само твоята сигурност, но и тая на другия човек. Защото страхът винаги води до поразии. Обаче има поразии и поразии. И между тях съществува една, равна на духовно самоубийство: предателството.

И сега, при поредната дреболия, отново бях свързан с един друг човек. Не, разбира се, тоя, от когото крадах лекарствата, а оня, комуто ги носех и който навярно бе десетки пъти по-полезен от мене за нелегалната борба. Трябваше да преодоля бъркотията в главата си и да намисля като версия нещо по-състоятелно от глупостите, дето ми се мяркаха в момента.

За жалост всичките ми идеи се свеждаха до глупости и до наивни импровизации, без да броим баласта на паразитните асоциации и на песенните мотиви като „Солнце всъщност и заходит“ и „Гърди си е рози накити“. Взирах се в жълтите стени на съседната сграда — това казармено жълто, от което изпитвах сърдечна тягост — и чаках да се изтече мътилката в главата ми, когато ненадейно зърнах високия си познат да се появява на вратата, придружен от униформен полицаи.

— Свободен си, братко! — заяви малко по-късно той, като ми връчваше легитимацията.

Излязохме заедно от двора на участъка и тръгнахме надолу към канала.

— Неразбрани хора: искаха да те пращат за справка в Дирекцията — бърбеше познатият. — Втълпили си, че си нелегален, и толкова!

Той ми предложи цигара и забеляза добродушно:

— Ще завриш в тоя шлифер...

„И тоя почна“ — рекох си. Обедното слънце наистина печеше тъй, та малко оставаше да завра.

— Настинал съм нещо — промърморих.

— Какво ново по фронтовете? — промени темата високият.

— Ами... новото ти го знаеш.

— Е, да: след като откриха и Втория фронт, вече му се вижда краят.

Всъщност краят му се виждаше и преди да бяха открили Втория фронт, ала за някои фашисти това бе голям удар: мечтите им за сепаративен мир с буржоазните държави се бяха изпарили. Мина ми през ума, че вероятно тъкмо на тая покруса дължа галантния жест на познатия си. Стремеше се да се застрахова пред близкия и неизбежен обрат. И не пропусна да ми го каже на прощаване:

— Да помниш, че съм приятел.

Някои от малките ми секретни мисии по онова време бяха свързани с Крум Кюлявков. Пиших по нещо за нелегалния печат или изпълнявах куриерски задачи. Това, разбира се, също бяха дреболии, но не и за мене, защото ме изпълваха със самочувствието, че върша нещо, че съм полезен. Едно самочувствие, което си струваше да заплащаш понякога с известна доза страх.

Най-страшното бе да не вършиш нищо и никой да не те търси за нищо. По-рано, макар за късо време, бях минал и през това преживяване. Когато веднаж запитах един приятел защо не ми възлагат работа, той на свой ред ме запита:

— Не се ли сещаш?

И понеже давах вид, че не се сещам, добави:

— Защото пиеш.

— Че да не пия всеки ден? И да не би само аз да пия?

— Само че ти вършиш глупости.

Това бе вярно, но не ми попречи да възразя:

— Ами защото ми се струва понякога, че ще се пръсна отвътре!

Това също бе вярно, ала нямаше никаква стойност като оправдание. И приятелят не пропусна да ми го каже. Все пак някъде сигурно бяха обсъдили случая ми, понеже месец или два по-късно същият приятел ме потърси при оная история с печатарското мастило.

Глупостите, за които става дума, бяха две, и то от един и същи вид. Бях ги извършил съвсем спонтанно и несъзнателно, както се вършат повечето глупости, но това не значи, че ги бях извършил без причина. И причината вероятно бе именно туй усещане за изолация, както и хлапашкият стремеж да покажеш, че си годен на саможертва, а също и примитивният порив да пръснеш насъбраното в тебе напрежение по възможно най-простия начин — като експлодираш.

Първата глупост бе извършена една вечер в голямата бирария до Княжево, дето служителите на Общинската библиотека и близките им бяха събрани по не знам какъв повод. Точно в тия месеци, макар съвсем за малко, работех като надничар в библиотеката, приютила под покрива си доста комунисти, поне до момента, в който полицията не реши да ги разчисти.

Веселбата се разгръщаше съвсем по обичая — от сдържаните полугласни разговори към шумните наздравници и смеховете, — додето тук-там почнаха да се чуват и песни. Компанията бе необичайно голяма — поне за мене, — няколко десетки души, заели почти цялото заведение. Седях свит в един ъгъл, доволен, че мога незабелязан от никого да се наливам и да мълча.

Ала усамотението ми не трая дълго. Някой в другия край на дългата маса ненадейно се сети за мене и обяви, че съм щял да рецитирам свои стихове. Нямах никакво намерение да рецитирам, обаче наоколо почнаха шумно да ме подканят и да ръкопляскат и трябваше най-сетне да се вдигна от мястото си.

Не бях решил какво точно ще декламирам. Но когато станах и огледах тия две вече стихнали безкрайни редици от хора край масата, изведнаж се сетих, че в същия тоя миг, додето ние тук се веселим, някъде на север по заснежените равнини трещят артилерийски залпове и снаряди вдигат фонтани от пръст, и хора с автомати тичат под свистящите куршуми. А ние тук се веселяхме прилично и културно и

дори нямахме нищо против един малък поетичен рецитал, стига да не нарушава тона на общоприетото.

Вероятно съм си помислил именно нещо подобно, защото внезапно реших, че рециталът ми няма да бъде в духа на общоприетото. Бях написал една поема за Сталин и една друга, с временното название „Поемата в палтото“, временно, понеже тя все още бе недовършена. Преписани на машина, те и двете минаваха от ръка на ръка и едничката ми предпазна мярка бе, че не бях ги подписал. Близко до ума е, че тия шарещи насам-натам ръкописи можеха да доведат съвсем лесно полицията до техния автор, и това също бе една от причините, които ме караха заран да чакам с такова безпокойство звъна на млекаря.

Така или иначе, в момента, в който се изправих пред стихналото множество, реших, че поетичното ми меню ще бъде именно от този, нелегалния вид. Затуй не само се изправих, а се качих и върху стола, тъй че да ме вижда цялото заведение. И започнах.

Колкото и да бях екзалтиран, съзнавах достатъчно ясно, че благосклонните и усмихнати лица пред мене все повече застиват в израза на слисаност и тревога. Защото в стиховете ми нямаше и помен от обичайния езоповски език. В тях Сталин се наричаше Сталин, а Червената армия — Червена армия и аз декламирах все по-гръмко, опиянен от собствената си прямота, опиянен от възможността да произнасям с пълен глас всички тия неща, които толкова време съм бил принуден да преглъщам.

Но подобна наслада в ония години не можеше да трае прекалено дълго. В заведението внезапно нахлуха полицаи, предвождани от някакъв цивилен.

— Всички по местата! Никой да не мърда! — разнесе се заплашителен глас, далеч по-силен от моя.

Настъпило бе неизбежното. И то щеше съвсем заслужено да се стовари отгоре ми, тъй като сам го бях повикал. И единствената ми утеха бе, че в тоя случай поне не бях в състояние да предам никого друго освен самия себе си.

Да, неизбежното. Ала освен неизбежното съществуваше и ненадейното — онова, което неведнаж ме бе спасявало. Тъкмо в тоя фатален миг, когато всички стояха втрещени, изведнаж завиха

сирените и светлината угасна. Съдбата бе обявила в моя полза въздушна тревога.

В заведението настъпи суматоха. Голяма част от посетителите се юрна навън. Полицаяте не бяха в състояние да се справят с множеството, а вероятно и не мислеха вече за това. Измъкнах се, придружен от двама приятели, и се упътих надолу по шосето да чакам отбоя край някоя по-далечна спирка.

Спомням си, че додето вървахме, единият от приятелите — това бе именно човекът, обявил на своя глава, че ще рецитирам стихове — дружески ме укоряваше за неразумния жест.

— Ами нали ти сам поиска да декламирам — прекъснах го.

— Отде да знам, че си бил вече на градус.

— Ако смяташ, че съм на градус, мога утре да повторя номера.

Ще се изправя на площад Славейков и...

— Не се съмнявам, че можеш да го направиш.

— Тогава какво?

— Нищо. Искам само да проумееш с пияната си глава, че героизмът не е еднократен акт.

Той беше прав, естествено. Освен дето може би си въобразяваше, че се смятам за герой. Съзнавах добре, че не съм герой. Особено в някои такива ранни утрини като следващите, когато очаквах да дойдат и да ме приберат. Прибирането ми бе неминуемо, ако полицаите бяха направили доклад за инцидента. Ала те, изглежда, не бяха направили доклад, за да не бъдат кастрени от началството, че са ни оставили да се изплъзнем. Тъй че ми се размина.

Втората ми глупост бе извършена при още по-неподходяща обстановка, доколкото това бе възможно. Срегнахме се с Цанко на гарата, след като дълго не бяхме се виждали. Отбихме се в бюфета, където научих куп новини, а именно, че Цанко е станал учител в Плевен, че Плевен е само на четири часа път от София, че там наблизко се намира село Беглеж и че в това именно село Цанко бил поканен да прекара великденските празници, но че той никога нямало да се възползува от тая покана, ако не бъде придружен от такъв истински приятел като мене.

С две думи на следния ден вече бяхме в Беглеж.

Познатите на Цанко ни приеха наистина радушно, обаче това не правеше обстановката по-малко тягостна. Селото гъмжеше от

въоръжени до зъби жандармеристи, тъй като доста младежи бяха станали партизани и според мълвата бродеха из околността. Лицата на хората, които срещаме, изразяваха страх или недоверие. Пристигането ни предизвика подозрение и у властите поне додето се изясни, че Цанко е учител в плевенската гимназия.

Стопанинът щедро ни нагости, подир което тръгна да ни развежда по свои познати, и естествено гощавката навсякъде започваше отново, а тъй като ние двамата с Цанко бяхме главно по течните храни, душевното ни вълнение с напредването на деня прогресивно нарастваше. В интерес на истината следва да отбележа, че това вълнение добавъчно се усилваше и от пълната невъзможност да го споделим. Достатъчно бе да засегнеш дори отдалеч политическата или военна тема, за да почнат околните тутакси да слагат пръст на устните и да ти шъткат предупредително.

Вечерта порядъчно пияни стигнахме най-сетне и до кръчмата, защото отличителната черта на повечето пияни е именно тая, че не мирясват, преди да покажат на цял свят колко са пияни. Кръчмата бе пълна до последен предел с жандармеристи и селяни. И дали поради задухата, от която съвсем ми се замота главата, или поради мълчанието, на което бях осъден през целия ден, или поради наглото държане на военните, или най-сетне поради сепнатите лица на заобикалящите ме селяни, но аз внезапно реших, че в тая подла тишина най-сетне трябва да прозвучи гласът на правдата.

Използувах момента, в който нашият домакин се бе заприказвал с някакъв селянин, измъкнах се от масата, заставах сред кръчмата и вдигнах ръка, за да приканя множеството към мълчание. Жестът ми трябва да е бил достатъчно красноречив, защото мълчанието се въдвори тутакси, тежко и напрегнато. Отпуснах ръка, но сетне отново я вдигнах и задекламирах с подobaваща тържественост:

Вековете възпяваха някога своя Херакъл...

Колкото и да бях пиян, беше ми съвършено ясно, че селяните в момента не дават пет пари нито за античната древност, нито за подвизите на Херакъл. Знаех обаче, че те ще имат търпението да издържат до края на втората строфа, а втората строфа завършваше с

едно име, което щеше да се разрази като мълния над стихналото множество. За щастие тая подробност бе известна и на Цанко, комуто моето апокрифно творчество бе достатъчно познато. В момента, в който произнасях многозначителния стих:

С твоятто име стоманено екнат годините, Сталин!

вместо звука на въпросното име се разнесе оглушителният звук на разбито стъкло. Цанко точно навреме бе запокитил шишето в пода, а сетне, уловил ме за рамото, бе почнал да крещи, че при моя патриотичен патос крайно време е най-сетне да стана бранник.

Опитах се да се освободя от тоя пиян човек и да продължа поемата си, но не успях. Нашият домакин с помощта на двама свои сродници вече ме бе поел в ръцете си и ме тътреше към изхода.

— Щяхме да те похарчим снощи — рече той на другата заран.

И с това коментарите бяха изчерпани.

Ползата от участието в общото дело бе между другото и тая, че те предпазваше от глупости. Защото ти даваше усещането, че си полезен, и те караше да се чувстваш отговорен за постъпките си, тъй като с тях бе свързана и сигурността на един друг човек. Това съвсем не значеше, че си застрахован от грешки, ала тия възможни грешки вече бяха от друго естество.

Още помня първата си дребна куриерска мисия. Според инструкцията трябваше да сляза от Банкя в София и без да се мотая много из града, да взема трамвая и да стигна до Горнобанския път, близо до който бе мястото на срещата.

В ония месеци влаковете бяха съвсем нередовни, тъй че за всеки случай потеглих от Банкя доста по-рано, само че тоя път за проклетия влакът си пристигна точно по разписанието и с това наруши собственото ми разписание. Озовах се на спирката за Княжево твърде преждевременно и тъкмо се чудех какво да правя, когато от входа на съседното заведение някой ми замаха с ръка. Беше един приятел от ученическите години, заемащ в момента солидна официална длъжност. Толкова по-добре, рекох си, това е добра фасада за в случай че ме следят. Така че отбих се и помогнах на познатия да види дъното на

половинката вино. Той тутакси поръча втора, но и аз тутакси чух един отдавнашен глас:

„Не се ли сещаш?... Защото пиеш.“

Казах, че трябва да ставам, обаче приятелят не искаше да чуе, тъй че се наложи да пусна в ход една невинна лъжа: ще прескоча само за няколко минути до баща си и веднага ще се върна.

— Е, щом е за няколко минути...

Излязох и извървах пеша разстоянието до следващата спирка, сиреч до Руския паметник. Това ми помогна и да съкратя излишното време. Трамваят бе почти празен. И додето разбитото ремарке ме люшкеше насам-натам, преговарях наум следващата част на инструкцията: Слизаш на Горнобански път... Минаваш около триста метра... Широкият двор вдясно, последната сграда, сутеренът... В пералнята ще видиш млада жена... В случай че е сама, запитваш: къде се намира очната клиника... Отговорът е: очната клиника се намира в Банкя... Тогава поискваш да ти предаде писмото... Проверяваш отново дали някой не върви подире ти и се връщаш по същия път и по възможност транзит.

Слязох на съответната спирка и тръгнах в съответната посока. Начинът, по който се огледах, за да разбера не ме ли следят, вероятно е бил възможно най-неловкият. Ала тогава беше така: специални школи не се предвиждаха. Давах ти няколко най-насыщни съвета и те пускаха да се упражняваш на свой риск и отговорност. Намерих без трудности двора, сградата, сутерена. Хвърлих бегъл поглед през прозорчето. Жената бе на уреченото място. Сама.

Вмъкнах се безшумно в пералнята, заставах зад гърба на непознатата и със суровия тон, който, струваше ми се, най приляга на конспиратора, изгърмах:

— Къде се намира очната клиника?

Другарката трепна и се извърна стъписана. Мисля, че се размина само на косъм с припадъка. И все пак се оказа корава жена. Дори намери сили да прошепне отговора на паролата.

Когато излязох и тръгнах към спирката, видях на пустия път някакъв субект в карирано сако. До тоя момент не бях зървал на пътя си подобно сако, но нищо чудно то да бе дебнало нейде в съседство. В края на краищата възможно бе да наблюдават не мене, а жената.

В широкия двор се помещаваха няколко сгради, тъй че ако непознатият не бе ме забелязал по-отрано, едва ли би могъл да знае къде точно съм се отбил и защо. Реших, че подозрителният субект трябва надлежно да се провери. Движех се бавно и едва когато завих към спирката, хвърлих бегъл поглед назад. Карираното сако също се движеше бавно насам, ала на голямо разстояние.

На спирката бе спрял трамваят за Княжево. Скочих в него, без много да размислям, тъкмо когато потегляше.

Разходих се малко из Княжево, сетне взех трамвая за София. Стоях на задната платформа на ремаркетото, за да мога да пуша. И ето че на спирка Горнобански път съвсем ненадейно в ремаркетото се качи жената от пералнята. Усмихнах ѝ се приятелски и вероятно щях да я заговоря, ако не бях срещнал красноречивия ѝ поглед: „Ти луд ли си!“ Извърна се и влезе във вътрешността на трамвая. Едва в тоя миг забелязах, че на предната платформа на ремаркетото ненадейно се е появил един познат десен: карираното сако. Може би това бе чиста случайност, също както и качването на непознатата, макар че две случайности за един трамвай е малко повече от допустимото. Особено при тоя красноречив поглед:

„Ти луд ли си!“

При Кюлявков получавах задачи от същия вид, но заедно с тях получавах и ония уроци, които ми разкриваха, че смелостта наистина не е еднократен акт. Бай Крум бе приятел на Стария от студентски години и щом се върна от Съветския съюз, тутакси ни споходи. Взе да се отбива често, понеже бяха решили да издават с Тодор Павлов и с баща ми литературно списание. Цензурата обаче реши друго, тъй че списанието не видя бял свят.

Бай Крум се държеше с мене бащински, кореше ме и ме напътваше. Той бе общителен, добродушен и мек човек — за тия, които не го познаваха. Изглежда, че и аз доста време не съм го познавал, защото разбрах какво се крие зад мекотата му едва когато мина в нелегалност.

Полицията естествено реши да го прибере още щом започна войната срещу СССР. Само че не го намери. Обиските не дадоха резултат нито в собствения му дом, нито в домовете на близките му. Изобщо, потъна вдън земи. Едва много по-късно веднаж ми съобщиха, че трябва да се явя при него в определен ден и час.

— А къде ще го намеря?

— Ами не знаеш ли къде живее? — отвърнаха ми. — На улица Перник.

— На улица Перник?...

Бях поразен от откритието, че бай Крум продължава да живее в същия тоя дом, дето полицията многократно и напразно бе правила опит да го залови. Ключът на загадката скоро ми се изясни и неговото преимущество се оказа тъкмо в туй, че бе възможно най-прост. Бай Крум предвидливо бе иззидал в квартирата си скривалище, където при нужда се прехвърляше, подир което жена му умело маскираше входа. При един по-голям педантизъм от страна на полицията скривалището заедно с обитателя си би станало на пух и прах. Но агентите правеха обиските набързо и съвсем формално, предварително убедени, че такъв опасен нелегален няма да чака да бъде хванат в собствения си дом, додето има възможност да се приюти в тайна квартира или да избяга в планината.

Седяхме в малката стая и разговаряхме, което не пречеше на домакиня да следи през пролуката на пердето какво става на улицата, додето съпругата му в съседното помещение наблюдаваше останалата част на пейзажа. Гледах това добродушно лице, пълно и обло като месечина, и тия леко присвити очи, зорки и спокойни едновременно, и недоумявах.

— Не те ли е страх? — запитах.

— Засега тук е най-сигурно.

— Да де, но не те ли е страх?

Бай Крум едва сега разбра смисъла на въпроса и се разсмя:

— Ами ако не ме беше страх, щях ли да надничам така зад пердето?

За него страхът очевидно не бе нищо повече от предпазна реакция, едно неизбежно неудобство, с което отдавна бе свикнал дотам, че го приемаше просто като част от всекидневието. Иначе как би могъл да живее толкова дълго в тая квартира, където всеки момент можеха да нахлуят полицаите, както вече неведнаж бяха нахлували. И не само да живее, а и да яде, да работи, да поддържа нелегални връзки. Може би му липсваше въображение? По-точно е да се каже, че бе успял да го дресира в достатъчна степен, за да не му пречи на работата.

Веднаж в началото на август 1944 бай Крум отново ме извика в квартирата си. Беше и Андрей Гуляшки.

— Трябва да се попригответе — рече ни. — Ще вървите при партизаните.

— Че какво има да се готвим? — запитах.

— Как какво? Я си виж обувките!

Обувките ми наистина не бяха в блестящо състояние.

— Ще се пригответе също като за екскурзия — усмихна се бай Крум. — Само че по-дължка екскурзия.

Сетне обясни, че като му дойде времето, ще получим пощенска картичка със съответна парола и ще трябва веднага да се свържем със съответния човек.

Екскурзията обаче не се състоя. Събитията я изпревариха. Но докато се готвех за нея, насмалко не хлътнах в още една глупава история, от тия, дето бяха моя специалност.

Знаех, че вуйчо ми държи в гардероба си един стар пистолет. И понеже екскурзията, за която се готвех, бе малко по-особена, реших, че пистолетът чудесно ще допълни туристическото ми снаряжение. Споходих вуйчо си, издебнах подходящ момент, за да пребарам шкафа, и откъгнах пистолета.

Оръжието бе за чудо и приказ — един колт, подобен на каубойските, но по-малък по размер, изящен и никелиран. Калибърът му бе доста необичаен, ала това не бе беда, поне на първо време: към револвера имаше и патрондаш с три-четири дузини куршуми. Патрондаша за по-сигурно бях препасал на голо под ризата, а колта носех във вътрешния джоб на сакото и така се чувствах вече съвсем готов за екскурзията.

Тя обаче, както вече казах, нещо все се бавеше. Вероятно на бай Крум в момента не му бе до нас. Един късен следобед в началото на септември тръгнах към гарата, за да се прибера в Банкя, но срещнах някакъв мобилизиран приятел, с когото не бяхме се виждали от много отдавна. Срещата естествено трябваше да се отпразнува по единствено възможния начин. Разделихме се малко преди полицейския час и аз наново се запътих към гарата. Трябва да съм бил вече на средата на пътя, когато в главата ми, проветрена от нощния въздух, се мярна мисълта, че всъщност съм се отправил за никъде, тъй като последният

влак отдавна е заминал. Направих кръгом и поех към бащиното жилище.

Вече се бях озовал в запретените предели на полицейския час, така че се движех с известна предпазливост, като избирах страничните улички и внимателно ги оглеждах. Едно арестуване при нормални условия не бе бог знае каква беда — ще се направиш на малко по-пиян, отколкото си всъщност, и може дори да те пуснат да се прибереш. Но с моята брадата легитимация и с колта, дето тежеше в джоба ми, положението съществено се изменяше, и то не в моя полза.

Тъй че промъквах се край стените и внимателно се оглеждах, което бе съвсем безполезно, понеже стражарите имаха обичай да се завират из тъмните входове и оттам да наблюдават изгледа.

— Кой там? Стой! — извика внезапно някой зад гърба ми.

Гласът изтрещя в нощната тишина като изстрел.

Движех се край някаква сляпа стена, но веднага след нея тъмнееше полуразрушена от бомбите постройка. Затичах се натам. Щеше ми се това да стаява съвсем безшумно, ала обувките ми, солидно подковани с оглед на предстоящата екскурзия, тракаха оглушително по плочите.

— Стой! — чу се отново глас, но този път пред мене.

„Сгащиха ме“ — помислих, вече стигнал до съборетината. Намерението ми отпърво бе да се укривя в нея, обаче сега, блокиран от две страни, предпочетох да я заобиколя и да продължа нататък, възможно по-далече. Озовах се в някакъв двор, където едва не се строполих в купчина тухли, прехвърлих една тараба, сетне втора, додето зад гърба ми пицяха вече не гласове, а полицейски свирки. Това не бе толкова зле, защото свирките отчасти заглушаваха трясъка, предизвикван от движението ми сред гнилите дъски и железарията.

Внезапно настъпи тишина. Предателска тишина, която ме накара да спра и да се огледам. Бях стигнал до ниска изоставена постройка. Входът към зимника зееше тъмен на две крачки от мене. Реших, че вместо да издавам присъствието си с излишен шум, по-умно ще е да се притуля в тоя зимник.

Сред тарабите отново се разнесоха трясъци, но сега аз нямах никаква вина за това. Полицаяте явно търсеха беглеца. Бях се притаил в ниско мазе и когато очите ми свикнаха с тъмнината, постарях се да заема възможно по-добра позиция. Спотаих се зад една каца точно

срещу входа на мазето, извадих колта — това разкошно малко бижу — и зачаках. Нямах и какво друго да правя. По липса на избор се бях оказал в едно скривалище-капан. И за пръв път усетих тая увереност — реална или мнима, — която ти дава оръжието. Така, настанен срещу входа, нямах начин да не ги улуча, тия животни, докато самият аз се намирах под прикритието на мрака и на туршиената каца.

Слухът ми долови тропота на два чифта ботуши. Ботушите спряха, отново изтропаха, сетне отново спряха.

— Тук се е напъхал — разнесе се глас, тъй отчетлив, сякаш стражарят бе на две крачки от мене.

— Избягал е — възрази втори глас.

— Къде ще е избягал! Тук е! — настоя първият.

— А бе пуци го да пасе... Какво ще се завираме из тоя зандан...

Те побеседваха още малко на тема дали да претърсят зимника, или да ме пуснат да паса. В края на краищата втората теза надделя. Времето бе такова. Мисля, вече казах, че бяхме в началото на септември.

Ботушите поеха обратния път. Реших за по-сигурно да дремна зад кацата час-два, преди да продължа към къщи.

Що се отнася до пистолета, когато подир Девети септември го връчих като скромнен дар на моя приятел Андрей, оказа се, че оръжието е колкото красиво, толкова и безполезно. Поради органичен дефект езичето, което трябваше да пробива капзата, не бе в състояние дори да я докосне. А аз, залегнал в оня зимник, с такава увереност се готвех да отбия пристъпа на врага.

Заранта на Девети ме въоръжиха с парабелум в един участък до площад Македония. Сетне ме въоръжиха с чешка збройовка в Шести участък, а понеже тъкмо насреща бе полицейската школа, чийто нов шеф бе мой приятел, там пък ме въоръжиха с карабина. Междувременно друг приятел ме натовари да правя снимки от многобройните манифестации за броя на „Работническо дело“ и ми връчи една лайка. Лайката бе наистина чудесна, но при цялото ми тежко снаряжение не бе твърде лесно да оперирам с нея.

Прибрах се вечерта в Банкя, под бремето на оръжието и на горчивината, че свободата е настъпила и без моя помощ. Но през нощта ме събудиха. Ония хлапаци от ШЗО се били барикадирали и не искали да се предават. Събрахме се, зъзнещи от нощния хлад, на края

на селото. Вървахме сънени по баира, сетне залегнахме в някакви шубраци. Значи, все пак предстоеше ми да взема едно макар и скромно участие в борбата за новия ден.

В тъмнината напред пред нас се чуваха гласове, включително и един женски глас. Гласът на Емилия. Водеха се преговори.

— Намеси ли се жена, всичко ще обърка — мърмореше до мене някакъв навъсен тип, който очевидно не бе на наши позиции, поне по въпроса за равноправието.

Но стана обратното. Подир дълги пазарлъци ония най-сетне се вразумиха. Така че и тоя път се разминах с битката за новия ден.

А новият ден вече не беше нито сън, нито мечта. И понеже не беше нито сън, нито мечта, той идваше с изпитанията си и горчивините. Празникът бе свършил. Дошъл бе ред на трудовите делници. Напред наистина ни чакаха още много празници. Но всеки от тях трябваше да се извоюва с мъка.

* * *

— Вие сте интересни хора! — промърмори лекарят. — Имате воля да работите, а нямате воля да почивате.

— Това не е въпрос на воля, а на инерция — позволих си да забележа.

— Тогава промени инерцията! Сърцето ти ще се атрофира от тоя неподвижен живот.

Решил да се вслушам в съвета на медицината, излязох няколко пъти привечер на разходка в гората над парка. Няколко пъти — това бе предостатъчно, за да разбера, че инерцията трудно се променя, и — да оставя.

Та още при първото излизане се сблъсках там в гората с един стар познат. Помнех го от годините преди Девети. Сетне пътищата ни се разделиха, но знаех, че е шеф на някакво учреждение.

— И ти ли си от корабокрушенците? — запита той, като тръпна с мене по пътеката.

— Какви корабокрушенци?

— Ами тези, дето се разхождат тъдява да си лекуват нервите. Срещам ги тук-там по алеите. Тоя снет от поста, оня пратен в глуха

линия...

— Е, ти си поне голям шеф.

— Бивш! — уточни познатият.

И без да чака покана, взе да ме посвещава в една от тия дълги и заплетени учрежденски междуособици, при които е трудно да разбереш къде свършват принципните различия и къде почват сблъсъците на лични страсти и амбиции.

Наближихме края на гората. На няколко крачки от пътеката имаше грубо скована маса с две скамейки.

— Тук ми е крайната спирка — обясни спътникът ми, като ме поведе към скамейката. — Почивам си добре, поемам си дозата кислород и отново назад!

Седнахме. Но крайната спирка не означаваше и край на историята. Наложих си прочее да слушам още половин час, додето чуя заключителния акорд:

— Така че смачкаха ме, брат! Изхвърлиха ме зад борда! Когато воювахме, бях добър, а сега се оказа, че съм излишен... стара кримка... консерватор готов за пенсия...

Бе златна есен, според жаргона на читанките, и жълтата листовина на дърветата звучно се открояваше на фона на синьото небе, изстиващо след залеза. По алеята минаха младежи и момичета, погледнаха към нас, вероятно недоволни, че сме заели това тъй удобно място, и продължиха нататък. Те не се вълнуваха от въпроса за пенсиите.

— Е, нали още си на работа... — рекох успокоително.

— А бе на работа съм, ама това работа ли е, когато...

„... когато не си шеф“ — допълних на ума си.

Сетне, за да го разсея, припомних някаква случка от миналото. Отпърво слушаше неохотно, понеже, както вече казах, човек трудно превключва от една инерция на друга. Бях объркал обаче нещо в разказа си, защото познатият се намеси да ме поправи. Сетне рече:

— Само че ти не знаеш продължението...

И тъй като наистина не го знаех, зае се да ме осведоми. После се върна още по-назад, към истории, които вече съвсем не бих могъл да знам, защото по тяхно време вероятно съм ходел още с къси панталони. А след туй, все по тая логика на асоциациите на заден ход, стигна и до Септемврийското въстание.

Мрачните бръчки по челото му бяха изчезнали, тонът бе загубил горчивите си интонации, а очите се присвиваха в сдържан смях, додето разправяше за някакво комично недоразумение при подготовката на въстанието в техния край.

— Ами с една шепа хора — какво по-напред — забелязах снизходително.

— Една шепа ли? Как така, една шепа? — възрази той. — Вие, младите, понеже сте свикнали да гледате по петдесет хиляди струпани на някой митинг, днес мерите всичко с големия аршин. Една шепа бяхме само в началото... ехе, още в самото начало...

И с тия думи познатият направи последен скок назад, към деня на първото си кръщение.

— Директивата беше да отпразнуваме Първи май с възможно помасова манифестация. Но каква ти масова манифестация в това градче, дето нямаше ни фабрика, ни работилница, па и ние, комунисти и левичари, взети заедно, я правехме три дузини хора, я не. Събрахме се вечерта в просветното дружество към двајсетина човека, обещахме да доведем всеки още по един-двама, уговорихме мястото на сбора и пратихме някого да предупреди циганския оркестър да бъде готов с „Работнически марш“.

Момчетата и момичетата отново минаха по алеята, този път в обратна посока, и отново погледнаха недоволно към нас. Не знам какво се бяха втренчили в нашето място, като че ли в гората други места нямаше. Сетне отминаха.

— Само че на другия ден до фурната в края на Главната улица, дето бе сборният пункт, не се явиха дори двајсет човека. Нито даже десет. Бяхме точно деветима, помня го добре, защото се строихме в три редици по трима. Почакахме, дано дойде още някой, но никой не дойде. Изплашили се бяха хората, какво искаш, малък град — един се бои от началството си, друг от пристава... „Хайде, чорбаджи, че имаме да свирим на сватба“ — настояваха циганите. Нямаше как, тръгнахме: отпред циганите, а зад тях ние деветимата. Беше към обяд и улицата бе пълна с народ, та когато избумтя тъпанът, всичко живо се стъписа и извърна очи към нас.

Той ме погледна с нещо като усмивка и запита:

— А ти участвал ли си в манифестации?

— Е, има си хас...

— Марширувате си така, нали, и народът ви ръкопляска и размахва знаменца... Само че нашата манифестация не беше от тия. Тъпанът избумтя повторно и даскалът до мене викна: „Дръж високо знамето, мойто момче!“ — понеже аз бях най-млад и носех знамето в средата на първата редица, а циганите засвириха и ние запяхме:

*Дружна песен нек да екне,
песен, песен на труда...*

Пеехме високо, но музиката тъй гърмеше, че не знам дали от песента ни нещо се чуваше, затуй пък ние чувахме, когато някой от тълпата се провикнеше: „Я па тия!“ или „Как събрахте такъв страшен аскер бе!“ — а наоколо се размиваха и виждахме как големците на града ни хвърлят сърдити погледи, а директорът на училището отдалеч се заканва с пръст на даскала и приставът свирепо суче мустак. „Дръж високо знамето!“ — чувах ободрителния глас на даскала и аз държах високо знамето, и всички крачехме с едра стъпка в такта на музиката, понеже музиката бързаше, защото имаше да свири на сватба, и продължавахме песента, без да слушаме подигравките и без да мислим какво ни чака утре, и напредвахме по тая дълга улица и край тая подвикваща навалица чак додето стигнахме края на града...

— Можете ли да ми кажете колко е часът?

Някакъв възрастен човечец се бе приближил до нас.

Познатият погледна с досада часовника си и обяви:

— Седем без пет.

Човечецът промърмори своето „мерси“ и се отдалечи, без да подозира, че е нарушил един младежки спомен.

— Да не би и тоя да е корабокрушенец? — подхвърлих.

— Вятър! Корабокрушенците не питат колко е часът. Тях часът вече не ги интересува.

Без да искам, наново го бях върнал на темата. Не тая младежката, а оная другата, болезнената. И той наново започна да я развива, сякаш веднаж вече не бе я изчерпал, и дори когато си тръгнахме надолу към града по тъмната алея, продължи да излива горчивините си.

Някъде наблизо до пътеката се носеше песен. Чисти и звънки гладове, вероятно на момчетата и момичетата, дете напразно бяха

очаквали да освободим масата.

— А младите пеят... — забелязах, за да отклоня познатия от мрачните мисли.

— Който му се пее, нека пее... — отвърна той апатично.

— Бяхме стигнали един градински глобус и в зеленикавата му светлина лицето на познатия изглеждаше уморено и някак болнаво.

— Е, добре де — рекох, като спрях внезапно. — А сега, ако изведнъж гръмне маршът, ще тръгнеш ли?

Той също спря и погледна сепнато:

— Как „да тръгна“?

— Ами така: да закрачиш с другите! Както си крачил някога.

Човекът ме гледаше разсеяно, сякаш съобразяваше. После каза глухо:

— Е, че как да не тръгна? Какво ще правя, ако не тръгна... Ако не тръгнеш, къде ще вървиш по дяволите...

* * *

Понякога, когато размислям за всички тия неща, на които все още търся отговора, наново си спомням за човека в парка. Спомням си и за малкия Емил, който пишеше за красотата и за света, дете трябва постоянно да се спасява, спомням си и за стиха на Кольо „аз паднах, друг ще ме смени, и толкоз“, и за Дончо с неговия „Слушай, фронт!“, и за туберкулозния студент, и за толкова други отминали хора, избледнели лица, заглъхнали думи. Те са много и най-различни всички тия спомени и аз се лутам сред тях и те ту ме обсебват властни и живи, ту застиват в погаснали погледи и замлъкнали устни, в които напразно се вирам, за да стигна до смисъла.

Смисълът на какво? Всяко от тия неща си има свой смисъл и всички те са различни, и никое не се повтаря в другото, и сегашното не е вариант ма миналото, и бъдещето няма да бъде снимка на сегашното. Но додето се давя из всички тия неповторимости и се опитвам да уловя тия разсейващи се пред очите ми сенки, винаги изпитвам чувството, че сред всички тях и у всички тях има всъщност едно-единствено нещо, което бегло се мярка ту тук, ту там, за да изчезне отново и да ме остави с празни ръце. Едно-единствено нещо: смисълът.

И понякога, може би уморен от тая напразна гоненица и от тая безкрайна криеница, си казвам, че всъщност това единствено нещо е съвсем просто и отдавна известно и че ние съзнателно се стремим да го усложняваме, защото сме почнали да се боим от простите неща.

И се сещам за една съвсем обикновена случка, толкова обикновена, че от нея не можеш да направиш даже разказ за детско списание, понеже този вид случки са познати и на децата.

Две жени стояха заплеснати в разговор на Раковски. Малко момиченце бе хванало за полата едната жена, докато с другата ръка притискаше към себе си голяма шарена топка. Внезапно, както и следваше да се очаква, топката изхвъркна из прегръдката на детето и се търкулна по платното, а то се спусна подире ѝ тъкмо в мига, когато отзад се бе задало такси.

Една от жените извика и се хвърли към момиченцето, ала се спъна и падна. Таксито връхлиташе вече и тя не намери време да се дигне, но просната на асфалта, успя да избута детето навън от опасната зона спирачките изсвириха тъй, сякаш самата машина бе изпищяла от ужас. Колата спря на педя от проснатото тяло. Насъбра се народ. Прибраха детето и вдигнаха жената. Изобщо лошото се размина.

— Щеше човек да прегaziш, серсем такъв! — викаше някой на шофьора.

— Ами като се навира сама... — оправдаваше се таксиджията.

— Майка е! — обади се един гражданин.

— Инстинкт! — поясни мъдро друг.

Майка е... Инстинкт... Това обясняваше всичко и го принизяваше до биологичния закон, по който животните растат и се размножават.

Добре, нека бъде инстинкт. А инстинктът за самосъхранение, погазен в мига на саможертвата? Или може би най-висшата форма на инстинкта за самосъхранение е съхранението на рожбите, на тия, дето идат след нас? Но в такъв случай защо да наричаме снизходително инстинкт това, което е унаследена мъдрост, това, което е мъдрост на битието? И не е ли всъщност то онуй единствено нещо — смисълът, — дето напразно се опитвам да го уловя сред менливите сенки на много привидности?

Тя се бе хвърлила напред, без дори да изпита страх за себе си. Тя изпитваше страх не за себе си, а за детето, ала това бе страх от друга категория, който не парализира, а дава крила. В този прост порив бяха събрани в едно и страданието, и саможертвата, и красотата. И макар да бе рухнала на асфалта, спъната от своята неловкост, тя преди туй, макар и само за миг, бе летяла.

И си казваш, че това е всъщност красотата: саможертвата. И че такова е сиянието на саможертвата: красотата. И че тъкмо затуй всичко се слива в едно: и маршът пред шпалира на хулите, и болката на изплаканата песен, и спокойните стъпки към бесилото, и смъртта в името на живота.

И си мислиш, че до това се свежда всичко: човешкото съпричастие да се извиси по сила до порива на една майка. Порив не към своето дете, а към децата, към хората, към света.

Нека учените наричат тоя порив инстинкт. Нека художниците го величаят като красота. В последна сметка той не е нищо повече и нищо по-малко от обич.

Обичта, която движи слънцето и другите звезди, както е казал поетът.

Издание:

Богомил Райнов. Този странен занаят

Редактор: Теодора Димитриева

Художник: Любен Зидаров

Худ. редактор: Елена Маринчева

Технически редактор: Виолета Кръстева

Коректор: Добрина Имова

Издателство „Български писател“, 1978 г.

ДПК „Димитър Благоев“ — София

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.